BIBLIOTECA ENCICLOPEDICA

CONSTANTIN C. GIURESCU

ISTORIA ROMÂNILOR

VOLUMUL III PARTEA II

FUNDAȚIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ

ISTORIA ROMÂNILOR

1998

CONSTANTIN C. GIURESCU
Profesor la Universitatea din București

ISTORIA ROMÂNILOR

III

PARTEA A DOUA

DELA MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL PÂNĂ LA SFÂRȘITUL EPOCEI FANARIOTE (1601—1821).

Cu 90 figuri în text și 3 hărți afară din text

FUNDAȚIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ
BUCUREȘTI 1946

PREFAȚĂ

Volumul de față cuprinde descrierea instituțiilor și a culturii românești în răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul și sfârșitul epocei fanariote. Pentru o sumă din aceste instituții și fenomene culturale, este prima încercare de sinteză *care se face în istoriografia noastră. Lipsind monografiile, a trebuit însă, în multe locuri, să stabilesc chiar* faptele, *să insist asupra* detaliilor, *să precizez* înțelesul termenilor, *să definesc dregătorii, dări, formații militare, etc. Dar dacă am adus o serie de contribuții noi, îmi dau seamă totuși că mai sunt multe, foarte multe chiar, de adaos, mai ales în ce privește Transilvania; această parte a pământului românesc oferă, sub raportul instituțional, un câmp întins de activitate istoriografiei române.*

Sper însă că am izbutit să dau cadrul general de desvoltare, să fac vizibile liniile mari ale evoluției. Voiu fi mulțumit dacă cititorul va putea să-și dea seama de complexitatea — adeseori nebănuită — a vechii societăți românești și de realizările — adeseori subestimate — ale ei, în diferitele domenii de activitate. Câteva din aceaste realizări, ca tiparul *și* istoriografia, *constitue titluri de mândrie pentru neamul nostru: ele îi asigură un loc de seamă în vieața culturală a Sud-Estului Europei.*

Un îndreptar prețios mi-au fost tot timpul studiile de caracter social ale părintelui meu, pe care le-am republicat în **1943**. *M'am folosit de asemenea, în ce privește organizarea financiară, de o serie de documente inedite copiate de scumpul dispărut la Academia Română și Arhivele Statului. Și m'am silit iarăși, tot timpul, să rămân* în spiritul lui, *să-i respect* metoda, *evitând exagerările șovine ca și generalizările pripite.*

Din ilustrațiile volumului de față, o însemnată parte mi-a fost pusă la dispoziție, în mod grațios, de următoarele instituții și persoane: Ministerul Informațiilor, *prin Direcția Propagandei și O. N. T. (fig.* 3, 4, 18, 39, 43, 51*)*; Comisia Monumentelor Istorice *(fig.* 2, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 21, 23 26, 35 38, 40—42 44—45, 50, 52—53, 57—58, 60—90*)*; Muzeul Militar *(fig. nr.* 1, 20, 22, 46—47, 49*)*; Profesor universitar Tr. Vuia *(fig. nr.* 14*)*; Profesor C. Moisil, membru corespondent al Academiei Române *(fig. nr.* 27 34*)*, Consilier de Ambasadă Marcel Romanescu *(fig. nr.* 6, 7, 48*) și* G. Nicolaiassa, *dela secția de manuscrise a Academiei Române (fig. nr.* 54, 55—56, 59*). Rog pe conducătorii instituțiilor amintite, pe colaboratorii acestora — și-mi fac o plăcută datorie amintind numele D-lor* Victor Brătulescu *și* Anton Velcu — *precum și toate persoanele de mai sus să primească încă odată viile mele mulțumiri. Mulțumesc de asemenea călduros Domnului* C. Nicolaescu-Plopșor, *Directorul secției oltene a Institutului de Istorie Națională din București, pentru informațiile date cu privire la identificarea punctelor de vamă numite de Mihai Cantacuzino «Ciolpanul», și «Zdegladeta» precum și Domnului* G. Ionescu, *asistent universitar, pentru osteneala ce și-a dat de a alcătui indicele dela finele acestui volum.*

Am adaos un număr de trei hărți pentru localizarea faptelor povestite.

Datele sunt după stilul nou, afară de acelea ale documentelor și tipăriturilor interne care au fost lăsate așa cum se află trecute de diacii și tipografii respectivi, adică după stilul vechiu

București, Dechemvrie 1946. *CONSTANTIN C. GIURESCU*

DOMNIA

Chiar în epoca fanariotă Domnul şi-a păstrat întreaga putere în interiorul ţării faţă de supuşii săi.

Evoluţia domniei, în veacurile XVII şi XVIII, e determinată de raporturile faţă de Turci. Cu cât supunerea faţă de aceştia se accentuiază, cu atât e mai mare şi amestecul lor în ce priveşte chestiunile în legătură cu Domnia. In vremea Fanarioţilor, acest amestec atinge maximum, dând uneori impresia că Domnia e socotită doar ca o demnitate superioară turcă, treaptă ultimă a unui «cursus honorum», cea imediat inferioară fiind demnitatea marelui dragoman. In realitate, şi în această epocă de totală înfeodare, politică şi militară, faţă de Turci, Domnul îşi păstrează *întreaga putere în interiorul ţării*, faţă de supuşii săi, sub raportul administrativ, juridic şi financiar; el are şi dreptul de a condamna la moarte, pentru crime (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 357-365); când e vorba să se aplice o asemenea pedeapsă unui boier, *pertru o crimă politică*, atunci e necesară însă şi aprobarea Inaltei Porţi.

Alegerea şi confirmarea Domnului. Numirea lui. In veacul al XVII-lea, Domnul e încă *ales* uneori, de către boieri; acesta e cazul, de pildă, al lui Radu Şerban, Constantin Şerban şi Constantin Brâncoveanu în Muntenia, al lui Miron Barnowski şi Dimitrie Cantemir în Moldova. Alegerea are loc *îndată după moartea domnului precedent*, înainte ca trupul acestuia să fie înmormântat. Pentru ca ea să fie valabilă însă, pentru ca cel ales să poată într'adevăr domni, e necesară *confirmarea* Porţii. Dacă aceasta o

refuză, alegerea rămâne nulă: e cazul cu Dimitrie Cantemir, în 1693, după moartea tatălul său, sau cu Miron Barnowski în 1633, care nu numai că nu e confirmat, dar, chemat la Stambul, e executat sub învinuirea de trădare.

Dar alegerea e o procedură excepţională în veacul al XVII-lea şi complet ieşită din uz în al XVIII-lea. Procedura normală e *numirea* deadreptul de către Poartă. Pentru a o obţine, candidatul trebue să dispue de *relaţii* cu înalţii demnitari sau — cum li se spunea obişnuit — cu « meghistanii » Porţii, eventual chiar cu familia Sultanului, şi de *bani* pentru a plăti sumele şi darurile prevăzute într'o atare împrejurare; un alt element folositor — dar nu întotdeauna neapărat necesar, ca în epoca veche — era *înrudirea* cu foştii domni. Dintre demnitarii turci, cuvânt greu, foarte adesea hotărîtor, avea, la numire, *marele vizir*; însemnaţi erau de asemenea locţiitorul sau *chehaia* lui, apoi marele *tefterdar* sau ministrul de finanţe, *reis-effendi* sau cancelarul, corespunzând logofătului nostru, *câzlar-aga* adică păzitorul haremului, *silihtarul* sau spătarul şi, uneori, în veacul al XVIII-lea, *capudan-başa* sau marele amiral. Din familia Sultanului, influenţă mai mare are mama sa, Sultana Valide.

Numirea se face *de către Sultan*, pe temeiul — în genere — a unei propuneri scrise ce i se prezintă de către Marele Vizir. Dacă această propunere este agreiată — formula obişnuită, într'un atare caz, e « să se facă precum s'a zis mai sus » — atunci candidatul, încunoştiinţat, se prezintă la acesta din urmă care îi dă sfaturi asupra felului cum trebue să se poarte ca Domn şi îl îmbracă apoi cu un caftan de preţ. Urmează o vizită la chehaia Vizirului care îl tratează cu cafea şi şerbet; după aceea, călare pe un cal frumos împodobit ce i-a fost adus de *marele imbrohor* sau păzitorul grajdurilor împărăteşti, Domnul se duce la Patriarhie, în cartierul Fanarului; întâmpinat cu solemnitate de Patriarh, el ascultă slujba, e uns cu sfântul mir şi se întoarce apoi la reşedinţa sa din oraş unde primeşte felicitările capului bisericii, acelea — mai întotdeauna unite cu diverse rugăminţi şi propuneri de servicii — ale rudelor şi cunoştinţelor sale precum şi felicitările reprezentanţilor diplomatici.

După ce a plătit jumătate din *peşcheşul* adică darul în bani pentru numire, Domnului i se trimit, cu alai mare, *insemnele*

demnităţii sale adică *cele două tuiuri* sau cozi de cal (vezi fig. 1) precum şi *sangeacul* saŭ steagul, acesta din urmă adus de *miralem-aga*, însoţit de muzica turcească, numită *tabulhana*. După ce

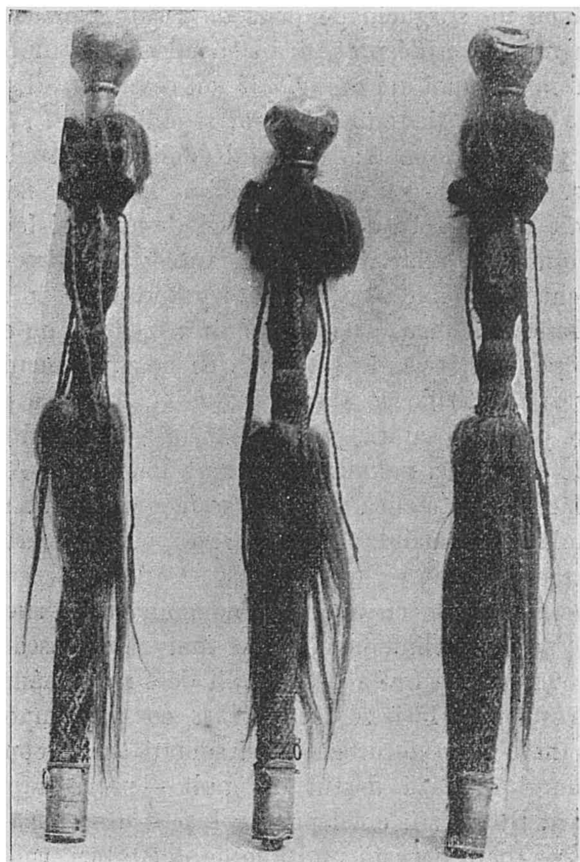

Fig. 1. — « Tuiuri », însemne ale puterii şi ale rangului ierarhic la Turci. Un tuiu se compune din părul unei coade de cal fixat pe o prăjină terminată printr'o măciulie de metal aurit. In partea superioară, părul e împletit în cinci viţe; în partea inferioară, e liber. Numărul tuiurilor arăta rangul ierarhic al posesorului respectiv. Marele vizir avea trei tuiuri, Domnii Munteniei şi Moldovei precum şi Principii Transilvaniei câte două. De aci expresia : « paşă cu trei tuiuri », vrând să însemne personagiu foarte important, foarte puternic.

a plătit toţi banii peşcheşului şi şi-a orânduit toate treburile la Stambul, Domnul cere, prin chehaia Vizirului, să fie primit de Sultan, spre a obţine dela acesta voia să plece în ţară. In ziua

audienţei — de obiceiu Dumineca sau Marţia — Domnul vine la Palat; aci *muhzur-aga* sau reprezentantul ienicerilor pe lângă marele Vizir, îi aşează pe cap, *cuca*, o căciulă de formă specială, împodobită cu un surguciu de pene de struţ; *marele tefterdar* îl îmbracă cu un caftan de preţ, dând şi boierilor 27 de caftane de valoare mai mică; apoi doi *capugibaşi* sau mari portari, îl introduc pe Domn la Sultan, ţinându-l de braţ şi obligându-l să se încline de trei ori până la pământ: la pragul odăii, la al treilea şi la al şaselea pas. Sultanul — prin intermediul marelui Vizir — spune noului numit ce aşteaptă dela el şi-l îndeamnă să-şi facă datoria, la care Domnul răspunde — dacă ştie turceşte — direct, dacă nu prin tâlmaciu, făgăduind să puie toate puterile sale în slujba Împăratului. Iese, apoi, cu acelaşi ceremonial; încalecă un cal arăpesc splendid împodobit, având la şea, în dreapta, topuzul sau buzduganul (vezi fig. 2) iar în stânga, sabia şi, după ce pleacă mai întâi vizirul, pe care-l salută, porneşte, însoţit de o gardă de onoare turcească de «peici» şi «akkiulahlii», spre Patriarhie. Aci, intrând în sfântul lăcaş, scoate cuca din cap; se face din nou slujbă, după care Domnul, cu tot alaiul, străbate oraşul, ca odinioară împăraţii bizantini, mergând spre locuinţa sa. A doua zi reis-effendi îi trimite diploma, scrisă cu aur, şi-l îndeamnă să pornească neîntârziat spre ţară, nefiind îngăduit să mai zăbovească în Stambul, după audienţa la Sultan, mai mult de o săptămână. Plecarea spre Bucureşti sau Iaşi se face iarăşi cu alai mare; printre însoţitori sunt o serie de dregători şi soldaţi turci; conacele sunt ştiute; drumul durează destul de mult — patru săptămâni în medie pentru Bucureşti, cinci pentru Iaşi — din cauza încetinelii cu care merge toată această mulţime de demnitari, rude, prieteni, cunoscuţi ce însoţesc, cu carele şi bagajele lor, pe noul stăpân şi familia acestuia. Pe drum, se adaugă convoiului şi diferiţi boieri din ţară care se grăbesc să iasă înaintea Domnului. Trecerea Dunării — cu «corăbii domneşti», după cum ne spune o descriere din epoca fanariotă — se face de obiceiu la *Giurgiu*, pentru Domnii munteni şi la *Galaţi* pentru cei moldoveni. Ajunşi în apropierea capitalei, şi anume la *Şanta*, lângă Iaşi şi la *Văcăreşti*, deasupra Bucureştilor, se face un popas de două-trei zile spre a se orândui, în toate detaliile, alaiul de intrare în capitală. Ni s'au păstrat câteva orânduieli de acestea, din epoca fanariotă; ele sunt de o

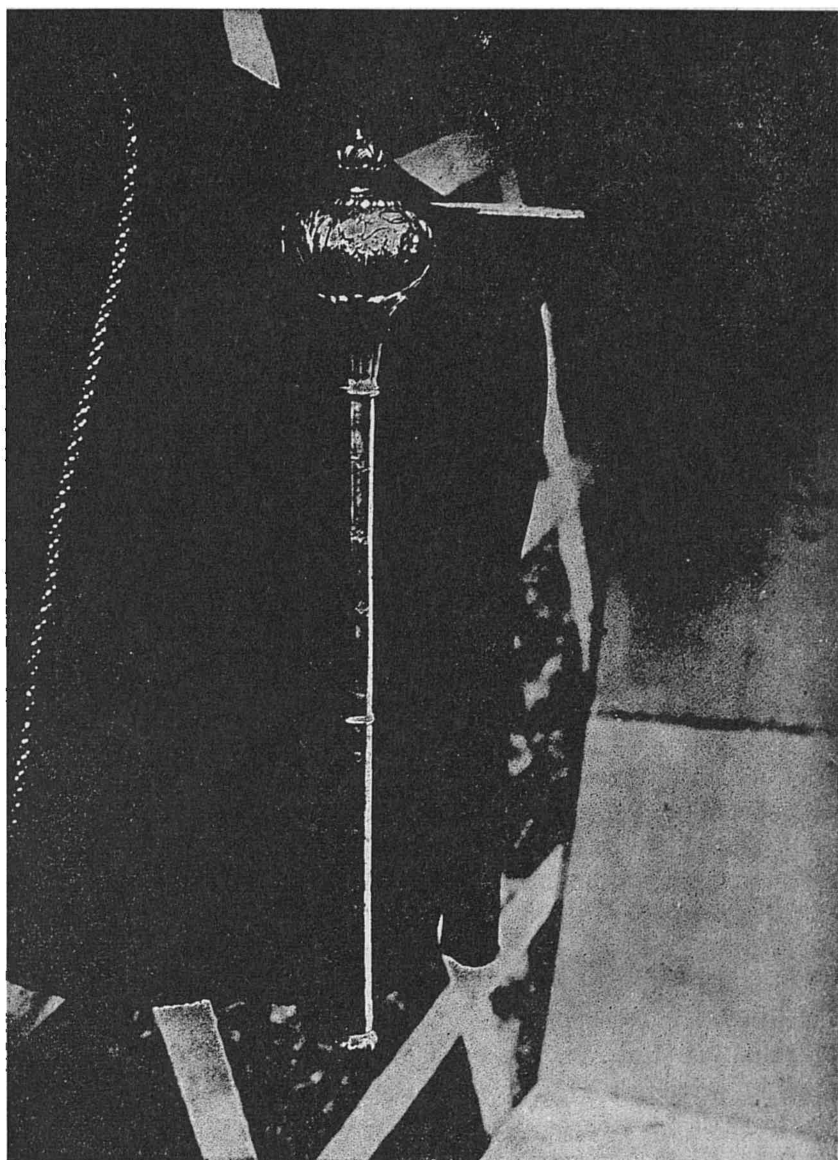

Fig. 2. — Buzduganul domnesc al lui Gheorghe Bibescu (1842—1848), aflător azi în palatul Bibescu dela Mogoşoaia. Buzduganele vechi aveau, în genere, aceeaşi formă; câteodată, voevozii băteau cu ele pe cei vinovaţi.

minuţiozitate deosebită. După slujba bisericească — la Iaşi ea se face la Sfântul Nicolae Domnesc, ctitoria lui Ştefan cel Mare, la Bucureşti în lăcaşul dela Curtea Veche, ctitoria lui Mircea Ciobanul, — are loc instalarea în scaun, la Curtea domnească. Demnitarul turc venit dela Stambul special pentru aceasta, numit *iskemne agasi* adică «prefectul tronului», înmânează decretul de numire («hiukmfermani ») lui *divan-effendisi*, tot turc şi el, dar în slujba Domnului, ca dregător permanent, care-l citeşte cu glas tare (veli-glas) în divan. După lectură, boierii strigă: «să se împlinească porunca Împăratului» iar iskemne-agasi îmbracă pe Domn cu caftan şi-l aşează pe tron. In acest moment, se slobozesc tunurile iar cei prezenţi aclamă. Mitropolitul ţine o cuvântare ocazională, cu urări şi sărută mâna Domnului care îi răspunde în acelaşi chip. Vin apoi pe rând episcopii, marii dregători, cei de rangul al doilea şi al treilea, comandanţii militari, neguţătorii şi locuitorii mai de frunte ai capitalei; toţi aceştia sărută mâna, iar cei din categoriile mai joase, şi haina. Odată sfârşită ceremonia, începe efectiv domnia cea nouă, cu onorurile şi foloasele, dar nu mai puţin cu grijile, nevoile şi riscurile ei. Aceste riscuri sunt, în genere, atât de mari, în cât, nu odată, boierii pregetă sau refuză chiar să primească strălucita situaţie. E cunoscută, în această privinţă, lunga ezitare a lui Constantin Brâncoveanu; Neculce povesteşte că Alexandru Mavrocordat Exaporitul, când a aflat că fiul său Nicolae, a fost numit domn al Moldovei (1709), «au şi început a plângere şi a-şi da palme peste obraz şi a-şi smulge părul din cap şi din barbă şi a blăstema pre fiul său căci au primit domnia şi a zicere că din ceasul acesta este casa lui stinsă, de vreme ce s'au amestecat fiul său la domnie» (vezi şi fig. 3). Date fiind aceste riscuri, înţelegem dece cronicile menţionează printre motivele care fac pe unii boieri să se gândească la domnie, şi pe acela că n'au «feciori» sau «coconi», deci urmaşi care să le împărtăşească eventual sfârşitul rău. Când logofătul Gheorghe Ştefan, trimis în solie la principele Transilvaniei, Rákoczy al II-lea, se înţelege cu acesta ca să-l răstoarne din scaun pe Vasile Lupu, el o face, între altele, şi fiindcă riscurile urmau să-l privească exclusiv. Miron Costin o spune lămurit: «şi prilejise şi sol *unul ca acela care, neavând coconi, de atunci luase gând spre domnie* ». După mazilirea lui Gheorghe Duca (1673), boierii au vrut să aleagă pe Ilie Sturza;

acesta însă — ne arată cronica — « *măcar că n'au avut feciori*, n'au primit... domnia ». La noi, suprema demnitate, ca şi toate demnităţile politice de altfel, n'au fost nicicând lipsite de primejdii.

Fig. 3. — Alexandru Mavrocordat Exaporitul. Portret contimporan în ulei, în colecţia C. Gane, Bucureşti.

« Peşcheşul » care se plăteşte la numirea în domnie depinde — după expresia lui Dimitrie Cantemir — « de lăcomia vizirului şi de ambiţia candidatului ». Normal, el este, la începutul veacului al XVIII-lea, de 300.000 lei adică 600 de pungi. La numirea — de fapt confirmarea — lui Constantin Brâncoveanu care fusese ales de ţară, s'a plătit, după un raport francez contimporan, datat

6 Dechemvrie 1688, suma de 400 de pungi, dintre care 200 vizirului, 100 tefterdarului, 50 chihaiei Vizirului, iar restul dregătorilor mărunţi şi pentru cheltuielile de drum. Radu Leon — zis Stridie — plăteşte — potrivit mărturiei bine informatului englez Rycaut, autorul unei descrieri a Imperiului Otoman — nu mai puţin de 800 de pungi adică 400.000 lei.

Ca rang ierarhic real faţă de Poartă, Domnul Munteniei e superior, în veacul al XVIII-lea, Domnului Moldovei, deşi formal ambii au dreptul la aceleaşi insemne şi la acelaşi ceremonial. O relaţie turcească dela mijlocul acestui secol, echivalează pe cel dintâi cu un « vizir » iar pe cel de al doilea numai cu un « beylerbey ». Diferenţierea a fost se pare, determinată de situaţia economică superioară a Munteniei ale cărei venituri fiind mai mari, haraciul era şi el mai ridicat iar darurile mai bogate. Domnii fanarioţi transferaţi din Moldova în Muntenia socoteau aceasta ca o avansare; invers, trecerea dela Bucureşti la Iaşi era considerată ca o retrogradare.

Haraciul. Una din grijile cele mai de seamă ale Domnului nou numit este plata la timp a haraciului. Prin haraciu se înţelegea atât suma în bani cât şi produsele în natură care se trimeteau anual, la numite date, la Poartă. Suma variază; ea este mai mare pentru Ţara Românească decât pentru Moldova şi merge, în genere, crescând. Pela 1664, când îşi alcătuieşte Rycaut scrierea, folosindu-se în ce priveşte ţările noastre, de informaţiile « unei persoane care fusese voevod mai mulţi ani » atât la Iaşi cât şi la Bucureşti — bănuim că e vorba de Gheorghe Ghica — Moldova trimetea anual următoarele: Sultanului, 120 de pungi, 10.000 ocă de ceară, 10.000 ocă de miere, şi o cantitate de piei, apoi 600 de cântare de seu şi 1330 ocă de ceară pentru nevoile Arsenalului şi 500 de bucăţi de « canava » pentru hainele şi cămăşile robilor dela galere. Vizirul primea 10 pungi şi blăni de samur pentru o haină, chihaia Vizirului şi tefterdarul, câte o pungă. Dar Rycaut adaogă: sub diferite pretexte şi motive, cheltuieli de călătorie, etc., Moldova mai dă anual *încă odată până la de două ori atâta.* La aceiaşi dată, Muntenia plătea: Sultanului 260 pungi, 15.000 ocă de miere, 9000 ocă de ceară; Marelui Vizir, 10 pungi şi o haină de samur, chihaiei acestuia şi tefterdarului, câte o pungă şi o haină de samur, iar lui câzlar aga 12.000 de aspri.

Printre « pretextele » la care se referă Rycaut şi care, cum afirmă el, dublau sau chiar triplau haraciul, era, în primul rând, peşcheşul care se trimetea cu prilejul Bairamului sau al Paştelui turcesc. Dimitrie Cantemir ne dă pentru Moldova o listă completă şi sugestivă a sumelor ce se plăteau cu acest prilej: sultanul primea 12.500 de imperiali adică de lei, talerul imperial fiind egal cu leul, şi două blăni, una de samur, preţuind 1.500 de imperiali şi alta de râs. Sultana Valide 5.000 de imperiali şi o blană de râs. Apoi, pentru ceara lumânărilor dela palatul împărătesc 6000 de imperiali iar pentru seul necesar Arsenalului 12.000 de imperiali. Vizirul primea 5000 de imperiali şi o blană de samur foarte scumpă, chihaia acestuia şi câzlar aga câte 2500 de imperiali şi o blană de samur, tefterdarul 1500 de imperiali, reis-effendi 500 de imperiali şi amândoi, iar câte o blană de samur. Celelalte daruri care se dau dregătorilor dela curtea Sultanului şi aceea a Vizirului, daruri constând în blăni de samur mai ieftine numite paceà, apoi în stofe, mătăsuri şi bani, totalizează şi ele « aproape 40.000 de imperiali ». Cifrele date de Cantemir par întrucâtva exagerate. Intr'adevăr, în ce priveşte Muntenia, condica vistieriei lui Brâncoveanu dă suma de 33.296 taleri pentru Bairamul din 1694 şi 36.796 pentru anul 1695; şi deobiceiu, Muntenia plătea, în toate împrejurările, mai mult decât Moldova.

Alte împrejurări în care se trimeteau daruri în bani, stofe şi giuvaeruri, erau: la urcarea pe tron a unui nou Sultan, la evenimentele din familia acestuia (naşterea unui fiu, circumciziunea lui, nunta, etc.), la trecerea prin ţară a Sultanului sau a unui mare demnitar, la întâlnirea Domnului cu Sultanul sau Vizirul, etc.

In haraciu se mai cuprindea şi un număr de *cai* vestiţi prin rasa lor (vezi vol. I, ediţia a patra, p. 7) şi de *şoimi*, aceştia din urmă servind la vânătoare. O însemnare polonă din 1532 ne spune că Domnul Moldovei dă anual Sultanului şi la doi mari demnitari turci 32 de cai şi anume 20 la Sfântul Gheorghe şi 12 toamna. Iar un firman din 13 August 1564, adresat lui Petru voevod cel Tânăr din Ţara Românească, certifică aducerea a « opt cai » care « potrivit unui vechiu obiceiu » sunt trimişi la Inalta Poartă. Francezul Fourquevaulx dă, pentru Moldova, în relaţia sa de călătorie alcătuită în 1585, numărul de 60 de cai. In ce priveşte şoimii — se trimeteau nu numai şoimi propriu zişi, dar şi coroi

şi balabani, soiuri înrudite cu şoimii — izvoarele ne indică cifre deosebite. Insemnarea polonă amintită mai sus vorbeşte de 16 şoimi, Reichersdorff, un autor sas căruia i se datoreşte o descriere a Moldovei, tipărită în 1541, de 300, ceea ce cred că-i o exagerare, Fourquevaulx de 50, Dimitrie Cantemir de 24, iar un ordin domnesc, din 7/18 Maiu 1792, către vătafii de plaiuri din Muntenia, prevede 21 de bucăţi în total. Dar, adaugă Domnul, « să găseşti şoimi frumoşi... să nu fie niscareva ciurele ». Vânătoarea cu şoimi, mult preţuită în evul mediu şi chiar în epoca modernă — ea există încă şi azi în unele părţi ale Răsăritului: în Arabia, în Turkestan, în Asia Centrală — se practica şi de voevozii noştri. Astfel, pe lângă şoimii destinaţi Sultanului, Mihai Sutzu cere, prin ordinul din 7/18 Mai 1792 şi un altul posterior cu două zile, şi câţiva, deosebit, pentru « trebuinţa » sa.

Dar în afară de ce se dădea regulat Sultanului, familiei acestuia, Marelui Vizir şi celorlalţi demnitari dela Poartă, Domnii noştri mai trimeteau ocazional diferite daruri sau peşcheşuri şi altor puternici ai zilei. Astfel era, în primul rând, *Hanul tătăresc*, veneau apoi diferiţi paşi dela hotare, între care cel mai influent era *Paşa de Silistra*.

Indatoririle militare şi de aprovizionare. O altă obligaţie esenţială a Domnilor noştri faţă de Poartă era aceea a *ajutorului militar*. Când aveau loc expediţiuni în regiunile învecinate ţărilor noastre, în Polonia, în Ungaria stăpânită de Imperiali, în Transilvania sau în Bugeac, ei trebuiau să participe cu oastea, aducând fiecare câteva mii de oameni. Rycaut dă cifra de 7-8000 de ostaşi de domn; alte izvoare arată mai puţini.

Câteodată se trimeteau cai pentru oştire: aşa se întâmplă sub Gheorghe Ştefan, în Moldova; într'un hrisov din 1656, Martie 12, domnul arată că a primit dela Apostolache pârcălabul de Orhei « şase cai suri buni... cari cai i-am dat şi Domnia noastră la trebuinţa împărătească, când ni s'a cerut dela împăratul otoman Sultan Mahomet o oarecare sumă de cai pentru trebuinţa oştirei ». Condica vistieriei lui Brâncoveanu menţionează în mai multe rânduri sute de cai trimişi, pentru nevoile împărăţiei, la Belgrad şi la Adrianopol. Cronica tradusă de Alexandru Amiras ne arată şi ea că în anul 1717, Turcii, făcând « oaste asupra Nemţilor, la Belgrad, care cetate este scaunul Serbiei,... *câţi cai i-au trebuit*

de trasul puştilor, i-au luat dela Domnul Moldovei, cum şi... anul trecut luase altele ce... au trebuit ».

Tot în sarcina Domnilor erau unele lucrări de geniu, precum construirea de poduri peste Dunăre şi Nistru şi reparaţiunile de cetăţi (la Oceacov, Hotin, Tighina, Adakale (vezi fig. 4), etc.), materialele necesare fiind procurate şi transportate *prin mijloa-*

Fig. 4. — Ostrovul « Ada-Kale »; numele înseamnă, în româneşte: « Insula cetăţii », deoarece Turcii au construit aci o cetate ale cărei ruine se mai pot vedea şi astăzi. In stânga, malul românesc.

cele noastre. In sfârşit se adăuga *aprovizionarea* armatelor turceşti din cetăţile raialelor sau aflate în expediţie în regiunile menţionate mai sus; li se trimeteau *cereale* (grâu, orz, ovăz), *făină*, *unt*, *miere*, aceste provizii purtau numele generic de *zaherea*; se trimeteau deasemenea cirezi de vite. Sub Brâncoveanu, de pildă, se trimit în mai multe rânduri care cu zaherea şi cirezi de boi la Belgrad; sub Ştefan Cantacuzino, urmaşul său, se trimit o mie de care şi cai, cu căpitani ispravnici, — după contemporanul Del

Chiaro, mai mult încă: *două mii de care cu câte patru boi* — tocmai în Moreea sau Peloponez. O mărturie turcească dela mijlocul veacului al XVIII-lea evaluează la « peste şase mii de care », contribuţia ambelor Principate în ce priveşte transportul zaherelei, muniţiilor şi bagajelor armatei. Costul zaherelei cât şi costul materialelor necesare construcţiilor sau reparaţiilor militare *se scădea* în mod obişnuit din cifra haraciului.

Nu mai puţin însemnată era obligaţia *aprovizionării* Constantinopolului şi a curţii Sultanului cu diferite produse. Dela noi se trimeteau, în primul rând, *vite* şi *oi*; ni s'a păstrat astfel o însemnare din 15 Mai 1591 arătând că s'a cumpărat la acea dată de către « casapii şi gelepii » din Moldova 41.356 de oi şi 630 boi şi s'au făcut formele sau, ca să întrebuinţăm chiar expresia documentului, « s'a luat pecetluită » pentru exportul acestor cantităţi « prin schela din Isaccea şi pe la Focşani ». Se trimetea apoi *miere* şi *ceară*, *unt*, *grâne* precum şi *material lemnos* pentru construcţia corăbiilor. Bine înţeles, toate contra plată; neexistând însă o concurenţă serioasă, reală, şi cumpărătorii beneficiind de influenţa politică, preţurile se resimţeau, fiind, în genere, *sub* cele normale. Cantităţile de produse care se aduceau din ţările noastre erau aşa de însemnate, încât o întrerupere a exportului — din cauza războiului, de pildă, sau a unei răscoale, cum a fost în timpul lui Mihai Viteazul — provoca serioase perturbaţiuni în aprovizionarea Constantinopolului. Pe drept cuvânt li se spunea Ţărilor Române, în secolele XVI-XVIII, că sunt « *chelerul* » sau « cămara de provizii » a Impărăţiei.

Mucarerul mare şi cel mic. In a doua jumătate a secolului al XVI-lea, şi anume, potrivit arătării cronicarilor, după moartea lui Ioan Vodă cel Viteaz în Moldova (1574) şi în timpul domniei lui Mihnea Turcitul în Muntenia (1577—1583 şi 1585—1591), se introduce de către Turci *obiceiul confirmării Domnilor după trei ani*. Pentru a obţine această confirmare — numită *mucarer* — ei trebue să plătească o sumă importantă, care, la începutul veacului al XVIII-lea, *egalează suma plătită la numire*. Cu timpul, în afară de confirmarea la trei ani — care capătă numele de *mucarerul mare* — se introduce şi o confirmare *anuală*, *mucarerul mic*. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, pentru obţinerea lui, se dădea 25.000 de taleri, în timp ce mucarerul mare costa 54.000.

Dar în afară de sumele plătite pentru confirmare, se reia în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, şi îndatorirea ca Domnii să vie, cu prilejul mucarerului mare, *în persoană* la Poartă, « să sărute mâna Împăratului »; prima dată când găsim menţionat acest obiceiu e în 1551 şi se referă la Moldova. Era, de fapt, un mijloc de a se asigura de fidelitatea Domnului, un mijloc de a preîntâmpina eventuale treceri de partea duşmanilor. In 1657, se cere Domnilor să se conformeze acestei îndatoriri; atât Gheorghe Ştefan cât şi Constantin Şerban Basarab se tem însă s'o facă — din cauza legăturilor cu Gheorghe Rákoczy II (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, p. 109); urmarea e că îşi pierd amândoi scaunul. Antonie Vodă din Popeşti vine la Stambul, după trei ani, în 1672; uneori, când Domnii, prin atitudinea lor, nu dădeau loc la nicio bănuială, erau dispensaţi de a se mai prezenta în persoană; e cazul lui Gheorghe Duca, în 1676. Această îndatorire nu s'a menţinut multă vreme; după 1681, ea cade în desuetudine; când, în 1703, Brâncoveanu e chemat, sub acest motiv, la Poartă, faptul are un caracter excepţional şi provoacă mari temeri.

Un alt mijloc de a se asigura de fidelitatea Domnilor, sunt *ostatecii*. Se reintroduce, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, vechiul obiceiu de a se opri la Poartă un membru al familiei Domnului, deobiceiu unul din copii. Vasile Lupu avea o fiică ostatică la Stambul: ne-o spune un raport din 8 Iunie 1648. Nevasta lui Radu Leon, care plecase în ţară după soţul său, e oprită pe drum şi adusă îndărăt. Iar unul din motivele care determină numirea în 1683, a lui Dumitraşcu Cantacuzino, este că-şi avea « casa » — adică familia — în Ţarigrad.

Răspunzători de actele Domnilor sunt reprezentanţii sau, cu termenul consacrat turc, *capichihaiele* acestora la Poartă; în caz de răscoală, ei plătesc cu viaţa, afară de cazul când pot dovedi nevinovăţia lor. La început, a fost — se pare — un singur reprezentant la Poartă, apoi s'a mai adăugat încă unul; în veacul al XVIII-lea, întâlnim şi trei, patru, chiar şi şase: unul dintre aceşti reprezentanţi poartă titlul de *başcapichihaia*; el e un personaj foarte important, câteodată, ca în cazul lui Stavrache, mai important decât însuşi Domnul.

Sediul capichihaielor muntene se numea *Vlah-sarai* şi se afla în Fanar, în cartierul Tahtaminare, lângă metohul Sfântului Mor-

mânt (vezi şi fig. 5). Acela al capichihaielor moldovene, *Bogdan-sarai*, se găsea în cartierul Duraman, spre răsărit de Kahrie Djamî,

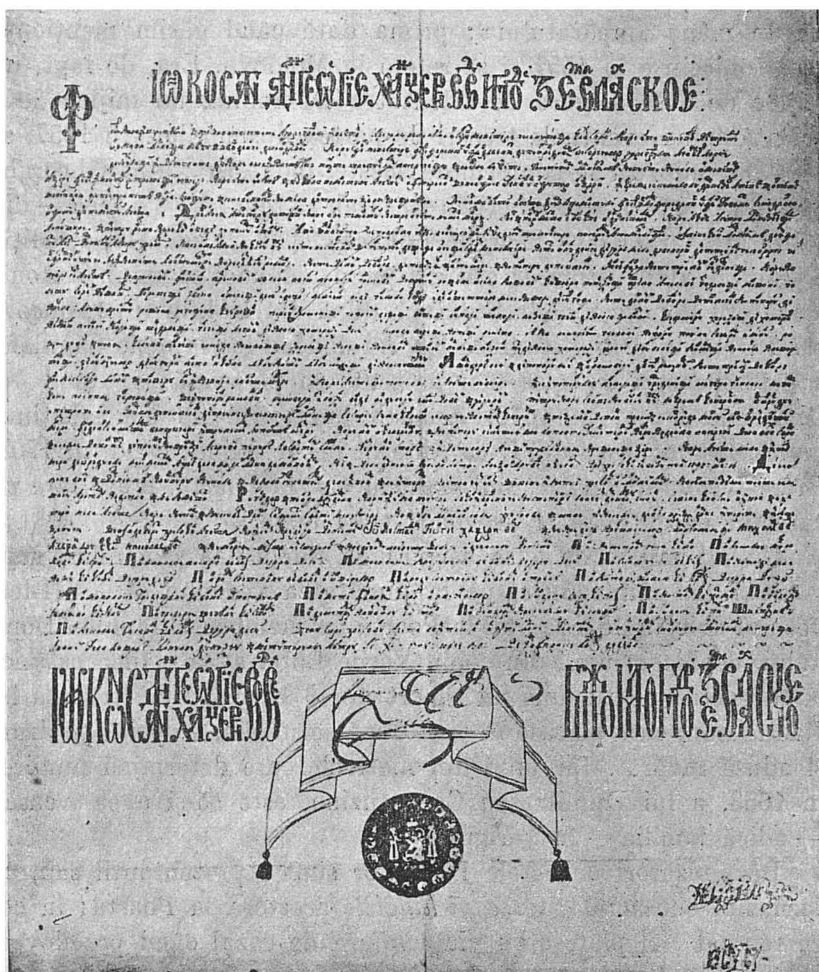

Fig. 5. — Hrisovul din 30 Iulie 1798 prin care voevodul Constantin Hangerli închină vinăriciul domnesc a o sută de sate din judeţele Romanaţi, Vâlcea şi Gorj mănăstirii Vlah-Sarai din Ţarigrad « care este şi conac pentru oameni domneşti » (copie fotografică în albumul d-lui Marcel Romanescu, *Urme româneşti la Stambul*, dăruit Academiei Române în Mai 1932).

nu departe de palatul împăratului Constantin Porfirogenetul. Astăzi pe locul Bogdan-saraiului de altă dată, se mai află numai ruinele micii biserici — de fapt o capelă — cuprinse odinioară în

interiorul aşezării, precum şi ruinele unui zid puternic, din piatră cioplită şi cărămidă. Aci trăgeau Domnii respectivi când îndatoririle îi aduceau la Poartă. Dar pe lângă aceste reşedinţe oficiale, unii Domni mai aveau şi casele lor, particulare, aşezate, deobiceiu, în împrejurimi. Astfel Mavrocordaţii, Nicolae şi Ion, îşi aveau locuinţele la « *Arnăut Chioi, pe Bogaz* », adică pe Bosfor şi anume

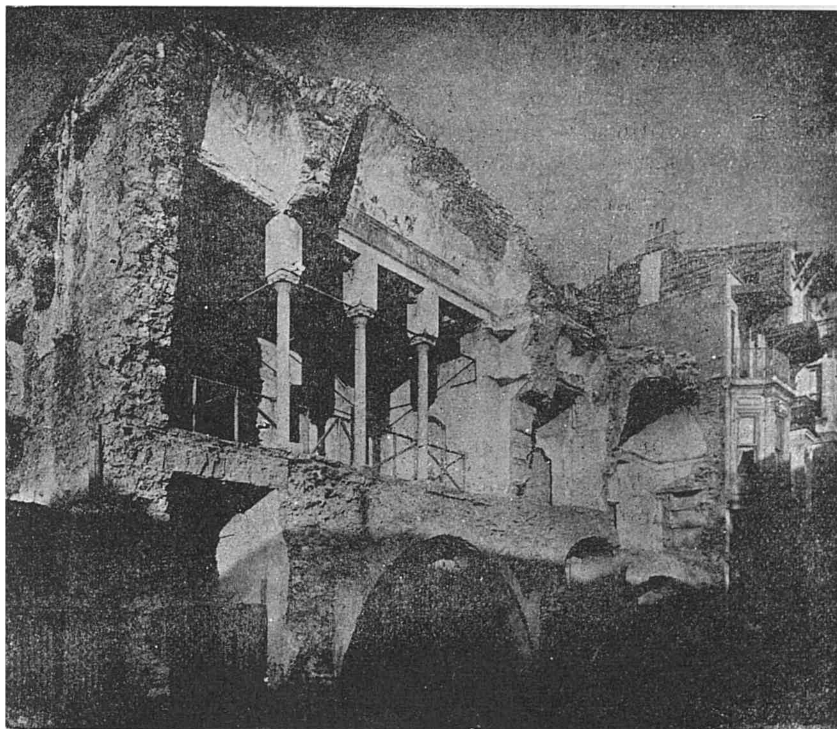

Fig. 6. — Casa familiei Sofiano din Fanar, coborîtoare din Mavrocordaţi. Clădire din secolul al XVII-lea, tăiată în 1926 pentru a se face o stradă. (Din albumul d-lui Marcel Romanescu, dăruit Academiei Române).

pe malul european, la nord de Constantinopol; Nicolae mai avea un « sarai » sau o casă şi în Fanar (vezi fig.6). Tot la Arnăut Chioi se aflau şi locuinţele familiilor Sutzu, Moruzi şi Callimachi; o stradă a acestei localităţi poartă şi azi numele de « Sudzu ». Şerban Cantacuzino poseda un splendid palat la *Curuceşme*, iarăşi pe malul european al Bosforului, în marginea Constantinopolului. Iar Dimitrie Cantemir îşi avea palatul chiar lângă metohul Sfântului

Mormânt, în plin Fanar; doar patru arcade au mai rămas din vechea clădire (vezi fig. 7).

Principele Transilvaniei şi Poarta. Principele Transilvaniei era, în general, *ales* de dietă, adică de reprezentanţii «staturilor» sau categoriilor cu drepturi politice ale ţării; uneori, dieta alegea, de frică, pe candidatul propus de Poartă (cazul lui Gabriel Béthlen sau Mihai Apaffy!); alteori, aceasta din urmă îl numea direct, cum s'a întâmplat cu Ştefan Bocskay. Odată ales, Principele trebuia — întocmai ca şi Domnii noştri — să obţină *confirmarea* din partea Sultanului; fără aceasta, actele lui nu erau valabile. Confirmarea se obţinea — atunci când nu erau raţiuni politice care s'o împiedece — plătindu-se o anumită sumă. Impreună cu firmanul de confirmare, i se trimeteau noului Principe şi insemnele stăpânirii. In 1604, Bocskay primeşte *un steag*, *o sabie*, *un buzdugan*, *o căciulă domnească*, *un caftan* şi *doi cai*; în 1685, sunt pomenite aceleaşi insemne, afară însă de buzdugan; se adaugă în schimb un «sceptru» (să nu fie tot vechiul buzdugan?).

Haraciul, plătibil la Sfântul Dumitru, este, la începutul veacului al XVII-lea, de 15.000 de galbeni de aur sau 30.000 de taleri; în 1658, el e urcat la 40.000 de galbeni sau 80.000 de taleri. Pe lângă haraciu şi pentru o valoare egală cu a acestuia, se dau, întocmai ca şi în Muntenia şi Moldova, şi *daruri*; ele constau din bani, argint nebătut, vase de aur şi de argint şi şoimi. In 1603, numărul şoimilor este de zece perechi. Se dădeau daruri şi în împrejurări excepţionale, astfel, de pildă, când se întăreau de către Sultan aşazisele *athname* sau privilegii constituţionale; un astfel de dar se urcă, în 1636, la 40.000 de taleri.

Intocmai ca şi Domnii noştri, Principele Transilvaniei e obligat şi la ajutor militar; el trimite oastea sa alături de aceea a Sultanului în expediţiile contra Habsburgilor, în Muntenia, în Moldova şi în Crimeea chiar. Pentru anii 1612 şi 1617, se dă cifra de 15.000 de ostaşi. .

Reprezentantul Principelui la Stambul e numit, ca şi acela al Domnilor, *capichihaia*; el are o cancelarie, personal şi un dragoman sau interpret. Sediul reprezentantului este în cartierul *Balata*; clădirea e scutită de dări şi de obligaţia încartiruirii; ea se bucură şi de *dreptul de azil* pentru cei urmăriţi sau cei scăpaţi din închisorile turceşti.

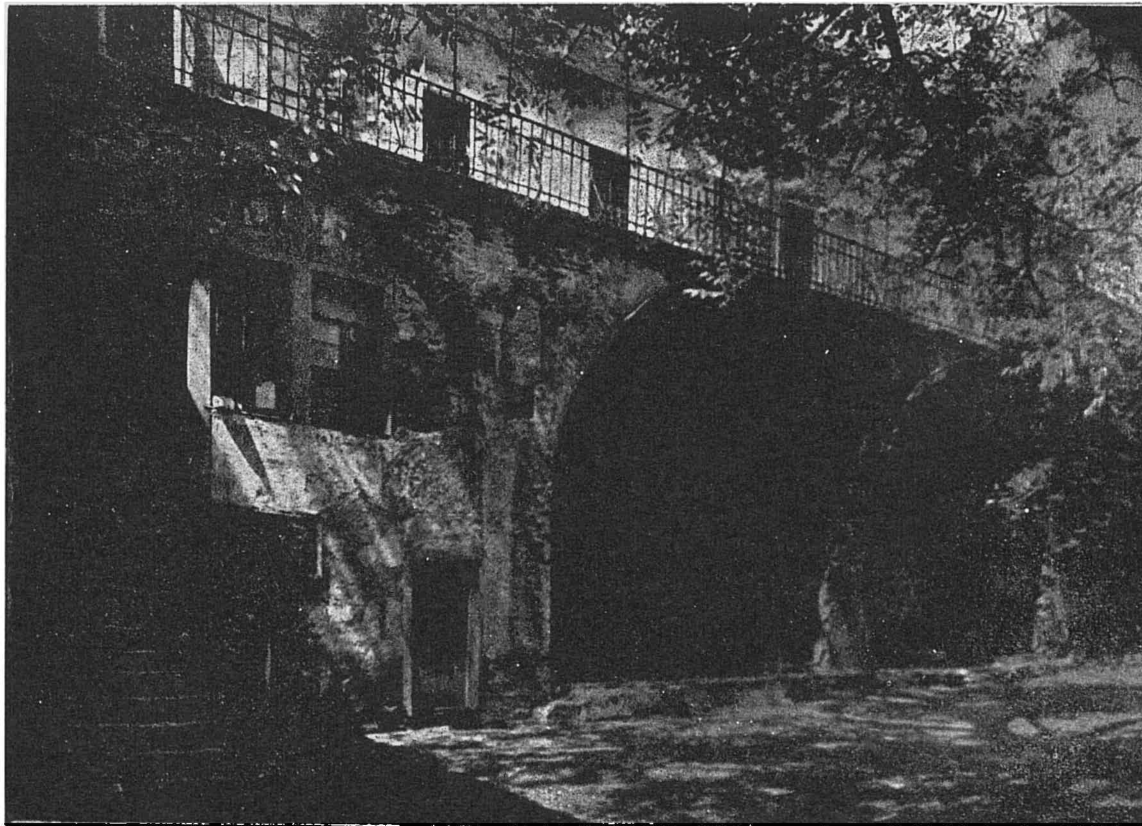

Fig. 7. — Ruinele palatului lui Dimitrie Cantemir dela Fanar: se mai văd patru arcade puternice. Identificarea s'a făcut de către d-l Marcel Romanescu în 1932.

N'a fost încă cercetată în deaproape problema *rangului ierarhic* al Principilor Transilvaniei față de Domnii de dincoace de Carpați. Se pare însă — cel puțin în unele cazuri — că ei erau ușor superiori acestora din urmă. In întâlnirile dintre cei trei stăpânitori, contribuia la stabilirea dreptului de preseanță și vârsta și valoarea personală precum și împrejurarea politică în care se aflau.

După ocuparea Transilvaniei de către Austriaci și după moartea lui Mihai Apaffy (1690), titlul de *Principe* trece asupra Impăratului Austriei. Mai târziu, prin decretul din 2 Noemvrie 1765, acesta — mai exact aceasta deoarece domnea Maria Thereza — ridică țara la rangul de « *Mare Principat* », devenind ea însăși « *Mare Principe al Transilvaniei* ». Situația de drept rămase apoi neschimbată până la revoluția din 1848.

BIBLIOGRAFIE

Domnia în veacurile XVII și XVIII. 1. CONST. GIURESCU, *Prefața* volumului *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, L p. în 8°; 2. MARCU BEZA, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ediția a doua, București, 1937, 211 p. în 4°; 3. CONST. C. GIURESCU, *Rectificări și precizări la cronologia domniilor fanariote*, în *Rev. Ist. Rom.*, X (1940), p. 379—384; 4. H. GOLIMAS, *Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până la 1829*, Iași 1943, 176 p. in 8°; 5. ALEXANDRU AL. BUZESCU, *Domnia în Țările Române până la 1866*, București, (1943), 336 p. in 8°.

Principele Transilvaniei. 6. GEORG MÜLLER, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältniss Siebenbürgens zur Pforte 1541—1688*, Sibiu, 1923, 148 p. in 8°; 7. I. LUPAȘ, « *Österreich über alles* ». *Marele Principat Transilvan potrivnic alipirii la regatul ungar*, în *Studii Istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 163—172.

DREGĂTORIILE

Prin reforma lui Constantin Mavrocordat, dregătoria, iar nu moşia, devine criteriul nobleţii.

Evoluţia dregătoriilor în veacurile XVII şi XVIII prezintă două aspecte caracteristice: pe de o parte *înmulţirea lor*, fie prin înfiinţare de noi dregătorii, fie prin dublarea sau quadruplarea celor vechi, pe de altă parte, introducerea *salarizării.*

Dregătoriile noi. In veacul al XVII-lea, dregătoriile de seamă noi înfiinţate sunt în număr redus. In Moldova, constatăm pe *Sărdarul de Orhei* şi pe *Ban*, iar dintre slujbaşii mai puţin însemnaţi, pe *Ciohodar*; în Muntenia, pe *Clucerul de arie* şi pe *Sărdarul de mazili.* Un loc deosebit ocupă *Vornicul de Vrancea*; deşi constatat documentar în prima jumătate a secolului al XVII-lea, se pare totuşi că el datează de mai înainte. *Sărdăria de Orhei* era o dregătorie de caracter militar. «Sărdarul — spune Dimitrie Cantemir — are comanda călăreţilor din judeţele Lăpuşnei, Orheiului şi Sorocei şi păzeşte teritoriul dintre Prut, Nistru şi Basarabia (aceasta din urmă în înţelesul vechiu al cuvântului!) contra năvălirii Tătarilor dela Crâm şi din Bugeac». In calitatea lui de păzitor al marginei, el avea străji dealungul Nistrului şi spre Bugeac, sub comanda unor *hotnogi* — câte unul în fiecare ţinut; dela aceştia primea ştiri de ceea ce se petrecea la şi peste hotare.

Sărdăria a fost înfiinţată în prima jumătate a veacului al XVII-lea; probabil spre sfârşitul acestei jumătăţi; nu putem preciza anul, pe baza materialului documentar cunoscut până acum. Primul sărdar de care ne vorbesc cronicile este Ştefan Sărdarul; în 1653 el participă la complotul împotriva lui Vasile Lupu. Hot-

nogii, ca dregători militari, existau de mai înainte însă; găsim astfel în 1592 pe un Marcu Rangul, «hotnog ot volost (adică judeţul) Lăpuşna».

Cam în aceiaşi vreme ca în Moldova, dregătoria de *mare sărdar* apare şi în Muntenia; în 1646 «Constandin vel sărdar» — viitorul domn Constantin Şerban Basarab — ridică o biserică pe moşia sa dela Dobreni. Povestind participarea lui Matei Basarab la campania împotriva Tătarilor Nohai, în 1637, Miron Costin arată că domnul muntean a venit numai «până la marginea ţării sale; şi de acolo *au pornit un sărdar al său cu oşti*, eară el s'au făcut bolnav şi s'au întors înapoi». Admiţând că marele cronicar moldovean — care scrie în 1675 — nu a întrebuinţat aici termenul de sărdar cu un înţeles generic, de comandant de oaste, aşa cum o face în alte locuri, ci a vrut să desemneze chiar pe dregătorul respectiv, rezultă că sărdăria exista deci în Muntenia în 1637 şi că ea avea un caracter militar. Spre sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, în 1688, o descriere a ţării şi a curţii, făcută de călugărul catolic Del Monte, numeşte pe acest dregător *sărdarul de mazili*, întrucât era mai mare peste boierii care avuseseră dregătorii. «Mai înainte — adaugă Del Monte — era o dregătorie de mare importanţă, acuma însă nu însemnează nimic». Dionisie Fotino, care-şi alcătuieşte opera la începutul veacului al XIX-lea, târziu aşa dar, afirmă că, iniţial, sărdarul muntean avea sub ascultarea sa o brigadă de călăreţi precum şi salahorii şi carele cu provizii ale oştirii; era de asemenea mai mare peste menziluri sau poşte şi îngrijitor al conacelor ostăşeşti. La finele epocii fanariote, sărdarul rămâne însă, întocmai ca mulţi alţi dregători, numai cu titlul şi cu veniturile, fără vreo atribuţie efectivă.

In Moldova întâlnim pe *sărdarul de mazili*, ca un dregător deosebit de sărdar, în secolul al XVIII-lea. Dimitrie Cantemir nu-l aminteşte în «Descriptio Moldaviae» (1716), deşi înşiră o sumă de dregători, până la cei din clasa a III-a. Il găsim pe vremea lui Grigore al II-lea Ghica (1726—1733) când, alături de Iordachi sărdarul, având comanda asupra Lăpuşnenilor, Orheienilor şi Sorocenilor, apare în cronica lui Amiras, şi «Lupul sărdarul de mazili cu toţi mazilii».

Banul se constată documentar în Moldova la începutul veacului al XVII-lea; un document din 18/28 Noemvrie 1642 po-

meneşte pe un «Pătraşco banul... din zilele Ieremiei Vodă» Moghilă. Intr'un alt document, din 12/22 Iulie 1651, găsim pe un «Ilie Smucilă postelnic, fečorul lui Grigorie, nepot lui Savin Smucilă, biv vel ban». Se poate ca dregătoria să fi fost înfiinţată de Ieremia Moghilă, după expediţia din Muntenia, împotriva lui Mihai Viteazul; cert este însă că banul moldovean nu are nici pe departe însemnătatea celui muntean. Dregătoria câştigă în importanţă abia în a doua domnie a lui Antioh Cantemir (1705—1707); acesta-i fixează rangul ierarhic îndată după marele spătar şi-i hotărăşte ca venit câte un ban de fiecare drob de sare dela Ocnele Mari. In condica de lefi din 1776, vel banul e trecut cu 2400 lei anual; el continuă a fi inferior vel spătarului care are 3000.

Ciohodarul era un dregător nu de caracter public, ci personal, dintre aceia aşa dar care făceau servicii domestice Domnului. El avea grijă de *încălţămintea* acestuia şi a întregii Curţi. Dimitrie Cantemir adaogă amănuntul că ciohodarului îi erau subordonaţi toţi cismarii din Iaşi. Documentele menţionează în veacul al XVIII-lea şi un corp de *ciohodari*, la curte; ei corespund vechilor aprozi. Domnul îi trimite să aducă la îndeplinire diferite hotărîri sau să le comunice celor interesaţi. Pentru deplasarea lor, ei primesc o taxă corespunzând «treapădului» sau «ciobotelor» de mai înainte (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 391—2 şi 393—4). Ciohodarii însoţeau pe Domn la festivităţi. Astfel în ajunul Crăciunului, când el merge la slujbă, în alaiu sunt şi «ciohodarii cu başciohodar»; ei stau în biserică «dinapoia vel armaşului şi a vel uşerului»: amănuntele le luăm din «Condica de obiceiuri» alcătuită la Iaşi în 1762. Un «Panaite Scordeli, chihaiaoa de cihodari» adică locţiitorul şefului ciohodarilor, e amintit într'un zapis din 3 Iulie 1806, referitor la două moşii din Orhei.

Dela acest dregător vine şi numele dării *ciohodărit* pe care o plăteau cismarii (vezi mai jos p. 682).

Clucerul de arie apare, cu acest nume, în Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea; mai înainte i se spunea *jignicer*; el avea grijă de *magaziile cu grâne* dela curtea domnească. Insemnătatea lui creşte; cu prilejul reformei lui Constantin Mavrocordat, în noua împărţire pe care o dă acesta dregătorilor,

el este cuprins între cei veliţi sau de clasa întâi, nouăsprezece de toţi, ocupând, în ordinea erarhică, ultimul loc.

In ce priveşte pe *şetrar*, adică pe îngrijitorul corturilor sau *şetrelor* oştirii, deşi în hrisoavele domneşti nu apare ca martor decât în secolul al XVII-lea, el există de mai înainte; prima menţiune documentară cunoscută nouă este din 1523, când se aminteşte un Radu Maţil *şetrar* din Buiceşti.

Prima ştire cunoscută azi despre *vornicul de Vrancea* este din timpul lui Vasile Lupu. Intr'un act fără dată, dar care pare a fi din 1636, apare «vornicul Ilie de Vrancea». Acest dregător, de caracter administrativ, conducea ca subaltern al starostelui de Putna, izolata regiune a Vrancei. Nu e exclus ca el să fie o amintire, un ecou întârziat, a vechilor vremuri de dinainte de întemeierea Principatelor, când Vrancea constituia o formaţiune aparte, la hotarul celor trei ţări româneşti. Dimitrie Cantemir, ocupându-se în «Descriptio Moldaviae» de « republica »Vrancei şi de locuitorii ei, arată că aceştia din urmă «plătesc în fiecare an domnului un impozit anumit şi hotărît, se conduc după legile lor şi refuză şi poruncile domnului şi pe judecătorii lui». Dacă afirmaţia referitoare la «legile» speciale ale Vrâncenilor e, în parte, justificată — la începutul secolului al XIX-lea exista încă un «obiceiu al Vrancii» iar locuitorii şi-au păstrat până astăzi un regim propriu în ce priveşte drepturile asupra moşiei, deosebit de regimul moşnenesc sau răzăşesc din restul ţării, şi drepturi speciale, recunoscute de Monopol, asupra ocnei dela «Valea Sării» — în schimb e mult exagerată cealaltă afirmare asupra poruncilor şi judecătorilor domneşti.

In veacul al XVIII-lea, numărul dregătoriilor creşte considerabil. Schimbându-se prin reforma lui Constantin Mavrocordat, criteriul *boieriei*, hotărându-se anume că boier este cel ce are o slujbă sau o dregătorie domnească — până atunci stăpânirea pământului fusese criteriul nobleţei — dându-se apoi *lefi* şi *scutiri* acestor dregători, se produce o adevărată năvală spre slujbe. Fiecare doreşte să ajungă într'un post, spre a intra în rândul «boierilor» şi a se bucura de avantajele materiale respective. Domnii sunt nevoiţi să sporească mereu numărul dregătoriilor. Unul din procedeele obişnuite este *împărţirea* atribuţiunilor: ceeace până atunci făcea un singur dregător, acum fac doi sau trei; ei

poartă *nume deosebite*, în legătură cu atribuţia specială şi limitată ce le revine. Astfel de pildă, ceeace făcea, în veacurile XV—XVII, *medelnicerul* cu subalternii lui, fac, la sfârşitul veacului al XVIII-lea, trei dregători deosebiţi: *Mataragiul* (cel care ţine ligheanul !), *Ibrictarul* (cel ce toarnă apa din ibric !) şi *Peşchergi-başa* (cel care dă Domnului peşchirul sau prosopul să se şteargă).

Un alt procedeu a fost *dublarea* sau chiar *quadruplarea* dregătoriilor: e cazul vorniciei şi logofeţiei. In sfârşit, sunt şi dregătorii cu totul noi, corespunzând unor noi nevoi, obiceiuri sau obligaţii; în această categorie intră, de pildă, «naziria de poduri», apoi slujba lui «buhurdangi-başa», a lui «tutungi-başa», etc.

Dregătoriile noi — sau, în unele cazuri, numai cu nume noi, schimbate, funcţiunea existând şi mai înainte — ce se constată în epoca Fanarioţilor (1711—1821), sunt următoarele:

Caimacamul Craiovei sau locţiitorul banului. Incepând din anul 1761, nu se mai trimite peste Olt un *ban*, ci numai un locţiitor, sau cu titlul turcesc, un caimacam, titularul rămânând la Curte la Bucureşti. Treptat-treptat, prin necesităţile situaţiei de fapt *caimacamul* ajunge la o însemnătate reală şi la *venituri* mai mari decât ale banului însuşi.

Vornicul de Ţara de sus şi Vornicul de Ţara de jos. Incă în veacul al XVII-lea, constatăm, în Muntenia, pentru scurte intervale, sub doi domni diferiţi, *dublarea* vorniciei. Prima dată ea are loc sub Mihnea al III-lea sau Mihail Radu, în 1658; într'un document din 9 Dechemvrie, apar «jupan Barbul vel vornic ot gornie zemle (al ţării de sus !) i Radul vel vornic ot dolnie zemle» (al ţării de jos !). Odată însă cu schimbarea domnului dispare şi inovaţia. A doua oară, ea se produce sub Şerban Cantacuzino, în 1680, când domnul înfiinţează pentru Hrizea Popescu, pe care-l scosese din vistierie, dregătoria de «Mare vornic de Ţara de jos». Nici de data aceasta, inovaţia nu prinde; în urma executării lui Hrizea, noua dregătorie se desfiinţează.

Ideea va fi reluată în veacul al XVIII-lea; Constantin Mavrocordat, la începutul ultimei sale domnii din Muntenia, în anul 1761, creiază, în locul marelui vornic dinainte, doi mari vornici şi-i numeşte, după modelul Moldovei, de Ţara de sus şi de Ţara de jos. Cel dintâi — spune Dionisie Fotino — era «guvernator» şi

judecător peste cele şase judeţe apusene (Olt, Argeş, Teleorman, Vlaşca, Ilfov şi Dâmboviţa»), cel de al doilea «peste cele şase judeţe răsăritene (Focşani, Buzău, Săcuieni, Prahova, Muscel şi Ialomiţa»).

Marele vornic al III-lea şi Marele vornic al IV-lea. Sub Alexandru Vodă Moruzi (1793—1796), se mai înfiinţează încă doi mari vornici; aceştia nu aveau jurisdicţie teritorială, ca primii doi, ci judecau în divanul boierilor veliţi purtând ca insemne bastoane de argint şi primind fiecare leafă 750 de lei lunar precum şi 80 scutelnici.

Şi în Moldova constatăm, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, *patru mari vornici*, în locul celor doi de mai înainte. In condica de venituri şi lefi a lui Grigore Ghica, din 1776, ei sunt trecuţi câteşi patru, cu câte 5000 lei leafă anual.

Marele vornic al obştirilor. Spre sfârşitul veacului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea, constatăm în Bucureşti, o dregătorie numită «vel vornicia obştirilor»; ea avea în seamă ceea ce am numi astăzi «serviciile publice edilitare»: comunicaţiile, podurile, canalizările, apele; tot de ea ţineau şi şcolile şi fondurile de ajutoare constituind «cutia milelor». Sub Alexandru Vodă Moruzi (1793—1796), această ultimă atribuţie e dată unui dregător nou creiat, numit

Marele vornic de cutie. El are leafă 6000 lei pe an, 80 de scutelnici şi face parte din Divanul boierilor veliţi. Un alt mare vornic, înfiinţat tot spre sfârşitul epocei fanariote, este

Marele vornic de politie, numit la început şi «vel vornic de Bucureşti». Instituirea acestui dregător a avut loc la 5 Martie 1794, sub Alexandru Moruzi; ca atribuţii i se dă mai întâi strângerea dărilor tuturor locuitorilor din Bucureşti, apoi numai acelea ale străinilor. In acest scop, are sub sine un sameş, un polcovnic de străini şi vătăşei sau zapcii de mahalale. Primeşte 250 lei lunar, 60 de scutelnici, poartă baston de argint şi asistă la şedinţele Divanului veliţilor. Ne mai adăugând şi pe *Vornicul de harem* care era un dregător de caracter personal al Doamnei, primind pentru slujba sa 1000 lei lunar, constatăm aşa dar la finele epocei fanariote, nu mai puţin de şapte mari vornici în funcţie, în loc de unul cât era în veacurile XIV—XVII. Dregătoria vornicului de harem se constată sub Nicolae Mavrogheni (1786—1790); un

Chiriac, vornic de harem al Doamnei Zoița Moruzi, e citat documentar la 1 Dechemvrie 1805.

O sporire asemănătoare constatăm și în ce privește pe *marele logofăt*. La început numai unul, el e dublat în ultima jumătate a veacului al XVIII-lea; celui vechiu i se spune acum «vel logofăt de țara de sus», iar celui nou creiat «vel logofăt de țara de jos». Ii găsim pe amândoi în divanele hrisoavelor date de Alexandru Ipsilanti (1774—1782).

In a doua domnie a acestui voevod (1796—1797) se înființează apoi «*marele logofăt de obiceiuri*», având ca atribuțiuni ținerea condicei de rândueli și obiceiuri locale în care se înscriu toate măsurile și dispozițiile privind acest domeniu. Noul dregător face parte din Divanul boierilor veliți, poartă baston de argint și câștigă până la 12.000 lei anual. In sfârșit, la începutul veacului al XIX-lea și anume în primul an al domniei lui Ion Vodă Caragea, la 30 Noemvrie 1812, se înființează *Marele logofăt al trebilor din afară* sau al «străinelor pricini» având de judecat, împreună cu doi boieri asesori, procesele dintre pământeni și străini sau ale străinilor între ei. Ca rang ierarhic, vine după vel vornicul de politie. Printre cei care au ocupat această dregătorie, a fost și juristul Atanasie Hristopol, unul dintre făuritorii principali ai Codului Caragea (vezi vol. III, 1, ediția a doua, p. 332). In total existau deci la finele epocei fanariote, *patru mari logofeți* în loc de unul din epoca precedentă.

Hatmanul de Divan e înființat tot de Ion Vodă Caragea, prin hrisovul din 26 Dechemvrie 1812 (stil vechiu); se arată că noul dregător e «căpetenie a zapciilor Divanului» — cu excepția vătafului de vistierie — și că prin el se rânduiesc judecățile la Divan privind litigii dela 1500 taleri în sus precum și «împlinirea» adică executarea hotărîrilor. Printr'un nou hrisov, din 8/20 Dechemvrie 1816, cifra e ridicată la 2000 de taleri, litigiile sub această limită urmând a fi rânduite prin cei cinci «zapcii de divan», subalterni ai hatmanului și anume: vătaful de păhărnicei, vătaful de divan, ceaușul de aprozi, ceaușul de păhărnicei și ceaușul hătmăniei. Venitul acestui dregător se urcă până la 30.000 lei anual; are și 80 de scutelnici.

Căminarul era dregătorul ce strângea *camăna*, un impozit perceput — așa cum ne arată condica lui Constantin Mavrocordat

din 1741-1742 — la vinderea unor anumite produse precum vinul, miedul, rachiul, carnea, ceara; el se luă de asemenea dela unii meseriaşi şi anume dela blănari şi cojocari. Deşi camăna ca impozit e foarte veche — o întâlnim din secolul al XV-lea când ea se lua numai pentru sloiurile sau «pietrele» de ceară (камѣнь în slavă înseamnă piatră!), căminarul nu apare totuşi între dregătorii mai mari moldoveni decât în secolul al XVII. Dimitrie Cantemir îl trece ultimul dintre boierii de divan de clasa întâia; în condica de lefi din 1776, el figurează cu 2400 lei anual. Din Moldova, dregătoria a trecut apoi în Muntenia. Dionisie Fotino, care scrie la începutul veacului al XIX-lea, spune lămurit: «această dregătorie nu e veche; exista numai venitul care se numea căminărit şi-l primea paharnicul cel mare». Căminarul muntean — continuă Fotino — «ia câte cinci lei dela fiecare bute de vin şi rachiu ce se vinde în... oraşele Ţării Româneşti».

Căpitanul de podari. Naziria de poduri. In condica de lefi din 1776, este trecut, între alţi slujbaşi, şi *căpitanul de podari*. Acesta împreună cu subalternii săi — un ceauş de podari, 20 de teslari, 10 toporaşi, 10 pietrari, 20 de salahori — are grijă de *podurile* adică de pavajele de lemn ale uliţelor din Iaşi, reparând sau înlocuind ceea ce e stricat. Tot el aleargă, cu oamenii săi, şi la foc, să-l stingă. Alexandru Moruzi (1802—1806) institue o dregătorie mai înaltă «naziria de poduri» (*nazir* înseamnă, în turceşte, inspector, intendent!), dând titularului acesteia atribuţiile vechiului căpitan de podari.

Dregătorii personali, de curte, sau «edeclii». O caracteristică a epocei fanariote este înmulţirea considerabilă a dregătorilor personali, dela curtea domnească, numiţi uneori, cu termeni turceşti, «edeclii» şi «orta-cusaci»; izvoarele noastre le mai spun şi «boerinaşi». Ei aveau un rang ierarhic mai mic şi, afară de unele excepţii, venituri mai modeste. Numirile acestor dregătorii personale sunt turceşti, împrumutate dela Curtea Sultanului. Iată pe cele mai însemnate:

Caftangiul; acesta îngrijeşte, împreună cu cămăraşul al doilea, de garderoba Domnului; el aduce şi caftanele care se dau boierilor; corespunde Cămăraşului *din năuntru* de pe vremea lui Dimitrie Cantemir. *Babeingiul* are grijă de ietacul domnesc; *Becerul*—vechiul Pivnicer — vede de beciul în care se păstrează ale mâncării;

Rahtivanul — numit pe vremea lui Dimitrie Cantemir *Cămăraşul de rafturi* — de harnaşamentul cailor domneşti; *Ciubucci-başa*, — un « Manoli vel ciubucciu amintit în 1763, Dechemvrie 12, în Moldova — *Narghelegi-başa*, *Cafegi-başa*, — un « cafegiu » constatat în 1713, sub Nicolae Mavrocordat, la Curtea din Iaşi — *Şerbegi başa*, — acesta din urmă corespunzând *Cămăraşului de dulceţi* din vremea lui Dimitrie Cantemir — se îngrijesc de ciubucul, narghileaua, cafeaua şi şerbetul Domnului; — în 1783 găsim în Muntenia un *Tutungi-başa*. *Samdangi-başa* are în păstrarea sa lumânările — mai înainte le avusese *Cămăraşul de lumini* — iar *Buhurdangiul*, afumătorile. *Mataragiul* ţine ligheanul când se spală Domnul pe mâini, *Ibrictarul* toarnă apă din ibric, *Peşchergi-başa* îi întinde peşchirul sau prosopul, *Geamaşirgi-başa* ia socoteala rufelor şi le dă la spălat. *Sofragi-başa* e la sufragerie, îngrijind de masă, *Cavaz-başa* stă înaintea uşei, cu bastonul în mână, *Perdegi-başa* la perdeaua din dosul uşii. Un grup îl formează prin atribuţiile lor, *Divictarul*, având în păstrarea sa călimările şi condeiele, *Mehtupciul* numit şi *Chiesadarul* adică scriitorul şi arhivarul turc, subaltern al lui Divan efendisi (vezi şi mai sus, p. 456) şi *Muhurdarul* care pune pecetea pe « cărţile » sau poruncile domneşti; venitul acestuia din urmă e mai mare: peste 20.000 lei anual. Gheorgachi, vtori logofătul, afirmă în lucrarea sa *Condica ce are întru sine obiceiuri vechi şi noi a prea înălţaţilor domni*, alcătuită în 1762, că dregătoria divictarului a fost înfiinţată de « Grigorie Vodă »; pare că trebue să înţelegem contemporanul Grigore Callimachi (1761—1764), mai de grabă decât Grigore al II-lea Ghica (1735—1741 şi 1747—1748).

Un alt grup îl formează *Gherahul* sau doctorul curţii, *Spiţerul* cu medicamentele şi *Berber-başa* care rade şi tunde pe Domn. E apoi *Curierul particular*, bine plătit: 200 lei pe lună, *Maimar-başa* sau arhitectul curţii, *Mehter-başa*, şeful mehterhanalei adică a muzicei turceşti şi *Saracci-başa*, cu ajutorul său *Saracci-iamac* care poartă calul de călărie al Domnului, numit şi tabla-başa. Când se fac alaiuri domneşti, aceşti dregători personali defilează şi ei, într'o ordine precis stabilită.

Organizarea dregătorilor în veacurile XVII şi XVIII. Organizarea dregătorilor, împărţirea lor pe grupe, după importanţă şi felul atribuţiunilor, n'a rămas aceeaşi dela 1601 la 1821. Situaţia

pe care o constatăm la 1750 nu mai e la fel cu aceea din vremea lui Dimitrie Cantemir: s'a produs între timp reforma lui Constantin Mavrocordat. De asemenea, organizarea dela sfârşitul epocei fanariote, aşa cum apare ea în opera lui Dionisie Fotino, se deosebeşte în unele privinţi de aceea dela 1750: pricina o găsim în creaţiunile şi schimbările introduse de Domnii din acest interval, în special de C. Mavrocordat în ultima sa domnie (1761—1763) şi de Alexandru Moruzi (1793—1796 în Ţara Românească şi 1802—1806 în Moldova).

Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, dregătorii sunt împărţiţi în următoarele categorii: I) «*Boierii de sfat sau consilierii*», opt de toţi (logofătul, cei doi vornici, hatmanul, postelnicul, spătarul, paharnicul şi vistierul) II) *Boierii de divan* sau ajutători, împărţiţi, la rândul lor, în trei clase: clasa întâi, cuprinzând optsprezece dregători, de la marele stolnic până la căminar; clasa a doua, cuprinzând treisprezece dregători, dela spătarul al doilea până la uşerul al doilea, şi clasa a treia, tot cu treisprezece dregători, dela postelnicul al treilea până la vornicii de poartă. III) *Dregătorii interni, de curte, aşa zişii «boierinaşi»*, douăzeci şi şase la număr, dintre care cinci în serviciul soţiei Voevodului. La aceştia se adaugă slujitorii nobili adică spătăreii, postelniceii, păhărniceii, aprozii de divan, etc., nu mai puţin de două sute şaptezeci şi opt, în afară de uşărei. Domnul avea prin urmare, în jurul său, la curte, un corp numeros de dregători, mari şi mici, de tot felul.

Constantin Mavrocordat, prin reforma sa din anul 1739, împarte pe boieri sau dregători — termenii au devenit acum sinonimi — în două mari categorii: I) *Boierii mari sau veliţi*, nouăsprezece la număr, dela ban până la clucerul de arie inclusiv; urmaşii acestora se numesc *neamuri*. II) *Boierii de clasa a doua*, cuprinzând restul dregătorilor; urmaşii lor se numesc *mazili*. Potrivit acestei împărţiri, se acordă scutirile fiscale.

La începutul veacului al XIX-lea, pe vremea lui Dionisie Fotino, dregătorii sunt împărţiţi în cinci categorii sau clase: I) *De clasa întâi*, şaptesprezece la număr, dela marele ban până la marele agă. Toţi aceştia, în Divan, poartă căciuli de samur şi bastoane de argint. II) *De clasa a doua*, cinci la număr, dela clucerul cel mare până la comisul cel mare. III) *De clasa a treia*, opt la număr, dela sărdarul cel mare până la clucerul de arie.

IV) *De clasa a patra*, nouă la număr, dela logofătul de divan până la portarul al II-lea. V) *De clasa a cincea*, zece la număr, dela vistierul al treilea până la zapcii de divan. Ceilalţi dregători dela curte sunt împărţiţi în nouă mari grupe, după atribuţiuni, (grupul divanului sau al logofeţiei, al vistieriei, al postelniciei, al spătăriei, al agiei, al armăşiei, al pităriei, al comişiei şi al şătrăriei). Se adaugă, în sfârşit, dregătorii personali ai Domnului, începând cu cămăraşul care este «eforul curţii domneşti» şi isprăvind cu «fustaşii» sau soldaţii ce fac de pază la Divan şi la «harem» (locuinţa Doamnei!)

In timpul epocei fanariote, unii dintre vechii dregători cresc în importanţă, deci în rang ierarhic, alţii, din potrivă, scad. Printre cei dintâi e *vel căminarul* care ajunge superior paharnicului, stolnicului şi comisului; de asemenea *vel aga* căruia Constantin Moruzi îi face leafă mare şi-i dă dreptul de a purta bastonul de argint (începutul lui Dechemvrie 1777). Printre cei de al doilea sunt *medelnicerul*, *sulgerul*, *pitarul*; aşezaţi între boierii veliţi prin reforma lui Constantin Mavrocordat, ei ajung, la începutul veacului al XIX-lea, în clasa a treia.

Din boierii de clasa întâi, primii cinci erau cei mai însemnaţi; ei formau fruntea boierimei sau, cu termenul grecesc corespunzător, *protipendada* (ἡ πρώτη πεντάς = primii cinci). Cu timpul, acest termen îşi pierde înţelesul prim, în legătură cu numărul, şi ajunge să desemneze pe toţi boierii de clasa întâi.

Salarizarea dregătorilor. In primele veacuri ale vieţii noastre de stat, dregătorii n'au avut salarii sau lefuri fixe; în locul acestora, ei se bucurau de veniturile legate de natura dregătoriei respective (vezi vol. II, ed. 4, p. 379—395), de o parte a gloabelor sau amenzilor ce pronunţau în calitate de judecători, şi de darurile sau plocoanele pe care le primeau dela subalternii lor. In veacul al XVIII-lea, prin reformele sale din 1740 (Muntenia) şi 1742 (Moldova), Constantin Mavrocordat *introduce salarizarea*; el fixează lefuri lunare dregătorilor; aceştia continuă însă să beneficieze şi de anumite venituri şi plocoane. Abia în veacul al XIX-lea, prin reformele cu caracter apusean, se desfiinţează acestea din urmă; leafa rămâne singura plată legală a dregătorului sau slujbaşului. Zicem *legală*, de oarece în afară şi pe dea-

3

supra legii, vechiul obiceiu, practicat sute de ani, se mai menţine câtva timp încă; chiar şi azi, din nefericire, lupta împotriva lui încă n'a încetat pretutindeni.

Inainte de salarizarea introdusă de către Constantin Mavrocordat şi ca o fază premergătoare şi pregătitoare a ei, constatăm, la finele secolului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea, că marii dregători moldoveni primesc, în întregime sau în parte, veniturile anumitor ţinuturi sau oraşe ale ţării. Astfel — potrivit celor afirmate de Miron Costin şi Dimitrie Cantemir — marele logofăt primea drept plată « dijmele ţinutului Cernăuţilor », vornicul de ţara de jos venitul ţinutului Bârlad, vornicul de ţara de sus pe acela al Dorohoiului, hatmanul pe al ţinutului Suceava, postelnicul venitul pârcălăbiei Iaşilor, paharnicul venitul Cotnarilor, medelnicerul jumătate din venitul târgului Ştefăneşti, etc. Aceste venituri, legate de anumite ţinuturi sau oraşe, reprezentau, în genere, cifre puţin variabile; se ştia cât reprezintă fiecare din ele anual; n'a fost deci prea greu să se treacă la salarizarea lunară din vremea lui Constantin Mavrocordat.

Nu cunoaştem în detalii această salarizare; avem, în schimb, informaţii asupra veniturilor legate de diferitele dregătorii pe vremea lui Matei Ghica; ni le dă însuşi voevodul în hrisovul său din 23 Noemvrie (stil vechiu) 1754. Aflăm, de pildă, că « vornicia mare a ţării de sus va lua toată mortasipiia Chişinăului — adică darea pe vite şi produsele vândute în piaţă — după hotărîrea condicii cei mari domneşti ». Spătăria mare « va lua dela Ocnă câte o para de tot drobul de sare »; acelaş venit îl va avea şi Bănia cea mare. « Stolniciea mare va lua din pogonăritul de tiutiun un ban şi jumătate, iar un ban din slujba aceia va lua vel medelnicerul ». In felul acesta se înşiră veniturile pentru diferitele dregătorii, mari şi mici.

O nouă rânduială în ce priveşte lefile şi veniturile face Grigore Ghica în a doua domnie a sa din Moldova. Prin hrisovul din 1/12 Septemvrie 1776, « rupând şi surpând toate condicile vechi ce au fost până acum » el hotărăşte « ca de acum înainte după această nouă domnească condică de veniturile boierilor şi de alte rânduiale... să se urmeze ». Lefurile se vor plăti între 15 şi 1 al lunii următoare dintr'un fond ce se va păstra la Mitropolie şi va fi alimentat « din venitul răsurilor ciferturilor şi agiu-

torinţii, cum şi din răsura dăjdiilor mazililor, neguţitorilor şi a ruptaşilor care s'au aşezat şi s'au hotărît să se ia câte 14 parale de tot leul răsură ». Leafa cea mai mare o primeşte vel postelnicul: 6000 lei pe an sau 500 lunar, urmează apoi cei 4 vornici mari, cu câte 5000 lei anual, « sărdarul ot Lăpuşna Orheiu » cu 4800, vel hatmanul cu 4000, vel vistiernicul cu 3600, vel logofătul şi vel spătarul cu câte 3000, vel paharnicul, vel cămănarul, vel gramaticul, vel banul, vel comisul şi ispravnicii celor mai multe dintre ţinuturi cu câte 2400 lei. Ceilalţi dregători primesc mai puţin, dela 1800 lei anual sau 150 lunar (vel aga, vel stolnicul, vel portarul, ispravnicul de Cernăuţi) până la 2 lei lunar (teslarii, pietrarii, tăetorii de lemne) şi chiar un leu (fustaşii de divan). Totalul este de 242.936 lei anual sau 20.244,80 lei lunar. Se specifică de asemenea, şi chiar înaintea lefilor, deoarece totalizau sume mai importante, şi « veniturile » dregătorilor precum şi « pocloanele » pe care le primesc aceştia dela subalternii lor, de obiceiu de două ori pe an, la Sf. Gheorghe şi la Sf. Dumitru.

Domnii următori alcătuesc şi ei asemenea condici ; cunoaştem astfel o condică din 1795, din Moldova; ea prevede, între alte lefuri, şi pe aceea a capuchehaiei dela Stambul, de 6500 de lei lunar: o sumă enormă, cu mult mai mult decât primea vel logofătul adică primul ministru; prevede şi lefurile capuchehaielor dela serhaturi adică din raiele (Hotin, Bender, Akerman şi Chilia); acestea primeau numai suma, foarte modică, de 100 lei lunar. Opera lui Dionisie Fotino ne arată lefile şi veniturile pe care le aveau dregătorii munteni, la începutul veacului al XIX-lea. Marele ban totalizează 48.400 lei anual, locţiitorul său, caimacamul, ajunge însă la peste 100.000; « iar dacă se bucură de favoarea Domnului — adaugă Fotino — capătă mai îndoit ». Vornicii de ţara de sus şi de jos ating între 60—70.000 anual, marele logofăt de ţara de sus, în mod normal 50.000, iar când e schimbare de domnie, deci se înnoiesc şi hrisoavele de moşie ale mănăstirilor, aproape dublu. Logofătul de ţara de jos « până la 30 mii lei pe an », vornicul de cutie aproape 70.000, şi aşa mai departe, se înşiră toţi dregătorii, mari şi mici. O bună parte din veniturile ţării servesc la plata lor, pentru investiţiile în lucrări de interes public rămânând prea puţin. Raportul dintre « personal »

şi « material » e catastrofal în epoca fanariotă; cel de al doilea aproape dispare faţă de cel dintâi.

In Ardeal, salarizarea funcţionarilor se introduce în anul 1730. Până aci, şi ei aveau, ca şi cei din Principate, diferite venituri, daruri şi servicii dela cei pe care-i administrau. Totuşi, în primele timpuri, sistemul n'a funcţionat satisfăcător; un rescript imperial din 20 Iulie 1742 arată că se continua cu luările nedrepte şi cu exacţiunile; abia în 1743 se stabileşte precis salarizarea dregătorilor atât în comitate cât şi în scaunele secuieşti şi « părţile ungureşti ».

BIBLIOGRAFIE

Dregătoriile noui. 1. L. ŞĂINEANU, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, I-II, Bucureşti, 1900, CCCXXXC + 407 + 279 p. in 8°; 2. V. A. URECHIĂ, *Istoria Românilor*, vol. X, B, Bucureşti, 1902, 504 p. in 4°; 3. I. C. FILITTI, *Banii şi Caimacamii Craiovei*, în *Archivele Olteniei*, III (1924), p. 193—217; 5. A. SAVA, *Târgul şi ţinutul Lăpuşnei* (formează introducerea la volumul *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei* Bucureşti, 1937, XXV p. in 8°; 6. DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, Bucureşti, 1939, 334 p. in 8°; 7. AUREL SAVA, *Boierii mari ai Moldovei, dregători în ţinuturi*, în *Revista de Drept Public*, XVII (1942), nr. 3—4, p. 466—492; 8. AUREL SAVA, *Târgul şi ţinutul Orheiului* (formează studiul introductiv la volumul *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Orheiului*, Bucureşti, 1944, LV + 561 p. in 8°) V şi p. nr.; 9. A. SAVA, *Vornicul de Vrancea*, în *Mem. Secţ. Ist., Acad. Rom.*, t. XV (1934), p. 117—174.

Organizarea şi salarizarea dregătoriilor. 10. PETRE RĂŞCANU, *Lefile şi veniturile boierilor Moldovei în 1776*, Iaşi, 1887, CXIX + 81 p. in 8°; 11. V. A. URECHIĂ, *Istoria Românilor*, vol. V, Bucureşti 1893, 565 p. in 4°; 12. EUGEN v. FRIEDENFELS, *Ioseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19 Jahrhundert*, vol. I—II, Viena, 1876—1877. XII + 417 şi X + 499 p. in 8° (vezi vol. I, *Anhang.*, p. 197—417); 13. CONST. GIURESCU, *Despre boieri*, în *Studii de istorie socială*, Bucureşti, 1943, p. 221—349.

JUDEȚE, ȚINUTURI, COMITATE, DISTRICTE

Cele mai mari prefaceri au avut loc în Moldova: s'au desființat patru din vechile județe și s'au înființat alte opt noui.

Și în veacurile XVII—XVIII, ca și mai înainte, împărțirea administrativă a țărilor române n'a rămas neschimbată. Unele județe, ținuturi sau comitate au dispărut; s'au înființat, în schimb, altele; limitele au variat, suprafața acestor formațiuni devenind mai mare sau mai mică; uneori, s'au schimbat și reședințele. Modificările cele mai însemnate au avut loc în Moldova; în Muntenia au fost mult mai puține schimbări; în Transilvania, prefacerea, radicală, din timpul Impăratului Iosif al II-lea, n'a durat, revenindu-se, în 1790, tot la vechea împărțire.

Moldova. O bună parte din schimbările pe care le constatăm în Moldova e în legătură cu un fapt de ordin politic și etnic: *expansiunea și apoi retragerea așezărilor tătărești dintre Prut și Nistru*: ele au determinat o serie de formațiuni noi administrative. Alte schimbări se datoresc unor cauze locale, de ordin economic sau administrativ.

In veacul al XVII-lea, constatăm *dispariția* câtorva din vechile ținuturi moldovene. E vorba de ținuturile *Agiudului*, *Trotușului*, *Bârladului* și *Chigheciului*, tuspatru din Țara de Jos. Ținutul Agiudului exista încă pe vremea lui Vasile Lupu; ultimul document cunoscut în care apare e din 1647; nu-l mai găsim apoi în lista din 1665, Ianuarie 10, referitoare la strângerea goștinei de oi pe ținuturi; nu figurează nici în lista de ținuturi a lui Miron Costin, din « Cronica Țării Moldovei și a Munteniei »;

ar rezulta deci că fusese desfiinţat între timp, în intervalul 1647—1665. Ţinutul Trotuşului a fost desfiinţat în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, şi anume, s'ar părea, între anii 1680, când el apare într'o carte domnească din 21 Martie, şi 1684. In lista din 1665, Ianuarie 10, ţinutul Trotuş nu figurează; figurează, în schimb, Bacăul. In lista următoare, a lui Miron Costin, din «Cronică», găsim totuşi «ţinutul Trotuşului», ne mai apărând, de data aceasta, ţinutul Bacăului. O nouă schimbare în cea de a doua listă de ţinuturi a lui Miron Costin, aceea din *Poema Polonă* (1684): reapare Bacăul, lipsind în schimb Trotuşul; aceeaşi situaţie şi în lista din *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir care redă starea de lucruri din anul 1711. Faptul că Trotuşul nu apare în lista din 1665, care este o listă fiscală, de caracter oficial, deci exactă, ne-ar îndreptăţi să credem însă că desfiinţarea acestui ţinut a putut avea loc şi mai înainte şi anume în intervalul 1655—1665. Intr'un atare caz, pomenirea lui într'un zapis din 1670 August 5, în cartea domnească din 1680, Martie 21, precum şi în prima listă de ţinuturi a lui Miron Costin nu s'ar explica decât prin aceea că pentru perioada de două, trei decenii ce a a urmat unificării Bacăului cu Trotuşul, s'a mai întreuinţat de către unii, în virtutea obişnuinţei, numele vechiului ţinut, deşi acesta, oficial, nu mai avea fiinţă legală. Rămâne ca material nou documentar să rezolve chestiunea, precizând epoca sau anul desfiinţării ţinutului Trotuş. Ţinutul Bârladului exista încă în 1642, potrivit unui document din acest an, dela Vasile Lupu; el nu mai e trecut însă în lista din 1665, nici în acelea ale lui Miron Costin şi Dimitrie Cantemir. Rezultă deci că a fost desfiinţat între 1642 şi 1665. In ce priveşte ţinutul Chigheciului, ultima menţiune documentară a lui este în regestul unui act dela Vasile Lupu, din anul 1644. După aceea el nu mai e pomenit, nefigurând nici în lista fiscală din 1665. Desfiinţarea lui pare a fi avut loc aşa dar, după toate probabilităţile, între aceste două date, între 1644 şi 1665.

Faptul că tuspatru judeţele amintite mai sus existau încă în 1642 şi că desfiinţarea lor — în orişice caz a trei din ele — se produce apoi *în acelaşi interval de timp*, *relativ scurt*, *circa două decenii*, ne face să bănuim că a avut loc, în ultimii ani de domnie a lui Vasile Lupu sau în timpul urmaşilor săi, până la Eustratie

Dabija inclusiv, o reformă administrativă, o nouă arondare a ținuturilor moldovenești, reducându-se numărul acestora, așa cum se va proceda și mai târziu. Noi documente ne vor aduce, poate, confirmarea acestei ipoteze, precizând anul reformei și dându-ne și alte detalii asupra ei.

In veacul al XVIII-lea, prin înaintarea așezărilor tătărești între Prut și Nistru, o parte a ținutului Lăpușna este cotropită. In hrisovul din Dechemvrie 1766, dela Grigore Al. Ghica, privind organizarea învățământului, ținutul mai figurează încă; în condica de venituri și lefuri a aceluiași domn, din 1776, Septemvrie 1, el este contopit însă cu Orheiul (« Lăpușna Orhei »), fiind condus de sărdarul de Orhei. Situația aceasta a durat până după anexarea Basarabiei de către Ruși, de oarece în 1815—1816 constatăm, potrivit lucrării manuscrise a rusului Swiniin, că ținutul Orhei se întindea între Nistru *și Prut*, cuprinzând și orașul Chișinău.

Se pare însă că înainte de a se proceda la contopirea celor două ținuturi, s'a încercat constituirea unui ținut separat al *Chișinăului*. Așa cel puțin rezultă din hrisovul din Dechemvrie 1766 sus amintit, în care, alături de ținutul « Lăpușna » este și ținutul « Chișinău ». Se vede treaba însă că formația aceasta nu s'a putut menține, de vreme ce, după zece ani numai, o găsim contopită cu Orheiul.

Pentru supravegherea marginei dinspre Tătari, constatăm, în partea de apus a Bugeacului două ținuturi noi, în veacul al XVIII-lea. Unul este ținutul *Grecenilor*, având reședința în târgul *Greceni*, la nord de valul lui Traian. In lista lui Dimitrie Cantemir (1711) nu figurează; îl găsesc în schimb în « catastihul de sămile tuturor mănăstirilor » din 1742, apoi în hrisovul din 1766, în sfârșit în condica de venituri și lefuri a lui Grigore Ghica (1776) precum și în lucrarea lui Swiniin (1815—1816). Ținutul s'a păstrat deci și după ce Tătarii nu mai prezentau nici o primejdie, mai mult chiar, după ce fuseseră evacuați din Bugeac. Suprafața lui era mică, având ca dimensiuni 60×35 kilometri; îl cârmuia *un* ispravnic, în timp ce majoritatea ținuturilor celorlalte aveau câte *doi*.

La nord de Greceni, era ținutul *Codrului*, luându-și numele dela vechiul *codru* al Chigheciului. Ținutul Chigheciu, existent

în veacurile XV—XVII, e menționat într'un act din 1635, Martie 27 dar nu mai figurează în « Descriptio Moldaviae » — fusese încălcat în cea mai mare parte de către Turci care ocupaseră Renii și satele înconjurătoare, și de către Tătari. Porțiunea care rămăsese Moldovei, înspre miază noapte, era, așa cum arată Miron Costin în « Poema Polonă », regiunea păduroasă « codrul de fagi »; aci constatăm, încă sub Nicolae Mavrocordat (1711—1716), un dregător militar, « căpitanul de Codru ». Nu e de mirare deci, că, atunci când această rămășiță a vechiului ținut devine ea însăși ținut, să i se dea tot numele de Codru. In hrisovul privind învățământul (1766) nu e trecută; figurează ca o entitate administrativă deosebită, cârmuită de un vel căpitan, dar făcând parte tot « din ținutul Fălciiului », în răspunsul scris dat în 1769 de boierii moldoveni la « ponturile » unui general rus; o găsim în sfârșit ca ținut în condica de venituri și lefuri a lui Grigore Ghica, din 1776: întemeierea ținutului Codru cade așa dar între aceste două ultime date. Cel mai mic dintre ținuturile cuprinse între Prut și Nistru (dimensiunile: 40×25 kilometri), el are în frunte, ca și Grecenii, un singur ispravnic.

Când Tătarii, în urma războiului dintre Ruși și Turci, din 1768—1774, părăsiră « cele două ceasuri » situate la nord de « hotarul lui Halil Pașa », atunci din teritoriul astfel părăsit, Grigore Ghica alcătui un nou ținut pe care-l numi *Hotărniceni*; actul de înființare și de hotărnicire al acestui ținut — asemenea acte sunt foarte rare în trecutul nostru — poartă data Dechemvrie 1775. Hotărnicenii aveau forma unei fâșii lungi și înguste (dimensiunile 100×20 kilometri); spre răsărit se mărginea cu ținutul Benderului, spre apus cu Prutul. In 1815—1816 existau în acest ținut 21 de sate și nici un târg; toate erau proprietatea boierului Ioan Balș.

După ce Rușii ocupară Moldova dintre Prut și Nistru, ei înființară, în partea de miazăzi, pe locul vechii Basarabii, două ținuturi anume *Tomarova* (Renii) și *Benderul*. Cel dintâi se mărginea cu Dunărea la sud, Prutul la vest, ținutul Greceni la nord și ținutul Bender la est; măsura 85 de verste în lungime (90,695 km.) și 60 în lățime; cuprindea, ca așezări mai importante, Ismalul, reîmpopulat pe la 1810 de generalul Tucikof (de aceea s'a și numit, câțiva ani, la început, Tucikof, revenind apoi

la vechiul nume) și Renii sau, cum îi spuneau Rușii, Tomarova.

Ținutul *Benderului*, după numele turcesc al Tighinei, era cel mai mare județ dintre Prut și Nistru: măsura în lungime 150 de verste, iar în lățime 100. Spre răsărit, *el trecea și peste Nistru*; așa rezultă din descrierea lui Swiniin care îi dă drept hotare, în această parte «guvernământul Herson și Nistru». La miazăzi se mărginea cu Marea Neagră și cu Dunărea, la Apus cu ținuturile Hotărniceni, Greceni și Tomarova, iar la miază noapte cu ținutul Orheiu. Ca așezări mai însemnate erau Tighina (Bender), Cetatea Albă (Akerman), Chilia și Căușanii.

In extremitatea nordică a provinciei ocupate, Rușii reînființară vechiul ținut al *Hotinului*, care dispăruse în urma constituirii raielii turcești în 1713-5. Spre răsărit, acest ținut mergea până la râul Ciuhur care îl despărțea de ținuturile Soroca și Iași; spre apus până la hotarul Bucovinei. *Ținutul Bălți* nu exista încă; el a fost înființat târziu, în 1879-80, din partea basarabeană a ținutului Iași și dintr'o parte a ținutului Soroca, aceasta din urmă cuprinzând și târgul însuși al Bălților.

La apus de Prut, se înființează în veacul al XVIII-lea, câteva ținuturi noi; toate sunt în partea de miază noapte a țării. Hrisovul lui Grigore Ghica privitor la învățământ menționează ținuturile *Câmpulungul Sucevei, Câmpulungul rusesc și Botoșanii*; cum ele nu apar în lista lui Dimitrie Cantemir, înseamnă că tustrele au fost întemeiate între 1711—1766. *Câmpulungul Sucevei* forma o entitate separată sub raportul fiscal încă din 1665. In lista goștinei de oi din acest an el apare separat («Suciava bez — adică fără — Câmpulung»); unitate administrativă devine însă numai în epoca fanariotă. *Câmpulungul rusesc* cuprindea partea de apus a Bucovinei, vecină cu Ceremușul. Asemenea Câmpulungului Sucevei, el a continuat să existe, ca ținut aparte și după anexarea Bucovinei de către Austriaci. Ținutul *Botoșanilor* s'a format între 1711, data informații cr lucrării «Descriptio Moldaviae» care nu-l menționează, și 1757 când apare într'o listă inedită de încasări asupra goștinei, prin defalcarea unei părți din vechiul ținut al Hârlăului; acesta din urmă exista încă în 1833; un proect de arondare din acest an prevede însă desființarea lui, ceea ce se va și realiza în epoca Regulamentului Organic. Dionisie Fotino, descriind în

« *Istoria vechii Dacii* » (1818) ţinuturile Botoşani şi Hârlău, spune despre cel dintâi că este « mic », iar despre cel de al doilea că e « foarte mic ». Tot « foarte mic » e calificat ţinutul *Cârligăturei* care va fi desfiinţat şi el în epoca Regulamentului Organic. Ultima creaţie, în ce priveşte ţinuturile, sub Fanarioţi, este ţinutul *Herţei*; el se formează din porţiunea rămasă a ţinutului Cernăuţi şi din defalcarea unei părţi a ţinutului Dorohoiului; numele şi-l trage dela târguşorul Herţei, reşedinţa ispravnicului. In condica de venituri şi lefuri a lui Grigore Ghica, din 1776, acest ţinut nu figurează; îl găsim pomenit însă de către comisarul austriac pentru Moldova, de Metzburg, la 12 Iunie 1788; urmează deci că a fost înfiinţat între aceste două date. In 1833 exista încă; el va fi desfiinţat printr'o nouă arondare în epoca Regulamentului Organic; de altfel, suprafaţa lui era foarte mică: *un singur ocol*, în timp ce alte ţinuturi aveau câte cinci sau şase.

Muntenia. Din judeţele secolului al XVI-lea nu mai există, în secolul următor, judeţul *Pădureţ* şi acela al *Brăilei*. Cel dintâi se contopeşte cu Muscelul; aşa îl găsim în documente pe vremea lui Radu Mihnea. Diecii cancelariei domneşti scriu numele noii formaţii contopite în felul următor: « sud. Muş. i Pad. » adică « judeţul Muscel şi Pădureţ ». Desfiinţarea judeţului Brăila este consecinţa înfiinţării raielii cu acelaşi nume (1542); rămăşiţele judeţului se alipesc la judeţele vecine, în special la Râmnicul Sărat. Pe vremea lui Matei Basarab, acesta din urmă poartă chiar numele de « judeţul Râmnicul Sărat şi Brăila » (« sudstvo Slam Râbnic i Braila » în documentul inedit din 6 Mai 1646, referitor la satul Bordeştı şi aflător la Arbivele Statului). In timpul ocupaţiunii ruseşti din 1806—1812, judeţul Brăila *se reînfiinţează*, având în frunte doi ispravnici. La 3 Februarie 1811, aceşti ispravnici erau serdarul Scarlat Cerkez şi slugerul Iancu Fotino.

Spre deosebire de Moldova, nu constatăm în Muntenia, în intervalul 1601—1821, înfiinţări de judeţe noi. Constatăm însă unele modificări în ce priveşte hotarele şi reşedinţele. Astfel, judeţul *Mehedinţi* — cel mai mare judeţ dintre Carpaţi şi Dunăre — îngloba, în această epocă, şi Calafatul; ulterior, el va fi trecut la judeţul Dolj. Judeţul *Olt* mergea până în raiaua Turnului; după ce ni se va restitui această raia, prin tratatul dela Adrianopol (1829), regiunea cuprinsă între limita nordică a ei şi limita

sudică a actualului judeţ, va fi anexată judeţului Teleorman, care-şi va schimba şi capitala, dela Ruşii de Vede la Turnu Măgurele. Judeţul *Râmnicul Sărat* are drept capitală, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi la începutul veacului al XIX-lea, *Focşanii* munteni, iar nu oraşul Râmnicul Sărat, ca mai înainte: ne-o spune lămurit atât Atanasie Comnen Ipsilante cât şi Dionisie Fotino. De aceea, în epoca amintită, i se şi spune judeţului în unele izvoare, cum e de pildă descrierea Valahiei şi a Moldovei de preotul Hugas Ingigian, apărută în 1804, în două feluri: « Focşani *sau* Slam Râmnic ». Capitala judeţului Ialomiţa era încă *Oraşul de Floci*, la gura Ialomiţei, şi, după distrugerea acestuia, *Urzicenii*, iar nu Călăraşii, care în 1819, începeau abia să se ridice, fiind numiţi de Dionisie Fotino « un orăşel ». Capitala judeţului Vlaşca era la *Găeşti*, Giurgiu aflându-se până la 1829 în stăpânirea turcească, asemenea Brăilei şi Turnului. De aci rezultă şi că hotarul dintre judeţele Vlaşca şi Dâmboviţa era mai spre nord decât cel de azi, Găeştii şi chiar mânăstirea Cobia făcând parte din judeţul Vlaşca, iar nu din Dâmboviţa.

Transilvania. In Transilvania, faptul esenţial, sub raportul împărţirii administrative, în epoca cercetată, a fost noua arondare promulgată de Împăratul Iosif al II-lea. Consecvent planului său de a şterge vechea stare de lucruri care făcea din ţinutul de peste munţi un adevărat anacronism şi ca o nouă măsură în acest sens, urmând decretului de concivilitate sau egală îndreptăţire a tuturor locuitorilor Ardealului (22 Martie 1781), aceluia de desfiinţare a servituţii personale a iobagilor (Iunie 1783), precum şi aceluia de introducere a limbii germane ca limbă comună (26 Aprilie 1784), hotărăşte Iosif al II-lea, la 3 Iulie 1784, *o nouă împărţire administrativă* a Transilvaniei. Nu se ţinu seamă de împărţirea « istorică » în 7 comitate, 7 scaune săseşti, 5 scaune săcuieşti şi 4 districte (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 414-415), ci se alcătuiră în totul 11 comitate, cu hotare noi, şi, la unele din ele, şi cu nume şi reşedinţe noi. Se desfiinţară, de pildă, comitatul Zarandului şi comitatul Turdei, scaunele săcuieşti ale Mureşului şi Ciucului, scaunele săseşti ale Mediaşului, Orăştiei, Sebeşului şi Sighişoarei. Districtul Bistriţei fu alipit noului comitat care, cuprinzând Dobâca inferioară, o parte din comitatul Clujului şi Turda Superioară, îşi stabili reşedinţa la Reghin. Districtul Bra-

șovului, împreună cu Trei Scaune și cu părți din Alba de jos, alcătui iarăși un nou comitat cu reședința la Sângeorzul Săcuiesc. Scaunul Odorhei fu transformat în comitat, adăugându-i-se scaunele Ciuc și Giurgeu precum și scaunul filial Cristur. Și altele asemenea.

Această radicală transformare, care izbea în atâtea tradiții și mai ales în atâtea *interese*, mărturisite și nemărturisite, nu se putu menține. Chiar dela început se ridicară proteste; ele se asociară protestelor provocate de celelalte măsuri revoluționare ale lui Iosif al II-lea. O nouă eră ar fi putut începe în Transilvania, în urma acestor măsuri; din nefericire, tot nemeșii și privilegiații fură mai tari. Profitând de starea de slăbiciune și de deprimare în care se găsea împăratul, ei îl siliră cu puțin înainte de a muri să revie prin decretul din 28 Ianuarie 1790 («revocatio ordinationum»), mai asupra tuturor măsurilor luate și să readucă viața constituțională și administrativă la ce fusese în 1780. Se reveni deci la vechea împărțire în comitate, scaune și districte, a națiunilor privilegiate.

In secolul XVIII constatăm documentar subîmpărțiri administrative ale județelor și ținuturilor. Ele se numesc «*ocoale*» în Moldova, «*plăși*» și «*plaiuri*» în Muntenia. Aceste ocoale moldovene nu trebuesc însă confundate cu vechile ocoale ale târgurilor (vezi vol. II, ediția a patra, p. 464-465). Ni s'a păstrat, într'un document inedit, din 25 Aprilie 1757, aflător la Academia Română, subîmpărțirile ținutului Fălciu. Ele sunt: «*ocolul din mijloc*», «*ocolul Prutului*», «*ocolul Elanului*», după valea cu același nume, «*ocolul Roșecilor*» (azi satul se numește Roșiești) și «*ocolul Podolenilor*». Termenul muntean «*plasă*» a avut la început, în veacul al XVII-lea, înțelesul de parte care se cuvenea unuia sau mai multor proprietari într'o moșie. De aceea se pomenește, de pildă, în 1623, o moșie care cuprindea trei plăși: «plasa popii lui Sahat», «plasa Firască» și «plasa lui Staico». Mai târziu, termenul «plasă» a căpătat înțelesul termenului moldovenesc «ocol». . In timpul dominațiunii austriace în Oltenia (1718—1739) constatăm că județele din această regiune sunt împărțite fiecare în câte patru *plăși* («plassa»): de sus, de jos, de mijloc și de margine, conduse de ispravnici. De aci, împărțirea în plăși se va fi generalizat apoi în întreaga Muntenie, fără a se

adopta însă şi denumirile tip, introduse de administraţia austriacă. Pe vremea când Dionisie Fotino îşi redacta opera sa geografică-istorică, prin anii 1816-1817, judeţele Munteniei erau împărţite la şes, în *plăşi* conduse de «zapcii» şi, în partea muntoasă, în

Fig. 8. — Ctitorii bisericei din Calvini (azi în judeţul Buzău): «Jupan Vătaful za plaiul jud. Săcueni», cu fiii săi «Bănică» şi «Nicolae». Secolul al XVIII-lea.

plaiuri, conduse de «vătafi». Astfel, judeţul Buzău cuprindea 3 plăşi şi 2 plaiuri, iar judeţul Săcuieni 5 plăşi şi 2 plaiuri (vezi şi fig. 8). In total, erau în Muntenia, pe acea vreme, 137 de plăşi şi 17 plaiuri, judeţul cu cel mai mare număr de împărţiri administrative fiind Mehedinţii: 11 plăşi şi 1 plaiu. In Moldova termenul «ocol» exista încă în epoca Regulamentului Organic. Harta ma-

nuscrisă alcătuită în 1833, potrivit proectului de arondare al ministrului dreptății, « marele logofăt și cavaleriu Constantin Sturza », prevede numai 10 ținuturi și « 55 ocoale » față de 16 ținuturi și 76 de ocoale câte erau mai înainte. Mai târziu și în Moldova, termenul « ocol » va fi înlocuit prin acela de « plasă ».

In ce privește cârmuirea ținuturilor moldovenești, ea se exercită, până la reforma lui Constantin Mavrocordat (1741), tot de către vechii *pârcălabi*, câte doi în ținuturile mai mari, unul în acelea mai mici (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 421—424). In unele ținuturi de margine, ca Putna, ei poartă titlul de *staroști;* la Tutova, li se zice *vornici*.

In *Muntenia*, înainte de aceiași reformă, constatăm în fruntea județelor, căpitani mari sau *vel căpitani*, mai însemnați fiind cel din Râmnicul Sărat, cu reședința la Focșanii Munteni, și cel din Mehedinți, cu reședința la Cerneți, așa dar cei dela extremitatea răsăriteană și apuseană a țării.

In Mușcel și în Dâmbovița, nu există vel căpitani; aci autoritatea superioară e exercitată de *vornicul de Câmpulung* și de *vornicul de Târgoviște*.

Cum au ajuns în Muntenia, vel căpitanii să ia locul pârcălabilor de mai înainte, nu putem deocamdată preciza. Cert este că în veacul al XVII-lea substituirea se făcuse.

Prin reformele sale, atât în Muntenia, în domnia a treia (1740), cât și în Moldova, în domnia a doua (1741), Constantin Mavrocordat luând conducerea județelor, respectiv ținuturilor din mâna căpitanilor și a pârcălabilor, o încredință unor noi dregători numiți *ispravnici*. Erau tot câte doi ispravnici de ținut, afară de Greceni, Codru, Cernăuți și Cârligătura care aveau numai unul. Cei din Covurlui continuă să poarte vechiul titlu de *pârcălabi;* cei din Putna, pe acela de *storoști;* la Botoșani — nu însă și la Tutova, ca mai înainte— li se spune *vornici*. Iar peste ținutul Lăpușna-Orhei este mai mare *serdarul*.

Toți acești cârmuitori de județe primesc *o leafă fixă* dela vistierie; în condica din 1 Septemvrie 1776, a lui Grigore Ghica, ea variază între 400 de lei pe lună pentru serdar și 60 de lei pentru ispravnicul de Codru; majoritatea au 200 de lei pe lună.

BIBLIOGRAFIE

Moldova. 1. ZAMFIR C. ARBURE, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1898, 790 p. in 8°; 2. I. NISTOR, *Bucovina sub raportul politic şi administrativ*, Bucureşti, 1915, 16 p. in 8°; 3. V. LUNGU, *Ţinuturile moldoveneşti până la 1711*, în *Cercet. Ist.*, IV, 2 (1928), p. 97—109; 4. IOAN C. BĂCILĂ, *Impărţirea administrativă a Moldovei în anul 1833*, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 139—155.

Muntenia. 5. CONST. C. GIURESCU, *Judeţe dispărute din Ţara Românească*, Bucureşti, 1937, 8 p. in 8°. (Extras din *Omagiu prof. D. Gusti*); 6. CONST. C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1942, 28 p. in 8°; 7. PAUL NEGULESCU, *Istoricul judeţelor în România*, în *Revista de drept public*, XVII (1942), p. 82—105.

Transilvania. 8. I. S. PUŞCARIU, *Disertaţiune despre împărţirea politică a Ardealului*, Sibiu, 1864, 63 p. în 8°; 9. V. MERUŢIU, *Judeţele din Ardeal şi din Maramureş până în Banat*, Cluj, 1929, 239 p. in 4°.

Vezi şi bibliografia din vol. II, ediţia a patra, p. 425.

ORAŞELE SAU TÂRGURILE. SATELE

> *«In starea în care se găseşte astăzi Ţara Românească, trebue un guvern de lungă durată şi ferm, ca să poată aduce ţara în vechea ei strălucire, să ridice din ruine atâtea oraşe ce existau din vechime şi să restaureze atâtea sate populate, din care astăzi, la fiecare pas, nu vede cineva decât nişte triste rămăşiţe».*
>
> (Dionisie Fotino, *Istoria vechei Dacii*).

Oraşele sau târgurile de pe faţa pământului românesc au suferit — ca şi judeţele — schimbări în răstimpul dintre 1601 şi 1821. Unele au crescut, ca întindere şi număr de locuitori; altele au scăzut şi chiar au pierit; s'au înfiinţat târguri noi; s'au mutat târguri, schimbându-şi vatra; nu puţine şi-au schimbat şi înfăţişarea etnică. Pricinile acestor prefaceri sunt variate; războaiele, drumurile noi de negoţ, vecinătatea Tătarilor şi a Galiţiei, calamităţile naturale (revărsări, pojaruri), colonizările, iată pe cele mai însemnate.

Muntenia. In judeţul Râmnicul Sărat se ridică în acest răstimp *Focşanii Munteni*; în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ei ajung chiar — în paguba oraşului Râmnicul Sărat — capitala judeţului: aşa ne spune Atanasie Comnen Ipsilanti la 1789. Pe vremea lui Dionisie Fotino, la începutul veacului al XIX-lea, continuând să fie reşedinţa ispravnicilor, Focşanii aveau şapte mahalale, şase biserici de piatră şi o mânăstire, a Sf. Ioan. Harta lui Rhigas Velestinliul (1797) arată ca târg mic în Râmnicul Sărat

şi *Cioranii*, astăzi sat; nu mai avem însă alte ştiri care să confirme existenţa acestui târg. Pe de altă parte, în acte oficiale ale vistieriei, ca, de pildă, în acelea, privind arendarea vămilor în anii 1792 şi 1807, apare, alături de Focşanii Munteni şi de Râmnic, *Grădiştea*. Târg şi punct vamal, ea a avut o evoluţie regresivă; astăzi este comună rurală. In judeţul Buzăului, nu se constată vreo modificare a situaţiei anterioare. In schimb în judeţul Săcuieni apar, spre sfârşitul răstimpului pe care-l cercetăm, târguri noi. Sunt mai întâi *Vălenii de Munte*, pe Teleajen, menţionaţi ca atare în opera lui Mihai Cantacuzino, editată de fraţii Tunusli. Un act din 20 Mai 1811, îi numeşte « oraş ». Aci era reşedinţa ispravnicilor; ei stăteau însă, la începutul veacului al XIX-lea şi la *Bucov*, tot pe Teleajen. N'ar fi exclus ca Bucovul să reprezinte noul nume al Săcuienilor, vechea aşezare urbană din secolul al XV-lea (Vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 441). Alt târg nou este *Slănicul*, scaunul cămăraşilor care administrau ocna de sare. Transformarea lui în târg a avut loc între 1776, data redactării operii lui Mihai Cantacuzino care nu menţionează între târguri decât Vălenii de Munte, şi 1815, data catagrafiei sau statisticei oficiale, utilizate de Dionisie Fotino. Sunt apoi *Urlaţii*, pe Cricov, trecuţi, într'un ordin al lui Constantin Brâncoveanu referitor la ciohodărit, la olaltă cu celelalte « târguri »: Câmpulung, Piteşti, Târgovişte, Filipeşti, Ploeşti, Buzău, Râmnic şi Focşani; Stolnicul nu-l menţionează însă în harta sa. Pe vremea lui Fotino, deşi e pomenit sub numele de «Târgul Urlaţilor » (Τύργου 'Ούρλάτζιλορ), ajunsese totuşi un simplu sat. (cf., mai jos, cazul cu « satul Târgul Gilortului »). In sfârşit, *Găgenii*, la răsărit de Mizil, apar ca târg şi punct vamal în două acte ale visteriei, din anii 1792 şi 1807. Ulterior, au împărtăşit soarta Grădiştei; azi sunt comune rurale. Şi în judeţul vecin, al Prahovei, se ridică trei târguri noi: *Ploeştii*, *Câmpina* şi *Filipeştii*. Ploeştii îşi datoresc începutul lui Mihai Viteazul care cumpără pământul dela doi boieri din Băicoi, dându-le în schimb o jumătate din acest sat. Matei Basarab ridică aci o biserică domnească. In cursul veacului al XVIII-lea, vatra târgului s'a mutat mai spre miazănoapte; aşa rezultă cel puţin dintr'un document cu data de 2 Martie 1808 în care se spune: «şi după curgerea vremilor, trăgându-se şi oraşul mai la deal, a rămas Sf. Biserică (a lui Matei!), şi fără de ma-

halagii ». Odată cu desvoltarea Ploeştilor scad târgurile vecine Gherghiţa, Târgşorul şi Bucovul : azi tustrele au ajuns simple sate. *Câmpina* apare ca oraş în harta stolnicului Constantin Cantacuzino (1700); tot ca oraş o ştie Miron Costin în 1684, pomenind-o alături de Buzău, Gherghiţa, Ploeşti, etc. Incă din 1663 se făcea « târg » aci, fără ca localitatea să fi căpătat însă caracterul urban. In catagrafia manuscrisă din 1810, ea e trecută ca fiind alcătuită din două părţi: « Câmpina Vistierului » (Pârvu ?) şi « Câmpina Stolnicului » (Constantin Lupoianu). *Filipeştii din Prahova* sunt pomeniţi ca târg în lucrarea lui Mihai Cantacuzino; în harta Stolnicului îi găsim trecuţi ca simplu sat; ridicarea lor a avut loc deci în acest interval (1700—1776). Tot în judeţul Prahova, aminteşte Dionisie Fotino şi « oraşul *Telega*, unde este ocnă de sare şi scaunul cămăraşului ». Calificativul de oraş a putut fi determinat şi de mărimea aşezării: ea avea în 1810, 368 de case cu 1410 suflete. Fapt este că celelalte izvoare, contemporane şi posterioare, nu întrebuinţează acest calificativ, ci o consideră ca sat. Admiţând totuşi că Telega a fost la un moment dat, înainte de revoluţia lui Tudor, târg sau oraş, mulţumită exploatării ocnei de acolo, astăzi în urma încetării acestei exploatări, localitatea a redevenit comună rurală; în locul vechei saline, e acum un lac sărat, cu proprietăţi curative.

In Ialomiţa, vechea aşezare dela Floci decade, din pricina necontenitelor războaie ruso-turce, purtate tocmai prin partea locului. La începutul veacului al XIX-lea, ispravnicii nu-şi mai aveau reşedinţa aci; Dionisie Fotino care în 1812 e tocmai ispravnic de Ialomiţa spune că de abia a găsit « urmele » oraşului altă dată atât de înfloritor (vezi şi fig. 9). Noua reşedinţă e la *Urziceni*, « târguşor » — cum îl califică acelaşi Fotino — cu o singură biserică; la 1778 era încă un simplu sat; în 1780 avea şcoală cu dascăl plătit de stat iar în 1792, Martie 29, o poruncă domnească se adresează « voauă tutulor orăşenilor lăcuitorii târgoveţi din Urziceni sud Ialomiţa... ». După 1778 încep a se ridica şi *Călăraşii*, pe locul Lichireştilor; la 1815 erau « orăşel nou » (νέαν κώμόπολιν) şi schelă la Dunăre. Numele se explică prin prezenţa aci, încă din veacul al XVII-lea, a unui steag de călăraşi. In Ilfov, nu apare documentar nici un târg nou: Olteniţa nu e menţionată ca orăşel la Dionisie Fotino. In

Fig. 9. — Piatră de mormânt la Piua Petrii (Ialomiţa) provenind din vechea aşezare a Oraşului de Floci. E una din puţinele urme rămase din acest oraş, atât de înfloritor în veacurile XV—XVII.

Vlaşca, găsim la 1700, o localitate mai însemnată: *Hodivoaia*, trecută ca oraş în harta Stolnicului Cantacuzino; în 1580 era încă sat; ea s'a ridicat în cursul veacului al XVII-lea, probabil în legătură şi cu prezenţa aci a unui steag de călăraşi. La începutul celui de al XIX-lea, rămăsese o «căpitănie» dar aşezarea decăzuse; ea nu mai era trecută printre târguri. Dealtfel chiar reşedinţa ispravnicilor, *Găeştii*, este numită de Dionisie Fotino «sat»; observăm că în 1780 acest sat avea o şcoală cu dascăl plătit de stat, începea deci să se ridice. Nu pare probabil nici ca *Ogrăzenii* de pe Argeş, dela extremitatea «canalului» lui Ipsilanti, să fi fost târg, aşa cum e notat pe harta lui Rhigas Velestinliul (1797). Miron Costin în opera sa polonă, «Cronica Ţării Moldovei şi a Munteniei», alcătuită între 1676—1683, consideră drept oraş localitatea *Grădiştea;* să fie oare vorba de cea de pe Argeş? Totuşi Stolnicul Constantin Cantacuzino nu o trece, în harta sa, pe aceasta din urmă printre târguri, ci numai ca sat cu aşezare boierească. Să fi decăzut oare aşa de repede? Sau informaţia marelui cronicar moldovean să privească ea, mai curând, Grădiştea din Râmnicul Sărat? Cert este că, la sfârşitul epocei fanariote, Vlaşca nu mai are nici un târg sau oraş; Giurgiu continua să fie raia turcească.

In Teleorman, opera lui Mihai Cantacuzino pomeneşte ca oraş, «*Ruşii de Vede* — adică de pe râul Vedea — cu două biserici». Incă în 1695, pârcălabii din Ruşii de Vede iau vama satelor din jurul târgului, fără amestecul căpitanului de judeţ. Reşedinţă a unui steag de călăraşi în veacul al XVII-lea, această aşezare îşi datoreşte numele, după unii cercetători, prezenţei — odinioară — a unei colonii de Ruşi, după alţii, el ar fi în legătură cu *Roşii*, corpul militar de ţară, din care un detaşament, un «steag» ar fi stat aci; de aceea şi denumirea modernă: Roşiorii de Vede. In 1780 există aci, ca-şi la Urziceni şi Găeşti, o şcoală cu dascăl plătit de stat.

In judeţele Olt, Argeş şi Muşcel nu constatăm vreo schimbare: sunt tot târgurile vechi, de dinainte de 1601.

In Dâmboviţa, exista, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, târgul *Cornăţel*, pe apa Ialomiţei; el e pomenit de Miron Costin în opera sa polonă amintită mai sus. La Cornăţel, la «podul de piatră» iese Ioan Mavrocordat, în 1717, înaintea Tătarilor şi-i

sileşte să elibereze robii ce făcuseră prădând în Oltenia şi în vestul Munteniei (vezi vol. III, 1, ed. a doua, p. 241—242). Ulterior, târgul a decăzut; Dionisie Fotino nu-l mai aminteşte; pe acea vreme, nu mai era decât o simplă « căpitănie » şi o reşedinţă de plasă; azi e comună rurală.

Trecând în Oltenia, aflăm, în judeţul Vâlcea, un târg nou: *Ocnele Mari*. El apare cu această calitate în harta Stolnicului Cantacuzino (1700); mai târziu, la 12 Noemvrie 1791, găsim ordinul de numire al lui Iacov, judeţ — adică primar — « la oraşul Domniei Mele Vel Ocna sud Vâlcea ». (Ocna Mare judeţul Vâlcea !). Tot în Vâlcea, spre sfârşitul epocei fanariote, e pe cale de formare — dintr'un bâlciu al Episcopiei de Râmnic — târgul *Drăgăşanilor*; la 1 Ianuarie 1791, pe timpul războiului dintre Turci şi Austriaci, administraţia acestora din urmă întăreşte episcopiei sus amintite — printr'un act încă inedit — vama dela Drăgăşani « afară numai făr de obor de vite ce s'ar vinde » care se va lua de vameşii obişnuiţi. Venitul e mic şi nu va pricinui pagubă « cămării împărăteşti ». Mai târziu, la 16 August 1809, se vorbeşte, într'un act, din nou, de « zilele bâlciului ot Râureni i ot Drăgăşani ». Nu ştim cât temeiu se poate pune pe ştirea lui Miron Costin, care, în opera sa în limba polonă despre ţările româneşti, trece printre oraşele Munteniei şi « *Câinenii* ». Alte informaţii nu mai avem în această privinţă. Harta Stolnicului Cantacuzino nu cunoaşte decât *satul* Câineni, în judeţul Argeş. In Romanaţi, se desvoltă *Caracalul*, al cărui început ca târg, datează — întocmai ca şi al Ploeştilor — din vremea lui Mihai Viteazul; în 1587 era încă sat (vezi vol. II ed. IV, p. 441); în 1626, Septemvrie 6, Alexandru Vodă scrie *pârcălabilor* dela Caracal să bată şi să pornească la lucru nişte rumâni nesupuşi ai mânăstirii Cozia. Matei Basarab zideşte « curţi domneşti » la Caracal; Constantin Brâncoveanu face reparaţiuni, oprindu-se uneori în acest loc, în drumurile sale prin ţară. Se desvoltă de asemenea *Brâncovenii*, locul de baştină al lui Matei Basarab şi al lui Constantin Brâncoveanu (vezi şi fig. 10). La 1700, în harta Stolnicului, el apare ca oraş sau târg; tot ca oraş, alături de Craiova, Târgu-Jiu şi « Ocna », îl găsim şi într'un ordin, cu data 29 August 1733, al Administraţiei Austriace din Oltenia; în 1776 decăzuse însă, ne mai fiind trecut în opera lui Mihai Cantacuzino printre târguri. Evoluţia regresivă a aces-

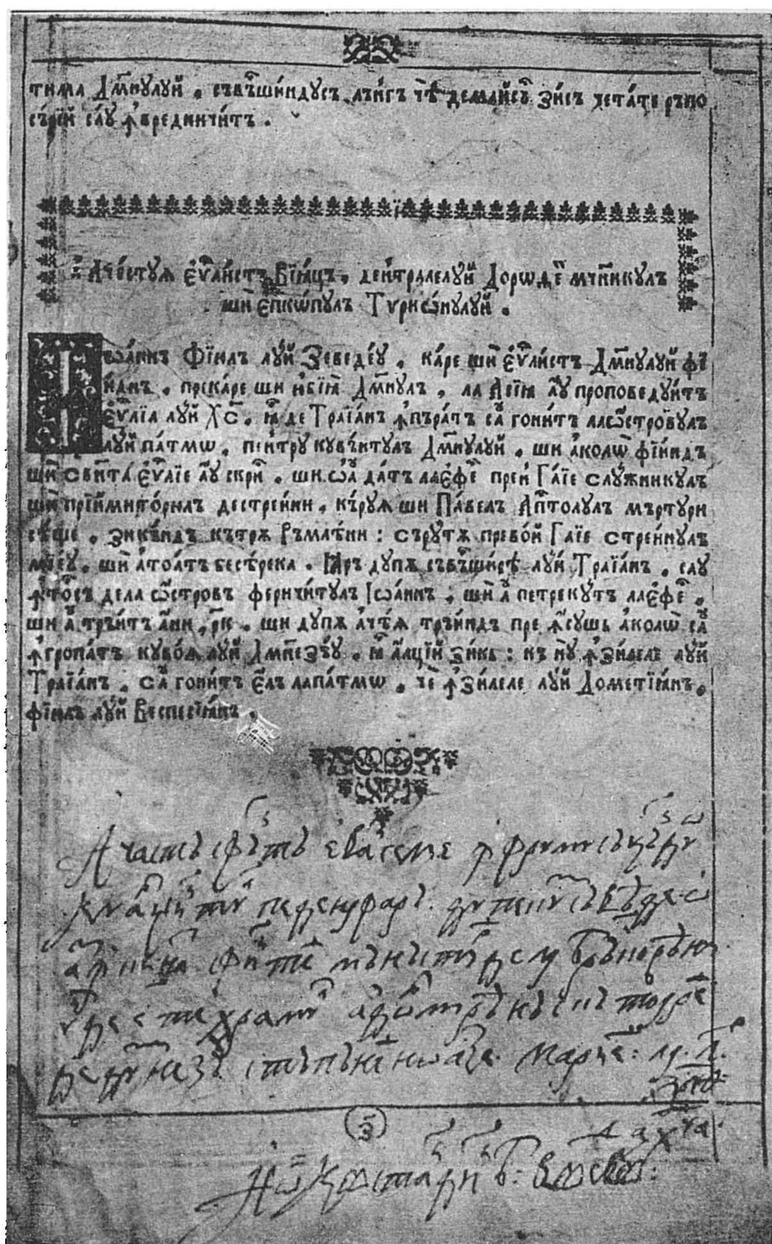

Fig. 10. — Autograf al lui Constantin Brâncoveanu pe o Evanghelie ferecată în argint, dăruită de el mănăstirii Brâncoveni. Autograful are următorul cuprins: « Această sfântă Evanghelie înfrumusețându-o cu argintul pe denafară dupe cum să veade, o am închinat sfintei mănăstiri dela Brâncoveani unde este hramul Adormirea Născătoarei de Dumnezău stăpânei noastre Mariei. La lt. 7199[1691] Iw Costandin B. Voevoda ». La mănăstirea Brâncoveni (Romanați).

tei aşezări cred că a început după sfârşitul nenorocit al lui Brâncoveanu. In Dolj, nu se indică nici un centru nou mai însemnat. In Gorj, în afară de vechiul Târg al Jiului, constatăm, la 1776, târgul *Cărbuneşti*; Dionisie Fotino îi dă calificativul de « orăşel ». Nu este o aşezare urbană nouă, ci numai un *nume* nou pentru Târgul Bengăi sau Târgul Gilortului. La începutul veacului al XVII-lea, acest târg decăzuse şi ajunsese un simplu sat; într'un document din Ianuarie 1619 i se şi spune chiar « satul Târgul Gilortului » (ѹ селок тръгѹилорт8лок). Prosperând din nou şi ajungând iarăşi târg, el îşi schimbă, pentru a doua oară, numele, devenind Târgul Cărbuneşti. Astăzi este iarăşi comună rurală: un caz tipic de evoluţie periodic progresivă şi regresivă. Evoluţie regresivă constatăm şi la *Tismana*. Oraş la finele veacului al XV-lea — Vlad Vodă Călugărul dă poruncă la 3 Septemvrie 1491 tuturor celor ce ţin moşii de ale mânăstirii « să se strângă în oraş la Tismana » (ѹ карош ѹ тисмєна) înaintea cinstiţilor bani ai domniei mele » — el apare la finele veacului al XVII-lea ca sat, e adevărat, mare, dar sat. Dovadă e hrisovul lui Constantin Brâncoveanu prin care întăreşte mânăstirii « liudi 280, case de rumâni, *într'acest sat*, să fie de treaba şi de posluşania sfintei mânăstiri ». In judeţul Mehedinţi — în afară de vechiul Calafat — constatăm trei târguri: *Cerneţii*, reşedinţa ispravnicilor, *Baia de Aramă* şi *Cleanovul*. Primele două sunt trecute în harta Stolnicului; în opera lui Mihai Cantacuzino şi în aceea a lui Fotino, Baia de Aramă lipseşte însă. Ceea ce înseamnă că decăzuse între timp, ajungând un simplu sat. Cauza e, după toate probabilităţile, încetarea exploatărilor miniere din această regiune. Cleanovul, cu nume de origine slavă, apare ca târg pe vremea celei de a treia domnii a lui Mihai Sutzu (1801—1802), când are de suferit prădăciunile pasvangiilor (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 321). Aceste prădăciuni au contribuit la evoluţia lui regresivă; azi Cleanovul e comună rurală. Miron Costin, în opera sa scrisă în limba polonă: *Despre Ţara Moldovei şi a Munteniei*, trece printre oraşele din Muntenia şi *Strehaia*; ea nu figurează însă, în această ipostază, în harta, de o mare exactitate şi posterioară numai cu două decenii, a Stolnicului Cantacuzino. De Turnul-Severin nu poate fi vorba în epoca cercetată de noi; el se va întemeia abia pe vremea Regulamentului Organic.

Dobrogea. Pe lângă aşezările mai însemnate de pe ţărmul mării şi dealungul Dunării, constatate documentar înainte de 1601 şi care-şi continuă, când mai bine, când mai rău, existenţa, găsim, în veacurile XVII—XVIII, în Dobrogea, şi un număr de alte târguri. E probabil, pentru unele din acestea din urmă e sigur chiar, că erau, în realitate, mai vechi; n'avem însă — sau încă — în totdeauna dovezile sigure necesare. *Măcinul* exista pe vremea lui Mihai Viteazul; Aron Tiranul, contemporanul şi aliatul acestuia, îl ocupă în iarna anului 1595. In 1640, un sol polon, trecând prin localitate, o numeşte, în două rânduri, «orăşel». Ceva mai târziu, în 1667, un alt sol polon îi spune «primul oraş turcesc» pe calea spre Stambul. Acelaşi calificativ i-l dă un al treilea sol polon în 1700; acesta din urmă adaugă un amănunt important în ce priveşte *populaţia românească a regiunii.* «Pornind dela Măcin — povesteşte el — în drum, pe câmpie, o mare mulţime de ţărani moldoveni au întâmpinat pe sol cu daruri». Mai departe, după opt ceasuri de călătorie, solul ajunge la Daiakioi, aşezat pe malul Dunării. «Şi aci — continuă el — Moldovenii de rit grecesc, cu călugării lor, au ieşit din sat în întâmpinarea solului, cu multe daruri, cerând să-i sărute mâna dreaptă». Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, se pare că târgul decade. In 1766, solul polon Toma Alexandrovici îl califică drept *orăşel turcesc foarte sărăcăcios* iar în 1780, un alt sol polon vorbeşte de «satul Măcin, la şase ceasuri de drum de Galaţi». Numele acestei aşezări nu mi-l pot explica în chip satisfăcător; localnicii îi spun *Mecin.* Dacă în ce priveşte Măcinul, izvoarele, în genere, sunt de acord în a-l prezenta ca un oraş mai mic, în schimb când e vorba de *Dăieni* — pe turceşte Daiakioi — opiniile variază: unii îl socotesc orăşel sau târg, alţii sat mare. In harta lui Dimitrie Cantemir, e înfăţişat ca sat; în aceea a Stolnicului Constantin Cantacuzino, ca oraş. Un raport italian dela începutul secolului al XVII-lea ne spune că la Dăieni locuiau mai multe mii de Români, cu familiile lor, fugiţi din Principate din cauza «tiraniei» Domnilor. Cert este că avea un număr însemnat de locuitori, ţărani munteni şi moldoveni. Cât era de însemnat numărul lor rezultă şi din împrejurarea că au fost în stare să bată şi să distrugă, în 1603, un corp de oaste munteană (vezi vol. III, p. 4). In 1766, solul polon Toma Alexandrovici, trecând prin Dăieni, îl caracterizează

drept «un orășel în ruine». In această localitate era un conac al curierilor și solilor, pe drumul Galați-Stambul. Numele ei înseamnă: urmașii lui Daea sau Daia (cf. satele Dăești în Argeș și Vâlcea, Dăișoara în Târnava Mare, Daia și Dăița în Vlașca! cf. numele vechi românești asemănătoare Braea sau Braia și Maia); poate să însemne însă și «locuitori veniți din Daia»; primii refugiați munteni stabiliți aci vor fi fost din satul Daia din Vlașca.

Mai spre miazăzi, pe țărmul drept al Dunării, într'un loc care domină întinsa câmpie munteană, este *Hârșova*. In 1667, o solie polonă o califică drept «orășel»; în 1722, polonul Filip Orlik însemnă: «Creștinii din orașul Hârșova m'au rugat să stăruiesc la Constantinopol să li se permită să clădească o biserică». Deși forma numelui orașului, cu sufixul — ova, denotă o influență slavă, am impresia totuși că în rădăcina lui se ascunde străvechiul nume antic: Carsium. Cu atât mai mult, cu cât ruinele așezării greco-romane sunt chiar pe locul Hârșovei de azi.

Nedumerirea care există în ce privește caracterul Dăienilor — sat mare sau târg? — se referă și la *Cernavoda*. In harta Stolnicului (vezi fig. 11), această așezare e reprezentată sub forma unui târg, asemenea Gherghiței de lângă Ploești. In prefața «Slujbei» Sfântului Dimitrie Basarabov, apărute la București în 1779, se arată că în timpul războiului dintre Ruși și Turci, au fost călcate de cei dintâi «satele de peste Dunăre și *orașul Cernavodă*». Pe de altă parte, în harta lui Rhigas Velestinliul (1797), așezarea apare ca sat. Tot astfel o numește și hrisovul din 21 Martie 1777, prin care Alexandru Ipsilanti întărește la două biserici «însă una în casabala Babadagăi», cu hramul Sf. Dumitru «și alta *în satul Cernavoda*, la Bogazchioi», cu hramul Sf. Nicolae al Miralichiei, câte 25 de taleri anual, danie moștenită dela domnii dinainte vreme. Numele Cernavodăi, de origine slavă, înseamnă, în românește: apă neagră. Este denumirea bălții care începe chiar de aci, din marginea așezării, dela malul Dunării, și ține până dincolo de Medgidia. Turcii i-au spus acestei bălți tot așa: Cara-su «apă neagră», iar localității: Bogazchioi adică «satul golfului»: balta, prin mărimea ei — azi, din cauza terasamentului căii ferate și a șoselei a mai scăzut — făcea impresia unui golf, unei prelungiri a Dunării.

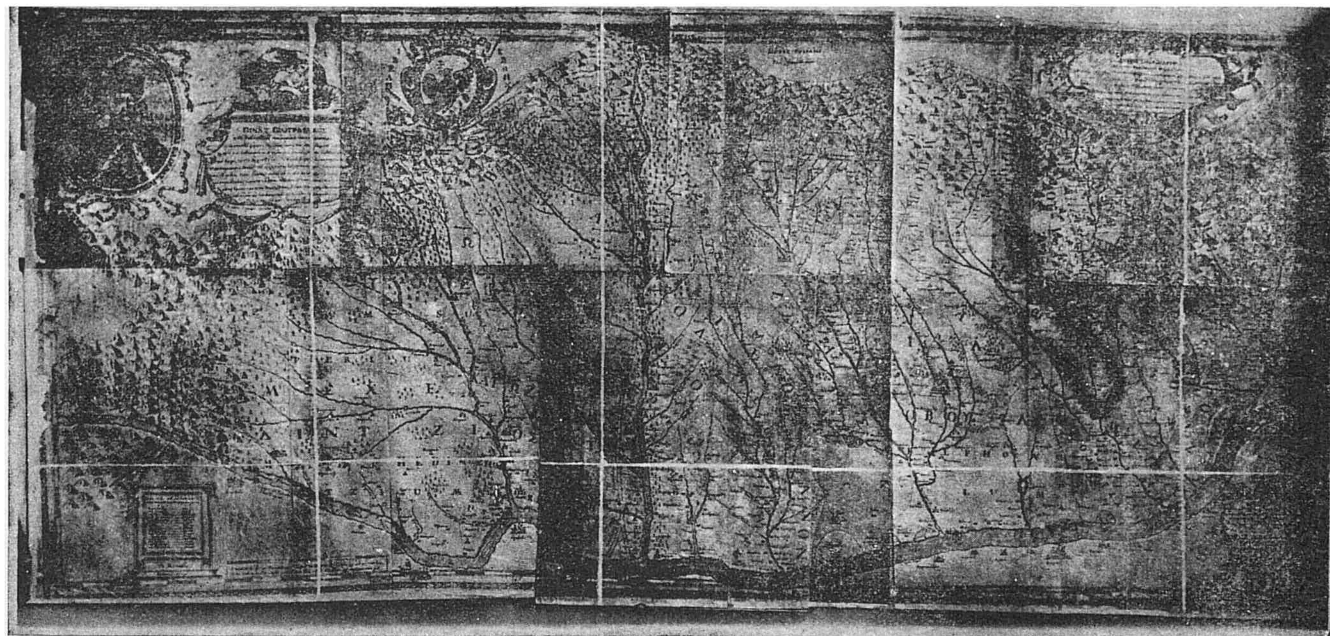

Fig. 11. — Harta Munteniei, de Stolnicul Constantin Cantacuzino, imprimată la Padova (Italia), în 1700. In colţul de sus, stânga, portretul voevodului Constantin Brâncoveanu, titlul hărţii în greceşte şi stema ţării. In colţul de sus, dreapta, acelaşi titlu în latineşte. In colţul din stânga, jos, indicarea dealurilor cu podgoriile vestite ale ţării, iar în colţul din dreapta legenda, în greceşte şi latineşte. Originalul la British Museum, London. O copie fotografică la Academia Română.

Pe harta Stolnicului Cantacuzino apare ca târg sau oraş, la sud de Cernavodă, şi *Rasova* (Ράσοβάτ); e singurul izvor cunoscut mie care-i dă calitatea de aşezare urbană. Se poate ca în jurul lui 1700, ea să fi avut o situaţie înfloritoare, ca şi Dăienii; azi e un simplu sat; un alt sat, cu acelaşi nume, întâlnim în judeţul Gorj.

Medgidia, ca oraş, datează din secolul al XIX-lea, după 1821, nu intră deci în cadrul cercetării de faţă.

Moldova. In judeţul Putnei, vechiul târg al *Adjudului* îşi schimbă, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, vatra, din cauza revărsărilor Siretului. Noua vatră este spre sud-vest, mai aproape de valea Trotuşului. Au rămas totuşi o samă de locuitori şi în vechea aşezare, aşa încât astăzi, alături de târgul Adjudului, există — ca simplu sat — Adjudul Vechi. *Odobeştii* se transformă în târg la finele epocii fanariote şi în primii ani ai domniilor pământene. In 1803, Aprilie 18, într'o hotărnicie, se vorbeşte încă de «moşnenii din satul Odobeşti»; în 1820—1821, transformarea e pe cale de înfăptuire. In aceiaşi epocă, *Panciu* apare ca un târg înfiinţat de curând; în recensământul fiscal din 1820, el figurează numai cu 48 de liude sau contribuabili, în timp ce sunt sate ca Soveja, Câmpuri, Moviliţa, Vulturul, Pădureni sau Păuneşti, cu peste 200. Numele e sud-slavic, sârb sau bulgar, probabil după numele celui dintâi aşezat aci sau a vreunui colonist de frunte. In 1820, găsim în Focşani pe «Panciul Sârbu». *Domneştii* au fost târg în veacul al XVII-lea; aci îşi avea o aşezare, o «curte», soţia lui Eustratie Dabija, soacra lui Gheorghe Duca Vodă. Astăzi, deşi îşi păstrează numele de Domneştii-Târg, — alături sunt Domneştii sat — a decăzut însă şi a ajuns o mică aşezare rurală.

In judeţul Tecuci se ridică, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, târgul *Puţenii*, pe valea Gerului. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu arată că, în a treia domnie a sa (1748—9), Constantin Mavrocordat a scos pe negustorii turci numiţi Laji din ţară; operaţia s'a făcut mai întâi la Vaslui «şi de acolo la Bârlad şi la *Puţeni* şi la Focşani şi la Agiud şi la Tecuci şi la Galaţi». Din felul cum sunt pomeniţi la o laltă cu o serie întreagă de aşezări urbane, rezultă că Puţenii izbutiseră, din sat cum fuseseră mai înainte, să devină târg. Inflorirea se datoreşte faptului că se aflau, ca loc de popas, pe drumul cel mai scurt dintre Bârlad

şi Piscu, cam la jumătatea distanţei dintre aceste două localităţi. Azi, Puţenii sunt comună rurală; evoluţia regresivă se explică prin construirea şoselii naţionale care nu mai merge direct, ci abate pe la Tecuci.

In Covurlui, în afara Galaţilor care iau o desvoltare din ce în ce mai mare — vin corăbii până şi din Egipt şi din « Barbaria » (Africa de Vest), găsim târgul *Piscul*. Situat pe drumul spre Bârlad, aci era primul conac al călătorilor care plecau dela Dunăre. Miron Costin, în « Poema polonă » alcătuită în Iulie 1684, îl numeşte « orăşel » (« miasteczko »); tot aşa îl numeşte, în 1700, şi solul polon Rafael Leszczynski, în timp ce Galaţilor le spune « oraş »; pe harta lui Dimitrie Cantemir, el e înfăţişat ca aşezare însemnată — trei turnuri cu steaguri în vârf — asemenea Tecuciului, Huşilor şi Fălciului, pe când Focşanii de pildă, sunt redaţi numai printr'un turn, fără steag. Azi, Piscul este simplu sat; se mai văd însă ruinile clădirilor târgului de odinioară.

In judeţul Bacău, e mai întâi de semnalat schimbarea vetrei târgului *Trotuş*. Călugărul misionar Bandini, dela care ni s'a păstrat o importantă descriere a Moldovei sub Vasile Lupu (1646), ne spune că vechea vatră era « cu o jumătate de milă ungară mai spre răsărit »; se mai vedeau pe atunci, acolo, încă nişte ruine ale bisericii catolice. La apus de Trotuş, chiar în vecinătatea ocnelor de sare, se ridică, în veacul al XVII-lea, *Târgul Ocna*; pe vremea lui Bandini era încă sat, dar un sat mare, având circa 300 de case; sub Dimitrie Cantemir devenise târg; cu această denumire apare el în Descriptio Moldaviae (1716). După aceea, în veacul al XVIII-lea, îşi păstrează situaţia, în timp ce Trotuşul decade; astăzi, acesta din urmă — cu tot numele de Târgul-Trotuş pe care aidoma Domneştilor, continuă să-l poarte, este un sat obişnuit. Avem astfel un caz tipic de evoluţie progresivă şi regresivă conjugată a două localităţi învecinate; în timp ce una se ridică, cealaltă decade. Tot în judeţul Bacău, la răsărit de Siret şi spre sud-est de oraşul de reşedinţă, constatăm, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, târgul *Soci*. Pe harta învăţatului domn moldovean, numele apare sub forma trunchiată: Qcze; e, de sigur, o greşală la gravarea în aramă. Astăzi, Socii sunt comună rurală.

In județul Tutova, nu întâlnim nici o așezare însemnată nouă; Bârladul continuă să fie reședința nominală a Vornicului de Țara de Jos și cea efectivă a celor doi vornici mai mici care-i țin locul. In județul Fălciului, alături de Huși, și mai mare decât acesta, este, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, *Târgul Fălciului*. Probabil că aci a fost reședința vechilor pârcălabi; dela această așezare și-a luat numele și județul. La începutul veacului al XIX-lea, când scrie Dionisie Fotino, ispravnicii — succesorii pârcălabilor și predecesorii prefectului — stăteau însă la Huși. In acest din urmă oraș sunt aduși coloniști bulgari pe la finele secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Pierderea Basarabiei, în 1812, — ceea ce însemna, pentru județul Fălciu, pierderea jumătății răsăritene a lui — dă o grea lovitură, sub toate raporturile, acestor două așezări mai însemnate din dreapta Prutului; în 1930, cu prilejul recensământului, Târgul Fălciu era comună rurală și nu număra nici trei mii de locuitori.

Nimic nou de semnalat, sub raportul așezărilor urbane, în județul Neamț. In Vaslui se ridică așezarea dela *Scânteia*, loc de popas pentru călătorii care mergeau spre Iași sau veneau de acolo. Miron Costin, în « Poema Polonă » (1684) o califică drept « orășel »; Neculce, relatând venirea în țară a lui Nicolae Mavrocordat într'a întâia domnie (1709—1710) o trece între « târguri », alături de Tecuci, Bârlad și Vaslui; se pare însă că desvoltarea acestui centru n'a continuat de oarece nu-l mai găsim pomenit nici în « Descriptio Moldaviae » (1716), nici în opera lui Dionisie Fotino (1818) In Roman apare la 13 Aprilie 1606, ceea ce înseamnă că exista din veacul al XVI-lea, târgul *Scheia*, având șoltuz și pârgari; sub Constantin Cantemir (1685—1693) era încă târg, dat de domn lui Iordache Ruset vistiernicul, drept despăgubire pentru o sumă de bani ce-i luase acestuia mai înainte; Dimitrie Cantemir nu mai menționează însă Scheia în « Descriptio Moldaviae », nici Dionisie Fotino în opera sa. Astăzi, nu e nici măcar comună rurală cu primărie proprie, ci depinde de altă comună.

In partea dela răsărit de Prut a ținutului Iași, se întemeiază, în 1792, târgul *Fălești* care poartă, în actele vremii, și numirile de « *Chele arsă* » și « *Pânzăreni* ». La 5 August 1794, Mihai Sutzu dăruiește bisericii Sf. Gheorghe din Herța, venitul « mortăsă»

piei târgului Făleşti sau Chele arsă ot ţinut Iaşii », iar în 1803, recensământul sau catastihul fiscal cunoscut sub numele de «Condica liuzilor » pomeneşte pe « târgoveţii ot Pânzăreni » aparţinând vistiernicului Balş. Faptul că aşezarea poartă mai multe nume nu trebue să mire: constatăm o serie întreagă de târguri moldoveneşti care intră în această categorie. Cităm astfel târgul Mihăileni căruia i s'a zis şi Târgul Nou şi Vlădeni, apoi târgul Suliţa zis şi Suliţoaia şi Drăcşani, târgul lui Brânză sau Drâncenii, târgul Ciungi sau Bicaz, târgul Aspasieni sau Hangu, etc.; în Muntenia amintim cazul Cărbuneştilor din judeţul Gorj, numit mai înainte Târgul Gilortului şi Târgul Bengăi. In 1816, Swiniin pomeneşte « târguşorul Făleşti » aparţinând tot lui Balş; azi e comună rurală. Chiar în marginea oraşului Iaşi, Miron Vodă Barnovski (1626—1629) întemeiază « târguşorul » *Nicolina*; cu vremea, el devine un cartier al capitalei moldoveneşti (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 45).

In judeţul Hârlăului, trebue notată evoluţia regresivă a *Cotnarilor*, altă dată centru înfloritor. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, târgul era administrat de un paharnic; catolicii din localitate aveau, după spusa domnului, biserici de piatră « de o construcţie superbă ». Astăzi, Cotnarii sunt un sat cu circa o mie de locuitori. Un alt caz de evoluţie regresivă ni-l oferă târgul *Ştefăneşti*. Pela 1600—1625, el număra, după spusa unui străin, două mii de case, deci zece mii de suflete. Miron Costin, în « Poema Polonă » (1684) îl numeşte « oraş » (« miasto »). In « Descriptio Moldaviae » e trecut ca târg; Dionisie Fotino nu-l mai pomeneşte însă, ceea ce înseamnă că decăzuse. Păstrându-şi caracterul de comună urbană, el abia apropie astăzi (9692 locuitori în 1936) cifra populaţiei dela începutul veacului al XVII-lea.

In actualul judeţ al Dorohoiului, se înfiinţează, prin hrisov domnesc, de către Duca Vodă, în 1672, târgul *Herţei*. El aparţine, până în 1775, ţinutului Cernăuţi. După răpirea Bucovinei însă, procedându-se la o nouă arondare a ţinuturilor sau judeţelor, se formează — între 1776 şi 1788 — ţinutul Herţei, având drept reşedinţă târgul cu acelaşi nume. După desfiinţarea ţinutului (vezi mai sus p. 488), târgul decade, situaţia de azi fiind mult inferioară celei dela finele secolului al XVIII-lea. Un alt târg din actualul ţinut al Dorohoiului, *Darabanii*, prinde să se

ridice la începutul secolului al XIX-lea; în recensământul din 1803 figurează cu 74 liuzi sau contribuabili; în cel din 1820, cu 125; Dionisie Fotino nu-l menţionează însă. Numele i se trage dela vechiul corp de oaste al *dărăbanilor*; aci era reşedinţa unui detaşament (vezi cazul similar al *lipcanilor* moldoveni: târgul Lipcani în judeţul Hotin şi al *călăraşilor* munteni: oraşul Călăraşi. Cel de al treilea târg nou din Dorohoi este târgul *Săveni*, pe valea Başăului. Ni s'a păstrat actul de întemeiere, din 4/16 August 1818, dela Scarlat Callimachi. El prevede ţinerea a 12 iarmaroace pe an şi a unei zile de târg săptămânal; mortasipia pe vitele vândute va reveni proprietarei, domniţa Efrosina Mavrogheni; aceasta are deja , ale ei, douăzeci de dugheni « scutite de banii agiutorinţei şi de... orice angării ».

In ţinutul sau judeţul Sucevei, Dimitrie Cantemir pomeneşte, în afară de capitală, *Rădăuţii* « târg şi scaun de episcop ». Pe vremea lui Ştefan cel Mare, Rădăuţii erau — se pare — încă sat (vezi vol. II, ed. a patra, p. 449); transformarea lor în târg trebue să fi avut loc în cursul secolului al XVI-lea. *Fălticenii* nu sunt amintiţi ca oraş în « Descriptio Moldaviae ». Exista însă un vechiu sat cu acest nume; pe o parte a moşiei lui ca şi pe o parte a moşiei satelor vecine Şoldăneşti şi Tâmpeşti, se întemeiază în 1779, Iunie 28, « pe loc ţălină », o aşezare mai însemnată, cu dugheni şi case de locuit; ea este ridicată oficial la rangul de târg, prin hrisov domnesc, de către Constantin Moruzi, la 18 August 1780. La început târgul s'a numit şi Tâmpeşti şi Folticeni (sau Fulticeni) dar mai ales Şoldăneşti; hrisovul îi spune în acest din urmă fel; abia din 1826 înainte prevalează actualul nume. Inflorirea Fălticenilor începe după pierderea Bucovinei, când, formându-se un nou judeţ al Sucevei, în locul celui răpit de Austriaci, reşedinţa lui se fixează aci. Dionisie Fotino pomeneşte, în 1818, şi « orăşelul *Burdujenii* »; mai înainte încă, la 9 Iulie 1808, un document dela « divanul cnejiei Moldovii » menţionează mănăstirea Todireni din « *târgul Bordujenii* ţinutul Sucivei » (sic!); numele îi vine dela un vechiu Borduja sau Burduja. Ridicarea acestui centru, situat pe drumul cel mare care străbătea Moldova dela miazănoapte spre miazăzi, e tot o consecinţă a răpirii Bucovinei: aci au fost aşezate serviciile de vamă şi de pază ale noii frontiere. Intemeierea oficială a târgului a

avut loc prin hrisovul domnesc din 1792, Iulie 20, care întărea învoiala făcută de târgoveţi cu egumenul mănăstirei Todıreni, proprietara locului. Hrisovul prevede bezmenul sau chiria pe care urmează s'o plătească locuitorii şi fixează şase iarmaroace pe an. Azi Burdujenii au decăzut, fiind comună rurală. Tot în vechiul judeţ al Sucevei se afla şi *Câmpulungul.* La începutul secolului al XVII-lea, el era încă sat, dovadă scrisoarea unui slujbaş localnic, în care se spune: « Eu Simion deregătoriul de Câmpulung şi preuţii de acolia şi bătrânii *satului* de acolo ». Deşi Dimitrie Cantemir nu-l aminteşte ca târg în textul din « Descriptio Moldaviae », în harta sa însă — hartă care e sub acest raport mult mai completă decât textul — Câmpulungul figurează ca aşezare urbană, asemenea Focşanilor şi Vasluiului. Sub dominaţia austriacă, făcându-se — târziu, în veacul al XIX-lea — o nouă împărţire administrativă a Bucovinei, el devine reşedinţă de judeţ.

Storojineţul e un simplu sat înainte de răpirea Bucovinei. Desvoltarea lui e în legătură tot cu regimul austriac, mai ales după ce, în urma împărţirii administrative amintite, devine şi el reşedinţă de judeţ. Aceleiaşi împărţiri i se datoreşte şi ridicarea *Vijniţei*; amintim că ea apare ca târg mic în harta lui Rhigas Velestinliul (1797). In partea de miazănoapte a Moldovei dintre Prut şi Nistru, în ţinutul Hotinului, e de semnalat, potrivit hărţii lui Dimitrie Cantemir, o aşezare mai însemnată, numită *Podul*: era aci un pod peste Prut; Turcii îi spuneau *Kanlî Köprü* adică *Podul sângeros* — desigur în amintirea vreunei lupte date acolo — şi calificau aşezarea, pela 1742—1752, drept « târg deosebit de bine construit ». In cursul veacului al XVIII-lea, ea îşi schimbă numele în *Lipcani*: aşa o găsim în harta lui Bauer (1769—1774) şi în aceea a lui Rhigas Velestinliul (1797). Cu acest nume şi cu calificativul de « târguşor » apare ea şi în descrierea din 1816 amintită mai sus — a lui Swiniin. Numele cel nou se explică — întocmai ca şi acela al Dărăbanilor şi Călăraşilor — prin prezenţa aci a unui corp de *Tătari lipcani*, cu organizare militară, având în frunte căpitani. Astăzi Lipcanii, deşi şi-au păstrat calificativul de Târg, spre a se deosebi de Lipcanii-Sat, de alături, sunt totuşi comună rurală. Maximum de înflorire l-au avut în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; în legătură cu înfiin-

ţarea raielei Hotinului; până aci, la Lipcani, suiau pe Prut vasele încărcate cu grâne şi alte provizii pentru cetatea Hotinului. Swiniin aminteşte, în descrierea sa, doi « Căpitani de târg », unul la Lipcani, altul la *Briceni*; nu dă însă acestei ultime localităţi calificativul de târguşor, cum făcuse cu prima. Totuşi Bricenii apar ca « târg » în statistica oficială întocmită de Austriaci în 1788, când, în urma războiului cu Turcii, ocupaseră ţinutul Hotinului; tot ca târg îl consideră şi raportul din 11 Iunie 1798 al viceconsulului francez din Iaşi. Astăzi Bricenii-Târg — alături găsim Bricenii-Sat — sunt şi ei, ca şi Lipcanii, comună rurală. Adăugăm că mai înainte Bricenii s'au numit *Dincăuţi*; schimbarea s'a produs înainte de 1589; un document din acest an, Mai 1, relatează faptul. Tot în ţinutul Hotinului, pe apa Ghilavăţului, a existat, în veacul al XVIII-lea, târgul *Novoscliţa de Jos*. In harta lui Bauer (1769—1774) citim: « bourg Nowoseliza »; ca « orăşel » apare el în memoriile lui Von Raan din 1788; ca târg, în harta lui Horia von Otzelowitz din acelaşi an precum şi în statistica oficială austriacă alcătuită tot atunci. Apoi aşezarea a decăzut; fapt este că în recensământul sau catagrafia din 1817 ea apare ca sat. Actuala *Noua Suliţa* — mai înainte i s'a spus *Novoseliţa de Sus* — la distanţă de circa 60 km. de Novoseliţa de jos, s'a transformat din sat în târguşor după 1817, mulţumită aşezării ei la frontiera cu Austria: e chiar un caz tipic de târg de frontieră, desvoltat prin traficul de mărfuri şi călători.

In ţinutul Sorocăi era, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, un singur târg: reşedinţa, cu acelaşi nume. Un secol mai târziu, în 1816, constatăm încă trei: *Bălţi*, *Otaci* sau *Otace* (Swiniin îi spune *Atachi!*), şi *Raşcovul* sau *Vadul Raşcului*. Primul, proprietatea sulgerului Iordache Panaitea, apare documentar la 12 Ianuarie 1782 când domnul aminteşte de « târgul Bălţile de la ţinutul Sorocăi » şi de mortasipia « pe vitele ce se vor vinde şi cumpăra la iarmaroacele şi la zilele de târg ce se vor face ». Cum pe de altă parte, în harta lui Bauer (1769—1774) găsim numai numele de *Bijlzij*, fără vreo reprezentare de aşezare omenească (sat sau oraş), rezultă că târgul s'a întemeiat între 1769 şi 1782, mai probabil în partea ultimă a acestui interval. Inflorirea Bălţilor se datoreşte, pe deoparte, împrejurării că împăratul Alexandru I

-a acordat prerogativele de comună urbană, în amintirea faptului că, pe când poposea în acest loc, în noaptea de 19 Aprilie 1818, i-a sosit vestea despre naşterea nepotului său, viitorul Alexandru al II-lea; pe de altă parte, transformării sale în reşedinţa judeţului nou înfiinţat al Bălţilor (vezi şi mai sus, p. 487). Otaci, aparţinând familiei Cantacuzino, avea în frunte un căpitan de târg. La 10 Aprilie 1781, hrisovul lui Constantin Moruzi pomeneşte, în afară de Soroca, şi de alte « târguri di pi margine ci sânt la malul Nistrului ». Ceea ce înseamnă că, la această dată, existau — după toate probabilităţile — ca târguri aşezările dela Otaci şi Raşcov: altfel, pluralul nu şi-ar găsi explicaţie. Azi, sub numele de Otaci-Târg — alături e Otaci-Sat — este comună rurală. Raşcovul, proprietatea mănăstirei Golia, apare ca sat sub numele de « Wadu » în harta lui Bauer (1769—1774). In 1781, era târg: o deducem din documentul cu data 10 Aprilie, citat mai sus. In 1785, un alt document menţionează explicit « târgul Raşcovul » moldovenesc, în opoziţie cu « Raşcovul din ţara leşească ». Evoluţia acestei aşezări e similară evoluţiei Otacilor; sub numele de Vadu-Raşcu, ea este astăzi comună rurală.

In ţinutul Orheiului nu e, ca şi în acela al Sorocăi, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, decât un singur târg: capitala, cu acelaşi nume. Intr'un document din 1730, Aprilie 5 şi apoi în condica lui Constantin Mavrocordat (1741—1742) găsim însă amintit şi « *târgul Oniţcanii* », jurisdicţia asupra lui având-o Sărdarul; azi Oniţcanii sunt comună rurală. O existenţă efemeră a avut târgul *Peştera*, pe Răut, întemeiat de Ieremia Movilă spre sfârşitul domniei sale; de aceea aşezarea, decăzută repede — în 1639 Noemvrie 1 i se spune *sat* — a fost numită şi *Movilova* sau *Movilău.* Un document din 22 Iunie 1607, dela Simeon Movilă, aminteşte că satul Horilcanii de pe Răut « au fost a nostru drept domnesc supuşi târgului Movilăului ». Se cunosc, pe de altă parte, documente din anul 1617 în care apar, alături de Aslan, pârcălabul Orheiului, şi *Dragul pârcălabul de Peşteră* precum şi şoltuzul din această ultimă localitate. Swiniin, în 1816, pomeneşte şi târguşorul *Teleneşti*, al cărui început datează din vremea lui Alexandru Callimachi; aceasta îl înfiinţează, în 1796, Dechemvrie 20, conferindu-i prin carte domnească dreptul de a ţine 6 iarmaroace pe an şi întărind convenţia încheiată cu două luni mai

înainte, la 25 Octomvrie, între proprietară, domniţa Ralu Mavrocordat, şi locuitori.

In ţinutul Lăpuşnei, apare, în epoca pe care o cercetăm, târgul *Chişinăului*. Eustratie Dabija voevod (1661—1665) îi măreşte hotarul, adăogându-i satul Vistiernicii, luat cu sila dela Hrisoscoleu, fost medelnicer. La 2 August 1666, Iliaş Alexandru despăgubeşte pe acesta din urmă, dându-i în schimb, satul Sascut din Putna: « Şi i l-au luat Dabija Vodă fără de voia lui — arată documentul — şi l-au dat târgoveţilor din Chişinău pentru ca să mărească hotarul târgului ». Numele aşezării e numele care se dă de popor unei căderi de apă şi se explică, în cazul nostru, printr'o *cădere a Bâcului* în acest loc. Un alt Chişinău, la gura Botnei, e amintit în documentul din 1455, Iunie 6; într'alt document, din 22 Martie 1535 i se spune « marile Chişinău » şi se precizează că e situat « între Dobra şi între Oale »; un al treilea e pe Răut: « c'un vad de moară unde se cheamă la Chişeneu, în apa Răutului », citim în hrisovul lui Vasile Lupu, marele vornic al Ţării de jos (c. 1630); un al patrulea e pe Criş (Chişineu-Criş), în Transilvania (compară cascada sau căderea « La Pişători », dela mănăstirea Tismana).

Un alt târg în ţinutul Lăpuşnei — pe atunci, la finele secolului al XVIII-lea, ţinutul Orheiului, deoarece al Lăpuşnei se desfiinţase — a fost *Tuzora*. Era pe moşia căminarului Grigore Răşcanu; acesta obţine dela Mihai Sutzu, la 28 Septemvrie 1794, un hrisov, stabilind ziua de târg (Joia !) şi două iarmaroace pe an. « Luat-am aminte — spune Domnul — şi pentru târgul Tuzora dela ţinut Orheiului... fiind acest târg di 8 ciasuri dipărtat de Iaşi şi de târgul Chişinăul asemine ». Tuzora, amintită fără indicarea situaţiei sale — era desigur sat — într'un act din 1545, dela Petru Rareş, şi-a schimbat, după 1794, numele în *Călăraşi-*(*Târg*), printr'un proces similar celui din Muntenia, unde Lichireştii au devenit şi ei, Călăraşi. Numele cel vechi a rămas totuşi dat unui sat, care depinde de comuna Călăraşi-Sat.

In fostul ţinut al Tighinei — desfiinţat prin cucerirea turcească din 1538 şi prin înfiinţarea raielei Benderului, se ridică, în veacul al XVII-lea, târgul *Căuşani*. Dimitrie Cantemir îl descrie ca oraşul triburilor tătare Orak-uglî şi Orumbet-uglî, iar în harta sa îl înfăţişează sub forma unei aşezări însemnate (trei turnuri, având în

vârf semiluna !). Dregătorul dela Căuşani, numit de Turci, purta titlul de «voevod»; adesea el era recrutat dintre creştini: aşa ne spune consulul francez Peyssonel, autorul unei lucrări de seamă despre negoţul Mării Negre şi al regiunilor înconjurătoare între care şi Bugeacul. Voevodul de Căuşani îşi întindea jurisdicţia şi pe malul stâng al Nistrului, la *Dubăsari*, unde era un caimacam; la rându-i, el depindea de Seraschierul — sau generalul comandant — al Ismailului. Sub raportul bisericesc, Căuşanii depindeau de Mitropolitul «Proilaviei» sau Brăilei (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 99—101); unul din aceşti mitropoliţi, Daniil, zideşte aci, pe la 1760, o biserică; zidurile ei, ieşind puţin din pământ (stăpânitorii mohamedani nu tolerau o clădire înaltă, impunătoare !), sunt acoperite cu fresce frumoase. Spre sfârşitul veacului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea, în legătură cu repetatele războaie ruso-turce şi cu retragerea populaţiei tătăreşti peste Nistru, Căuşanii decad; de unde, potrivit tradiţiei, aveau în vremurile de înflorire, sute de prăvălii (se precizează şi cifra: şapte sute !) ei ajung, la 1812—1814, un sat sărac. In cursul veacului al XIX-lea, alături de această aşezare care va căpăta numele de Căuşanii Vechi, se va întemeia, probabil şi cu locuitori veniţi de acolo, o alta, *Căuşanii Noi*, care va ajunge la oarecare prosperitate. E aceiaşi evoluţie ca şi la Adjudul Vechi şi Adjudul Nou, în Putna, sau la Chilia Veche şi Chilia Nouă.

Spre sud-est de Căuşani, pe Nistru, a fost aşezarea dela *Ciubărciu*, reşedinţă de ţinut, cu pârcălab, pe vremea lui Petru Rareş (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 413-414). Sub Petru Şchiopul (documentul din 1589 August 13) şi Aron Tiranul (documentul din 1592, Ianuarie 3), întâlnim din nou pârcălabi de Ciubărciu şi hotnoghi sau comandanţi militari. Din relaţia unei solii polone care trece pe aci, în 1601, se vede că era o aşezare mai însemnată. Ea nu e pomenită în «Descriptio Moldaviae» a lui Dimitrie Cantemir, nici nu figurează în harta acestuia; figurează însă ca oraş în harta lui Reicherstorf, din 1541 (vezi reproducerea acestei hărţi în vol. II, p. 349). Azi, Ciubărciu e comună rurală; un alt sat cu acelaşi nume se află pe malul stâng al Nistrului.

Tot în ţinutul Tighinei, se întemeiază, pe locul satului tătărăsc părăsit Cimişli, aşezarea dela *Cimişlia*. In 1817 ea apare ca un sat important, cu 203 gospodării; în catagrafia din 1824, e numit

târg; ridicarea la acest rang are loc aşadar în jurul sfârşitului epocei pe care o cercetăm, între 1817 şi 1824.

In partea de miazăzi a Moldovei dintre Prut şi Nistru, pe lângă vechile şi cunoscutele aşezări dela Chilia şi Cetatea Albă, constatăm între 1601 şi 1821, o serie întreagă de târguri sau oraşe;

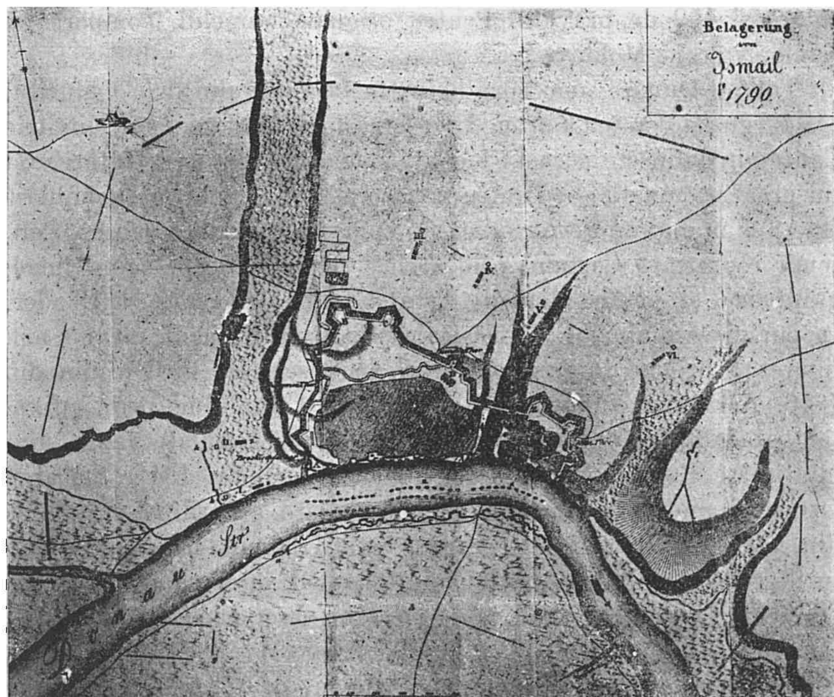

Fig. 12. — Asediul cetăţii Ismail în 1790 de către Ruşi. Schiţă contemporană.

istoria lor e, în genere, puţin cercetată. In frunte stă *Ismailul* căruia Moldovenii îi spuneau *Smil*; acesta e numele orginiar, din care Turcii au făcut Ismail, după cum din Brăila au făcut Ibrail. Smilul e o veche aşezare; în veacul al XVI-lea era cetate puternic întărită; Aron Tiranul o cucereşte, în Martie 1595; în veacul al XVIII-lea, ea va juca un rol important în războaiele ruso-turce. După asaltul memorabil din Decemvrie 1790 (vezi fig. 12), când nu numai garnizoana dar şi întreaga populaţie civilă a fost trecută prin sabie de către Ruşii lui Suvarof (vezi vol. III, ediţia a doua,

p. 315), oraşul se reface. Generalul Tucikof întemeiază pe temeiul unui ukaz imperial, un nou oraş, purtând numele său, la doi kilometri de cetate, colonizând aci Ruşi Necrasoviţi (Cazaci) din Dobrogea. In scurtă vreme însă, în câţiva ani, noua aşezare se contopeşte cu acea veche, iar numele cel nou e înlăturat. In 1815, Ismailul avea 4 biserici, 71 de case ale statului, 155 de case particulare şi 159 de prăvălii. Pentru originea numelui, compară cu Smila, vale în Moldova.

Tot pe Dunăre, mai spre apus, în faţa vadului dela Oblucița, era târgul şi cetatea *Cartal*. In « Descriptio Moldaviae », Dimitrie Cantemir defineşte această localitate drept « oraş » şi « întăritură, nu prea însemnată ». « Pentru paza oraşului — adaogă Domnul — este pus numai un *dizdar* adică un comandant ». In harta sa, Cantemir reprezintă Cartalul prin acelaşi semn grafic pe care-l întrebuinţează şi pentru Ismail, Cetatea Albă, Căuşani şi Bender. In cursul secolului al XVIII-lea, aşezarea a decăzut; ea nu mai figurează printre târguri sau oraşe în descrierea lui Swiniin din 1816. Astăzi, e comună rurală. Numele Cartalului, prin sufixul său -al, indică o origine turcească (cf. mangal, halal). *Renii* sunt înfăţişaţi ca oraş pe harta lui Reicherstorf, din 1541. Sultanul Osman îi anexează, împreună cu câteva sate, cu prilejul expediţiei din 1621 şi-i alipeşte de teritoriul cetăţii Ismail, închinând veniturile respective mormântului lui Mohamed, la Meca. In harta lui Dimitrie Cantemir, Renii apar ca oraş, asemenea Cartalului şi Ismailului. Swiniin le dă, în 1816, calificativul de « târguşor ».

In preajma gurii Ialpugului, înflorea, în 1711—1716, oraşul *Tobac*. Cantemir afirmă că în faţa acestuia se aflau ruinele unui oraş vechiu numit de popor *Tint*, reclădit de Ştefan cel Mare şi dărâmat din nou complect de Turci. Cât temei se poate pune pe afirmaţiile domnului moldovean în ce priveşte trecutul Tintului, e greu de spus; existenţa Tobacului e însă în afară de orice îndoială. Pe harta lui Cantemir el e înfăţişat ca un oraş turcesc (un turn cu semilună în vârf !); pe harta lui Rhigas Velestinliul chiar ca un oraş mare (un turn înalt şi două scurte !); e adevărat că reprezentările grafice în hărţile vechi nu corespund în totdeauna realităţii; ele constitue totuşi un indiciu. In veacul al XIX-lea, Tobacul a decăzut; cauza principală este înfiinţarea, chiar în vecinătate, a oraşului *Bolgrad*. Astăzi Tobacul, sub numele de

Tabacul-Vechiu — schimbarea lui o în a s'a făcut sub influența rusă — e un simplu sat, în județul Ismail.

Bolgradul este orașul coloniștilor bulgari, aduși în Bugeac de către administrația rusească. Prin ucazul imperial din 29 Dechemvrie 1819 — pe temeiul căruia li s'a eliberat hrisovul din 12 Martie 1820 — Țarul arată drepturile și obligațiile acestor coloniști; la punctul 12, la fine, se specifică: « cel mai de căpetenie sat *Tavac*, potrivit dorinței bejenarilor (adică a coloniștilor !) să se numească *Bolgrad* ». Tavac cred că e tot una cu Tobac: a fost deci și aci ca și la Chilia, Căușani, Adjud, etc., un dublet de așezări: Tobacul vechiu, fostul târg din vremea lui Cantemir, și Tobacul nou care și-a schimbat apoi numele în Bolgrad. Construirea clădirilor mai însemnate ale acestui oraș, ca și clădirea impunătoarei catedrale, s'a urmat mai târziu, *după* 1821.

In descrierea pe care o face ținutului Codru, Swiniin spune. la 1816, că are « 22 de sate și un târgușor », fără să dea însă numele acestuia din urmă. Ținând seamă de faptul că ținutul amintit era în nordul actualului județ Cahul, am putea identifica « târgușorul » cu *Leova*. In 1803 era încă sat, în ținutul Codrului: cu această calificare e pomenită în « Condica liuzilor ». In 1813, un document menționează « moșia Leova cu târgu, cu han, cu pivniță de piatră, cu zece dugheni boerești, alte dugheni străine negustorești, care plătesc bezmăn, și cu vie pe dânsa și băutură boerească, asemenea și căsăpii boerești; pe acest târg se fac și 18 iarmaroace pe an ». In 1817 erau în « târgul și mahalaua Leova » 297 capi de familie, dintre cari 25 Evrei. Cât despre *orașul Cahul*, acesta a purtat până în 1840 numele semnificativ de *Frumoasa*. In 1817, era încă sat, proprietate a marelui boier Balș; transformarea lui în târg are loc în intervalul 1817—1822. Frumoasa a făcut parte din ținutul Grecenilor.

Harta lui Rhigas Velestinliul, tipărită în 1797, arată, în regiunea Bugeacului, încă o serie de cinci târguri; *Grecenii*, *Traian*, *Sălcuța*, *Burnaz* și *Palanca*. Cel dintâi e reprezentat grafic chiar ca un târg mai mare: un turn înalt și două mai mici. Aci stăteau ispravnicii ținutului Greceni; numele însuși al ținutului vine dela această localitate. In cursul războaielor ruso-turce dela sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, fiind așezată chiar în calea oștilor, se vede că a decăzut; fapt este că

Swiniin, în 1816, n'o aminteşte în rândul târgurilor; când descrie ţinutul Greceni spune numai că are patruzeci de sate, fără să pomenească de reşedinţa lui. Astăzi Grecenii sunt comună rurală în judeţul Cahul. *Traian* (Τραϊάν) e înfăţişat pe hartă ca un târg mic (un turn înalt !), lângă Prut, pe «valul lui Traian». In 1807, din cauza războiului ruso-turc, fusese pustiit; deabia mai rămăseseră «trei case»: ne-o spune generalul Langeron, care-şi avea cartierul la Tobac. Azi, Traianul e şi el tot comună rurală în judeţul Cahul. *Sălcuţa*, reprezentată grafic ca un târg de mijloc (un turn înalt şi unul mic), e situată pe Botna, la sud-vest de Tighina. Poate că aci era reşedinţa ispravnicilor ţinutului Hotărniceni, despre care Swiniin spune totuşi lămurit că are «douăzeci şi unu de sate şi *niciun târguşor*». Explicaţia ar fi — admiţând, încă odată, că semnele grafice ale hărţii lui Rhigas redau exact realitatea, ceea ce rămâne de dovedit — că şi în cazul Sălcuţei ca şi în cazul Grecenilor, a avut loc o decădere, din cauza războaielor. Aceiaşi explicaţie s'ar putea da şi ultimelor două târguri — azi comune rurale — *Burnaz* şi *Palanca*, situate amândouă în ţinutul Cetăţii Albe (Akerman, pe atunci !). Palanca e înfăţişată, aidoma Grecenilor. ca un târg mare (un turn înalt şi două mici !), aproape de Nistru, în partea nord-estică a ţinutului; Burnazul ca un târg mic (un turn înalt !), în partea de sud-vest, aproape de vărsarea Cogâlnicului.

In cursul lunilor Ianuarie şi Aprilie 1795, Mihai Vodă Sutzu dăruieşte bisericii Sf. Gheorghe din Herţa, închinate bisericii Sf. Ioan Botezătorul dela Kuruceşme (pe malul european al Bosforului, lângă Stambul !), mortasipia — adică darea pe vitele şi pe unele produse vândute în târguri — din târgurile Fălticeni, Dorohoi, Chişinău şi *Stroeşti*. Dacă în ce priveşte primele trei, aşezarea lor e cunoscută tuturor, nu tot astfel se prezintă lucrurile pentru ultimul. In ce loc venea târgul Stroeşti? Răspunsul nu era limpede nici pentru scriitorii dela cancelaria domnească, dovadă că, în actul din 5 Aprilie 1795, unde se vorbeşte de acest târg, diacul a lăsat loc alb, când a trebuit să precizeze judeţul: «mortasipia a târgului Stroeşti, ce iaste la ţinut... » (loc alb !). Astăzi, nu există o comună urbană cu acest nume; există însă şase sate, câte unul în judeţele Baia, Botoşani, Hotin, Suceava, Fălciu şi Bacău. Care din ele a fost târg spre sfârşitul epocei fanariote?

Transilvania. Şi în Transilvania au avut loc schimbări în ce priveşte viaţa oraşelor în epoca pe care o cercetăm: ele sunt însă *mai mici* decât dincoace de munţi, decât în Moldova de pildă. Constatăm mai multă statornicie, mai puţine târguri noi înfiinţate şi mult mai puţine cazuri de evoluţie regresivă. Explicaţia e simplă: Transilvania — mulţumită Munteniei şi Moldovei — a fost mai ferită, mai la adăpost; pe pământul ei nu s'au purtat atâtea războaie între 1601—1821 câte s'au purtat la răsărit şi la miazăzi de Carpaţi. In special, în timpul dominaţiei austriace, adică dela 1690 înainte, ea s'a bucurat în genere de linişte, iar gospodăria s'a urmat în spirit de continuitate. Regiuni care suferiseră mai mult sub Turci ca Banatul, ajung la o deosebită înflorire.

In partea de miazăzi a Transilvaniei, unde sunt azi judeţele Braşov, Făgăraş, Sibiu, Huniedoara, nu constatăm modificări notabile. Vechile oraşe săseşti îşi duc mai departe viaţa lor regulată; Făgăraşul devine, pentru scurtă vreme numai, sub Patachi şi la începutul păstorirei lui Ioan Inochentie Clain, reşedinţa episcopului unit; Petroşanii sunt încă un sat; desvoltarea lor va avea loc abia în veacul al XIX-lea, în legătură cu exploatarea minelor de cărbuni din regiune.

Nici în judeţele Trei Scaune şi Târnava Mare, nu avem de însemnat vreun târg nou. In schimb, în Târnava Mică, apar trei: *Blaj*, *Dicio-Sân-Martin* şi *Ibaşfalău* (azi Dumbrăveni; Saşii îi spun Elisabethstadt). Blajul este o creaţie *pur românească*: el se datoreşte episcopului Ioan Inochentie Clain şi urmaşilor acestuia. Când, la 28 Martie 1736, Ioan Inochentie cedează erariului împărătesc domeniul dela Gherla şi cel dela Sâmbăta de Jos, primind, în schimb, domeniul Blajului, cu «coşteiul» (castelul) de acolo, fost al familiei Apaffy, Blajul era un sat modest de iobagi unguri. Alături de sat, începe să ridice marele episcop în 1741 clădirile trebuincioase: o mănăstire cu seminar de băieţi, o catedrală şi o reşedinţă episcopală; planurile se datorau arhitectului curţii imperiale, Ioan Martinelli. Episcopii următori adauseră şi ei diferite clădiri şi astfel târgul crescu, devenind centrul învăţăturii româneşti din întreg Ardealul.

Dicio-Sân-Martin era, la începutul veacului al XIX-lea, un târguşor unguresc. La un moment dat, pe timpul efemerei arondări administrative a lui Iosif al II-lea (1784—1790), a fost capitală

de judeţ. Desvoltarea lui se datoreşte Statului maghiar care l-a făcut iarăşi capitală; aşa l-am găsit noi în 1918.

Ibasfalăul a început să se ridice sub Mihai Apaffy (1661—1690) care a colonizat aci Armeni veniţi din Moldova. După Apaffy târgul a trecut în proprietatea fiscului, apoi în aceea a cancelarului Gabriel Bethlen care l-a vândut comunităţii armene locale. In 1790, el e ridicat la rangul de *oraş liber regal.*

In judeţul Alba, e de semnalat *Abrudul.* Pe vremea răscoalei lui Horia, era un târguşor, un mic centru administrativ. Numele îi vine, după credinţa noastră, dela vechii Daci (Abruttus; compară cu Abrittus din regiunea Geţilor transdanubieni, în fostul Cadrilater !).

In judeţele Turda, Ciuc, Odorhei şi Mureş nu constatăm vreo nouă aşezare urbană; vechile centre îşi continuă existenţa. In judeţul Năsăud, prinde a se ridica, după înfiinţarea celui de al doilea regiment de grăniceri români, adică după 16 Aprilie 1762, satul Năsăud. In acest sat se stabileşte reşedinţa colonelului comandant: încep a se construi clădiri înfăţişătoare; populaţia sporeşte şi aşezarea devine târg. In judeţul vecin al Someşului în jurul vechii cetăţi a *Gherlei,* care a jucat un rol important pe timpul lui Mihai Viteazul, se ridică un târg nou de către coloniştii armeni, în anul 1783. Originea lui relativ recentă explică şi numele pe care i l-au dat Ungurii: Szamos-Ujvár adică «oraşul nou de pe Someş». Inţelesul de «închisoare» căpătat în româneşte — nu-i primul caz când un nume de localitate sau de persoană devine nume de instituţie, deci nume comun — provine din faptul că, în secolul al XIX-lea, a fost aci într'adevăr o închisoare vestită, pentru marii criminali. Târgul *Huedinului,* din judeţul Cluj, există pe vremea lui Mihai Viteazul; acesta dă ordin să fie ars, deoarece cincizeci de soldaţi ai săi fuseseră ucişi prin surprindere de târgoveţi. Ungurii îi spun acestei aşezări Bánffi — Hunyad: aci se află un castel al familiei Bánffi. Nici în judeţele Maramureş şi Satul-Mare nu apare vreun oraş nou după 1601. In Sălaj, constatăm un caz de evoluţie regresivă: e acela al localităţii *Crasna.* Mult mai populată înainte, ea avut de suferit la începutul secolului al XVIII-lea, în legătură cu mişcarea lui Francisc Rákoczy (vezi vol. III, p. 394); astăzi este comună rurală, capitala plăşii cu acelaşi nume.

Comparabil ca desvoltare şi caracter Blajului, dar în proporţii mai modeste, este târgul *Beiuşului* (localnicii îi spun şi Beinş!) din judeţul Bihorului. El începe să se ridice după ce împărăteasa Maria Tereza dă episcopiei greco-catolice dela Oradia, înfiinţate la 1777, domeniul, întins şi bogat, al Beiuşului. Episcopul Samuil Vulcan (1806—1839), întemeiază în acest centru, în 1828, un gimnaziu românesc, pe care-l transformă, în 1836, în liceu. Se poate spune deci că şi Beiuşul e, ca şi Blajul, tot *o creaţie românească* şi tot în legătură cu biserica şi şcoala.

In judeţele Arad şi Timiş-Torontal, în afara vechilor centre urbane dela Arad, Timişoara şi Lipova, nu avem de înregistrat vreunul nou în secolele XVII şi XVIII. In Caraş, în schimb, amândouă oraşele, *Oraviţa* şi *Reşiţa*, sunt noi şi ele îşi datoresc fiinţa exploatărilor miniere din regiune. Austriacii, ocupând Banatul, au reluat exploatarea fierului care, sub Turci, se pare că încetase. Generalul Mercy împarte ţinutul în patru districte miniere, cu centrele la Oraviţa, Dognecea, Moldova şi Bocşa, şi aduce colonişti străini, în special Germani (Şvabı). Primul cuptor de topit minereul de fier s'a făcut la Oraviţa, în 1718; al doilea la Bocşa, în 1719; în 1721 se toarnă prima placă de fontă la Reşiţa; tot în acest an e pus în funcţiune al doilea cuptor la Oraviţa. Exploatarea merge când mai bine, când mai rău, până în 1769; la 1 Noemvrie acest an, începe construcţia unei noi uzini la Reşiţa iar la 3 Iulie 1771, noile furnale înalte de aci se pun în funcţiune. Perioada următoare este o perioadă de înflorire; în 1790, un lucrător descopere la Anina şi cărbunii de piatră (huila) care vor avea, în secolul următor, o deosebită însemnătate.

In judeţul Severin, constatăm, în răstimpul cercetat, trei centre mai importante: *Lugojul*, *Caransebeşul* şi *Orşova*. Primul e municipiu încă din 1529; în acest an găsim ca primar pe românul Dimitrie Luca. Pe la jumătatea secolului al XVIII-lea «compania grecească» a negustorilor din Lugoj — între ei erau, de fapt, şi mulţi aromâni — zidesc aci o biserică. Caransebeşul sau — cum i se spune în vechile texte — Căvăransebeşul e şi el oraş dinainte de 1600. Orşova, aşezare străveche, poartă în documentele muntene numele de Ruşava; Turcii o ocupă în 1522 şi ridică aci o cetate; ea va avea un rol important în războaiele cu Austriacii din secolul al XVIII-lea.

Populaţia oraşelor. Colonizări. Sub raportul populaţiei, oraşele sau târgurile de pe întinsul pământului românesc, vădesc unele schimbări în răstimpul dintre 1601 şi sfârşitul epocei fanariote. Constatăm în primul rând *o asimilare a vechilor elemente străine* — Saşi, Germani galiţieni şi Unguri — din Muntenia şi Moldova. Saşii din Câmpulung — unde multă vreme judeţul adică primarul se alegea alternativ din rândul lor şi al Românilor — se asimilează complect; tot aşa cei din Târgovişte şi cei — mai puţin numeroşi — din Râmnicul Vâlcei şi Baia de Aramă. Se asimilează şi Saşii moldoveni din Baia, din Siret, Suceava, din Târgul Neamţului — unde la 1672 e pomenită încă «besearica cea săsească» — şi din Cotnari. Aceiaşi soartă au şi elementele ungureşti din Câmpulungul muntean şi din oraşele moldovene. Bandini, misionarul catolic care străbate aceste oraşe pe vremea lui Vasile Lupu, în 1646, arată cât de avansat era procesul de asimilare; el constată aproape pretutindeni o scădere catastrofală a numărului de catolici — vechea populaţie străină săsească şi ungurească — iar în unele locuri, ca în Tecuci, dispariţia completă a ei. Astfel despre acest ultim târg el afirmă că ar fi avut mai înainte un număr apreciabil de Unguri — două sute de case cu biserică şi cu învăţător — dar că în vremea vizitaţiei lui ei nu mai existau, fuseseră deci asimilaţi.

Şi despre *Armeni* se poate afirma acelaşi lucru. Numărul scade în oraşele moldovene, pe de o parte prin asimilare cu elementul băştinaş, (vezi şi fig. 13) asimilare care se produce însă într'un tempo mai lent decât al Saşilor şi Ungurilor, pe de altă parte printr'o trecere a lor — în număr important — în Transilvania. Faptul s'a petrecut în anul 1671, când în Moldova domnea Gheorghe Duca şi a continuat şi în anii următori. Să fi plecat ei din cauza dărilor puse de acest voevod? Nu pare probabil. Cert este că n'a fost nici vreun motiv de ordin religios, vreo persecuţie de pildă. Mai curând trebuie să admitem un motiv economic şi de securitate, anume condiţiile grele de viaţă şi de negoţ, în urma turburărilor interne din 1671 când Iaşii au fost jefuiţi de oamenii lui Hâncu şi Durac (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 141), în urma războiului dintre Turci şi Poloni (1672) şi a prădăciunilor tătăreşti (1673—4). Trecând peste munţi, Armenii obţinură dela principii Transilvaniei privilegii şi locuri de aşezare.

Fig. 13.— Portret mural la Biserica Sf. Ilie din Botoşani. Infăţişează pe ctitorul Ciolac, în costumul oficial de consul, la începutul veacului al XIX-lea.

.Unii se stabiliră la *Ciuc-Sepviz*, sat în Săcuime, în judeţul Ciucului, alţii la *Gheorghieni* şi la *Remetea*, iarăşi în Ciuc, alţii la *Dej*. Lor li se datoreşte chiar întemeierea a două târguri: *Ibaşfalău* (azi Dumbrăveni) şi *Gherla*; Saşii îi şi spun acestuia din urmă: *Armenierstadt*.

Cu *Grecii* asistăm la un fenomen deosebit. E drept că o bună parte din cei stabiliţi în târgurile noastre în veacurile XIV şi XV — negustori, clerici, dregători (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 458) se asimilaseră — totuşi numărul lor sporeşte în veacul al XVII-lea şi mai ales al XVIII-lea printr'o continuă admigrare. Pe lângă cei care însoţesc pe domni şi care prin atitudinea lor şi prin dorinţa de îmbogăţire rapidă provoacă, atât în Muntenia cât şi în Moldova, repetatele reacţiuni din veacul al XVII-lea, sunt şi negustorii. Mulţi dintre gelepii care aprovizionau Constantinopolul cu vite mari şi cu oi erau greci: un document concludent este, de pildă, lista moldovenească din 12/22 Mai 1591 referitoare la « goştină »: numele celor care strângeau această dijmă din oi sunt — în mare majoritate — curat greceşti (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 24). Negustorii de miere şi ceară, negustorii de coloniale aparţineau şi ei, în bună parte, aceluiaşi neam. Epoca Fanarioţilor favorizează într'un grad deosebit stabilirea Grecilor în ţările noastre: mulţi dintre domni erau de origine greacă; limba aleasă, « subţire », la curte şi în biserică, era cea greacă; cursurile la « Academiile » din Bucureşti şi Iaşi se făceau în greceşte; egumenii multor mănăstiri erau greci, trimişi de lavrele cărora lăcaşurile din ţară le fuseseră închinate. Nu-i de mirare, aşadar, că numărul elementelor greceşti din târgurile noastre şi în special din capitale creşte; multe din familiile cu nume grecesc — azi total românizate — se trag din strămoşi stabiliţi în Principate în veacurile XVII şi XVIII; pentru unele din aceste familii asimilarea s'a produs chiar dintr'a doua generaţie.

In legătură cu elementul grecesc, trebue să se ţie seamă însă şi de faptul că adeseori, sub această firmă, se înglobau şi *Aromâni*. O analiză atentă a *numelor* şi a *locului de baştină* dovedeşte imediat că avem de a face, în multe cazuri, cu fraţi de ai noştri dela miazăzi de Dunăre; numai împrejurarea că se foloseau, în relaţiile lor comerciale, de limba greacă, făcea să fie consideraţi drept Greci. In special în « companiile greceşti » din oraşele Transilva-

niei şi Ungariei, observaţia de mai sus se poate uşor verifica. Mulţi dintre « Grecii » care fac negoţ dincolo de munţi, în spec al spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, după 1769, sunt în realitate Aromâni. La Cluj, la Braşov, la Sibiu, la Timişoara, la Oradia, la Sebeşul Săsesc, la Târgul Secuiesc — unde acte publicate recent arată deasemenea nume aromâneşti — la Beiuş şi în atâtea alte centre prezenţa lor este *indiscutabilă*. Ii constatăm de asemenea în oraşele Munteniei şi ale Moldovei. Familiile de azi Pherekyde, Darvari, Garoflid, Djuvara, Meitani, Valaori, etc., se trag din Aromâni stabiliţi în Principate în epoca de care ne ocupăm.

Tot în această epocă se constată şi o sporire a elementului sud-slavic. Poporul nostru nu făcea, în genere, şi nu face — la ţară — nici astăzi o deosebire hotărâtă între Sârbi şi Bulgari, ci îi numeşte, cu un singur termen, *Sârbi*. In toponimia noastră, satele cu acest nume şi cu nume derivate: Sârbeşti, Sârbeni, sunt relativ numeroase; le întâlnim din Maramureş până în Teleorman şi din Arad până în Tecuciu: am numărat, după Dicţionarul statistic, douăzeci şi patru şi, desigur, harta topografică va arăta şi alte semne ale prezenţei lor. Intr'o serie de oraşe se găsesc cartiere sau mahalale care poartă numele de *Sârbi*. Cunosc asemenea cartiere în Târgovişte, Focşani, Bucureşti; de sigur că vor mai fi şi în altele.

Prezenţa Sârbilor şi Bulgarilor în târgurile noastre şi în unele sate se explică prin *colonizări* şi *imigrări*. Colonizări au fost făcute de Mihai Viteazul care a adus şi stabilit în câmpia munteană, în toamna anului 1598, şasesprezece mii de ţărani sârbi şi bulgari; cronica ungurească a lui Szamosközy dă cifra de douăsprezece mii. Era, în oarecare măsură, o compensaţie pentru marele număr de robi făcut de armata turcească a lui Sinan Paşa, în 1595, şi pentru pierderile sângeroase suferite de populaţia târgurilor şi satelor noastre cu acest prilej. Imigrări s'au produs, sporadic, în veacurile XVII şi XVIII, din cauza situaţiei grele pe care o aveau aceşti Slavi de sud sub Turci. Un număr apreciabil de negustori şi militari — sârbi, croaţi şi un raguzan — constatăm la Craiova în 1644; numele sunt caracteristice: Pavel Giura Markić, Petar Palušić, Ivan Nicola Antić, Guosdeni Ivan Harvatin, etc. Un grup mai important de *Bulgari din Chiproval*

şi *Cobilovaţ* vin la începutul domniei lui Constantin Brâncoveanu, adăogându-se la cei care erau mai dinainte, se pare încă din 1638, ca negustori, dincoace de Dunăre; în timpul dominaţiei austriace din Oltenia, îi găsim aşezaţi la Craiova, Râmnicul-Vâlcii şi Brădiceni; ei capătă acum un Statut special. Două sate de Bulgari, cu numele *Caloiani*, în judeţul Ialomiţa, sunt amintite de Mihai Cantacuzino, în opera sa alcătuită în 1776; ele aveau un regim fiscal deosebit, constituind o breaslă. Un document moldovenesc inedit, dela Grigore al III-lea Ghica (1774—1777), referitor la goştinŏ, aminteşte de «*Sârbii ce sînt la ţinutul Greceni*». E vorba, de fapt, de Bulgari; o parte dintre ei sunt colonizaţi mai târziu în târgul şi ţinutul Fălciului; condica liuzilor din 1803 menţionează satul «Novacii bulgari», al mânăstirii Fâstâci. Un alt grup, tot de Bulgari — câteva mii de ţărani — vin sub Alexandru Moruzi (1793—1796), împinşi de foamete şi de răul tratament, şi sunt colonizaţi în satele din câmpia munteană. Un al patrulea val mai însemnat de emigranţi, de data aceasta *Sârbi*, a atins Principatele, în special Muntenia, cu prilejul revoltei lui Carageorghe, în 1804—1812 şi mai ales după ce acesta trebui să-şi părăsească ţara, în urma tratatului încheiat la Bucureşti între Ruşi, protectorii săi, şi Turci. In 1815, de când datează catagrafia utilizată de Dionisie Fotino în opera sa istorică, geografică şi statistică, erau în Muntenia un număr de 7799 de familii de «Bulgari» — de fapt Sârbi şi Bulgari — repartizaţi în judeţele: Ilfov — cei mai mulţi: 2232 de familii — Teleorman, Dolj, Ialomiţa, Gorj, Romanaţi, Vlaşca, Mehedinţi, Prahova, Vâlcea, Râmnic şi Buzău — cei mai puţini: 24 de familii. In Moldova, acelaşi autor ne spune că «mulţi dintre străinii Sârbi şi Armeni» (πόλλοι ἐκ τῶν ξένων Σέρβων καὶ Ἀρμενίων) figurau printre cei 1500 de «hrisovuliţi» ai vistieriei, adică printre contribuabilii care-şi plăteau darea pe temeiul unui hrisov special. In recensământul fiscal din 1820—1822 al judeţului Putna, găsim în oraşul Focşani o serie întreagă de locuitori, de origine sârbă sau bulgară, purtând nume caracteristice precum «Panciul Sârbu, Penu Sârbu, Raş Sârbu, Lazor Sârbu, Ioniţă Bulgaru, Velciu Abăgeriu».

Şi aceşti Slavi de sud — ca şi Grecii, Saşii, Armenii şi Ungurii — au fost treptat-treptat asimilaţi de băştinaşii din târguri şi

din sate. Nu socotim aceasta ca o primejdie pentru masa noastră etnică. Prezenţa unor elemente străine — dacă ele nu depăşesc o anumită proporţie şi dacă se asimilează — nu constituie o vătămare a poporului care le primeşte; dimpotrivă, poate să însemne chiar o sporire în unele directii. Rase pure nu există; nici una din naţiunile care locuesc astăzi Europa de pildă, sau America, nu poate susţine că e pură sub raportul sângelui. Germanii au asimilat o sumă de Slavi în teritoriul la răsărit de Oder şi chiar la apus de acest fluviu; Slavii, o sumă de Asiatici; noi, la rândul nostru, o serie întreagă de elemente străine, atât germanice cât şi slavice.

In ce priveşte pe *Evrei*, numărul celor stabiliţi în ţările noastre, în epoca veche, e disparent; în Moldova, până la 1504, nu există nici o menţiune documentară, în Ţara Românească, una singură şi, şi aceia, discutabilă (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 458—9). Din secolul XVI şi XVII, avem unele ştiri, puţine însă la număr. In timpul domniei lui Dimitrie Cantemir, în 1711, sunt amintite în cronica lui Nicolae Costin, « mormânturile jidoveşti » din marginea Iaşilor, lângă Bahlui. Acelaşi voevod scrie despre Evreii din Moldova că « sunt obligaţi a plăti anual un impozit bănesc mai mare decât cel obişnuit. N'au altă meserie — adaogă el — decât negustoria şi cârciumăria; pot avea sinagoge, dar numai de lemn, nu de piatră ». Sub Mihai Racoviţă (1716—1726) se pomenesc « dughenile Jidovilor din Iaşi »; se citează de asemenea Ovrei în satul Oniţcani. Odată cu anexarea Galiţiei — adică a regiunii unde ei erau în număr mare — de către Austriaci (1772), începe o coborâre spre miazăzi a elementului evreiesc. In Bucovina, înainte de răpirea ei, era, se pare, un număr redus de Evrei; raportul făcut în 1786 de autoritatea militară, Generalul Enzenberg, dă cifra de o sută şaptezeci şi cinci de familii, deci mai puţin ceva decât o mie de suflete. In 1790, Bucovina fiind alipită administrativ de Galiţia, se deschiseră, larg, porţile imigrării. Treptat-treptat, Evreii se aşează în oraşele sau târgurile Bucovinei, în Cernăuţi, Vijniţa, Storojineţ, Siret, Rădăuţi, Suceava, trecând apoi şi în restul Moldovei. Bucurându-se de protecţia austriacă, fiind « supuşi » ai puternicei împărăţii, având şi un deosebit simţ pentru comerţ, ei izbutiră în curând să ocupe poziţii însemnate în viaţa economică

a ţării. Afacerile prosperând, alţi Evrei vin din Galiţia şi se aşează în Moldova. In felul acesta, numărul creşte necontenit. Dionisie Fotino dă, în 1818, cifra de 10.000 de familii, la un total de 116.500 — boierii, clerul şi străinii ne fiind cuprinşi în acest total. Ceea ce înseamnă că Evreii reprezentau atunci circa 8% din populaţia Moldovei (8,58% dacă nu ţinem seama de cele trei categorii omise din suma totală).

In Muntenia, elementul evreiesc, mai puţin numeros, a venit din două direcţii: din Moldova, Galiţienii coborându-se spre Milcov şi trecând şi dincoace, şi din Turcia. Aceştia din urmă erau, în genere, *Evrei spanioli*, mai culţi şi mai evoluaţi decât cei din Polonia. In 1815, numărul celor din Bucureşti, împreună cu al tuturor străinilor, atingea 1500 de familii; ei aveau o sinagogă.

In Transilvania, pătrunderea elementului evreiesc se face paralel cu aceea din Moldova şi în aceeaşi direcţie, dela nord spre sud, rezervoriul care alimentează imigraţia fiind acelaşi pentru ambele ţări: Galiţia. Se înţelege prin urmare dece proporţia Evreilor e mai mare în Maramureş şi Someş decât în Făgăraş; în Maramureş, ei vor ajunge, în cursul veacului al XIX-lea, şi ciobani, păscând turmele pe munţi şi preparând, după regulele lor, brânza.

Situaţia Românilor în oraşele din Transilvania, în intervalui dintre 1601 şi 1821, este, în genere, grea. Stăpânirea lui Mihai Viteazul a produs o reacţiune împotriva lor. După Mirislău, când Ungurii şi Basta intră, la 20 Septemvrie 1600, în Alba-Iulia, ei încep prin a ucide pe toţi Românii, Sârbii, Grecii şi Italienii din oraş; dărâmă apoi biserica românească, zidită cu trei ani mai înainte şi părându-li-se că atâta nu era, se vede, de ajuns, desgroapă oasele lui Aron Vodă, înmormântat acolo, şi le aruncă afară.

In cuprinsul oraşelor săseşti, adică în incinta înconjurată cu ziduri, Românii nu se pot aşeza; ei sunt îngăduiţi numai în suburbii, în afara zidurilor; cazul cel mai cunoscut şi mai izbitor e acela al Şcheilor Braşovului. Unele municipalităţi, cum e aceea a Turdei, expulzează chiar — în 1712 — pe Românii care izbutiseră să se aşeze în oraş. Iar municipalitatea din Târgu Mureş hotărăşte în 1759 că Românii n'au dreptul să cumpere nici o bucată de pământ în oraş sau pe teritoriul rural depinzând de acesta, iar orăşenii nu trebuie să-i sprijine în nici un fel.

Opreliştea aceasta, oficială, are o explicaţie. Românii alcătuiau *majoritatea absolută* a populaţiei din Transilvania şi, pe deasupra, aveau şi o prolificitate mult superioară Saşilor şi Ungurilor. Dacă n'ar fi existat o împiedecare de a se aşeza în oraşe, acestea ar fi devenit, cu timpul, curat româneşti. Ceea ce s'a întâmplat într'o sumă de sate unde elementul săsesc a fost asimilat de către Românii cu mai mulţi copii şi cu o vitalitate mai puternică, s'ar fi întâmplat şi în oraşe. De aceea, Saşii, Ungurii şi Secuii, beneficiarii vestitei « Unio trium nationum » — alcătuită şi aceasta tot din cauza fricei faţă de naţiunea majoritară — au reacţionat, luând măsura pomenită mai sus. Ea n'a putut totuşi împiedeca aşezarea Românilor în oraşe, mai ales în timpul stăpânirii austriace, adică după 1690. In anumite regiuni, ca în Făgăraş, în Huniedoara, în munţii Apuseni, în Banat, ei formează chiar majoritatea populaţiei orăşeneşti; Lugojul are primar român în 1529. In Secuime, găsim şi Români printre locuitorii oraşelor; astfel Târgul Secuiesc are un însemnat contingent — mulţi din ei negustori cuprinşi — la finele secolului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea.

Elementul maghiar sporeşte în unele oraşe, în timpul principilor Transilvaniei (1540—1690); astfel în Cluj el ajunge să întreacă, în secolul al XVI-lea, pe Germani; tot aşa în Aiud, la începutul secolului al XIX-lea. In genere însă, *nu are majoritatea în oraşe*; în unele chiar, el nu reprezintă decât o infimă minoritate. Astfel, în Timişoara, o listă a locuitorilor, alcătuită între 1717 şi 1739, cuprinde numai *3 (trei) nume de familie ungureşti.* In Arad, o statistică din 1743 arată că din 289 de contribuabili erau: Germani 107, Sârbi 64, Români 58, *Unguri 35*, Evrei 6 şi Diverşi 19. In acelaşi oraş, în 1770, autorităţile înregistrează 303 nume româneşti, 308 sârbeşti (cuprinzând şi unii Români slavizaţi !), 198 germane, şi *numai 100 ungare.*

Satele rămân şi în epoca modernă forma de aşezare tipică românească. Ele sunt *numeroase* şi *mici*; satele mari, ca, de pildă, *Tismana* în Gorj, *Câmpuri* şi *Soveja* în Putna, constituie excepţii. Dionisie Fotino dă, pe baza statisticei din 1815, numărul de 2721 (două mii şaptesute douăzeci şi unu) de sate pentru cele 17 judeţe ale Munteniei, raielele Brăilei, Giurgiului şi Turnului nefiind cuprinse în acest calcul. Cele mai multe sate sunt, potri-

vit aceleiaşi statistici, în judeţele: Mehedinţi (293) — e de altfel şi cel mai mare judeţ — Gorj (230), Ilfov (208) şi Săcuieni (186); cele mai puţine în Prahova (112), Muşcel (121), Romanaţi (124) şi Ialomiţa (127).

Locuinţele sătenilor se fac, în deobşte, din lemn şi nuiele lipite cu lut; acoperişul e de şindrilă, bătută în cuie tot de lemn, sau de stuf. Nu lipsesc, în multe locuri, *bordeiele*, săpate în pământ. Casele de piatră sau cărămidă sunt foarte rare şi aparţin boierilor: ele alcătuiesc «curţile» sau «conacele» acestora în sate. Şi bisericele se fac din lemn; extrem de numeroase în Transilvania — unde ajung la forme remarcabile, constituind adevărate capo-d'opere — ele se întâlnesc, într'o proporţie însemnată, şi în satele de dincoace de munţi, ba chiar în şi oraşe; Bucureştii înşişi aveau, pe la margini, vreo 25 de asemenea biserici, în 1815: ne-o spune Dionisie Fotino.

Fiind făcute din lemn şi fără mare cheltuială, casele se părăseau uşor, la vreme de nevoie, şi tot uşor se refăceau, în urma pârjolului. Dacă răzeşii sau moşnenii se întorc în chip statornic în locul unde şi-au avut aşezările, *fiindcă moşia e a lor*, dacă aşa dar satele moşneneşti sau răzăşeşti arată o continuitate remarcabilă, nu tot astfel stau lucrurile cu satele de rumâni, vecini sau iobagi. Acestea din urmă se risipesc mai uşor, devin mai lesne *silişti*; dacă proprietarul — domn, boier, mănăstire — se poartă aspru şi cere mai mult decât e datina, atunci, chiar în timp de pace, fără să mai aştepte vreo năvălire sau vreun război, satul se împrăştie; cu atât mai mult când avea loc vreo năvălire. In 1628, la 16 Maiu, Alexandru Iliaş, judecând o pricină a rumânilor din Bălteni, arată că ei fuseseră dăruiţi, pe vremea lui Mihai Viteazul, «la mănăstirea maicăi Anghelinei monahia şi tot au şezut acolo până în zilele răposatului Simion Voevod. Apoi atuncea, într'acea vreme, — continuă domnul — *când s'au întâmplat ţării domniei mele multă răotate de au ars şi mănăstirea şi satul Băltenii, după aceia s'au risipit cu toţi rumânii, care încotro au putut* ». Asemenea cazuri se pot cita multe. Aşa se face că, în trecutul nostru, găsim sate care, la un moment dat, dispar; numărul lor e apreciabil. Astfel a dispărut, de pildă, satul *Oteştii*, de pe valea Răcătăului, din ţinutul Putnei, existent în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Miron Costin

care afirmă că de aci ar fi fost de fel Ştefan Tomşa. Au dispărut, de asemenea, satele *Odmenii* — pomenit tot în veacul al XVII-lea — şi *Lopatna* din Buzău, *Gabrova* şi *Tudoria* din Teleorman, *Ştejăreii* şi *Brătăşanii* din Romanaţi, *Rotunda* din Dolj, *Moldovanul* din Mehedinţi, *Samara* din Argeş şi atâtea altele.

Găsim de asemenea, sate care îşi schimbă numele. *Nănişorii* din Ialomiţa, unde s'a dat lupta între Matei Basarab şi Vasile Lupu, se numesc astăzi Armăşeştı. Intr'un act din 1672 e amintit satul *Sindia de Sus* « ce se chiamă acum Dârza »; într'altul din 1626, Aprilie 29, e vorba de satul *Clanţa* « ce se chema mai înainte Pădureţi ». Azi nu există nici o aşezare cu numele Clanţa. In ţinutul Orheiului, un hrisov din 1619, Mai 26, pomeneşte de satul Popovca « ci să chiamă acmu Micleştii »; un altul din 1633, Septemvrie 6, aminteşte de satul domnesc « *Movilova* care acum se numeşte Peştera »; în acelaş ţinut, satul *Golăeştii* şi-au schimbat apoi numele în Trebujeni (act din 1741, Iulie 10). *Stăneştii*, « de pe apa Caşinului, la ţinutul Bacăului », şi-a schimbat numele în Caşinul: o afirmă explicit un document din 1797, Martie 17, dela Alexandru Callimachi. Asemenea schimbări se explică tocmai prin părăsirea sau pustiirea satului la un moment dat şi prin reînfiinţarea lui, după câtva timp, cu oameni veniţi din altă parte.

O a treia categorie de sate dispar prin contopirea lor cu târgurile care, mărindu-se, le cuprind în raza lor. Astfel, de pildă, *Hinăteştii* s'au contopit cu Râmnicul-Vâlcei, *Vinăşeştii* cu Odobeştii, *Vistiernicii* cu Chişinăul, Bucureştii au înglobat satele *Grozăveşti*, *Dudeşti*, *Văcăreşti*.

Din cele 50 de nume de sate din judeţul Ilfov, amintite de Stolnicul Constantin Cantacuzino în harta sa, 5 adică zece la sută, nu mai există astăzi, fie că aşezările respective s'au risipit, au devenit adică silişti, fie că şi-au schimbat numele. Trei din aceste cinci şi anume *Cliciul*, *Strâmba* şi *Tătărenii* nu mai există încă din 1815, nefiind menţionate în statistica oficială din acel an, întrebuinţată de Dionisie Fotino; dispariţia lor s'a produs aşa dar în epoca fanariotă; celelalte două, *Flocoasa* şi *Lipovăţul*, apar în statistica amintită: Flocoasa sub forma Floceşti — pentru ca să le pierdem urma după 1815. Tot în Ilfov, satul *Vâlcăneşti*, pomenit în actul din 3 Februarie 1641, sub Matei Basarab, nu mai e menţionat de Dionisie Fotino; nu mai există azi nici

satele *Dinţeşti* şi *Fâsâienii* sau *Fâsâiţii* de pe Mostişte care apar în cartea din Septemvrie 1624 a şase boieri luaţi pe răvaşe domneşti. Situaţii asemănătoare găsim şi în celelalte judeţe din Muntenia şi Moldova; ele nu lipsesc nici în Ardeal, deşi într'o proporţie mai redusă.

Regiunea cea mai populată rămâne *dealul* sau *podgoria*; muntele îşi păstrează vechile aşezări, din secolele anterioare; la şes, satele sunt mai cu seamă *dealungul apelor* şi *în regiunile cu păduri*. Stepa Bărăganului are puţine sate; în schimb, ele se ţin lanţ în lunca Dunării şi a Ialomiţei. Indesirea populaţiei în Bărăgan se va produce abia în veacul al XIX-lea, după 1829 (tratatul dela Adrianopol) când, în urma libertăţii negoţului, deci a exportului, această mănoasă câmpie va începe să se transforme în grânar. Bugeacul, locuit pe margini, dealungul Prutului şi Nistrului, de Moldoveni şi la mijloc de Tătari, e părăsit de aceştia din urmă la finele veacului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea, în urma războaielor ruso-turce. Pe locul lăsat liber, statul rus întreprinde, după 1812, o colonizare sistematică, aducând, în afară, bine înţeles, de Ruşi şi Ruteni, tot felul de elemente etnice, Germani, Bulgari, Găgăuzi, Poloni, până şi Elveţieni şi Francezi. Sunt colonizaţi şi ceva Moldoveni dar într'o proporţie redusă faţă de totalul populaţiei alogene (vezi, pentru detalii, vol. IV).

O menţiune specială, în legătură cu populaţia satelor noastre din această vreme, merită aşa zişii « *Ungureni* ». Prin acest nume se înţelegeau Românii ardeleni care, trecând munţii, veneau să se aşeze în satele din Muntenia şi din Moldova. Unii erau păstori sau mocani — li se mai spunea după regiunea de unde proveneau, şi bârsani (din ţara Bârsei!), ţuţuieni (între Făgăraş şi Sibiu!) şi moroieni (regiunea Branului!) —; tot coborând cu turmele, în fiecare toamnă, la miazăzi şi la răsărit de Carpaţi, dela o vreme s'au aşezat statornic în aceste părţi. Alţii veneau ca să scape de serviciul militar austriac — lung şi greu. O a treia categorie era formată din iobagii care, fugind de regimul apăsător din Transilvania, găseau dincoace condiţii de viaţă mai uşoare şi, în primul rând, zile de clacă la boier mult mai puţine. In sfârşit, unii veneau dintr'un scrupul de conştiinţă, nevoind să se facă « uniţi ». Numărul acestor « Ungureni » — printre care se aflau câteodată şi Secui — creşte necontenit în veacul al XVIII-lea.

Ei formează sate întregi, unele din ele purtând chiar acest nume sau adăogându-l la numele satului vecin. Asemenea sate se întâlnesc mai ales în Muntenia, din Mehedinţi până în Râmnicul Sărat; ele nu lipsesc însă nici în Moldova, din Putna până în Suceava. In fostul judeţ al Săcuienilor, întâlnim nu mai puţin de 28 de sate alcătuite, în total sau în parte, din « Ungureni »; iată numele câtorva din ele: Ungureni, Popeşti-Ungureni, Teişani-Ungureni, Homorîci-Ungureni, Măneciu-Ungureni, Ungurenii ot Poiana Mierlii, Valea Stâlpului-Ungureni, Poseşti-Ungureni, apoi Tohani, Calvini, Sibiciu, Unguriu, Valea Anii-Ungureni, etc. După statistica lui Dionisie Fotino, se aflau în Muntenia 4056 de familii de Ungureni, judeţul cu cel mai mare număr (1110 familii) fiind Ilfovul. Ioan Vodă Caragea înfiinţează chiar în 1813, « isprăvnicia dă Ungureni », ispravnicul respectiv, ajutat de « zapcii cei orânduiţi asupra Ungurenilor », având să se ocupe de aşezarea în sate a acestor imigranţi. Li se acorda scutire de impozite pentru primele 6 luni; după aceea plăteau pe temei de ruptoare, « o uşoară dajdie... în trei câştiuri » anuale (vezi şi mai jos, p. 584).

BIBLIOGRAFIE

Oraşele sau Târgurile. I. *Muntenia*: 1. IOAN MORUZI, *Spicuiri istorice din Prahova şi fondarea oraşului Ploeşti*, Bucureşti, 1906, 57 p. in 8°; 2. STOICA THEODORESCU, *Monografia oraşului Câmpina. Istoric şi documente*, Câmpina 1924, 208 p. in 8°; 3. STOICA THEODORESCU, *Monografia comunei Telega*, Câmpina 1926, 287 p in 8°; 4 PETRE STROESCU, *Oraşul Roşiorii-de-Vede*, Alexandria, 1933, 118 p. in 8°; 5. M. SEVASTOS, *Monografia oraşului Ploeşti*, Bucureşti 1937, 907 p. in 4°.

II. *Dobrogea*: 6. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1943, 28 p. in 8°.

III. *Moldova*: 7. ZAMFIR ARBORE *Basarabia în secolul al XIX-lea*. Bucureşti, 1898, 790 p. in 8°; 8. D. FURTUNĂ, *Infiinţarea târgului Săveni*, în *Rev. Ist.*, I (1915), p. 129—134; 9. ŞTEFAN CIOBANU, *Oraşele din împrejurimile Bolgradului*, în *Rev. Ist.*, V (1919), p. 80—89; 10. DIMITRIE URZICĂ, *Sate şi târguri de pe înaltul podiş al Dorohoiului*, Bucureşti, 1928, 70 p. in 8°; 11. M. COSTĂCHESCU, *Satul şi târgul Telineştii din ţânutul Orheiului*, Iaşi, 1930, 80 p. in 8°; 12. ELENA COSTACHE GĂINARIU, *Monografia comunei Burdujeni plasa Bosancea, judeţul Suceava*, Bucureşti, 1936, 132 p. in 8°; 13. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Din trecutul judeţului Putna*, Focşani, 1937, 26 p. in 8°; 14.

ARTUR GOROVEI, *Folticenii. Cercetări istorice asupra oraşului*, Fălticeni. 1938, 279 p. in 4°; 15. V. TUFESCU, *Târguşoarele din Moldova şi importanţa lor economică*, în *Bul. Soc. Geogr.*, LX (1941), p. 91—141; 16. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Târgul Soci*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 97—98; 17. GH. I. NĂSTASE, *In chestiunea târgurilor şi târguşoarelor din Basarabia (Puneri la punct şi contribuţiuni)*, în *Viaţa Basarabiei*, XII (1943), p. 507—518 şi 737—746 şi XIII (1944) p. 95—117.

IV. *Transilvania*: 18. PETRU E. PAPP, *Din trecutul Beiuşului*, Beiuş. 1928 274 p. in 8°; 19. ST. MANCIULEA, *Die Städte Siebenbürgens*, în *Siebenbürgen* I, Bucureşti. 1943, p. 137—153; 20. CAIUS JIGA, *Insemnări din trecutul oraşelor Transilvaniei: Saşii şi Ungurii la Cluj*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 67—71; 21. EMIL MICU, *Contribuţiuni la istoricul regimentului grăniceresc întâi valah*, Bucureşti, 1943, 117 p. in 8°; 22. MARIA NEGREANU, *Românii din Tg.-Săcuesc şi satele învecinate* Bucureşti, 1943, 112 p. in 8°.

Vezi şi p. 631, nr. 11.

Populaţia oraşelor. Colonizări. 23. H. DJ. SIRUNI, *Armenii în vieaţa economică a Ţărilor Române*, în *Balcania*, II—III (1939—1940), p. 107—197; 24. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Populaţia judeţului Putna la 1820, pe temeiul unui recensământ fiscal inedit*, Bucureşti, 1941, 40 p. in 8°. (Extras din *Bul. Soc. Geogr.*. XIL, 1940); 25. ION NISTOR, *Aşezările bulgare şi găgăuţe din Basarobia*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, S. 3, t. XXVI, 1943 — 44 , p. 355—393.

Satele. 25. ECATERINA ZAHARESCU, *Vechiul judeţ al Saacului în lumina istorică şi antropografică*, în *Bul. Soc. Geogr.* t. XLI (1922), p. 147—173; 26. Dr. A. VERESS, *Păstoritul Ardelenilor în Moldova şi Ţara Românească (până la 1821)*, în *Acad. Rom.*, *Mem. Secţ. Ist.*, t. VII (1927), p. 127—230; 27. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Vechimea aşezărilor româneşti dintre Prut şi Nistru*, Bucureşti, 1941, 14 p. şi o hartă in 8°; 28. AUREL SAVA, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Orheiului*, Bucureşti, 1944, LV + 561 p. in 8°; 29. GEORGE D. FLORESCU, *Vintilă I din Cornăţeni*. n. c. 1480/1490 — c. 1553, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 201—248.

Vezi şi bibliografia din vol. II, ediţia a patra. p. 467—468.

ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ

In veacurile XVII și XVIII cade începutul evoluției care va duce la separarea puterii judecătorești de cea executivă și la independența celei dintâiu.

Liniile mari ale organizării judecătorești, în răstimpul dintre 1601 și 1821, rămân aceleași ca și în secolele precedente (vezi vol. II, ed. 4, p. 486—502). Domnul continuă să fie judecătorul cel mai înalt, dregătorii continuă să aibă și dreptul de a judeca; pedepsele rămân aceleași, cu aceiași predilecție pentru amendă sau gloabă. Izvoarele dreptului sunt tot cele vechi: obiceiul pământului și textele scrise bizantine (nomocanoanele).

Se produc totuși, în acest răstimp și mai ales în epoca fanariotă, o serie de *fapte noi* care înseamnă începutul evoluției ce va duce la noua concepție, revoluționară, a veacului al XIX-lea, total diferită de cea precedentă. In primul rând trebue menționată *înființarea judecătorilor mari speciali*, *având ca atribuție exclusivă judecata* iar ca remunerație nu o cotă parte din amenzile pronunțate, ci un *salariu fix*. Sunt cele două aspecte noi care vor duce la principiul *separării* puterii judecătorești de cea executivă și la independența celei dintâi. Pe de altă parte, trebuie subliniată fixarea, *prin tipar*, a unor texte de legi precise, în locul textelor manuscrise anterioare. In sfârșit, e apariția *influenței apusene*, exercitată prin codurile care servesc ca exemple sau ca izvoare legiuitorilor noștri.

Domnul își păstrează vechile drepturi. In epoca fanariotă, mai ales în a doua jumătate a ei, observăm însă că, în cazurile de pedeapsă cu moartea, el caută să-și acopere răspunderea, obținând

un firman în acest sens dela Poartă. Aşa procedează Constantin Moruzi în Moldova (1777—1782), înainte de a decapita pe cei doi mari boieri, fruntaşii opoziţiei: Manolache Bogdan vornicul şi Ioan Cuza, biv vel spătar. Precauţia era necesară, de oarece Domnii fanarioţi, numiţi pe termen scurt, săpaţi de necontenite intrigi şi la discreţia meghistanilor din Stambul, puteau fi altfel făcuţi răspunzători, suferind consecinţele.

Judecători speciali existaseră şi mai înainte, în veacurile XV şi XVI. Erau, de pildă, *vornicii de poartă* care judecau la poarta curţii domneşti; erau şi judecătorii din oraşe, cum e, de pildă, Stoica logofătul Ludescul care poartă, la 1 Octomvrie 1681, titlul de «judecătoriul dela Scaunul Târgoviştii», sau Bunea biv-vel comis Grădişteanul care, la 2 Iulie 1706, e «judecătoriu aici la Scaunul Craiovii». Aceştia însă judecau numai unele pricini, cele mai însemnate fiind rezervate marilor dregători, divanului domnesc şi Domnului însuşi. Erau aşa dar judecători cu competenţă limitată.

In veacul al XVIII-lea se introduc, pentru întâia dată, *judecători mari speciali*, recrutaţi dintre fruntaşii, fără slujbe, ai boierimii. Inceputul îl face Constantin Mavrocordat care, prin aşezământul său din 7/18 Februarie 1740, hotărăşte în articolul 5, să fie aleşi boieri veliţi mazili spre a cerceta pricini şi împărţi dreptate, primind, în schimb, *leafă anuală dela vistierie.* Alexandru Ipsilanti, în prima sa domnie din Ţara Românească, în Septembrie 1775, înfiinţează, pentru judecarea pricinilor, patru «departamenturi» şi anume unul pentru «judecăţile de criminalion» iar celelalte pentru pricinile de «lucruri şi datorii» (Cu terminologia de azi, ar fi deci o secţie penală şi trei civilo-comerciale!). Judecătorii erau recrutaţi tot dintre boierii mazili, începând cu cei mari «din treapta întâia» pentru unul din departamenturi şi continuând cu ceilalţi pentru rest. Hrisovul specifică foarte amănunţit felul cum se vor ţine şedinţele şi îndatoririle judecătorilor. Aceştia trebuie «să se strângă la Departamenturi de dimineaţă, să judece şi să facă alegere a pricinilor ce vor veni, cu tot felul de nevoinţă, cercetare şi luare aminte, urmând orânduelelor pravilei şi arătându-se spre cei ce se judecă cu dulceaţă, făr' de nici un fel de pismuire şi cu desăvârşită nepărtenire la nici o parte». Ei trebuie «să asculte cu bună luare aminte, făr'

de mâhnire, toate cuvintele celor ce se judecă şi să nu cuteze vreunul a înjura pe cinevaşi sau să-l oprească de a-şi arăta toată curgerea pricinei lui, orice fel ar fi, fiindcă de vor face vreunul vreuna dintr'acestea, se va pedepsi». Un alt judecător special de rang înalt: *Marele logofăt al străinelor pricini*, s'a înfiinţat de către Ion Vodă Caragea, la 30 Noemvrie 1812. Ajutat de doi boieri asesori, el avea să judece procesele dintre pământeni şi străini sau ale străinilor între ei.

La Craiova, pe vremea lui Dionisie Fotino (1815—1817) erau sub preşedinţia Caimacamului, şase judecători mari, numiţi deadreptul de voevod şi primind lefuri care variau între 500 şi 200 de lei pe lună.

In legătură cu viaţa judecătorească la noi în răstimpul cercetat, stau două expresii care, cu înţeles întrucâtva schimbat, s'au păstrat până în zilele noastre. E vorba de «a-şi aprinde paie în cap» şi de «jalbă în proţap». Ambele se referă la procedeele extraordinare întrebuinţate de cei ce ne puteau ajunge pe căi normale la judecata instanţei supreme. Când vreun împricinat se credea nedreptăţit şi nu putea să străbată până la Domn, fie din cauza anturajului, fie din alte cauze, atunci ieşea în calea acestuia, cu prilejul vreunei plimbări sau ceremonii, ţinându-şi jalba într'un proţap adică într'o prăjină lungă, aşa ca să se vadă din depărtare. In felul acesta hârtia era luată şi se făcea judecata.

Alţii «îşi aprindeau paie în cap», spre a atrage atenţia voevodului. Un obicei similar exista la Turci; aceştia îşi aprindeau rogojini în cap, ieşind în faţa sultanului sau a marelui vizir. Fiindcă lucrul putea da naştere însă adeseori la urmări neplăcute pentru reclamant, acesta fiind pedepsit, în caz de neizbândă, chiar de instanţa superioară, şi avut în vedere, în orice caz, de funcţionarii sau judecătorii împotriva cărora se ridicase, de aceea expresia «a-şi aprinde paie în cap» a ajuns să aibă în româneşte un înţeles de neplăcere şi chiar de primejdie.

Pravilele tipărite şi manuscrise. In veacul al XVII-lea apar primele pravile sau texte de legi româneşti *tipărite*. Inceputul îl face Matei Basarab cu *Pravila dela Govora*, din 1640. Această legiuire — i se mai spune, potrivit formatului, şi «Pravila cea mică» — este, asemenea celor din veacurile anterioare, un «*nomocanon*», cuprinde adică elemente de drept laic şi elemente de

drept bisericesc (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 490), cele din urmă fiind chiar precumpănitoare. Ea prevede sancţiunile ce se vor aplica preoţilor, călugărilor şi mirenilor în caz de greşeală. Cetim, de pildă, în legătură cu preoţii: «Popa ce va bea la cârciumă, sau va juca, sau va cânta mireneşte, să se gonească din popie». Pravila dela Govora nu e o lucrare originală, ci o traducere, făcută de călugărul oltean *Moxa* sau *Moxalie*, a unui nomocanon slavon care, la rându-i, reda un nomocanon bizantin, de tipul aceluia al lui Emanuel Malaxos, din veacul al XVI-lea, la care se adăogase însă şi nomocanonul patriarhului Constantinopolului Ioan Nesteutes. Pravila dela Govora a apărut în două ediţii: una pentru Muntenia, cu o prefaţă iscălită de Teofil, mitropolitul ţării; alta, pentru Românii de peste munţii, prefaţa — identică aproape celeilalte — fiind iscălită de Ghenadie, mitropolitul Ardealului. Nici această prefaţă comună nu e însă originală: ea reproduce, cu unele adaosuri şi omisiuni, prefaţa lui Petru Movilă dela începutul nomocanonului tipărit la Chiev, în 1629. Ediţia ardeleană a Pravilei dela Govora e cea dintâi încercare de unificare legislativă din trecutul nostru; ea este totdeodată şi una din manifestările interesului şi solicitudinii arătate de Matei Basarab fraţilor noştri de peste munţi (vezi şi mai jos, p. 540). De o deosebită însemnătate, sub raportul influenţei exercitate şi sub acela al izvoarelor, este Pravila lui Vasile Lupu care apare la Iaşi, în 1646, Mai 4, sub titlul: «Carte românească de învăţătură dela pravilele împărăteşti şi dela alte giudeţe...» Ea cuprinde două părţi distincte: prima împărţită în 16 capitole şi 253 de paragrafe, se referă la delicte în legătură cu viaţa agricolă şi pastorală (semănături, livezi, iezături, mori, păscutul turmelor, etc.); ea e tradusă din greceşte de către Eustratie treti logofătul după Νόμοι γεωργικοί, o colecţie de legi agrare bizantine din veacul al VIII-lea, alcătuită din ordinul împăraţilor Leon şi Constantin Isaurianul. Partea cea de a doua a Pravilei lui Vasile Lupu, cuprinzând 78 de capitole şi 1160 de paragrafe, se referă la delicte şi crime de caracter penal (sudalma, furtul, uciderea, bigamia, falsificarea de bani, etc.). Iată, de pildă, una din sancţiunile aplicate bigamilor:... «Pre unii ca aceştia cari iau două mueri, poartă-i pre uliţe cu pialia, şedzând călare pre măgariu, şi-i tot bat cu doaă furci ce torc muerile. Aşijdere şi pre mueri...».

Această a doua parte e tradusă din opera «*Praxis et Theorice criminalis*» a marelui jurist italian Prosper Farinacci, apărută la Lyon în 1616 şi, în a doua ediţie, la Anvers, în 1620. E prima influenţă occidentală exercitată la noi în domeniul textelor de legi; ei îi vor urma, în secolele XVIII—XIX, o serie întreagă. In alcătuirea şi publicarea acestei «*Cărţi româneşti de învăţătură*» făcută, potrivit titlului, «cu dzisa — adică porunca — şi cu toată cheltuiala lui» Vasile Lupu, un rol important a jucat *Eustratie treti logofătul*. Bun cunoscător al limbei greceşti și slavoneşti — însăşi dregătoria sa la cancelaria domnească impunea cunoaşterea acestor două limbi — prieten cu cronicarul Grigore Ureche, Eustratie avea gata tradusă, încă din 1632, o «Pravilă aleasă, scoasă şi tocmită, şi dentru multe sânte scripturi cercată și găsită», asemănătoare celei dela Govora. Când apare însă, în 1640, aceasta din urmă, ambiţiosul Domn al Moldovei hotărăşte să tipărească un codice de legi mai amplu, mai bun, care să întreacă pe acela din Muntenia. Renunţă deci a mai tipări traducerea din 1632 a lui Eustratie — ea ni s'a păstrat într'un manuscris al Bibliotecii din Blaj — şi însărcinează un comitet de cunoscători, în frunte însă tot cu Eustratie, să pregătească viitoarea pravilă. Ne-o spune însuşi Eustratie în prefaţa tipăriturii din 1646: «S'au nevoit Măria Sa... de au găsit oameni ca aceia, dascăli și filosofi, de au scos din cărţi elineşti şi lătineşti toate tocmelile... ». In titlul tipăriturii, cărţile «lătineşti» nu mai sunt amintite; se specifică numai că lucrarea a fost «den multe scripturi tălmăcită den limba *ilenească* (greacă!) pre limba românească». Ceea ce ar putea însemna şi că traducerea operii lui Farinacci nu s'a făcut direct, de pe originalul latin, ci de pe un intermediar grecesc. Chestiunea nu e încă lămurită. Acest codice de legi al lui Vasile Lupu s'a întrebuinţat până la începutul veacului al XIX-lea; Dimitrie Cantemir îl considera pe vremea când alcătuia «Descriptio Moldaviae» (1716), drept «norma de a judeca drept în Moldova». De fapt, el a slujit nu numai în Moldova, dar şi dincoace de Milcov, în Ţara Românească, deoarece o bună parte a lui a intrat în alcătuirea celui de al doilea codice al lui Matei Basarab. Acest de al doilea codice, purtân dtitlul de «*Indreptarea legii*», a apărut la Târgovişte în 1652, Martie 20. E o carte voluminoasă, cuprinzând două părţi: Prima reprezintă traducerea, nu tocmai gro-

zavă, făcută de « Daniil Andrian Panonianul » a unui nomocanon grec de tipul Emanuel Malaxos; ea este întrețesută — fără să se spuie însă — cu *numeroase părți luate din Pravila lui Vasile Lupu.* Partea a doua e o traducere după nomocanonul diaconului Alexios Aristines dela Patriarbia din Constantinopol, alcătuită în veacul al XIII-lea. Prefața, iscălită de mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei, nu e nici ea originală, ci reprezintă traducerea, adaptată, a unei prefețe a învățatului teolog grec Vlastaris. Prin numeroasele împrumuturi făcute Pravilei lui Vasile Lupu, « Indreptarea legii » e a doua încercare de unificare legislativă din trecutul nostru, de data aceasta între Muntenia și Moldova (vezi și mai sus, p. 538). Vrednic de semnalat este și faptul că această a doua legiuire a lui Matei Basarab a fost tradusă în latinește, în 1722, de către Petru Dobra: textul — rămas manuscris — era trebuincios administrației austriace din Oltenia. Situația, sub raportul pravilelor, a rămas apoi neschimbată în Muntenia timp de peste un veac. Ceea ce ar însemna că legiuirea bătrânului și gospodarului domn corespundea nevoilor și așteptărilor societății. De fapt însă, pe lângă legiuirea tipărită a țării, se întrebuințau de către mitropolit și boieri, în unele cazuri, și direct legiuirile bizantine, anume: 1. «*Vasilicalele*» (ediția din 1647 a lui Anibal Fabrotus, 7 volume, în grecește și latinește) 2. « *Syntagma* » lui Mihail Vlastares, juristul bizantin din veacul al XIV-lea (ediția din 1672 a lui Beveregius 2 volume) 3. Celebrul manual(«*Hexabiblos*», al lui Constantin Armenopol, tot din veacul al XIV-lea și utilizat în întreaga lume balcanică (ediția greacă modernă a lui Alexios Spanos, Veneția, 1744 sau una din edițiile următoare: 1766, 1793, 1805). Abia pe vremea lui Ștefan Racoviță (1764—1765), se întocmește, din porunca domnului, de către biv vel paharnicul *Mihail Fotinopol* (sau *Fotino*) din Hios, un cod întemeiat, așa cum spune hrisovul de promulgare, pe « toate poruncile legale precum și pe obiceiurile pământului care sunt în uz până acum ». Codicele e intitulat «Manual de legi » (Νομικὸν πρόχειρον); i se mai spune, chiar în titlu, și « Antologia legilor împărătești și canoanelor bisericești »; scris în limba greacă populară, e împărțit în « trei cărți » și ni s'a păstrat într'o serie de copii manuscrise. Nu s'a tipărit. Sub Alexandru Ipsilanti (1774—1782), se alcătuiește un nou codice de legi. El e de fapt

un rezumat cuprinzând esenţialul din legile scrise anterioare şi din dispoziţiile obiceiului pământului precum şi unele jurisprudenţe determinate de pricinile cercetate în timpul domniei. Tipărit în două limbi, greceşte şi româneşte, în tipografia Mitropoliei din Bucureşti, acest codice a apărut în Septemvrie 1780 şi poartă titlul — numai în greceşte — de « Mic manual de legi despre buna orânduială şi datoria fiecăreia din instanţele şi din slujbele Principatului Valahiei, privitoare la cârmuire ». Motivul pentru care a alcătuit codicele său, e explicat de Alexandru Ipsilanti în prefaţă. El arată că Muntenii, având drept normă juridică şi pravilele, dar şi obiceiul pământului, « nici pravilele pururea într'un chip păzea, nici vechimea obiceiurilor nezmintit ţinea, ci când cu pravilele strica obiceiurile, când iarăşi cu obiceaiurile să împotrivia pravililor ». De aceea se hotărăşte să le sintetizeze într'un nou codice care e « Manualul » său.

Pentru Românii de dincolo de Carpaţi, supuşi, după pacea dela Carlovitz, stăpânirii austriace, se tipăreşte la Viena, în 1787, o « Rânduială judecătorească de obşte »; ea este, de fapt, un cod de procedură penală, tradus după codul penal austriac apărut, cu un an mai înainte, în latineşte, sub titlul «Nemesis Theresiana» (în aminirea împărătesei Maria Theresa!). In 1788, se publică, tot la Viena, o «Pravilă de obşte asupra faptelor reale şi a pedepsirii lor» adică însuşi codul penal. O altă ediţie a codului penal, în două părţi, se publică la Cernăuţi, în 1807, cu chirilice, sub titlul « Carte de pravilă ce cuprinde legile asupra faptelor răle şi a călcărilor grele de poliţie ». In sfârşit, în 1812, apare, tot la Cernăuţi, în 3 volume, « Cartea legilor pravililor de obşte pârgăreşti »: e traducerea, făcută de Ioan Budai Deleanu, a codului civil austriac care se aplica începând dela 1 Ianuarie a acelui an. In prefaţa iscălită de împăratul Francisc, e amintit şi Codul comercial: « pravilile osibite de neguţătorie şi de vexel » (schimb!); nu ştim să se fi tipărit în româneşte. Din codul civil, s'a tipărit, în schimb, şi sub formă de extras, «Pravila sau lege a căsătoriei», la Cernăuţi, în 1816.

In Moldova, după un veac şi jumătate de aplicare a pravililor lui Vasile Lupu, care între timp, deveniseră rare, — în unele cazuri se consultau însă, ca în Muntenia, şi textele bizantine — se simte nevoia alcătuirii unui nou codice. Alexandru Mavrocor-

dat dă, ce e drept, în 1785 «*Sobornicescul hrisov*» al său cuprinzând dispoziţiuni de drept civil (vânzări, schimburi, danii, regimul Ţiganilor), dar acesta nu e suficient. Pentru a remedia lipsa, paharnicul *Toma Carra*, traduce în româneşte manualul de legi bizantine al lui Constantin Armenopol. La 13/25 Iunie 1804, voevodul Alexandru Moruzi scrie mitropolitului ţării şi marilor boieri să cerceteze anteproectul lui Carra şi să-l completeze cu dispoziţiile din obiceiul pământului. Lucrarea n'a ajuns însă până la sfârşit, nu ştim să fi fost promulgată. Nici a doua încercare de a se alcătui, în 1806, tot cu ajutorul lui Carra, un codice civil şi penal, nu are mai mult succes. Abia în 1814, izbuteşte învăţatul şi integrul boier moldovean Andronache Donici să tipărească la Iaşi, în tipografia Mitropoliei, o «Adunare cuprinzătoare în scurt din cărţile împărăteştilor pravile spre înlesnirea celor ce să îndeletnicesc întru învăţătura lor...»; lucrarea e dedicată mitropolitului Veniamin Costachi. Ea a adus servicii şi după ce a apărut Codicele lui Callimachi (1816—1817), mai ales că traducerea românească a acestuia din urmă s'a tipărit abia în 1833. Costache Negruzzi care reeditează *în 1858* opera lui Donici spune că ea «e şi acum bussola judecătorilor în Basarabia»; adaugă însă îndată: «nu mai puţin e trebuitoare şi la noi», adică în dreapta Prutului.

Cel mai important codice de legi alcătuit în epoca Fanarioţilor este, fără îndoială, Codicele lui Scarlat Callimachi. Apărut la Iaşi, în greceşte, în 4 volume, în anii 1816—1817, el poartă titlul: «Codul civil al Principatului Moldovei» şi se datoreşte mai ales colaborării a doi jurişti de seamă: *Christian Flechtenmacher* şi *Ananias Kouzanos*. Cel dintâi era sas de origine, din Braşov, şi venise în ţară în 1813; cel de al doilea era grec. După o muncă susţinută, în care lui Flechtenmacher îi revine, în special, fondul şi anume în primul rând utilizarea izvorului principal, codul civil austriac, iar lui Kouzanos forma, redactarea în limba greacă, manuscrisul e dat la tipar. Circa opt zecimi din cuprinsul codului Callimachi sunt luate din codul civil austriac, cu mici modificări, ici şi colo; circa două zecimi provin din texte bizantine, schimbate în unele puncte; patruzeci şi opt de dispoziţii sunt arătate ca fiind luate din «obiceiul pământului»; în sfârşit, articolele 947 şi 948, referitoare la copiii nelegitimi, sunt luate după codul civil francez

al lui Napoleon. Codicele lui Callimachi s'a aplicat începând dela 1 Octomvrie 1817.

Cam în aceiaşi vreme se alcătuia în Muntenia «Legiuirea» lui Caragea. Plecând dela constatarea pe care o făcuse, cu câteva decenii mai înainte, şi Alexandru Ipsilanti anume că multiplicitatea izvoarelor de drept — obiceiul pământului, pravilile scrise ale ţării şi legiuirile bizantine — produce confuzie şi favorizează arbitrariul, iar pe de altă parte nefiind, se vede, mulţumit cu «Manualul» rezumat al predecesorului său, Ioan Vodă Caragea ia hotărârea să alcătuiască un nou codice de legi. La 14 Octomvrie 1816, el însărcinează pe *Atanasie Hristopol* «logofătul pricinilor străine» şi pe clucerul *Nestor* «boieri cu ştiinţă şi cu praxis la ale pravililor» care întocmiseră fiecare câte un anteproect, să se întrunească şi cu alţi boieri, şi să alcătuiască, pe baza acestor anteproecte, un text de legi definitiv. Lucrarea durează mai mult timp, trece prin mai multe forme, fiind cercetată şi de divan, până când, la 9/21 Iunie 1818, ea e înaintată domnului care încuviinţează tipărirea. Legiuirea s'a tipărit în greceşte la Viena şi în româneşte la Bucureşti (unele ştiri contemporane afirmă totuşi că ediţia română, în ciuda indicaţiei precise de pe copertă, s'ar · it la Braşov !), s'a promulgat la 21 August 1818 şi s'a aplicat începând dela 1 Septemvrie acelaşi an.

Ultima legiuire românească, în epoca pe care o cercetăm, a fost Procedura penală moldovenească, apărută la Iaşi, în 1820, sub titlul: «Partea întâi a condicii criminaliceşti». Codul penal însuşi sau partea «a doua» a Condicii s'a tipărit mai târziu, în 1826.

Pedepsele nu diferă, în linii generale, de cele constatate în epoca anterioară. Pedeapsa cu moartea se aplică întocmai ca şi înainte; constatăm de asemenea aceiaşi preferinţă acordată amenzii sau gloabei. Documentele ne dau însă unele detalii necunoscute despre acestea din urmă. Astfel, în ce priveşte duşegubina pentru împreunarea nelegiuită, un ordin domnesc din 1741-2, transcris în condica lui Constantin Mavrocordat, o numeşte «gloaba pântecelui» şi precizează că va fi plătită de bărbatul vinovat; fata sau femeia respectivă va da numai «ciobotele» vornicilor adică taxa pentru deplasarea agenţilor care percep gloaba. Această taxă este de 2 ughi sau galbeni; ea reprezintă circa a şaptea parte,

respectiv a patra parte din gloabă, după cum e vorba de o fată mare sau de o nevastă.

Când se face moarte de om şi ucigaşul nu poate fi găsit, gloaba şi «ciobotele» vor fi plătite de «12 sate dup'împrejurul mortului» potrivit «obiceiului»: ştirea ne-o dă acelaş ordin dela Constantin Mavrocordat.

Dintre pedepsele corporale, se foloseşte adeseori *bătaia* şi în special *bătaia la tălpi.* Ea se aplica vinovatului şi în temniţă, dar de obiceiu, în public, fie «la scara domnească» sau «la poarta curţii gospod», fie pe uliţă sau în târg. De aceea, uneori în acte, se şi întrebuinţează expresia de a pedepsi «cu târgul» sau «cu uliţa». In acest caz, bătaia era însoţită şi de purtatul vinovatului pe uliţă, prin târg, să-l vadă toată lumea. Bătaia la tălpi s'a aplicat pentru tot felul de delicte: pentru calomnie, plastografie, insultă, curvie, ba chiar şi pentru încercare de omor. Nici boierii mari nu scapă de această pedeapsă. Astfel păţesc Cantacuzinii, în 1672, sub Grigore I Ghica; cronica povesteşte că au fost obligaţi să plătească sume mari, «dar cu bătae pre talpe şi cu legături». Sub Constantin Brâncoveanu, suferă această pedeapsă boierii Staico paharnicul şi Preda căpitanul Proroceanul, fiind închişi în mănăstirea Snagov.

O altă pedeapsă corporală a fost *ţintuirea cu urechea de stâlp sau de uşă.* O întrebuinţa în Moldova Alexandru Mavrocordat, poreclit Deli-bey (1782—1785); cronicarul Manolache Drăghici relatează: «iar care din casapi sau pitari (brutari!) îndrăznea să vândă lipsă, pedeapsa lui era ştiută, *să-l bată cu urechea la stâlp*, unde stătea câte o zi întreagă... şi cei mulţi rămânè zăluzi şi smintiţi de minte în toată viaţa». In Muntenia, această pedeapsă s'a aplicat de Nicolae Mavrogheni (1786—1790) şi de Ion Vodă Caragea (1812—1818).

Pentru vini sau greşeli în legătură cu biserica, era pedeapsa «*jugului*». Ea consta în aceea că vinovatul era pus — asemenea vitelor — într'un jug de lemn, lângă biserică, să-l vază credincioşii. Sub Vasile Lupu, un călugăr catolic, având legături neîngăduite cu o fată «a fost pus drept pedeapsă la jug, împreună cu complicea lui»: ştirea ne-o dă misionarul Bandini. Sub Alexandru Ipsilanti, în Muntenia, se dă, la 5 Iulie 1775, un ordin ca pârcălabii de sate să facă «un jug la biserică»; şi cine dintre poporeni

« nu va mearge să asculte sfânta liturghie, i să dă preotului la mână, să aibă voe şi puteare să-l pue în jug »; cine se va opune, va fi trimis la Domnie « să-şi ia mai mare pedeapse ». Acelaş ordin se repetă sub Nicolae Caragea, în 1783, şi sub urmaşul acestuia, Mihail Sutzu.

Uneori criminalilor şi « hiclenilor » adică celor ce se ridicau împotriva domniei, pe lângă pedeapsa principală, li se aplica şi *înfierarea cu fierul roșu.* Cunoaştem în Muntenia cazul unor « hicleni » sub Constantin Brâncoveanu; doi dintre ei au fost spânzuraţi, potrivit pravilei, în furci « mai înalte cu un cot decât ale altor oameni proşti »; « eară pre Milcoveanul, pre Iască şi pre Haţag *i-au înfierat* şi i-au dat prin târg şi i-au dus la ocnă... ».

In Moldova, deoarece fierul avea forma unui cap de bour, pedeapsa purta şi acest nume; în 1800, se aplică unui tâlhar recidivist « bour în frunte », după care e trimis la ocnă.

In a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea, constatăm tot mai des pedeapsa *surghiunului la mănăstire.* Ea se aplica pentru o serie întreagă de delicte, uneori chiar pentru crime. Se aplica de asemenea boierilor, în cazuri de turburări politice şi de răzvrătire. Inceputul îl face neastâmpăratul Niculae Dudescu, trimis de către Grigore al II-lea Ghica (1748—1752) să reflecteze în liniştea Snagovului, a Cotrocenilor şi Văcăreştilor. In 1785 găsim apoi pe Ioniţă Oteteleşanu surghiunit la mănăstire.

Ca o curiozitate menţionăm faptul că voevodul Moldovei Alexandru Mavrocordat Firaris (Fugarul!) a înfiinţat în 1786, Mai 1, o « condică a şireţilor » adică a acelora care « cu pâră nedreaptă au umblat cu vicleşug asupra altora că să ele şi să apuce moşii, vii, livezi, ţigani, dugheni, bani şi altă orice, fără a... avea pic de dreptate ». Unii ca aceștia, « bătându-se cu toegi la poarta curții gospod, să se treacă numele acelor vicleni şi șireţi într'această domnească a divanului condică, cu arătarea pricinii şi a vicleşugului lor metaherisire, ca după aceia să fie cunoscuţi şi ştiuţi de şireţi, să nu li se mai deie ascultare jalbii lor şi ziselor lor... ».

BIBLIOGRAFIE

Organizarea judecătorească. 1. ION PERETZ, *Pravila dela Govora*, București, 1911, 40 p. in 4°; 2. S. G. LONGINESCU, *Părerile d-lor N. Iorga și I. Peretz despre Pravila lui Vasile Lupu*, București, 1915, 31 p. in 4°; 3. ANDREI RĂDULESCU, *Doi praviliști români, Logofătul Nestor Craiovescu, Andronache Donici*, Craiova, 1923, 52 p. in 8°; 4. CONST. C. GIURESCU, *Legiuirea lui Caragea, Un anteproect necunoscut*, București, 1923, 32 p. in 8°; 5. ST. BERECHET, *Condica criminalicească cu procedura ei din Moldova* (1820—1826), Chișinău, 1928, L + 63 p. in 8°; 6. GH. UNGUREANU, *Pedepsele în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, Iași, 1931, V + 34 p. in 8°; 7. G. D. TRIANTAPHYLLOPULOS, *Sur les sources du Code Callimaque*, București 1931, 20 p. in 8°; 8. A. SAVA, *Departamentul criminalicesc și normele de procedură penală la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1933, 26 p. in 8°; 9. ST. BERECHET, *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc, I, Izvoadele*, Vaslui, 1937, 376 p. in 8°; 10. I. C. FILITTI, *Organizarea judecătorească în România*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 327—338; 11. I. C. FILITTI, *Legislația penală*, ibidem, p. 397—402; 12. C. A. SPULBER, *Etudes de droit byzantin, VI. Indreptarea legii. Le code valaque de 1652*, București, 1938, 4 + L p. in 4°; 13. I. IONESCU-DOLJ, *Contribuțiuni la istoria luptei duse de domnitorii români în contra introducerii și aplicării regimului capitulațiunilor în Principate. Raportul lui Coronini către Impăratul Fr. Iosef pentru desființarea capitulațiunilor*, în *Mem. Acad. Rom., Secț. Ist.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 317—358; 14. D. M. KAOUCHANSKY, *L'« Hexabiblos » byzantin dans les pays balkaniques*, în *La République* (Istanbul), cu data 6 Noemvrie 1945.

Vezi și bibliografia indicată în vol. II, ediția a patra, p. 502.

VIEAŢA ECONOMICĂ

In răstimpul dintre 1601 şi 1821 se introduc în ţările noastre: porumbul, tutunul, cartoful şi o varietate nouă de fasole; tuspatru sunt daruri ale Americei.

Caracteristicile fundamentale ale vieţii economice în Ţările Româneşti în epoca dintre 1601—1821 rămân aceleaşi ca şi în epoca precedentă. Temeiul îl formează tot *agricultura*, cu diferitele ei ramuri, şi *creşterea* vitelor, aceste îndeletniciri de căpetenie determinând în mare măsură comerţul. Persistă de asemenea şi împărţirea în două mari arii, deoparte Muntenia şi Moldova, de partea cealaltă Transilvania, unde activitatea industrială va lua din ce în ce mai multă desvoltare (vezi vol. II, 2, ediţia a patra, p. 540—541).

Agricultura. Fertilitatea pământului românesc continuă să fie atât de mare, varietatea şi bunătatea produselor lui atât de însemnată încât ea este relevată aproape în mod unanim de călătorii străini şi de învăţaţii care s'au ocupat de ţările noastre în veacurile XVII şi XVIII (vezi şi fig. 14). Misionarul italian Bandini, de pe vremea lui Vasile Lupu, spune că până ce nu vede cineva cu ochii, nu poate să creadă cât e de mare abundenţa produselor şi «bunătatea pământului moldovenesc». Un alt Italian, Panzini, care a fost în slujba lui Alexandru Ipsilanti (1774-1782), afirmă, cu admiraţie, că în Muntenia «grânele, brânza, untul, carnea sunt de întâia calitate; vinurile, după patru-cinci ani, biruie pe ale Italiei; nucii formează păduri». Dimitrie Cantemir arată că, în anii cei buni, grâul dă «de douăzeci şi patru de ori sămânţa, secara de treizeci de ori, orzul de şasezeci de ori iar

meiul — ceea ce nu-i de crezut cuiva care n'a văzut el însuşi — de trei sute de ori ». Cât despre viţa de vie « un singur pogon dă adesea patru sute şi cinci sute de măsuri de vin » — fapt pe care-l pot certifica personal pentru regiunea Odobeştilor. Francezul Carra afirmă — şi mărturia lui e reprodusă de Sulzer — că a vizitat aproape toate ţările Europei dar că n'a găsit niciuna unde

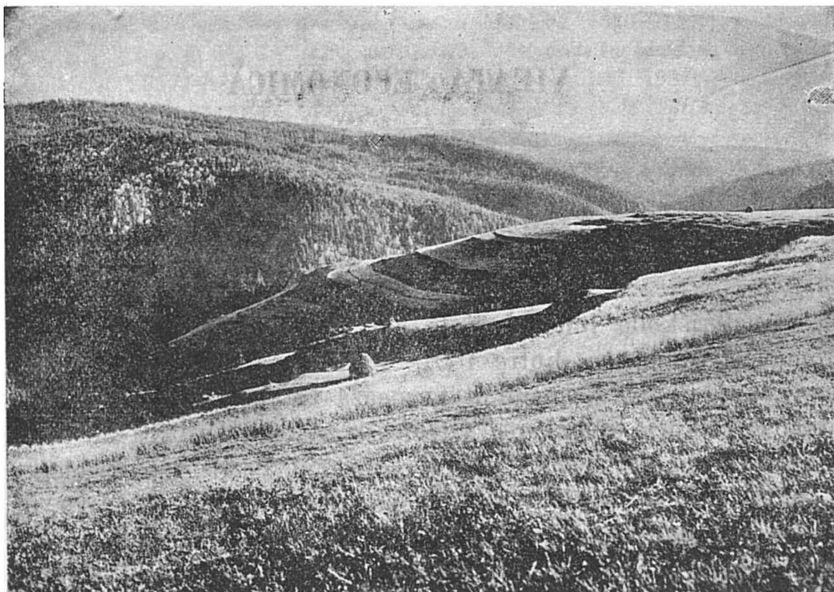

Fig. 14. — Arături în terase, la o înălţime de 800—1200 m., în Munţii Apuseni, comuna Măguri (jud. Cluj). Muntele din fund e acoperit de pădure.

repartiţia câmpiilor, colinelor şi a munţilor pentru agricultură şi priveliştea să fie mai minunată decât în Muntenia şi în Moldova. Profesorul Laxmann, dela St. Petersburg, trecând pela noi, în timpul războiului din 1768—1774, scrie că Moldova e « o ţară, pe lângă care cele mai bune ţări ale noastre par copii vitregi ai naturii ». Un alt călător, naturalistul *Hacquet*, străbătând Moldova pe la 1789—1790, o califică drept « grădină roditoare şi bine sădită »; *Lady Craven*, străbătând Muntenia, în 1786, scrie textual: « Ar fi foarte greu să afli pe lume un colţ mai agreabil decât acesta »; ţara, după părerea ei, este « un diamant rău montat » (« un diamant mal enchâssé »).

In agricultură trebue relevată introducerea, în această epocă, a câtorva importante plante noi: *porumbul*, *tutunul*, *cartoful* şi o varietate nouă de *fasole*; tus patru sunt daruri ale Americei. Porumbul a ajuns în ţările noastre, venind din spre miazăzi, în secolul al XVII-lea. Mihai Cantacuzino banul, în opera sa alcătuită în 1776 şi editată mai târziu de fraţii Tunusli, atribuie introducerea porumbului în Muntenia lui Şerban Cantacuzino (1678-1688); e posibil însă ca el să fi fost cultivat aci mai dinainte, încă dela începutul secolului. Un sat «Cucuruzi», «Cocoruz» apare în 1646—1648 în judeţul Vlaşca; documentele, inedite, referitoare la el, la «roşii ot Ruşceni şi spătăreii ot Cucuruzi», se află la Academia Română. Fapt este că pe vremea lui Brâncoveanu, cultivarea porumbului luase o mare extindere; secretarul italian al voevodului, Del Chiaro, îl aminteşte sub numele de «formentone» sau «gran turco» laolaltă cu grâul, meiul şi viţa de vie. In Moldova, prima ştire documentară datează din domnia lui Constantin Duca (1693—1695); cronicarul Ion Neculce arată că acest voevod a pus o dare nouă de un zlot pe pogonul de părâng şi de «*popuşoiu*», «ce-l făcea oamenii cu sapele prin curături, să nu moară de foame». Din felul cum se vorbeşte de cultivarea acestei plante «cu sapele, prin curături, să nu moară de foame», rezultă că ea avea un caracter secundar, de expedient, că n'ar fi fost deci de mult înrădăcinată; pe de altă parte însă, ea luase totuşi o oarecare extensiune, de vreme ce se putea pune o dare pe «pogonul» de popuşoiu. Cu prilejul expediţiei polone din 1686, se aminteşte în Moldova satul «Cucuruzeni».

In Transilvania, «cucuruzul» — cuvântul apare sub o formă asemănătoare, «cocoriza» în Sardinia — era cunoscut deasemenea în veacul al XVII-lea; în al XVIII-lea, el e foarte răspândit iar «mămăliga» ajunge să fie alimentul de predilecţie al ţăranilor români, aşa cum observă călătorii străini care străbat în acea vreme ţinuturile de peste munţi.

Cu privire la termenul «cucuruz», observăm că el se dă la noi nu numai ştiuletelui de porumb dar şi conului de brad; e foarte probabil ca prin asemănarea cu acesta din urmă, să se fi numit şi ştiuletele de porumb la fel. S'ar putea deci ca diferitele numiri de *Cucuruzi*, *Cucvruzeni* ce se întâlnesc dincoace de munţi în secolul al XVII-lea să provie nu dela noua plantă, ci — direct

sau indirect — dela binecunoscutele fructe de brad. Răspândirea extraordinară a acestei plante americane — originare din Mexic — pe întreaga față a pământului românesc — azi ea întrece cu mult ca suprafață cultivată grâul — se datorește faptului că mămăliga de porumb e superioară ca gust mămăligei de meiu pe care o mâncau de milenii strămoșii noștri. Așa se explică dece numele vechiu românesc al meiului, « mălaiul » — lui Mihai Viteazul Sașii și Secuii îi spuneau ironic și « Mălaiu-Vodă » — a ajuns să treacă asupra făinei de porumb, făcând să dispară azi din limbă înțelesul prim.

Tutunul, introdus în Europa în 1560 de către Nicot, ambasadorul Franței la Lisabona (de aci nicotina!), e cultivat în țările noastre în veacul al XVII-lea. Prima mențiune documentară cunoscută nouă este tot din timpul domniei lui Constantin Duca (1693—1695); el pune un impozit de patru lei pe pogonul de tutun. Ceea ce înseamnă că suprafața cultivată cu această plantă ajunsese destul de întinsă; nu e exclus ca primele însămânțări să dateze din întâia jumătate a veacului XVII. Cuvântul tutun (în Moldova « tiutiun »: « să aibă a lua de a zece din... grădini cu tiutiun » într'un act din 1718, Ianuarie 11, Iași) e împrumutat dela Turci (tütün).

Cartoful, originar din Chile (America de Sud), a fost adus în Europa de către Spanioli, pe la finele veacului al XVI-lea. Ajunge în Transilvania în veacul al XVIII-lea, iar de aci trece în Principate la începutul veacului al XIX-lea. Cronicarul Manolache Drăghici ne spune să în Moldova s'a introdus sub Scarlat Callimachi (1812—1819). « Și s'au întrebuințat — adaugă el — mare silință din partea guvernului până au înduplecat pe săteni de a să da la această muncă ». Și la noi deci, ca și în Franța, țărănimea a fost neîncrezătoare la început față de noua plantă alimentară. Tocmai pentru a ajuta la răspândirea cultivării acestei noi plante, se publică la Iași, în 1818, traducerea românească, făcută de Alexandru Beldiman după un intermediar grecesc, a lucrării lui G. Christian Albert Ruckert despre « sămănatul, lucrarea și păstrarea » « cartoflelor » precum și despre pregătirea pâinii, a făinei și a grișului (« hrisi ») de cartofi. Cu trei ani mai înainte, la 12 Iulie 1815, apăruse, în Ardeal sau la Buda — locul nu e precizat — o foaie volantă, în românește, cu învățături despre cultivarea acestei plante.

Termenul *cartof* este de origine germană (Kartoffel); de aceeaşi origine, dar ajuns la noi prin filieră ungară şi sârbă, este celălalt termen *crump*, *crumpen*, *crumpir*, întrebuinţat în unele părţi ale ţării (germ. Grundbirne>ung. krumpli, srb. krumpir). Dialectalul *baraboi*, *barabule*, frecvent în Moldova, vine din ruteană: barabolya; celălalt dialectal *picioică*, *picheucă*, întrebuinţat în Nordul Munteniei, derivă din ungurescul pityoka.

Nu ştiu precis la ce se referă preotul armean Hugas Ingigian, când în descrierea ţărilor noastre, apărută în 1804, spune că la noi « există un fel special de cartofi (*ierelmasi*) şi sparanghel, mai ales în insulele din Dunăre, unde cresc în mod spontan ». Să fie « pita tătărască » de care se vorbeşte într'o tipăritură din Ardeal, după 1800?

O varietate de fasole a fost cultivată la noi încă din vremea daco-romană: dovadă numele însuşi, care e de origină latină (faseolus); actualele varietăţi însă sunt americane; fiind superioare, ele au înlocuit pe cea veche, după cum mămăliga de porumb a inlocuit pe cea de meiu.

Tabloul plantelor noi introduse în agricultura românească între 1601—1821 n'ar fi complect dacă n'am adăuga *orezul*, *bumbacul*, *năutul* şi *anasonul*. Orezul, originar din Asia, a fost introdus în Banat de către Austriaci, în secolul al XVIII. Din descrierea lui Grisellini, alcătuită în 1777, aflăm că erau câmpuri de orez în comunele *Giroda* şi *Omor* şi că se producea atât de mult încât revenea mai ieftin decât în Italia. Fr. I. Sulzer, în a sa *Geschichte des transalpinischen Daciens*, apărută în 1781, se întreabă dece n'ar reuşi orezul — tot aşa de bine dacă nu mai bine încă decât în Banat — *în bălţile Dunării dintre Orşova şi Brăila*; se ştie că viitorul i-a dat, în privinţa aceasta, deplină dreptate.

Tot în Banat a început să se cultive, în primii ani ai veacului al XIX-lea, bumbacul. Pentru a deprinde pe locuitori cu această nouă plantă, s'a tipărit la Buda, în 1810, în patru limbi — germană, ungară, română şi sârbă — broşura « Invăţătura lui Carol Filibert de Lastririe (Lastryrie!) despre sădirea bumbacului ». Cât despre *năut* şi *anason*, iată ce citim în prefaţa lucrării « Oarecare secreturi ale lucrării pământului » apărută la Bucureşti, în 1796, fără nume de autor şi de traducător: « Noi înşişi aici în ţara noastră nu ştiiam mai nainte ce feliu era porumbul, *nici năutul*.

nici anasonul, nici alte atâtea roduri şi poame, pre care naşte ocul nostru în zioa de astăzi şi *sporeaşte mai bine decât alte locuri* ». Care erau celelalte « roduri şi poame » noi introduse şi care reuşeau aşa de bine, nu putem încă preciza; s'ar putea să fie vorba, între altele, de *caise*, având nume turcesc; introducerea năutului şi anasonului trebuie pusă neapărat în legătură cu influenţa *turcească*; ea pare a fi avut loc înainte de 1750; odată cu plantele, am împrumutat şi termenii respectivi. Tot dela Turci am luat *pătlăgelele* — vinete şi roşii (turc: patlican, citeşte patligean!), *bamele* (turc: bamia) şi colectivul *zarzavat* (turc: zarzavat).

Asupra *viilor*, avem unele ştiri interesante în izvoarele epocii. Producţia din Muntenia atinge — după Sulzer — într'un an bun, peste cinci milioane de găleţi, găleata fiind de zece oca. Vinul de Greaca — adaugă acelaş autor — e cel mai timpuriu; nu durează însă nici până în vara viitoare, în timp ce vinul de deal ţine mulţi ani. Viile dela Piteşti — vestite — se îngroapă iarna; celelalte nu, deşi, uneori, suferă de ger. Strugurii se păstrează în vin până la Paşti. In Moldova cea dintâi podgorie — potrivit părerii lui Dimitrie Cantemir — este cea dela *Cotnari*; vinul de aci e « cel mai de seamă şi cel mai ales din toate vinurile Europei, socotind şi vinul de Tokai ». « Dacă se ţine trei ani într'o pivniţă adâncă de piatră, cum se obişnueşte la noi — adaogă Domnul — dobândeşte într'al patrulea an atâta tărie încât ia foc ». (Faptul l-am experimentat pentru alte soiuri de vinuri şi l-am găsit exact; o constată şi francezul Joppecourt, la începutul veacului al XVII-lea, pentru vinurile de Vaslui!). A doua podgorie, calitativ, tot după Cantemir, e cea dela *Huşi*; a treia cea dela *Odobeşti*; urmează apoi podgoriile dela *Nicoreşti* (Tecuci), *Greceni* (Tutova) şi *Costeşti* (tot Tutova). Mai sunt şi altele, numeroase, dar « mai proaste ». In Transilvania, capătă o deosebită faimă vinurile de pe Târnave; corespunzător cotnarului moldovenesc, ca aşezare—la limita nordică—şi calitate, e vinul de la Heidendorf, de lângă Bistriţa, aşa zisul *Steininger*; el reprezintă soiul cel mai alcoolic şi mai aromat al Ardealului.

Pădurile continuă să ocupe o suprafaţă considerabilă, în regiunea dealurilor şi la şes, spre a nu mai vorbi de regiunea muntoasă. Constantin Cantacuzino menţionează în harta sa, tipărită la Padova în 1700, nu mai puţin de *douăzeci şi nouă* de masive păduroase importante, în afară de cele continui şi de pădurile

mai mici din Carpaţi. La trei din ele dă şi numele : masivul *Groşi*, la sudvest de Piteşti; masivul *Lumini*, în partea de răsărit a judeţului Olt, şi *Plopii Rumâneştilor*, în judeţul Dâmboviţa.

Dimitrie Cantemir, plecând dela considerente istorice, nu economice, citează *Codrul Cotnarului*, crescut din ghinda semănată pe locul arat de prizonierii leşi, pe vremea lui Ştefan cel Mare, şi *Codrul Tigheciului*, constituind o bună apărare împotriva Tătarilor din Bugeac. Un raport francez din 1798, Iunie 11, arată însă, sub raportul economic, al lemnului de construcţie de tot felul, patru păduri sau codri «imenşi»: *Codrul Bâcului*, *Codrul Iaşului* («Kodrou Yassoub» sic!), *Codrul Herţei* şi *Codrul din împrejurimile Pietrei*.

In întinsele păduri ale ţărilor noastre — aşa de pildă, codrul *Vălenilor*, în Prahova cu stejari seculari, avea treizeci de ceasuri lungime şi cinci-şase ceasuri lăţime — două varietăţi de copaci au atras atenţia cunoscătorilor: *bradul alb* («cu coaja albă» cum îi spune Sulzer!) care dă cele mai bune catarge pentru corăbiile de mare şi *stejarul moldovenesc*, rezistent la cari şi superior tuturor esenţelor — după Cantemir — pentru lucrul aceloraşi corăbii; durează «peste o sută de ani».

Din cauza tăierilor fără socoteală făcute în unele regiuni — de pildă în Covurlui şi în Soroca — tăieri explicabile şi prin necesităţile exportului dar mai ales prin înmulţirea populaţiei — se simte nevoia a se trece, spre sfârşitul epocii fanariote, la măsuri de reglementare a dreptului de folosinţă şi totodată de protecţie a pădurii. Prima hotărîre în acest sens o ia, în Moldova, Alexandru Moruzi, la 28 Noemvrie 1792, iar în Muntenia acelaş voevod la 20 Martie 1793. In Transilvania, regulamentul referitor la păduri, promulgat de Împărat, la Viena, la 30 Mai 1781, se tipăreşte în româneşte la Sibiu, în 1789; el cuprinde şi desenul a două păduri model. Pentru Bucovina, el apare în 1786

Bogăţiile animale ocupă un loc foarte însemnat — primul loc — în economia Principatelor, în epoca cercetată. Oile, boii, caii, porcii, albinele şi peştele sunt produsele principale. Muntenia excelează în turmele de oi şi de porci; Moldova în cirezile de vite cornute şi în prisăci.

Izvoarele bine informate din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea (Sulzer. Raicevich) dau pentru ambele ţări cifra de

4 milioane oi, dintre care 2.500.000 în Muntenia. In acest din urmă loc sunt trei soiuri: *ţigăile*, cu lâna scurtă şi fină « soiul caracteristic al ţării » (« die eigentliche Landesart »), *ţurcanele*, cu lâna foarte lungă, dar aspră, puţin fină, şi soiul *tătărăsc*, intermediar între primele două. In Moldova, Cantemir aminteşte tot trei soiuri: *de munte*, foarte preţuite de Turci pentru carne, de *Soroca* şi *oile sălbatice*.

Din carnea vitelor mari se pregăteşte *pastrama*; din seul lor, fiert la un loc cu oasele şi o parte din carne, *cervişul*; acesta din urmă, păstrat în burdufe, formează un articol căutat la export, peste Dunăre.

Caii moldoveneşti sunt de două feluri: *de munte*, mai mici la trup, dar puternici şi rezistenţi, şi *de şes*, mai mari, iuţi, falnici la înfăţişare şi de asemenea rezistenţi. Dimitrie Cantemir, care le dă aceste calificative, adaogă şi amănuntul că ultimii sunt preţuiţi nu numai de Poloni şi Unguri, dar şi de Turci care întrebuinţează des proverbul: «Un tânăr persan şi un cal moldovean sunt mai lăudaţi decât toţi ceilalţi ». El vorbeşte şi de hergheliile de cai sălbatici, ce rătăcesc în stepa Bugeacului. In Muntenia, locul de iernare al hergheliilor şi al turmelor coborîte din Transilvania, e mai ales regiunea dintre Urziceni şi Brăila.

Sulzer afirmă că nu e gospodărie în Muntenia care să n'aibă patru până la zece porci. Explicaţia stă în mulţimea pădurilor de fag şi de stejar şi în întinderea bălţilor dela Dunăre, unde hrana se găseşte de asemenea din belşug.

In mod deosebit a impresionat pe călătorii din veacurile XVII şi XVIII bogăţia în peşte a ţărilor noastre. Călugărul italian Niccolo Barsi da Lucca, trecând pe la Chilia, în vremea lui Vasile Lupu, spune că în vecinătatea acestui port, la depărtare de o milă, se află locurile de pescuit şi că nu e dimineaţă în care să nu se aducă pe mal o mie până la două mii de moruni şi sturioni de tot felul; preţul lor e din cele mai reduse: pentru patru aspri se putea căpăta un sturion de treizeci de libre (circa opt kilograme). Bogăţia şi ieîtinătatea peştelui — la Galaţi de data aceasta — este subliniată şi de călătorul englez Robert Bargrave, în 1652. Del Chiaro, care a trăit la curtea lui Brâncoveanu, arată bogăţia în peşte a Munteniei, aminteşte de păstrăvii din apele de munte,

de peştele adus la Bucureşti dela Dunăre (în special cegă !), de icrele negre şi de mulţimea eleşteelor, căci adaogă el, « nu e aşezare boierească la ţară, care să nu-şi aibă heleşteul, din care se scoate peştele în zilele de post ». Sulzer vorbeşte şi el de cantităţile uriaşe de peşte din Ţara Românească. Locurile cele mai vestite pentru prinsul morunilor sunt Brăila şi Galaţii, iar, în partea de Apus, Porţile de Fier. Crapul se prinde peste tot, în bălţile Dunării, dar mai ales la Greaca; care întregi cu crap sărat pleacă de aci spre interiorul ţării. Oricine plăteşte o mică taxă, *măjăritul*, poate prinde cât peşte vrea; pentru un car cu sare, se ia un car cu crap sărat. Dionisie Fotino aminteşte de «*lostriţa*» care se găseşte în râurile de munte din Ţara Românească — azi a rămas numai în Bistriţa Moldovei — şi de «*mihalţii*» din cele de şes. Şi el laudă bogăţia în peşte a Dunării — « morun mare, păstrugă, nisetru, viză, cegă, somn, şalău, crap şi soiul special de scrumbii »; în regiunea luncii fluviului, afirmă că sunt « 93 de bălţi » iar în restul ţării, « 150 de heleştaie », pline de peşte.

Şi mulţimea prisăcilor a impresionat pe cei care au trecut prin ţările noastre. Un stup dă în Muntenia, după mărturia lui Sulzer care era el însuşi apicultor, cel puţin trei roiuri, de obiceiu cinci sau şase şi, într'o anumită regiune dintre Bucureşti şi Dunăre, chiar zece. Personal. el a obţinut la Bucureşti, într'un an, din zece stupi, patruzeci şi patru. In Moldova, unul din marii boieri, Cantacuzino-Deleanul, avea, înainte de războiul ruso-turc din 1768—1774, până la treisprezece mii de stupi.

Bogăţiile minerale prezintă în Principate, sub raportul exploatării, aceleaşi caracteristici ca şi în epoca precedentă. Se exploatează adică bine *sarea*, o parte a acestui produs mergând la export, iar într'o măsură redusă celelalte bogăţii minerale, inclusiv păcura. In Transilvania, în secolul al XVIII-lea, dominaţia austriacă aduce o intensificare a exploatării aurului şi a fierului.

Sarea continuă să se scoată în Muntenia dela *Ocnele Mari*, dela *Ocna Mică* de lângă Târgovişte, dela *Telega* şi *Ghitioara*: aceasta din urmă se « astupase » adică nu se mai exploata pe vremea lui Nicolae Caragea; ne-o spune interesantul hrisov inedit din August 1782 prin care domnul acordă mânăstirii Căldăruşani «vinăriciul din sud. Saac, după popoarăle Valea Meilor, Valea Largă i Valea Negovanilor » în locul vinăriciului din oraşul

de Floci unde viile s'au părăginit, precum şi 200 de bolovani de sare din ocna Telega, *în locul celei dela Ghitioara.* Sub Brâncoveanu, începe exploatarea ocnei *Slănic;* se reia şi aceea a ocnei *Teişani* (azi judeţul Prahova, pe atunci judeţul Săcuieni) care fusese părăsită sub predecesorul său, Şerban Cantacuzino. Pe lângă acestea erau şi «malurile de sare» din judeţele Râmnicul Sărat, Buzău şi Săcuieni; exploatarea lor era îngăduită însă numai localnicilor din imediata apropiere şi — aşa cum ne spune un hrisov din 1784 — «numai cu traista, pentru trebuinţa caselor lor». In Moldova, ocnele de lângă Târgul Trotuş produc mereu cantităţi însemnate de sare gemă, excelentă. Călătorul englez Bargrave afirmă despre ea în 1652 că «este cea mai bună pe care a văzut-o sau a gustat-o vreodată, atât în privinţa gingăşiei coloarei cât şi prin fineţea, curăţenia şi gustul ei».

Sarea se tăia în «*drobi mari*» şi «*drobi mici*» — li se mai spunea şi «bolovani» — de o anumită greutate; astfel bolovanul mare cântărea dela o sută până la o sută douăzeci de oca; aşa ne informează un act oficial muntean din 1807, Noemvrie 11. O unitate de măsură era şi «*cumpăna*»: la 25 August 1763, Grigore Callimachi acordă mănăstirii Dragomirna între altele, un mertic anual de 15 lei din «ocna gospod» pentru a se cumpăra călugărilor cojoace, sucmane şi ciobote; de asemenea «40 cumpene de sare»; documentul, inedit, se află la Academia Română. In ce priveşte munca în ocne, ea se făcea uneori şi de către condamnaţii de drept comun sau «ocnaşi» dar, în genere, de către ţărani care se tocmeau să taie sarea cu ciocanele, fiind numiţi, din pricina aceasta, şi «*ciocănaşi*». Ce rămânea după obţinerea, prin ciocănire, a drobilor sau bolovanilor, constituia «sarea măruntă» sau praful şi «lospele» adică aşchiile sau frânturile.

Producţia de sare a Munteniei e evaluată în 1775 la douăzeci şi cinci de milioane ocale sau treizeci şi una de mii două sute cincizeci de tone.

Aurul se strânge în Principate din nisipul râurilor de către Ţiganii zlătari sau rudari, care sunt obligaţi să dea anual Doamnei o cantitate de metal preţios. In Muntenia, pe vremea lui Matei Basarab, această cantitate echivala cu 1000 de ducaţi: ştirea ne-o dă Paul de Alep. Pe vremea lui Brâncoveanu, trebuiau să dea, potrivit afirmaţiei lui Del Chiaro, circa cincisprezece libre de

aur adică 3,900 kg, o vadră (12,5 l.) având, după acelaş izvor, 48 de libre; pentru anul 1768 se indică cifra de 1254 «dramuri» adică 3,91875 kg, dramul fiind egal cu 3,125 grame sau a patru suta parte dintr'o oca (1,250 kg). In Moldova, sub Dimitrie Cantemir, dădeau «patru ocale... care fac 1600 dramuri».

In afară de ţigani, mai există în judeţul Vâlcea şi un corp de «băiaşi» români — o sută la număr — având în frunte doi vătafi de băiaşi aurari. Aceşti băiaşi erau obligaţi să dea fiecare anual, la Sf. Maria Mică, «birul de aur» constând din 4 dramuri de aur netopit şi, în plus, 60 de bani ispravnicului zapciu şi 30 de bani logofătului puşcăriei. Ştim aceste detalii din actul dat băiaşilor la 22 Martie 1797 de către Alexandru Ipsilanti, care-i apără de «ploconul» nedrept ce se încerca să li se ceară, plocon pe care — spune Domnul — nu-l dau «nici ţiganii rudari».

In timpul ocupaţiei austriace a Olteniei, se înfiinţează de către generalul comandant, contele Steinville, o societate pentru exploatarea aurului din râul Olt şi afluenţii săi de munte *Lotru*, *Rudăreasa* şi *Apa Băiaşilor*: ultimele două nume arată existenţa unor mai vechi exploatări în regiune. Societatea producea aur în valoare de o mie de galbeni anual; potrivit afirmaţiei lui Sulzer, acest aur era mult mai curat şi mai frumos decât cel din Transilvania. După moartea întemeietorului, societatea, nemai fiind susţinută, a lichidat. O încercare de exploatare a făcut în Muntenia şi mare boier Constantin Dudescu, în tovărăşia unui tehnician german, pe vremea lui Mihai Racoviţă (1741—1744); ştirea ne-o dă cunoscătorul în chestii economice, francezul Peyssonel, în lucrarea sa, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, apărută în 1787.

Un raport austriac, din 1728, Iulie 12, arată că firişoare de aur se găsesc nu numai în Olt, dar şi în Dunăre, între Vodiţa şi Pristol, precum şi în unele râuri de munte ca Râmnicul, Jiul, Bistriţa, Gilortul, etc. Intr'un alt raport cetim că, în Olt, spălătorii de aur găsesc uneori grăunţe de metal curat de mărimea unor boabe mari de mazăre.

In Transilvania, în timpul împărătesei Maria Theresa, se fac progrese importante în ce priveşte extragerea aurului şi a metalelor în genere. Pentru prelucrarea sulfurilor aurifere ca şi a minereurilor complexe de cupru, zinc şi plumb se construesc mai multe topitorii, la Săcărâmb, Capnic, Strâmbu şi Rodna Veche. In 1773,

statutul mineritului din Abrud capătă aprobarea curții împărătești care înființează, în același timp, la Zlatna, un tribunal minier. Se reglementează tehnica exploatărilor și se precizează drepturile particularilor; asupra acestora, statul exercită, în domeniul minier, tutela sa.

Fierul se exploata în Oltenia, la *Baia de Fier* (Gorj) pe vremea lui Matei Basarab; locul figurează cu legenda «minereuri de fier» (μέταλλα σιδήρου), în harta Stolnicului Constantin Cantacuzino. Pe vremea ocupației austriace însă (1718—1739), mina nu mai lucra. Nu știm dacă s'a exploatat zăcământul din județul Argeș, dela satul «Buneștii-de-hier»: că existau aci minereuri, o dovedește chiar forma aceasta a numelui, cu adaosul caracteristic. Notăm că alături de «Buneștii de hier» se afla satul Bunești; amândouă așezările apar într'un act din 22 Martie 1643.

Un mare avânt a dat exploatării fierului în Banat dominația austriacă. Se construesc acum mai multe cuptoare pentru topit minereurile: primul la *Oravița*, în 1718, al doilea la Bocșa, în 1719. Ele sunt dublate în 1721, respectiv 1722; în 1723, se construește un altul la *Dognecea*. Câțiva ani mai târziu, în 1726, se descopereau minereurile de fier dela *Doman* și dela *Tilfa Țapului*, ulterior și cele dela *Ocna de Fier*. Construcția uzinelor dela Reșița începe la 1 Noemvrie 1769, cu munca — gratuită — a țăranilor români din satele de prin prejur; la 3 Iulie 1771, noile furnale de aci erau puse în funcțiune. In 1778, fonta obținută era prelucrată în 5 cuptoare reverbere sau, cum li se spunea «vetre de foc»; se obținea astfel fier forjat și fier laminat.

Cuptoare înalte, pentru topitul minereurilor de fier, s'au mai construit și în regiunea Huniedoarei: la *Ghelar*, la *Toplița* (în 1750), cu o capacitate de 1200 tone anual și la *Govăjdia* (în 1806), cu o capacitate de numai 640 tone anual. Minereuri mai existau la *Teliuc* (Huniedoara), unde dreptul de exploatare se dă în 1685 unui Barcsay și la *Bobâlna*. (tot Huniedoara) semnalate într'o călătorie din 1796.

Dimitrie Cantemir amintește de minereuri de fier lângă Hotin. Iată pasagiul respectiv din «Descriptio Moldaviae»: «In câmpia Hotinului, nu departe de oraș, se găsesc pe malurile Nistrului *un fel de globuri de fier* rotunzite așa bine de natură încât fără a le mai lucra, s'ar putea întrebuința ca ghiulele, dar materialul

lor e atât de pimitiv încât nu se poate folosi la ceva dacă nu se topeşte în foc. Până nu s'a părăsit Hotinul — adică până în 1713— se trimeteau cu grămada la Cameniţa, astăzi însă (în 1716 !) nu-mi vine să cred că ar îngădui Turcii ca Polonii să întrebuinţeze acest material de război contra lor ». Intr'o descriere a Moldovei, alcătuită de preotul armean Hugas Ingigian şi apărută în 1804, se spune: « In prezent se extrage fier din regiunea de Nord a Moldovei, care este sub dominaţia Impăratului ». E vorba deci de Bucovina, şi anume—după toate probabilităţile — de regiunea Rodnei.

Arama se scotea de multă vreme — avem documente dela Mircea cel Bătrân — în regiunea *Băii de Aramă*. Intreruptă apoi, din motive pe care nu le cunoaştem, exploatarea e reluată în preajma anului 1641 de Matei Basarab care-i dă o desvoltare remarcabilă. Ştim faptul din hrisovul, inedit, pe care, la 3 Dechemvrie 1644, voevodul îl acordă lui « Giura căpitanul dela Baia de Aramă şi lui Poznan şi lui Stoian şi tuturor băiaşilor » ca să dea anual câte 1000 de taleri « la vremea haraciului »; aşa plătiseră şi până atunci timp de « 2,3 ai » (ani !); acuma « domnia mea le-am ertat vama arămii dela toate vadurile să fie în pace de vamă, nimic bântuială să n'aibă, căce aceasta nu iaste în seama vămilor ţărăi, *că mai denainte n'au fost, ce domnia mea am rădicat această bae* » (Vezi şi fig. 15). Arama produsă aci era, după părerea sirianului Paul de Alep care vizitează mina şi descrie amănunţit prelucrarea minereului, « foarte frumoasă ». Lucrul continuă în proporţii mai reduse, sub Brâncoveanu şi în timpul dominaţiei Austriacilor; aceştia din urmă concesionează exploatarea, în 1728, pentru suma de o mie de florini anual.

Şi în Banat fuseseră unele « băi » de aramă, în regiunea *Moraviţa-Dognecea*. Austriacii redeschid minele *Simion* şi *Juda* şi le dau o nouă desvoltare. Tot în veacul al XVIII-lea trebue în sfârşit puse şi încercările făcute de Turci la *Altân Tepe* (în româneşte: Dealul de Aur, din cauza culorii aurii a minereului !), în nordul Dobrogei.

In Bucovina, la mina *Arşiţa* de lângă Iacobeni, începe, în 1784, exploatarea manganului.

Păcura a fost cunoscută în ţinuturile româneşti din cele mai vechi timpuri: cuvântul e de origine latină (picula !) şi dovedeşte prezenţa noastră neîntreruptă în stânga Dunării (în dreapta ei

Fig. 15. — «Iw Matei Basarab Voevod i gospojda ego (şi doamna lui) Elina», ca ctitori ai Mănăstirii Arnota; ei sunt înfăţişaţi ţinând pe mâini, potrivit obiceiului, biserica mănăstirii. Pictură din veacul al XVII-lea.

nu există puţuri de păcură !). Prima menţiune documentară este din Moldova, din anul 1440, Octomvrie 4, când voevozii Iliaş şi Ştefan întăresc mănăstirii Bistriţa dania făcută de boierul Oană anume «satul Lucăceştii, pe Tazlăul cel sărat, mai drept Păcură» (вѣ прав же пъкѹрж). In 1442, Dechemvrie 16, se aminteşte, tot acolo, «fântâna cea neagră a Păcurei» (кръница чорна пъкѵръи). Fântânile de păcură de pe Tazlău în judeţul Bacău apar şi mai târziu, în veacurile XVI-XVIII; Dimitrie Cantemir le pomeneşte în *Descriptio Moldaviae*. Naturalistul Hacquet, trecând prin Moldova, pela 1789—1790, semnalează păcura din împrejurimile *Vicovului*, în Bucovina, şi din judeţul Neamţ, la satul *Bâznoşeni*, după câte se pare. La 1786, Iulie 18, Nicolae Mavrogheni interzicea, prin pitac domnesc, intrarea în Muntenia a păcurei din Moldova, desigur pentru a nu aduce prejudicii exploatărilor de dincoace de Milcov.

In Muntenia, puţurile de păcură sunt amintite, pentru întâia oară, la 1640, sub Matei Basarab, de misionarul slav Bacşici, care vizitează ţara. In 1697, Mai 4, Lamba din Câmpina vinde feciorilor lui Vasile Postelnicu o parte din moşia lui «din câmp, din apă, *din păcuri*, din livezi de fân, din livezi de pomi, din siliştea satului...». In secolul următor, la 20 Octomvrie 1753, Constantin Racoviţă întăreşte mănăstirii Mărgineni toate proprietăţile ei între care partea lui Pană Filipescu biv vel şătrar, «din muntele Floreaiul ot sud. Prahova, şi *partea lui de păcură după moşiia Drăgăneasca ot sud. Dâmboviţa*», dăruite de acesta mănăstirii, cu zece ani mai înainte, la 25 Mai 1743. Sulzer aminteşte de asemenea, în lucrarea lui apărută în 1781, de ţiţeiul din regiunea Câmpinei, unde el izvorăşte adesea din pământ în mijlocul câmpului. Adaogă apoi faptul important că localnicii, spre a-i da consistenţa necesară pentru ungerea osiilor, prelucrează acest ţiţeiu în anumite fabrici («in besonderen Fabriken»), făcându-l să-şi piardă *apa* pe care o mai conţine; astfel îngroşat, îl duc apoi cu butoaiele la târguri şi-l vând cu un galben găleata. Două asemenea fabrici se găsesc lângă ocna de sare Telega, nu departe de Câmpina. In timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, se dădea ţăranilor 1 taler de vadra de păcură.

Silitra sau azotatul de potasiu a fost de asemenea unul din produsele minerale exploatate la noi în epoca cercetată. Ea se

găsea, amestecată cu pământul negru, în numeroase locuri în Moldova, după afirmațiile lui Dimitrie Cantemir. Pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, se întrebuințau pentru strângerea ei « nu mai puțin de trei mii de oameni »; ei aveau dreptul să sape oriunde și nu plăteau Domnului nici o dare: ne-o spune un Turc cărturar care a zăbovit mai multă vreme la Hotin. Un centru al exploatării silitrei era la Soroca; un altul, foarte important, la Movila Răbâiei, în Fălciu; aci lucra pe vremea lui Mihai Racoviță (1716—1726) « un laz anume Mustafa Aga silitrarul ». « Carele — povestește cronica lui Amiras — fiind om obraznic, arătându-se nebăgător în seamă poruncilor domnului, i-au aprins casele de i-au ars *cu toate meșteșugurile lui* ». Un al doilea centru era la Focșanii munteni; pe vremea lui Brâncoveanu, în 1702, se trimit zece boi și cinci care « la silitrarii ce face (sic!) selitra la Focșani ». Poate la acest ultim centru se referă vestitul călător turc Evliyâ Celebi (1661—1664), când amintește, la răsărit de Râmnicul Sărat, minele de silitră; el adaugă și explicația că acest produs provine din trupurile acoperite de pământ ale celor căzuți în luptă.

Procedeul obținerii silitrei ne este descris de Turcul dela Hotin, amintit mai sus. El ne spune anume că pământul cuprinzând silitra este pus în coșuri și în butoaie care se așează deasupra unui jghiab de lemn; peste pământ se toarnă apă fierbinte care — dizolvând silitra — curge prin jghiab într'o cadă unde continuă să fiarbă. In cadă se fixează bețe de lemn pe care silitra se depune: în cursul unei nopți depozitul are grosimea unui deget. Operațiunea trebue repetată de mai multe ori. « Nici o țară — adaogă el — nu produce o silitră mai bună ca Moldova ». La 31 Mai 1626, Miron Vodă Barnowski scrie « la slugile noastre aprozii care scorniți meșterii și botnarii să meargă să facă cădzi de silitră », să nu supere pe meșterii Sf. Episcopii a Romanului.

Sulful e pomenit în Muntenia, la 1585, de călătorul francez Jacob Bongars. Pe harta stolnicului Constantin Cantacuzino, din 1700, minereurile de sulf (μέταλλα θειαφίου) sunt trecute în județul Buzău, între râurile Slănic și Recele, la nord-est de mănăstirea Târcov. Tot în Buzău, în regiunea Colți, se găsește *chihlimbarul*; Raicevich, în lucrarea sa *Osservazzioni storiche, naturali e politiche intorna la Valachia e Moldavia*, apărută în 1788, îl amintește. Dintre rocele de construcție, se exploata *calcarul de*

Albeşti. In condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu găsim o sumă dată «pietrarilor dela Albeşti». In Moldova, trebuie amintită roca dură dela *Deleni*, şi dela *Maxut*, în ţinutul Hârlău, (azi judeţul Botoşani) din care se făceau pietrele de moară, şi calcarul numit cochileţ din valea Nistrului (la Făureşti, în Orhei, la Mileştii Mici şi Cricova, în Lăpuşna, etc.) din care s'a zidit o mare parte a cetăţilor Soroca, Tighina şi Cetatea Albă.

Industria. Alături de continuarea vechilor şi modestelor forme de industrie, a meşteşugurilor mai bine zis, din epoca precedentă, legate aproape exclusiv de viaţa agricolă a ţării (vol. II, ediţia a patra, p. 542—6), perioada cuprinsă între 1601 şi 1821 vede, în Principate, şi întemeierea *primelor fabrici*, cu lucrători numeroşi, în clădiri mai mari şi cu produse de altă natură decât cea strict agricolă. In Transilvania, pe lângă desvoltarea industriilor anterioare, are loc, în veacul al XVIII-lea, şi întemeierea *industriei grele*, etapă esenţială în procesul de industrializare. Avântul pe care îl ia regiunea dela vest de Carpaţi se explică nu numai prin prezenţa aci a unor zăcăminte mai bogate şi mai numeroase de fier, dar şi prin *liniştea îndelungată* de care s'a bucurat această regiune, în timp ce Principatele au fost aproape continuu teatru de operaţiuni militare. In nici un caz nu poate fi vorba de o lipsă de înclinare a locuitorilor din Muntenia şi Moldova spre astfel de îndeletniciri. Dimpotrivă, ei se caracterizează printr'o mare îndemânare în această direcţie: nu e tehnică oricât de complicată şi de grea pe care să nu şi-o poată însuşi în scurtă vreme. O observase, încă de pe vremea lui Brâncoveanu, secretarul italian al acestuia, Del Chiaro, scriind: «In ce priveşte capacitatea ingenioasă a Românilor trebuie să spun că ei ştiu să imite orice fel de manufactură, nu numai după moda turcească, dar şi după cea italiană, germană, franceză, etc.». Iar în altă parte: «reuşesc admirabil în mecanică».

Vom indica industriile mai însemnate din Principate pe măsura apariţiei lor în documente, urmărind una şi aceeaşi industrie în tustrele ţările.

Industria *sticlei* se constată documentar în Muntenia în 1622. Printre martorii unui document din acest an, Aprilie 23, relativ la întemeierea schitului Vâlcanii pe moşia dată de moşnenii din Brăneşti, figurează ca martori «Pavel sticlaru» şi «Stan sti-

clariu ». Ei nu pot fi decât *fabricanți* de sticlă, într'o regiune unde până târziu se va produce acest articol și unde exista o tradiție a acestui meșteșug, transmis din generație în generație. Intr'adevăr, și Vâlcanii și Brăneștii sunt la nord de Târgoviște, în plasa Pucioasa, aproape de Șotânga unde vom găsi, la finele secolului al XVIII-lea, o fabrică de sticlă. Pe vremea lui Matei Basarab, exista o atare fabrică, aparținând Domniei; ea își aducea materia primă, « pământul » silicios din Transilvania și anume din « olatul » adică din ținutul cetății Brașovului. Nu se precizează așezarea acestei « sticlării carea iaste de treaba Măriei Sale », dar probabil e vorba tot de regiunea Târgoviștei. Del Chiaro precizează că în timpul șederii lui în Muntenia (1710—1717), exista o fabrică de sticlă, la două mile bune italiene depărtare de Târgoviște; sticla produsă. de culoarea azurului, era destul de limpede și netedă, *superioară celei aduse din Polonia.* In anii 1782—3 se cercetează, în două rânduri, jalba dată lui Vodă de « 6 pământeni steclari ot Târgoviște ». Ei sunt « sticlari domnești scutiți cu pecetluit gospod » adică nu plătesc dări; în schimb, « dau sticle de trebuința curței ». Fiind « pământeni cu știința acestui meșteșug, *ce le-au coborât dela părinții și moșii lor* », boierii sunt de părere să li se aprobe jalba, deci să li se dea voie « cu a lor cheltuială, să-și prefacă cherhaneaua — adică fabrica ! — unde au fost dinceput », neaducându-se prin aceasta vreun prejudiciu fabricii de sticlă a lui Mina Cuiumgiu (pe turcește: Mina Argintarul !), care fusese inițial asociat cu cei șase sticlari. In 1791, se amintește din nou fabrica de sticlă a lui Mina Cuiumgiu, asociat acum cu Savu și Coman din Târgoviște. Tariful vamal din 1 Ianuarie 1792 taxează « sticlele care vin din Târgoviște, *de car*, 40 bani ». Taxa e foarte mică, în comparație cu aceea de 220 bani plătită pentru *povara* de sticle aduse din « țeara ungurească » și « din țeara leșească », dat fiind și faptul că într'o povară intra mai puțină marfă decât într'un car. Un nou act din 1793, Aprilie 26, ne arată că exista o sticlărie la *Șotânga*, în Dâmbovița; Domnul cere ispravnicilor județului să-i trimită, prin protomeșterul fabricii, « probe de toate felurile de sticle ce lucrează ». In sfârșit, în *Istoria Țării Românești*, editată de frații Tunusli în 1806, se afirmă că se lucrează sticla « la satul Diicești — de fapt Doicești — din Dâmbovița ».

In legătură cu industria sticlei, se plănuia înfiinţarea, în 1786, a unei industrii de oglinzi. Austriacii însă *o împiedică*: ştirea ne-o dă un document din acest an.

In Moldova, constatăm un centru de fabricarea sticlei la *Călugăra*, în judeţul Bacău. Acolo se aşezaseră «12 liude (contribuabili!) sticlari, care au eşit den Ţeara Ungurească». Domnul face cu ei învoială, la 20 Noemvrie 1740, ca să dea anual «500 table de sticle (geamuri!) şi 100 sticle de cealelalte, pentru treaba Domnii». Ce vor da mai mult, se va plăti, «câte doao paralǎ de sticlă». Le acordă apoi unele avantagii fiscale precum şi dreptul de a tăia lemne din păduri. Peste câteva decenii găsim, în altă parte a ţării, o adevărată fabrică, având lucrători mulţi, străini, şi instalaţii mai mari. La 15 Mai 1786, Alexandru Mavrocordat dă anume o poruncă pentru «fabrica de sticle ce este aice în ţeară, la ţinutul *Hârlăului*, care mai înainte ţinându-se de către un Jidov, şi pe urmă de un Petre Mazi, Neamţu, au rămas la cea mai de pe urmă de se ţine şi până acum de către Saber» (e vorba de francezul Chabert!). Domnul îi scuteşte o sută de «oameni străini, de peste hotar, pentru lucrarea la această fabrică»; între ei va fi şi «un jidov anume Boroh» care se ocupă cu «aducerea materialului din ţara leşească ce trebueşte la lucrarea sticlelor cum şi pentru alte trebuinţe a fabricei». Nu ştim care a fost soarta unei noi fabrici de sticlă şi de cristal, încercată de un ceb — pare-se evreu — Simon Kohani, în Moldova, la finele secolului al XVIII-lea.

In Transilvania, au fost de timpuriu fabrici de sticlă săseşti. In 1727, Episcopia romano-catolică ridică o fabrică la *Beliu*, în judeţul Bihor; ea a continuat să funcţioneze, sub diferite nume, până în vremea noastră.

Hârtia s'a fabricat pentru întâia oară în Muntenia pe vremea lui Matei Basarab. Un document din 4 Aprilie 1646 ne arată că fabrica era situată pe valea Oltului, în regiunea Călimăneştilor, poate chiar în Călimăneşti; ca materie primă se întebuinţau resturi de cârpe; locuitorii satelor erau obligaţi, printre alte dări, şi la aceasta, a «cârpei». Hârtia fabricată era de bună calitate; ea avea ca marcă stema Ţării Româneşti, «acvila cruciată».

Tot pe valea Oltului, pe malul drept, lângă Râmnicul Vâlcei, a existat în 1673, sub Grigore Ghica, o altă «*moară de hârtie*»;

o menționează un document în legătură cu schitul Fedeleșciori. In aceeași regiune, pe lângă satul — azi dispărut — al Rudăneștilor, era, la 5 Mai 1694, iarăși o «moară de hârtie»; poate să fi fost una și aceeași cu cea din vremea lui Grigore Ghica.

In veacul al XVIII-lea, după ce fabricile încetaseră de multă vreme a funcționa, dispărând chiar și amintirea lor, întâlnim două noi «harturghii» sau fabrici de hârtie: una, în 1768, la *Fundeni*, pe apa Colentinii, deci aproape de București, alta, în 1776, la *Batiștea*, în Prahova, pe apa Leuta. In brisovul pe care li-l dă amândurora, în August 1776, Alexandru Ipsilanti, după ce arată, în general, folosul industriei: «să fie de cinste și podoabă politiei (colectivității!, și a doua să nu aibă trebuință a aduce din străinătate acest fel de lucru», hotărăște dreptul de monopol pentru cele două fabrici, regimul fiscal al celor 40 de lucrători străini întrebuințați și scutirea de dări a prăvăliei din București în care se va desface hârtia. Cămara domnească va primi anual gratuit «câte 20 topuri». Materia primă sunt tot resturile de cârpe «ce se află pe la norod»; ele vor fi plătite cu bani. Semnificativ pentru proporțiile clădirilor în care funcționau fabricile de hârtie este faptul că termenul grecesc întrebuințat spre a designa aceste fabrici «harturghie» a dat românește «hardughie» adică magazie sau clădire mare, întinsă. O asemenea «hardugbie» înființează și Alexandru Moruzi în 1796, pe apa Sabarului, în Ilfov, dând-o apoi în seama Mitropolitului «fiindcă are Sf. Mitropolie și tipografia sa care lucrează și tipărește cărțile trebuincioase obștei»; din textul brisovului pe care-l acordă Domnul rezultă că celelalte două fabrici nu mai funcționau. In harta lui Rhigas din Velestin, apărută în 1797, figurează pe Sabar satul «Moara de hârtie» (Μόρα δέ χαρτία). In Moldova, nu cunoaștem vreo fabrică de hârtie în veacurile XVII și XVIII. Intr'un raport al consulului austriac Raab din Iași, datat 5 Iulie 1813, se vorbește de proiectul unei atari fabrici la Deleni; din lipsa fondurilor și a meșterilor necesari, proectul nu s'a realizat.

In Transilvania, existau fabrici de hârtie încă din veacul al XVI-lea, la Sibiu (c. 1539) și la Brașov (1546) (vezi vol. II, ediția a patra, p. 546); ele au continuat să funcționeze și în vea-

curile următoare; « moara de hârtie » de lângă Brașov devine celebră și prin bătăliile care au avut loc în apropierea ei între armatele lui Radu Șerban și acelea ale lui Moise Szekely și Gabriel Bathory. Intr'o listă de mărfuri trimise din Brașov la Câmpelung, în 1809—1814, se specifică între altele: « 2 tocuri *hârtie de Brașov albă* »; « 2 tocuri *hârtie albă de Făgăraș* ». Ceea ce înseamnă că exista, pe atunci, o fabrică de hârtie și în acest ultim oraș. O alta se afla la *Beiuș;* clericul transilvănean Corneli scriind în 1804 lui Gheorghe Șincai îi spune că nu-i poate trimite hârtie din această fabrică, deoarece e « sugătoare », deci nepotrivită pentru imprimat.

Potasa caustică sau, cum îi spuneau Moldovenii, « potașul » se fabrica în veacul al XVII-lea, în pădurile Moldovei, din cenușa unui anumit soi de stejar. Unul din centrele de fabricație era lângă *Drăcșani* (județul Botoșani). Pe aci trece în 1652 călătorul englez Robert Bargrave care descrie felul cum se fabrică această potasă, prin arderea copacilor, obținându-se două calități, una mai bună, care expusă la aer rece, se topește dela sine într'o oră, alta inferioară, numită, în englezește « rich ashe » adică « cenușă bogată ». Fabricanții erau mai toți Scoțieni; cel dela Drăcșani se numea Black. Producerea potasei a continuat și în veacul al XVII-lea; spre sfârșitul lui, în 1798, numărul cuptoarelor face un salt brusc: dela unul cât rămăsese, la treizeci: cauza sta în rentabilitatea sporită a acestui produs ce se exporta spre Danzig. Domnul, căruia locuitorii i se plânseseră că proprietarii de păduri nu le mai dau voie să taie lemne — transformarea acestora în potasă era mai avantajoasă — intervine atunci; se aștepta și un firman turcesc de interzicere a cuptoarelor. In Muntenia și în Transilvania n'am întâlnit această industrie, deși se poate să fi existat.

Construcțiile de vase fluviale se constată documentar în Muntenia, spre sfârșitul veacului al XVII-lea. Cronicarul Ion Neculce, arătând pregătirile mari militare ale lui Șerban Cantacuzino (1678—1688), spune că acesta făcuse, între altele, și « *câteva vase, șeice*, la Argeș, cu zaherea, de stau gata să se coboare pe Dunăre ». S'ar putea interpreta acest pasagiu și în sensul că Domnul a strâns numai proviziile, n'ar fi lucrat și vasele; cert este însă că sub Brâncoveanu (1688—1714), construcția

de diferite vase fluviale e una din obligațiile de seamă ale Domniei. Acesta trebuie să înzestreze flotila turcească de Dunăre — dela Cladova până la Tulcea — cu vase noi și să repare pe cele vechi. Condica oficială de socoteli amintește în numeroase rânduri, în anii 1694—1697, de «șăicile», «caicile» și «ustuacile» (un fel de șlepuri, fără punte) ce se construiau la Giurgiu, sub priveghérea lui Ali Pașa de acolo. Printre birurile pe care le plătește țara, este și unul în legătură cu această obligație a Domniei; el figurează în condică sub numele de «birul Ali-Pașii ce s'au scos pe județe la birnici și la bresle»; suma lui, la 20 Ianuarie 1695, este de 19.925 taleri.

La începutul războiului dintre Ruși și Turci, pe când domnea în Țara Românească Grigorie Ghica Vodă (28 Oct. 1768—16 Nov. 1769), acesta a dat ordin marelui vistier Mihai Cantacuzino să asigure «facerea de 24 șeici, să fie gata» când va sosi marele vizir la Isaccea.

In timpul războiului turco-austriac terminat prin pacea dela Șiștov, exista un șantier naval în comuna *Căscioarele*, din județul Ilfov. La 23 Februarie 1790, Divanul raportează Principelui de Saxa Coburg că în zisa comună se fac «șăici cu feru adus dela Roman la Focșani» și că mai trebuiesc lemne, scânduri, funii precum și 220 lopătari, ce urmează a se recruta din Vlașca și Ilfov. La 20 Martie același an, aflăm că pentru construirea podului pe vase de peste Argeș, la Herăști, s'au întrebuințat opt «tumbazuri» sau dubase lucrate la Căscioare; se mai cer încă patru pentru ca să se cuprindă apa dintr'un mal în celălalt. Asemenea dubase sau pontoane, ca și de altfel, întreaga lemnărie, se procurau de domnii noștri ori decâte ori se construia vreun pod peste Dunăre, în legătură cu expedițiile militare turcești. *Construcția* podurilor ne revenea tot nouă; un cărturar turc care a zăbovit câtăva vreme la Hotin, sub Mihai Racoviță (1716—1726), și care ne-a lăsat o descriere a țărilor noastre, arată cum se proceda. El spune că pontoanele se fixau nu prin ancore de fier, ci prin *cutii de lemn, în patru colțuri, umplute cu piatră* și lăsate în albia Dunării; în loc de cabluri de oțel, se întrebuințau atunci odgoane din curpeni de viță răsuciți, lungi de 120—150 de stânjeni. Interesant e faptul că și Nicolae Costin amintește în «Letopisețul» său acelaș procedeu de fixare: Romanii lui Domițian,

în campania împotriva Dacilor «îndată făcură pod pe vase *legate cu coşuri pline de piatră* peste Dunăre ».

Foarte important sub raportul construcţiilor navale e hrisovul «pentru corăbiile ţării ce sunt a umbla pe Dunăre », dat de Alexandru Moruzi la 23 Noemvrie 1793. Domnul arată că pentru împlinirea poruncilor în ce priveşte căratul zaherelelor şi cherestelei, iar pe de altă parte pentru «înlesnirea negoţului » şi «aflarea meşteşugurilor », a cerut voie dela Inalta Poartă şi a obţinut «*ca să poată Valahia a face şi a avea bolozane, şăici, caice şi de toate vasele pe apa Dunării, în cuprinderea ţării*, carele să nu fie bântuite niciodată de către veri cine, privileghiu ce din vremile bătrâne, de mulţi ani, l-au fost pierdut ţara aceasta, cu toate că hotarele ei sunt matca Dunării; deci după primirea acestei slobozenii, în grabă căutând, *am făcut* şi am găsit acum întâiaşi dată câte un vas pentru trebuinţa fieştecăruia judeţ al ţării ». De sigur aceste vase s'au construit tot la Giurgiu şi Căscioare. (Pentru organizarea flotilei româneşti de Dunăre şi dependenţa ei de marele spătar, vezi mai departe, la capitolul *Organizarea militară* !).

Pe Olt, erau *luntre*, lucrate de meşteri localnici, care transportau sarea dela Ocnele Mari. Cunoaştem, în privinţa aceasta, un interesant document inedit, din 1 Mai 1662, aflător la Arhivele Statului, în care e vorba de doi asemenea meşteri ce aveau moşie în hotarul Jiblea al mănăstirii Cozia. Ei se tocmiseră cu cămăraşul dela Ocnele Mari ca să-i facă mai multe «luntri de sare » sau «*năvrăţi* », luntrea câte 3 taleri, şi luaseră, având chezaş, banii înainte. «Iară ei, deacă au luat banii — citim în document — nu s'au apucat de năvrăţi, ci au fugit în ţară. Şi aşteptând dumnealui /cămăraşul/ luntrile încă peste soroc multă vreme, au trimis pârgari cu treapăd » şi au închis «la gros » pe chezaş. Acesta găseşte în cele din urmă pe fugari şi le ia zălog moşia. Interesant e vechiul termen românesc «*năvrăţi* »; bănuesc că prima parte a lui derivă din cuvântul latin *navis*.

Merită să fie subliniat faptul că, alături de vase comerciale, s'au construit şi vase de războiu. In 1776, Poarta a dat ordin celor doi Domni, Alexandru Ipsilanti şi Grigore Ghica, să facă fiecare câte un «*galion* » de 41¾ coţi lungime (circa 25 metri) şi să-l înarmeze cu tunuri, ancore şi cele necesare. Ordinul s'a

executat; găsim în Moldova în acest an, 14 «liude» sau contribuabili scutiți de dări care lucrau, în schimb, în ținutul Covurluiului «la galionu»; în 1780, un călător polon vedea, la gura Siretului, cele două vase de război.

Peste câțiva ani, la 24 Octomvrie 1786 francezul Le Roy, expert în construcții navale, scria din Constantinopol ministrului afacerilor străine la Paris: «Nu cunosc stadiul lucrului celor două *fregate* care se execută la Galați după planurile mele și după gabariturile (modelele!) pe care le-am desenat și executat aci; n'am mai primit știri dela 11 Iulie; la acea dată se așeza puntea falsă («le faux-pont»). Puțin timp după declararea războiului între Turci și Ruși, la 11 Octomvrie 1787, același expert anunța la Paris că în afară de «*bombardele*» — 50 la număr — care se construiesc la Constantinopol, în Marea de Marmara, în Arhipelag și în Marea Neagră, «Principii Moldovei și Munteniei au cerut să construiască și ei un număr la Galați, pe Dunăre. Am remis planurile, care au și plecat de cincisprezece zile».

Mai târziu, în 1795, Iulie 10, un raport constantinopolitan ne arată că fostul domn al Moldovei, Mihai Sutzu (Ianuarie 1793—6 Mai 1795) «a construit în ultimul timp al stăpânirii sale, *zece bărci canoniere, mari și frumoase*, care au și sosit în portul acestei capitale». Se făceau deci, pe lângă galioane, și fregate, bombarde și bărci canoniere, în șantierul dela Galați; pe Dunăre și apoi pe mare, ele erau trimise la Stambul.

Caice și șăici — «mari» și «mici» — pluteau pe Prut și pe Siret; caice chiar și pe Jijia; în 1786, sub Alexandru Mavrocordat Firaris, se amintește de «meremetul — adică reparația — caicului gospod ot Jijie». Așa dar a existat și în Moldova un șantier naval; construcția de vase, civile și de război, în țările noastre, are o vechime mult mai mare decât se bănuia.

Postav ordinar s'a fabricat din vechi timpuri în țările noastre; el era un articol obișnuit de export al Sașilor din Transilvania la 1400; Românii aveau și ei în multe locuri «piue», «dârste» și «găvane». In Moldova, documente din prima jumătate a veacului al XV-lea amintesc de piuele «de bătut sumane» din orașul Baia și din ținutul Covurluiului: în acest din urmă ținut, găsim, în harta lui Dimitrie Cantemir (1716), satul *Torcatory* (torcători!), al cărui nume arată îndeletnicirea locui-

torilor; el apare sub forma Torceşti în harta lui Rhigas (1797); în Muntenia, numele localităţii *Piua* Petrii, la gura Ialomiţei, arată prezenţa, odinioară, a unei asemenea instalaţii lângă Dunăre (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 543—4). Intr'un document din 1695, Aprilie 28, Constantin Brâncoveanu aminteşte de « o roată de moară cu o dârstă » din satul Hurezi; în acest sat trăia « Gheorghe Dârstariul cu 2 feciori ». Amintirea « postăvarilor de ţară », a fabricanţilor modeşti de postav ţărănesc, e păstrată încă de numele unor aşezări rurale (Un sat Postăvari, în Ilfov, între Popeştii Leordeni şi Frumuşani, un altul în Dâmboviţa, pomenit în 1793, Aprilie 8, etc.). O carte domnească din 25 Aprilie 1784, referitoare la « venitul podurilor » sau « podăritul » din Craiova, prevede că taxa va fi de 240 de bani pentru « carul de marfă cu lipscănie » şi numai de 45 de bani pentru « *carul de postavuri româneşti* ». Intre Prut şi Nistru, pe apa Vaticiului, în ţinutul Orhei, exista, la începutul veacului al XIX-lea, « o moară ci să numeşte a Măriuţii, cu iaz... cu fânaţ în coada iazului, cu o piatră umblând pi fărină, *cu doao găvanuri de sucmani* şi doao găvanuri de păsat ». Matei Basarab care luase atâtea iniţiative în domeniul industrial, n'a înfiinţat însă şi o fabrică de postav; el a rămas, în privinţa aceasta, tributar Saşilor din Braşov care ajunseseră acum să facă şi postav fin. In Muntenia, prima încercare de a fabrica postav superior se datoreşte, se pare, lui Şerban Cantacuzino (1678—1688); aşa ne spune cel puţin Mihai Cantacuzino în opera sa editată de fraţii Tunusli, atribuindu-i înfiinţarea unei fabrici la *Afumaţii* din Ilfov (vezi şi fig. 16).

In veacul următor, pe la jumătatea lui, exista o atare fabrică în Bucureşti. O descriere turcească a ţărilor noastre, alcătuită între 1742 şi 1752, arată că această fabrică « înfiinţată de curând », se aproviziona în mare măsură cu lână — ieftină — din Bugeac; lucra un postav « bun » de coloare albastră; pentru a-l vopsi în roşu, era trimis la Şiştov. Noul produs costa numai 30 de parale adică 90 de bani « cotul »; un metru revenea deci la aproximativ 150 de bani sau 1 leu şi 30 de bani. Ceva mai târziu, sub Alexandru Ghica (12 Dech. 1766—28 Oct. 1768) constatăm o nouă fabrică la *Pociovaliştea* din Ilfov; ea era proprietatea boierului Radu Slătineanu, fiind făcută chiar pe moşia acestuia. Domnul îi acordă un hrisov; alte hrisoave capătă dela

Fig. 16. — Uşa de intrare şi pisania, în româneşte, a bisericii dela Afumaţi (Ilfov), ctitoria din 1696 a stolnicului Constantin Cantacuzino. Deasupra pisaniei, stema familiei: vulturul bicefal al Cantacuzinilor imperiali din Constantinopol.

domnii următori Grigore Ghica, Alexandru Ipsilanti, Nicolae Caragea şi Constantin Sutzu. Acesta din urmă precizează, la 6 Februarie 1784, toate drepturile de care se va bucura întreprinderea. Meşterii aduşi din străinătate şi cincizeci de lucrători «străini», — de fapt localnici, dar neprovenind dintre contribuabilii ţării, lucrători «care să fie pieptănători de lână, ţesători, vopsitori, tunzători, lemnari, covaci şi făcători de pive» sunt scutiţi complet de dări; alţi o sută, iar «străini», torcători, vor plăti câte 8 taleri pe an. Pentru lâna indigenă necesară fabricei, nu se vor plăti taxe fiscale; la cumpărarea ei există drept de protimisis adică de preferinţă faţă de «postăvarii de ţară». Se vor aduce însă şi două mii de oi din străinătate pentru îmbunătăţirea calităţii lânei. La vânzarea «cu ridicata» (en gros) a postavului fabricat, impozitul va fi de 2%; la export, potrivit tarifului vamal, plus o para de cot pentru «orfanotrofie» (azilul de orfani!). In fiecare Duminecă, se va face târg la Pociovalişte. La 9 Aprilie 1785, printr'un nou act, Domnul hotăra ca postavul să aibă lăţimea «de un cot, cinci rupi şi un grefu». Cotul muntean măsura 0,666 m. (cel moldovean 0,637 m.); el se împărţea în 8 «rupi» iar rupul în 2 «grefi»; lăţimea postavului era deci de de 1,123 m. Fabrica dela Pociovalişte merge când mai bine, când mai rău; lăsată în părăsire dela o vreme, ea e refăcută şi repusă în funcţiune de Alexandru Moruzi care aduce «meşteri străini cu ştiinţa meşteşugului a felurimilor de postavuri» şi-i acordă un nou hrisov, la 18 August 1794. Din el aflăm că fabrica avea acum 243 postăvari, cu 6 vătafi şi 1 spătar, plus 90 de alţi lucrători, deci 340 în totul: întreprinderea era considerabilă. Ea se bucura de privilegiu la cumpărarea a 40.000 ocă de «lână subţire» din judeţele Ialomiţa, Ilfov, Teleorman, Vlaşca şi Olt, până la 1 Iulie a fiecărui an. Pentru această fabrică, Moruzi obţine şi un firman din partea Sultanului. In timpul războiului din 1806—1812, în clădirile ei se instalează un spital; reparaţiile făcute în acest scop, costă, la 25 Aprilie 1810, 3999,20 taleri. O altă fabrică de postav se constată în a doua domnie a lui Alexandru Ipsilanti. Acesta acordă, în 1797, fabricei «ce este aici, lângă oraşul Domniei mele Bucureşti, pe apa Dâmboviţei, făcută într'adins mai mult pentru folosul acestui oraş», două sălaşe de ţigani domneşti fierari.

In Moldova, prima întreprindere amintită documentar este aceea dela *Filipeni*, pe Nistru, în tinutul Cernăuţilor; aci se stabiliseră meşteri postăvari, protestanţi, refugiaţi — din motive de asuprire religioasă — din Polonia, dela Zalescyk, unde contele Ponyatowski făcuse mai înainte o fabrică de postav. La 1/12 Iulie 1759 Ioan Teodor Callimachi acordă acestor refugiaţi drepturi intinse. Peste câţiva ani, Grigore Ghica (29 Martie 1764 — începutul lui Februarie 1767), întemeiază la Chipereşti «unde intră Bahluiul în Jijia», o fabrică însemnată de postav, mutând aci pe meşterii postăvari dela Filipeni; de aceea Chipereştilor li s'a mai zis apoi şi *Filipenii Noi*. Fabrica producea, aşa cum ne spune cronica, «fel de fel de postav»; un bal «prea frumos» s'a trimis şi Sultanului la Constantinopol, «ca să vadă ce odor s'au făcut acestui pământ».

In acelaşi domeniu al ţesăturilor, trebuiesc amintite şi alte câteva iniţiative, spre sfârşitul epocei fanariote. In 1800, un Stănuţă sin Tudorache Ţarigrădeanu face la Mărcuţa, lângă Bucureşti, o fabrică de «*testemele*, *bohcele*, *macaturi*, *perne*, *plapome*, *brâne*», cu dreptul de monopol pe 15 ani, prelungit apoi pe încă doi ani şi jumătate. Hrisovul poartă data 28 Mai 1800. In 1819, fabrica lucra încă; proprietar, cu japca, era acum Manole Băleanu.

O altă fabrică de ţesături — de mătase însă — întemeiază Grigore Ghica, vel vornicul obştirilor. La 13/25 Ianuarie 1803, Domnul, Constantin Ipsilanti, îi eliberează un hrisov în care, după ce arată rostul fabricei: producerea de «ghermesituri, şaluri şi alte cumaşuri ce se lucrează de mătase i fir i mintene cum şi prefacerea mătăsurilor de aici şi din ţeara turcească a le aduce în fiinţa mătăsurilor Ţarigradului», îi acordă drept de monopol, precum şi unele privilegii: 158 de lucrători şi meseriaşi scutiţi de dări, dreptul de judecător asupra lor avându-l proprietarul fabricei; o prăvălie de boiangerie în Bucureşti de asemenea scutită: în schimb, fabrica va da anual mănăstirei Mărcuţa 400 de taleri iar cămării domneşti câte «25 coţi şaliu vărgat» şi «25 coţi ghermesituri îndoit sadea». Ghermesiturile erau stofe de mătase sau atlaz; cumaşurile — roşii sau albastre — erau stofe de bumbac şi de mătase.

Menţionăm în sfârşit, planul înfiinţării unei filaturi de bumbac pentru care doi asociaţi, francezul Honoré Gaudin şi grecul

Ioan Papa Polizoe, capătă, la 24 Aprilie 1805, un privilegiu dela Constantin Ipsilanti. Arătând că se introduce «un nou meşteşug, după a Englezilor tertip, adică meşteşugul de torsul bumbacului», domnul le dă dreptul de monopol pe 20 de ani şi anumite scutiri. Vor da în schimb la Cămară anual «câte 25 suluri de tors subţire şi bun, de cel mai de frunte».

In domeniul *ceramicei*, constatăm înfiinţarea unei *fabrici de farfurii* în Muntenia, tot spre finele epocei fanariote. La 3 August 1806, Constantin Ipsilanti acordă fostului mare vistier Constantin Filipescu, autorul unei asemenea fabrici, dreptul de monopol pe zece ani şi scutire pentru douăzeci de lucrători. Nu se precizează unde era situată întreprinderea.

Industria alimentară, în formele străvechi ale morăritului şi povernelor de ţuică, a continuat să se desvolte. Pe lângă acestea din urmă, apar însă, dela o vreme, introduse mai ales de către Evreii galiţieni, şi *velniţele de rachiu*. Ele întrebuinţau ca materie primă grânele, «zahereaua» cum se spunea pe atunci şi anume nu numai zahereaua «udă» adică grânele umede, încinse, inutilizabile altfel, dar şi cea bună care s'ar fi putut întrebuinţa pentru panificare. La 8 Noemvrie 1756, Constantin Racoviţă dând Episcopiei de Huşi o bucată din locul domnesc dela Soroca, arată că acest loc «merge alăturea cu hotarul târgului Sorocii, pe din sus de târg, pe un pârăuţ ce sânt *velniţele jidoveşti*». In Muntenia, la 12 August 1785, se dădea un ordin domnesc lui vel cămăraş să permită funcţionarea până la 1 Februarie, a povernei «Iancului ovreiu» care fusese închisă; ea va prelucra zaherea. Inmulţirea acestor velniţe, mai ales în Moldova, a avut un rău efect asupra păturei ţărăneşti, atât sub raportul sănătăţii cât şi sub acela al stării economice.

Berea era cunoscută şi fabricată în Transilvania din cele mai vechi timpuri, ea fiind băutura naţională a Saşilor. Aceştia, împreună cu Germanii galiţieni, au introdus-o şi în Moldova unde ea e amintită la începutul veacului al XV-lea într'un hrisov din 1408 (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 544). Atât Alexandru Lăpuşneanu cât şi Vasile Lupu preţuiau această băutură. Despre ultimul, Paul de Alep, descriind un banchet la curte, ne spune că «la fiecare trei sau patru pahare cu vin... mai lua şi câte unul cu bere, fiind rece şi răcoritoare». Totuşi nu putem spune

că ea ar fi fost prea răspândită în Moldova până la sfârșitul veacului al XVIII-lea. In 1740—1, Grigore Vodă Ghica dă un act pentru « Franții și Ion care au venit acum den Țara Ungurească și sânt meșteri bărari ». La 1 August 1786, medicul saxon Herleț care se stabilise de mai mulți ani la Iași, căpătă dreptul de a deschide nu numai o « spițerie », dar pe locul lui lângă Bahlui « di la vale de cișmeaua lui Păcurar » și « o fabrică de berării, însă fără multă stricăciune de orzu, unde să lucreze îndestulare de bere pentru cei ce vor fi diprinși cu acest feliu de băutură ». Berăria prosperează; după moartea lui Herleț, ea ajunge în mâna « dumneaei giupâneasa Tudora Mihailovna și ai d-sale fii Panaite Miler și Elisabeta »; gustul pentru această băutură se răspândește, așa încât, la 20 Ianuarie 1803, căpătă voie să deschidă berărie și « Leiba jîdovu ». La Roman se făcea — poate — bere, în orice caz se vindea, în 1798; în 1814, constatăm aci o fabrică, a grecului Constantin Petradi, având monopolul producției. In 1816, face totuși berărie și Episcopia; drept de a înființa a o treia căpătă, în acelaș an, și austriacul Al. Dos: se vede că berea plăcea locuitorilor din Roman. In Muntenia, aflăm într'un raport austriac, că prima fabrică de bere s'a întemeiat în 1809, în timpul ocupațiunii străine, de către un german, Johann Timpel de Gotha. In 1815, un supus austriac vrea să facă și el una, dar nu reușește de oarece Timpel obținuse dreptul de monopol. In 1821, fabrica acestuia din urmă, situată în marginea Bucureștilor, e arsă de către panduri.

Tot spre finele epocei fanariote încep să apară și alte fabrici de produse alimentare. In 1792, la 26 Februarie, Mihai Sutzu dă un privilegiu boierului Scarlat Greceanu pentru fabrica sa de *arpăcaș*. Instalațiile sau « morile » pentru obținerea acestui produs erau în două locuri: la *Argești*, în Ilfov, și la *Cornești*, în Dâmbovița. Domnul acordă scutiri atât pentru lucrători cât și pentru magazia din București care va avea exclusivitatea vânzării; vamă se va plăti numai la cantitățile exportate în Moldova sau Turcia. Mai târziu, sub Ioan Caragea exista în București o fabrică de *paste făinoase*: fidea, macaroane, « critarachia », « ostrachia », « chipriotica » (paste ca în Creta, Cipru și în insule!). In Decemvrie 1815, Domnul, dând proprietarului, Hagi Ion Mustacov, unele privilegii, laudă produsele fabricei acestuia, arătând că sunt su-

perioare acelora ale fabricei din Galaţi — exista deci şi în Moldova o asemenea întreprindere — şi egale cu produsele de Adrianopole.

Meşteşugurile. Alături de încercările şi de realizările de industrie mare, îşi continuă existenţa străveche sumedenia de *meşteşugari*, lucrând fiecare în atelierul lui, singur sau având puţine ajutoare. Se constată însă în intervalul 1601—1821 două fapte ce merită a fi relevate: Pe de o parte, *diferenţierea* în lăuntrul aceluiaşi meşteşug; se creiază ramuri noui, se ajunge la o *specializare din ce în ce mai mare.* Astfel, de pildă, în domeniul cismăriei întâlnim, spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, pe *ciubotari*, cei ce făceau ciubote sau cisme, pe *cavafi*, care făceau încălţămintea ordinară, pe *pantofari* sau *condurari*, fabricanţii de pantofi sau conduri, pe *papucari* sau *papugii*, fabricanţii de papuci, în sfârşit, pe *iminigii*, pe cei ce lucrau adică imineii, pantofii boiereşti, fini, de marochin galben. Aşa dar, cinci categorii de cismari, lucrând fiecare un anumit fel de marfă. De asemenea, în domeniul croitoriei, găsim, tot spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, pe *croitori*, pe *zăbunari*, cei ce lucrau zăbunele adică hainele de iarnă, vătuite, cu mâneci, precum şi « antereiele voiniceşti »; pe *şalvaragii*, care lucrau nu numai şalvari, dar şi dulămi — haine de postav, lungi, până la călcâie — mintene, giubele — iarăşi un fel de haine lungi, de postav, purtate deasupra antereului — şi « iamurluce » (mântăi de ploaie); pe *ibrişingii*, care lucrau cu ibrişin sau mătase răsucită, şi pe *abageri*, fabricanţii şi vânzătorii de haine de aba. Deci tot cinci categorii deosebite.

Al doilea fapt ce merită a fi relevat e ivirea de *meşteşuguri noui*, rezultat al unor nevoi noui, a sporirii nivelului general, a unor noui descoperiri sau a introducerii în ţară de noui produse. In această categorie intră *ceasornicarii* care apar documentar în veacul al XVII-lea, în Moldova — un Petre ceasornicar pomenit în hrisovul din 22 Februarie 1649 — *meşterii de « roate » sau « dulapuri » de tras borangicul*, constataţi în Bucureşti în 1813; « *teleacii* » sau masseurii dela feredeul Trisfetitelor din Iaşi, în 1716; *scriitorii*— corespunzând birourilor de scris şi copiat din zilele noastre — amintiţi tot în Iaşi, în 1754, Octomvrie 7, când un « Lupu biv vel staroste de scrüitori » apare ca martor; *telalii* care strigau la mezat vânzările, dar erau totdeauna şi samsari sau mijlocitori — un

«telalbașa din târgul Chișinăului», pomenit la 27 Noemvrie 1812, urmează să scoată la mezat moșia Cogălnicenii — etc.

Numărul meșteșugurilor crește deci, după cum crește și numărul meșteșugarilor, urmând sporul populației. Crește totdeodată și numărul *breslelor*, a căror organizare, în a doua jumătate a epocii fanariote, se resimte din ce în ce mai mult de influența constantinopolitană. Pe lângă termenul vechiu de *breaslă*, se întrebuințează acum, din ce în ce mai mult, termenii *rufet* (turcește: rufet) și *isnaf* (arabă: esnaf) care au exact acelaș înțeles. Statutele breslelor se numesc, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, «*nizamurile*» lor, cuvântul fiind de asemenea turcesc. Alexandru Ipsilanti (1774—1782), gospodarul domn fanariot, sub care țara s'a simțit bine, s'a ocupat de aproape de aceste bresle, a constituit unele noui și le-a dat statute precise, specificându-le drepturile și îndatoririle.

Breslele se pot împărți în vremea pe care o cercetăm, în trei categorii: 1. *Bresle de caracter economic* — industriale și comerciale — cuprinzând marea majoritate a acestor organizațiuni; 2. *Bresle de caracter social* (cioclii și mișeii) și 3. *Bresle de caracter etnic* (Armenii, Chiprovicenii, Jidovii și străinii în genere).

In breslele de caracter economic intră toate breslele de *meșteșugari*, începând cu cei din ramura construcții, trecând la cei din îmbrăcăminte, încălțăminte, alimentație, obiecte casnice și isprăvind cu cei din ramura podoabelor (argintari sau cuiumgii — termenul ultim e turc — și zlătari sau aurari). Importante, prin mulțimea și bogăția membrilor, și numeroase, erau mai ales breslele de *tăbăcari*. (vezi și fig. 17). Ele se întâlneau în multe din târgurile noastre, atât în Muntenia cât și în Moldova și în Transilvania, și au dat numele de Tăbăcari la cartiere întregi (așa, de pildă, în Focșani, în Vălenii-de-Munte, în Iași, unde purta numele de Tălpălari, etc.).

Importante erau, de asemenea, breslele de *cojocari*. Cea din București cuprindea, potrivit hrisovului de organizare dat de Alexandru Ipsilanti în 1779, două categorii: cojocarii «groși» și cojocarii «subțiri». Cojocăria «subțire», lucrând piei fine, argăsite în mod special, ajunsese o specialitate a Bucureștilor, bine cunoscută în tot Răsăritul și chiar în Apus. Și *blănarii* aveau o deosebită însemnătate; mai cunoscută e breasla celor

din Botoşani; cei din Iaşi sunt amintiţi pentru întâia dată în 1641.

Işlicarii sau *calpaccii* făceau işlicele sau calpacele, acele căciuli

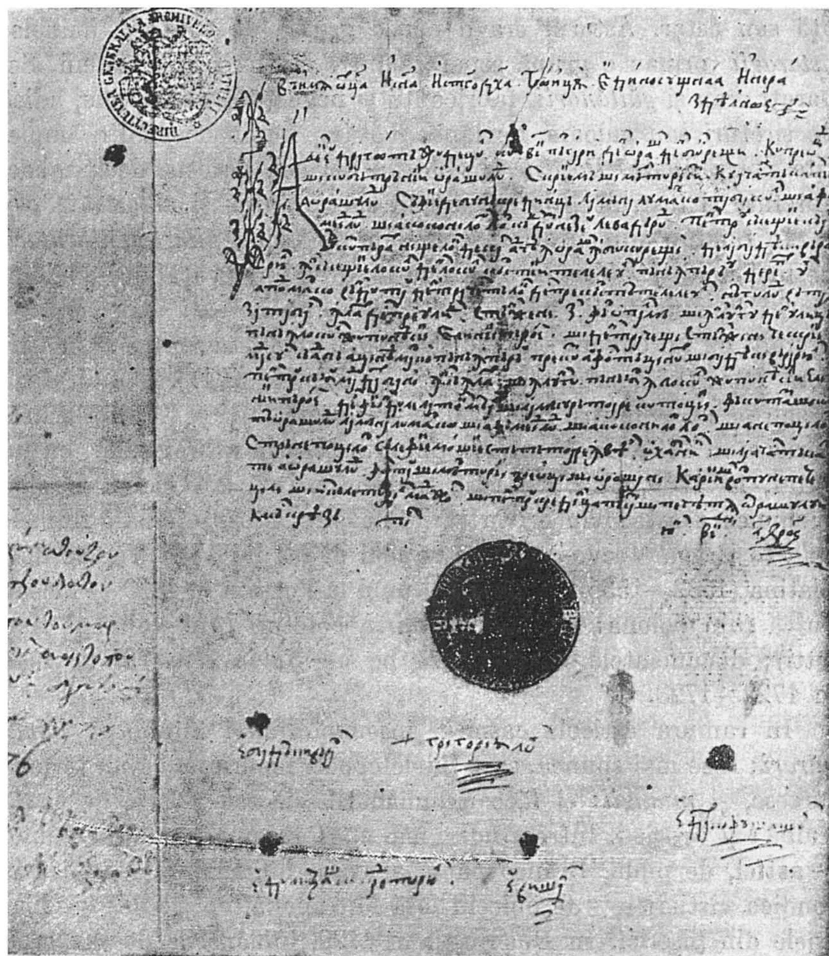

Fig. 17. — Act din 1668, Iunie 12, dat de « Dragotă judeţul cu 12 pârgari den oraş den Bucureşti, cu preoţii şi cu bătrânii oraşului », pentru un loc de casă cumpărat de Marco tabacul » adică tăbăcarul dela « Badea Chivărariul » (cel ce face chivere !), loc din care la rându-i Marco vinde o parte, acea dinspre « Cârstea Teleleul », lui « Neagul vatahul za tabaci » adică starostelui de tăbăcari. (Arhivele Statului, Bucureşti).

sferice sau pătrate, cu fundul mare, cu atât mai mare cu cât boierul fanariot care le purta avea un rang mai înalt. In Focşani,

în 1820, erau cinci calpaccii. Dintre diferitele categorii de croitori — numiți în Moldova și *craveți* — menționăm pe *băibărăcarii* ieșeni care făceau, potrivit nartului din 1792, « anterie » bărbătești și femeiești, de alagea cu mătasă și cu furnituri de mătasă, ață sau astar. Astarul era o pânză groasă de căptușit hainele; *astaragii* ormau o grupă separată între croitorii bucureșteni. Separați erau și *găitănarii*, fabricanții și negustorii de găitane, adică de șireturi sau galoane de lână, mătase, bumbac sau fir, împletite sau răsucite. *Bogasierii* vindeau bogasii, țesături de bumbac, apretate și lustruite, de coloare în special roșie și albastră.

In ramura alimentației, semnalăm pe vechii *pitari* sau *brutari*, pe mai nouii *jâmblari* — o « carte de orânduire vătafului de jâmblari » la București, între 1802-1820 — pe *brăgari* sau *brăhari* (numiți cu un cuvânt turcesc și *bozagii*, dela *boza*, bragă. Un Grigore *Bozagiul* e arătat ca vameș în Iași, la 1711). Tot în Iași, găsim pe un Dumitru brăharul la 1697; exista și o « « uliță a brăhăriei », în 1733. In Muntenia aflăm o breaslă a brăgarilor, cu un vătaf, în 1780, la București; materia primă era meiul. Pentru vechimea acestei băuturi în țările noastre, e caracteristic numele de « Io Braga Voevod » care i se mai dădea lui Vlad Vintilă dela Slatina (1532—1535). *Vutcarii* — unul la Focșani în 1820 — făceau vutcă (din polonă: wodka); *cofetarii*, cofeturi (din italianul confetti); documentele menționează pe un *Savin cofetarul* la Iași, în 1722—1723.

In ramura articole casnice, însemnăm mai întâiu pe *lumânărari*; li se mai spunea, spre finele epocei fanariote, cu un termen turcesc, și *mumgii*: ei făceau lumânările de seu și cele de ceară « albă » și « roșie ». Intreprinderi mai mari aveau câteodată Domnul — astfel, de pildă, Brâncoveanu, ai cărui lumânărari apar des în condica vistieriei — de obiceiu însă Mitropolia, episcopiile și chiar unele din biserici. In București, în 1796, lumânările de seu erau fabricate, cu drept de monopol, de 14 lumânărari. Pentru cele de ceară « albă » — ceara se « înălbea » — avea monopolul Biserica Patruzeci de Sfinți « ca una ce ctitorii acestei biserici cu osârdie și cu cheltuială s'au silit de s'au început acest meșteșug aici în țeară ». In Moldova întâlnim pe *făclieri*; în 1681, într'un zapis apare « Andrei făclâer de Boteni »; în 1693, Ianuarie 20, cu prilejul vânzării unei vii la Odobești, între martori este și « Pălade

făclierul ». O mențiune merită și « *păcornicerii* » adică cei ce făceau păcornițe sau vase de ars păcura; un asemenea « păcornicear » din Roman, al Episcopiei de acolo, e pomenit, împreună cu alți șapte meșteșugari, în hrisovul, inedit, din 8 Iulie 1624, al lui Radu Mihnea. *Săpunarii* sau *soponarii*. vechi meșteșugari, se aflau în toate târgurile. Printre cei ale căror meșteșuguri au dispărut sau și-au schimbat numele, amintim pe *săhăidăcari* și pe *mahali*. Cei dintâiu erau fabricanți de săhăidace adică de tolbe de săgeți sau teci de arme; ultimii, corespunzând *butarilor* din Muntenia, coborau buțile în pivnițe și le cercuiau, la nevoie.

O grupă aparte, formând trecerea spre breslele de caracter social, o formează *lăutarii* și *bărbierii*. Ambele sunt vechi în târgurile noastre. La 17 Februarie 1795, breasla lăutarilor din Huși *își reînnoia* catastihul, ceea ce arată existența ei cu mult înainte; în preambulul noului catastif se și spune de altfel lămurit: « breasla meșterilor scripcari iaste breaslă veche dintru început cu staroste și cu catastev »... Bresle de lăutari mai erau, potrivit documentelor, în Iași Botoșani Chișinău. Bărbierii nu aveau numai atribuțiile cunoscute de astăzi, dar erau și doftori și dentiști, puneau lipitori și, uneori, erau și masseuri sau, cum se spunea atunci, « teleaci ». La 20 Februarie 1716, Mihai Racoviță acordă Mănăstirii Trisfetitelor din Iași, scutiri între altele, « și pentru trei teleaci care sânt de treaba spălatului », la feredeul de acolo.

Breslele de caracter social, erau: 1. *Mișeii* sau, în Muntenia, *calicii* și 2. *Cioclii*. Cei dintâiu cuprindeau, așa cum îi arată și numele, pe estropiați (de aci înțelesul expresiunii: « a calici » o vită, un cal de pildă !) pe paralitici, pe neputincioși, în genere pe cei care nu erau întregi sub raportul fizic. Bresle de mișei sau calici se aflau în orașele mai însemnate ca Iașii, Bucureștii, Câmpulungul Mușcelului, etc. La 21 Ianuarie 1704, episcopul de Roman, Lavrentie, dă o întăritură breslei mișeilor din acest târg; la 1 Septemvrie 1735, Mitropolitul Antonie întărește catastiful breslei mișeilor din Iași; sunt pomeniți: Vasile Streachie starostele schiop, Pascal orbul, Simion ciuntul, Gligorie fulgeratul, Baba Ioana, Savin ologul, Antimia surda, Toader gură stricată ot Bivolărie, Gavril beteag, Toader gură puțitea (sic !), Nichita nevolnicul, Andrei stricatu, Grigore ce are acea nevoia și alți 29 de

mişei. In întăritura pe care o dă «mişeilor» din Iaşi, la 23 Iulie 1791, în timpul ocupaţiei ruseşti, Mitropolitul Ambrozie specifică regulile acestei bresle. In Ţara Românească li se spunea «calici»; în Bucureşti ieşise, în ironie, vorba: «mai mare peste cei mici şi staroste de calici».

Breasla *cioclilor* e una din vechile bresle moldoveneşti. O găsim în Iaşi, în Botoşani, în Roman, în Focşani, şi, în genere, în toate oraşele de seamă. In 1674, Dositeiu, Patriarhul Ierusalimului, dă câte o întăritură breslelor de ciocli din Iaşi şi Focşani. Cei din capitală erau împărţiţi *pe cete*, după biserici. La Roman, numărul lor se ridica la 30, potrivit hrisovului lui Antioh Cantemir din 22 Martie 1700. La Botoşani, breasla se întemeiază sub Matei Ghica, prin hrisovul din 25 Septemvrie 1755. Cioclii aveau dreptul exclusiv de a îngropa pe cei morţi, primind pentru aceasta o anumită sumă. Starostele breslei putea să-şi recruteze membrii din toate celelalte bresle ale târgului: ne-o spune limpede hrisovul din 10 Septemvrie 1730 al lui Grigore Ghica, întărind cioclilor din Focşani privilegiul lor «din veac». Evreii îşi aveau, separat, breslele lor de ciocli. La 1729, Iunie 17, Apostol blănariu şi soţia sa vând «dumnilor sali staroştilor de ciocli jidoveşti anume Ursul star şi Avram nepotul lui Haim şi Borohu, ficiorul lui Simon», o casă în Iaşi. In 1794, exista o breaslă de ciocli jidovi la Telineşti, în judeţul Orhei.

Breslele de caracter etnic cuprind pe *Armeni*, pe *Chiproviceni*, pe *Evrei* şi pe ceilalţi *străini* în genere. Un loc deosebit îl ocupă breslele de *Braşoveni*, *Brăileni*, *Dârstoreni* şi *Almăjeni*.

Armenii alcătuiau încă din veacurile XIV şi XV grupuri apreciabile în oraşele moldovene; în Suceava ei îşi aveau şi un «voit» sau un şoltuz al lor, alături de şoltuzul român (vezi vol. II, ediţia IV, p. 461). La începutul veacului al XVIII-lea — şi probabil fuseseră în aceiaşi situaţie în veacul dinainte — îi găsim organizaţi în bresle, în centrele mai importante. La Iaşi, la 1 Martie 1713, «Ivan Armeanul ce-au fost staroste» cumpără o casă. La 1 Decemvrie 1716, arhimandritul armean Nerses dela Locurile Sfinte trimite binecuvântarea sa «asupra întregei bresle botoşănene», pomenind şi pe «vătafii de bresle». La Roman era o breaslă a «negustorilor armeni», cu aşezământ întărit de Grigore Ghica în Octomvrie 1764. Mai erau bresle de Armeni la Chi-

şinău, la Bucureşti, unde în 1694, sub Brâncoveanu, au darea lor specială la visterie, apoi în Transilvania, în diferitele centre colonizate de ei (vezi mai sus, p. 522-4). La Gherla, de pildă, meşterii tăbăcari şi pielari armeni aveau un statut al lor, întărit de Impăratul Carol al VI-lea la 24 Mai 1706.

Chiprovicenii erau Bulgari catolici din Chiprovaţ şi Cobilovaţ, două localităţi din regiunea izvoarelor râului Ogost, la Vest de Ferdinandovo. De origine săsească, asimilaţi de populaţia înconjurătoare în decursul veacurilor, dar păstrându-şi vechea credinţă, aceşti Chiproviceni se răscoală împotriva stăpânirii turceşti în anul 1688; înfrânţi, ei sunt nevoiţi să se refugieze în Muntenia, la începutul domniei lui Brâncoveanu; încă mai înainte, sub Şerban Cantacuzino, erau de altfel dincoace de Dunăre peste o sută de negustori chipoviceni: ne-o spune misionarul catolic Del Monte. Cea dintâi emigrare a acestui element la noi pare să dateze din 1638. In timpul ocupaţiei austriace în Oltenia (1718—1739) găsim aşezaţi pe Chiproviceni, în trei locuri în această provincie anume la Craiova, la Râmnic şi la Brădiceni. Indeletnicindu-se mai ales cu negoţul, ei formau o breaslă, având fixată o dare specială la vistierie. Astfel, la 3 Dechemvrie 1693, contribuţia Chiprovicenilor la «vel seamă» este de 250 de ughi sau galbeni; spre comparaţie, precizăm că oraşul Bucureşti plătea la aceiaşi «vel seamă» 3.200 de ughi.

Primele bresle de Evrei le constatăm documentar la sfârşitul veacului al XVII-lea. In Bucureşti, sub Brâncoveanu, în 1694, «Jidovii» plătesc, ca breaslă, la «poclonul Hanului» suma de 100 ughi, la fel cu «Armenii». La 28 Ianuarie 1739, Constantin Mavrocordat întăreşte pe Marco al lui Lazăr ca «staroste de jidovi» în târgul Bârlad. In Iaşi, breasla întreagă dă un act la 24 Septemvrie 1741: «Adecă noi căpitanii breslei — citim în act — şi împreună cu toată breasla noastră dela mic până la mare, am socotit toţi... ». Pentru Bucureşti, menţionăm şi cartea domnească din 7 Octomvrie 1783 pe care Mihai Sutzu o dă «lui Iosif Simoni pe care l-am făcut Domnia mea staroste de Evrei». Aceştia vor avea «ruptoare» la cămara domnească, adică vor plăti ca dare anual o sumă fixată prin bună înţelegere. Ei vor continua să ţie şi «povernele ce le-au avut făcute cu cheltuiala lor în Bucureşti pe locul ce li s'au dat de Domnie... ».

Breslele de străini cuprindeau pe toţi ceilalţi străini, în afară de Armeni, de Evrei, de Chiproviceni şi de cei care făceau parte din breslele «Brăilenilor» «I ârstorenilor» şi «Almăjenilor». In Moldova, un staroste de străini e pomenit în aşezământul financiar al lui Grigore Ghica din Septemvrie 1776; un «Tănasie staroste de streini» din Iaşi apare într'un act din 1788, Aprilie 1.

Braşovenii erau Români din Scheii Braşovului, care făceau în Muntenia negoţul de «braşovenie»; unii dintre ei aveau aci şi locuinţe stabile, erau, cum spune hrisovul pe care li-l dă Brâncoveanu, la 8 Ianuarie 1701, «şăzători cu case». Aveau «ruptoare» dela Vistierie — adică plăteau o sumă fixată prin bună înţelegere — încă «mai dinainte, dă la alţi răposaţi domni». Brâncoveanu le face şi el ruptoare nouă, hotărându-le să plătească 1.000 taleri anual, în patru căştiuri; la sfârşitul actului se adaogă: «Aşijderea, de se-ar întâmpla, de mare nevoe, ca să mai iasă niscai neguţători dân Schiai, cu casele lor şi ar veni aici în ţaară şi aceia, făcând ştire Domnii meale,... să fie şi aceia legaţi tot la această sumă».

Brăilenii erau negustori veniţi din raiaua Brăilei — Turci, Greci, Români, etc. — care făceau de asemenea negoţ în Muntenia şi plăteau, ca şi Braşovenii, tot pe temeiu de «ruptoare», o sumă anual vistieriei. Numărul lor întrecea cu puţin pe al Chiprovicenilor, dacă e să judecăm după contribuţia pe care o vărsau: în timp ce aceştia din urmă dădeau la «poclonul Hanului» 250 de ughi, Brăilenii dădeau 270, iar Armenii şi Jidovii numai câte 100. O breaslă de negustori brăileni, plătind darea deosebit, era şi în Iaşi, pe vremea lui Eustratie Dabija. Un document al acestuia, din 1662, Aprilie 5, privind pe un negustor rus din Şarhorod (Ucraina poloneză), stabilit în Moldova, arată că Şarhorodeanul va plăti «cu ruptul, dajde pre an, osăbit de altă ţară, *precum plătesc şi Brăileanii din Iaşi*».

Dârstorenii erau de asemenea negustori, de origine etnică diferită, veniţi din Dârstor sau Silistra şi care făceau negoţ în Muntenia. Istoria editată de fraţii Tunusli îi prezintă ca «fugari din cauza Turcilor». Se pare că această breaslă relativ recentă — nu figurează în Condica Vistieriei lui Brâncoveanu — n'a avut însemnătatea Chiprovicenilor.

Almăjenii apar ca o breaslă aparte, asemeni Braşovenilor şi Brăilenilor, în Condica sus amintită. Erau, foarte probabil, locuitori veniţi, după plugărie sau negoţ, din Banat, de pe Valea Almăjului (plasa Bozovici, judeţul Caraş). Judecând după contribuţia pe care o dau la «poclonul Impăratului», în 1695, Noemvrie 1, şi anume de 133 de ughi faţă de 100 a Armenilor, 100 a Evreilor şi 100 a Braşovenilor, rezultă că erau mai numeroşi decât fiecare din aceştia din urmă. Se stabiliseră în judeţul Mehedinţi; de aceea, când, la 20 Ianuarie 1694, se înşiră, în sus menţionata Condică, sumele plătite de fiecare judeţ «la birul Ali-Paşei» (birul pentru construcţiile navale!), după judeţul Gorj, sunt trecuţi «Mehedinţii *i Hălmăjanii*». In legătură cu ei trebue să stea numele localităţilor de azi *Almăj* şi *Almăjel* din judeţele Dolj şi Mehedinţi.

Breslele de caracter etnic repartizau între membrii lor impozitele ce trebuiau plătite domniei; tot prin ele se comunicau şi dispoziţiunile speciale de ordin administrativ sau judecătoresc. Starostele breslei reprezenta pe connaţionali faţă de autorităţi.

Organizarea breslelor. Breslele erau alcătuite din *meşteri* sau *jupâni*, din *calfe* şi *ucenici*; unele, ca breasla ciubotarilor din Iaşi şi din Botoşani, aveau şi *simbriaşi*.

Ucenicii învăţau meşteşugul, timp de câţiva ani, pe lângă un meşter; în răstimpul cât dura învăţătura nu primeau simbrie, ci numai întreţinere; la început, când se tocmeau, trebuia să plătească starostelui breslei o taxă numită *merul* sau *mearul*; ea era, la breasla ciubotarilor din Botoşani, de un ort.

Prin simbriaşi se înţelegeau cei care, isprăvindu-şi ucenicia, slujeau cu simbrie «o jumătate de an» la meşterii care-i învăţaseră; simbria era de «trei lei». Calfele sau, cum am zice azi, «lucrătorii calificaţi», lucrau cu plată la meşteri, n'aveau însă drept să ia parte la *conducerea* breslei. Meşterii sau jupânii — adică stăpânii de ateliere — aveau toate drepturile în breaslă, ei alegeau pe staroste şi puteau fi aleşi la rândul lor. Când intrau în breaslă, adică îşi deschideau atelier propriu, trebuiau să dea — potrivit obiceiului «din veac» — un «poclon» starostelui; el era la Roman, în 1724, de doi lei şi jumătate; când feciorul moştenea atelierul tatălui, atunci plătea o taxă mai mică — numai un leu — numită «bărbânţă». In fruntea breslei era starostele;

în Muntenia i se spune şi *vătaf*; el conduce pe breslaşi. Mitropolitul Veniamin Costachi îl defineşte drept « purtătoriu de grijă şi povăţuitor a tuturor rânduielilor lor şi a obiceiurilor ci au avut dintru început ». Starostele era *ales* pe timp de un an; mandatul lui se putea prelungi însă, prin realegere, ani de-a-rândul. La unele bresle din Iaşi, precum aceea a cioclilor (1751), a bărbierilor (1755) şi a ciubotarilor (1801) constatăm uneori câte doi staroşti în acelaşi timp. In secolul al XVIII-lea, sub influenţa Stambulului, staroştii capătă nume formate din substantivul *başa*, precedat de numele turcesc al indeletnicirii respective. Astfel starostelui de băcani i se spune *Bacalbaşa* (de aci numele familiei!), starostelui de croitori, *Terzibaşa*, starostelui de cojocari *Chiurcibaşa*, starostelui de argintari, *Cuiumgibaşa*, etc. Starostele era întărit în Muntenia de Domn; în Moldova, îm epoca veche, de înalţii ierarhi, în oraşele lor de reşedinţă; în epoca mai nouă, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, uneori de Domn, dar de obiceiu de diverşi dregători; aşezământul lui Grigore Ghica, din 1776, acordă — cu unele excepţii — acest drept lui vel agă.

Starostele era ajutat în conducerea breslei de 12 *bătrâni*, breslaşi de frunte, purtând şi titlul de *protomeşteri*; era ajutat de asemenea, de doi *proestoşi* în Muntenia, de un *vătaf* şi de unul până la şase *epitropi* în Moldova, aleşi, bineînţeles, tot dintre breslaşi. Vătaful moldovean poate fi considerat drept vicestaroste. Fiecare breaslă avea şi câte un *ceauş*, slujbaş plătit, care strângea dările, transmitea breslaşilor hotărîrile luate, era, într'un cuvânt, agentul executiv al starostelui. Adunarea generală a membrilor unei bresle sau, cum se spunea în vechime cu un termen foarte sugestiv, a « fraţilor », purta numele de *longe*; cuvântul e de origine italiană (loggia), venit însă la noi prin intermediul limbii turceşti unde are înţelesul de « loc sau cameră în care se strâng meşterii ». Tot din turcă se împrumută, în veacul al XVIII-lea, termenii de *rufet* şi *isnaf* pentru breaslă, precum şi aceea de *nizam* şi *nart* însemnând respectiv şart, normă, regulament şi preţ fixat, preţ maximal. Pentru păstrarea hrisoavelor, a catastifului membrilor şi a sumelor care se strângeau din taxe, amenzi şi daruri, breslele aveau câte *o cutie*; cuvântul a ajuns cu vremea să însemne şi *fondul bănesc* al breslei. Ni s'au păstrat câteva exemplare de asemenea cutii, cum e, de pildă, cutia breslei ciubotarilor din Suceava, la

camera de muncă a acestui oraş, sau cutia cojocarilor din Lugoj, aflătoare actualmente în Muzeul judeţului Severin. Ele aveau de obiceiu două capace, în spaţiul dintre acestea păstrându-se, în mod obişnuit, scriptele. Se deschideau odată pe an, cu prilejul praznicului, în faţa tuturor breslaşilor.

Fiecare breaslă avea ca patron protector un sfânt la a cărui zi se făcea slujbă mare şi praznic la o biserică anume hotărîtă. Astfel, în Bucureşti, tăbăcarii sau tabacii aveau pe Sfântul Nicolae şi făceau slujba la biserica Sf. Nicolae Tabacu din Calea Victoriei, biserică refăcută în 1710 de popa Cozma şi Dima tabacul; cojocarii şi căruţaşii aveau pe Sf. Ilie, iar ca biserică Sf. Gheorghe Nou; argintarii pe Sf. Ierarh Spiridon, cel ce a prefăcut un şarpe în drug de aur; praznicul era la biserica Spirea Veche; căldărarii aveau pe Sfinţii Atanasie şi Chiril, la biserica Popa Soare; curelarii, pe Sf. Visarion, la biserica Sfinţilor; grădinarii pe Sf. Trifon, cel ce goneşte lăcustele, omizile şi şoarecii, la biserica Manu Cavafu, etc. In ziua praznicului, breslaşii mergeau cu toţii la biserică, în frunte cu starostele, bătrânii şi proestoşii; *praporul* sau steagul breslei, cusut cu fir şi mătase, era purtat înainte; după ascultarea slujbei, urma ospăţul, însă cuviincios, fără excese, cei ce-şi dădeau în petec făcând cunoştinţă cu toegele şi cu «cutia». In biserică se păstra şi *făclia* breslei, de ceară curată şi de dimensiuni impresionante. O făclie de 16 oca este amintită la Roman în 1756; făclia Tălpălarilor din Iaşi, păstrată până azi la biserica Tălpălari, cântăreşte 42 de kilograme, are 1,80 m înălţime, 65 centimetri circonferinţă la bază şi 52 la vârf. Aceste făclii, *simboluri* ale breslelor, se purtau pe umeri la ceremoniile funerare ale membrilor. Celălalt simbol, *praporul* sau *steagul*, se pare că s'a introdus mai târziu, neîntâlnindu-se în Moldova înainte de veacul al XIX-lea.

Unele bresle ajung să-şi aibă *biserica lor proprie*, ridicată de breslaşi sau de un staroste mai chiabur. In Iaşi este biserica *Curălari*, înălţată de această breaslă în 1675; biserica *Vulpe*, în acelaşi oraş, se pare că a fost zidită de breasla brăharilor, înainte de 1781. In Bucureşti, amintim biserica *Oţetari*, ai cărei ctitori, în 1681, au fost, după cât se pare, Mărgărit starostele şi Nicolae cupeţul. Biserica Manea Brutarul se datoreşte lui Manea, starostele brutarilor (1777); tot nişte brutari au refăcut din zid, în 1764, şi biserica *Stejarul*. Biserica *Sf. Nicolae-Şelari* e rezidită de Şerban Can-

tacuzino, nepotul voievodului cu acelaşi nume, şi de negustorii Iorgu starostele şi Apostol Lazăr. Tot rezidită a fost şi biserica *Olteni*, în 1722; drept noi ctitori se pomenesc Nicolae, protopopul Bucureştilor, Constantin Vătaful şi enoriaşii. Biserica *Pitar Moşu*, datând din 1795, păstrează amintirea lui Moş Sârbul «pitarul» adică brutarul; biserica *Zlătarilor*, aceea a giuvaergiilor, a meşteşugarilor care lucrau aurul (zlat, în slavoneşte!). La Bârlad, breasla blănarilor ridică împreună cu protopopul Ioan Chiril biserica *Sf. Ilie*, rămânând din 1795 înainte, numai ea singură ctitoră; în acelaşi oraş, breasla abagerilor reface complect biserica *Sf. Gheorghe*. La Focşani, biserica *Săpunaru* a fost zidită în 1783 de «Dinu Săpunaru, Ioniţă Margoş şi Ioniţă Blănaru». La Botoşani, breasla blănarilor a ridicat biserica cea veche cu hramul *Sf. Ilie* (vezi şi fig. 12) şi pe cea nouă, începută în 1837. La Moscopole, strălucitul centru aromânesc din veacul al XVIII-lea (vezi vol. III, ediţia 2-a, p. 419—427), breasla arămarilor a înălţat biserica *Sfinţii Apostoli*; cea mai mare parte de astfel a numeroaselor biserici din acest centru se datoresc breslelor care sprijină şi întreaga vieaţă culturală a oraşului. Lista se poate lungi mult; exemplele de mai sus cred că ajung însă pentru a arăta în mod convingător legătura strânsă ce exista şi pe această cale între breaslă şi biserică.

Breslele îşi aveau «rânduielile» adică statutele lor, cu dispoziţii precise privind pe ucenici, calfe şi meşteri, alegerea starostelui şi drepturile lui, ţinerea dughenilor, praznicele, etc. Cea mai veche rânduială de breaslă păstrată până azi este aceea comună a blănarilor, croitorilor, bărbierilor, abăgerilor şi cojocarilor din Roman, reînnoită la 28 Dechemvrie 1724, după cea veche întărită de episcopul Venedict (1641-2) şi care, poate, la rândul ei, reproducea una şi mai veche. In această rânduială, praznicul e hotărît în ziua de Sf. Mihail şi Gavril, arătându-se şi aspectul de milostenie al lui: «să ospăteze săracii şi mişeii şi străinii şi să-i adapc, să zică Bogă da prosti, să fie primit pentru sufletili morţilor, părinţilor...». «Şi să dea la praznic — adaogă rânduiala — toţi fraţii — adică breslaşii — câte un ortu bătut şi câte o litră ceară şi câte patru colaci». Rânduiala tăbăcarilor români din Făgăraş datează din 28 Martie 1643; ea imită pe aceea a tăbăcarilor din Bălgrad (Alba-Iulia). Ni s'a păstrat şi stema — am zice

mai bine firma — celor din Făgăraş: înfăţişează doi meşteri cu plete lungi care rad pieile pe o masă; poartă data 1643.

Breslele au avut în trecutul nostru o deosebită însemnătate. Ele erau, evident, în primul rând, organisme de caracter *economic*, având ca scop producţia, în bune condiţiuni şi fără concurenţă neleală, a mărfurilor. Dar alături de caracterul economic, fundamental, ele aveau şi un caracter *religios*, *moral* şi *militar*. Caracterul religios e învederat prin strânsa legătură dintre breaslă şi biserică, prin patronul şi praznicul breslei, prin ajutorarea bisericii unde se face praznicul, biserică ridicată uneori chiar de breslaşi sau de starostele lor, în sfârşit prin respectarea repaosului duminical, potrivit prescripţiilor bisericii. Caracterul moral se face simţit pe două planuri: unul *social*, prin regulile de cuviinţă, respect reciproc şi ajutorare reciprocă pe care «rânduiala» le stabileşte între membrii breslei precum şi prin atitudinea acestora faţă de public; unul *economic* prin faptul că marfa trebue să fie de bună calitate, bine lucrată şi cinstit cântărită. Caracterul *militar* constă în obligaţia pe care o aveau breslele de a da fiecare un număr de «oameni de oaste» adică de a înarma şi a întreţine fiecare o sumă de ostaşi precum şi de a apăra o porţiune din zidul înconjurător al oraşului pe care-l locuiau. La 7 Mai 1665 breasla butnarilor «de Mărăţăi» (Piatra Neamţ!) vinde nişte locuri ale ei mănăstirii Bisericani spre a putea face, cu banii luaţi, «oameni de oaste» ceruţi de Eustratie Dabija. In Ardeal, atât la Sibiu cât şi la Braşov, la Bistriţa şi în celelalte oraşe, breslele aveau spre apărare fiecare câte o porţiune din zidul înconjurător, cu turnul respectiv. De aceea şi până astăzi, turnurile poartă numele acestor bresle; astfel la Sibiu există încă turnul olarilor, al fierarilor, al dulgherilor, etc. (vezi fig. 18).

Prin acest împătrit caracter al lor, economic, religios, moral şi militar, breslele erau organisme *naţionale*, puternice şi solidare. Ele constituiau, ca şi vechile noastre sate, adevărate *cetăţi* în care nu se putea pătrunde decât cu greutate şi numai în anumite condiţiuni. Cine nu era creştin, de pildă, nu putea intra în breaslă, trebuind să rămâie în breasla străinilor sau a Ovreilor. Cine încerca să facă în mod neleal concurenţă, vânzând ieftin marfă de calitate inferioară, era exclus din breaslă. Solidaritatea între membrii breslei, între «fraţi», întemeiată pe conştiinţa

propriului interes, dar și pe reguli de caracter etic, era o puternică realitate. Când această solidaritate va slăbi, când elemente alo-

Fig. 18. — Trei din turnurile zidului de apărare care înconjura altă dată cetatea Sibiului. Fiecare turn purta numele breslei ai cărei membri erau datori să-l apere în vreme de războiu.

gene, supuse puterilor vecine (sudiți!) vor începe să pătrundă tot mai numeroase în vieața econommică, făcând o concurență

deseori nelealǎ, când Statul, în urma presiunilor străine, nu va mai putea acorda suficientă protecţie alor săi, când, în sfârşit noua modă, apuseană, şi mai ales principiile noui, revoluţionare, de libertate şi egalitate, vor influenţa societatea românească, atunci va începe decadenţa breslelor. Primele simptome apar spre sfârşitul secolului XVIII; ele se accentuiază la începutul celui de al XIX-lea, spre a duce, treptat, treptat, la desfiinţarea de fapt a acestor organisme, căreia îi va urma, ca o consacrare, şi desfiinţarea de drept (legea din 1873). Pătrunderea elementelor alogene, supuse puterilor vecine, se produce după tratatul dela Kiuciuk Kainargi care prevede înfiinţarea consulatelor străine la noi. O sumă de negustori şi meseriaşi străini, mai ales Ovrei, supuşi austriaci, bucurându-se deci de protecţia consulului respectiv, se aşează în ţările româneşti, în special în Moldova. Incă pe timpul lui Alexandru Mavrocordat I (Deli Bey) comerţul acestora ia o atât de mare desvoltare încât produce îngrijorarea localnicilor care încep să reacţioneze. Atunci consulul austriac trimite un raport la Viena, la 26 Iunie 1784, cerând ca protecţia împărătească să se facă simţită în ţară; într'un atare caz — spunea el — « negustorii noştri vor pune mâna pe aproape tot comerţul acestor regiuni ». Tratatul dela Şiştov, încheiat la 4 August 1791, le dă un nou sprijin, îi face deci şi mai îndrăzneţi. Intr'adevăr prin articolul IX al acestui tratat se prevede că negustorii străini au şi dreptul « de a reclama în toate cazurile asistenţa tribunalelor şi guvernelor respective, care, la rândul lor, vor face să li se dea dreptate, în mod prompt şi imparţial ». In asemenea împrejurări, nu e de mirare că ofensiva sudiţilor se înteţeşte. In 1804, croitorii bucureşteni se plâng Domniei împotriva acestor sudiţi care, neplătind birurile şi angaralele la care sunt supuşi pământenii, le fac o concurenţă nelealǎ, ba le mai smomesc şi calfele. Domnul trimite plângerea lui Vel Agă, cu rezoluţia următoare: « croitorii ce lucrează aci în politie (în oraş !), nu cunoaştem de sudiţi; cum îndrăznesc dar unii ca aceia a se împotrivi la rânduielile breslei croitorilor şi a nu fi supuşi la cele care sunt acestui isnaf? Ci dar poruncim să cercetezi jalba aceasta şi fiind arătarea lor adevărată, vericine va fi acela care nu se supune la rânduiala isnafului, să-i pecetluieşti Dumneata prăvălia ». Totuşi curentul de minare, de destrămare a breslelor nu poate fi oprit. Contribue

a aceasta și introducerea *modei apusene* în îmbrăcăminte, în mobilier, în ținerea caselor; transformarea a fost favorizată în gradul cel mai înalt de ocupațiunea rusă din anii 1806—1812. Iată ce ne spune, în privința aceasta, generalul Langeron, în «Memoriile sale»: «In 1806 mai găsirăm încă multe dintre aceste doamne (moldovene!) în costum oriental, casele lor fără mobile și bărbații foarte geloși. Dar revoluția ce se făcu atunci la Iași, apoi la București și în provincie, fu pe cât de rapidă pe atât de completă: după un an toate doamnele moldovence și muntence adoptară costumul european. Din toate părțile sosiră în ambele capitale negustori de mode, croitorese, croitori și magazinele din Viena și Paris se desfăcură de toate vechiturile care părură foarte noi la Iași și se plătiră foarte scump. Se văzură, de asemenea, curând, în toate casele, mobile cam vechi, aduse dela Viena cu mari cheltueli... Casele se populară cu servitori străini, bucătari francuzi și, în saloane, nu se mai vorbea decât franțuzește... Petru I nu schimbă mai iute fața imperiului său decât schimbă sosirea noastră pe aceea a Moldovei». Dar toți acești meșteșugari și negustori străini concurează pe cei autohtoni care nu fac produse atât de reușite. Puterea breslelor slăbește din ce în ce. Meșteșugarii români încep să imite pe cei străini și nu vor să se mai supună regulilor stricte de odinioară. Individualismul își face drum; el va fi, în cele din urmă, biruitor.

Importul și exportul. In intervalul 1601—1821 constatăm, în general, *aceleași caracteristice* ca și în epoca precedentă în ce privește mărfurile importate și exportate. Continuăm să importăm stofe, țesături, blănuri scumpe, metale și articole feroase, coloniale și diverse produse manufacturate; continuăm să exportăm, în primul rând, animale și materii prime adică vite mari, oi, lână, piei, grâne, sare, miere și ceară, pește, lemne și vin. Evident, atât la import cât și la export se adaogă o listă de *produse noi*, apărute între timp. Dar dacă în ce privește *mărfurile*, deosebirile nu sunt mari față de epoca precedentă, constatăm, în chimb, în alte privințe, o serie de fapte noi. Primul și cel mai însemnat este *sporirea considerabilă*, atât ca volum cât și ca valoare, a schimburilor cu imperiul turcesc, statul suzeran. Produsele noastre iau, în mare parte, drumul Constantinopolului care se aprovizionează din ce în ce mai mult din Muntenia și Moldova, ajunse

« chelerul » adică magazia Impărăţiei. Pentru unele produse precum *grânele*, *oile* şi, se pare, şi *lemnul de construcţie*, se ajunge chiar, în veacul al XVIII-lea, la un adevărat *monopol* de desfacere; ele nu pot fi vândute în altă parte, *decât după ce aprovizionarea imperiului e asigurată.* Prin hrisovul, inedit, din 11 Martie 1749, aflător la Academia Română, Grigore Ghica, răspunzând la plângerile unor mocani bârseni, precizează: « din porunca împărătească, toţi alţi negustori sunt opriţi, *nimeni să nu cumpere oi, până nu se va împlini suma oilor care iaste a să cumpăra pentru treaba împărătească* ». Evident, mai erau şi vânzările pe ascuns, prin contrabandă, totuşi cea mai mare parte a grânelor şi oilor disponibile a fost supusă regimului de monopol. Printr'un firman din 1792, sultanul desfiinţează *formal* acest monopol, numit *mucaiesea* sau *mucaiesân;* în realitate însă, el continuă, desfiinţat rămânând numai numele. Iată într'adevăr ce se specifică în firmanul amintit: « zahereaua — adică grânele — ce se va strânge împreună şi dobitoacele, ducându-se la schele şi vânzându-se *după preţul hotărît*, să se trimită la Ţarigrad prin înadins corăbii a capanului (a oficiului de aprovizionare turcesc!) şi *într'altă parte să nu se dee* ». Această livrare obligatorie a produselor, deşi mucaieseaua se « desrădăcinase », a continuat până la tratatul dela Adrianopol (1829), când ea a fost ridicată.

Al doilea fapt nou, apărut tot în veacul al XVIII-lea, este aprovizionarea negustorilor români *direct* din marele târg al Europei centrale, dela Leipzig. Negustorii noştri, dându-şi seama de marele câştig ce pot realiza, încep să evite pe intermediarii saşi, germani sau poloni, şi se duc deadreptul la « Lipsca » de unde vin cu marfă de « lipscănie ». « Lipscanii » ajung din ce în ce mai numeroşi; ei dau numele lor unei străzi din Bucureşti, în plin centru comercial. Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu şi al lui Ştefan Cantacuzino (1710—1717), aminteşte pe negustorii care vin « de două ori pe an » dela Lipsca, aducând cristaluri de Boemia şi « tot soiul de alte mărfuri », fără să precizeze dacă ei sunt români sau străini. Intr'un raport din Viena, datat 28 Dechemvrie 1737, se spune însă lămurit că în câteva zile se va deschide târgul din Leipzig unde vin « o mulţime de Poloni...; vin de asemenea Munteni (« Valacchi ») şi Transilvăneni ». Într'adevăr, un act oficial din 16 August 1726 arată că în acel an, negustorii bucureşteni au adus,

dela târgul de primăvară din Lipsca, opt care cu marfă, în timp ce brașovenii numai două. În condica de porunci a lui Constantin Mavrocordat e vorba de un « pastport » care « s'au dat la Dumitru Duca și la Hristofor, neguțitori, mergând la Lipțca ». Iar ur raport din 11 Iunie 1798, al viceconsulului francez din Iași arată că negustorii din capitala Moldovei « se duc de două, trei ori pe an la Leipzig, la târgurile care se țin acolo »; transportul mărfurilor este asigurat de către Evrei.

Al treilea fapt nou este formarea în țările noastre în acest răstimp de *asociații de negustori*; sunt așa zisele « companii » și « bresle » alcătuite după criteriul naționalității, limbii, supușeniei sau locului de origine și funcționând pe temeiul unor « privilegii » date de domni sau principi. Astfel sunt *companiile grecești*, reunind pe negustorii greci *și aromâni* (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 427—430); ele iau o desvoltare deosebită în Transilvania unde găsim pe « companiștii greci » la Sibiu, Brașov, Oradia, Beiuș, etc. Cel mai vechiu privilegiu al lor datează din 8 Iulie 1636; urmează acela din 29 Dechemvrie 1641; ambele sunt date de Gheorghe Rákoczy I și se referă la companiștii din Sibiu. Aceștia au dreptul să-și aleagă ca organ conducător un sfat alcătuit dintr'un staroste și 12 jurați; sfatul va judeca pricinile dintre negustori; va repartiza între companiști suma globală la care au fost impuși de către visterie; va strânge cota fiecăruia prin « haragherii » companiei. Primul sfat este ales în Ianuarie 1639; în Iulie 1640, « Grecii » din Sibiu își au și preotul lor, pe Serafim din mănăstirea Ivir (Muntele Athos). Sub stăpânirea austriacă, ei plătesc anual, potrivit noului privilegiu din 12 Septemvrie 1701, suma de 1.000 florini renani. Cu vremea, intră în « compania » din Sibiu și o sumă de negustori români; astfel, în 1710, făceau parte din ea Ion Popläceanul, Dimitrie Moldoveanul, Antonie din Râmnic, Gheorghe Cucul și alții. Această companie va dura până în 1854. « Grecii » din Brașov capătă și ei un privilegiu, la 4 Noemvrie 1678; potrivit lui, urmau să plătească 300 de taleri anual; în 1768 « companiștii » aveau aci nu mai puțin de 80 de firme mari. În afară de companiile grecești — o asemenea companie constatăm și la Craiova în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea — mai erau în Muntenia diverse alte « companii » precum și breslele de « Chiproviceni », de « Brașoveni », de « Brăileni » și de « Dârstoreni », analizate mai

înainte (vezi p. 582). La 1 August 1803 Constantin Ipsilante dă starostelui şi epitropilor « dela cumpania Chiproveţilor » din Oltenia, un hrisov, hotărînd să plătească anual 1.296 de taleri, membrii companiei cisluindu-se între ei. În Craiova, pe lângă vechea companie, se mai înfiinţează încă una *nouă* căreia i se acordă de către domnie, la 28 August 1803, un hrisov, specificând contribuţia totală, de 4.558,60 taleri anual, negustorii companişti având iarăşi dreptul să se cisluiască între ei. In Caracal exista de asemenea în 1813 o companie a « streinilor », alcătuită din 44 negustori, plătind anual 1.452 de taleri. O altă companie a « streinilor » era în Bucureşti; hrisovul ce li se acordă, din 26 Martie 1815, afirmă că aceşti străini erau de fel « dela Alvanitohorul » — recte Arvanitohori! (Bulgaria).

Pentru cunoaşterea mărfurilor importate şi exportate ne sunt de un deosebit folos, ca şi în epoca precedentă, *tarifele vamale*. Ni s'au păstrat câteva asemenea tarife din veacurile XVII şi XVIII. Astfel e tariful vamal din 1676, dat de Duca Vodă vameşilor dela Câineni; el e valabil şi sub Brâncoveanu, în 1691. E apoi tariful lui Brâncoveanu, tot pentru vameşii dela Câineni, tradus mai târziu, în 1717, din româneşte în latineşte. E tariful pentru vama dela Vâlcan şi Târgul Jiu; el poartă data 1717, Februarie 1 (?). Foarte amănunţit, cuprinzând o mare varietate de produse, pe categorii, este tariful maximal alcătuit de Austriaci pentru Oltenia, la 18 Iunie 1727 şi publicat recent. El arată în mod limpede cât de vie era mişcarea comercială a vremii, ce mare număr de articole începuse să se importe şi să se exporte.

Printre mărfurile importate, ţesăturile ocupă, ca şi în trecut, primul loc. Aduceam *postavuri* de pretutindeni: din Olanda, foarte scump — o varietate de postav olandez numită mahut e trecută în tariful maximal din 1727, pentru Oltenia, cu 300 florini balul de 60 de coţi — din *Anglia*, din *Franţa*; aceste categorii de postavuri ne soseau mai ales prin intermediul Lipscăi; din *Italia* — postavul de Veneţia şi de Padova — din *Austria* — sunt specificate în tariful sus amintit nu mai puţin de *nouă* varietăţi de postav de Moravia între care cel de Neuhaus, Trebisch, Iglau, Meseritsch, Brunn, precum şi *cinci* varietăţi de Bratislava — din *Germania*, din *Polonia* — postavul de Danzig — şi, bine înţeles, din *Transilvania* (postavul de Sibiu şi de Braşov). Cel mai scump

era postavul roşu închis, aşa zisul «şarlat» (ecarlat); un bal de 50 de coţi e trecut în tariful din 1727 cu 360 de florini, ceea ce revine la 7,20 florini cotul. Ţesăturile de *bumbac* — apretate şi vopsite: bogasiile, sau mai groase, pentru căptuşeală: astarul — ne veneau mai ales din diferitele provincii ale *Turciei* — din Mosul, Tokat, Urfa, Borla, Brusa, Adrianopol, Rumelia — şi din *Persia*; veneau însă şi din apus. Tot din Turcia importam o bună parte a *ţesăturilor de mătase*; o altă parte ne venea prin Veneţia, care îşi făcuse o specialitate din aceste produse. Tariful din 1727 prevede, sub rubrica «mărfuri veneţiene» o serie întreagă de asemenea ţesături dintre care cităm patru varietăţi de brocard de mătase, cu flori de aur şi mătasă, două din ele purtând în popor numele de «belacoasă» (bella cosa), apoi atlasuri cu flori şi fără, taffetas, damaschin, mătasă moarată şi nemoarată, ciorapi de mătasă şi cingători din aceiaşi materie. Unele ţesături de mătasă ne veneau şi din Franţa, dela Lyon. Din răsărit aduceam *ţesături de cămilă*, *mohairuri tătăreşti*, unele *ţesături* de cânepă şi diverse *pânzeturi*. Majoritatea pânzeturilor ne veneau însă din Europa centrală şi apuseană. Vestita pânză de Olanda — din in — apare în tariful din 1727; tot acolo se menţionează pânzeturile de *Silezia* — unsprezece varietăţi — de *Linz*, mai scumpe, balul de 50 de coţi revenind la 12 florini, de *Polonia*, de *Ungaria* (vezi şi fig. 19.)

Pe lângă ţesături, importam şi diverse articole de îmbrăcăminte şi casnice confecţionate din asemenea ţesături. In afară de cingătorile şi ciorapii de mătasă veneţiană aduceam mărămi din Olanda, aşa cum se vede din inventarul unui negustor român din Braşov; acesta avea în «boltă» adică în prăvălia sa, în 1774, «14 mărămi de Olandiia, mari,. mici» iar în 1776 «6 mărămi de Holandiia, galbene, mari». Aduceam apoi *brâne* de mătasă, dela Brusa; în inventarul braşoveanului amintit figurează şi «17 brâne mari de Brusa, de mătase» şi «14 brâne naramgii» adică de culoarea năramzei (un fel de portocale mici); tot el avea şi «27,2/10 testele călţuni — sau ciorapi — de Serez» (Serres, în Tracia Occidentală) precum şi «durmele» sau broboade. Aduceam, în sfârşit, *şaluri* scumpe orientale, de mătasă şi de lână, şi *caşmiruri*. Pentru curtea din Iaşi a lui Grigore Vodă Callimah, se cumpăraseră, în anii 1762—3 «12 perini englizăşti...» şi «macaturi englizeşti».

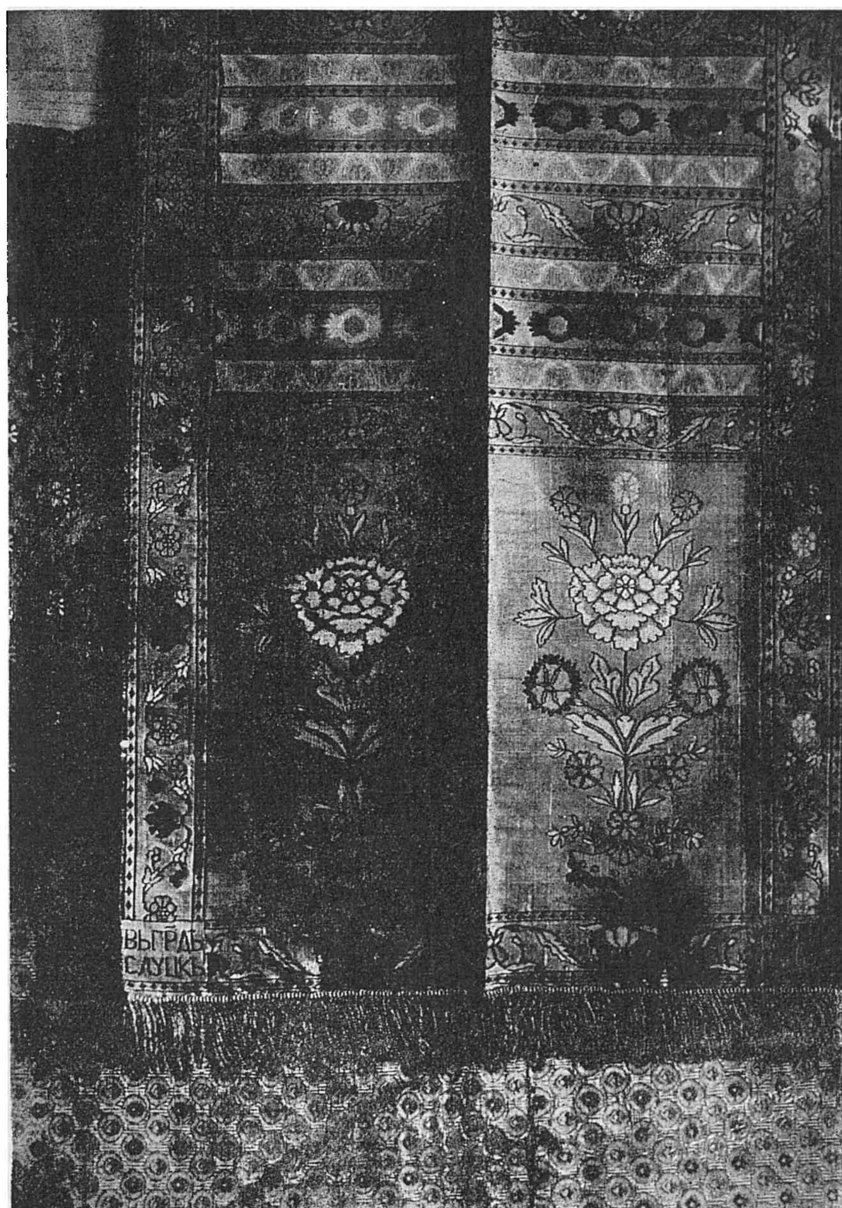

Fig. 19. — Ţesătură veche, zisă « Brâul lui Radu Vodă ». In partea inferioară, de două ori inscripţia în limba slavă: « въ грдѣ Слүцкъ » (In cetatea Sluţk), localitatea polonă de unde s'a importat această ţesătură. Inceputul secolului al XVII-lea. (Colecţia Comisiunii Monumentelor Istorice).

Pentru articolele *obişnuite* de îmbrăcăminte şi încălţăminte, în afară de ce produceau meşterii munteni şi moldoveni — şi am arătat mai înainte, p. 577 la ce specializare remarcabilă se ajunsese în privinţa aceasta spre sfârşitul veacului al XVIII-lea — se mai aducea, după o veche obişnuinţă, şi din Ardeal. O însemnare din anii 1809—1814 cuprinde mărfurile trimise de un negustor braşovean altuia din Câmpulung; între ele se află « pălării înalte rumâneşti », « pălării măcelăreşti », « pălării săcelene », brâie, chimire, apoi cizme bărbăteşti şi cizmuliţe pentru femei.

Tot mai mult încep să pătrundă la noi, de pe la sfârşitul secolului al XVII-lea, covoarele, chilimurile şi scoarţele turceşti In condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim între altele cheltuieli, şi 292,50 taleri ce « s'au dat la vel cămăraşu pentru covoarele şi perdealele caselor ot Târgovişte ce am cumpărat dela Ţarigrad ». In tariful din 1727 sunt trecute *cincisprezece* varietăţi de covoare: de Anatolia, pentru perete, de mătase cu flori de aur şi de argint, chilimuri de Tokat, de Brusa, de Constantinopol şi de Târnova, covoare ordinare de Sofia, covoare din păr de cal, de Anatolia şi de Sofia. Intre mărfurile pe care le avea, la 1 Noemvrie 1774, negustorul român din Braşov, pomenit mai sus, figurau şi « 6 chilimuri de Ţarigrad » şi « 3 scoarţe de Tokat ».

De o deosebită trecere continuă să se bucure blănurile străine. Se importă din Rusia blănuri scumpe: de samur — cea mai scumpă — de hermelină sau cacom, de vulpe « neagră » (azi îi zicem « albastră » !), de Astrahan, numite toate, cu un termen generic « blane de Mosc ». Pe acestea le aduceau mai ales negustorii ruşi; unii din ei, originari din Şarhorod, se refugiaseră la noi, în urma răscoalei Cazacilor din 1648 şi se aşezaseră parte în Iaşi — unde găsim în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o « uliţă rusească » — parte în Suceava şi Galaţi. In tariful din 1727 sunt trecute şi blănile de râs din Turcia, blănile de miel negru de Raguza precum şi blănile ruseşti, de lup, urs şi vulpe.

Alături de blăni importăm *piei lucrate*; din Turcia ne veneau aşa numitele « cordovane », din Rusia « iuftul » — « pellis Muscoviticae vulgo Bagaria seu Iucht » — din Germania piei de viţel, de miel şi de cerb şi încălţăminte gata.

Importul *colonialelor* sporeşte din ce în ce. Se aduc tot felul de mirodenii, fructe, conserve şi ingrediente din Turcia; o parte

din ele încep să sosească însă şi prin Veneţia, Triest şi Fiume, iar în Moldova, spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, şi prin Hamburg, mai târziu prin Danzig. Iată, după nartul preţurilor — precursorul preţurilor maximale de azi — stabilit de Alexandru Moruzi la 24 Dechemvrie 1792, ce se putea găsi în Iaşi, pe acea vreme, în materie de coloniale: « untdelemn, orez, strafide roşii rozane în cutie, strafide negre, strafide roşii beclerge, curmali misir (adică de Egipt !), migdale... cu coajă, migdale fără coajă, fede galbână şi albă, masline negre, zamă de alămâe, roşcove sacăt, roşcove proaste, chiperiu, emin cafe, cabac cafe, halva Edirne — adică de Adrianopol — halva de Ţarigrad, smochine în cutie, smochine sorţe, smochine nesmime, cracatiţă bună, cracatiţă melidon, lacherdă, sardele, zahar canar ». Aşa dar nu mai puţin de 27 de articole; din unele produse erau, după cum se vede, mai multe varietăţi. Dar lista nu e completă; se mai aduceau mirodenii: scorţişoară, cuişoare, ghimber, nucşoare şi enibahar; fructe zemoase: portocale, năramze, lămâi, rodii; în tariful din 1727 găsim pomenite fisticurile, caperele, năutul, sacâzul sau mastica şi şerbetul de lămâie; de asemenea ceaiul şi şocolata, ocaua costând respectiv 10 şi 5 florini. Se importa apoi vin sudic; călătorul italian Niccolo Barsi ne spune că în 1633 era abundenţă la Chilia de vin şi de undelemn, aduse dela Trebizonda; în 1763, Grigore Vodă Callimachi îşi aduce, pentru curtea sa din Iaşi, « 4 buţi de vin dela Chipru ». Spre finele epocei fanariote e semnalat şi importul de şampanie franţuzească. Se aducea, în sfârşit, din Italia parmezan, cognac şi cofeturi, din Olanda brânză, din Rusia şi Polonia, vutcă şi diverse rachiuri iar din Turcia tutun de calitate superioară, tabac pentru prizat, stridii, midii, licurini, icre de chefal şi scrumbii.

O altă categorie de articole al căror import sporeşte sunt *metalele* şi *obiectele de metal*. Fierul brut, necesar fierarilor şi potcovarilor, se aducea din Turcia — fierul de Bosnia şi de Nicopol — din Germania, din Polonia dar şi din Rusia. La Iaşi, în 1792, se vindea 13 parale « oca de fier muskicesc Sibiru ». Tot din Germania se mai aducea plumb, cositor, oţel şi argint viu; oţelul venea şi din Turcia; cel de Bosnia era simţitor mai ieftin.

In privinţa obiectelor de metal, Muntenia şi Moldova erau tributare — după o veche tradiţie — Ardealului. De aci veneau fiarele de plug late şi lungi — ele apar în tariful vamal din 1717

care se aplica la Vâlcan şi Târgu-Jiu — de aci coasele, secerele. ciocanele, cleştele, cuiele şi piroanele, broaştele, pilele, ferăstraele, sfredelele şi toată mulţimea de scule de care aveau nevoie meşteşugarii. Multe din ele şi Ardelenii le aduceau din Austria şi Germania; astfel, la începutul veacului al XIX-lea (1809—1814), între articolele trimise dela Braşov la Câmpulung se amintesc şi «200 coase de Ştair» adică Stiria (Steyr). Iar un raport francez din Iaşi, datat 11 Iunie 1798, aminteşte de târgul «celebru» din Gratz, spre Paşti, de unde se aduceau, în capitala Moldovei, tot soiul de obiecte de metal «şi în special multe coase». Odată cu punerea în funcţiune a furnalelor înalte din Banat şi din Huniedoara, fabricarea articolelor de fier sporeşte peste munţi. Tot din Ardeal, dar şi din Turcia, aduceam tabla de fier alb, «blech»-ul, cum îi spuneau Ardelenii, tinicheaua, cum îi spuneau Turcii (teneke); se ştie că în limba noastră ultimul termen s'a impus. Deasemenea din Ardeal, dar şi din Polonia aduceam clopotele pentru biserici (vezi şi fig. 21).

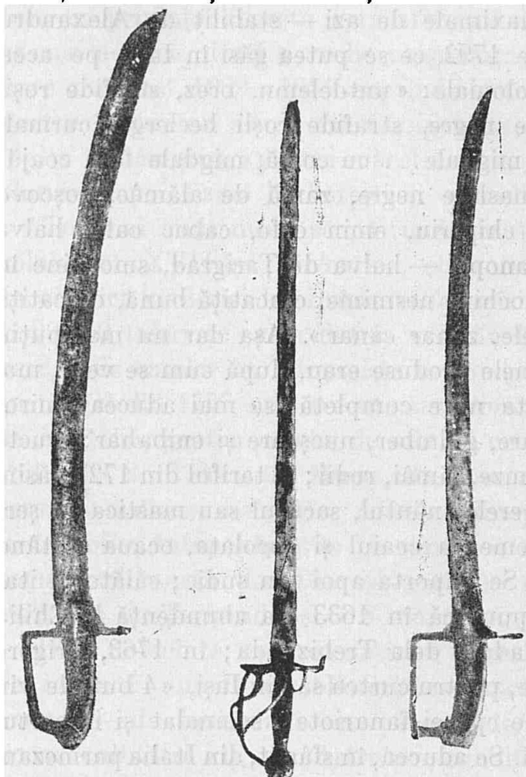

Fig. 20. — Săbii din secolele XVII—XVIII, întrebuinţate la noi. Cea din stânga este de origine orientală: lama poartă o inscripţie cu caractere arabe. (Muzeul Militar Bucureşti).

Armele — tunuri, puşti, pistoale şi săbii — veneau atât din Austria şi Polonia cât şi din Turcia. Ultima dădea în special săbii şi junghere de oţel foarte bun; apoi puşti şi pistoale, frumos împodobite cu fildeş şi sidef (vezi şi fig. 20 şi 22).

Fig. 21. — Clopote, la mănăstirea Arnota. Cel de sus poartă data 7208 (1700), stema Munteniei — vulturul cu crucea în cioc — şi numele lui Iw Costandin Basarab Voevod; cel de jos, de asemenea, stema ţării şi numele lui Brâncoveanu; data însă nu e vizibilă.

In secolul al XVI-lea, se comandau în Ardeal şi în Polonia *rădvanele*, *leagănele* şi *caretele* de care aveau nevoie Domnii noştri şi marii dregători (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 545). In veacul următor e aceiaşi situaţie. Pe vremea fanarioţilor începe însă a se introduce obiceiul de a comanda *trăsuri de lux* la Viena, obiceiu care devine în curând o adevărată manie, ruinătoare pentru boierimea mijlocie şi mică. Lucrurile ajunseseră atât de departe încât Alexandru Moruzi, voevodul Munteniei (1793—1796) ia o măsură radicală: interzice importul de trăsuri străine.

Odată cu trăsurile, începe a se aduce şi *mobilier* străin, dela Viena şi chiar dela Paris. Schimbarea interiorului în casele boie-

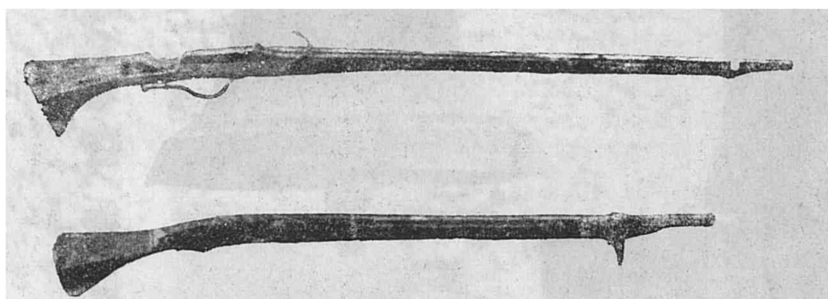

Fig. 22. — Puşti cu fitil din secolele XVII şi XVIII, întrebuinţate la noi. găsite în Transilvania. Ele fac parte acum din colecţiile Muzeului Militar din Bucureşti.

reşti, urmează paralel cu schimbarea costumului; prefacerea aceasta formală, în sens apusean, se accentuează considerabil în timpul ocupaţiunii ruseşti din 1806—1812 (vezi şi mai sus p. 592). Moda, după 1812, nu mai vine dela Stambul, ci din Apus. Aceasta va avea repercusiuni şi asupra comerţului nostru exterior, o serie de articole ne mai importându-se ca până acum din Turcia, ci din Austria şi chiar din Franţa.

Şi mai înainte adusesem din apus o parte a *obiectelor de podoabă*, *a gătelilor*. Tariful din 1727, cuprinde sub titlul generic de «mărfuri veneţiene» vestitele oglinzi, în patru mărimi (nr. 8, 10, 12, 14), apoi piepteni de fildeş, cercei, flori artificiale, de două calităţi; mai târziu, în 1809—1814, între mărfurile trimise dela Braşov la Câmpulung, sunt trecute şi «cinci oca albcală de Veneţia» deci pudră sau fard, precum şi «2,5 litre făioară de Veneţia» tot pudră, dar prinsă, probabil pe foiţe de hârtie, cum întrebuinţează

Fig. 23. — Paftale de argint. Cele de sus, rotunde, se află la Biserica Zlătari din București. Cele de jos, în formă de inimă, fac parte din colecțiile Comisiei Monumentelor Istorice

și astăzi încă sătencele noastre. Bijuterii sau giuvaeruri — inele, broșe, pandantive, brățări, colane, etc. — se aduceau tot dela Veneția și din Franța, dar și din Turcia. Paftalele mai ales ajun-

Fig. 24. — Ctitorii bisericei din Calvini (azi în județul Buzău): « Jupanița Ancuța vătășoaea dumnealui vătafului Tudor » și cu fiicele ei « Maria » și « Anghelina »: Tustrele poartă paftale mari la cingătoarea care le cuprinde mijlocul. Secolul al XVIII-lea.

seseră o specialitate turcească: ele se fabricau în diferite părți ale imperiului; într'o listă de mărfuri, din 1774, Noemvrie 1, aflătoare la Brașov, găsim trecute, între altele, «13 paftale de Tokat» a șase florini perechea, și « paftale de Târnovo » (vezi fig. 23 și 24). In Peninsula Balcanică, printre fabricanții de paftale, și în genere de podoabe de argint și de aur, veneau în locul dintâi *Aromânii*:

breslele aurarilor şi argintarilor din Moscople erau doar în fruntea breslelor din oraş.

Prin raritatea lor, în veacul al XVI-lea, *ceasornicele* « de sân » adică de buzunar erau socotite asemenea giuvaerurilor. In veacul următor, numărul lor e încă redus, întocmai ca şi acela al orologiilor de pe clădiri. Totuşi constatăm prezenţa « ceasornicarilor » în Moldova, în epoca lui Vasile Lupu, ca şi în Muntenia pe vremea lui Brâncoveanu. Ceasornicele se importau, în genere, din apus, din Austria, Germania, Anglia. In socotelile din 1762—3 ale lui Grigore Callimachi, Domnul Moldovei, citim: « 70 lei un ceasornic de argint englezăsc ». O însemnare inedită din 7 August 1756, aflătoare la Academia Română, ne arată că între darurile făcute « dum. Caftan aga al Mării sale Vizirului » se află şi « un ciasornic de aur cu lănţuh » în valoare de 80 de lei. Iar Neculce aminteşte şi el că Turcilor ce veneau cu diferite însărcinări în ţară în epoca 1730—1740 li se dădeau şi « ceasornice de aur », pe lângă « belacoase » şi « cai cu şele cu rafturi » Se făceau ceasornice însă şi în Ardeal, în marile centre săseşti.

Dela Veneţia aduceam unele *medicamente*, cum era faimoasa *teriacă* — un fel de magiun în compoziţia căruia intra şi opium — camforul şi spirtul de camfor, vopsele, hârtie fină din soiul numit « tricapello », în genere produse de volum mic dar valoare mare. E caracteristica de altfel a aproape tuturor mărfurilor pe care le importam, invers de ce se întâmpla la export.

Evident, nu e locul aci să dăm o listă *completă* a tuturor articolelor de import în ţările noastre în intervalul dintre 1601—1821. Am arătat mai sus *categoriile principale*; vom adăuga numai pentru a încheia acest capitol, că atât *numărul* articolelor cât şi *volumul* total al importului creşte cu cât ne apropiem de vremea noastră. Această creştere e naturală; ea se explică nu numai prin înmulţirea populaţiei şi a nevoilor ei, dar şi prin punerea în circulaţie a unor produse nouă sau înmulţirea, cu ajutorul industriei, a celor care mai înainte, prin raritatea şi scumpetea lor, fuseseră rezervate unei minorităţi. Fenomenul se va accentua şi mai mult în cursul veacului al XIX-lea.

La export, locul întâi îl ocupă, ca şi în trecut, turmele de vite şi produsele animale. Cârduri imense de oi treceau în fiecare an

Dunărea pentru aprovizionarea imperiului turcesc, a Constantinopolului în special; cirezi numeroase de vite mari se îndreptau spre Polonia, Austria, Germania, ajungând — aşa cum ne asigură francezul Philippe Dupont care a fost în Moldova în 1686 şi italianul Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu — până la Strassburg şi la Veneţia. In privinţa exportului de *oi*, Dimitrie Cantemir ne spune că « în fiecare an mai mult de şasezeci de mii » de *oi de munte* numite de turci « kivirgik » se trimit din Moldova la Constantinopol « pentru bucătăria Sultanului ». « Carnea lor — adaugă învăţatul domn — e preferită de Turci faţă de oricare alta şi pentru că are gust bun şi pentrucă se mistuieşte uşor ». Sub Grigore Callimachi (1761—1764), diplomatul şi învăţatul sârb Boškovich, străbătând Moldova, evaluează la 2—300.000 numărul oilor exportate anual. Un alt străin, Raicevich, dă cifra de 5—600.000 *pentru ambele ţări*, ceeace corespunde, socotim, realităţii.

Boii se exportau în număr mare prin Polonia la Danzig; de acolo se vindeau în ţinuturile vecine sub numele de boi polonezi Informaţia ne-o dă Dimitrie Cantemir care precizează şi cifra anuală a exportului: 40.000 de capete. Tariful din 1727 arată că se vindeau multe vite mari — boi, vaci, tauri, viţei, bivoli şi bivoliţe — în Austria; perechea de boi moldoveneşti e socotită la 30 de florini, în timp ce aceea din Muntenia numai la 22. Boškovich dă şi el pentru Moldova, cifra anuală de 40.000 *boi graşi*, adăugând însă că sunt exportaţi în special *în Silezia*. Aceiaşi direcţie — Silezia prusiană — ne-o indică şi un document din 1797, Ianuarie 29. In sfârşit, o relaţie turcească dela mijlocul veacului al XVIII-lea, privind ţările noastre, spune că în Muntenia e « o aşa de extraordinară mulţime de vite mari şi de miei, încât se exportă din ele în Rusia, Polonia, Ungaria, Danzig, Boemia, Silezia, Austria, Bosnia, chiar şi la Roma ».

Caii — mai ales cei moldoveneşti — se bucurau de o faimă deosebită pretutindeni. Francezul Dupont, amintit mai sus, îi califică « dintre cei mai frumoşi, dintre cei mai buni din Europa ». In tariful din 1727 sunt pomenite patru soiuri, dela cei mai buni preţuiţi 50 de florini bucata, până la cei ordinari care valorau numai 12. Sub Grigore Callimachi, se exportau din Moldova 10.000 de capete, pe preţul de 20—30 de galbeni unul; pentru sfârşitul veacului se dă cifra de 20.000, trimişi în Polonia, cu

toată interzicerea Porţei. Tot din Moldova se mai aprovizionau cu cai pentru armată şi Austriacii, plătind 13—15 galbeni de cap precum şi remonta prusiană şi saxonă. Se mai exportau, în special din Muntenia, *porci îngrăşaţi*, — ei figurează şi în tariful din 1717 şi în cel din 1727 — apoi, în număr redus, capre şi ţapi. Dintre produsele animale amintite, în primul rând, *pieile de vită*, crude, neargăsite, dar şi argăsite, care se exportau mai ales în Austria; apoi *pieile de miel* şi *blănurile de animale sălbatice*. Se trimeteau peste hotare blăni de jder, de râs, de vulpe, de pisică sălbatică, de lup şi de urs; în epoca fanariotă încep să se caute şi pieile de iepure; ele se exportau în Polonia şi Austria; Evreii din Brody cumpărau aproape 200.000 de bucăţi anual, plătindu-le cu 50 de piaştri suta (vezi şi fig. 25). *Coarnele* de vite mari se trimeteau, cu câştig bun, în Germania; perechea se vindea în ţară, cu 3—4 parale. *Lâna de oi* avea o deosebită căutare în Austria. In timpul ocupaţiunii austriace (1718—1739) se trimeteau numai din Oltenia în Transilvania anual o mie de saci de lână foarte fină (« die feinste Wolle »), desigur *ţigaie*. Această varietate e trecută în tariful din 1727 sub calificativul « turcească » şi costă 7 florini cântarul, în timp ce « lâna obişnuită din Valachia » numai 4 florini şi 24 de creiţari. Dintr'o corespondenţă a Camerei aulice austriace, datată 26 Iulie 1730, aflăm că lâna noastră ajungea până la Veneţia şi în Italia. Articole căutate la export în Turcia erau *pastrama*, *cervişul* şi *seul*. Pastrama se făcea mai ales din carne de vacă, dar şi din aceea de oaie şi de capră; un centru important de pregătire era, la sfârşitul veacului al XVIII-lea, la Brăila, pe o insulă a Dunării, în faţa oraşului (vezi fig. 26); un altul, la Galaţi. Pe la 1760, se plănuise, cu ajutorul fraţilor Linchou, exportul de pastramă moldovenească în Franţa; se aduseseră şi specialişti din această ţară; executarea unuia din fraţi, la Constantinopol, în legătură cu luptele politice, împiedecă însă punerea în aplicare a planului. Cervişul (vezi mai sus p. 554) încărcat în burdufe, se exporta în cantităţi mari. Naturalistul Hacquet, trecând prin Moldova în 1789—90, arată că «nu mai puţin de 40.000 de vite se fierb pe an pentru cervişul care se vinde la Constantinopol »; preotul armean Hugas Ingigian dă, pentru ambele ţări, cifra de « 80.000 de vite şi o mulţime de berbeci ». Adăogăm, în sfârşit, la lista produselor animale, *brânza* şi *untul*. Italianul Niccolo Barsi ne

spune că ele se exportau, în 1633, dela Galați în Turcia; le găsim apoi trecute printre produsele care se trimeteau, în 1717, pe la Vâlcan, în Ardeal; ele figurează și în tariful din 1727 unde «cântarul» de unt, cuprinzând 44 de oca, e socotit la 12 florini, în

Fig. 25. — Biserica din Olănești (Vâlcea). Pridvorul împodobit cu picturi exterioare; pe porțiunea dintre arcade e înfățișată o vânătoare, cu capre negre, «epure», «vulpi», «cocoși», etc. Veacul al XVIII-lea.

timp ce acela de brânză, numai 4 florini și 24 creițari sau chiar 2 florini și 45 de creițari, după varietate.

Peștele a fost întotdeauna în vechime un articol căutat de export. Misionarul Bandini descriind abundența lui în Moldova, pe vremea lui Vasile Lupu, adaogă că «în fiecare an se exportă

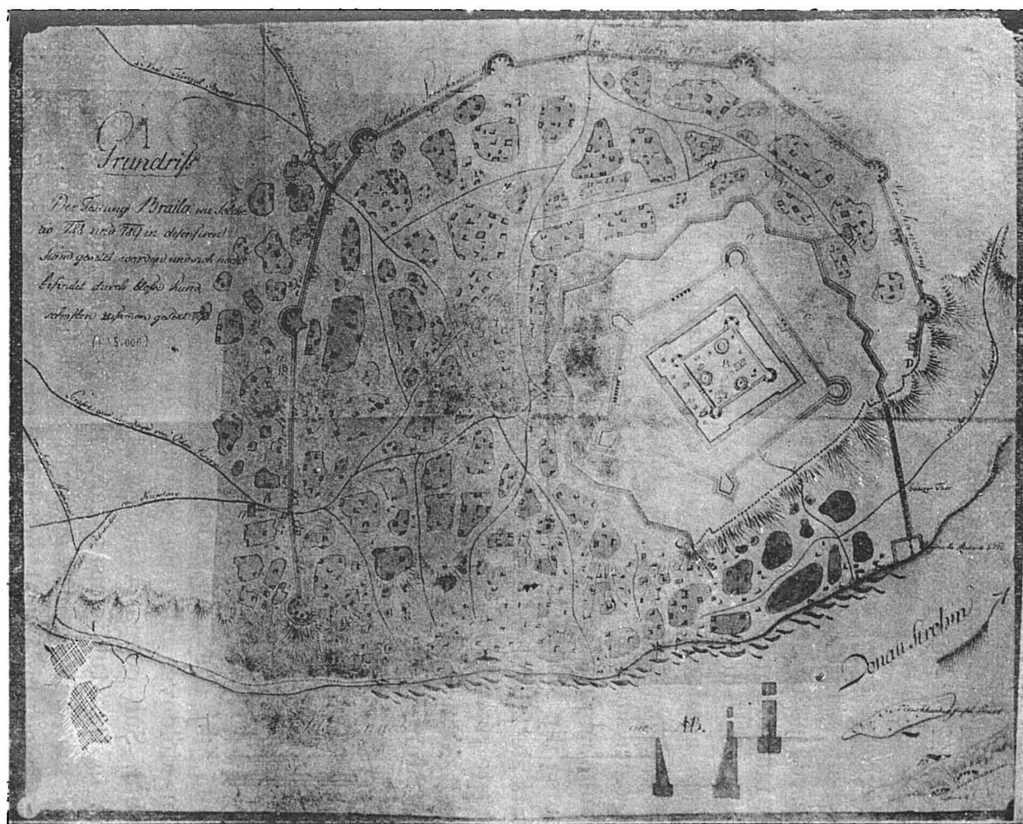

Fig. 26. — Planul, ridicat de Austriaci, al cetăţii şi oraşului Brăila în 1788—1789, pe timpul războiului ruso-turco-austriac. In faţă, sub inscripţia « Donau Strohm » insula Prundu « a măcelarilor ». (« Fleischhacker Insel Prunt »). Aci se pregătea pastrama.

mai multe mii de care în Polonia, Rusia, Ucraina și Transilvania ». E vorba, bine înțeles, de pește sărat, și în primul rând de morun și crap. In 1633, la Chilia, erau « mulți negustori raguzani » care se ocupau cu săratul morunului: știrea ne-o dă un alt misionar catolic: Niccolo Barsi da Lucca. Morunii, icrele de morun — icre negre — și peștele sărat în genere figurează în tariful vamal muntean din 1717; sub Grigore Callimachi, peștele e trecut printre articolele de export ale Moldovei.

Mierea și *ceara* au constituit de asemenea bogății căutate peste hotare, fiind de o calitate superiaoră. Intre mărfurile care se încarcă pe corăbii străine la Galați, Dimitrie Cantemir pomenește, îndată după lemn și înaintea sării, silitrei și grâului, mierea și ceara. Sub domnia lui Grigore Callimachi, câștigul rămas de pe urma acestor două articole, care se trimit până la Veneția, este evaluat — numai pentru Moldova — la o mie de pungi anual adică cinci sute de mii de lei. Și Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu, ne spune că Veneția se aproviziona cu ceară dela noi și anume din Muntenia. Știrea e confirmată de un raport austriac cu data de 26 Iulie 1730; potrivit acestuia, mierea și ceara sunt exportate nu numai în Ardeal și în țările împărăției austriace, dar și la Veneția și în Italia; câștigul e important. Raicevich dă, pentru Muntenia, cifra de 50.000 de ocale de ceară vândute anual. Bine înțeles, Stambulul era un client important; mierea se strângea de negustori turci special veniți în Principate și care se numeau *balgii*.

Grânele se trimeteau mai ales în împărăția turcească; în secolul al XVIII-lea se ajunsese, așa cum am arătat mai înainte, chiar la un adevărat monopol. Călătorul sârb Boškovich dă, pentru Moldova, cifra de 300.000 de chile exportate anual la Istanbul. Sub ocupația austriacă, Oltenia trimitea adesea grâu și orz în Banatul temișan care, intrat de curând în stăpânirea Vienei, nu ajunsese încă grânarul ce va fi mai târziu; trimetea, de asemenea, în Ardeal, potrivit tarifului vamal din 1717, grâu, orz și porumb (tritico turcico).

« *Lemnele moldovenești* » cu specificarea « stejar, corn, brad » sunt trecute de Dimitrie Cantemir în fruntea listei de articole de export ale Moldovei. Și într'adevăr se exportau cantități însemnate prin portul Galați: trunchiuri de brad pentru catarge,

cherestea — între altele şi pentru casele din Stambul, ale căror ziduri sunt acoperite, după cum se ştie, cu scânduri — apoi material pentru corăbii şi poduri, în sfârşit, esenţe de preţ pentru mobile. O însemnare din 1763 ne arată că s'au trimis la Galaţi « 100 butuci de tisă... 13 scânduri de teiu... 100 scânduri de nuc ». Tisa e o varietate — azi foarte rară — de conifer; un exemplar se găsea încă în 1943 în ograda uneia din casele de lângă mănăstirea Neamţului. Din lemn de tisă s'ar fi înălţat, potrivit legendei, primul lăcaş dela mănăstirea Tismana. Dispariţia acestei varietăţi se datoreşte şi faptului că ciobanii o stârpesc, fiind otrăvitoare pentru oi. O altă esenţă rară — cornul — se exporta tocmai în Egipt; el servea — aşa cum ne arată o relaţiune turcească dela mijlocul veacului al XVIII-lea — la confecţionarea gârbacelor, toiegelor şi măciucilor (mathrak, de unde francezul matraque!). Moldova mai mult decât Muntenia era furnizoarea Stambulului în ce priveşte lemnul de construcţie; hatişeriful din 4 Noemvrie 1774, după tratatul dela Kiuciuk Kainargi, prevede că sumele reprezentând tăiatul şi transportul lemnului se vor scădea din tributul pe care ţara îl plăteşte anual porţii. Un raport francez, din 11 Iunie 1798, arată că lemnul de export pentru nevoile marinei turceşti se tăia mai ales din marea pădure din împrejurimile Pietrei; pe Bistriţa şi apoi pe Siret, el ajungea în Dunăre la Galaţi. Tot din acest raport aflăm că Poarta exercita, în privinţa exportului lemnului de construcţie, un adevărat monopol, neîngăduind să fie vândut în alte ţări.

Sarea se exporta, sub formă de grunji mari sau « drobi » în ţările din miazăzi şi răsărit. Dimitrie Cantemir arată în « Descriptio Moldaviae » că, în afară de locuitorii băştinaşi « vin din Bugeac şi din Crimeea şi din alte ţinuturi mai depărtate ca să ia în corăbii sare în tot anul ». Iar călătorul englez Bargrave, din vremea lui Vasile Lupu, ne spune că « se exportă în Turcia mari cantităţi » de sare moldovenească. Intr'o plângere din 20 Februarie 1673, hatmanul Cazacilor Ivan Samuilovici arată că nu mai puţin de 900 (nouă sute) de care cu boi, pline cu sare, fuseseră oprite împreună cu negustorii respectivi, să plece din Moldova. La Iaşi exista un « drum al sării »; el e pomenit în documente înainte de 1675. Şi în Muntenia erau asemenea drumuri; ele mergeau dela ocnele din regiunea deluroasă la Dunăre şi anume dela Slănic şi

Telega la Brăila, Silistra, Oltenița, Giurgiu și Zimnicea, și dela Ocnele Mari la Islaz, Calafat și Orșova (document din 1807, Noemvrie 11).

Un alt produs cerut peste hotare era *vinul*. La începutul veacului al XVII-lea, francezul Joppecourt relevă abundența lui în Moldova, ceea ce îngăduie ca, pe lângă acoperirea consumului intern, să se și exporte «în Podolia și în celelalte țări vecine». Faptul este confirmat de Dimitrie Cantemir care precizează că ieftinătatea vinului moldovenesc «aduce negustori ruși, poloni, cazaci, ardeleni și chiar unguri care transportă în țara lor cantități mari de vin, deși nu e mai bun decât ale lor». Șiruri întregi de care ale negustorilor «cazaclii» porneau toamna târziu din podgoria țării de jos, în special dela Odobești, unde un cartier întreg și o biserică înălțată în 1777 poartă până azi numele lor. Vinul de Cotnari, vestit în Polonia încă din veacul al XVI-lea, era «foarte iubit» și la Constantinopol, — cu toată interzicerea religiei — așa citim într'o descriere germană, anonimă, din 1800, a țărilor noastre. In Muntenia erau vestite vinurile de Pitești; orașul avea și o măsură a lui «vadra de Pitești», făcută de Constantin Brâncoveanu: ne-o spune scrisoarea trimisă de biv vel clucerul Știrbey la 17 Dechemvrie 1700 județului Brașovului; această vadră diferea de «vadra ungurească» ce se întrebuința în aceeași vreme în Ardeal.

Pentru a încheia lista principalelor articole de export, trebue să amintim *potasa caustică*, *silitra*, *păcura*, *tutunul* și *scumpia*. Potasa caustică era un produs moldovenesc (vezi mai sus, p. 567) și se exporta spre Danzig. O amintește — sub numele de «cendres» — și francezul Delacroix, secretarul ambasadei franceze din Constantinopol, care trece în 1675 prin țările noastre. Silitra se exporta atât în Polonia cât și în Turcia; Raicevich, în opera sa *Osservazioni*..., apărută în 1788, dă cifra de 20.000 de oca exportată anual la Constantinopol; aceiași cifră o dă și preotul armean Hugas Ingigian; ea se vindea acolo, potrivit unei relații turcești dela mijlocul veacului al XVIII-lea, cu 40 de aspri ocaua. Păcura se exporta în Turcia și Austria. Tariful din 1727 menționează, alături de păcura propriu zisă («Pokura») și *dohotul* care era un produs din țițeiu; ambele se vindeau în vase de câte 10 oca, dohotul fiind de trei ori mai scump decât păcura. Tariful vamal

muntean din 1811, Ianuarie 1, arată că se trimetea păcură peste Dunăre, în Turcia, cu carul; acesta cuprindea două « berbeniţe » sau butoiaşe; se plătea pentru amândouă 120 de bani drept vamă. Tutunul se exporta în Ardeal; tariful din 1727 ne arată că ocaua de tutun muntean era evaluată la 4 creiţari. Un firman turcesc inedit, din Maiu 1787, aminteşte de tutunul de prizat, fabricat atât în Muntenia cât şi în Moldova, şi pe care negustori ruşi, cumpărându-l cu şase parale ocaua, îl exportau la Constantinopol, spre a-l vinde acolo clandestin. Scumpia, produsă de un arbust şi întrebuinţată la tăbăcit, se trimetea în Ardeal; tariful din 1727 evaluează cântarul de scumpie la 45 de creiţari.

Drumurile. Sub raportul comunicaţiilor, nu constatăm deosebiri *fundamentale* faţă de epoca precedentă. Se merge cu care şi rădvane pe aceleaşi şleauri nepietruite, trecându-se adeseori râurile prin vad. Sunt însă şi câteva fapte noi ce merită a fi semnalate. In primul rând se deschid *două drumuri noi* spre Ardeal, prin munţi. Unul este pe valea Prahovei, dela Comarnic în sus şi răspunde, pe la Predeal, în valea Timişului. Mai înainte fusese pe aci numai o potecă pentru pedeştri şi călări, drumul de care — mai lung — urmând dela Comarnic, plaiul. In timpul războiului turco-austriac din 1788-1791 şi în legătură cu operaţiunile militare purtate în munţi — Austriacii ocupă la început mănăstirea Sinaia — se lărgeşte însă poteca existentă şi se transformă în drum de care. Aceasta va avea drept urmare părăsirea progresivă a vechiului drum de pe plaiu. Cel de al doilea drum nou este pe valea Oltului, între Câineni şi Jiblea. Mai înainte, el evita, între aceste două localităţi, cursul apei, locurile fiind foarte grele — în unele părţi nici nu era loc între apă şi stânca muntelui — ci întocmai ca şi pe valea Prahovei, urca sus pe plaiu, trecând prin Loviştea, prin satele Sălătruc, Perişani şi Titeşti. In timpul ocupaţiunii Olteniei de către Austriaci, aceştia se hotărîră să taie o şosea dealungul Oltului, spre a lega *direct* Câinenii de Jiblea; lucrul fu dus la bun sfârşit, cu mari cheltueli şi greutăţi; noul drum căpătă numele de *Via Carolina*, după numele împăratului Austriei, Carol al VI-lea (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 552 şi vol. III, ediţia a doua, p. 254). Când, în urma tratatului dela Belgrad, Austriacii trebuiră să restitue Oltenia, ei se temură ca noua şosea să nu faciliteze o invazie a Ardealului de către Turci; de aceea

făcură să se specifice în tratat distrugerea ei. Podurile și lucrările de artă fură distruse într'adevăr; circulația vehiculelor încetă, nu însă și a călăreților și pedeștrilor; abia mult mai târziu vor merge din nou carele și trăsurile pe acest drum *mai scurt*; celălalt, prin Loviștea, va pierde, treptat-treptat, din importanță, așa cum se întâmplase și cu cel de pe plaiul Prahovei.

Al doilea fapt care merită a fi relevat este *înmulțirea podurilor*. Numărul lor crește continuu, odată cu îndesirea populației și cu sporirea traficului. E vorba, bine înțeles, de poduri simple, de lemn, foarte rar câte unul de piatră cum e, de pildă, acela dela *Podul Dâmbnviței* (1711), cel dela *Cornățel* peste Ialomița sub Ioan Mavrocordat (1717) sau acela dela *Cănțălărești*, în județul Vasluiu, zidit de Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu, și de soția lui Liliana, în anul dela facerea lumei 7144, deci, dela Hristos, 1635 sau 1636. Lângă Orhei, se amintește, în anaforaua din 1806, Iulie 17, « un pod de piatră ci esti piste pîrîul Cogâlnicul ». Un pod peste Jijiea, nu departe de Capul Stâncei, e menționat cu prilejul luptei dintre Gheorghe Ghica și Constantin Șerban Basarab în 1659. Lângă Iași, « de lăturea târgului, pre pîrîul Căcainii », exista pe vremea lui Ștefăniță Lupu (1659—1661), « podul lui Ștefan Vodă »: pare că e vorba de Ștefan cel Mare mai degrabă decât de Ștefan Tomșa. Pe Bahlui, « din gios de Iași », Neculce amintește « podul lui Bâtcă »; aci a poposit un corp de oaste rusă în 1711. Un pod peste Prut, pe « dubase » adică pe vase, în dreptul satului Tabăra, este amintit sub Constantin Mavrocordat (1742). In București, podul « răposatului Mihail Voevod », deci al lui Mihai Viteazul, este amintit într'un act inedit din 1623, iar podul « Șerban Vodă » într'un hrisov din 1631, ceea ce înseamnă că a fost făcut de Radu Șerban (1602—1611), iar nu de Constantin Șerban Basarab sau Șerban Cantacuzino. Peste Prahova era un pod de lemn la Gherghița; îl amintește Miron Costin relatând expediția făcută de Gheorghe Ștefan în Muntenia, când cu răscoala Seimenilor (1655). Harta Stolnicului Cantacuzino, tipărită la Padova în 1700, arată existența în Muntenia, a 23 de poduri și anume: cinci peste Ialomița, trei peste Colentina, câte două peste Jiu, Dâmbovița și Neajlov și câte unul peste Motru, Olteț, — aceasta e calificat de către Austriaci în 1727 drept « măreț » — Olt, Argeș, Răstoaca, Prahova, Vânăta, Mostiștea și gârla care leagă Dâm-

boviţa de Colentina; desigur vor fi fost şi altele, mai mici, de oarece harta Stolnicului nu înregistrează totul.

Un al treilea fapt nou îl constituie începuturile de organizare oficială a transporturilor pe apă. Şi mai înainte avuseseră loc transporturi de mărfuri şi produse pe Dunăre, pe Siret (mai ales plute!) şi pe Prut; ele se datorau însă exclusiv iniţiativelor particulare; vreun serviciu organizat de stat nu ştim să fi existat în privinţa aceasta; documentele cunoscute până acum, cel puţin, nu-l menţionează. In secolele XVII-XVIII intervine şi iniţiativa oficială. Am amintit mai sus luntrile sau « năvrăţile » pentru transportul sării pe Olt pe care le comandă, în cursul anului 1661, cămăraşul dela Ocnele Mari, deci *dregătorul sau funcţionarul oficial* care avea în grija sa exploatarea acestei însemnate avuţii miniere. Am amintit de asemenea (vezi p. 569) hrisovul domnesc de organizare a flotilei comerciale de Dunăre, din 1793, flotilă cuprinzând câte un vas de fiecare judeţ al Munteniei. Adăugăm că Austriacii, atât în timpul ocupaţiunii Olteniei cât şi mai târziu, au făcut repetate încercări de navigaţie pe Olt. In ce priveşte pe Turci, ei s'au folosit în mod obişnuit, după ocuparea Cameniţei (1672) de apele Prutului pentru a transporta zahereaua şi proviziile necesare acestei cetăţi precum şi, mai târziu, cetăţii Hotinului. La *Ţuţora* exista un depozit de subsistenţă al fiscului otoman; punctul maxim până la care puteau sui şăicile pe Prut era, după mărturia unui Turc cărturar din Hotin, târgul *Podului* numit mai târziu *Lipcani* iar în turceşte *Kanlî Köprü* adică Podul sângeros (vezi şi mai jos, p. 754).

In legătură cu circulaţia, trebue însemnată o inovaţie a epocei pe care o cercetăm şi anume *înfiinţarea poştei*. In epoca veche era, pentru transmiterea veştilor grabnice, instituţia curierilor domneşti sau a *olacului* — cuvântul e de origine tătară (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 567—568). In 1641, Aprilie 20 Gheorghe Rákoczy I, reglementează în Transilvania *serviciul de poştă*, arătând în mod precis drepturile şi îndatoririle postaşilor. In Principate, constatăm poşta sau, cu un termen turcesc, *menzilul* în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. In Moldova, cea dintâi menţiune este din timpul domniei lui Antonie Ruset (1675—1678). Referindu-se la greutăţile care căzuseră asupra ţării în urma cucerirei Cameniţei de către Turci, greutăţi între care era şi asigurarea unei

comunicații rapide cu noua posesiune din Polonia, Neculce arată că « Antonie Vodă ținea mezilul din Ștefănești până în Camenița ». Greutățile au continuat și sub Duca Vodă: « atunce era greu în țeară — povestește cronica — pentru zaherele și meziluri, la drumul Cameniței ». Pe timpul cât a stat Carol al XII-lea, regele Suediei, la Varnița, lângă Tighina, iar soldații lui prin diferitele târguri ale Moldovei de nord, acest monarh își organizase un serviciu propriu de poștă. Axinte Uricarul relatează că « Șvezii aveau cai de poștă la toate conacele, din Tighina până în Iași, și din Iași până la Cernăuți și până la Ocnă, numai pentru purtatul cărților ». Un document inedit, din 29 Mai 1696, dela Antioh Cantemir, amintește între obligațiile țăranilor birnici, alături de « caii de olac » și « caii de mezâl » adică de poștă; documentul se află la Academia Română. Un al doilea document inedit, dela Grigore Ghica, din 7 Iulie 1741 și aflător tot la Academia Română, enumeră, între obligațiile acelorași țărani, « fânul gospod » care trebuie cosit și cărat și « fânul de menzil » adică acela necesar cailor poștei. In anul următor, 1742, cu prilejul încasării « sfertului » din Mai, se amintește « menzilul Chișinăului » de care trebuiau să aibă grijă târgoveții de acolo, procurând caii necesari și suportând « chieltuiala musafirilor ce ar trece în sus » adică a persoanelor oficiale care mergeau cu poșta spre Iași. In Oltenia, Austriacii organizează, potrivit decretului general împărătesc din 22 Februarie 1719, un serviciu al poștelor, cu un conducător, 20 de postași și 80 de vătafi. Alexandru Ipsilanti (1774—1782) reorganizează « menzilul », fixând în amănunțimi, printr'un hrisov special, modul de funcționare și tariful pentru transportul călătorilor. Căci poșta la noi a fost și precursoarea diligenței sau, mai târziu, a trenului. Serviciul cuprindea un număr de stațiuni, la distanțe determinate, circa 20 de kilometri, de unde și unitatea de măsură: *o poștă*; aci se făcea schimbul cailor iar călătorii, eventual, se puteau odihni și ospăta. Una din stațiunile de poștă sau de menzil între Buzău și Ploești a dat numele actualului târg *Mizil*.

Călătorii mergeau în niște cărucioare joase, foarte puțin confortabile, dar trase cu mare iuțeală de patru sau șase cai, îndemnați cu chiote năprasnice de *surugii*. Viteza acestor vehicule a impresionat pe toți străinii care le-au întrebuințat; se pare că

poşta noastră era cea mai rapidă din Europa; e adevărat că uneori, din pricina rapidităţii, cărucioarele se stricau pe drum şi mai întotdeauna pasagerii ajungeau frânţi de oboseală şi ameţiţi de zdruncinături.

O însemnare de cheltuieli ale curţii din Iaşi, cu data 1763, Noemvrie 29, prevede, între altele, « 174,20 <lei> liafa lui Poşta Maestru pe 6 luni ». Pentru serviciul « menzilului » moldovean s'a cheltuit în 1776 suma de lei 49.986 deci aproape o sută de pungi; e un capitol important din bugetul ţării.

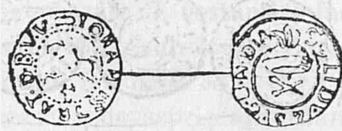

Fig. 27. — Şiling (« şalău ») bătut de Dabija Vodă. Pe avers, jos, sub călăreţ, se vede stema Moldovei: capul de bour.

« Calendariu » de Buda, pe 1815, între alte informaţiuni dă şi « Cel de căpetenie al poştelor curs prin ţara Ungurească, Ardeal şi Ţara Românească ».

Circulaţia monetară. A stabili *lista completă* a monetelor întrebuinţate la noi în intervalul 1601—1821 şi mai ales a fixa *valoarea lor*, în raport cu aceeaşi unitate de măsură, este una din problemele grele ale istoriografiei româneşti. Emeriţii cercetători, d-nii G. Zane şi C. Moisil, au adus o serie de contribuţii preţioase în această direcţie; rezolvarea definitivă a problemei rămâne totuşi în sarcina viitorului. Greutatea stă mai întâi în faptul că în ţările noastre s'au întrebuinţat tot felul de monete — reale şi ideale — străine, turceşti, austriace — în special după tratatul dela Carlovitz (1699) — polone, — mai ales în veacul al XVII-lea — italiene, ruseşti, olandeze şi, în mod excepţional, şi româneşti, sub Dabija Vodă şi Mihail Radu. Spunem « în mod excepţional », deoarece, în urma accentuării suzeranităţii turceşti, domnii noştri n'au mai bătut monedă proprie. Sub Dabija, s'au bătut, la Suceava, « şalăi » — echivalentul moldovenesc al « Schillingului » (vezi fig. 27-29); sub Mihail Radu sau Mihnea al III-lea, în 1658, s'au bătut în Ţara Românească, probabil la Snagov, *dinari* de argint, cu legende latineşti; cea de pe verso, dând ocol unei acvile bicefale, are următorul mândru cuprins: « Si Deus nobiscum, quis con<tra> no<s> »? (vezi fig. 30). Tot ca monete locale, menţionăm

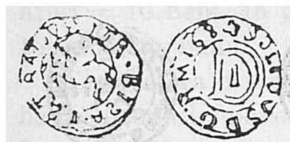

Fig. 28. — Şiling bătut de Dabija Vodă în monetăria sa dela Suceava (1661—1665).

şi pe cele bătute de armata rusă de ocupaţie, la Sadagura, lângă Cernăuţi, în răstimpul dintre 1769—1774. De aramă, ele au pe avers stemele unite ale Moldovei şi Munteniei, iar pe revers valoarea, în parale şi bani ruseşti (1 para = 3 denghi; 2 parale = 3 copeici).

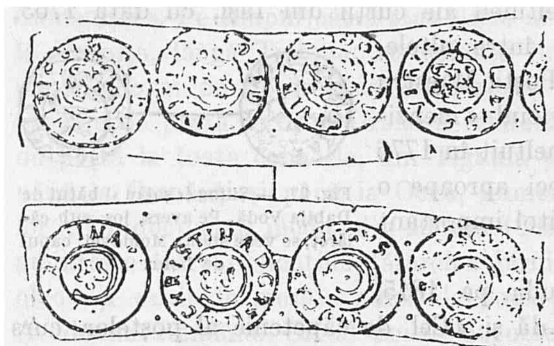

Fig. 29. — Şilingi suedezi falsificaţi în bănăria lui Dabija Vodă din Suceava. Noi le spuneam « şalăi ».

O altă dificultate a cercetării problemei monetare stă în împrejurarea că nu s'a încercat până acum să se raporteze toată această mulţime de monete la un etalon, la galben sau ughiu de pildă sau la florinul împărătesc. Se adaogă faptul că, sub unul şi acelaş nume, se ascundeau monete diferite, din diferite ţări. Astfel, *ortul* putea fi şi cel polon, şi cel din Brandemburg, dar şi ortul turcesc; *groşul*, de asemenea, putea fi şi cel austriac, dar şi cel polon. In sfârşit, trebue să se ţie seamă de faptul că din una şi aceeiaşi monetă erau *emisiuni cu valoare diferită*, după titlul lor, adică după cantitatea de metal preţios pe care o cuprindeau. De aceea, se menţionează uneori în cronici şi în documente dacă e vorba de « aspri noi » sau « aspri vechi », de « bani noi » sau « bani vechi », de « lei noi » sau « lei vechi ». Nu intră în cadrul acestei lucrări de a rezolva *ιomp et* problema pusă în rândurile de mai sus: ar însemna să întocmim o monografie detailată. Vom încerca totuşi să facem oarecare ordine în acest domeniu stufos şi să fixăm o serie de echivalenţe. In acest scop, vom grupa alfabetic monetele principale pe categorii: aspri, galbeni, groşi, zloţi, lei, etc. şi în interiorul fiecărei categorii vom enumera varietăţile, specificând, de câte ori se va putea, şi valoarea lor în raport cu a altor monete, bine cunoscute.

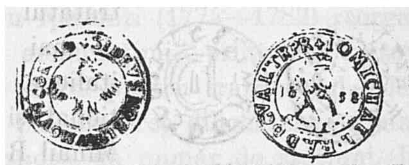

Fig. 30. — Monetă de argint bătută în 1658 de Mihnea al III-lea. Pe avers, mândra deviză: « Si Deus nobiscum, quis contra nos ».

Asprii, moneta mică de argint, întrebuințată în secolele anterioare (vezi vol. II, ediția a patra, p. 555), continuă să circule și în secolul al XVII-lea și chiar al XVIII-lea. Două sute de aspri făceau un galben sau un ughi; așa rezultă din tranzacțiile vremii. Astfel, într'un act muntean datat 7 Aprilie 1623, citim: « stânjeni 200 drept 70 galbeni, însă stânjenul câte 7 costande, fac aspri 14.000 ». Intr'alt act, din 10 Martie 1649, sub Matei Basarab, găsim echivalența: « drept aspri 6600, fac ughi 33 ». O sută de mii de aspri erau tot una cu o « *povară* » de aspri; așa aflăm din două acte inedite dela Academia Română, unul nedatat, dar care poate fi pus în anii 1618—1620, celălalt din 1627. Erau de asemenea tot una cu « *somma* » italiană dela sfârșitul veacului al XVI-lea.

Banii, ca monetă, iar nu ca nume generic, sunt *tot una* cu asprii, sunt al doilea nume pentru această mică monetă curentă de argint. Intr'un act din 1683, privind o vânzare de stânjeni, se specifică: « 1200 stânjeni câte 100 bani stânjenul fac talere 900, fac ughi 600 », ceea ce înseamnă că un ughi era egal cu 200 de bani sau cu un taler și jumătate. In condica vistieriei, sub Brâncoveanu (1700), un galben e egal cu 200 de bani. De unde rezultă în mod evident că asprul era tot una cu banul, după cum galbenul era tot una cu ughiul. In mod excepțional, la începutul veacului al XVII-lea, găsim și aspri care sunt mai mari decât banii. Astfel întâlnim odată echivalența 6 aspri = 10 bani; altă dată chiar 5 aspri = 10 bani. In genere însă, după cum am arătat, asprul era tot una cu banul.

Copeica era o monetă de argint, de origine rusă, valorând doi bani. Cronica, povestind alianța dintre Dimitrie Cantemir și Petru cel Mare, spune că acesta din urmă a trimis domnului Moldovei « câteva mii de ruble, bani de argint, tot copeice ». Iar mai departe, descriind scumpetea ce era în țară din cauza lipsei de grâne — precizează: « că acum agiunsese sacul de făină câte 10 ruble, cumu-i la noi 10 ughi; eară la obuzu (la tabăra armatei rusești) pânea de 60 dramuri *6 copeice adecă 12 bani* ».

Costanda era o monetă de argint, egală cu 10 aspri sau 10 bani; ea reprezenta deci a douăzecea parte dintr'un galben sau un ughiu. In 1622, Noemvrie 12, în Muntenia se vând 50 de stânjeni, câte 4 costande stânjenul, primindu-se în totul 2000 de aspri.

Iar în 1648, Iulie 20, la o vânzare similară, în Barboşi, lângă Căldăruşani, se obţine pentru 100 stânjeni, câte două costande stânjenul, 10 ughi în totul.

Creiţarul, din nemţeşte Kreuzer, după crucea care era bătută pe una din feţele lui, reprezenta a şaizecea parte dintr'un florin austriac. Mai exista şi *creiţarul polon*; potrivit cursului fixat de Camera Aulică, la 18 Iulie 1729, pentru Oltenia, el valora trei sferturi din creiţarul împărătesc, trebuiau deci optzeci de creiţari poloni pentru un florin.

Ducaţii erau de două feluri: de argint şi de aur. Cei dintâi continuau — se pare — ducaţii din secolele anterioare; o mărturie din 1642 dă echivalenţa 200 bani «care face 4 ducaţi». Ceilalţi erau — pe vremea ocupaţiei austriace în Oltenia — de trei feluri: ducatul veneţian, ducatul ordinar şi ducatul de Kremnitz. La început tustrei valorau câte 4 florini şi 10 creiţari; ulterior, această valoare a rămas numai pentru ducatul de Kremnitz; celelalte două fiind echivalente numai cu 4 florini şi 6 creiţari. In Transilvania, principii şi oraşele au bătut monete de aur de 10 ducaţi (Gheorghe Rákoczy I în 1646, Acaţiu Barcsay în 1659, Braşovul în 1612) şi chiar de 100 de ducaţi (Mihai Apaffy în 1677).

Dutca era o monetă rusească, de argint, valorând două copeici, adică patru bani. In 1711, după retragerea armatelor lui Petru cel Mare, caimacamul de scaun din Iaşi, Lupu Vornicul, primise ordin dela Vizir să-i trimită 60 de pungi de bani. A încercat să execute ordinul: «ce alţi bani nu prea erau — povesteşte cronica — fără cât copeice şi *dutce de câte patru bani* şi timfi de cei noi moskiceşti. Deci, cu mare nevoinţă, deabia s'au strinsu 12 pungi de acei bani şi au trimis la urdie la Vezirul, *şi i-au luat tot cu scădere*», ceea ce înseamnă că agiul a fost ridicat, că banii n'au fost socotiţi la valoarea nominală.

Un document din 1645, scris în Dragoslavele din Muscel, pomeneşte — dacă a fost bine citit — şi o altfel de dutcă, de o valoare mai mult decât întreită faţă de cea amintită mai sus; citim în document: «dutce pentru 24 florini, *dutca de socotit în 13 bani*».

Florinii, *florinţii* sau *fiorinii* erau vechile monete de aur, de origine italiană, dar care s'au bătut, în secolele XVII şi XVIII, şi în Austria; erau, la începutul veacului al XVIII-lea, şi monete

de argint. Un florin de argint avea 60 de creiţari şi era egal în valoare cu guldenul împărătesc şi cu cel francez, afară de cel bătut de Ludovic al XV-lea şi de cel strasburghez. In timpul ocupaţiunii austriace a Olteniei, şi zlotul românesc a fost, la început egal cu florinul; apoi el a fost succesiv devalorizat, ajungând în cele din urmă la 51 de creiţari, deci cu 9 creiţari mai puţin.

Sub numele de *galbeni* s'au înţeles în Ţările noastre o serie de monete reale, de aur, dar şi o monetă ideală, de calcul. Găsim în cronici şi în documente diferite numiri în legătură cu galbenii şi anume: galbeni, galbeni roşii, galbeni de aur, galbeni de aur ungureşti, galbeni tătăreşti, galbeni venetici, galbeni austriaci (vezi fig. 31), galbeni friederici, galbeni împărăteşti, galbeni chezăriceşti, gabeni carolini, galbeni olani, galbeni zingirlii, galbeni funduclii, galbeni turalîi, galbeni olandezi (vezi fig. 32), galbeni de Cremnitz sau, cum le spunea poporul, crimenţi, galbeni dodecari etc.

Fig. 31. — Ducat austriac, de aur, bătut în 1787, de Iosif al II-lea. Incă unul din soiurile de « galbeni » care circulau la noi.

Galbenul, moneta ideală sau de calcul, întrebuinţată atât în veacul al XVII cât şi al XVIII-lea, era egal cu 200 de aspri sau bani; era egal de asemenea cu un taler şi jumătate sau un leu şi jumătate; era în sfârşit tot una cu ughiul. In 1611, 66 de galbeni fac 13.200 de aspri; în 1620, 185 de galbeni de aur echivalează cu 37.000 bani; la 7 Aprilie 1624, se dă identitatea: 70 galbeni sau 14.000 de aspri. In condica vistieriei, la 1700, sub Brâncoveanu, un galben e socotit drept 200 de bani. In sfârşit, în 1726 (?), într'un dicţionar de termeni româneşti, alcătuit în Oltenia, sub dominaţia austriacă, găsim următoarea definiţie: « Galbin. Moneta ideale calcolata per un talaro leonino e mezzo ».

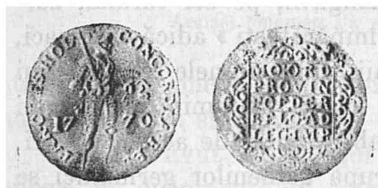

Fig. 32. — Ducat olandez de aur, bătut în 1770. Era unul din « galbenii » care circulau la noi.

Dar alături de această valoare *constantă*, găsim pomeniţi în documente şi galbeni cu alte valori. Astfel, în Muntenia, într'un act din 1601, citim: « şi galbenul câte aspri 120 »; în 1698: « 12 galbini care fac 48 de zloţi », ceea ce înseamnă că un galben de

aceştia era egal cu patru zloţi; în 1745, Octomvrie 1: «galbeni de aur 80 care fac taleri 293, bani 40» adică 3,66 taleri pentru un galben. Iar în Moldova, la 19 August 1617, aflăm de «18 galbeni cari fac 30 taleri însă talerul câte 12 potronici şi potronicul câte 9 şalenghi» (şalăi!); de unde rezultă un galben care valora ceva mai mult decât cel ideal, adică ceva mai mult de un taler şi jumătate. La aceeaşi concluzie ne duce documentul moldovenesc din 1679, Iunie 5 în care se spune că 12 galbeni erau egali cu 20 de lei, deci galbenul preţuia 1,66 lei. Credem că aceşti galbeni de valori atât de diferite — dela 120 de aspri până la 4 zloţi — corespundeau la monete *reale* de aur; astfel, de pildă, galbenul de patru zloţi pare să fi fost vreun ducat — veneţian, ordinar, sau de Kremnitz — de oarece aceştia din urmă aveau o valoare asemănătoare.

Numeroşii galbeni reali pomeniţi în actele şi cronicele noastre pot fi împărţiţi pe categorii, după ţara în care au fost bătuţi: Sunt mai întâi galbenii italieni; în această categorie intră «galbenii venetici» adică veneţieni şi cei «tătăreşti», în realitate genovezi, numiţi însă astfel, deoarece la început ne-au parvenit prin intermediul cetăţilor genoveze din *Crimeea*, unde stăpâneau Tătarii (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 557). Urmau apoi «galbenii ungureşti» bătuţi mai înainte în Ungaria, iar în veacul al XVII-lea în Principatul Transilvaniei. Erau «galbenii turceşti», cuprinzând stambolii, galbenii funduclii, pe cei zingirlii, pe cei turalâi, zarmacupii şi sultaninii. Erau «galbenii împărăteşti» adică austriaci, în această categorie intrând şi carolinii, după numele împăratului Carol al VI-lea, dar şi olandezii sau olanii, în amintirea vremii când Olanda era supusă împărăţiei habsburgice (de aceea, uneori, li se spune şi austro-olandezi). In grupa galbenilor germanici se cuprindeau, în afară de cei împărăteşti, şi galbenii «chezăriceşti» sau bavarezi, bătuţi de Karl Philipp la începutul veacului al XVIII-lea, şi «fridericii» bătuţi de Friederic cel Mare la Berlin în 1778.

Valoarea «galbenilor» creşte continuu faţă de valoarea monetelor de argint, a talerilor, de pildă, sau a leilor. Spre sfârşitul epocei fanariote, în 1814, galbenul venetic valorează 13 lei, cel olandez 12 lei şi 20 de parale iar cel împărătesc 12 lei şi 10 parale; în 1819, toate aceste trei varietăţi au acelaşi curs, de 14 lei.

Groşii erau monete de argint, foarte răspândite în Austria, Polonia şi alte ţări europene (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 556-7). La noi circula groşul împărătesc pe care Austriacii îl echivalau, în timpul dominaţiei lor în Oltenia, cu 3 creiţari şi groşul polon, echivalat cu 2 creiţari şi jumătate.

Leul, monetă reală de argint, era tot una cu talerul sau talerul leonin şi valora 133 de aspri sau bani deci două treimi dintr'un galben sau un ughiu; trebuia un leu şi jumătate ca să faci un galben. I se spunea aşa, deoarece, pe una din feţe, era reprezentat un leu; tipul acesta de monetă a fost atât de răspândit şi a plăcut

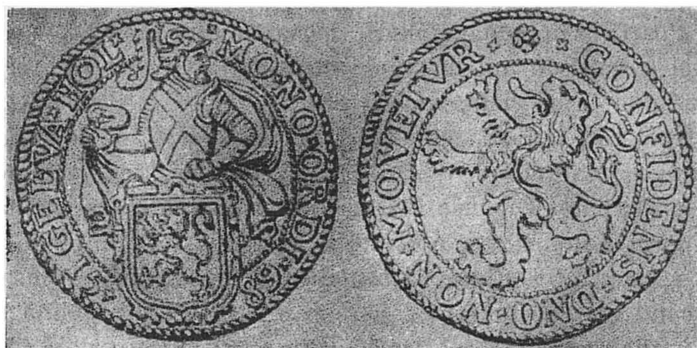

Fig. 33. — Taler olandez din 1589 având reprezentat atât pe revers cât şi pe avers un leu. Taleri asemănători « leonini » au fost bătuţi şi de alte ţări. Fiind foarte preţuiţi la noi, au dat numele monetei noastre naţionale. Acelaşi fenomen s'a petrecut şi în Bulgaria (leva).

atât de mult încât numele ei a devenit numele monetei noastre naţionale (vezi şi fig. 33).

Leul n'a avut tot timpul aceiaşi valoare; de aceea şi găsim uneori în documente şi cronici expresiile de « lei vechi », « lei noi » şi chiar « lei proşti ». In 1587, în Ţara Românească, un leu valora optzeci de aspri în loc de 133, iar un galben 120 în loc de 200. In veacul al XVIII-lea constatăm prezenţa « leilor noi »; două documente moldoveneşti, din 1742, Aprilie 2 şi 1777, Iunie 4, ne arată că un leu nou era egal cu 40 de parale, deci cu 120 de bani; o altă însemnare, posterioară anului 1761, ne dă lămurirea că un « leu vechiu este acum un leu şi 4 părale »; ceea ce înseamnă că noua monetă era devalorizată faţă de cea veche. Şi într'adevăr, o însemnare austriacă din 21 Iulie 1728, referitoare la cursul

monetelor în circulație din Oltenia, ne arată că leul vechiu era egal cu 100 de creițari (133 bani), în timp ce leul nou numai cu 90 (circa 120 bani).

Din expresia « lei bătuți » pe care o întâlnim în letopiseț pentru domnia lui Dumitrașco Cantacuzino în Moldova (1684—1685), se poate trage concluzia că existau și lei « nebătuți » adică lei de calcul, monetă ideală, întocmai ca și galbenul. Faptul nu are nimic excepțional, în trecutul nostru existând mai multe asemenea monete ideale (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 554).

Cinci sute de lei alcătuiau o « pungă » de bani, punga fiind de obiceiu unitatea de măsură în care se socotea tributul țării către Poartă sau sumele mari, încasate din impozite și vămi. Treizeci și șase de mii de pungi alcătuiau o « hazna »; termenul e de origine turcă și înseamnă tezaur.

Lescaia sau *lăscaia*, monetă de mică valoare, ce se întâlnește în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, era intermediară între ban și para. Dionisie Eclesiarhul, vrând să arate ieftinătatea din timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti în Muntenia (1774-1782), spune, între altele, că ocaua de făină de grâu ajunsese « o para, când era mai scumpă a para și o lăscaie », iar « făina de porumb un ban sau mult o lăscaie ». Din cauza micei valori a acestei monete s'a ajuns și la expresia, semnificativă: « nu dau » sau « nu face nicio lăscaie ».

Ortul era o monetă reală, de argint, des întrebuințată în țările noastre; expresia « a da ortul popei » adică a plăti preotului un ort pentru înmormântare, e o dovadă. Circulau mai multe feluri de orți: ortul polon egal în 1728 cu un sfert de leu vechiu, valorând adică 25 de creițari sau 33 de bani (cu această valoare de 33 de bani apare și în corespondența lui Constantin Brâncoveanu cu Brașovul); ortul turcesc, egal, în Oltenia, la aceiași dată, cu un sfert de leu nou; valora deci 22,5 creițari sau circa 30 bani; ortul brandemburghez egalat, după noul tablou de cursuri din 18 Iulie 1729, cu 20 de creițari.

Faptul că în letopiseț se pomenește și de « orți bătuți » (ajunsese sub Dumitrașco Cantacuzino, în Moldova, pe vreme de foamete, « ocaua de unt câte doui orți bătuți ») pare să arate că ortul era, uneori, și o monetă de calcul, întocmai ca și galbenul (cf. mai sus p. 624 « lei bătuți »).

Paraua era o mică monetă turcească de argint. Tabloul de cursuri austriac din 21 Iulie 1728 o socotește egală cu 4 bani şi jumătate sau cu doi creiţari şi jumătate ceea ce nu-i în niciun caz exact, cele două echivalente nefiind egale între ele; pe de altă parte, dicţionarul italian de termeni româneşti din 1726 (?) o echivalează cu un polturac şi jumătate, deci cu doi creiţari şi un sfert, polturacul împărătesc având un creiţar şi jumătate. Aceste trei echivalenţe nu coincid, după cum se vede. Fapt sigur este că un leu nou avea 40 de parale; o aflăm din două documente moldoveneşti, datate 2 Aprilie 1742 şi 4 Iunie 1777; *aşa dar paraua era egală cu trei bani*; aceasta corespunde însă întocmai cu valoarea dată de dicţionarul italian. In traducerea engleză a operii lui Dimitrie Cantemir, « Istoria imperiului otoman », găsim de asemenea că trei aspri fac o para.

Pitacul era o monetă de argint egală cu şapte creiţari; tablourile austriace de cursuri din 1728 şi 1729 o numesc respectiv « septenarius » şi « Sibner ».

Polturacul, monetă reală, de circulaţie zilnică, corespunzând paralei turceşti, era de două feluri: polturacul împărătesc şi cel polon. La început erau socotiţi egali; tabloul din 1729 hotărăşte însă pentru cel dintâi valoarea de un creiţar şi jumătate, iar pentru cel de al doilea numai de un creiţar şi un sfert. E de observat de altfel că Austriacii, în timpul ocupaţiei Olteniei, au căutat în mod sistematic să devalorizeze monetele polone în raport cu cele împărăteşti. Raportat la leul nou, polturacul împărătesc era egal aşa dar cu trei bani, întocmai ca şi paraua.

Potronicul era o monetă reală de argint, de origine polonă, circulând mai mult în Moldova şi având aceiaşi valoare ca şi costanda, anume zece bani. De aceea se şi dă în Moldova, la 3 August 1706, echivalenţa 1 ughi = 20 de potronici. Constatăm însă şi alte valori pentru potronic: astfel, într'un document moldovenesc din 19 Aprilie 1621 citim: « 750 talere, banii câte noauo bani un potronic » şi tot acolo mai jos: « însă potronicul câte noauo bani ». La 19 August 1617, în Iași, talerul era socotit « câte 12 potronici și potronicul câte 9 șalenghi », de unde rezultă că banul era tot una cu şilingul sau, cum îi spuneau Moldovenii, cu « şalăul ». Pe de altă parte, în Pravila lui Vasile Lupu se specifică: « 12 aspri carii fac 2 potronici de argint », de unde rezultă că potronicul era

egal cu 6 aspri. Cum se explică aceste valori diferite ale potronicului? Pentru aceea de 9 bani sau 9 șilingi, am putea să admitem că avem de-aface cu un *agiu*, cu un scăzământ adică de zece la sută, valoarea oficială rămânând aceea de 10 bani. Mai greu de explicat e pasagiul din pravilă.

Șuștacul era o monetă polonă, de argint, egală cu patru poltùraci sau șase creițari: așa ne spune tabloul austriac de cursuri din 21 Iulie 1728.

Rubla, monetă rusească « per excellentiam », era egală în valoare cu ughiul nostru, deci cu 200 de bani. Echivalența ne e confirmată de cronicarul Ion Neculce care în *Letopisețul* său spune că senatul rus a hotărît să i se dea lui Dimitrie Cantemir « *câte douăzeci de pungi de bani pre an care fac șase mii de ruble* ». O pungă de 500 lei era egală așa dar cu 300 ruble, deci rubla egală cu un leu nou și două treimi sau cu un leu vechi și jumătate. Cum leul avea, pe vremea aceea în Moldova, 120 bani, rezultă că rubla era tot una cu 200 bani, deci cu ughiul. Intr'o rublă intrau 100 de copeici sau 50 de dutce (vezi și mai sus, sub aceste nume!). S'a întrebuințat în țările române mai ales după expediția din 1711.

Șalăii sau șilingii sunt singura monetă moldovenească din intervalul 1601—1821. De aramă, având un diametru de 14,5 milimetri, ei au fost bătuți la Suceava, în bănăria înființată de Dabija Vodă în 1661 și care a durat până în 1668 (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 138). S'au descoperit până acum șapte tipuri de asemenea « șalăi » moldovenești.

Talerul, ca și galbenul, a însemnat la noi atât o monetă de calcul cât și o grupă întreagă de monete reale, de argint, foarte des întrebuințate. Moneta de calcul era tot una cu leul și valora obișnuit două treimi dintr'un galben sau un ughiu. Fiind tot una cu leul, găsim, în documente, echivalența un taler = 133 de bani dar și un taler = 120 de bani, după cum e vorba de lei vechi sau lei noi. Câte odată, în actele vremii, socoteala se face însă și pe 132 de bani, astfel, de pildă, într'un act din 22 Octomvrie 1713, când 620 de stânjeni vânduți cu 66 de bani stânjenul dau suma totală de 310 taleri.

In privința talerilor monete reale de argint, cel mai răspândit era *talerul leonin* (vezi mai sus, p. 623), a cărui valoare corespunde

cu aceea a talerului de calcul. Alături însă de acesta, mai circulau în Ţările noastre o sumă de alţi taleri, de valori diferite. In condica vistieriei lui Brâncoveanu, din 1700, găsim, pe lângă talerul obişnuit de 133 de bani, un altul de 123,5 bani şi un al treilea de 138 de bani. La 25 Iunie 1641, se face o vânzare de 50 de stânjeni în Făgărîta, lângă Căldăruşani, cu preţul de 44 de bani stânjenul, primindu-se în total 16 taleri ceea ce înseamnă că talerul era egal cu 137,5 bani. Iar într'un act inedit dela Matei Basarab, din 12 Mai 1651, se spune precis: «taleri 3 pol (3 şi jumătate !), taleru câte aspri 154». Tabloul de cursuri fixat de Camera Aulică austriacă, la 18 Iulie 1729, pentru Oltenia, prevede, în afară de «Lewenthaler»-ul sau talerul leonin (leul !) nu numai puţin de şase feluri de taleri, plus două subdiviziuni de taler. Erau talerul olandez, talerul burgund şi perntalerul, valorând fiecare câte un florin şi 54 de creiţari, fiind deci superiori cu 20 de creiţari talerului leonin. Urmau apoi talerul împărătesc — i se spunea şi «imperial» şi «sgripţor», după pajura bătută pe una din feţe — şi talerul francez (afară de acela al lui Ludovic al XV-lea), echivalenţi fiecare cu 2 florini. Era, în sfârşit, talerul polonez, a cărui valoare nu se precizează. Ca subdiviziuni sunt amintite sfertul de taler burgund, valorând 28,5 creiţari şi jumătatea de taler leonin, valorând 47 de creiţari. Dar pe lângă varietăţile de taleri pomeniţi în tabloul Camerei Aulice, au mai circulat, în ţările noastre şi alţii precum talerii ruseşti, talerii turceşti, talerii veneţieni cărora li se mai spunea şi scuzi, talerii ioachimici, etc.

Timfii erau monete de argint ruseşti; sub numele de «timfi de cei noi moskiceşti» sunt amintiţi în cronică, în legătură cu expediţia din 1711 a lui Petru cel Mare.

Tultul, monetă reală de argint, era de două feluri: turcesc şi imperial. Cel turcesc, pe vremea lui Brâncoveanu şi Ştefan Cantacuzino, era tot una cu o treime de leu sau 44 de bani; la atât se urca văcăritul în 1713. Inainte de fixarea cursurilor, făcută de Austriaci în Oltenia, ambii valorau la fel şi anume o jumătate de florin; în preajma fixării, se propune o diferenţiere în defavoarea tultului turcsc: acesta să fie primit numai la 28 de creiţari şi jumătate, în timp ce celălalt să rămâie la valoarea anterioară de 30 de creiţari. Totuşi, când se fixează cursurile, la 18 Iulie 1729, Camera Aulică decide să scoată din circulaţie tultul turcesc;

aceiaşi măsură se ia şi pentru ortul turcesc: ambele făceau, se vede, concurenţă pe piaţă monetelor similare imeriale. Termenul tult este de origine turcească şi înseamnă « a treia parte ».

Ughii erau cel de al doilea nume al galbenilor, aşa încât cele spuse asupra acestora din urmă (vezi mai sus, p. 621), li se aplică şi lor. Exista deci un *ughiu*, monetă ideală, de calcul, valorând 200 de bani sau 20 de costande sau un taler şi jumătate; îl întâlnim adeseori în tranzacţiile secolului al XVII-lea. La 1 Septemvrie 1644, se vând 60 de stânjeni cu câte 60 de bani stânjenul, luându-se în total 18 ughi, ceea ce înseamnă că ughiul avea 200 de bani; documentul se găseşte în condica mănăstirii Căldăruşani. In 1683, vânzându-se 1200 de stânjeni cu câte 100 de bani stânjenul, suma totală este de 900 taleri sau 600 de ughi, de unde echivalenţa un ughiu = un taler şi jumătate = 200 bani. La 18 Noemvrie 1669, se vând iarăşi 260 de stânjeni cu câte 60 bani, obţinându-se 78 de ughi; ughiul e egal cu 200 de bani. In Moldova, găsim în 1654 echivalenţa: 1333 ughi = 2000 taleri, deci un ughiu valora cât un taler şi jumătate.

Alături însă de *acest* ughiu, întâlnim uneori în documente şi un altul a cărui valoare diferă de cea fixă, arătată mai sus. Astfel la 6 Decemvrie 1670, Matei paharnicul şi Ion hânsariul din Schiopeni, judeţul Râmnic, vând lui Şărban spătarul 370 de stânjeni, cu câte 28 de bani stânjenul, primind în totul 58 de ughi şi jumătate. De unde rezultă că ughiul are aci numai 177,09 sau, rotund, 178 bani. In 1641, se vând 600 de stânjeni cu câte 4 costande stânjenul, primindu-se 140 de ughi. Prin urmare, un ughiu are, în cazul acesta, 17,1 costande adică 171 bani, costanda valorând 10 bani. Avem de-a-face în cazurile de mai sus — şi nu sunt singurele — cu ughi a căror valoare diferă, ca şi la galbeni, de aceea a ughiului ideal de calcul.

Numele de « ughiu » vine din prescurtarea paleografică ugg. (**угг.**), întrebuinţată în actele noastre vechi pentru « uggrăski » (**уггрыски**) = ungureşti, referitoare la galbenii ungureşti, adică florinii de aur bătuţi în Ungaria şi des întrebuinţaţi în tranzacţii. Din « ug », la singular, s'a format pluralul « ughi », de unde apoi s'a refăcut singularul « ughiu ».

Zloţii ar fi trebuit să fie, potrivit numelui, *exclusiv* monete de aur, deoarece zlot vine din vechiul slav zlat, ruseşte zoloto, care

înseamnă aur (cf. Zlatna !). Constatăm într'adevăr că, sub acest nume, se înțeleg în actele secolelor XVII și XVIII monete de aur; așa, de pildă, în condica vistieriei lui Brâncoveanu, găsim adeseori pomeniți «zloți» sau «zloți venetici» valorând fiecare câte doi taleri și jumătate: 400 zloți sunt arătați ca egali cu 1.000 taleri, 1.000 zloți cu 2.500 taleri, etc.

Dar alături de aceste monete de aur, de valori diferite, întâlnim sub numele de *zloți* și monete de argint, iarăși de valori diferite. O însemnare munteană, din 1698, precizează «12 galbini care fac 48 de zloți», deci patru zloți la un galben. In testamentul Dospinei Strâmbeanu, din 1 Octomvrie 1745, citim: «bani de argint, zloți 640, care fac taleri 450», de unde rezultă că un zlot era egal cu 0,70 dintr'un taler sau că trebuia 1,42 zloți pentru un taler. Dicționarul italian de termeni tehnici românești, întocmit în Oltenia, în timpul dominației austriace, definește zlotul drept o «monetă turcească având curs în Valahia și valorând 66 de creițari». Un alt izvor, cam din aceiași vreme și referindu-se tot la Oltenia, dă echivalența un zlot = 44 de polturaci adică iarăși 66 de creițari, polturacul împărătesc valorând un creițar și jumătate (vezi și mai sus, p. 625). O valoare foarte apropiată și anume 67,5 creițari e indicată într'o notă asupra stabilirii cursului diferitelor monete în Oltenia, din 21 Iulie 1728. Austriacii au dus o politică monetară cu totul ostilă *zlotului* nostru: dela cursul de 66 sau, după alte izvoare, 67,5 creițari cât prețuia înainte de ocupație, ei îl reduc mai întâiu la 60 de creițari, îl fac adică egal cu florinul, pentru ca, mai târziu, să-l scadă treptat-treptat până la 51 de creițari; aceasta înseamnă însă o devalorizare de 25%, deci o pagubă însemnată pentru toți deținătorii de zloți. Chestiunea «zlotului» a iritat multă vreme spiritele în Oltenia austriacă și le-a îndepărtat Imperialilor multe simpatii (vezi și vol. III, ediția a II-a, p. 254).

Cronica atribuită lui Nicolae Costin, povestind a doua domnie a lui Mihai Racoviță, arată că în vara anului 1708 s'au adaos «și pogonăritul de vii... cu un zlot mai mult peste leu, de au dat bieții oameni cei cu viile câte un galben de pogon și tare... oftau și se văietau». De unde rezultă că un leu plus un zlot era egal cu un galben. In ipoteza că ar fi vorba de lei vechi, de 133 de bani unul, zlotul ar fi deci egal cu 67 de bani, galbenul având,

după cum se știe, 200 de bani; dacă socotim în lei noui (= 120 bani), atunci zlotul are 80 de bani.

Acest zlot de argint, superior florinului, dar inferior leului sau talerului, a fost una din monetele des întrebuințate la noi; în operațiunile fiscale ale secolelor XVII și XVIII el revine frecvent; a dat, întocmai ca și galbenul și leul, numele uneia din dări: zloții; agenții care o strângeau se numeau zlotași. Tot din pricină că era o monetă curentă a servit și ca monetă de calcul, monetă ideală întocmai ca și galbenul, leul și ortul. De aceea și întâlnim adesea în documente, în secolul al XVII-lea, expresiunea de «zloți bătuți» adică efectivi, peșin, spre deosebire de zloții de calcul.

Dar în afară de aceste monete mai însemnate, dela *aspri* până la *zloți*, au mai circulat în Țările Românești, în intervalul dintre 1601 și 1821, o sumă altele. Amintim, astfel *burlincii*, *caragroșii*, *ecsildarii* numiți uneori și *eizindari*, *filerii*, *funduclii*, *greslele*, *groșițele*, *horgroșii*, *irmilicii*, *leițele*, *marghiolii*, *mariașii*, *misirii*, *nesfielele*, *piaștrii*, *rubielele*, *sfanții*, *stambolii*, *tumblii* și *zarmacupii*. Dintre acestea, unele erau monete de argint, altele de aur.

Fig. 34. — Sfanț (sau sorocovăț) de argint, din 1783, dela Iosef al II-lea, împăratul Austriei.

In prima categorie intrau: *groșița*, *mariașul* și *sfanții* (dela zwanzig; vezi fig. 34), tustrele monete austriace, valorând pe vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782) respectiv 2, 10 și 13,5 parale. Intrau apoi *leița*, *piastrul* și *irmilicul* de origine turcească. Cea dintâiu, inferioară zlotului, valora o jumătate de leu; piastrul era egal, în 1719, cu 120 de aspri deci cu talerul sau leul nou iar irmilicul cu 60 de aspri sau *douăzeci* de parale (yirmi în turcește). Valoarea piastrului a mers însă scăzând necontenit, pentru a ajunge, în 1830, la a zecea parte din ce fusese inițial. Intra, în sfârșit, *horgroșul* sau *horgoșul* (hergoșul), valorând 17 creițari; termenul e de origine maghiară (din horgas, încovoiat, strâmb).

In a doua categorie, a monetelor de aur, intra bogata serie a galbenilor: *rubiaua* și *nesfieaua* însemnând respectiv «un sfert»

şi «o jumătate» de galben; apoi *caragroşul*, valorând sub Brâncoveanu 1,1666 lei iar în 1719, 181 de aspri. In acelaş an, galbenii noui bătuţi la Stambul (li s'a mai zis şi *stamboli*) preţuiau 390 de aspri; *zingirliii* («cu lanţ» din cauza lanţului imprimat pe dungă) şi *turaliii* (dela tugra, stema oficială; în româneşte tura, turaua) bătuţi la Cairo, 330 şi 315 aspri. Un alt galben egiptean se numea *mîsîr* (sau misir), după numele turcesc al ţării. *Funducliul* era galbenul bătut de Mustafa al III-lea şi urmaşii săi până la Mustafa al IV-lea (1757—1807); i se zicea astfel din cauza perlelor ce dau ocol monetei pe margine şi cărora Turcii le spuneau «alune» (fîndîk). *Zarmacupul* (din turceşte «zer-mahbub», «aur favorit») a fost bătut începând dela Ahmet al III-lea (1725); era dintre monetele de aur cele mai căutate, având un titlul superior (24 carate).

BIBLIOGRAFIE

I. Agricultura şi bogăţiile miniere. 1. N. IORGA, *Ancienneté de la culture du maïs en Roumanie*, n *Bull. Sect. Hist. Acad. Roum.*, IX (1921), p. 185—191; 2. M. STAMATIU, *Istoricul exploatărilor de sare din regiunea Slănic-Prahova*, în *Mem. Sect Ştiinţ Acad. Rom.*, seria 3, t. XVIII (1942-13), p. 219—247. 3. I. DOBRESCU, *Documente inedite privitoare la petrolul românesc* (sub tipar).

II. Industria. 4. V. A. URECHIĂ, *Istoria Românilor*, t. I—XIII, Bucureşti, 1892—1901; 5. N. IORGA, *Istoria industriilor la Români*, Bucureşti, 1927, 226 p. in 8°; 6. FR. BABINGER, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les pays roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, t. XVIII (1935—1936), p. 141—189; 7. MIHAI POPESCU, *Fabricile de hârtie ale lui Matei Basarab*, în *Rev. Ist. Rom.*, VII (1937), p. 384—388; 8. CONST. C. GIURESCU, *Inceputuri de industrie în Ţările Româneşti*, Bucureşti, 1938, 13 p. in 8°; 9. E. BĂDESCU, *Metalele preţioase*, în *Enciclopedia României*, III, Bucureşti, 1939, p. 705—728; 10. PETRE CAPRIEL, *Metalele diverse*, în *Enciclopedia României*, III, p. 729—754; 11. C. ORGHIDAN, *Industria Metalurgică*, în *Enciclopedia României*, III, p. 831—870; 12. A. BUNESCU, *Industria hârtiei şi industria grafică*, în *Enciclopedia României*, III, p. 941—966.

III. Meşteşugurile. 13. N. IORGA, *Breasla blănarilor din Botoşani. Catastihul şi actele ei*, în *An. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*. s. 2, r. XXXIV (1911—1912), p. 1—34; 14. Dr. M. A. HALEVY, *Comunităţile Evreilor din Iaşi şi Bucureşti. I. Până la 1821*, Bucureşti, 1931, 112 + XVIII p. in 8°; 15. CONST. C. GIURESCU, *Din istoricul breslelor bucureştene*, în *Albumul Lunei Bucureştilor*. Bucureşti, 1936, p. 27—35; 16. V. PAPACOSTEA, *Despre corporaţiile moscopolene*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 127—136; 17. EUGEN PAVLESCU, *Economia breslelor în Moldova*, Bucureşti, 1939, 639 p. in 8° (lucrare de căpetenie); 18. CONST. C. GIURESCU, *Populaţia judeţului Putna la 1820*, Bucu-

rești, 1941, 40 p. in 8⁰; 19. NESTOR CAMARIANO, *L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu*, în *Balcania*, VI (1943), p. 201—241.

IV. Comerțul. 20. GHERON NETTA, *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen*, Zurich, 1920, 150 p. in 8⁰; 21. N. IORGA, *Istoria comerțului românesc*, vol. II, București, 1925, 210 p. in 8⁰; 22. GHERON NETTA, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1931, 270 p. in 8⁰; 23. C. STOIDE, *Negustorii din Șarhorod în Moldova*, în *Rev. Ist. Rom.*, V—VI (1935—1936), p. 382—387.

V. Drumurile. 24. GHERON NETTA, *Incercări de navigațiune pe Olt*, București, 1928,144 p. in 8⁰; 25. I. MINEA, *Podul lui Ștefan cel Mare la Iași*, în *Cercet. Ist.*, VIII—IX, 3 (1932—1933), p. 250; 26. ST. NICOLAESCU, *Comunicare despre podul Șerban-Vodă la Soc. Bucureștii-Vechi*, în *Universul* cu data 25 Mai 1938; 27. CONST. C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1943, 28 p. in 8⁰; 28. CONST. C. GIURESCU, *Constructions navales roumaines au XVII-e et XVIII-e siècles* (sub tipar).

VI. Circulația monetară. 29. Dr. G. SEVEREANU, *Monetele lui Dabija-Vodă (1661—1665) și ale lui Mihnea-Vodă Radul (1658—1660)*, în *Bul. Soc. Numism. Rom.*, XVIII (1923), p. 103—109; 30. N. DRĂGAN, *Horgoș (Hergoș), ibidem*, p. 97—98; 31. I. MINEA, *O povară de bani*, în *Cercet. Ist.*, II—III (1926—1927), p. 256—257; 32. G. ZANE, *Sisteme monetare și monete principale din veacurile trecute*, în *Cercet. Ist.*, IV, 1 (1928), p. 3—36; 33. G. ZANE, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, 461 p. in 8⁰ (lucrare de căpetenie); 34. FLORICA C. MOISIL, *Monetele din Țara-Românească în timpul lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1934, 8 p. in 8⁰; 35. C. MOISIL, *Monetele României*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 98—124; 36. H. DJ. SIRUNI, *Monetele turcești în țările române*, în *Balcania*, II—III (1939—1940), p. 31—82.

ORGANIZAREA FINANCIARĂ

Problema financiară constitue elementul central al organizării noastre de stat în veacurile XVII şi XVIII.

Organizarea financiară a avut întotdeauna un rol de căpetenie în vieaţa de stat, prin influenţa pe care a exercitat-o asupra tuturor domeniilor de activitate. Finanţe înfloritoare înseamnă, în genere, prosperitate, continuitate, creaţie; invers, finanţe desorganizate sunt totuna cu instabilitate, lipsă de continuitate, lipsă de securitate. Intre politic şi financiar există un raport permanent iar influenţa lor este reciprocă.

Aceste constatări se aplică întregii vieţi istorice româneşti; ele capătă însă un relief deosebit când e vorba de epoca dintre 1601 şi 1821. Niciodată, în trecutul nostru, problema financiară nu are atâta importanţă ca în acest răstimp; putem spune, fără exagerare, că ea constituie acum elementul *central*, în jurul căruia gravitează totul, dela relaţiile interne până la cele externe, dela vieaţa satelor, târgurilor şi boierimii noastre până la raporturile cu Poarta. Domnii caută să-şi asigure, prin diferite mijloace, încasări cât mai mari, pe de o parte spre a face faţă cererilor, din ce în ce mai însemnate, ale Turcilor, pe de altă parte spre a dispune, în cazul mazilirii, de un fond de rezistenţă care să le îngăduie să aştepte momentul prielnic pentru reluarea tronului şi, odată acest moment sosit, să poată plăti importantele sume legate de o asemenea împrejurare. O constatare se impune: Domnii din acest răstimp care ştiu să-şi asigure printr'o riguroasă — uneori dură — organizare financiară, resurse importante, *stăpânesc timp îndelungat*: E cazul lui Radu Mihnea, Matei Basarab, Vasile Lupu,

Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, Neculai şi Constantin Mavrocordat, Mihai Racoviţă, Grigore al II-lea Ghica, Alexandru Ipsilanti; dimpotrivă, cei care nu sunt în stare s'o facă, îşi văd timpul de stăpânire scurtat; Constantin Hangerliu, Domnul Munteniei, îşi pierde chiar şi vieaţa (1799), din cauza nenorocitei sale politici fiscale.

In linii mari, epoca dintre 1601—1821 continuă organizarea financiară a epocii precedente. Vom găsi deci şi acum, un sistem de *dări*, cuprinzând *dijme* în natură din produsele solului, *biruri* în bani şi *lucru* sau *munci*; vom găsi de asemenea un complex de *venituri* provenind din *vămi*, din *ocne* şi din *amenzi*, la care se vor adăoga veniturile extraordinare provenind din *împrumuturi*. Se va menţine principiul *inegalităţii* în repartiţia impozitelor, acela al *scutirilor* şi *sloboziilor*, precum şi metoda *cislei* în ce priveşte perceperea (vezi vol. II, ediţia IV-a, p. 559—580). Dar alături de aceste moşteniri ale trecutului, apar acum şi o serie de *elemente nouă*, în diferite direcţii.

Trebue subliniat, în primul rând, *sporirea numărului dărilor*; constatăm, în intervalul dintre moartea lui Mihai Viteazul şi răscoala lui Tudor Vladimirescu, în cele două Principate, *circa 90 de nume noui de obligaţii fiscale*, îmbrăţişând un domeniu foarte variat, dela *zdrenţele de cârpă* necesare fabricei de hârtie a lui Matei Basarab până la «*birul şeicilor*» sau corăbiilor, sub Brâncoveanu, şi dela «*alămul*» şi «*uşurul*» plătite lui Mihai Racoviţă de Tătarii bucegeni pentru terenurile pe care le încălcaseră, până la «*birul temniţei*» şi «*birul femeilor rele*» ambele înfiinţate de Ioan Vodă Caragea. Sub Constantin Brâncoveanu, contribuabilii plătesc, în anul 1696, nu mai puţin de *patruzeci şi două* de dări. Iată-le, aşa cum apar ele, pe luni, în condica oficială a vistieriei: 1 Ianuarie, birul lui Ianuarie; 12 Ianuarie, seama a doua; 15 Ianuarie, birul şeicilor; 1 Februarie, birurile lui Februar; 1 Februarie, boii Belgradului; 10 Februarie, dajdea cailor; 16 Februarie, rânduiala carelor; 1 Martie, birul lui Martie; 1 Martie, haraciul; 1 Martie, birul slugeriei; 10 Martie, birul viilor; 15 Martie, rânduiala oilor împărăteşti; 1 Aprilie, birurile lui Aprilie; 1 Aprilie, lipsa haraciului; 1 Mai, birurile lui Mai; 14 Mai, birul lefilor; 18 Mai, rânduiala boilor; 1 Iunie, birurile lui Iunie; 1 Iunie, dajdea casapbaşii; 16 Iunie, birul pentru cheltuiala vistieriei; 1 Iulie, birurile

lui Iulie; 2 Iulie, birul împrumutării; 8 Iulie, birul salaorilor; 10 Iulie, vacile şi oile pentru conacele Tătarilor; 10 Iulie, plocoanele Sultanului; 1 August, birurile pe August; 1 August, rânduiala fânului; 5 August, dajdea datoriilor; 1 Septemvrie, birurile pe Septemvrie; 1 Septemvrie, rânduiala găleţii; 14 Septemvrie, birul slugeriei; 14 Septemvrie, rânduiala cânepii; 25 Septemvrie, rânduiala mierii; 1 Octomvrie, birul lui Octomvrie; 5 Octomvrie, birul mierii; 9 Octomvrie, dajdea mirisii; 1 Noemvrie, birurile lui Noemvrie; 10 Noemvrie, ploconul Hanului; 20 Noemvrie, birul zaherelii; 1 Decemvrie, birurile lui Decemvrie; 10 Decemvrie, vel seamă; 24 Decemvrie, dajdea cherestelii. Aşa, dar, în medie, câte 3—4 dări *pe lună*; în trei luni, câte 5 dări şi într'una singură, Aprilie, numai 2. Aceiaşi situaţie fusese şi în vremea lui Matei Basarab. Un document inedit al acestuia, din 12 Mai 1651, aflător la Academia Română şi privind între altele, satul Amărăşti făcut danie de Domn mânăstirii Sadova, cuprinde o informaţie revelatoare. « Şi le-am scos însumi domnia mea — spune bătrânul voievod referindu-se la sătenii din Amărăşti — din vistierie taleri 3 pol., taleru câte aspri 154 (sic !), fac aceşti taleri 3 pol. într'un an aspri 23.000 ». Trei taleri şi jumătate a 154 aspri talerul sunt egali cu 539 aspri. Pentru ca, plecând dela această bază, considerată drept *un bir* să se ajungă într'un an la 23.000 de aspri, înseamnă că sătenii au plătit *aproape 43 de biruri în acel an* (exact 42,67 !). Era, într'adevăr, mult; birnicii dădeau o mare parte din venitul lor vistieriei; uneori, dădeau chiar din avere, fiind nevoiţi să-şi vândă vitele şi însuşi pământul

Nu trebue să ne închipuim însă că presiunea fiscală a fost *neîntreruptă* în tot acest răstimp de peste două secole. Perioadelor de mare apăsare le-a urmat aproape întotdeauna perioade de destindere; ele erau neapărat necesare deoarece, altfel, satele se risipeau şi vistieria îşi vedea scăzând catastrofal veniturile. După Matei Basarab, a cărui politică financiară n'a cunoscut ezitări, a urmat o destindere sub Constantin Şerban Basarab; după Constantin Brâncoveanu, unul din cei mai abili financiari ai noştri care, după părerea contemporanilor, transmisă prin pana italianului Del Chiaro « ştia să jupoaie oaia, fără s'o facă să ţipe » (« sapeva pelar la gazzuolo senza farla gridare »), au urmat unele uşurări simţitoare, în special desfiinţarea « *văcăritului* ». Tot ast-

fel şi în Moldova, apăsarea din a doua domnie a lui Mihai Racoviţă (1707—1709) e compensată prin destinderea de sub urmaşul său Neculai Mavrocordat, după cum sporirea dărilor sub cei doi Callimachi — Ioan Teodor şi Grigore — e urmată de scăderea lor sub gospodarul Grigore al III-lea Ghica. Unele dări apăsătoare, care provocaseră mari nemulţumiri — aşa de pildă *văcăritul* şi *cuniţa*, ambele privind cirezile de vite şi caii — sunt desfiinţate prin blestem; nevoi urgente şi considerabile aduc însă după câtăva vreme reînfiinţarea lor.

Cu privire la perceperea dărilor, alături de procedeul colectiv al *cislei*, constatăm aplicându-se acum, în anumite perioade, şi procedeul individual al *pecetluitei* sau *hârtiei* (azi am zice al « rolului » personal !). Cisla avea avantajul *echităţii*: suma globală de plată pentru un sat repartizându-se asupra locuitorilor lui de către sfatul bătrânilor — şi aceştia cunoşteau bine situaţia materială a fiecărui consătean — nu se comiteau abuzuri sau nedreptăţi: dădea fiecare proporţional cu averea. Sau, ca să întrebuinţăm o definiţie din vremea lui Constantin Mavrocordat, « cisla iaste bună că, cine pe ce are, pe aceia dă ». Prezenta însă şi un dezavantaj *pentru vistierie*, deoarece ea favoriza *tăinuirea* birnicilor fugiţi din alte părţi şi aşezaţi în sat. Intr'adevăr, cu cât erau mai mulţi locuitori într'un sat, — peste cei pe care-i ştia vistieria şi în raport cu care fixase suma globală — cu atât cota ce revenea individual se micşora. Locuitorii aveau deci interes să primească pe cei fugiţi din altă parte şi să-i tăinuiască. Procedeul pecetluitei sau hârtiei însemna impunerea *individuală*: el producea mai mult vistieriei, deoarece evaziunea era mai dificilă, sătenii ne mai având interes să tăinuiască pe străini; dădea naştere însă şi la favoruri şi nedreptăţi, agenţii fiscali putând impune după aprecierea lor, apreciere influenţată de daruri, rudenie, prietenie sau resentimente. În Muntenia, prima impunere individuală pe care o cunosc e din vremea lui Mihnea Turcitul (1577—1583 şi 1585—1591). Nepotul acestuia, Alexandru Coconul întărind, la 24 Iulie 1624, o moşie în Ciobăneşti, judeţul Săcueni, arată că proprietarul o stăpânea « încă din zilele moşului domniei mele, Mihnea Voevod, *de când era birul pe nume* ». S'a revenit apoi la sistemul impunerii colective, pe care Matei Basarab o părăseşte din nou în folosul impunerii individuale, mai favorabilă vistieriei.

Întărind în 1645 «slugilor» sale Preda şi Udrişte din Şirineasa satul Dăeştii din Vâlcea, cu rumânii, Voevodul arată că aceşti rumâni «fost-au megiaşi cu toată moşia lor încă mai denainte vreme. Deci când au fost acum în zilele Domnii mele, deacă m'au adus Dumnezeu aicea în ţeară la cinstit scaunul strămoşilor Domnii mele, *iar Domnia mea făcut-au samă ţărăi de i-au pus talere, cineş pre capul lui. Deci aceşti oameni ce scriu mai sus de în Dăeşti, aflatu-s'au şi ei la sama scripturii în sat în Şirineasa şi li s'au scris numele lor acolo în Şirineasa cu 5 talere.* Deci ei ca neşte oameni răi şi fugari, neînvăţaţi a să suferi cu bir după capul lor, n'au vrut să şază să-ş plătească birul şi toate dăjdile unde i-au apucat sama, ce tot au umblat fugari de în sat în sat şi dăjdile lor au rămas în spinarea slugilor domniei mele ce scriu mai sus, de le-au tot plătit ei dela casa lor, fără voia lor, cu bani gata şi cu vite, cu vaci, cu boi, cu cai şi cu oi şi cu stupi şi cu haine, până şi cărţile şi odăjdiile besericii au luoat, de n'au rămas cu nimica, până s'au umplut multă samă de bani, 29.000, de au dat pentru dânşii, de au rămas numai cu sufletele». De aceea, Domnul le dă, în schimb, satul Dăeşti, proprietatea celor fugiţi. Documentul inedit, relatând cele de mai sus, se află la Arhivele Statului; el face parte din documentele mănăstirii Dintr'un lemn. În Moldova, impuneri individuale, pe «hârtii», au făcut, între alţii, Dumitraşco Cantacuzino (1673-5) şi — una din cele mai apăsătoare — Gheorghe Duca, într'a treia domnie (1678—1684).

Din cauza înmulţirii dărilor, deci a greutăţii încasării lor, la termene prea apropiate şi de un personal prea numeros, pe de altă parte din cauza necesităţii introducerii de noui norme, noui procedee şi noui împărţiri, în legătură şi cu schimbările administrative, sociale şi economice, unii domni au simţit necesitatea modificării organizării financiare şi au procedat la *reforme fiscale.* Cele mai însemnate din aceste reforme au avut loc, în Muntenia, sub Matei Basarab (1632—1654), Constantin Brâncoveanu (1688—1714), Nicolae Mavrocordat (1719—1730), Constantin Mavrocordat şi Alexandru Ipsilanti (1774—1782), iar în Moldova sub Dumitraşco Cantacuzino (1673—1675), Antioh Cantemir (1695—1700), Constantin Mavrocordat (1741—1743) şi Alexandru Moruzi (1802—1806).

Matei Basarab a urmărit o politică fiscală riguroasă. A căutat să-şi asigure încasări *importante* şi *regulate*, pe de o parte spre a

putea face faţă cererilor turceşti, pe de altă parte spre a avea cu ce întreţine oastea însemnată cu care şi-a cucerit mai întâi tronul, a respins apoi atacurile repetate ale lui Vasile Lupu şi a impus tot timpul respect Porţii. Tocmai în vederea sporirii încasărilor fiscale, a introdus Matei Basarab — aşa cum am arătat mai sus — impunerea individuală «cineşi pre capul lui», în locul impunerii colective a cislei. Tot în acelaşi scop, n'a permis scăderi sau amânări la plata dărilor. Cine nu putea plăti, trebuia să-şi vândă moşia; de aceea constatăm, în timpul acestui voevod, o serie de sate de moşneni care ajung rumâni, îşi vând adică pământul şi libertatea. Se poate afirma că există, în privinţa aceasta, un paralelism între politica fiscală a lui Mihai Viteazul şi aceea a lui Matei Basarab.

Domnia lui Constantin Brâncoveanu are o deosebită însemnătate sub raportul organizării financiare. In această vreme se introduce pentru întâia dată o dare generală *în bani* asupra vitelor mari: e vestitul şi pe nedrept hulitul *văcărit*; tot acum se face şi prima reformă fiscală în sensul *simplificării*, a *reducerii* marelui număr de dări. Introducerea văcăritului are loc în 1689, aşa dar chiar în cursul primului an de domnie. Acest prim an a fost fără îndoială, cel mai greu, în ce priveşte finanţele, din întreaga stăpânire a lui Brâncoveanu. Turcii, din cauza războiului cu Austriacii, cer sume importante: ele sunt evaluate, în scrisoarea contemporană din 8 Februarie 1690 a postelnicului Mihai Băjescu, la *de cinci ori* haraciul obişnuit adică la 1.500 de pungi. Admiţând chiar o oarecare exagerare a cifrei, fapt este că s'a dat *cu mult* peste haraciul obişnuit; numai aşa se explică de ce Poarta scuteşte Ţara Românească de haraci pe anul următor, 1690. Se adaogă apoi contribuţia foarte ridicată, în bani şi zaherea — cronica lui Radu Popescu o evaluiază la 700 de pungi — cerută de Ducele de Baden, comandantul armatei austriace venite să ierneze în ţară. În sfârşit, ca şi cum n'ar fi fost de ajuns, bântuia şi ciuma, năvăliseră şi lăcustele. Într'o asemenea strâmtorare, Brâncoveanu este nevoit să recurgă la o dare nouă; pentrucă avea nevoie de sume importante, el hotărăşte ca această dare să fie impusă asupra vitelor mari — boi, vaci, cai şi bivoli — care constituiau averea mobilă de căpetenie. Nu era nimeni scutit: nici boier, nici mănăstire, nici breslaş: toţi trebuiau să dea câte un ort adică 33 de bani

de cap de vită. Neculce afirmă că s'ar fi luat mai mult: câte un tult de vită şi câte doi orţi de cal, nu ştim însă cât temeiu se poate pune pe informaţia lui. Fapt este că şi mai târziu, în 1705, când, după o întrerupere de cincisprezece ani, văcăritul se reintroduce sub numele de « seama a doua pe vite », se plătea tot numai un ort; în anii următori — nu putem preciza când, se pare însă că înainte de 1710 — suma sporeşte cu o treime, adică dela 33 la 44 de bani. Răspunzând, la 13 Ianuarie 1707, sfatului cetăţii Braşov, care ar fi vrut ca vitele din ţară ale Braşovenilor să nu fie impuse, Brâncoveanu relevă caracterul general al acestei dări, fără privilegii sau excepţii. « Începând întâi dela noi înşine — spune Domnul — vitele noastre ce avem domneşti le plătim, şi toţi boierii cei mari şi mănăstirile toate şi arhiereii şi toţi dela mare până la mic... nimănui măcar o vită nu se scuteşte ». Iar în 1713, Dechemvrie 26, aducând la cunoştinţa întregii ţări nouile obligaţii fiscale pentru anul următor — câte 44 de bani de cap de vită dar şi o taxă fixă de 66 de bani de contribuabil — Brâncoveanu insistă asupra caracterului echitabil pe care-l are văcăritul, fiind proporţional cu averea. « Pentru multele păsuri ce au căzut asupra ţării — explică el — n'am putut găsi altă dajde mai cu dreptate şi să iasă şi sumă de bani ca să putem face trebile şi poruncile, ci am socotit că *la această dajde cine are mult dă şi mai mult, cine mai are puţin, dă şi mai puţin* şi ajută cu toţii, după putinţă, cu dreptate ». Tocmai din cauză că această dare se aplica fără excepţie, *tuturor* proprietarilor de vite şi în raport *direct proporţional* cu numărul vitelor, *văcăritul poate fi socotit, într'adevăr ca darea cea mai chibzuită şi mai echitabilă din trecutul nostru.* Dacă totuşi el a stârnit atâtea nemulţumiri, dacă cronicile sunt pline de aprecieri extrem de defavorabile — Neculce îl califică drept « obiceiu rău şi spurcat », « rană fără de leac ce se chiamă lepra sau fistula în pântice — dacă a fost desfiinţat, în repetate rânduri, atât într'o ţară cât şi în cealaltă, cu blesteme cumplite şi cu afurisenie, pentru ca totuşi — sub imperiul necesităţii — să se reînfiinţeze, faptul se explică prin aceea că el lovea mai ales în proprietarii mari — boierii şi mănăstirile — deoarece aceştia aveau numeroase cirezi de vite şi herghelii de cai. Dar atât boierii cât şi mănăstirile nu erau învăţaţi să plătească dări pe avere, fiind scutiţi de ele, potrivit unei îndelungate tradiţii. De aceea, când se rupe această tradiţie, când

sunt şi ei impuşi, şi încă greu, deoarece şi averea era mare, protestul e natural. Dacă el se face într'o formă mai vehementă în Moldova, aceasta se datoreşte faptului că într'adevăr aci impunerea e mai ridicată. Constantin Duca, ginerele lui Brâncoveanu, introducând — după pilda socrului său — văcăritul peste Milcov, în toamna anului 1694, hotărăşte să se plătească de vacă şi de bou câte un zlot, iar de cal câte un leu, ceea ce înseamnă cam de trei ori mai mult decât în Muntenia. Înţelegem acum de ce, când un domn voia să-şi facă atmosferă bună printre boieri şi clerici, desfiinţa văcăritul. E ceea ce va face, îndată după suirea, în condiţii atât de penibile, pe tron, Ştefan Cantacuzino, succesorul lui Brâncoveanu. Actul de desfiinţare al văcăritului a fost citit la 18/29 Aprilie 1714 în biserica Mitropoliei, în faţa boierilor, a clerului şi a norodului, iar catastifele cuprinzând socotelile acestei dări « au pus... de le-au ars în mijlocul Curţii domneşti, de le-au văzut toţi ». Bucuria a fost însă de scurtă durată deoarece, în 1717, Ion Mavrocordat reînfiinţează văcăritul. Peste un deceniu şi jumătate se ajunge chiar să se ia *două văcărituri* anual. Grigore Ghica, în hrisovul din 17 Iulie 1733, spune: « Mutându-ne cu domnia dela cinstitul scaun al Ţării Moldovii la cel de mare cuviinţă scaun al Ţărăi Ungrovlahiei, am găsit domnia mea un obiceiu de multă stricăciune ţărăi aceştia care (pentru ca să nu defăimăm) poate fi domnii cei denaintea noastră l-au făcut de sfaturi rele, *dela o seamă de vreme încoace a fi două văcărituri într'un an*, care obiceiu fiind pricină de multă pagubă ţărăi şi de sărăcie pământenilor... am socotit domnia noastră a dezrădăcina această rea şi nefolositoare şi de mare stricăciune rânduială ». De aceea desfiinţează văcăritul al doilea, lăsând numai unul pe an.

Reforma fiscală a lui Brâncoveanu în ce priveşte reducerea numărului mare de dări are loc în primăvara anului 1701. Am arătat mai sus, după condica oficială a vistieriei, cele *patruzeci şi două* de dări încasate în 1696: e numărul maxim pe care-l constat; în anul precedent, 1695, el fusese de 38 de dări, în 1694, de 35. In 1697 găsesc 40 de dări, în 1698, 37. Încasarea tuturor acestor dări, la intervale atât de scurte — câte 3-4 pe lună, uneori chiar 5 — însemna nu numai alergătură multă, socoteli numeroase dar şi un spor de greutate pentru contribuabili. Într'adevăr, aceştia trebuiau să plătească, pe lângă cifra impozitului, şi cheltuelile de

percepere sau *răsura*, apoi trebuiau să facă diferite daruri în natură — în special alimente — pentru întreţinerea agenţilor fiscali şi să-i găzduiască. O reducere a numărului dărilor şi o încasare a lor la intervale mai depărtate însemna deci o uşurare a contribuabililor, în special a contribuabililor de rând din sate, aşa zişii birnici. Intr'adevăr aceştia plăteau *numărul cel mai mare* de dări. În 1696 de pildă, din cele 42 de dări, birnicii plăteau 40, breslele 11, iar satele cu ruptoare, oraşele şi sloboziile numai 5. Dar uşurarea pentru birnici mai provenea şi din împrejurarea că obligaţiile celelalte fiscale, în afara haraciului şi a sămilor, dispărând, sumele provenind din ele înglobându-se deci în acestea din urmă, *care erau plătite şi de bresle*, rezulta, implicit, o mai justă repartiţie, aşa dar o scădere pentru birnicii de rând. În timp ce în 1700, breslele plătesc 151, 656 taleri iar birnicii 306, 418, raportul între ele fiind de 1 faţă de 2,02, în 1701, în primul an al reformei, breslele vor plăti 188.016,50 taleri iar birnicii 350.851,50, raportul fiind de 1 faţă de 1,86. Deşi cifra globală a dărilor este superioară celei anterioare reformei — şi de sigur această creştere a încasărilor a fost unul din scopurile reformei — totuşi repartiţia lor *e mai echitabilă*, sarcinile sunt repartizate mai just. Brâncoveanu întreprinde deci reducerea numărului dărilor după primul trimestru al anului 1701. În timp ce în Ianuarie, Februarie şi Martie se continuă cu încasarea birului mărunt de ţară, birul lunar, şi a celorlalte obligaţii fiscale începând din Aprilie constatăm numai patru dări principale numite *Seama a doua* (25 Aprilie), *seama a treia* (10 Iulie), *vel seama* (1 Octomvrie) şi *Haraciul* (12 Dechemvrie). Toate celelalte obligaţii dispar, afară de « rânduiala cailor » care se încasează la 25 Aprilie şi de « rânduiala untului » pusă numai pe mănăstiri. În 1702, găsim aceleaşi dări principale, cu deosebire că seama a doua se încasează în două rânduri, odată la 20 Februarie, a doua oară la 20 Dechemvrie. Din obligaţiile celelalte, mai rămâne iarăşi « rânduiala cailor şi untul », la 1 Aprilie şi una excepţională « pentru solul englezesc » după 10 Mai.

Simplificarea era considerabilă. Din nefericire însă, în situaţia în care se găsea ţara, cu greutăţile care se iveau necontenit din afară, cu exigenţele tot mai mari ale Turcilor, ea n'avea să dureze multă vreme. Chiar în 1703 se produce un fapt care înseamnă o sporire considerabilă a cheltuelilor. E vorba de chemarea lui

Brâncoveanu la Poartă, chemare provocată în special de intrigile adversarilor constantinopolitani; ea are drept urmare sporirea haraciului cu 240 de pungi anual. Ceea ce însemna stricarea echilibrului financiar existent, înmulţirea şi sporirea dărilor. Consecinţa directă va fi reintroducerea, la începutul anului 1705, a văcăritului, sub numele de «seama a doua pe vite». In scrisoarea sa din 23 Ianuarie, adresată Braşovenilor, Brâncoveanu afirmă «*această dajde numai estimpu va fi*, iar dând Dumnezeu să mai răsuflăm den greul ce ne aflăm, altă dată... această dajde nu va mai eşi». Nădejdea Domnului rămase însă deşartă; văcăritul fu scos şi în anii următori — ba chiar mărit, dela 33 la 44 de bani — iar în 1713 i se adăogase, după cum am văzut, şi o dare fixă pe cap de contribuabil, indiferent de avere, de 66 de bani.

Trebue să adăogăm că nici repartizarea mai justă, obţinută prin reforma din 1701, nu putu fi menţinută. Chiar în anul următor, 1702, această repartizare se schimbă din nou în favoarea breslelor care plătesc 138.796 taleri în timp ce birnicii 319.768,50. Schimbarea se accentuează şi mai mult în 1703. Deşi condica nu cuprinde toate dările impuse, din cele existente se vede că, în acest an, breslele dau 132.027,50 taleri iar birnicii 310.021. Necesităţile şi interesele erau şi de data aceasta mai tari decât intenţiile binevoitoare faţă de masă. E un fenomen care se va repeta în istoria financiară a Principatelor; din cauza lui, chiar reformele cele mai bune, cum vor fi de pildă acelea ale lui Constantin Mavrocordat, nu vor putea da rezultatele aşteptate, autorii lor înşişi fiind obligaţi să le calce.

Incă înainte de Constantin Mavrocordat, tatăl său Nicolae revenise, în 1723, la măsura lui Brâncoveanu, hotărînd ca birul să se plătească în 4 sferturi; el făcuse şi o nouă impunere *pe sate*, pe temeiu de «*ruptoare*» adică de învoială, ţinând seamă de numărul contribuabililor şi de averea lor, suma globală urmând a fi repartizată apoi de contribuabili între ei, prin *cislă*. Dar în 1728, din cauza inconvenientelor legate de acest sistem (vezi mai sus, p. 636), el trebue să revină la sistemul celălalt al «pecetluiturilor» individuale.

Constantin Mavrocordat, în cele zece domnii ale sale, a desfăşurat o întinsă activitate reformatoare şi în domeniul organizării financiare. Prima măsură în acest sens o ia în 1733, în Mol-

dova, când hotărăşte scutirea mănăstirilor de dajde; ultima are loc în 1758, în Muntenia, când el unifică impozitele sub numele, transmis nouă de generalul Bauer, de «socoteli generale»; în româneşte va fi fost poate «sama obştească». Măsurile financiare ale lui Constantin Mavrocordat se întind deci pe un interval de 25 de ani. Cele mai însemnate şi cele mai numeroase sunt luate în a treia domnie din Muntenia (1735—1741) şi anume în anul financiar 1739—1740, când voievodul iscăleşte, la 7/18 Februarie 1740, vestitul său «aşezământ» (vezi şi vol. III, 1, ediţia II-a, p. 256); de asemenea, în domnia imediat următoare din Moldova (1741—1743) când el aplică acolo chiar dela început măsurile luate în Muntenia. Se poate vorbi, pentru aceşti ani, de adevărate *reforme financiare.*

El desfiinţează, în primul rând mulţimea de dări personale (poclonul steagului, seama mare şi cea mică sau haraciul, peşcheşul bairamului, pecetluitul, etc.), înlocuindu-le cu o dare fixă de zece lei pe an de cap de contribuabil, plătibilă în patru *sferturi* de câte doi lei şi jumătate, adăogându-se la fiecare sfert câte zece bani — în Moldova câte cinci parale, adică cincisprezece bani — drept răsură pentru strângătorii dării. Din zece ţărani, unul plătea pe jumătate adică numai cinci lei pe an. Făcându-se recensământul contribuabililor în vederea aplicării noului sistem, s'au găsit 147.000, afară de bresle.

Constantin Mavrocordat desfiinţează de asemenea unele din *dările pe avere* şi anume *văcăritul* şi *pogonăritul*; hotărîrea e cuprinsă în articolele 9 şi 10 ale «aşezământului» său din 1740. In schimb, urcă oieritul la 16 bani de oaie iar vinăriciul dela 1 la 5 bani de vadră. Urcă de asemenea, prin firman împărătesc, preţul sării.

O latură însemnată a reformei lui Constantin Mavrocordat constă în precizarea scutirilor şi obligaţiilor fiscale ale diferitelor categorii sociale, potrivit cu noua împărţire pe care a introdus-o el. Astfel pe boierii de clasa întâi sau veliţi, în număr de nouăsprezece, dela ban până la clucerul de arie, precum şi pe urmaşii lor numiţi neamuri îi scuteşte de orice dare; pe boierii de clasa a doua şi pe urmaşii lor numiţi mazili îi scuteşte de dijmărit şi de vinărici. Mănăstirile şi preoţii sunt scutiţi de «dajde» adică de darea fixă anuală; dimpotrivă, se suprimă avantajiile de care se

bucurau diferitele bresle de subalterni ai marilor dregători — vistiernicei, şetrărei, păhărnicei, postelnicei, comişei, etc. — alcătuite din locuitori ai satelor, înglobându-i în regimul obişnuit al contribuabililor ţărani. Se poate spune că Mavrocordat, prin această măsură, a pus, de fapt, capăt existenţei acestor bresle care avuseseră un important rol în armatura militară, administrativă şi fiscală a ţării. Desagregarea lor înseamnă în acelaşi timp desagregarea elementului de căpetenie al vechilor noastre armate — curtenii. De altfel e foarte probabil că tocmai slăbirea puterii noastre militare, începând dela Brâncoveanu încoace, faptul că, sub Fanarioţi, nu mai era nevoie de o forţă armată, iniţiativele în materie de politică externe dispărând complet, să fi determinat pe Mavrocordat să ia această măsură care-i sporea veniturile. In aceiaşi direcţie, trebue notată şi împuţinarea «slujitorilor» adică a soldaţilor permanenţi şi a agenţilor executivi — icioglani, armăşei, aprozi, agiaşi — cei suprimaţi fiind de asemenea înglobaţi în regimul obişnuit al contribuabililor. In sfârşit, el unifică şi birul rumânilor — care era mai scăzut — cu acela a contribuabililor de rând, al birnicilor. Prin această unificare, vistieria, evident, câştigă. Rumânii nu plătesc mai mult deoarece, mai înainte, ei dădeau *stăpânilor lor*, sub diferite forme, *diferenţa* pe care o dau acum vistieriei. Cei care pierdeau prin noua măsură fiscală erau stăpânii rumânilor, adică dregătorii, mănăstirile şi boierii de ţară. Pentru a compensa pierderea acestora, Mavrocordat le acordă un număr de *scutelnici*, adică de ţărani care nu mai plătesc dare vistieriei, în schimb le dau lor, acestor stăpâni, câte 2 lei pe lună sau 24 lei pe an. Şi mai înainte fuseseră scutelnici, adică locuitori care nu plăteau vistieriei, dar această situaţie privilegiată a lor era urmarea serviciilor militare pe care le prestau; aşa, de pildă, scutelnicii dela hotarul spre Moldova (vezi mai jos, p. 760) Numărul scutelnicilor acordaţi de Mavrocordat e în raport cu însemnătatea dregătoriei sau mănăstirii respective. Astfel, în Muntenia, în preajma războiului ruso-turc din 1768—1774, vel banul, vel vornicii, vel logofătul şi vel vistierul au câte 70 de scutelnici fiecare, deci câte 140 lei lunar sau 1.680 lei anual, vel clucerul numai 50 de scutelnici, deci 100 lei lunar sau 1.200 lei anual şi aşa mai departe. In Moldova, potrivit mărturiei lui Neculce, marii dregători primesc câte 50—60 de scutel-

nici; ceilalţi, precum şi mazilii, câte 20,10 sau mai puţin, după rangul respectiv; văduvele boierilor primesc şi ele un număr de scutelnici, după dregătoriile pe care le avuseseră soţii lor. In genere, numărul scutelnicilor atârnă de bunăvoinţa domnească.

Singurii desavantajaţi în urma unificării fiscale a lui Constantin Mavrocordat au fost boierii mici de ţară, proprietarii rurali care nu ajunseseră la dregătorii; lor nu li se dau, în mod obişnuit, scutelnici. De altfel, potrivit nouii concepţii a Domnului reformator, boierii sunt acum numai cei ce au slujbe sau dregătorii precum şi urmaşii lor.

Prin unificarea birului rumânilor cu acela al contribuabililor de rând şi prin înfiinţarea scutelnicilor s'a grăbit şi uşurat desfiinţarea rumâniei. Şi fără reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat, ce-i dreptul, curentul era în sensul acesta; numărul rumânilor era în scădere continuă de peste trei sferturi de veac, din vremea lui Mihnea al III-lea (vezi mai jos, p. 721). Ţăranii liberi, pe de altă parte, datorează şi ei *muncă* stăpânilor de moşii şi anume din ce în ce mai multă, aproape cât rumânii. Trăsătura esenţială deosebitoare se atenuează deci tot mai mult. Aşa că atunci când se produce unificarea fiscală şi, ca o compensare, înfiinţarea de scutelnici, raţiunea de a fi a rumânilor capătă o ultimă lovitură. Instituţia, intrată în declin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, piere dela sine, fără convulsiuni sociale; nu s'a păstrat — cel puţin nu cunoaştem până acum — niciun protest împotriva desfiinţării ei.

In sfârşit, trebue notată unificarea *vistieriei* — tezaurul statului — cu *cămara* — tezaurul Domnului — veniturile ne mai mergând, ca până atunci, în două locuri deosebite, ci strângându-se împreună; după efectuarea tuturor cheltuelilor, în ţară ca şi la Stambul, tot ce rămânea era al Domnului.

Mihai Cantacuzino, în lucrarea sa publicată de fraţii Tunusli şi utilizată atât de Bauer cât şi de Dionisie Fotino, afirmă că, în urma reformei financiare din 1740, « ţara a intrat în bună rânduială, mergea spre sporire şi se adunau într'însa locuitori de peste Dunăre şi din Ungaria ».

Totuşi, din nefericire, sub presiunea nevoilor financiare, în special a exigenţelor turceşti, nici Mavrocordat însuşi, necum succesorii săi, nu putu să respecte în totul măsurile pe care le

luase. Astfel, trebui să sporească numărul «sferturilor»; în domnia a cincea (1756—1758), ele ajunseseră la 12. Tocmai de aceea, pentru a evita o asemenea anomalie, hotărî Mavrocordat în 1758 desfiinţarea numeroaselor «sferturi» şi a altor dări şi înlocuirea lor printr'un nou impozit, plătibil iar de patru ori pe an şi numit, în lucrarea lui Bauer «socoteli generale».

Dar nici nouile sferturi nu pot fi menţinute. Urmaşul său în scaun, Scarlat Ghica (1758—1761), măreşte numărul lor, iar Mavrocordat însuşi, în a şasea domnie (1761—1763), trebue să calce regulile ce stabilise, deoarece nevoile sunt tot mai mari; între altele, trebue plătit, începând din 1761, noul dar anual numit *zaigea*, în valoare de 625.000 lei, dintre care 500.000 revin Sultanului iar 125.000 marelui vizir.

O nouă reformă financiară face Alexandru Ipsilanti (1774—1782). El înlocuieşte sferturile, care se înmulţiseră iar, prin patru «sămi» întocmai ca pe vremea lui Brâncoveanu; una din ele e destinată plăţii haraciului, celelalte trei, de câte un galben fiecare, acoperirii cheltuielilor generale.

Pe vremea lui Ioan-Vodă Caragea se încearcă a se introduce în codicele de legi al acestuia, apărut în 1818, dispoziţiile privind împărţirea pe categorii a boierilor şi a urmaşilor lor precum şi scutirile de dări de care se bucură. Intr'un anteproect al legiuirii se prevede, în capitolul 8, «despre liberi», că boierii, dela ban până la clucerul de arie, precum şi văduvele acestora nu plătesc dare, nici oierit, dijmărit şi vinărici; cei dela clucerul de arie în jos, boierinaşii, neamurile precum şi văduvele lor nu plătesc dare, nici dijmărit şi vinărici, plătesc însă oierit; în sfârşit, mazilii nu plătesc dijmărit nici vinărici, plătesc însă oierit precum şi darea «în cruce», hotărîtă prin carte domnească. Aceste dispoziţiuni n'au rămas însă în textul definitiv, promulgat de voievod, fie că ele se deosebeau întru câtva de situaţia de fapt, fie că nu s'a socotit potrivit a se legifera situaţii de ordin fiscal care puteau fi, sub imperiul necesităţilor, schimbate de pe un an pe altul.

In Moldova, prima reformă financiară de seamă din veacul al XVII-lea are loc sub Dumitraşco Cantacuzino. Acesta, spre a suprima evaziunea fiscală care luase, în urma campaniilor în Polonia din ultimii ani, proporţii considerabile, schimbă, în iarna lui 1674—1675, sistemul de impunere, înlocuind cisla, pe sate,

prin « hârtiile » sau « peceţile » individuale. Face, cu alte cuvinte, acelaşi lucru ca Matei Basarab în Muntenia (vezi mai sus, p. 637). In acelaşi timp, el unifică, în fapt dacă nu în drept, cămara cu vistieria. « Şi câţi bani venea din ţeară — povesteşte cronica — nu-i trămitea la Vistierie să-i strângă după obiceiul ţării, ci-i număra el singur şi-i strângea în casă la dânsul ». Aceiaşi măsură o va lua, în secolul următor, Constantin Mavrocordat în Muntenia.

O altă reformă însemnată face Antioh Cantemir în ultimul an de stăpânire al primei sale domnii (1695—1700). Aplicând acelaş sistem al peceţilor sau « pecetluiturilor », el stabileşte, în primăvara lui 1700, pe bază de « ruptă » sau înţelegere, suma globală pe care o va plăti fiecare contribuabil în categoria din care face parte, desfiinţând toate celelalte dări personale. El procedează deci la o simplificare şi o stabilizare fiscală, aşa cum va face, mai târziu, Constantin Mavrocordat. Totdeodată, hotărăşte « cu giurământ mare » ca plata să se facă « în patru sferturi »; măsura va fi imitată, în Muntenia, de Nicolae şi Constantin Mavrocordat. Urmările reformei lui Antioh Cantemir nu întârziară să se arate: fugarii începură a se întoarce « cineşi la locul său şi la moşia sa », după cuvântul lui Neculce. Din nefericire, Antioh fu mazilit chiar în toamna acelui an iar urmaşul său, Constantin Duca, nu-i respectă hotărîrile: numărul « sferturilor » ajunse până la opt într'un an iar mazilii fură îngreunaţi « cu dăjdii grele şi dese ». Rezultatul ni-l povesteşte tot Neculce: « oamenii începură a se spăriare şi a fugire ».

Constantin Mavrocordat introduce şi în Moldova reforma financiară pe care o făcuse în Muntenia; dar şi aci împrejurările fură mai puternice; regulile stabilite fură călcate; numărul sferturilor fu sporit, ajungând, în următoarea sa domnie, la 12.

Pentru partea ultimă a epocei fanariote e de semnalat, în Moldova, acţiunea de sistematizare şi centralizare pe care o întreprinde Alexandru Moruzi în a doua sa domnie (1802—1806). In urma întrebuinţării tot mai frecvente a sistemului « ruptei » adică a fixării, pe bază de înţelegere, a impozitului ce trebue plătit, existau, la începutul veacului al XIX-lea, patru categorii de atari contribuabili: « ruptaşii, ruptele vistieriei, ruptele cămării şi mazâlii »; ei plăteau, cum se vede, dările lor atât la

vistierie cât şi la cămară. Alexandru Moruzi grupează toate aceste «trepte privilegiete» într'un singur loc, numai la vistierie.

Dările noui. In răstimpul de peste două secole dintre moartea lui Mihai Viteazul şi răscoala lui Tudor Vladimirescu, documentele şi cronicile menţionează circa 90 de nume de dări pe care nu le întâlnisem în epoca anterioară (vezi vol. II, ediţia IV-a, p. 560—571). Cele mai multe din ele sunt *dări noui*, despre care ştim precis când şi de cine au fost înfiinţate. Se poate însă ca unele să fi existat şi mai înainte, *fie cu nume schimbat*, fie în *documente care sunt încă inedite*. Evident, aceste zeci de dări noui nu se constată toate în acelaşi timp şi în aceiaşi ţară. Multe sunt temporare: înfiinţate într'un anumit moment, ele se desfiinţează după un interval mai scurt sau mai lung; unele apar în Muntenia, altele în Moldova; tendinţa este însă, în legătură şi cu organizarea foarte asemănătoare a ţărilor şi cu mutarea domnilor dintr'o parte în cealaltă a Milcovului, *de a se împrumuta inovaţiile.*

Pricina înmulţirii dărilor şi a îngreunării lor trebue căutată, în primul rând, în exigenţele din ce în ce mai mari ale Turcilor. Aceştia sporesc necontenit haraciul, îl dublează apoi prin diferitele daruri sau peşcheşuri ce devin obligatorii, introduc sarcini noui ca *mucarerul mare* şi cel *mic* (vezi mai sus, p. 462), cer tot felul de *provizii*, *furaje* şi *materiale de construcţie*, atât pentru armată cât şi pentru capitala imperiului, impun în sfârşit, prestaţiuni de *munci diverse.*

Dintre dările noi, o serie întreagă arată, *chiar prin numele lor*, legătura directă cu exigenţele turceşti. In această categorie intră, numai pentru epoca lui Brâncoveanu şi numai în Muntenia, următoarele douăzeci şi opt: 1. «*Lipsa haraciului*», dare în bani, care se lua pentru a se completa suma necesară haraciului. In 1694, ea reprezintă 27,336 de taleri sau lei faţă de 74.646 cât era darea numită haraciu, aşa dar mai bine de o treime din aceasta din urmă; în 1695, cifra e de 26771; în 1696, 27020; se plătea atât de birnici cât şi de privilegiaţi sau bresle. 2. «*Adaosul haraciului*», care se lua — deşi numele e exact contrariu celui precedent — exact în acelaş scop. In documentul inedit din 24 Iulie 1714, aflător la Academia Română, Ştefan Cantacuzino scuteşte pe preoţii, diaconii şi grămăticii dela Biserica Curţii Domneşti din Bucureşti de dări şi slujbe şi anume «de haraci, de lipsa ha-

raciului, de adaosul haraciului, de vel seamă... » 3. « *Poclonul steagului* », dare luată la începutul domniei, când se primea steagul de investitură; reprezintă, în genere, o sumă apreciabilă. 4. « *Banii miriei* » (câte odată banii mirisii), destinaţi a plăti diferite obligaţii către fiscul imperial (în timp ce tezaurul particular al Sultanului, corespunzând *cămării* noastre, se numea *hazna*); darea se ridică în 1696 la 42.299,50 taleri. 5. « *Birul sau dajdea datoriilor* » care se lua în vederea achitării datoriilor făcute deobicei la Constantinopol; în 1696, el reprezintă 28.845 de taleri, în 1697, numai 22.050. 6. « *Ploconul Impăratului* », pentru darul care se făcea în mod obligator anual Sultanului; acest impozit plătit şi de birnici şi de breslaşi, însumează în 1695, nu mai puţin de 47.954,50 taleri. In aceeaşi categorie intră alte patru impozite anume. 7. « *Ploconul Hanului* » *tătăresc*, 8. « *Ploconul sultanilor* » tătari, 9. « *Ploconul Vizirului* » şi 10. « *Ploconul chehaelii* », probabil a chehaii Vizirului. Primul se întâlneşte regulat; cifra lui variază însă: dela 21.048 de taleri în 1694, el trece la 17.757 în 1697 pentru a scădea apoi la 6337,50 în 1696 şi la 4223 în 1697; în acest ultim an, e numit, e adevărat, « ploconul obişnuit al Hanului ». Intr'un act din 8 Ianuarie 1701 pe care Brâncoveanu îl dă breslei de negustori braşoveni din ţară, acest plocon apare sub numele de « poclonul (sic!) Hanului şi a Sultanilor » adică a Sultanilor tătari din Bugeac, ceea ce înseamnă că şi ei benefeciau de darul Domnului muntean. De altfel şi în condica Vistieriei întâlnesc în 1696 *plocoanele Sultanului*, în sumă de 5230 de taleri, *deosebite* de ploconul Hanului. In Moldova, darurile către Sultani datează din vremea lui Ieremia Movilă şi Vasile Lupu; Miron Costin ne spune că cel dintâi, în afară de cele şapte sate din Bugeac care urmau « să hie de Câşlele Hanului », s'a legat « să-i dea din an în an daruri şi miere » (anul 1595); despre cel de al doilea afirmă că, în timpul năvălirii din 1650 a Tătarilor uniţi cu Cazacii lui Hmielniţchi, « atunci au legat Vasilie Vodă banii ce se dau Sultanilor den an în an şi cabaniţă ». Cabaniţa era o haină scumpă domnească, de blană; se purta la ceremonii. Tot din timpul lui Vasile Lupu datează, în Moldova şi *bairamlâcul*, plătit Porţii cu prilejul sărbătorii bairamului (vezi şi mai jos, p. 687!). Ploconul vizirului nu apare continuu; îl găsesc, de pildă, în 1694 şi apoi în 1697, lipsind în anii

intermediari; suma e însă mare; 55.463 de taleri prima oară, 24.623 a doua oară. Ploconul chehaii, întâlnit o singură dată în condica lui Brâncoveanu, şi anume în 1699, Noemvrie, nu reprezintă mult, cum e şi normal de altfel: numai 2947,50 taleri. In 1698, Mai, găsesc 11. «*Biru capichehaialii de oaste*» reprezentând 1848, 50 taleri; s'ar putea să fie tot una cu «ploconul chehaelii»; mai probabil însă să fie o dare deosebită, mai ales că în condică se face deosebirea între «plocon» şi «bir». 12. «*Dajdea Timişvarului*», menţionată în Aprilie 1700, e o dare specială, scoasă pentru a împlini poruncile turceşti în legătură cu cetatea în care-şi avea reşedinţa paşa de Timişoara. De o natură asemănătoare sunt 13. «*Banii Vozianilor*», destinaţi cetăţii dela Vozia sau Oceakov, la gura Niprului; 14. «*Zahereaua Cameniţei*» reprezentând alimentele trimise în 1695 în cetatea dela nord de Nistru (Kameniec-Podolsk) 15: «*Boii Belgradului*» şi 16. «*Carele Belgradului*» destinate puternicei cetăţi de pe Dunăre, ale cărei aprovizionări veneau adesea din Muntenia. Tot în legătură cu aprovizionarea cetăţilor turceşti dunărene, în special a Belgradului, este şi 17. «*Birul pentru pesmed*» (pesmet sau biscuit), în valoare de 4650 de taleri, scos la 15 Mai 1695. Şantierul naval turcesc din Giurgiu, unde se făceau construcţiile şi reparaţiile pentru flota de pe Dunăre (vezi şi mai sus, p. 568), beneficia de nu mai puţin de trei dări speciale: 18. «*Birul Ali Paşei*», comandantul şantierului, sau «*birul şeicilor*», scos cinci ani la rând (1694—1698), din care se plătea personalul conducător şi lucrătorii. 19. «*Dajdea cherestelei*» numită uneori şi «*Rânduiala lemnelor lui Ali Paşa*» din care se procura lemnăria necesară construirii şeicilor şi celorlalte vase; în 1694, ea însumează 7200 de taleri. 20. «*Rânduiala cânepii*» pentru sfoară sau «*birul sforii*» din care se făcea sau se cumpăra sfoara şi odgoanele sau parâmele trebuincioase corăbiilor; această dare e trecută în 1698 cu suma de 8550 de taleri. 21. «*Dajdia pentru hotarul Brăilei*», scoasă în Februarie 1695, şi reprezentând 8845 de taleri, a servit probabil pentru plata cercetării şi restabilirii hotarului raielii Brăilei; se ştie că asemenea încălcări erau frecvente la toate raielele dunărene.

Un grup aparte de dări îl formau acelea în legătură cu aprovizionarea împărăţiei, în special al Constantinopolului. In această

categorie intrau: 22. « *Rânduiala oilor împărăteşti* ». Scoasă la 15 Martie 1696, ea prevede procurarea a 11.640 de oi, câte un leu oaia; în acelaşi an, la 1 Iunie, Condica vistieriei menţionează şi 23. « *Dajdea casap-başii* » adică a căpeteniei măcelarilor dela curtea Sultanului, pentru suma importantă de 46.509,50 taleri; cu ea se cumpărau, probabil, restul oilor şi vitelor necesare. Pentru comparaţie, citâm pasagiul din cronica lui Ioan Canta în care, relatându-se a doua domnie din Moldova a lui Constantin Mavrocordat, se spune, între altele, că în anul 1742 « lui Casap-başa i s'au dat câteva pungi bani, de au cumpărat oamenii lui oi împărăteşti ». 24. « *Rânduiala untului împărătesc* » prevede, la 25 Dechemvrie 1695, cantitatea de 444 de cântare de unt, a zece taleri cântarul; la această dare contribue atât birnicii cât şi breslele. 25. « *Rânduiala mierii şi cerii împărăteşti* » apare regulat, în cursul lunii Septemvrie sau Octomvrie; în 1694, ea este în valoare de 6213 taleri; în 1695, mai mult decât dublu: 13.416 taleri; în 1696 scade la 5840 taleri.

In afară de aprovizionările destinate « Împăratului » adică Sultanului, erau şi acelea ale Hanului tătăresc, din Crimeea. In condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim trecută o dare de acest fel şi anume 26. « *Vacile şi oile Hanului* » sau « *pentru conacele Hanului* » sau « *pentru conacele Tătarilor* », în valoare totală, la 15 Iulie 1694, de 14.616 taleri (2436 vaci a 5 lei una şi 2436 oi a 1 leu una).

In legătură cu transporturile şi construcţiile (la poduri, la cetăţi, etc.) făcute în contul Turcilor, găsim două obligaţii fiscale: 27. « *Rânduiala carelor* » şi 28. « *Birul salahorilor* ». Cea dintâi cuprindea îndatorirea de a da un număr de care de transport, gata de drum, având adică şi cărăuşii respectivi. La 8 Aprilie 1695, « rânduiala » este de 241 de care, dintre care birnicii dau 195 iar breslele 46, în valoare totală de 15.665 de taleri, carul complect revenind deci la 65 de taleri sau lei. Birul salahorilor însumează cifre variabile, desigur după mărimea lucrărilor ce trebuiau executate. Astfel, în 1695, el este de 10.056 de taleri, în 1696, de 12.815,50, în 1697 de 12,797 iar în 1698 de 17.234 taleri.

Sumele pe care le iau Turcii, sub diferite forme, reprezintă pe vremea lui Brâncoveanu, circa *trei sferturi* din totalul veniturilor Vistieriei. Astfel, în 1702, ei primesc 430.000 taleri sau lei,

în timp ce pentru nevoile ţării (întreţinerea oştirii) întreţinerea Curţii, cheltuielile vistieriei, solii, daruri la nunţile boierilor, etc.) se cheltuiesc 117.000; în 1703, 481.000 faţă de 123.000. Câte odată, proporţia apropie chiar patru cincimi pentru Turci faţă de o cincime pentru ţară; aceasta e situaţia în 1701 când cifrele sunt de 514.000 şi 135.000 taleri.

Vitele şi caii, constituind o bogăţie principală a ţării, au fost supuse, încă din primele vremuri ale organizării de stat, la diferite sarcini fiscale. Cu ajutorul lor se făceau transporturile sau căräturile pentru domnie, şi anume *podvezile* sau *podvoadele* cu boii iar cărăturile sau, în slavoneşte, повоза, cu caii, purtând samare. (vezi şi vol. II ediţia a patra, p. 567). Pentru transmiterea grabnică a ştirilor sau ordinelor se întrebuinţau *caii de olac*; pe de altă parte, satele erau obligate *de a paşte caii domneşti* şi *de a cosi fân* pentru ei. Darea calului (« *cal să nu dea* ») e amintită în legătură cu orăşenii, cu curtenii şi cu cnejii cure mureau fără urmaş militar, încă din veacul al XV-lea. Mănăstirile erau impuse şi ele la darea « *calului domnesc* ». Ne-o spune un act din 28 Aprilie 1634 prin care Matei Basarab întăreşte lui Dragul logofăt ocină în Şoplea — satul din Prahova unde au fost bătuţi Seimenii revoltaţi ai lui Constantin Şerban — precum şi o ţigancă. Aceasta din urmă fusese a mănăstirii Aninoasa, o dobândise însă Dragul « *fiindcă a plătit el pe sfânta mănăstire de calul domnesc, cu toată cheltuiala lui, 25 de ughi*, în domnia lui Alexandru Iliaş voevod ».

Când nevoia cerea, fie în legătură cu prestaţiunile faţă de Turci, fie cu nevoile oştirii proprii, domnul putea impune ţării adică satelor şi târgurilor să procure un număr determinat de cai buni. O informaţie în sensul acesta ne-o dă hrisovul, fără dată, dar dela începutul veacului al XVII-lea, al orăşenilor din Scheia (ţinutul Roman), prin care ei se plâng « de a noastre nevoi şi greutăţi şi strâmbătăţi ce purure ne vin noao, *pentru nişte cai domneşti carile i-au aruncat pe toată ţara şi pe toate târgurile să-i facă şi să-i cumpere cai buni, graşi şi frumoşi, să fie de triaba Măriei Sale Domnului şi a ţării Măriei Sale* ». Orăşenii neavând, cumpără un asemenea cal dela vel vistiernicul Nicoară Prăjescul, dându-i, în schimb, o bucată din hotarul târgului.

Pentru alimentarea curţii voevodului, exista, în sfârşit, darea *«vacilor grase»* şi a *«sulgiului»*. Unii Domni, în momente de strâmtoare financiară, nu s'au sfiit să puie chiar dări foarte grele asupra vitelor; astfel Iancu Sasu (1579—1582) a instituit *zeciuiala boilor* iar Aron Tiranul (1591—1592) a luat *dela fiecare birnic câte un bou.*

Nu e de mirare aşa dar că şi după 1601, s'au înfiinţat o serie de dări noi în legătură cu vitele mari (boi, vaci, bivoli) şi cu caii. Incă dela începutul secolului al XVII-lea, constatăm, în Muntenia, o dare care se lua asupra boilor. Printr'un hrisov inedit, din Septemvrie 1612, Radu Mihnea scuteşte satul Călineşti al mănăstirii Cozia de dări şi anume «de bir şi de găleată şi de fân şi de oierit şi de oae uscată (oae seacă!) şi de râmători şi dijmăritul de stupi şi de boi şi de cai de olac... şi de pârcălabii dela Râmnic şi să fie în pace şi de toate slujbele câte sunt peste an...» Scutirea e repetată la 8 Ianuarie 1619 de către Gavriil Moghilă, pasagiul respectiv din formula de mai sus fiind: «şi de dejmărit de râmători, de stupi şi de bou şi de cal de olac...» Faptul că această obligaţie fiscală «boii» este pusă lângă aceea a «cailor de olac» să însemne oare că e vorba de îndatorirea de a face podvezi sau transporturi cu boii, îndatorire pe care o constatăm dela începuturile vieţii noastre de stat? E foarte probabil.

Intr'a doua domnie a sa din Moldova (1668—1672), Gheorghe Duca se pare că a scos darea numită *ialoviţă.* Era o completare a sulgiului, în sensul că se plătea, la început, numai de către curteni, în timp ce sulgiul se plătea numai de către ţăranii birnici. Mai târziu, e adevărat, ambele dări s'au generalizat, ne mai păstrându-se limitările iniţiale. Motivul înfiinţării ialoviţei — numele, la origine, în limba slavă înseamnă «vacă stearpă» — se pare că e în legătură cu noile cereri de bani ale Turcilor la confirmarea în domnie din 1671 a lui Duca Vodă. Când, la începutul lui 1684, el e luat prizonier de un podgheaz şi dus în Polonia, cronica aminteşte reflecţia unei ţărănci căreia Duca îi ceruse, pe drum, puţin lapte: «N'avem lapte să-ţi dăm — ar fi spus aceasta, necunoscându-l — că au mâncat Duca Vodă vacile din ţară, de l-ar mânca viermii iadului cei neadormiţi». Ieşirea aceasta violentă se referă, desigur, la presiunea fiscală extraordinară din cea de a treia domnie când oamenii ajunseseră să-şi vândă vitele pe nimic —

« boul doi galbeni şi vaca un galben » —; ea poate să fie însă şi ecoul întârziat al dării celei noi — al ialoviţei — înfiinţate de Duca în a doua domnie şi care avusese drept urmare împuţinarea vacilor de lapte. Acelaşi voevod, în cea de a treia domnie, (1678—1684), scoate încă o dare nouă în legătură cu vitele, anume *mortasipia* (prin turcă din arabul: *muhtesib*, socotitor). Ea se percepea la început asupra vitelor vândute în târguri; mai târziu s'a extins şi asupra altor produse şi mărfuri, devenind un fel de taxă asupra vânzării. Dimitrie Cantemir în « Descriptio Moldaviae » (1716), defineşte mortasipia drept « taxă din tot ce se vinde în piaţă cu număr sau cu măsură ». Hrisovul acordat la 5 Dechemvrie 1767 de către Grigore Callimachi Câmpulungenilor prevede într'adevăr următoarele: « Pentru celi ce au di vânzari şi duc di vând pre la târguri: sucmani, cergi, brâi, catrinţă, brânză, lână, să nu dea *mortasipie*, nici pârcălăbie. Iară pentru vitili lor ci vor vinde la târguri sau ori unde să scutească mortasipia pi giumătate, adică numai partea lor, iară pi giumătate să dea cumpărătorul ». Prin urmare, mortasipia se plătea pe din două, de vânzător şi de cumpărător. Un document din 18 Februarie 1797 ne arată la cât se ridica mortasipia: « câte 24 bani de toată vita: cal, iapă, bou, vacă ce să va vinde într'acel târg » (Focşanii !); un alt document din 7 August 1818 dă aceeaşi cifră de « 24 bani noi de toată vita » adăogând că ea este conformă cu « hotărârea condicii ce este în visterie cu pecete gospod ». Şi într'adevăr, condica oficială de venituri şi lefi din 1776, Septemvrie 1, prevede cifra indicată, cu specificarea: « însă 12 bani noi să dea vînzătorul şi 12 bani să dea cumpărătorul ». Din Moldova această dare a trecut şi în Muntenia. Intr'un dicţionar de termeni administrativi şi de numiri geografice, alcătuit în Oltenia, sub dominaţia austriacă, în anul 1726, pe cât se pare, figurează şi termenul « mortasipi » cu explicarea, cam generală, de « nomini che servono alle tricesime ». De fapt, mortasipia fiind o taxă care se plătea la vânzare — cumpărare, poate fi considerată ca un fel de vamă (tricesima).

Similar mortasipiei moldovene este, în Muntenia, *ierbăritul* sau *oluc-hacul.* Il constatăm documentar sub Şerban Cantacuzino, care porunceşte, la 19 Iulie 1682, celor « carii umblaţi pentru oluchacul . . . să aveţi a lăsarea în paace de oluchac oi 800 şi

vite de vaci 30 (sic !) care săntu ale priiatenului domnii mele Pater Ianăş, nemic să nu le bântuiţi ». Acest impozit se percepea asupra tuturor vitelor vândute şi anume — aşa cum ne spune cartea de oluc-hac dată de Brâncoveanu în 1695 — « de cal, de bou, di bivol câte bani 24 şi di oae, di capră, di râmător po (câte !) bani 8, precum ieste obiceaiul ». Plătesc toţi cei ce fac neguţătorie de vite, inclusiv « boiarii cei mari » şi mănăstirile, indiferent de naţionalitate, român « au turc au tătar ». Plătesc, potrivit « cărţii » din 1 Ianuarie 1713, şi « măcelarii ce tae vite de vând prin târguri domneşti în Bucureşti şi în Târgovişte şi prentr'alte târguri... pentrucă şi măcelărie să cheamă negustorie ». Cuvântul oluc-hac este de origină turcească şi înseamnă « sumă datorită ».

Odată cu introducerea poştei, în a doua jumătate al veacului al XVII-lea, se creiază pentru ţăranii birnici o nouă obligaţie fiscală: « *caii de menzil* ». Ei sunt amintiţi într'un document moldovenesc inedit din 29 Mai 1696, dela Antioh Cantemir, *alături* de « caii de olac », cunoscuţi din vechi.

Condica oficială a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu arată că la 5 Septemvrie 1699 s'a ridicat darea numită « *boii curuţilor* »: ea a constat din 400 boi preţuiţi la 4000 taleri, câte zece taleri bucata, şi din 6150 taleri numerar, totul în sarcina birnicilor. Judecând după nume, această dare, întâlnită o singură dată, s'a perceput în legătură cu resturile oastei de « curuţi », — ostaşi unguri — de sub Emeric Tököli, pretendentul la tronul Transilvaniei, oaste care, după ce luptase alături de Brâncoveanu şi de Turci împotriva Austriacilor, la Zărneşti, şi apoi zăbovise câtăva vreme prin Muntenia, trebuise, în cele din urmă, să fie scoasă de prin sate unde comitea tot felul de neorânduieli şi jafuri.

Pentru a plăti datoriile pe care le făcuse la Constantinopol, cu prilejul luării domniei de a doua în Moldova (1705—1707) şi, contribuind, — cum spune Neculce — şi lăcomia noului visternic Ilie Cantacuzino, scoase Antioh Cantemir o sumă de dări noi între care *cornăritul* « de tot boul de negoţ... câte un leu ». E probabil că acest cornărit dubla în ce priveşte vitele, mortasipia care fusese înfiinţată de Gh. Duca.

O dare identică văcăritului a fost *cuniţa*. Ea se lua tot asupra vitelor; fiindcă însă domnul moldovean care a introdus-o, Mihai

Racoviţă, în iarna anului 1725-6, n'a vrut să-i zică tot văcărit — ar fi însemnat că ia aceeaşi dare grea de două ori într'un an — a botezat-o cuniţă. Cuvântul e de origină slavă şi înseamnă ruseşte: «blană de jder» dar şi «impozit». La înfiinţare, cuniţa a fost de «doi orţi pe vită» — aşa ne spune cronica atribuită lui Neculai Muste — şi s'a plătit numai de boierime şi de mănăstiri. Ulterior însă ea s'a extins şi asupra celorlalte categorii fiscale. Dintr'o socoteală «de banii cuniţii ot ţinutu Putnii», cu data 6 Martie 1751, rezultă că această dare se ridicase mult, anume la «2 lei noi. Când se scotea în acelaşi an şi văcărit şi cuniţă, atunci una din aceste dări şi anume prima se încasa iarna iar cealaltă vara. O însemnare din 1766 arată că Grigore Matei Ghica, domnul Moldovei (1764—1767) a introdus cuniţa «turcească şi leşească». De fapt, a reintrodus-o, deoarece existase şi mai înainte (document din 16 Iunie 1734), paralel cu cuniţa datorită de pământeni şi simţitor mai mică decât aceasta. Ea însemna, aşa cum ne spune un act oficial moldovenesc din 1769, cuniţă plătită de Leşii, Armenii şi alţi străini din Polonia precum şi de Turcii din Turcia care-şi ţineau vite la păşune în Moldova; valoarea ei se ridica la 40 de bani de vită vara şi la 150 iarna. Şi în Muntenia găsim în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, vite ale Turcilor din Tuzla, Mangalia (vezi şi fig. 35) şi Ostrov (Dobrogea) trimise la păşune în Bărăgan (la Jigălia şi în alte părţi).

Dacă în Moldova cel de al doilea văcărit s'a numit cuniţă, în Muntenia, darea care înlocueşte văcăritul poartă denumirea de *ajutorinţă*. Ne-o spune un document inedit, din 21 Ianuarie 1763, aflător la Academia Română, prin care Constantin Mavrocordat cere ispravnicilor de Dolj să ia măsurile necesare pentru încasarea ei în acest judeţ. «Vă facem domnia mea în ştire — citim în document — că iată după hotărîrea ce s'au făcut la aşezământ cu toată stenahoria domnii mele, văcărit nu am scos, ci iată s'au scos obicinuita dajde *a ajutorinţii*, ci nu cu altă încărcătură fără de numai după suma civertului lui Dichemvrie dajde îndoită. Ci luând cartea domnii mele, foarte să daţi în ştire lăcuitorilor ca să caute fieştecarele aşăzându-se şi astâmpărându-să la satul unde s'au aşăzat la dajdea aşăzământului, *să-şi facă fieştecare sat cislile pe dobitoace*... şi rânduri, rânduri să-şi dea banii la dumneavoastră ca şi dumneavoastră să puteţi păzi soroacele să-i istoviţi la vistierie».

Şi în Moldova a existat darea numită ajutorinţă, pusă tot în

Fig. 35. — Piatră mormântală la moscheea din Mangalia.

locul văcăritului; numai că acolo, ea s'a aplicat nu pe vite, ci pe case, mai precìs pe ogiaguri sau hornuri (vezi mai jos, p. 675-6).

Tot sub Mihai Racoviță și tot într'a treia domnie a sa, găsim o nouă dare pe vite anume *alâmul*. De data aceasta însă e vorba de o dare pe care o plătesc nu băștinașii moldoveni, ci Tătarii din Bugeac pentru cirezile de vite, hergheliile de cai și turmele de oi ce pășteau în ținutul pe care-l ocupaseră la Nord de hotarul lui Halil Pașa, ținut în lungime de 32 de ceasuri și lățime de 2 ceasuri (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 229). Cuvântul *alâm* e de origine tătară; el înseamnă «redevență». O însemnare oficială ne arată că în preajma războiului din 1768—1744 se plătea drept alâm «2 lei de 100 oi și 6 bani de cal, iapă, vacă»; de asemenea «40 bani de casă i de stogul de fân».

In legătură cu oile, constatăm dări noi: *folăritul* și *oile de sursat*. Folăritul, după cum arată și numele, dela foale, piele, era darea impusă la început, asupra pieliceleĺor de miel și de oaie; ea se lua, după toate probabilitățile, în natură. Prima mențiune cunoscută nouă este din 1712, când o însemnare pe un manuscris ne arată că «au venit Ioan Șeptelici biv stol.... la sf. mănăstire la Moldavița cu folăritul». De unde rezultă că această dare, întâlnită numai în Moldova, se plătea și de mănăstiri. O carte domnească din 23 Mai 1742 interzice «fularilor» să mai ia «fulărit» dela satul Faraoane din județul Bacău; ea cuprinde și amănuntul că păstorii bârsani, veniți cu turmele dincoace de munte, erau supuși și ei folăritului. O confirmare a acestui ordin, din 17 Iunie 1763, după ce precizează că e vorba numai de stânile de lângă sat, nu și de cele din munți, specifică în ce consta anume, la acea epocă, folăritul: de fiecare stână se dădea: «câte 2 ughi... și 2 pelcele negre și 2 cașcavali».

Condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu amintește, ani dearândul, de *birul sursatului*, de *rânduiala sursatului* sau de *oile de sursat*. Atât cifrele cât și categoria de contribuabili care e supusă dării variază. Astfel, în 1694 și 1695, «birul sursatului» se ridică la 7.395, respectiv 3.562, 50 taleri; plătesc breslele. În 1697, «oile de sursat» reprezintă 25.514 taleri; plătesc birnicii. În 1698, «rânduiala sursatului» privește tot pe birnici; suma trecută e de 19.076,50 taleri. Cuvântul sursat, de origine turcească, înseamnă «rechiziție pentru armată».

In ce privește *oieritul*, vechea dijmă întâlnită din cele dintâi vremuri ale organizației de stat (vezi vol. II, ediția a patra, p.

562-3), constatăm că ea nu se mai percepe în natură, ci s'a transformat, ca multe alte dijme, într'o *dare în bani.* Quantumul acestei dări, după diferitele categorii de proprietari de turme, apoi scutirile acordate precum şi eventualele sancţiuni ne sunt lămurite de o circulară oficială a lui Constantin Brâncoveanu anume de o «Carte de oerit ce s'au vândut (i.e. s'au arendat !) la Târgovişte la leat 7206 (1697) Noemvrie 16». Domnul se adresează «slugilor domnii mele... (loc alb !) oiarii ot sud (din judeţul !)...(loc alb !) ca să fie volnici cu această carte... să umble să scrie oeritul într'acest judeţ la tot omul câţi vor avea oi şi să aibă a luare oeritul dela toţi dupre cum iaste obiceiul, afară din boiarii cei mari i boiarii mazili i sutaşii i mănăstirile cele mari i jupânesele sărace i ertaţii cu cărţi iscălite, slujitorii cari ajunge un nume sîngur la ug. 4 i cămărăşăi cari dau la haraci de nume ug. 8 i neguţitorii bucureşteni i brăileni i logofeţii za divan (de divan !) i căpeteniile de slujitori. Iar afară dintr'aceştea, să aibă a luarea oerit dela tot omul, însă dela slujitori de oae po (câte !) bani 14 şi dela birnici po bani 15 şi dela bârseni de oae po bani 10 şi dela oile turceşti i sârbeşti ce sânt pre locul ţărăi, afară din cei ce au cărţi să nu dea, şi cât vor avea mai mult din cât le va fi scriind în cărţi, să ia de oae po bani 8. Şi *poclonul* să ia dela slujitori po bani 12 şi dela birnici po bani 30. Iar care dintr'aceştea nu-şi vor spune toate bucatele la slugile domnii mele oiarii, şi-i vor afla ficleani, ascunzându-şi bucatele, să aibă a le luarea oeritul îndoit şi mâna de slujitori po bani 300, iar dela birnici po bani 60, după cum au fost obiceiul şi mai denainte. Iar şi slugile domnii mele oiarii, ce scriu mai sus, afară din ce scrie în carte domnii mele, mai mult să nu să tinză a face săracilor altă supărare, că ver care oiar va lua mai mult din cât scrie mai sus, să ştie că pe oiariul acela voi trimite domnia mea de-l va spânzura acolo în judeţ. Şi într'alt chip nu va fi, că aşa iaste porunca domnii mele».

Un alt document dela Constantin Brâncoveanu, o scrisoare din 15 Noemvrie 1707, adresată marelui judeţ al Braşovului, adaogă lămurirea că scutirile de oierit de care beneficiau categoriile arătate în circulara precedentă, se aplicau *numai doi ani din trei*, în cel de al treilea trebuind să plătească toată lumea «şi boiari mari şi mici şi mănăstiri». Se poate ca această plată generală, să fie în legătură cu *mucarerul mare* care se trimetea la Poartă

tot la trei ani odată. In anul 1767, oieritul a produs în Muntenia suma de lei 218.500.

La 30 Martie 1747, Ioan Mavrocordat scuteşte « un trunchiu de meserniţă de tăiat carne » al Bisericii ungureşti din Iaşi « de camănă, de bezmăn, *de său domnesc*, de mortăsăpie şi de toate angăriile câte vor fi pe alte trunchiuri ori domneşti ori a zapciilor ». O scutire similară acordă Scarlat Ghica la 10 Iunie 1758 pentru un trunchiu al lui Ioniţă Cantacuzino biv vel agă. Rezultă aşa dar că între alte obligaţii ale trunchiurilor » sau « scaunelor » de măcelari era şi aceea a da anual o cantitate hotărîtă de seu pentru nevoile Curţii domneşti. Ea servea în primul rând la fabricarea lumânărilor domneşti; ne-o spune Condica lui Constantin Mavrocordat, din 1741-2, în care e trecută şi o poruncă « lui Pascale vel ispravnic de curte, ca să aibă a opri seul dela toate meserniţile dân Iaşi, să nu să vânză la alţii, făr cât numai la Domnie; să-s dea tot seul cu preţul lui, pe bani gata, pentru treaba lumânărilor de Curtea gospod ». Această obligaţie fiscală se aplica nu numai târgurilor dar şi satelor. Un hrisov din 11 Mai 1660, dela Ştefăniţă Lupu, scuteşte satul Hlincea al mănăstirii cu acelaşi nume, de toate dările şi muncile, precizând că nu va avea să dea « nici ceară, nici unt, *nici său*, *nici piei* ». Nu ştim la ce anume « piei » se referă hrisovul; se poate să fi fost piei de vite mari, necesare fabricării încălţămintei. Şi în Muntenia, măcelarii din Bucureşti şi din Târgovişte erau obligaţi să vânză seul la curtea domnească, pentru fabricarea lumânărilor. Un ordin în acest sens, din 21 Martie 1698, precizează şi preţul care se va plăti pe ocaua de seu de către lumânărarii domneşti: câte opt bani.

A existat în Moldova şi un *bir al săului*, plătit în bani. Il găsim amintit în zapisul din 19 Ianuarie 1683 prin care târgoveţii din Galaţi vând locul şi dughiana lui Mihai Cofariul; acesta fugise, neplătindu-şi dările adică « dajde birului şi *banii săului* şi banii mezelgiului şi banii năpăştilor ». N'am întâlnit acelaşi bir şi la măcelarii din Bucureşti unde numele străzii Scaune păstrează până astăzi amintirea lor.

Asemănătoare « rânduielii untului împărătesc » pe care o găsim în Muntenia sub Constantin Brâncoveanu şi având acelaşi scop (vezi mai sus, p. 651), constatăm darea « untului » în Moldova, în veacul al XVII-lea. Intre scutirile pe care, la 18 Iunie 1658

Gheorghe Ghica le acordă sătenilor ce se vor aşeza în siliştea Trebujenii din ţinutul Orheiului, este şi aceea « de sulgiu şi de iliş *şi de untu* şi de alte dabile ». Darea apare, după cum am văzut, şi în hrisovul dela Ştefăniţă Lupu, amintit mai sus.

Peştele era supus dijmei sau zeciuielii precum şi vechii dări a *pârpărului* (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 564). Un document inedit din vremea lui Antonie Vodă (1669—1672) ne îngădue să precizăm la cât se ridica acum această dare. Intărind mănăstirii Căldăruşani vama din balta satului Cioranii (Ialomiţa), Voevodul hotărăşte « să ia călugării această vamă întru toţi anii deplin şi de năvoade câte ar umbla pre cât ţine balta mănăstirii, iar să scoaţă la vad pre moşia mănăstirii şi să ia călugării *pârpărul*, de car câte bani 9 şi de luntre de raci câte bani 10, precum au fost obiceiul răposatului Matei Vodă şi la ceştilalţi domni... ». Fr. Sulzer, în lucrarea sa « Geschichte des transalpinischen Daciens », apărută în 1781, afirmă că, pentru a avea dreptul să pescuiască în bălţile Dunării, pescarii trebuiau să plătească « o mică taxă » numită *măjărit* (dela maje, unitatea mare de măsură pentru cântărit peştele; în documente din veacul al XVII-lea, cum e, de pildă, acela inedit din 11 Iunie 1618, aceste taxe i se spune chiar aşa: « maje ». Cf. numele lui Petru *măjarul* sau Rareş!). La cât se ridica măjăritul, Sulzer nu precizează. Pentru cei ce pescuiau cu undiţa în Dunăre, dela Orşova la Calafat, această taxă, numită şi *havaetul undiţei* era de 1 galben de cap pe an: ne-o spune un document din 5 Iunie 1813.

In domeniul agriculturii găsim de asemenea o serie de dări noi. Sunt mai întâi dările asupra plantelor recent introduse, ca porumbul sau popuşoiul şi tutunul. Sunt însă şi dări noi privind cereale cultivate din vechime precum părângul, grâul, orzul.

Constantin Duca, în prima sa domnie din Moldova (1693—1695), este cel care s'a gândit să impună la dări speciale plantele de curând introduse. Cronica lui Neculce povesteşte că acest domn « au scornit un *obiceiu nou pe ţeară*, de au scos de pogonul de popuşoiu şi de păring ce-l făceau oamenii cu sapele prin curături, să nu moară de foame, el le lua câte un zlot şi de pogonul de tutun câte patru lei; lucruri deşerte şi fără nicio socoteală sau vreun spor, să poată să rădice nevoia ». Ultima apreciere ar îndreptăţi concluzia că suprafaţa cultivată cu aceste plante nu era prea în-

tinsă de vreme ce, chiar cu o impunere apreciabilă ca aceea asupra tutunului — patru lei de pogon — rezultatul global era de puţină însemnătate.

Cronica atribuită lui Nicolae Costin, referindu-se la impunerea popuşoiului, dă o povestire asemănătoare: « Şi s'au mai scornit şi alt obiceiu, câte doi orţi de pogon de pre popuşoiu, că acum la oameni se împuţinase boii şi sărăcimea câtă era în ţară se'nvăţase de-şi făceau ogoare cu sapa, prin păduri şi prin silişti, pe sub păduri, de semănau păpuşoiu, şi cu acea hrană se ţineau; eară la plug a nimănui nu vrea să îmble. Şi mai mult pentru această pricină cu tot sfatul au socotit de s'au scos pogonăritul pe popuşoiu ». Nicolae Mavrocordat, în prima sa domnie din Moldova (1709—1710), a desfiinţat darea pe popuşoiu şi « au legat să nu mai fie » a făcut adică jurământ scris să nu se mai înfiinţeze niciodată. Intocmai însă ca şi la văcărit şi la alte dări, din cauza greutăţilor financiare, jurământul n'a putut fi ţinut de domnii următori şi impozitul pe pogonul de popuşoiu s'a pus din nou mai târziu. La fel, impozitul pe pogonul de tutun, desfiinţat între timp, a fost reintrodus de Constantin Mavrocordat în cea de a treia domnie a sa (1748—1749).

In Muntenia găsim, la începutul veacului al XVIII-lea, *tutunăritul*. Intr'un document inedit dela Arhivele Statului, din 7 Iulie 1702, Constantin Brâncoveanu acordă mănăstirii « Lipnicul de peste Dunăre » să-şi facă slobozie la satul Băneasa din Vlaşca, locuitorii lui având a fi scutiţi de toate dările către domnie, între altele şi « de tutunărit ». Agenţii fiscali, « dejmari, oiari, *tutunari* » n'au a se amesteca în acest sat. Dicţionarul de termeni româneşti, alcătuit în timpul ocupaţiei austriace din Oltenia, poate în 1726, explică tutunăritul drept « gabella di tabaco » deci impozit asupra tutunului. O descriere armeană a ţărilor noastre, din epoca fanariotă, ne arată că în Muntenia « de fiecare pogon se plăteşte în luna August 4 piastri şi 16 parale; în 1751, din cauza abundenţei tutunului s'a plătit dublu ». Sub Mihai Sutzu, în 1784, se plătea câte 4 taleri vechi de pogon, plus « poclonul » de 80 de bani de fiecare cultivator. Tutunăritul a produs în 1767 sumă de 7.950 lei.

Odată cu introducerea alâmului, darea plătită pentru vitele ce păşunau în cele « 32 de ceasuri » (vezi mai sus, p. 634), se înfiinţează, într'a treia domnie a lui Mihai Racoviţă (1716—1726) şi

uşurul, darea pe semănăturile ce se făceau de către Tătari în amintitele « ceasuri ». Cuvântul e de origine turcă: uşur şi înseamnă « dijmă din produsele solului ». Uşurul s'a perceput tot timpul cât Tătarii au stăpânit regiunea dela nord de hotarul lui Halil Paşa, aşa dar până la războiul din 1768—1774. El s'a luat, cel puţin în primii ani, *în natură*; quantumul era unul din zece, ca şi la alte dijme. Neculce, povestind lipsa de grâne ce a fost în ţara de sus, în 1732, adaogă: « deară Grigore Vodă (Ghica), având mălai mult la Fălcii şi la Chişinău, *strâns din uşur*, da acelor oameni dela ţinuturile de sus, câte zece potronici merţa şi-i aştepta de bani până toamna. In preajma războiului din 1768—1774, uşurul împreună cu alâmul producea vistieriei suma de lei 8.600 anual.

Sub numele de *chile* se înţelegea, în veacul al XVII-lea, în Moldova, o dare în bani care servea la cumpărarea de făină de grâu şi de orz pentru aprovizionarea armatelor sau cetăţilor turceşti. În cronicele şi documentele moldovene sunt pomenite uneori « chilele Cameniţei », după numele vestitei cetăţi din Podolia, ajunsă sub stăpânirea Sultanului, între 1672 şi 1699. Un document inedit, din Iulie 1728, aflător la Academia Română, cuprinde « sama dumisale Manolache Costache vel căpitan di Ticuci di banii chililor şi a ialoviţelor ci au strânsu ot Ticuci ». În « samă » sau socoteală se cuprind 261 lei 10 potronici « pi 190 merţă făină grâu şi pi 207 merţă orzu », apoi 595 lei « pi 170 ialoviţ câte 3 lei pol di ialoviţă, pi 85 ialoviţe îndoite » şi în sfârşit, 21 lei 8 potronici « pe 2 ialoviţă şi 11 merţă făină grâu şi 11 merţă orzu ». În vara anului 1736, venind Vizirul cu oaste la Cartal — începuse războiul cu Ruşii — Neculce povesteşte că « eşit-au grele ialoviţe pe ţeară... şi *chile de pâne şi de orzu*, în două-trei rânduri şi le-au dus la Vezirul la Cartal şi la Hotin ». Numele acestei dări vine dela *chilă*, unitate mare de măsură pentru cereale, o chilă având 400 de oca sau 20 de baniţe. Se pare însă că erau şi chile mici deoarece în 1742 găsim echivalenţa: o chilă = 18 dimerlii, iar dimerlia avea, potrivit condicei din 1776, Septemvrie 1, unsprezece ocă. Cuvântul e de origine arabă (kile), ajuns la noi prin Turci. In aceeaşi ordine de idei, menţionăm că *mierţa*, potrivit tot condicei din 1776, avea 110 ocă, aşa dar 10 dimerlii.

In Muntenia găsim, la începutul domniei lui Brâncoveanu, într'un document inedit din 15 Ianuarie 1689, alături de « găleata

cu fân », de « zaherele », de « birul untului » şi alte biruri, menţionat şi «*birul meiului*». Intr'un alt document din acelaş an, Martie 21, zece argaţi lumânărari domneşti din Bucureşti sunt scutiţi, în schimbul unei sume globale de 120 taleri, de toate dările şi prestaţiile între care şi « de podvoade, de *meiu*, şi de conace, de cai, de soli, şi de alte dăjdii şi mâncături... ». Restul acestui bir, care obişnuit nu apare în actele muntene, poate să fie în legătură cu obligaţia de a aproviziona armatele turceşti sau tătăreşti, pe atunci în plină campanie.

Condica vistieriei lui Brâncoveanu aminteşte în mai multe rânduri şi *birul jigniţii*: de două ori în cursul anului 1697, la 25 Ianuarie şi la 20 Mai, însumând respectiv 2025 şi 3178,50 taleri, şi câte o dată, la 20 Mai, în anii 1699 (3035 taleri) şi 1700 (2148,50 taleri). Era o dare în *bani* pentru aprovizionarea jigniţei sau jitniţei domneşti adică a magaziei de grâne de sub conducerea marelui jitnicer. In 1697, alături de « birul jigniţei », apare, la 22 August, şi « *rânduiala găleţii* », în sumă de 9800 taleri, plătită tot de birnici. Ceea ce înseamnă că pe lângă vechea găleată sau dijmă din grâne (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 561), plătită acum în bani, se adăogase darea nouă a jigniţii, tot în bani.

Tot în legătură cu cerealele, trebue să amintim şi *morăritul*, dare nouă introdusă de Mihai Racoviţă spre sfârşitul domniei sale celei de a treia (1716—1726). Neculce, povestind acest sfârşit, spune că domnul « au scos şi de moară câte doi ughi şi de prisacă câte doi ughi şi ţigănit (sic !), de tot ţiganul câte doi ughi ». In schimb, urmaşul său în scaunul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica (1726—1733), « au scăzut — tot potrivit lui Neculce —« şi desetina şi ţigănăritul (sic !) şi morăritul şi prisăcăritul şi cârciumăritul *care le scornise Mihai Vodă*, acestea le-au iertat Grigorie Vodă de'ntâiu ».

Aci ar fi locul să menţionăm, în sfârşit, şi o dare de natură specială — de fapt un străvechiu dar sau plocon obligatoriu — anume *colacii*, din făină de grâu, pe care oraşele îi trimeteau Domniei de Crăciun. Interpolarea privitoare la dregătorii din cronica lui Grigore Ureche — Simion Dascălul, ne dă, în privinţa aceasta, următoarea lămurire: « Clucer mare, ispravnic pre beciurile domneşti, pre unt şi pre miere şi *pre colacii ce vin dela oraşe la Născut* ». Observ că şi rumânii sau vecinii aveau faţă de stă-

pânii lor o obligaţie asemănătoare: le făceau un plocon la Crăciun. Ne-o spune documentul din 4 Noemvrie 1620 referitor la rumânii din Vlădeni ai mănăstirii Sf. Ioan din Bucureşti. «Drept aceia şi voi rumânilor — porunceşte domnul — în vreme ce veţi vedea cartea domniei mele, iar voi încă să căutaţi să daţi găleata şi fânul şi *ploconul lui Crăciun* şi ce va trebui lucru la sfânta mănăstire să ascultaţi de părintele, şi mai mult val să nu faceţi, că rea ruşine veţi petrece de către domnia mea».

Dar cuvântul colac mai are şi un alt înţeles, acela de răsplată— obligatorie — dată celui ce găseşte sau descoperă un lucru sau o vită pierdută, de către proprietarul respectiv. Iată, în privinţa aceasta, o serie de documente inedite concludente. La 29 Octomvrie 1639, Matei Basarab întăreşte lui Tudor logofătul din Doba, toată partea de moşie a lui Ion bănişorul «păntru că au furat Ion bănişorul 2 cai ai unor dărăbani de aicea de în Bucureşti, anumea Oprea şi Antonie. Deci au îmblat aceşti dărăbanţi colăcind în toate părţile pân s'au aflat aceşti cai la casa lui Tudor log, duşi de Ion bănişorul. Deci Ion bănişorul au scăpat, iar păgubaşii au apucat pre Tudor log. şi l-au adus aicea înaintea domniei mele cu caii. Deci ş'au luat păgubaşii caii şi am dat domnia mea să plătească Tudor log. *colacul* ce au cheltuit tot ci au zis păgubaşii cu suflete lor şi a dat bani gata 2400 şi treapăd încă au dat bani 400, fără alte cheltuiale ce au cheltuit pân s'au împăcat cu păgubaşii... ». Tudor, în schimb, primeşte moşia hoţului. Tot Matei Basarab, la 3 Dechemvrie 1640, întăreşte mănăstirii Panaghia mai multe sate ce-i fuseseră dăruite de Udrea banul, care a şi fost îngropat în acest sfânt lăcaş. « Iar dac'au încăput egumeni străini greci la Panaghiea — spune voevodul — ei au petrecut şi răsipit şi au vândut şi moşii şi bucate şi tot şi au ascuns şi cărţile mănăstirii, de moşie. Deci le-au aflat călugării, acum cu *colac*, ce-au venit nainte domniei mele în divan de se-au citit tot pre rând pre aceste moşii ce scriu mai sus... ». In sfârşit, acelaş voevod, la 4 Octomvrie 1646, întăreşte lui Ştefan spătarul moşia de cumpărătoare din Mirceşti pentru care avea o carte de ocină dela Petru Cercel. «Pentrucă au venit Ştefan spătarul aici înainte domnii mele la conacul dela Uricheşti de au jeluit şi au spus cum această carte de ocină a lu Pătru Voevod, ce scrie mai sus, au fost perită de cându rău-

tățile, iar când au fost acum în zilele domniii mele, iar această carte ia se-au aflat la Bogdan vtorii stolnic. Deci ș'au cerșut *colacul*, cum iaste obiceiul, iar alalți săteani den sat, ei n'au vrut să dea la cheltuială să-ș răscumpere cartea, ce au aruncat cheltuiala numai la Ștefan spătariul... ». Valoarea acestui colac varia, după însemnătatea lucrului pierdut. Astfel, în 1818, Ianuarie 5, colacul pentru un «uric sârbesc cu tălmăcire lui din velet 6961, Iunie 2, dela Alexandru voivod» este de «cincizăci și cinci lei». Pentru vitele găsite, colacul, revenind vorniciei, era, pe vremea lui Brâncoveanu, următorul: de cal și de vită mare câte un taler, de râmător 40 de bani, iar de oaie și de stup, 12 bani: ne-o spune o poruncă domnească din 1 Ianuarie 1695.

Viile și vinul sunt supuse la o serie de dări noi, în intervalul 1601—1821. Mai înainte se plătise vinăriciul sau dijma din vin, reprezentând a zecea parte din recoltă; se plătiseră de asemenea unele taxe, atât de către producători — *ploconul de nume și pârpărul* — cât și de către cârciumarii din orașe: *banii de păhărnicie.* Aceste dări și taxe continuă în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea; astfel, pe vremea lui Ștefan Cantacuzino, vinăriciul, plătibil încă de multă vreme în bani, nu în natură, reprezenta în județul Argeș și Vâlcea 20 de bani de «vadra domnească;» ploconul de nume se urca la 12 bani, când producătorul era preot sau «slujitor» adică ostaș și la 30 de bai când era birnic de rând; în dealul Târgoviștei la 33 de bani pe vremea lui Brâncoveanu; pârpărul însemna 12 bani de bute și 6 bani de putină sau berbeniță: «precum au fost obiceiul încă mai denainte vreme»: așa citim în hrisovul din 15 Iulie 1715. Dar, pe lângă aceste dări moștenite, constatăm, în veacul al XVII-lea, și dări noi, asupra viei însăși, asupra pământului cultivat. Inceputul îl face Eustratie Dabija, în Moldova. Cronica atribuită lui Nicolae Costin ne spune că «în zilele acestui Domn s'au scornit și *pogonăritul* de vii; însă numai în două rânduri s'au luat pogonărit. Eară pre urmă cu mare blestem au legat și au lăsat să nu mai fie... ». Neculce precizează că noua dare a fost «de pogonul de vie câte un leu» și că «mulți Domni» au aplicat-o după Dabija. Sub Constantin Cantemir (1685—1693), pogonăritul se menține la «un taler — adică un leu — de pogon»; el se peroepea însă nu în fiecare an, [ci] la doi ani odată. Mihai Racoviță, într'a doua domnie, îl sporește, adăo-

gând un zlot la pogon. Grigore al II-lea Ghica, îl desființează în anul 1729, «din bunăvoia sa, neîndemnat de boieri», după cum ne arată cronica lui Amiras. Constantin Mavrocordat îl percepe din nou în prima domnie. Intr'a doua însă (1741—1743), cu prilejul reformei fiscale pe care o face, desființează această dare împreună cu o serie altele.

Din Moldova, pogonăritul s'a introdus şi în Muntenia. La 27 Mai 1726, Nicolae Mavrocordat scuteşte lui Ştefan, episcopul Buzăului, «*de pogonărit* pogoane de vie 20»; documentul, inedit, se află la Academia Română. Constantin Mavrocordat desființează această dare prin articolul zece al vestitului său hrisov de reforme din 7/18 Februarie 1740; necesitățile fiscale aduc însă reînființarea ei în scurtă vreme. Un act inedit dela Ştefan Racoviță din 15 Ianuarie 1765, aflător tot la Academia Română, ne arată că în ultimii ani pogonăritul nu se mai plătea de către băştinaşi, ci numai de către «streinii ce sânt cu şăderea într'altă țară şi au vii aici». Scarlat Ghica (1758—1761) i-a scutit însă şi pe aceştia din urmă. Ştefan Racoviță, prin actul amintit mai sus, hotărăşte că, pe viitor, când va da țara pogonărit, vor plăti şi Braşovenii care au vii în Muntenia; altfel, nu. Pentru vinul pe care-l vor duce acasă, vor plăti vamă numai 100 de bani în loc de zece taleri ca mai înainte; putinile cu struguri pentru casă nu vor da nimic, iar vierii sau chelarii pe care Braşovenii aveau obiceiul să-i aducă din țara ungurească vor fi scutiți de toate dăjdiile. In 1767, pogonăritul se percepea iarăşi; el produce în acest an suma de lei 2100.

In legătură tot cu viia, nu cu vinul, găsim, în Muntenia, o obligație fiscală nouă. Este vorba de «*birul viilor*» sau «*birul viilor domneşti*» sau «*birul pentru lucrul viilor*» pe care îl menționează condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu. Era o dare în bani, modestă (961 taleri în 1695, 338 taleri în 1696; 746,50 taleri în 1698, etc.), suportată numai de birnici şi servind — cum o arată şi numele — la plata lucrului viilor domneşti. O singură dată, în Iunie 1694, această dare apare în condică sub numele de *birul* «*pentru cheltuiala caselor domneşti dela Târgovişte şi pentru lucrul viilor domneşti*»; suma, 3000 taleri, e mult mai mare decât cea obişnuită. Diferența a servit pentru refacerea sau repararea «caselor domneşti» amintite.

Documentele menţionează, referitor la vii, şi *gărdurăritul.* Fiecare proprietar trebuia să-şi îngrădească via cu gard; era, evident, interesul lui, de oarece îşi păzea recolta, dar era şi interesul domniei care lua dijma din vin. Cine nu se supunea, plătea *gărdurăritul.* In Moldova, proprietarul care nu-şi îngrădea via sau o lăsa nelucrată, o pierdea, potrivit obiceiului din vechi, obiceiu întărit şi de ordinele scrise domneşti. Avem, în privinţa aceasta, un interesant document inedit, din 27 Aprilie 1675, aflător la Academia Română, cu următorul cuprins: «Adecă eu Giurge Capră Şoltuzul şi Petre ce au fost pivnicer tij (de asemenea!) Capră şi Ştefan pivnicerul şi Frâncul şi Măteş Bărcuţă şi Hanos brat (fratele lui!) Frâncul şi Giurge pârgar mare şi Ion tij pârgar mare şi Vasile Tudor şi Toader Alei şi alţi orăşeni dela mare până la mic de târgul Cotnarului, scriem şi mărturisim cu această scrisoare a noastră *precum au vinit cinstită carte mării sale lui Dumitraşco Cantacuzino voevoda scriindu la Peniţă pârcălabul pentru triaba viilor într'acest chip, care om nu-şi va îngrădi viile să aibă a le da pentru garduri.* Deci noi văzând carte Mării Sale scriind într'acest chip şi *fiindu obicina nostră şi din bătrâni şi din descălecatul oraşului,* noi am dat o vie ce este în dialul Mândru, ce au fost a călugărilor dela Aron Vodă fiindu pustie de 4 ai şi ţelenită o am dat dumisale lui Dămiian *ca să o îngrădiască şi să o plătiască de taleri şi de alte cheltuele de toate,* iar dumisale să-i fie driaptă ocină şi moşie în veci neclintită».

In Muntenia, gărdurăritul — aplicabil numai în judeţele de răsărit: Râmnicul Sărat, Buzău şi Săcuieni — e amintit pe vremea lui Şerban Cantacuzino; acesta scuteşte, la 16 Aprilie 1686, doi preoţi şi doi diaconi ai episcopiei Buzăului, de diferite dări între care «de vinărici, *de gărdurărie*, de mertice, de conace...». La cât se ridica această dare ne spun două porunci ale lui Brâncoveanu, din 1 şi 5 Ianuarie 1695; potrivit lor, urmează a se plăti, pentru o vraniţă lăsată deschisă 300 de bani, iar pentru un pârleaz 50 de bani; pentru vite ce s'ar găsi prin vii, câte 40 de bani de bivol, cal sau bou şi câte 20 de bani de râmător; pentru o groapă de boştină o taxă fixă de un taler; dela buţile de vin ce «să vor vinde în dealuri», iarăşi câte un taler de bute. Pe vremea lui Mavrogheni, (1786—1790), gărdurăritul din Râmnicul Sărat şi din Buzău constituia un venit al spătarului al doilea.

Vinul însuşi, în afară de vie, este supus la noi taxe. Antioh Cantemir, într'a doua domnie (1705—1707), înfiinţează, în urma insistenţelor marelui vistiernic Ilie Cantacuzino, *vădrăritul*: «câte doi bani de vadra de vin» — cum ne spune Neculce —, plătibil însă numai de ţăranii birnici, nu şi de boieri. Ulterior, această dare a tot crescut — Mihai Racoviţă într'a doua domnie (1707—1709, a ridicat-o la patru bani — ajungând aşa cum aflăm dintr'o adnotare sau interpolare, şi la «doisprezece bani de vadră». Tocmai de aceea, din cauza exagerării, hotărăşte Constantin Racoviţă într'a doua domnie, desfiinţarea vădrăritului (12 August 1756); hrisovul solemn de desfiinţare s'a şi tipărit. Ceea ce n'a împiedecat însă ca domnii următori să-l perceapă din nou; în Mai 1796, Alexandru Callimachi hotărăşte ca banul care se lua în plus «de vadra de vin la slujba vădrăritului» să se verse nu la cutia milelor ca până atunci, ci «la casa răsurilor» din care se plăteau lefile dregătorilor. In 1810, Octomvrie 31, un «baş vădrar» întăreşte o danie, constând dintr'o porţiune de vie şi două poloboace de vin, care se face schitului Frumoasa din ţinutului Orheiului.

Această dare se întâlneşte şi în Muntenia; ea durează şi dincolo de epoca fanariotă; în 1823, Grigore Ghica, pentru a putea plăti datoriile ţării, fixează vădrăritul la 24 de aspri de « fiecare măsură» sau vadră. Numele dării vine dela numele unităţii de măsură, *vadra*; aceasta era egală cu zece oca, deci cu 12,5 litri. Până astăzi, la ţară, în regiunea de deal, producătoare de ţuică, se mai vorbeşte încă de «vadra veche» de zece oca, spre deosebire de vadra nouă care este decalitrul.

Cârciumăritul, o dare nouă, asupra cârciumelor, a fost înfiinţată, după câte se pare, de Mihai Racoviţă, spre sfârşitul domniei sale celei de a treia (1716—1726). Cel puţin aşa rezultă din textul lui Neculce care afirmă că Grigore al II-lea Ghica, la începutul stăpânirii, «au ertat» «ţigănitul şi morăritul şi pescăritul şi cârciumăritul *care le scornise Mihai Vodă*». Mai târziu, în a doua domnie a sa, sub imperiul necesităţii, Grigore al II-lea Ghica este nevoit să reînfiinţeze totuşi cârciumăritul «câte cinci lei de cârciumă în toată ţeara; şi... au stricat blăstemul ce era făcut de mai înainte să nu dee».

O dare similară este *pivniceritul*, pe care-l întâlnim atât în Moldova cât şi în Muntenia. La început, el trebue să se fi perceput,

cum îl arată numele, asupra *pivnițelor* de vin; ulterior însă, constatăm că se lua pe butoaiele cu vin. Un act moldovenesc, din 1741, menționează «pivniceritul a doî vase cu vin». In aceeași vreme negutătorii care aveau vii la Odobești plăteau vel pivnicerului dela Curtea domnească, doi potronici de fiecare pogon.

Prin *cepărit* se înțelegea o taxă care se plătea în Moldova de fiecare vas de vin atunci când se punea în vânzare adică atunci când i se da cep. In 1742, ea era de 6 potronici de bute și de 3 potronici de poloboc. Taxă plăteau și căldările sau cazanele de fabricat rachiu; în același an, ea era pentru acestea de 2 ughi și 6 potronici de bucată.

De altfel asupra pivnițelor de vin sau cârciumilor apăsau o serie întreagă de obligații fiscale. Unele din ele sunt de caracter general, privesc, cu alte cuvinte, și restul prăvăliilor sau dughenilor, altele sunt însă specifice lor. La 30 Iulie 1718, Mihai Racoviță scutește de dări o pivniță a iezuiților din Iași, dând ordin în consecință către «cei ce vor fi cu slujba *camenii*, *bezmenul*, *boorul*, *braniștea*, *locul agesc și alte dări ce sânt asupra pivnițelor de aice din Eși*». Iar la 8 Martie 1717, Ioan Mavrocordat scutește Baraților din București o pivniță «*de cămănărit*, *de fumărit și de vinurile domnești ce să înparte în târg pre la cârcime*... ca să fie de treaba vânzării vinurilor lor». Fumăritul, camena, bezmenul, braniștea și locul agesc trebuiau plătite și de alte prăvălii; boorul și vinurile domnești erau însă obligații specifice cârciumelor.

«*Boorul*» era, se pare, darea plătită de cârciumile moldovenești pentru marcarea măsurilor de capacitate, a ocalelor și vedrelor; această marcare se făcea prin imprimarea în lemn cu fierul roșu, sau în metal, prin batere, a stemei moldovenești, capul de bour; o dare similară este la negustorii ce vindeau cu cotul, *cotăritul* (vezi mai jos, p. 678).

Obligația de a desface *vinurile domnești* este și ea, se pare, anterioară veacului al XVII-lea. Ea face parte din sistemul general medieval, care prevedea dreptul pentru seniori de a impune supușilor consumarea, în primul rând, a băuturilor produse pe moșiile lor. In Moldova, un asemenea drept avea și marele hatman. Printre scutirile pe care Constantin Mavrocordat le acordă, la 18 Martie 1734, călărașilor de Bârâiac (ținutul Orheiului), este

şi aceea ca « nici fân, nici lemne, nici orz să nu dea, *nici vin hătmănesc să nu li se lepede* ».

Pentru alte obligaţii fiscale în legătură cu vinul, ca *pârcălăbia* şi *ortul stărostesc*, vezi mai jos, p. 680.

Mierea şi ceara fiind, alături de vite, oi, grâne şi vin, produse de seamă ale ţării, constatăm şi asupra lor unele dări noi. Vechea dijmă, desetina, continuă, cu acelaş nume, în Moldova; în Muntenia i se spune acum dijmărit; şi într'o parte şi în cealalta, ea nu se mai percepe însă în natură, ci în bani. Pe vremea lui Brâncoveanu, de pildă, se lua, potrivit «cărţii dedijmărituri ce s'au vândut la Târgovişte la leat 7204 (1696), Iulie 20 », câte 13 bani « de litră », — ea nu trebuie confundată cu litra actuală (250 ml), fiecare contribuabil fiind obligat să mai plătească şi un « poclon » de 30, respectiv 12 bani, după cum era birnic sau « slujitor » adică breslaş. Cei ce erau prinşi cu produse ascunse, nedeclarate, plăteau «îndoit ». Dijmăritul se încasa în Iulie.

In condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim trecute, de obiceiu în lunile Septemvrie şi Octomvrie, două obligaţii fiscale în legătură cu mierea şi ceara. Una este «*rânduiala mierii şi cerii împărăteşti* », servind pentru aprovizionarea Inaltei Porţi; ea se ridică la 6213 taleri în 1694, 13416 în 1695, 5840 în 1696, 4641 în 1697, 3483 în 1698 şi 3894 taleri în 1700. Cea de a doua obligaţie este «*birul mierii* », reprezentând 8265 taleri în 1694, 5595 în 1696, 9313,50 în 1697, 4272 în 1698 şi 3255 taleri în 1700. Ele nu trebuesc — se pare — confundate cu dijmăritul care era o dare deosebită.

In Moldova, Mihai Racoviţă, spre sfârşitul domniei sale celei de a treia (1716—1726), scoate o dare nouă, *prisăcăritul*, câte doi unghi sau galbeni de fiecare prisacă. Urmaşul său în scaun, Grigore al II-lea Ghica, o desfiinţează însă şi aşa rămâne, desfiinţată, până la sfârşitul epocei fanariote.

Unele produse fabricate ca săpunul şi lumânările precum şi unele bogăţii minerale ca ţiţeiul şi sarea erau supuse la dări speciale.

Fabricanţii de săpun plăteau, încă de pe vremea lui Brâncoveanu, *săpunăritul*, câte un taler anual; pe vremea lui Mihail Sutzu (1791—1793), această dare constituia un venit al vornicului de harem.

Pentru aprovizionarea cu materie primă a fabricei de hârtie înfiinţate de Matei Basarab pe valea Oltului, în regiunea Călimăneştilor, poate chiar în Călimănești, locuitorii satelor de prin-prejur — nu știu pe ce rază — erau obligaţi la darea «*cârpei*». E vorba, desigur de cârpele uzate, rupte, din gospodăria fiecăruia. Această obligaţie fiscală e amintită într'un document din 4 Aprilie 1646.

Sarea constituia un monopol al domniei; totuşi în partea de răsărit a Răsărit a ţării, în judeţele Râmnicul-Sărat, Buzău şi Săcuieni, localnicii — potrivit unui vechiu privilegiu nescris, urmă poate a autonomiei locale, de dinainte de întemeierea Munteniei — aveau dreptul să ia din «malurile de sare» atât cât le trebuia pentru consumul casei, nu însă şi pentru vânzare. Domnii au socotit, se vede, că privilegiul era totuşi prea mare, de aceea au impus pe beneficiari la o dare specială numită *sărărit*. O găsim pomenită într'o serie de acte dintre care citām pe acela, inedit din 12 Ianuarie 1678 şi un altul cu data 10 Martie 1784. Prin cel dintâiu, Gheorghe Duca acordă la zece mănăstiri din judeţul Buzău şi anume «Sfântul Pinul i Skipturile i Găvanile i Coziianii i Vornicii i Fundătura i Boguslovul i Stii Ghiorghie i Agaton i Profir» scutire de dări între care şi «de vinărici şi *de sărărie*». Prin actul din 10 Martie 1784, Mihai Sutzu arată că locuitorii din cele trei judeţe pot lua sare din «malurile de sare» amintite, însă «numai cu traista, pentru trebuinţa caselor lor», nu şi «cu carul sau cu calul». Ciobanii care vor lua sare pentru oi vor da de fiecare turmă «mielul, hârşie, caşul şi 6 oca lână» sau în lipsă câte cinci taleri. «Pe cine va prinde furând, seau cu carul seau cu calul, vitele toate să le ia de gloabă, iar pe oameni, după obiceiu,... să-i trimiţă la pedeapsa ocnei». Pe vremea lui Brâncoveanu, sărăritul era de 44 de bani «de nume» adică de locuitor.

Puţurile de petrol sau ţiţeiu erau supuse şi ele la anumite «dări şi cheltuieli». Ne-o spune documentul din 1 Mai 1813, prin care Ioan-Vodă Caragea, îngăduind Mănăstirii Sinaia şi biv vel paharnicului Teohari să-şi deschidă câte două puţuri, le lăsa tot venitul pe care îl lua domnia «*fiindcă sunt scutite de dările şi cheltuielile ce dau alte puţuri*». Acest venit era apreciabil: în 1792, la capitolul «vămi» şi «slujbele vămilor», «Vălenii cu păcurile» figurează pentru 7.000 de taleri iar «Câmpina cu păcurile» pentru 9.200.

Prăvăliile plăteau o serie întreagă de dări, către domnie — cele mai multe — către diferiţi dregători care-şi exercitau autoritatea în târguri sau oraşe — în sfârşit, către autoritatea comunală. Pentru a ne da seamă de mulţimea şi diversitatea lor, cităm hrisovul pe care Constantin Brâncoveanu îl dă, la 8 Ianuarie 1701, breslei de negustori braşoveni (din Schei!), care făceau negoţul de « braşovenie » în Muntenia. Domnul, ţinând seamă de faptul că aceşti Braşoveni aveau « ruptoare » adică înţelegere prin bună învoială — dela Vistierie « mai denainte, dă la alţi răposaţi domni », le face şi el una nouă. Vor avea deci să dea anual 1.000 de taleri, în patru termene, la vel seamă, la haraciu, la seama a doua şi a treia. In colo, sunt scutiţi de toate dările: « de bir slujitoresc şi de alte orânduiale ce-s pun pren ţaară, *de schimbul banilor*, *de fum dă prăvălii*, *de cotărie*, *de covoară*, *de râşi*, *de păhară*, *de sursaturi*, *de zahereale*, de cară de oaste, de birul oştii, de birul lefilor, de seama a treia, de poclonul Hanului şi a Sultanilor, de cai împărăteşti şi domneşti, de rânduiala vacilor şi a oilor, de podvoade, dă mertice, de conace, de cai de olac, *de către starostea de neguţători*, *de către judeţul de aici den Bucureşti*, *de'nprumutările şi alte cheltuiale ce dau neguţătorii şi pentru orânduialele cât şi sataralele ce să pun aici în oraş, pre mahalale şi prentr'alte târguri* şi sate şi pentru alte toate dăjdii ».

Inşirarea de mai sus arată că dacă n'ar fi făcut o înţelegere cu Vistieria pentru o cifră globală anuală, dacă n'ar fi fost, cu alte cuvinte, supuşi sistemului « ruptoarei », negustorii braşoveni ar fi trebuit să plătească *toate dările enumerate*. Intre acestea sunt însă unele care privesc şi alte categorii de contribuabili ca birnicii şi slujitorii. Specifice prăvăliilor sau lovindu-le în primul rând ni se par numai cele subliniate, de ele ne vom ocupa aşa dar, adăogându-le însă şi o serie de dări ca *bezmenul*, *camena* şi *locul agesc* plătite de prăvăliile moldovene.

Una din cele mai vechi obligaţii fiscale de acest fel din Muntenia, anterioară poate chiar veacului al XVII-lea, este aceea numită « fum » sau « galben de fum ». Primele menţiuni le găsesc în două documente inedite din anul 1632. Intr'unul din aceste documente, din 11 Decemvrie, aflător la Academia Română, Matei Basarab, scutind pe preoţii şi diaconii dela Biserica Curţii Domneşti din Bucureşti de diferite dări, se adresează la sfârşit

agenţilor fiscali: «Drept aceia şi voi toate slugile domniei meale şi voi vinăricerilor şi voi păhărniceilor şi *voi carii umblaţi de fum*, încă să aveţi a-i lăsa în bună pace». La 11 Ianuarie 1659, Mihail Radu (Mihnea al III-lea!) dă un ordin «*voao fumarilor carii scrieţi de fum acii la oraşul domniei mele la Bucureşti*» ca să lase în pace pe toţi posluşnicii (servitorii!) şi pe toţi morarii mănăstirii Sf. Troiţă. Reînnoind dispoziţia cu privire la preoţii şi diaconii Curţii Domneşti, Radu Leon îi scuteşte, la 4 Februarie 1665 «de bir şi de miiare şi de ceară, de găleată şi de fân, de dijma de stupi, de râmători, de oerie, de vinărici, de chirie, *de galben de fum*, de păhărnicie şi de pivniţe, de schimbul banilor, de împrumut, de podvoade, de mertice, de conace, de cai de olac şi de cară de oaste şi de alte dajdi de toate...». Acelaşi ordin dă şi Constantin Brâncoveanu, la 31 Ianuarie 1689; tustrele actele, citate mai sus, sunt inedite. Darea se punea pe fiecare prăvălie, pe «fumul» fiecăreia; şi cum prăvăliile constituiau majoritatea caselor în târguri, înţelegem tendinţa fumarilor de a o aplica şi celorlalţi locuitori, cum erau preoţii, diaconii, posluşnicii mănăstireşti, etc.

In privinţa quantumului acestei dări, ştiri precise aflăm în cartea «dă fumărit din Bucureşti i dăn Târgovişte, datată 20 Noemvrie 1724, prin care Nicolae Mavrocordat ordonă fumarilor să scrie fumăritul dă la tot omul, dă la câţi oameni să află lăcuitori într'aceste oraşe. Insă la cei ce au prăvălii şi fac neguţătorii şi la cei ce au pivniţe şi magazii dă vând vin, afară dăn veliţii boiari i mănăstirile cele mari să aibă a-şi scuti câte o pivniţă, iar alalţi să dea cu toţii, or ce fealiu de neguţătorie ar face, or tabac (tăbăcar!), or cizmariu, măcar ver ce fealiu dă om ar fi. Insă dă vel (mare!) pivniţă po taleri 5 şi de prăvălie mare po taleri 5 şi dă pivniţă mică po taleri 2 pol (2 jumătate!) şi dă la magazii iar po taleri 2 pol şi de prăvălie mică iar po taleri 2 pol şi dela slujitorii cei ce au prăvălii şi vând vinuri, po taleri 1,33 după cum au fost obiceiul şi mai dănnainte vreame. Aşijderea să aibă a-şi scuti şi cliseariul dă la biserica domnească o pivniţă iar alţi popi i diiaconi i grămătici să de cu toţii».

In epoca mai veche, această dare va fi fost poate de un galben; aşa s'ar explica expresia «galben de fum» pe care o întâlnim în documentele veacului al XVII-lea.

Prin asimilarea cu negustorii s'a impus fumăritul şi pescarilor dela baltă care-şi aveau patul sau pologul, cu inevitabilul fum împotriva ţânţarilor, lângă apă. Ştim aceasta din « Cartea dă fumăritul după baltă » emisă de domnie între 1718—1739, când Oltenia se afla sub dominaţia Austriacilor, carte prin care agentul fiscal respectiv e autorizat « a scrie *fumăritul* din hotariul Brăilii până la Turnu la gura Oltului şi *să ia fumăritul dela tot omul câţi vor fi lăcuitori pe baltă şi dela toţi oamenii cei ce le vor ajunge moşiile cu căpătăiul în baltă, dă la toţi să ia fumăritul de pat po* (*câte*!) *bani 72 după obiceiu*, au fie slujitor, au popă, au călugăr, au dorobanţ, au călăraş, au scutelnic pedestru, au călăreţ, au saragele, au martalogi (vezi pentru aceste două categorii mai jos, p. 753 şi 708), au birnic, au armeni, au chiproviceni, au ţigani, au ce fel de om o fi, dă la toţi să ia fumăritul... ».

In timp ce în Muntenia, darea se aplica pe prăvălii şi pe aşezările pescăreşti dela baltă, în Moldova, o constatăm, încă de pe vremea lui Vasile Lupu, ca o dare generală, aplicată *pe orice casă*, indiferent de situaţia locuitorului. Cronicarul Ion Neculce povesteşte că Vasile Lupu, obţinând dela Poartă o amânare a birului pe doi ani, urmând ca în al treilea să-l plătească şi pe trecut, izbutise să umple « ţeara de oameni ». « Şi au scos atuncea pre ţeară *fumărit*, câte un leu de casă şi au plinit atunce tustrele birurile... şi încă au rămas şi lui Vasile Vodă o mie de pungi de bani dobândă ». Ştefăniţă Lupu, fiul lui Vasile, scoţând şi el *fumărit*, l-a mărit la « şase orţi de casă » adică un galben, în loc de un leu cât fusese mai înainte; au încercat să se opună Cantacuzinii, Toma vornicul şi Iordache vistierul, la această mărire, n'au izbutit însă. Intr'adevăr, un hrisov din 11 Mai 1660, dela Ştefăniţă Lupu, scutind satul Hlincea de dări, înşiră între acestea, pe lângă « zloţii » şi « leii », şi « galbenii de case ». In a doua domnie a lui Antioh-Vodă Cantemir, fumăritul era un zlot. « Scoase Antioh Vodă — citim în Neculce — nevoi grele pe ţeară, orânduele multe şi satarale şi hârtii şi *fumărit, câte un zlot de toată casa* ». Urmaşul său, Mihai Racoviţă, spori darea, ridicând-o la doi ughi « de tot hornul »; « de care dacă au înţeles ticăloşii pământeni — scrie alt letopiseţ — mulţi şi-au stricat căscioarele de le-au răsipit din temelie, alţii răsipiau hornurile de pen căscioare; *căci câte hornuri avea omul în casele lui, de tot hornul da câte 2 ughi*; şi măcar că

era iarna, eară beţii oameni şi babele şi altă sărăcime pustiau casele şi fugiau în lume plângând, cu lacrimi suspinând; că altă căscioară nu plătea nici doi orţi. Eară încă şi aceia carii au cumpărat acel fumărit dela koki-vechi (mezat!), li s'au stins a mulţi casele (au rămas săraci!), că au luat bani dela Turci de au dat pentru slujbă, ş-apoi n'au putut scoate slujba la cap». Tot sub Mihai Racoviţă plătesc şi Tătarii din «cele două ceasuri (vezi mai sus, p. 662-3) o dare pe locuinţe şi anume — potrivit cronicii traduse de Amiras — câte un ort de casă pe an».

Mai târziu, sub Ioan Teodor Callimachi (1758—1761), se înfiinţă, tot în Moldova, o dare similară numită *ajutorinţă.* Domnul ar fi vrut la început să puie din nou *văcăritul*; fiindcă însă se pusese blestem greu de către Constantin Racoviţă (1756—1757) asupra celui ce ar îndrăzni să-l reînfiinţeze, boierii ajunseră în cele din urmă la soluţia *ajutorinţei*, o reeditare a fumăritului. Ea se lua «pe ogiaguri» sau hornuri şi era de trei feluri, după mărimea caselor: de unsprezece lei, de cinci lei şi jumătate şi de trei lei; nimeni nu era scutit de această dare. Sub fiul şi urmaşul lui Ioan Teodor, sub Grigore Callimachi (1761—1764), ajutorinţa e sporită «cu some mari» după expresia cronicei lui Ioan Canta.

Camăna era o veche dare, anterioară veacului al XVII-lea; numele ei vine dela slavicul «camen» care înseamnă piatră şi se explică prin faptul că, la început, această dare se lua pe «pietrele» de ceară vândute, pietre având o formă şi o greutate determinată (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 562). Cu vremea, aceasta «taxă pe vânzare» s'a aplicat şi la alte produse, naturale sau industriale. Un hrisov din 1660, Mai 11, dela Ştefăniţă Lupu, ne arată că ea se aplica pe băutură. Scutind satul Hlincea al mănăstirii Hlincea, de toate dările şi muncile către domnie, în schimbul unei sume de 60 de galbeni anual, Domnul precizează: «de toate dabilele şi angăriile să fie lăsaţi în pace, *nici camănă pentru băutură*, nici bezmăn să nu aibă a da». Condica lui Constantin Mavrocordat, din 1741—1742, arată că ea se lua pe *ceară*, pe *carne* şi pe *băuturi* (vin, mied, rachiu); ea se plătea de asemenea de unii meseriaşi şi anume de *blănari* şi de *cojocari*, chiar şi de cei din sate. La 31 Ianuarie 1662, Eustratie Dabija scutind pe locuitorii ce se vor aşeza în slobozia Ţigăneştii, de dări şi slujbe timp de 5 ani de zile, adaogă: «Aşijderea şi un cojocar să hie în pace

de camănă ». O plăteau şi cei ce fabricau « horilcă » sau rachiu; ea era, pe vremea lui Constantin Mavrocordat (1742) de 2 galbeni şi 6 potronici de « căldare » adică de cazan.

Camăna se ridica în 1742 la 2 bani de vadra de vin sau mied; în 1775 ea era de 2 bani şi jumătate, iar pentru « horilcă » sau rachiu, « atât horilca ce vine din ţara leşească, cât şi horilca ce se face aicea în ţară », de 3 bani. Crâşmarii din Iaşi plăteau în 1760 camăna cu « rupta » câte 15 ughi de pivniţă, unii câte 10 şi chiar câte 8 ughi.

Ca unitate de măsură pentru greutăţi, « camena » se întâlneşte şi în veacul al XVIII-lea. Astfel, într'un hrisov din 9 Iunie 1767, Grigore Callimachi întăreşte călugărilor dela Putna dreptul de a lua anual « din vama cea mare în afară de grâu, secară, untdelemn, tămâie », lumânări, şi « câte 5 *camine* peşte moron şi 5 *camine* crap ».

Cămănăritul muntean — i se mai spune în documente şi *cămănărie* — corespunde în parte camenii moldoveneşti; el se plătea de cei ce vindeau vin în târguri. Cu privire la cămănărit ni s'a păstrat o « carte » a lui Constantin Brâncoveanu, din 1 Ianuarie 1695 prin care Domnul hotărăşte să se ia această dare dela oricine va vinde vin în Bucureşti « veri dela boiari mazili, veri dela sutaşi, veri dela căpitani, veri dela iuzbaşi, veri dela călăraşi, veri dela dărăbanţi, veri dela cămărăşei, veri dela slujitori, veri dela săimeni, dela căzaci, veri dela lefegii, veri dela călugări, veri dela popi, veri dela diiaconi, veri dela turc, veri dela ţigan sau măcelar, ce fel de om va vinde vin într'acest târg »; vor fi scutite numai câte o pivniţă a celor 12 boieri mari şi a mănăstirilor celor mari. Cămănarii vor trebui de asemenea să ia seama cârciumarilor « să pue ocale drepte »; pe cei ce « i-ar prinde cu ocale mai mici », să-i globească cu 300 de bani.

Bezmenul se plătea de negustorii şi târgoveţii care-şi făceau prăvălii sau case pe locul altuia. Era deci o chirie pentru locul ocupat, plătită proprietarului respectiv. La Galaţi, în 1776, bezmenul anual încasat de mănăstirea Sf. Spiridon din Iaşi, proprietara locului, varia între 3 lei — magaziile mari la loc bun şi dughenile — şi 1 leu — magaziile mici, la locuri « din dos » si casele de locuit. Abatoarele sau « salhanalele » plăteau de zece ori mai mult ca magaziile mari, adică 30 de lei. Cuvântul bezmen este de origine tătară.

Çotăritul era darea pe care o plăteau toţi negustorii care vindeau marfă cu cotul (vezi şi mai sus, p. 670). Detalii asupra ei aflăm din « Cartea de cotărie » pe care o dă, la 19 Februarie 1699, Constantin Brâncoveanu « slugilor domnii meale cotarilor anume... (loc alb !) ca să fie volnici... să umble în toată ţara domnii meale *pre la toate târgurile să scrie cotăria de la tot omul cine se va afla vânzând marfă cu cotu* şi să ia cotărie dela tot omul ori fie sutaş, au slujitor, au neguţător, ori cămărăşel au armean, au jidov veri chiproviceni, au ce fel de om ar hi şi va vinde marfă cu cotu, au ertat, au neertat, au cu cărţile domnii meale iscălite, dela toţi să aibă a luarea cotărie, de nume (de persoană !), po bani 142. Iar cojocarii i mătăsarii să dea pre jumătate po bani 71 după obicei. Iar pre carii i-ar afla vânzând marfă cu cotul mai mic au ascunzând cotăriia, ca să nu-ş dea adetul, pre unii ca aceia să-i globească cu mâna (a) bani 300 şi să-i facă certare după vina lui după obicei ».

In Moldova, potrivit condicei lui Grigore Ghica, din 1 Septemvrie 1776, cotăritul se lua « dela fieştecare dughiană ce va vinde marfă cu cotul, atât în oraşul Iaşi cât şi dela celalte târguri de pe la ţinuturi »; el se plăteşte vel cămăraşului şi anume nu în fiecare an, ci numai la instalarea acestui dregător. « Şi dând la fiecare dughiană câte 2 coturi » — marcate cu bourul domnesc — un halep şi un arşin (varietăţi turceşti şi ruseşti ale cotului !) să ia dela toată dughiana câte 30 bani ».

O dare similară era *cântăritul*; ea se plătea pentru mărfurile care se cântăreau cu cântarul oficial, al domniei. Se întâlneşte atât în Muntenia, unde, menţionată în « Anatefterul » sau condica de porunci din epoca lui Brâncoveanu, ea reprezenta zece bani de fiecare sută de ocale, cât şi în Moldova. In aceasta din urmă, cântăritul constituia, la 1776, potrivit condicei lui Grigore-Vodă Ghica, unul din veniturile mănăstirii Sf. Spiridon din Iaşi. Se plătea câte şase bani de fiecare 44 de oca de marfă, afară de *sare* pentru care tariful era de trei bani la suta de oca, şi de *fier* care plătea şase bani la 59 de oca.

O grupă separată de îndatoriri ale negustorilor erau acelea în legătură cu primirea oaspeţilor sau « musafirilor » oficiali. În asemenea împrejurări, se cerea dela stăpânii de prăvălii să contribue la procuratea obiectelor necesare precum *covoare*, *pahare*, *aşter-*

nuturi. De primele două categorii de obiecte, covoarele şi paharele, face amintire chiar actul dela Brâncoveanu, din 1701, Ianuarie 8, reprodus mai sus (vezi p. 673). De cea de a treia categorie ne pomeneşte documentul inedit din 15 Ianuarie 1765, aflător la Academia Română, prin care Ştefan Vodă Racoviţă scuteşte pe negustorii braşoveni din ţară de o serie întreagă de dări; între ele este şi « *cheltuiala aşternuturilor ce să fac la mosafiri* ». Din felul cum e formulată această ultimă obligaţie, pare că ea se percepea *în bani*; cred că acelaşi era cazul şi în ce priveşte primele două, « covoarele » şi « paharele ». De multe ori însă ele se luau şi în natură. In felul acesta se explică asigurarea dată de Constantin Mavrocordat în 1741 « lăcuitorilor din Iaşi » cum că « nimini de nimio din casa lui să nu-s jăcuiască, nici covor, nici scoarţă, nici mindir, nici plapomă, nici vase, nici blide, nici lighean, nici alt preţ de un ban, nici dela creştin, nici dela Armean, nici dela Jidov ». Iar Nicolae Mavrocordat, într'un document fără dată dintr'a doua domnie a sa moldoveană (1711—1716) prin care scuteşte pe clericii armeni din Iaşi de dări şi slujbe, o spune lămurit: « Nici să aibă a le duce Turci sau Tătari sau alţi oamini streini la casăle lor făr de voia lor, *nici aşternuturile lor să nu le ia uşărei la Turci sau la Tătari*... ».. Să intre şi obligaţia « râşilor » adică a blănilor de râşi în aceeaşi grupă? Să fi fost negustorii obligaţi să dea un număr de asemenea blăni pentru împodobirea caftanelor care se ofereau de domnie dregătorilor turci de alt neam care veneau cu treburi sau în trecere pe la noi? Sau să fi servit ele pentru întocmirea hainei somptuoase care — potrivit informaţiei lui Dimitrie Cantemir — se dăruia anual Sultanului cu prilejul Bairamului? Cert este că asemenea obligaţii existau pentru alte categorii de contribuabili. Astfel, de pildă, fiecare preot moldovean, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, dădea anual ierarhului — episcop sau mitropolit — de care depindea, în afară de suma de 200 de aspri şi *o blană de vulpe sau de jder*. Slujitorii adică ostaşii supuşi autorităţii marelui sărdar erau de asemenea obligaţi să-i dea, la început, de fiecare sat, câte *o blană de vulpe*; mai pe urmă, împuţinându-se aceşti slujitori, au dat nu anual, ci numai o singură dată, la instalarea sărdarului: ne-o spune un interesant document din 5 Aprilie 1730 care precizează, în acelaşi timp, şi atribuţiile acestui dregător. Dintr'un alt document, cu data de 18 Martie 1734, aflăm că şi

călăraşii — e vorba de aceia de Bârâiac, în Orhei — trebuiau să dea marelui hatman de care depindeau, *o vulpe*. Nu e de mirare deci ca şi neguţătorii să fi fost supuşi la darea «râşilor». Pentru comparaţie, observăm, în sfârşit, că în Moldova, la numirea unei nou mitropolit sau episcop, acesta, înfăţişându-se Domnului, îi închina — după cum ne arată *Condica de obiceiuri*, alcătuită în 1762 — «şi oarecari obişnuite pocloane adecă *covor, râşi, cafea şi zahăr*.

O altă grupă de obligaţii erau acelea de caracter personal, către «judeţul» oraşului respectiv, către «starostele de neguţători», către vel agă şi către cihodar. Documentul lui Brâncoveanu din 8 Ianuarie 1701, în care cele dintâi sunt pomenite, nu ne dă alte lămuriri; probabil că era vorba de o taxă specială sau o cotă parte din anumite taxe sau, în sfârşit, de anumite plocoane. Asemenea taxe speciale erau *pârcălăbia* şi *ortul stărostesc* în Moldova şi *ortul vătăşesc* în Muntenia. Despre primele două aflăm unele lămuriri în documentul inedit din 5 Dechemvrie 1767, aflător la Academia Română şi privind regimul fiscal al Câmpulungului din Suceava. Între altele, domnul hotărăşte ca pentru produsele turmelor lor, adică brânză, lână, sumane, cergi, brâne, catrinţe, Câmpulungenii «să nu dea mortasipie, *nici pârcălăbie*». «Aşijdire — continuă actul — şi pintru vinul ci ş-ar aduce din gios, di la Odobeşti, pi dreptă vine (sic! în loc de vii) ci vor avea ei, *cu pârcălăbia sau cu ortul stărostesc* să nu să supire». De unde rezultă că pârcălăbia era o taxă ce se lua pe mărfurile vândute în târguri; potrivit numelui, credem că pârcălabii, conducătorii adică ai ţinuturilor respective, beneficiau de o parte a acestei taxe, de nu vor fi primit-o chiar în întregime. Ştim exact la cât se urca pârcălăbia în ce priveşte vinul. Neculce, povestind măsurile luate de Constantin Mavrocordat în cea de a doua domnie din Moldova (1741—1743), arată că, între altele, a interzis pârcălabilor să mai ia cele două ocă de vin sau rachiu de fiecare bute, ocă ce adesea se transformau în patru, cinci, «ce numai să ieie pârcălăbiile drept pre obiceiu, câte doi potronici de car, eară mai mult să nu supere oamenii şi neguţitorii». Aşa dar, pârcălăbia se ridica la 20 de bani de carul cu vin sau rachiu; înainte de Mavrocordat se luau şi câte două ocă, deci un adaos în natură. O obligaţie fiscală asemănătoare pârcălăbiei era *vadra domnească* ce se lua anual dela

fiecare cramă din Odobeşti. Constantin Mavrocordat, într'a doua domnie a sa din Moldova (1741—1743), o desfiinţează, după cum desfiinţase şi cele două oca de vin sau rachiu ce se luau de bute.

Ortul stărostesc era o taxă specială pe vinul adus spre vânzare în târguri; ea se percepea în folosul integral sau parţial al unui staroste, poate a starostelui de neguţători. În ce priveşte ortul vătăşesc, ştim că era taxa pe care o dădeau « scaunele » de carne şi pivniţele din târguri vătafilor de măcelari şi vătafilor de cârciumari respectivi. La 25 Aprilie 1754, Constantin Racoviţă dă o carte preoţilor, diaconilor, cântăreţilor şi grămăticilor dela cele două biserici din Curtea domnească « să ţie un scaun pe care să să vânză carne... în Bucureşti şi să fie acel scaun în pace şi ertat de fumărit, de vamă, de erbărit *şi de ortul vătăşesc* şi de alte angarii ». La sfârşit, domnul adaogă: « Drept aceia poruncim domnia mea dum. vel vameş i voao erbarilor *i vătaş de măcelari*... toţi să aveţi a vă feri... ». De asemenea, la 15 Mai 1749, Grigore Ghica, scutind o pivniţă din Craiova a mănăstirii Tismana « de fumărit, de cămănărit, de vamă şi de vin domnesc şi *de ortul vătăşesc* şi de toate alte orânduiale şi calabalâcuri », se adresează « dumneavoastră boieri vameşi i fumarilor i cămănarilor *şi ţie vătaşe de cârciumari* i altora ce veţi fi orânduiţi de daţi vin domnesc pe la cârciume » să se ferească de această pivniţă. Documentele, inedite, se află la Academia Română.

În legătură cu vel aga, dregătorul însărcinat cu paza capitalei şi cu supravegherea breslelor, sunt o serie de dări sau taxe: *locul agesc*, *pecetea agească* şi *mortasipia agească* în Moldova şi *vama agească* în Muntenia. Primele două apar în documente, împreună cu alte dări ca bourul, camăna, cepăritul, plătite de pivniţele de vin sau de cârciume. Ca exemplu, putem cita actul inedit, din 8 Fevruarie 1762, prin care Grigore Callimachi scuteşte « o pivniţă cu băutură din Iaşi », a lui Manolache Costache biv vel logofăt, « de camănă, de băzmăn, de branişti, de boor, *de loc agescu*, *de pecète agiască* şi de toate alti dări şi angării or câte or fi pe alte pivniţe... ». Mortasipia agească se plătea de către măcelării; dovadă actul, tot inedit, din 10 Iunie 1758, privitor la « un trunchiu de mesărniţă de tăiat carne » din târgul Iaşilor, aparţinând lui Ioniţă Cantacuzino biv vel agă, trunchiu scutit de către voevod « de camănă, de bezmăn, de său, şi de toate altea angării... cum

şi de *mortasăpie agiască*. . . ». Nu putem preciza deocamdată la cât se ridicau aceste trei dări.

Cât despre *vama agească* din Muntenia, ea se plătea, ca şi locul şi pecetea agească din Moldova, tot de pivniţe. La 5 Dechemvrie 1758, Scarlat Ghica scuteşte pe Theofilact vel cliucer za arie, dregător « procopsit şi cu ştiinţa învăţăturii elineşti », de diferite dări; îi scuteşte şi o pivniţă « aici în oraşul Bucureşti », « de fumărit, de cămănărit, de vamă domnească i *agească*, de vin domnesc, de ortul vătăşesc. . . ». Documentul, inedit, se află, ca şi celelalte citate mai sus, la Academia Română.

In sfârşit, ciohodarul sau cel ce se îngrijea de încălţămintea Voevodului şi a personalului Curţii, a determinat numele dării *ciohodăritul*. La 23 Iunie 1786, Nicolae Mavrogheni întărind orăşenilor din Câmpulung privilegiile lor, specifică, între altele: « şi iar să fie în pace şi ertaţi de ciohodărit, care din orăşeni se vor hrăni cu meşteşugul cismăriei, să nu dea ciohodărit ». La cât se ridica ciohodăritul, nu putem preciza deocamdată.

De caracter edilitar e obligaţia *podinilor* pe care o aminteşte documentul din 15 Ianuarie 1765, privind pe negustorii braşoveni din Muntenia. Cred că ea se referă la îndatorirea de a întreţine podinile sau « podurile » care pavau uliţele (cf. Podul Mogoşoaiei », azi Calea Victoriei !). In acelaşi scop, înfiinţează Grigore al III-lea Ghica (1764—1767) o dare nouă în Iaşi; ea consta dintr'o taxă pe carele cu produse care intrau în oraş. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu precizează: « câte o para de bou şi câţi boi avea carul atâtea parale da şi orânduise oameni de treabă de strângeau aceşti bani şi cu banii aceştii plătea podelele şi făceau poduri pe toate uliţele ».

« Schimbul banilor » şi « împrumuturile » nu erau obligaţii fiscale care să privească exclusiv pe negustori; ele cuprindeau categorii mult mai largi de contribuabili; loveau însă în primul rând în locuitorii târgurilor, deoarece aici se strângea numerarul în mai mare cantitate. Prin « schimbul banilor » se înţelegea îndatorirea pentru contribuabil de a primi o monetă în locul alteia, domnia oprindu-şi un agiu. « Imprumuta » sau « împrumuturile » erau sumele pe care domnul, în momente de nevoie, le cerea cu împrumut diferitelor categorii de contribuabili: negustorilor, preoţilor, mănăstirilor, boierilor şi chiar înalţilor ierarhi. In principiu, aceste îm-

prumuturi se restituiau; uneori se plătea şi dobândă cum e cazul cu cei 1.500 taleri daţi de episcopia Buzăului în cursul anilor 1742-3, pentru care primeşte, în Ianuarie 1744, o dobândă de 210 taleri. Matei Basarab, în hrisovul său din 2 Dechemvrie 1646, referindu-se la împrumuturile dela mănăstiri, spune că domnul este dator « foarte de grabă şi fără nemic zăbavă, cu mare grijă şi cu frica lui Dumnezeu, să întoarcă şi să plătească împrumuta şi datoria ce va fi luat... ». Se întâmpla însă câteodată ca sumele împrumutate să nu mai fie restituite; astfel despre Antioh Cantemir, într'a doua domnie (1705—1707), Neculce ne spune că « pre mazili îi îndesia cu dăjdi grele şi cu împrumute dese, *şi nu le mai da* » — subînţeles « îndărăt ». In atari cazuri, datornicii îşi puteau valorifica drepturile la o nouă domnie: e ceea ce face Preda banul Buzescul căruia Radu Şerban îi dărueşte satul domnesc Izbiceni pentru un împrumut de 77.000 de aspri acordat lui Mihai Viteazul după înfrângerea dela Teleajen şi nerestituit.

Partea finală a pasajului referitor la obligaţiile fiscale în documentul din 8 Ianuarie 1701 dat negustorilor braşoveni din Muntenia pomeneşte de « alte *cheltuiale* ce dau neguţătorii... şi *orânduiale*... şi *satarale* ce să pun aici în oraş pre mahalale şi pentr'alte târguri şi sate » şi « alte toate dăjdi ». În unele documente se adaogă şi termenul, expresiv, de *mâncături*. « Satara » — de origine turcească — are înţelesul de dare sau impozit excepţional care se pune sau se « aruncă » asupra contribuabililor; e interesant de remarcat că acest termen s'a păstrat până azi în limba română, mai întâi într'o expresiune caracteristică: « satara-belea », apoi pentru a designa o plasă de pescuit — prevăzută cu plumbi la partea inferioară — care, târîtă prin apă de doi oameni, prinde la mijloc, în matiţă, peştele. În ce priveşte « cheltuelile », ele par a fi tot una cu *năiamele* de care ne pomenesc unele documente muntene din veacurile XVII—XVIII. Astfel într'un hrisov inedit din 30 Iunie 1682, aflător la Academia Română, şi referitor la preoţii şi diaconii din eparhia Buzăului, se spune că de « s'ar întâmpla oroşanilor şi altor cine ar fi lăcuitori în oraş niscare cheltuiale sau năiame pentru niscare trebi domneşti sau boiereşti sau pentru soli sau verice cheltuială s'ar pune pre oraş, nimeni la nimic, preoţii, diaconii să nu-i pue ». Rezultă deci că şi « cheltuelile » sau « năiamele » aveau tot un caracter întâmplător, erau tot

un fel de dări excepţionale ca şi «sataralele». Termenul *năiamă* care apare în acte şi sub forma *năem*, *naìma*, sau *naema*, este, se pare, împrumutat din slavă, având, în această limbă, înţelesul de «fiinţă sau lucru luat cu chirie» (de aci şi «a năimi!»). Năiamele s'ar putea referi deci şi la obiectele care se luau dela orăşeni (scoarţe, covoare, vase, etc.) când trebuia primit vreun dregător turc sau vreun sol străin. Felul generic în care sunt exprimate aceste ultime obligaţii fiscale ale orăşenilor şi negustorilor: «alte cheltueli... şi orândueli... şi satarale» nu ne îngădue mai multe precizări. Reţinem faptul că în afară de mulţimea dărilor analizate mai sus, erau încă o sumă altele, cuprinse în termenii generici amintiţi. Fiscalitatea, atât la oraş cât şi la sat, a fost o dură realitate în ţările noastre, în intervalul 1601—1821.

Constatăm, în unele târguri, şi taxe speciale care se pun asupra prăvăliilor sau dughenelor *în folosul bisericii*. La Roman, de pildă, Episcopia lua de fiecare dugheană «câte doi bani»; Mihai Racoviţă îi întăreşte acest drept, la 14 Iunie 1709, lămurind că el va servi «pentru tămâi şi lumânări». Grigore Ghica îl confirmă şi el, la 19 Ianuarie 1727, adăogând câte 2 bani şi «de carul cu peşte sau cu alte bucate, ori ce ar fi, ce aduc oamenii la târg să vânză». În Mai 1775, Grigore al III-lea Ghica reduce privilegiul Episcopiei la «un ban» de dugheană şi de carul cu peşte sau altă marfă.

Birul sau darea personală. Darea esenţială rămâne însă şi în răstimpul dintre 1601 şi 1821, ca şi mai înainte, *birul* adică impozitul personal. In timp ce dijmele şi diferitele taxe sunt în funcţie de avere — şi mulţi dintre contribuabili n'au avere sau au prea puţină — birul se pune asupra persoanei sau, după expresia cronicelor, *pe nume* sau *pe faţă*; quantumul lui fiind, pe de altă parte, ridicat, cu tendinţă generală de sporire, e uşor de înţeles de ce birul reprezintă darea cea mai însemnată. De aceea, în actele privind scutirile de impozite, el e citat, de obiceiu, în frunte. La 10 Mai 1692 Alexandru Iliaş, scutind pe preoţii Bisericii Curţii Domneşti din Bucureşti de toate dările, le înşiră în următoarea ordine: «de bir şi de bou şi de oae seacă şi de cal şi de miiare şi de ceară şi de galbeni şi de cai de olacu şi de vinărici şi de păhărnicie şi de schimbul banilor şi de găleată cu fân şi de unt de lemnu şi de dijmă şi de năem şi de împrumutare şi de toate slujbele şi

mâncăturile... ». Aceeaşi ordine se păstrează în confirmările din 14 Ianuarie 1630 şi 11 Dechemvrie 1632 acordate respectiv de Leon Vodă şi de Matei Basarab. Când e vorba de sate de fugari, care nu-şi plătesc dările, tot birul este cel menţionat în frunte, câteodată chiar singurul menţionat. La 10 August 1642, Matei Basarab, întărind lui Leca comisul satul Berceni din Vlaşca, dă următoarea explicare: « pentrucă acest sat Bercenii, ce scrie mai sus, ei ca nişte oameni răi şi hitleni şi *fugari de bir, s'au sculat de şi-au părăsit moşiile şi birul şi au fugit pre vremea când ţinea judeţul Vlaşca de birărie Calotă slugerul ot Popeşti.* Deci într'aceea şi domnia mea, văzând hitlenia lor, cum sunt tot fugari şi la a lor moşie nu-şi vin, domnia mea i-am dat boiarinului domniei mele jupan Oprea aga, tatăl boiarinului domniei mele Lecăi comisul, *ca să-i plătească el de bir* şi să-i ţie pre dânşii rumâni cu toată moşia lor... Deci acum, după moartea agăi Oprei, iar rumânii din Berciani ei au venit în pâră înaintea domniei mele la conacul dela Ioneşti, fiind domnia mea în primblare, cu boiarinul domniei mele Leca comisul, zicând rumânii *cum nu i-au fost plătit aga Oprea de bir* »; ei rămân însă de lege şi sunt scoşi din divan cu rea ruşine, ca nişte oameni răi şi înşelători. Documentul, inedit, se află la Arhivele Statului, între acelea ale Mitropoliei din Bucureşti. Tot astfel, la 16 Februarie 1643, Matei Basarab dă « cinstitutului deregătoriul domnii mele jupan Stroe vel vistier... moşiile Vulpeştilor judeci de pre tot hotariul câtă se va aleage, *pentrucă au fost nişte oameni hicleni de sântu tot fugari de bir şi i-au tot plătit cinstitul deregătoriul domniei mele ce iaste mai sus scris şi-i plăteşte şi acum* ».

Fiindcă birul se socotea şi se plătea de obiceiu *în taleri*, de aceea, într'o sumă de acte, în loc de bir se întrebuinţează acest termen. La 28 Noemvrie 1640, Matei Basarab întăreşte lui Sima biv vtori vistier moşia şi rumânii din Păuşăşti (Vâlcea). « Cari rumâni — spune domnul — ... au fost oameni răi şi fugari, *n'au vrut să şază să-şi plătească talerile şi miarea împărătească*, ci au fugit ». Sima, plătind în locul lor, le ia moşia. Sinonimia termenilor taler şi bir se vede şi mai bine în actul inedit, din 15 Dechemvrie 1645, aflător la Arhivele Statului, prin care Matei Basarab întăreşte pe Ursu din Pietrari (Dâmboviţa) « să vânză partea lu Dragotă de moşie dela sat dela Ghimpaţi, toată partea lui, câtă se va alege de preste tot hotarul; pentrucă au venit acest om Ursu —

spune voevodul — aicea la divan înaintea domniei mele de se-au jăluit şi au spus *cum au fost la taler împreună cu Dragotă. Deci Dragotă el au fugit şi se-au dat în laturi, iar Ursu el se-au sculat de şi-au vândut partea lui de moşie de au plătit partea a lu Dragotă de bir* ». Pentru a se despăgubi, domnul îl autoriză să vândă, la rându-i, moşia fugarului şi să-şi întoarcă banii. Termenii *taler* şi *bir* având acelaşi înţeles, redactorul actului întrebuinţează mai întâi pe primul, apoi pe cel de al doilea.

E normal deci ca atunci când se procedează la un recensământ sau, cu termenul vechiu, la o « samă » în vederea fixării birului, să se întrebuinţeze de către cancelaria domnească expresiunea « sama talerului ». În afară de importantul document din 1645, citat mai înainte (vezi p. 637), în care Matei Basarab declară: *făcut-am samă ţărăi, de i-am pus talere, cineşi pre capul lui* », iată un al doilea document, tot inedit, care cuprinde chiar expresia pomenită mai sus. La 15 Iunie 1644, acelaşi voievod se adresează « ţie Jipo postelnic şi ţie Stanciule de Verneşti, cătră aceasta vă dau în ştire dumnii mea, că aici înaintea dumnii mele jăluit-au boiarinul dumnii mele Negoiţă paharnecul cumu-i trageţi nişte slugi la bir şi veţi să le luoaţi viile şi treabă cu dânşii nu aveţi, *că nici i-au apucat seama talerului aciia în sat, nici au dat bir cu dinşii.* Derept aceia — încheie domnul — de vreme ce veţi vedea această carte a dumnii mele, iar voi să căutaţi să-i lăsaţi slugile foarte în bună pace, nimica să nu-i bântuiţi, mai mult cu jalbă să nu vie la dumniia mea... ». Documentul se află la Arhivele Statului, între acelea ale Episcopiei de Buzău.

Tocmai din cauza importanţei pe care o avea seama birului sau a talerului, i se mai spune, în unele acte, şi « *seama cea mare* ». Astfel în actul inedit din 26 Mai 1678 prin care Toader spătărelul din Stănceşti (Buzău) vinde lui Hrizea vel vistier moşia consătenilor săi « Dumitru chivărar » (meşter de chivere sau coifuri !), Radu Radului şi Şărban sin Năstase. « Pentrucă aceşti oameni, ce scriu mai sus — citim în act — fostu-se-au scris la seama cea mare, în saat în Stănceşti, iar dupre ce se-au scris ei au fugit şi numele lor au rămas asupra mea ». A plătit deci pentru ei şi acuma, ca să-şi scoată banii, le vinde moşia marelui vistier. Şi acest document se află tot la Arhivele Statului, între acelea ale Episcopiei de Buzău.

Dela numele recensământului «seama cea mare» sau, cu termenul slav, «vel seama» s'a numit şi unul din cele 4 «sferturi» sau rate în care se plătea de obiceiu birul. In condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim în fiecare an «*vel seama*»; alte două sferturi poartă numele de «*seama a doua*» şi «*seama a treia*»: celui de al patrulea sfert i se spune «*haraciul*». Tuspatru însumează, în anul 1699, 228.951,50 taleri din totalul din 410.971 taleri cât reprezintă toate dările din acest an, aşa dar mai mult decât jumătate. Acelaşi raport se menţine în 1700: 232.000 de taleri din totalul de 450.140. Se înţelege şi mai bine, prin urmare, dece Brâncoveanu, în reforma pe care a făcut-o în 1701, s'a sprijinit pe aceste sferturi, în care s'a înglobat marea majoritate a celorlalte dări. Când, din cauza nevoilor crescânde, el trebuie să sporească «sferturile» la 5, cel de al cincilea poartă tot numele de «seama a doua»: aceasta se încasează deci în două rânduri, odată la 20 Februarie, a doua oară la 20 Dechemvrie (vezi şi mai sus, p. 641).

Sub domnii următori, în loc să se repete una din «semi» — ceea ce putea da naştere la încurcături — se înfiinţează o rată nouă numită «*pocloanele bairamului*». O întâlnim în hrisoavele de «ruptoare» pe care Nicolae Mavrocordat, la 30 August 1720 şi Mihai Racoviţă, la 10 Februarie 1731, le acordă catolicilor din Câmpulungul Muscelului.

In Moldova, birului i se mai spune, obişnuit, şi «*dajde*», uneori «*dajde împărătească*»; ea ocupă acelaş prim loc în documentele referitoare la scutiri. Astfel, la 11 Ianuarie 1666, Gheorghe Duca, scutind pe un negustor din Roman de o sumă de obligaţii fiscale, face această restricţie, importantă: «*numai să-şi plătească dajdea* şi zloţii şi să aibă a griji tămâe şi untudelemnu la sfânta Episcopie». Antonie Ruset, la 23 Dechemvrie 1675, lărgind scutirea acordată de Duca, hotărăşte ca negustorul pe care-l va designa Episcopia să fie în pace «*de dajde* şi de zloţi şi de galbeni şi de împrumute şi de schimb şi de cai de olac şi de podvoade»... Iar Antioh Cantemir scuteşte, la 23 Octomvrie 1706, pe toţi preoţii şi diaconii din Roman « «*de dajdie împărătească* şi de zloţi şi de galbeni de casă sau de fum, ori pre scrisoare şi de desetina de stupi şi gorştina de mascurı şi de gorştina de oi... şi de cai de olac şi de podvoade şi de alte de toate... ».

Alături de dajde, documentele moldovene înşiră printre obligaţiile fiscale, *zloţii*, *leii*, *talerii*, *galbenii* şi *orţii*. Citâm astfel documentul din 20 Dechemvrie 1700 prin care Constantin Duca scuteşte pe preotul dela biserica ungurească din Iaşi de « dajde, *de zloţi*, *de lei*, *de taleri*, *de galbeni*, de iliş, de sulgiu » etc. Aceeaşi formulă, cu deosebirea că în loc de *galbeni* sunt *ughi*, revine în actul dat de Antioh Cantemir la 16 Iunie 1705, pentru o moşie de peste Prut, din ţinutul Iaşilor. Mai completă e formula documentului din 28 Februarie 1658 prin care Gheorghe Ştefan scuteşte pe toţi cei ce se vor aşeza în siliştea Trebujeni din Orhei, pe timp de şase ani, de toate dările: « *de dajde şi de zloţi şi de lei şi de taleri şi de galbeni şi de orţi* şi de alte dări şi angherii... ». Exemplele se pot uşor înmulţi; ele nu ne dau explicaţiuni însă asupra acestor dări.

La ce anume obligaţii fiscale se refereau zloţii, leii, talerii, galbenii şi orţii? Din felul cum sunt citate, *printre cele dintâi dări*, apoi din împrejurarea că existau corpuri de agenţi fiscali însărcinaţi cu strângerea lor şi numiţi, după darea respectivă, *zlotaşi*, *leuaşi*, *taleraşi*, *gălbinaşi* şi *ortaşi*, după cum alţii se numeau *vinăriceri*, *goştinari*, *fânari*, *desetnici*, rezultă că aceste dări aveau însemnătate, că nu e vorba de obligaţiuni minore. Dar dacă putem trage o asemenea concluzie de caracter general, e mai greu, în schimb, să dăm, deocamdată, lămuriri asupra fiecăreia în parte.

Tot aci trebuie să menţionăm şi darea de « *cincizeci de aspri* ». Ieremia Moghilă, întemeind slobozii în ţinutul Chigheciului, hotărăşte în 1603, ca acei ce se vor aşeza în ele, nu vor plăti, timp de trei ani, nici iliş, nici darea de « cincizeci de aspri », nici goştina de oi sau de porci, nici sulgiu pe vaci şi pe oi, nici o angherie. Va fi fost, bănuim, tot o dare *personală*, nu pe avere. In afară de impozitul personal general, birul sau dajdea, constatăm o serie de impozite personale asupra unor categorii restrânse de locuitori, cum erau *roşii* în Muntenia, *curtenii* în Moldova, *călăraşii* în ambele ţări, apoi *preoţii* şi *călugării*, *moldovenii* aşezaţi în satele din Muntenia, în sfârşit *ţiganii*. Ca o curiozitate a sfârşitului epocei fanariote semnalăm şi birurile puse asupra unor categorii sociale declasate, ca « *puşcăriaşii* » şi « *femeile rele* ».

Prin *roşii* se înţelegeau, la început, breslele de *slujitori* sau subalterni ai marilor dregători, locuind în satele ţării, din Oltenia

până la Milcov, având în frunte vătafi și mari vătafi și bucurându-se de un regim special militar, administrativ și fiscal (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 504—7). Numele lor (compară cu actualii «roșiori»!) pare a se explica prin culoarea îmbrăcămintii acestor slujitori, ei purtând o tunică roșie; se știe că postavul de această culoare era în deosebi prețuit, «scharlat-»ul (ecarlat-ul!) costând, potrivit tarifelor vamale, mai mult decât alte varietăți.

Documentele veacurilor XVI—XVII, ne arată că se dădea numele de roșii atât paharnicilor, cât și postelnicilor, spătarilor, logofeților, armașilor, etc. numiți adeseori, în calitatea lor de subalterni ai marilor dregători, și păhărnicei, postelnicei, spătărei, logofeței, armășei, etc. Ni s'a păstrat la Academia Română cartea inedită din 25 August 1625, a celor 12 jurători olteni, luați pe răvașe domnești, ca să cerceteze o pricină de moșie la Brănești. Ei sunt: «ot Gaia Stan postelnicu i ot Desa Radul logofătul i ot Pârâeni Hamza banul i ot Ivancoți Barbu paharnicu i ot Goești Bistrean logofătul i ot Socoteni Dona vătaful i ot Vățulești Mihart postelnicu i ot Bibești Vlăduțul postelnicul i ot Cernaia Iacov postelnicu». Un document inedit, posterior cu cinci ani, din 1630, Mai 20, aflător tot la Academia Română, referindu-se la cei 12 jurători, îi numește «*boeri roșii aleși*». Pentru extremitatea celaltă a țării, județul Buzău, s'a păstrat iarăși o carte inedită, a megiașilor din satul Șchiopeni — între ei și un *Dima roșul* — din 1646, Aprilie 23, aflătoare la Arhivele Statului. După ce arată că au fugit din sat «unie pren Brăila, alție la Moldova, alție pentr'alte părți», părăsindu-și «moșiele și birul», și că, din cauza aceasta, dările lor au fost plătite de jupan Dumitrașco stolnicul și jupan Marco vel armaș care țineau «județul Buzeu de birărie», ei convin să întoarcă acestor doi boieri suma plătită «ug. 250», în caz contrar rămânându-le rumâni și pierzându-și ocina. La această înțelegere au fost și «*mulți boiari roșie de județ*, anume Dragomir iuzbașa ot Sărata i Sava căpitan ot Mărăcineni i Savu lu Avram i Dragomir căpitan ot Rătești i Jîpa postelnic ot Vernești, Dumitru căpitan ot tam i Mărcan ceauș i Lefter ot Hodobeni».

Cu vremea însă, numirea de *roșii* a rămas alipită numai unei singure bresle, celelalte păstrându-și numirile speciale de spă-

tărei, armăşei, vistiernicei, postelnicei, etc. De aceea, când cronica munteană vrea să descrie frumoasa oaste a lui Grigore Ghica, care a participat în 1672 la asediul Cameniţei, arată că ea se alcătuia din « călăraşi, dorobanţi, *roşăi*, vistiernicei, spătărei, postelnici, stolnicei, vornicei, păhărnicei ». De aceea şi ordinul, din 9 Iunie 1668 al lui Radu Leon, ca mănăstirea Clocociov să-şi ia dijma şi celelalte venituri dela oricine ar lucra moşiile ei « şi dela boieri şi *dela slujitori, ver fie roş*, au călăraş, au dărăbanţ, au măcar ce fel de slujitor ar fi ».

La sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, misionarul italian Del Monte, descriind Muntenia, spune despre *roşii* că erau atunci (nunc) sub conducerea marelui paharnic; din felul cum se exprimă el, rezultă, pare-se, că, mai înainte, acest înalt dregător n'ar fi avut o asemenea atribuţie. Roşii plăteau birul sub o formă specială numită « *bir de roşii aleşi* » sau « *ruşală* ». Termenii aceştia apar în documentul din 25 August 1625 amintit mai sus, privitor la pricina moşiei din Brăneşti. Moşia fusese a lui Stan vătaful; acesta murind, copii săi, rămaşi mici, n'au mai putut plăti « birul de roşii aleşi », care trecuse acum asupra lor, precum şi birurile rumânilor lor. Le plăteşte, în loc, Stan logofătul; plăteşte şi pentru scoaterea dela bir a copiilor; le ia, în schimb, pământul. Fiul lui Stan logofătul, Drăghici, arată cum « au plătit tatăl lui... *bir de roşii aleşi a lui Stan vătaful*... şi birul rumânilor lui 8 năpăşti încă în zilele răposatului Mihnea voevod (1577—1583 şi 1585—1591). Şi aşa zicea Drăghici cum au fost dat tată-său Stan log. şi au cheltuit *pentru acel bir de roşii* şi pentru acele năpăşti boi 30 şi un cal i o iapă şi aspri de argint 1700 şi încă zicea că au cheltuit şi la *crestători* — pe răboj, deci strângătorii sau « tăetorii » birului — când au scos acea *ruşală* şi acele 8 năpăşti, că au dat aspri de argint 900 ». In Moldova, birul « curtenilor » care corespund roşilor din Muntenia, — Miron Costin dă, în letopiseţul său echivalenţa: « curtea ce se zice la dânşii *roşii* — se numea « curtenie » sau « dajde curtenească ». La 29 August 1624, Radu Mihnea întăreşte diacului Dumitraşcu Fulger din Todireşti nişte case în sat, ale lui Gheorghe, fiul lui Ştefan Danco. Aceasta, de oarece « au fugit Gheorghe din casele lui şi *s'au lăsat curtenia asupra slugei noastre ce mai sus scrie Dumitraşcu Fulger diacul*; *au plătit multe dăjdi curte-*

neşti pentru Gheorghe şi i-au perit multe bucate pentru dânsul». Prin cedarea caselor, *curtenia* rămâne în grija lui Fulger; iar Gheorghe — ne spune un alt act din 27 Iunie 1625 — «*să hie slobod, numai să plătească cisla ţărănească*». Birul de roşii aleşi sau ruşala era destul de ridicat, după cum se poate deduce din cele de mai sus; el reprezenta o contribuţie fiscală importantă. Acelaş lucru se poate afirma şi despre birul curtenilor. Aşa se explică dece Miron Costin, descriind domnia lui Miron Vodă Barnowski arată că pe acei dintre curteni care, «*de nevoie*», «are hi răsărit den ocinile sale la sat boieresc, la sat domnesc, pre toţi i-au adus la breslele sele şi la locurile sale». Pentru ca un curtean să-şi părăsească moşia şi să se mute într'un sat boieresc sau domnesc, printre rumâni, aceasta înseamnă că apăsarea fiscală era într'adevăr grea. Inţelegem totdeodată şi dece cronicarul adaogă informaţia că «făcusă Barnowski Vodă mare volnicie, întâi curţii — aceasta înseamnă: *curtenilor — să deie la bir numai odată în an*». In Moldova, sub Gheorghe Ştefan, pe la 1654, curtenii plăteau un bir de 29.000 de ughi sau galbeni, din totalul de 70.000 cât se strângeau din ţara întreagă. In catastihul de contribuabili al lui Petru Şchiopul, din 20 Februarie 1591, găsim trecuţi 5574 de curteni, inclusiv vătafii; admiţând că numărul lor nu va fi sporit între timp, rezultă că, sub Gheorghe Ştefan, birul unui curtean era de aproximativ 5,2 galbeni anual. Cam aceiaşi trebuie să fi fost şi situaţia roşilor în Muntenia. Sub Brâncoveanu, contribuţia breslelor la haraciu, lipsa haraciului şi cele trei semi a fost, în 1699, potrivit condicii vistieriei de 101.264,50 taleri faţă de 129.995,50 cât au dat birnicii; în 1700, de 114.574 faţă de 141.043. Ţinând seamă de faptul că numărul birnicilor întrecea cu mult pe acela al breslaşilor, rezultă că birul acestora din urmă *era mai mare* decât a celor dintâi. Şi, într'adevăr, breslaşii plăteau, se pare, la această dare, *cu o treime mai mult* decât birnicii de rând adică rumânii sau vecinii. Erau, în schimb, avantajaţi la plata dijmelor — oierit, dijmărit, goştină; se adăugau apoi şi foloasele pe care le obţineau din exercitarea atribuţiilor lor. Astfel, de pildă, *stolniceii* aveau venituri în legătură cu dijma din peşte pe care o percepeau la Dunăre şi în baltă, în Muntenia, la Dunăre, Prut şi Nistru, cu lacurile lor, în Moldova; *păhărniceii* încasau banii de păhărnicie dela câr-

ciumile din sate şi târguri; *bănişorii* şi *armăşeii* beneficiau de unele gloabe sau amenzi în pricinele mici pe care le judecau, etc.

In legătură cu impunerea şi cu perceperea birului pe vremea lui Matei Basarab constatăm o importantă atribuţiune a roşilor, nu lipsită de grave riscuri, de altfel. Ştiri asupra acestei atribuţiuni aflăm, în primul rând, într'un document inedit din 20 Aprilie 1650, aflător la Arhivele Statului şi privind «bucatele» adică vitele şi produsele mănăstirii Sf. Troiţă sau Radu Vodă din Bucureşti. Voevodul dă ordin ca aceste bucate «să hie în pace... de către toţi birarii, nimea să nu se ispitească a trage bucatele mănăstirii pentru birul rumânilor mănăstirii care vor fugi, au măcar den ce sat al mănăstirii, *ci să aibă a apuca birarii pre roşii, care au tocmit judeaţele să plătească ei birul acelor rumâni*, iar bucatele sfintei mănăstiri să aibă bună pace de către toţi birarii...» Aşa dar roşii «tocmiseră» judeţele în ce priveşte birul, supraveghiaseră adică repartizarea pe sate a sumelor fixate de vistierie. Dar nu numai atât; ei aveau şi grijă ca aceste sate să nu se risipească; erau «paznici» ai birului, răspunzând de încasarea lui. Ne-o arată, în chip limpede, un alt document inedit, din 6 Iunie 1648, aflător la Academia Română; e un zapis al sătenilor din Dârza care declară următoarele: «Adică noi sătenii ot Dârza anume Fiera i Ivul i Năvrap i Vasilie i Stan tatăl lui Năvrap i Neagoe, dat-am zapisul nostru la mâna dumnealui jupan Bunei vel sluger ca să se ştie când au fost acum în zilele domnu nostru Io Matei Basarab veovod, *iar noi am fugit den sat de bir. Deci au apucat domnu nostru pre roşii ot Ruşceni şi spătărei ot Cucuruzi carii au fost paznici, de ne-au plătit de bir* şi ne-au vândut moşia ot Dârza dumnealui jupan Bunei sluger. După aceia, ei au umblat de ne-au căutat până ne-au aflat şi ne-au adus acum la curte de ne-au băgat în puşcărie. Intr'aceia noi am căzut cu multă rugăciune la jupan Bunea sluger de ne-au luoat dumnealui în chizăşie den puşcărie de către domnu nostru cum să şădem în sat să ne plătim birul şi dajdea domnu nostru. Iar de vom mai fugi şi să lăsăm şi pre dumnealui sulgeriul în nevoe şi în val, aşa ne-am prinsu să-i fim dumnealui rumâni cu feciorii noştri cu tot, rumâni de moşie ohabnici, coconilor în veaci şi să-şi facă dumnealui şi carte domnească pre noi». Ni s'a păstrat şi actul de vânzare, inedit, al moşiei din Dârza la care

se referă zapisul de mai sus. El poartă data 1 Septemvrie 1646, se află la Academia Română şi prezintă interes nu numai pentru problema fiscală pe care o urmărim, dar şi sub raportul toponimic — cuprinde numirile *Cocoruz* (Cucuruzi!) şi *Porumbrini*, care poate veni însă şi dela porumbe, boabe negre — precum şi sub acela al istoriei sociale, prin «*mazîlii*» pe care-i menţionează. «Adecă noi păhărniceii ot Cocoruz dela judeţul Vlăşcei — citim în act — anume Malco păhărnicel şi Ion păhărnicel şi Odor păhărnicel şi Stanciul mazîlul i Negul mazîlul, Cernat mazîlul, *Pătru roşuul* i Radul mazîlul i Albul păhărnicel, Manolache păhărnicel, Stan postelnicel ot Porumbrini, Bale mazîlul, Hurvat mazîlul, *Muşitu roşul* ot Ruşiceni i pac Muşii ot tam (şi iarăşi Muşii de acolo!) i Itodie spătărelul ot Ruşiceni, Cazan spătăriul (sic!) ot tam, scriim şi mărturisim cu al nostru zapis ca să fie de mari credenţă la mâna jupânului Ghirghi biv vtori vistier şi la mâna jupânului Bunii biv vtori vistier, pentru să ştie că i-am vândut domniie lor ocina dela Dârza toată, de în hotar până în hotaru... derept bani gata 14.600... *Pentru că acesta moşii ce scrii mai sus fost-au megieşască, iar ei s'aau sculat de au fugit şi n'aau vrut să-şi plătească birul. Iar domnu nostru Matei Băsărab voevod ne-au pus de l-am plătit noi birul lor şi toate dăjdele lor întru anu şi jumate* (*sic!*) *şi le-mu poruncit la dinşii ca să fiie să-şi plătească birul şi să-şi ţie moşie, iar ei n'aau vrut să viei*». Deci le vând moşia boierilor amintiţi.

Din aceste două documente rezultă că se produsese, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, diferenţierea între roşii şi celalte bresle. Totuşi, primul termen *îşi păstra încă înţelesul său generic*, deoarece vedem pe sătenii din Dârza, în documentul lor din 1648, numind *roşii* pe toţi breslaşii din Ruşceni, deşi între ei erau şi spătărei ca Itodie şi Cazan. Interesant e şi titlul de *mazîl* pe care şi-l dau jumătate din locuitorii citaţi ai satului Cucuruzeni; e incontestabil un titlu de distincţie socială, care va fi legiferat un secol mai târziu, prin reforma lui Constantin Mavrocordat, şi care s'a păstrat până astăzi în ţinuturile Orheiului, Sorocei şi Lăpuşnei.

In ce priveşte locul unde se strângea birul roşilor şi curtenilor, observăm că în timp ce primii îl vărsau *la vistierie*, ultimii îl dădeau, spre sfârşitul veacului al XVII-lea, la vistierie şi la cămară. In-

tr'adevăr, un zapis din 1690, de pe vremea lui Constantin Cantemir, e alcătuit în fața « a șapte curteni de cămară »; într'un act din 1696, Septemvrie 4, dela Antioh Cantemir, sunt amintiți iarăși « curtenii de țară și cei de cămară ». Ceea ce înseamnă că, pe lângă curtenii « de țară » care-și plăteau birul la vistierie deci la tezaurul *public*, mai era încă o categorie care-și dădeau birul la cămară, deci la tezaurul *domnesc*. De când datează această ultimă categorie, nu putem preciza încă; n'ar fi exclus ca ea să fi fost înființată de către Dimitrașco Cantacuzino (1673—1675) sau Gheorghe Duca (1678—1684).

Călărașii plăteau și ei un bir special, numit, în Muntenia, « bir călărășesc » iar în Moldova « dabilă călărășască » sau « dajde călărășască ». Ea era, se pare, uneori, destul de apăsătoare, ca și a roșilor, pentru ca să determine pe călărași a fugi, a trece peste hotar. La 7 Mai 1660, Ștefăniță Lupu scrie tuturor agenților fiscali din ținutul Fălciiului « la zlotași și la leoași și la gălbănași și la tălerași și la ortași și *la dajnici călărășești* și la alți slujitori la toți » să lase « în pace de dajde și de zloți și de lei și de taleri și de orți și *de dajde călărășească* și de alte dări și angherii de toate. . . *pre aceşti călăraşi şi oameni carei au fugit în ţara turcească* și acum au venit de s'au așezat la slobozia »... Mănăstirei Aron-Vodă, pe valea Rânzeștilor. Despre mărimea contribuției călărașilor, aflăm din documentul muntean inedit, cu data de 30 Septemvrie 1655, emis de Andronic, căpitanul « ot Gherghiță ». Acesta întărește vânzarea moșiei unui călăraș, dispărut sau mort, a cărui soție nu putuse plăti « *birul călărășesc de ug.* 11 ». « Pentrucă — adaugă Andronic — *aşa iaste cuvântul Domnului să fie volnic a vindere moşia călăraşului să dea banii Domnului* ». Dar călărașii mai aveau obligațiuni și față de marii dregători de care depindeau. Astfel, în Muntenia, trebuiau să dea anual vel spătarului, de fiecare « *cruce* » — cuvântul designează unitatea fiscală a călărașilor, unitate cuprinzând un călăraș, dacă e mai bogat, doi, trei sau patru, dacă sunt mai săraci — câte « un leu, o baniță de grâu și una de orz, un car de fân și unul de lemne »: știrea o luăm din raportul călugărului italian Del Monte care a trăit la Curtea lui Șerban Cantacuzino.

Preoții n'au avut sub raportul fiscal în genere și acela al birului în special, aceiași situație în intervalul 1601—1821. Prin-

cipial, ei erau supuşi obligaţiilor fiscale ca şi sătenii şi târgoveţii peste care păstoreau; plăteau deci *bir*; acesta poartă într'un act, inedit, din 16 Aprilie 1686, aflător la Academia Română, numele de «*bir popesc*». Se adăogau apoi obligaţiile faţă de ierarhii, episcopi sau mitropolit, de care depindeau; aveau şi unele îndatoriri specifice cum era darea «*untdelemnului*» — pentru candele foarte probabil — amintită în hrisovul muntean din 10 Mai 1629 referitor la preoţii Bisericii dela Curtea Domnească din Bucureşti. Aşa încât starea preoţilor nu era întotdeauna de invidiat. In unele perioade ei plătesc chiar atâtea dări, încât nu ne surprinde când întâlnim preoţi care, părăsindu-şi bisericile, fug, îşi iau lumea în cap, întocmai ca simplii birnici. Tocmai din cauza acestei situaţii, se introduce, în secolul al XVII-lea, sistemul *ruptoarei* şi pentru ei, întocmai ca pentru negustorii companişti. La 15 Aprilie 1673, Grigore Ghica acordă o asemenea ruptoare preoţilor din eparhia Râmnicului; aceştia vor avea să dea la vremea haraciului 750 de ughi, birul lor, iar la înnoirea domniei, vor contribui la poclonul steagului; sunt scutiţi, în schimb, de seamă, cai de olac, podvoade, mertice, conace, năiame şi isprăvnicii. La vinărici, vor da o vadră din zece; la dijmărit de litra de stup sau de râmător câte 13 bani iar poclonul, de nume, adică de fiecare contribuabil, câte 12 bani, după obiceiu. Poporenii vor face clacă preoţilor lor, câte 4 zile pe an, una toamna şi una primăvara, cu plugul, una la secere şi una la coasă. Cine nu va lucra, va da preotului «câte un obroc de grâu de oca 44» sau i-l va plăti în bani, după preţul zilei. La oraşe, preoţii vor lua dela fiecare locuitor al parohiei respective — sau, cum se spunea pe atunci, dela fiecare «mahalagiu» — tot câte un obroc de 44 de oca de grâu. O ruptoare generală, pentru preoţii din toate eparhiile muntene, dă Gheorghe Duca, la 2 Martie 1674. Când acest voievod scoate apoi, pentru achitarea datoriilor predecesorilor săi, un «*bir al datoriilor*» şi impune, contrar ruptoarei, la această nouă dare şi pe preoţi, rezultatul e o mare turburare între aceştia din urmă, «mulţi» dintre ei fugind chiar «de ş'au năpustit bisericile». In consecinţă, Gheorghe Duca trebue să revie asupra măsurii: o face prin hrisovul din 9 Aprilie 1676. Şerban Cantacuzino reînnoeşte, la 30 Iunie 1682, ruptoarea preoţilor şi diaconilor din Eparhia Buzăului, fixându-le birul tot la 750 de ughi anual, plătibili la haraciu; vor plăti de asemenea

seama cea mare şi *poclonul steagului*, la înnoirea domniei, la fiecare trei ani. Toate documentele de mai sus, inedite, se află la Academia Română.

Cel care a modificat însă complet regimul fiscal al preoţilor munteni, *scutindu-i de toate dările faţă de domnie, a fost Ştefan Cantacuzino*. Ni s'a păstrat şi în original şi sub forma unei tipărituri, hrisovul solemn al acestuia, din 27 Aprilie 1714, aşa dar imediat după suirea pe tron, prin care hotărăşte «să fie slobozi de acum înainte toţi preoţii şi diaconii ţărăi de toate dajdile ce au avut ruptoare cu hrisoave dela alţi domni mai dinainte şi de toate alte dăjdi câte vor ieşi peste an dela vistierie, să n'aibă a plăti de acum nainte nimic, ci numai să aibă a da în toţi anii poclonul cel obicinuit prea sfinţitului Mitropolit şi celor doi iubitori de Dumnezeu episcopi..., pe an po ug. 1 de preot, iară nu mai mult»... Scutirea, explicabilă şi prin dorinţa lui Ştefan Cantacuzino, venit la tron în condiţii penibile, de a-şi crea popularitate, e reînnoită de Nicolae Mavrocordat, în 1716, şi de Ioan Mavrocordat, la 21 Noemvrie 1718. Necesităţile inexorabile financiare ale epocei fanariote au făcut însă ca, ulterior, această scutire generală să nu mai poată fi menţinută şi ca preoţii să plătească din nou dări.

In Moldova e vrednică de semnalat ruptoarea pe care o face Constantin Cantemir preoţilor în 1692 sau primele două luni din 1693, hotărându-le «ca să dea pre an numai câte doi ughi la bir şi la înnoirea domniei iar câte doi ughi, eară altă peste an la nimică să nu dea... Şi s'au dat acel testament în vistierie — continuă cronica povestirea — şi de atuncea au hălăduit — adică au scăpat — preoţii din cisla ţăranilor». Feciorul lui Constantin, Dimitrie Cantemir, merge mai departe; el acordă, la 18 Decemvrie 1710, o scutire generală, dar numai preoţilor, diaconilor şi ţârcovnicilor *din Iaşi*. Documentul, scris de Axintie Uricariul, pare a fi fost redactat, după toate probabilităţile, de însuşi învăţatul domn. Formula de scutire e următoarea: «să fie în pace de dajde împărătească şi domniască şi *vlădicească* şi de *colaci vlădiceşti* şi de toate dările şi angheriile. Aşijderile şi de desetină de stupi şi de goştina de oi şi de mascuri şi de vin şi de dejmă de pâine. Nici să lucreaze noo nici un fel de lucru, nici la curte gospod, nice la mori, nici cu târgul, *nici mitropolitului*, nice pod-

vozi să nu ducă, nici caii lor de olac să nu le ia slujitori, nici bucatele lor pentru darea altora oamini să nu li se tragă, *nici la podvozile Mitropolitului să nu înble*, şi nici la un fel de darea ori cât de mică să nu dea. Aşijderile în casele lor fără de voe lor nim a să n'aibă a găzdălui, nici boierii, nici slujitorii, nici curtenii, nici solii, nici alţii, ori fie ce fel de limbă ar hi, pentru căci ei sintu la oraşul şi besericili unde este scaunul domniei noastre a Moldovei. Deci nici la văcărit, nice la fumărit, căndu s'ari tâmpla, ei să nu dea, căci slujesc în besearicile dumnezăeşti purure zua şi noapte şi să roagă lui Dumnezeu pentru pravoslavnici răpăosaţi domni şi pentru cei vii ce domnescu ţara aceasta şi pentru toţi pravoslavnicii creaştini ». Părţile subliniate privesc îndatoriririe faţă de mitropolit: *dare în bani* (dajde vlădicească), *daruri obligatorii* (colaci vlădiceşti asemănători colacilor pe care-i trimit Domnului oraşele de Crăciun, vezi mai sus p. 664) şi *muncă* (lucru şi podvezi). Constantin Mavrocordat, prin reforma sa (1741), scuti complet de *dajde* adică de bir mănăstirile şi preoţii; dar dacă un preot era nepregătit, în ce priveşte învăţătura, atunei el trebuia să plătească bir la rând cu ţăranii. « Care nu putem scrie ce frică trăgeau bieţii preoţi — exclamă un cronicar contemporan — că se apucau la bătrâneţe să înveţe carte ».

Alături de scutirile generale, acordate *tuturor* preoţilor dintr'o eparhie sau un oraş, întâlnim, atât într'o ţară cât şi în cealaltă, şi scutiri individuale, de care se bucură, pentru pricini speciale, uşor de înţeles, preoţii unei anumite biserici. Astfel e cazul cu scutirea, la 29 Mai 1696, a celor doi preoţi, a diaconului şi a ţârcovnicului bisericii din *Ceucani* (Tutova). Explicaţia stă în faptul e biserica e ctitoria lui Constantin Cantemir iar scutirea se datoreşte fiului acestuia, Antioh. Intâlnim apoi scutiri acordate preoţilor care slujeau *în bisericile curţilor domneşti*: la Bucureşti, la Târgovişte, la Iaşi, precum şi *în bisericile episcopiilor*: la Roman, la Buzău, la Râmnic, etc.

In afară de dările obişnuite, tradiţionale, preoţii au mai fost supuşi, în anumite momente şi la *dări speciale* sau *extraordinare*. In această categorie intră aşa zisa « *mucarea* » a lui Grigore Ghica, din timpul primei sale domnii în Moldova (1726—1733). « Scos-au odată şi pe preoţi — povesteşte Neculce — un bir ce-i zicea mucarea, de agiungea pre preot, cât de sărac, trei galbini; eară pre

cei mai de frunte si opt galbini i-au agiunsu ». Din fericire, n'a fost impus decât într'un singur an.

Odată cu reorganizarea şi extinderea învăţământului în Moldova de către Grigore al III-lea Ghica (1764—1767), se înfiinţează şi o dare nouă numită « *banii şcoalei* ». Ea e amintită în hrisovul din 5 Decemvrie 1767 acordat Câmpulungenilor; despre preoţii acestora, spune: « di dajdi domnească, di poclon vlădicesc, şi di poclon vlădicesc şi di *banii şcoalei* să nu fii supăraţi ». Cu toate că darea era nouă, ea n'a însemnat totuşi un adaos la sumele plătite până atunci de preoţi; aceasta, de oarece ea s'a defalcat din dajdia sau birul lor, care era de 4 lei noui pe an.

Călugării nu plăteau în mod obişnuit bir sau dări personale. Când în 1713, Brâncoveanu hotărăşte ca, pe lângă văcărit, să se plătească şi de fiecare contribuabil, indiferent de avere, câte 66 de bani anual, ordinul respectiv e formulat astfel: « Şi să daţi de tot numele vostru po bani 66 şi cei cu vite şi cei fără vite, veri ce fel de om va fi, *afară de veliţii boiari i călugări şi din Turci i ţigani i calici, aceştea să nu dea nimic de numele lor, numai vitele să-şi plătească* ». Mănăstirile — afară bine înţeles de cazul când aveau scutiri — erau supuse însă la dările pe avere — grâne, oi, vite, vin — precum şi la obligaţia « împrumutei » (vezi şi mai sus, p. 682). Egumenii moldoveni, din afara capitalei, trebuiau apoi, potrivit unui vechiu obiceiu, anterior veacului al XVIII-lea, să se înfăţişeze la domnie în fiecare an, în ajunul Bobotezei. Cu acest prilej ei aduceau daruri sau « pocloane » constând — aşa cum aflăm din *Condica de obiceiuri* alcătuită în 1762 — din « vulpi, jderi, peşte de munte, brânză de oi, smântână de bivoliţe şi de altele ». Egumenii din Iaşi se înfăţişau a treia zi de Crăciun, aducând « câte un miel; eară carii nu pot găsi miei — adaugă Condica — aduc viţei mici, curcani, găini ».

In secolul al XVII-lea, documentele muntene menţionează uneori « birul moldovenesc ». Astfel în hrisovul din 10 Ianuarie 1630, prin care Leon-Vodă acordă Episcopiei de Buzău « să-i fie în pace posluşnicii ce sânt înprejurul sfintei Episcopii strânşi, nişte săraci, unii de pre în Moldova, alţii de în Brăila, alţii de pre într'altă parte, să aibă pace de bir şi de galbenu şi de osluhă şi de către judeţul cu 12 pârgari şi de către călăraşi pentru cai de olac şi de toate slujbele şi mâncăturile... *Insă care va fi mol-*

dovean, el să aibă a-şi darea birul moldovenesc, iar care nu va fi moldoveanu, să aibă bună pace de toate, cum scrii mai sus... ». Câţiva ani mai târziu, la 14 Noemvrie 1633, Matei Basarab, îngăduind mănăstirii « Molomoc » să-şi facă slobozie pe ocina mănăstirii, la mori, din jos de Buzău, « să aibă a strângerea oameni streini fără dajde, Moldoveni, Sârbi, Greci şi Arbănaşi..., îi scuteşte pe viitorii colonişti de toate dările, între care şi « *de bir moldovenescu* ». Face aceasta — explică Domnul — « ca să poată strânge să hie de *aret* prejur de aceste mori ale Sf. mănăstiri să nu să pustiiască ». La 1 Iulie 1634, Matei Basarab se adresează direct « voao birarilor carii umblaţi de galben de fum aciia în târg la Buzău şi voao carii sânteţi de birul moldovenescu », arătându-le cum să procedeze cu oamenii Episcopiei. Astfel în privinţa celor din satul Găvăneşti, le hotărăşte: « care va fi moldovean, voi dela acela să luaţi bir moldovenescu », iar celorlalţi oameni « bună pace să le daţi ». Scutiri de acest bir mai acordă Matei Basarab unor vieri din satul Cârciumarii (judeţul Săcuieni) ai mănăstirii Snagov şi unor vecini ai mănăstirii Bradul, tot din judeţul Săcuieni. O altă scutire sub Mihnea al III-lea, la 4 Mai 1658, privind o slobozie a mănăstirii Măxineni din Râmnicul-Sărat. Rezultă deci că « birul moldovenesc » se plătea de Moldovenii stabiliţi în sloboziile şi în satele din Muntenia, şi numai de aceştia, nu şi de alţi colonişti. Pricina acestui tratament mai puţin favorabil poate fi în aceea că domnii nu aveau interesul să se mute rumânii sau vecinii dintr'o ţară în alta, producând perturbări în încasarea dărilor. S'ar putea ca acest bir să fi fost instituit de Radu Mihnea care, domnind de două ori în Muntenia (1611—1616 şi 1620—1623) şi de două ori în Moldova (1616—1619 şi 1623—1626), avusese prilejul să constate desavantagiile acestei fluctuaţiuni. Documentele citate mai sus sunt toate inedite, dela Academia Română şi Arhivele Statului; material nou poate să lămurească deplin rostul şi data instituirii acestui bir.

Ţiganii nu erau supuşi aceluiaşi regim fiscal. Zlătarii sau rudarii, adică cei ce strângeau aurul din nisipul râurilor plăteau birul lor în aur (vezi mai sus, p. 556). Ceilalţi ţigani domneşti (lingurarii, ursarii, lăeşii) plăteau în mod obişnuit *bir*. In 1756, el varia între doi taleri şi jumătate şi un taler de cap de om anual. Uneori, ţiganii *mănăstireşti* erau scutiţi de această obligaţie fis-

cală: aşa se întâmplă în Moldova, în 1627, pe vremea evlaviosului Miron-Vodă Barnowski. Un document din 20 August 1708 ne arată de asemenea că ţiganii mănăstirii Neamţului nu dădeau domniei nici bani, nici cai de olac, nu făceau nici podvoade. Mai târziu, la 10 Ianuarie 1744, găsim pe ţiganii care şedeau în «cutul» adică în satul de lângă Suceava aparţinând Mitropoliei, apăraţi de darea «banii grajdului»; vor plăti-o numai ţiganii locuitori în însuşi oraşul Suceava. La sfârşitul epocei fanariote, ţiganii din Muntenia plăteau marelui armaş nu mai puţin de 36.800 de piaştri sau lei dintre care vătafii de lăutari dădeau 8.000 iar geambaşii crescători de cai 10.000.

In împrejurări dificile financiare, unii domni nu ezită să impună greu şi pe ţigani. Astfel, Nicolae Mavrocordat, în a doua domnie a sa din Moldova (1711—1716) scoate într'un an, la «o nevoie ce aù avut atuncea» *ţigănăritul*, pe care apoi îl desfiinţă cu blestem. Cronica lui Amiras, din care luăm această ştire, nu precizează quantumul nouii dări. Urmaşul său, Mihai Racoviţă (1716—1726), a scos şi el, cu tot blestemul predecesorului, «ţigănit» şi anume, potrivit cronicei lui Neculce, «de tot ţiganul câte doi ughi». «Deară apoi — continuă cronica — de ţigănit au făcut legătură — deci tot blestem — să nu mai dea». Ceea ce nu împiedecă însă — istoria se repetă — pe urmaşul său Grigore al II-lea Ghica (1726—1733), să scoată şi el, într'un singur an, «*pre ţigani hârtii grele*». Aceasta înseamnă că i-a impus *individual*, pe nume, potrivit sistemului hârtiilor (vezi mai sus, p. 636 iar nu colectiv.

Arghirofilia lui Ioan-Vodă Caragea (1812—1818), a acestui domn tipic fanariot, este pricina impunerii la bir a două categorii sociale declasate, la care nimeni nu se gândise mai înainte: puşcăriaşii şi femeile de moravuri uşoare. Asupra celor dintâiu pune «*birul temniţei*»; asupra celorlalte *birul «femeilor rele»*; acesta din urmă era plănuit să producă la 100.000 de piaştri anual.

Din momentul în care — pe lângă vechiul sistem de plată, prin venituri şi pocloane legate de natura slujbei — dregătorii au început să primească şi *o leafă fixă lunară*, s'a pus problema *fondurilor necesare* în acest scop. Să se fi luat din sumele pe care le produceau diversele biruri şi dijme ar fi însemnat să se scadă veniturile vistieriei. De aceea se recurse la un alt sistem şi anume

la înfiinţarea unei adiţionale numite *răsură*. De fiecare leu sau taler încasat, se fixă un adaos de câţiva bani; acesta servi la plata dregătorilor. In hrisoavele pentru dări din veacul al XVIII-lea se menţionează adeseori la cât se urcă răsura. Astfel în hrisovul din 28 Ianuarie 1737, dela Grigore Ghica, referitor la dările satului Trebeş, se prevede: « Şi vor da şi răsuri pe aceşti bani câte 3 parale de galbăn ». Când Constantin Racoviţă scoate, în 1749, văcăritul, câte un leu şi jumătate adică un galben de vită, răsura e ceva mai mare; « 4 parale de vită ». La începutul celei de a doua domnii în Moldova (1741), Constantin Mavrocordat percepe darea numită « banii steagului »; Neculce ne arată că ea a fost « de tot omul câte o sută şi cinci parale eară acele cinci parale să fie a boierilor ce or strânge banii, eară o sută de părale să meargă la Vistierie ». Concomitent cu creşterea numărului dregătorilor, a crescut şi răsura; condica moldovenească de lefuri şi venituri, a lui Grigore al III-lea Ghica, din 1 Septemvrie 1776, o fixează la « 14 parale de tot leul ».

In condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim trecut, mai mulţi ani la rând, *birul lefilor*. In 1696, el se ridică la 7.530 taleri, în 1698 la 16.500, în 1699, luat de două ori, în Martie şi în Iulie, la 12.105, în 1700 iar de două ori la 13.000 iar în 1701 la 7.303,50 taleri. Deşi, după nume, s'ar putea bănui că el servea la plata lefilor dregătorilor, credem că mai de grabă se referă la lefile *soldaţilor cu plată sau lefegiilor*. La această concluzie ne duce şi constatarea că în aceeaşi condică apare şi *birul oştii*, dar numai în anii când nu există « birul lefilor », adică în 1695 (13.093,50 taleri) şi în 1697 (11.412 taleri).

Tot aci semnalăm şi *birul pentru cheltuelile vistieriei* în sumă de 4.815 taleri, pe care-l găsim trecut în condică la 16 Iunie 1696, şi pe care-l aminteşte împreună cu alte 25 de dări, şi un hrisov inedit, din 19 Noemvrie 1698, aflător la Academia Română. Care erau aceste cheltueli nu putem preciza; poate să fi fost tot unele lefi sau daruri.

În afară de numele speciale pe care le poartă strângătorii de biruri de prin judeţe — zlotaşi, leuaşi, ortaşi, gălbinaşi, vinăriceri, fânari, etc. — ei au şi un nume generic, acela de *ciocoi*, cu varianta *ciocotniţi*, sing. *ciocotnic*; îl întâlnim atât în Muntenia cât şi în Moldova. Stavrinos vistierul în poemul său închinat lui Mihai

Viteazul (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 589), pomeneşte, pe vremea acestuia, pe *ciocotniţi* (τζοκκότνητζες); un glosar al ediţiei din Veneţia, 1672, le dă înţelesul de « strângători de biruri ai voevodului ». Pe vremea lui Gheorghe Duca (1673—1678), întâlnesc pe un « Oprea ciocoiul din Pleşoi » care se judeca pentru satul Comani cu mănăstirea Tismana. În ce priveşte Moldova, citez documentul din 24 Aprilie 1718, dela Mihai Racoviţă, în care se spune referitor la darea numit *solărit*: ... « ce avea obiceiu camaraşii de ocnă până acum de lua solărit de pe o parte de loc dela ţinutul Sncevii, şi o vindea acea slujbă şi cămăraşii de ocnă *la ciocoii de ţinut*, drept 40 sau 50 de lei *şi apoi acei ciocoi făcea multe supărări săracilor*, că lua dela tot omul şi dela femei sărace şi dela babe bătrâne şi neputincioase tot câte un ort de cap şi borfăea pe toţi săracii cu acel obiceiu... ». Sub Grigore Ghica (1735—1741) — povesteşte Neculce — « *se îmbogăţise ciocoii că lua slujbele* (*adică birurile* !) *cu dări* (*daruri* !) *şi vite dela Greci*, eară boierii mazili nu aveau căutare şi rămăsese la sărăcie; *şi începuse a-i şi boieri pre ciocoi*, că se mândria socotind că n'a mai avea sfârşit... ».

Originea acestui termen nu e limpede; spre comparaţie, se citează de obiceiu turco-persanul « *çokadar* » = lacheu, « cel ce poartă batista stăpânului ». Prin caracterul lor interesat şi brutal, prin mijloacele dure şi, adesea, nepermise, cu care strângeau dările, iar pe de altă parte, prin slugărnicia faţă de cei mari, de care depindeau, ciocoii au ajuns să însemne categoria antipatică de subalterni pe care a imortalizat-o Filimon în puternicul său roman « Ciocoii vechi şi noi ».

Muncile. Sub raportul muncilor sau a lucrului, nu constatăm atâtea inovaţii ca sub raportul dărilor propriu zise. Continuă vechile obligaţii: lucrul domnesc la cetate, la mori, la iazuri, la poduri, apoi lucrul pentru diferitele nevoi ale curţii domneşti (cositul fânului, seceratul grânelor, tăiatul lemnelor, păscutul cailor, etc.), în sfârşit transporturile, de vin, de lemne, de fân, de sare, etc. (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 566—570). Odată cu sporirea obligaţiilor faţă de Poartă, sporesc şi îndatoririle de muncă sau lucru ale contribuabililor. Domnii trebue să dea în repetate rânduri *salahori* pentru repararea cetăţilor turceşti, pentru construirea de poduri şi drumuri. În condica vistieriei lui Brâncoveanu, găsim, în fiecare an, trecut « *birul salahorilor* » ; el servea tocmai pentru plata

acestor lucrători ceruţi de Turci. În 1699, apar chiar două obligaţii în legătură cu ei: una la 1 Aprilie «*birul carelor şi al salahorilor*» plătită atât de breslaşi (10.341 taleri) cât şi de birnici şi de ruptaşii din oraşe (22.050 taleri), alta la 10 Mai « *rânduiala salahorilor* »; plătită numai de breslaşi (7.575 taleri). În total pe anul 1699, contribuabilii plătesc aşa dar pentru salahori şi o parte din care aproape 40.000 taleri (exact: 39.966) sau 80 de pungi de bani: o sumă considerabilă.

Am întrebuinţat mai sus expresia « o parte din care » deoarece, în acelaşi an, condica mai menţionează, la 20 Iulie, şi *rânduiala carelor* în sumă totală de 20.542,50 taleri plătită de breslaşi, de birnici şi de slobozii. Indatorirea aceasta a transporturilor cu carele revine, de altfel, în fiecare an în socotelile domniei, şi sub diferite forme. De obiceiu, ea e trecută sub denumirea generică amintită « rânduiala carelor »; uneori se dau însă şi lămuriri, ca, de pildă, în 1697: «*Carele Belgradului*» sau în 1700: « *birul pentru carele solului nemţesc* ». În Moldova, o carte domnească din 1 Septemvrie 1715 pomeneşte, alături de « care de oaste » şi carele « de Hotin »; acestea din urmă erau destinate în mod special aprovizionării cetăţii de curând ocupate de către Turci (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 227). Un alt document, din 20 Dechemvrie 1700, pomeneşte printre obligaţiunile contribuabililor din Iaşi, şi *carele de branişte*. Erau carele servind la transportul fânului din braniştea domnească dela Bohotin, situată la sud-est de Iaşi. În unele acte, cum e cel din 30 Iulie 1718, această obligaţie e trecută sub forma prescurtată: « braniştea ». De fapt, ea nu se presta numai de Ieşeni, dar şi de locuitorii altor târguri. La 28 Dechemvrie 1756, Constantin Racoviţă scuteşte pe posluşnicii episcopiei de Roman, care sunt « sat vlădicesc, dară nu târg » de diferite slujbe şi de cei « *care-i strâng branişte lui vel comis di pre la tărguri* »; documentul, inedit, se află la Academia Română. În cazul celorlalte târguri — şi poate, dela un moment dat, chiar şi pentru Iaşi — e probabil ca această « slujbă » sau muncă să se fi transformat tot într'o dare în bani: felul în care e redactat documentul de mai sus: braniştea « se strânge », ca şi birul, ne duce la această concluzie. În ce priveşte îndatoririle de transport şi de lucru pentru Curtea domnească, ale sătenilor din jurul Iaşilor o specificare interesantă cuprinde hrisovul din 20 Noemvrie 1662 acordat de Eustratie Dabija mănăs-

tirii Hlincea şi accesibil nouă numai în traducere românească. Domnul scuteşte pe locuitorii satului Hlincea, din apropierea mănăstirii, « de lucru dela Curtea noastră şi de *iezit* şi de branişte şi de *ceir* şi de cosit fân şi de cărat fân şi de lemne şi de cărbuni la Curtea domnii mele ». « Iezitul » era obligaţia de lucru la marele iaz din marginea Iaşilor, fie pentru a-i întreţine iezătura sau digul, fie pentru a-i întări malurile sau a-i curăţi gura. Intr'un act anterior, din 11 Mai 1660, accesibil iarăşi numai în traducere românească, se întrebuinţează expresia: « nici salahornici (sic!) la iaz să nu lucreze ». Pentru Muntenia, citez cazul asemănător al satului Spanţov din Ilfov, la Dunăre, pe care Matei Basarab « pentru voia priiatinului domnii meale jupânului Hozun Mustafa », îl scuteşte prin actul, inedit, din 13 Martie 1643, « de lucru domnesc, de podvoade, de mertice, de cai de olac... » *numai să aibă a lucrurea* (*sic*!) *la zăgaz când va fi lucru*. E vorba probabil de un zăgaz care închidea gârla de comunicaţie între Dunăre şi bălţile din regiunea Spanţovului, poate balta numită Buldu.

Ceirul trebue să fi fost o obligaţie de muncă în legătură cu ţinerea cailor domneşti la ceair adică la locul de păşunat. Scoaterea la ceair a « telegarilor » sau cailor de trăsură, a armăsarilor şi a « povodnicilor » sau cailor de călărie, în frunte cu vestitul « tablabaşa », avea loc în ziua de Sfântul Gheorghe, cu un ceremonial deosebit, descris de Iorghachi logofătul, în « Condica » sa de obiceiuri (1762). Sătenii erau obligaţi, probabil, să dea un număr de păzitori care să păşuneze şi să poarte caii, întocmai după cum făceau, în secolele anterioare, şi sătenii din Ţara Românească şi din Serbia.

Indatorirea « cărbunilor » poate fi înţeleasă în două feluri: sau în acela — mai probabil, după părerea noastră — de a *transporta* cărbuni de lemn sau mangal pentru nevoile Curţii domneşti, aşa cum transportau şi lemne şi fân, sau în înţelesul de *a-i fabrica* în pădurile de prin prejur. Pentru primul înţeles pledează şi comparaţia cu documentul similar din 11 Mai 1660, referitor tot la mănăstirea Hlincea, în care pasagiul respectiv, mai puţin amănunţit, are următoarea redacţie: « nici un lucru nouă să nu ne lucreze, nici la branişte, nici la fân să nu ne cosească, *nici să ne care fân sau lemne la curtea noastră* ». De aceeaşi natură pare să fie şi îndatorirea fiscală a *gunoiului* amintită în câteva acte moldoveneşti

din veacul al XVII-lea. La 13 Dechemvrie 1659, Ştefăniţă Lupu ordonă agenţilor care percepeau camăna şi bezmenul să lase în pace o pivniţă din Iaşi a mănăstirii Aron Vodă; feciorul ce va fi la acea pivniţă e scutit «de dajde şi de zloţi şi de lei şi de taliri şi de orţi şi de galbeni şi de ghiaţă şi de gunoiu şi de fân şi de lemne şi de podvoade şi de cai de olac şi de alte dări şi anghirii». Privilegiul e reînnoit de Eustratie Dabija (1661 Dech. 15), de Iliaş Alexandru (1666 Aug. 1), de Gheorghe Duca (1670 Fevr. 13) şi de Antonie Ruset (1675 Dech. 19): documentele respective, toate inedite, se află la Academia Română. Prin *gunoiu* se înţelegea fie îndatorirea de a căra gunoiul dela grajdurile şi Curtea domnească — deci o podvoadă ca şi în cazul lemnelor, fânului, cărbunilor — fie o dare pentru întreţinerea curăţeniei uliţelor. Ţinând seamă de starea generală edilitară a Iaşilor la mijlocul veacului al XVII-lea, mai probabilă ni se pare însă prima explicaţie.

O altă obligaţie a târgoveţilor şi a satelor de prin prejurul târgurilor era *ghiaţa*. In 1650, Vasile Lupu scutind pe locuitorii satelor Episcopiei de Huşi de dări şi slujbe, se adresează şoltuzului şi pârgarilor din acest târg, poruncindu-le: «Să nu-i învăluiţi cu târgul nici la lucru, nici la podvoade, nici să le luaţi cai de olac, nici care la fân, nici la teslărie, *nici la ghiaţă*, nici la alte lucruri ce sunt pe târg». Urmează seria de acte amintite mai sus, dela Ştefăniţă Lupu până la Antonie Ruset, prin care un pivnicer din Iaşi al mănăstirii Aron Vodă e scutit între altele, şi de această obligaţie a gheţei. Neculae Mavrocordat, într'un act fără dată din a doua domnie moldoveană (1711—1716), scuteşte şi el pe cei cinci preoţi şi un diacon dela cele două biserici armeneşti din Iaşi, de toate dările şi muncile, ei neavând să dea «nemică, nici zloţi, nici lei... *nici la ghiaţă*, nici la gunoi». E vorba, credem, de obligaţia de a tăia şi transporta ghiaţa necesară Curţilor Domneşti şi poate şi Mitropoliei şi Episcopiilor. Tot locuitorii satelor mai făceau şi transportau, după cum arată documentul de mai sus, din 1650, şi *teslăria* necesară aceloraşi curţi şi — poate — şi reşedinţelor înalţilor ierarhi. S'ar putea ca această teslărie să fie tot una cu sau să cuprindă şi *bilele* adică grinzile, de care amintesc, ca obligaţii de muncă, alte acte moldoveneşti. Astfel, de pildă, actul din 1676, Ianuarie 12, dela Antonie Ruset, prin care scuteşte pe locuitorii ce se vor strânge în siliştea dela Creţeşti (Fălciu) a episcopiei

de Huşi, de toate dările şi muncile, între care şi « de branişte şi de care de jold şi *de bile* şi de şeici... ». În cazul însă când teslăria n'ar cuprinde şi aceste bile, atunci avem de a face cu încă o îndatorire de muncă. În privinţa « şeicilor », putem înţelege sau construirea lor sau procurarea oamenilor necesari vâslitului sau trasului la edec, aşa zişii *oameni de şăici*; ei apar în documentul moldovenesc din 29 Mai 1696, referitor la scutirile acordate clerului bisericii din Ceucani (Tutova). Această expresie se referă la numărul de săteni ce trebuiau daţi pentru vâslit sau pentru trasul la edec al şăicilor turceşti pe Prut, poate şi pe Nistru, şăici care duceau provizii pentru cetatea Cameniţei şi, mai târziu, a Hotinului sau pentru armatele în campanie din Ucraina. Axinte Uricarul arată, în cronica sa, că lui Neculai Mavrocordat, în a doua domnie (1711—1716) « i-au venit poruncă de au trimis... salahori ca să lucreze la Hotin şi *alţii ca să tragă şăicile ce veneau pe Prut în sus cu zahere...* ». Iar Neculce precizează că după ce s'a curăţat Prutul, « cu multe sute de oameni, de copaci şi plăvii », şeicile au fost trase « până la Ţuţora ».

O obligaţie asemănătoare în Muntenia este aceea a « *opăcinaşilor* » pe care o întâlnesc într'o serie de documente din prima jumătate a veacului al XVII-lea. Pentru întâia oară ea apare într'un hrisov din 15 Iunie 1625 prin care Alexandru Coconul scuteşte pe locuitorii ce se vor aşeza pe un loc al mănăstirii Sf. Troiţă din Bucureşti, loc « lângă mănăstire... unde iaste palanca care o au făcut Sinan paşa » de toate dările şi slujbele, între care *şi de opăcinaşi*. O scutire identică acordă Leon Vodă la 6 Fevruarie 1630 satului Dobruşeştii al mănăstirii Snagovului; documentul, inedit, se află la Arhivele Statului. Cuvântul « opăcinaşi » (ѡпѣчїнашї), înseamnă cel ce trage la « opăcini » sau vâsle, deci « vâslaşi ». Anumite sate, din apropierea lacurilor, bălţilor sau a Dunării, erau obligate aşa, dar să dea un număr de vâslaşi, după cum unele sate din Moldova dădeau « oameni de şăici ».

Tot la domeniul navigaţiei, se referă şi îndatorirea fiscală numită *navlon*. Am întâlnit-o pentru prima dată în documentul inedit din 15 Ianuarie 1689, dela Constantin Brâncoveanu, prin care satul Costeştii din Vâlcea al mănăstirii Bistriţa, urmează să plătească vistieriei anual 300 de ughi, fiind scutit în schimb de toate dările şi slujbele. Adică: « de bir slujitoresc, de

bir mărunt de ţară, de miere cu ceară, de găleată cu fân, de seama a doua şi a treia, de cară de oaste... de poclonul hanului şi al paşii, *de navlone*, de birul sulgiului, de cai domneşti şi împărăteşti... etc., etc. În condica vistieriei lui Brâncoveanu, navlonul apare în mai multe rânduri: odată, în 1695, când se specifică: « 1146 taleri s'au dat *navlonul burazanilor* ce au dus posmagii la Belgrad » deci navlul corăbiilor numite obişnuit bolozane; o altă dată, în acelaşi an, în legătură cu transportul mierei: « 500 taleri s'au dat la Balgi başa pentru *navlon* ». Aşa dar, navlonul, care aminteşte prin rădăcină *năvrăţile* de pe Olt (vezi mai sus, p. 615), era un bir în vederea transportului pe Dunăre, eventual pe mare. (Compară cu termenii tehnici moderni *navlu* şi *a navlosi*, în legătură cu transporturile fluviale şi maritime).

Vămile şi ocnele. In linii generale, sistemul vamal al ţărilor noastre în intervalul 1601—1821 rămâne tot cel din veacurile anterioare. Se continuă vămuirea la hotare, sau în apropierea lor, dar şi în oraşele din interior, la locul de desfacere. Se observă însă o *sporire* a punctelor de vamă — a *schelelor* cum se spune acum, cu un termen turcesc — atât la Dunăre şi la Nistru — de fapt schelă înseamnă, în limba de origină, port mic, debarcader — cât şi la munte. La Dunăre, de pildă, constatăm ca puncte de vamă noi: 1) *Ciocăneştii*, în judeţul Ialomiţa, spre nord-vest de Silistra; anatefterul sau condica vistieriei lui Brâncoveanu înregistrează, la data de 1 Ianuarie 1695, un ordin către « vama dela Ciocăneşti i Lichireşti » (pentru aceasta din urmă vezi vol. II, ediţia a patra, pag. 572); un act din 1794, Noemvrie 25 aminteşte de asemenea pe « vameşii ot Ciocăneşti »; 2) *Olteniţa* care figurează, împreună cu Ciocăneştii, în anatefterul vistieriei lui Brâncoveanu; 3) *Zimnicea*, fixat ca punct de export şi import la Dunăre, de către Alexandru Ipsilanti, prin actul din 6 Mai 1775, subsequent anaforalei veliţilor boieri. Localitatea e totuşi mai veche; o găsim amintită pe vremea lui Brâncoveanu, la 3 Ianuarie 1695. Prin Zimnicea, Giurgiu, Olteniţa, Silistra şi Brăila se exportă în Turcia sarea ocnelor dela Slănic şi Telega. Ne-o spune un document oficial din 1807, Noemvrie 11; 4) *Islaz*, fixat, asemenea Zimnicei, ca punct de export şi import, de către Alexandru Ipsilanti, la 6 Mai 1775; 5) *Bistreţul*, la vest de balta Nedeia şi 6) *Cerneţii*, reşedinţa judeţului Mehedinţi, trecute amândouă în anatefterul lui

Brâncoveanu, la data de 1 Ianuarie 1695; 7) *Ruşava* sau Orşova, arătată, la 1807, Noemvrie 11, ca fiind în judeţul Mehedinţi. Prin Islaz, Calafat şi Ruşava se exporta sarea provenită dela Ocnele Mari. In a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se mai putea trece Dunărea, potrivit operei lui Mihail Cantacuzino, editată de fraţii Tunusli, şi prin următoarele schele (dela Brăila în sus!): *Berteştii* şi *Plopii*, ambele pe Pasca (braţul de vest al Dunării, în balta Brăilei!); *Stelnica Casapbaşii* şi *Timpureştii*, ambele pe Borcea; *Cornăţelul*, *Kiseletul* şi *Spanţovul*, tustrele între Ciocăneşti şi Olteniţa; *Slobozia lui Celebi-Aga* şi *Petruşeanii*, între Giurgiu şi Zimnicea; *Celeiul*, *Ciobanul* şi *Nedeia*, între Islaz şi Bistreţ; *Ţifa* şi *Jdegla*, între Bistreţ şi Calafat; *Florentinul*, *Salcia* şi *Balta Verde*, între Calafat şi Cerneţi. Când veneau apele mari, o bună parte din aceste «schele», cum erau, de pildă, Cornăţelul, Kiseletul şi Spanţovul, deveneau impracticabile. Nu e sigur dacă în tote aceste puncte de trecere existau vameşi speciali sau dacă ele erau puse sub jurisdicţia vameşilor din schelele principale (cele de sub Nr. 1-7 şi cele existente încă înainte de 1600).

La munte, pornind iarăşi dela răsărit spre apus, găsim următoarele staţiuni de vamă sau «schele» noi: 1) *Vălenii de Munte*, ai căror vameşi sunt semnalaţi pe vremea lui Brâncoveanu; aici îşi desfăceau adesea roţile de caşcaval mocanii veniţi cu turmele din Ardeal; 2) *Câmpina*, pomenită ca «scală de neguţători» într'un document din 1674; 3) În loc de Rucăr, vama se plăteşte, în veacul al XVIII-lea, la *Dragoslavele*; 4) De asemenea, în loc de vama dela Vâlcan, constatăm că există vama dela *Târgu-Jiu*; zona supusă controlului acestei vămi, pe timpul lui Brâncoveanu, era, ca şi mai înainte, în secolele XV-XVI, «muntele din apa Olteţului până în apa Vodiţăi». În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, aflăm un punct nou de vamă, în partea occidentală a zonei, anume la *Bahna*, la nord de Vârciorova.

Cei însărcinaţi cu controlul punctelor vamale sau *schelelor* şi cu încasarea vămilor se numeau *schileri* (de aci şi numele Schileru); pentru paza acestor puncte şi pentru prinderea contravenienţilor aveau la dispoziţie corpul *martalogilor* în frunte cu căpitanii de martalogi. În privinţa atribuţiilor acestor două categorii de slujbaşi, cităm ordinul din 3 Ianuarie 1695 dat de Brân-

coveanu «schilearilor de la Câineani». Ei trebue «să aibă a luarea vama» dela orice negustor va trece pe acolo cu marfă «au Ovreai, au Moldovean, au Ungurean». De asemenea, ei urmează «a judeca pre tot omul den satile care sânt supt ascultarea schilii». Căci în jurul fiecărei schele, ca şi în jurul oraşelor mai de seamă din interior unde se percepea vama, era un număr de sate ai căror locuitori depindeau, sub raportul judecăţii, de schileri. In jurul Bucureştilor erau 12 sate de acest fel, în jurul altor oraşe 8. «Şi să aibă schilearii a puni de sat câte o bute de vin, să-l vânză, după obiceaiu, — un venit deci special al schilerilor, întocmai cum avea dreptul să impună vinul lui spre vânzare şi hatmanul (vezi mai sus, p. 670-1) — şi să caute şi pentru vite de pripas, unde s'ar afla, să li ia schilearii» — un alt venit deci. «Şi voao, tuturor satelor... să aveţi a ascultarea de toate de ce v'ar da poruncă schilearii pentru paza plaiului şi pentru alte trebi şi porunci domneşti». Voevodul se adresează, în acelaşi timp, «şi ţie căpitane de martalogi şi voao, martalogilor, voi încă să căutaţi, când v'ar porunci schilearii pentru niscari oamini răi stând împotrivă a nu-şi da vama, să săriţi să-i apucaţi să-şi dea vama».

Tarifele vamale suferă diferite ajustări, pe măsură ce preţul mărfurilor se suie. Pe de altă parte, ele cuprind un număr din ce în ce mai mare de articole, în raport cu creşterea nivelului de viaţă al populaţiei. Printre modificările pe care le suferă sistemul vamal muntean, o menţiune specială merită aceea întreprinsă de Grigore al II-lea Ghica. Acestui voevod i se datoreşte «carvasaraua» sau clădirea vămii din Bucureşti (termenul e de origine turcă: kervan serai sau kiarvansarai), ridicată în 1733. În anul următor, el sporeşte taxele vamale şi revizueşte totdeodată cotele pe care le primeau mănăstirile, în urma diferitelor donaţii domneşti, din aceste taxe. O nouă sporire are loc la 1 Ianuarie 1792; în actul ce-o însoţeşte, voevodul Mihai Sutzu arată că sporirea era necesară, deoarece «negustorii.., din vreme în vreme au scumpit preţul la toate felurile mărfurilor». Acest nou tarif sau «catalog» e foarte detaliat: el cuprinde nu mai puţin de *cinci sute douăzeci şi nouă de articole*, adăogându-se în încheiere că, pentru articolele care nu s'au trecut în «catalog», se va plăti 3%; mai erau deci şi altele. Faţă de cele patruzeci şi şapte de articole ale tarifului lui Mircea cel Bătrân — care cuprinde, ce-i

dreptul şi unele colective ca «mărfurile ce vin de peste mare» e o deosebire considerabilă.

Vămile continuă să fie un venit al cămării, deci al Domnului, iar nu al vistieriei; încasările sunt în funcţie de volumul importului şi exportului; ele cresc deci în epocile de linişte, pentru a scădea vertical în timpul războaielor. In genere, se poate afirma că au o linie ascendentă în cursul veacului al XVIII-lea. Dacă Dimitrie Cantemir dă, pentru Moldova, la începutul veacului, cifra de numai 30.000 de imperiali sau lei noi — deci 60 de pungi, ea este pe vremea lui Dionisie Fotino, în 1815—1817, de 230.000 lei. In Muntenia, dela 115.000 lei cât produceau în 1768, veniturile se ridică în 1815-6 la 500.000 lei iar în 1817, la 550.000 lei.

Ocnele constituie, ca şi vămile, un apanagiu al Domniei; venitul lor merge deci la cămară şi reprezintă un coeficient important din totalul încasărilor acesteia. In «*Descriptio Moldaviae*» citim, e adevărat, că «salinele» au produs numai 10.000 de lei; Cantemir adaogă însă că această cifră reprezintă doar «a şasea parte din vechile venituri»; scăderea se datoreşte războaielor şi năvălirilor. In veacul al XVIII-lea, încasările cresc considerabil; în 1815—1816, ele ajung la cifra de 400.000 lei.

In ocne lucrau, în afară de *ciocănaşi* şi *meşteri* (vezi mai sus, p. 556) şi *mâglaşi*; aceştia din urmă nu lucrează însă zi de zi, ci numai atunci «când este trebuinţă». Aşa ne informează un act oficial muntean din 1811, precizând totdeodată că mâglaşilor li se plăteşte 8 parale pe zi, în timp ce ciocănaşilor numai 6 parale; ambele categorii primesc şi un mertic zilnic de zece oca de sare de fiecare lucrător. Denumirea de mâglaş vine din *mâglă* care însemnează, în româneasca veche, movilă, grămadă. S'a păstrat până astăzi numele satului Păuşeşti-Măglaşi, în judeţul Vâlcea, în apropiere de Ocnele Mari. Insemnarea fiscală pe care o dă, în 1811, arendaşul ocnelor muntene, arată că la ocna Slănicului erau 64 de «lude» sau contribuabili «ciocănaşi, mâglaşi şi meşteri», la Telega 18, iar la «Ocna Mare» (Vâlcea) numai 3 mâglaşi, ciocănaşii ei fiind ţigani ai mănăstirii Cozia. Mai erau apoi 5 lude «la malurile» de sare din judeţul Buzău, «păzitori» împotriva celor ce ar vrea să ia cantităţi mari, cu carul sau cu calul; se ştie că din aceste maluri se putea lua numai «cu traista», pentru trebuinţele casei, de către localnici (vezi şi mai sus, p. 556).

Repartiția impozitelor. Scutirile. Inegalitatea fiscală, o caracteristică a vechii societăți românești — ca și a societății europene în genere, înainte de revoluția franceză — s'a menținut în tot răstimpul dintre 1601—1821; mai mult chiar, ea s'a accentuat considerabil prin reforma lui Constantin Mavrocordat. Intr'adevăr, până în 1739, boierii, scutiți de unele dări pe avere, plătesc însă impozitul personal, precum și unele dări în legătură cu exigențele turcești; pe vremea lui Brâncoveanu, contribuția lor este chiar importantă. Prin reformă, boierii, deci dregătorii — atât cei din clasa întâia și a doua cât și urmașii lor, sunt scutiți și de impozitul personal. Scutirea devine o consecință și un avantaj al dregătoriei; la sfârșitul epocei fanariote se încearcă chiar, să se introducă această scutire, împreună cu celelalte, asupra averii, în textul legiuirii lui Caragea; alineatele respective, figurând într'unul din anteproecte, nu sunt primite însă în textul definitiv, promulgat. Abolirea privilegiilor fiscale va avea loc la noi abia prin Convenția dela Paris (1858).

Sub raportul fiscal se constată în Principate în veacurile XVII-lea și XVIII-lea, o serie întreagă de categorii contribuabile. Cei dintâi, sub raportul numărului și a obligațiilor, sunt *birnicii*, satele de țărani. Ei suportă întreaga masă a contribuțiunilor fiscale, plătind *lunar* câte trei sau chiar patru dări (vezi mai sus, p. 634-5). Și între aceștia se fac însă unele diferențieri. Astfel satele de *plăeși*, care păzeau hotarul la munte, satele situate *dealungul drumurilor* mari sau șleaurilor, supuse deci, prin deplasările armatelor și ale diverșilor dregători, la tot felul de prestații, rechizіții și angarale, apoi satele de *mâglași* sau lucrători în ocne, în sfârșit satele de *mărginași*, la restul hotarelor, se bucură de o *reducere* la plata unor dări. Pe vremea lui Brâncoveanu, de pildă, în 1694, satele de plăeși și cele dela drum plătesc *jumătate* din «rânduiala fânului», din «rânduiala găleții» și din «rânduiala mierii și a cerii împărătești». Reducerea era necesară fie ca o contravaloare a serviciilor aduse, fie spre a reține locului pe contribuabilii care, prin așezarea la graniță a satelor lor, puteau ușor trece în țara vecină.

O categorie deosebită o formează «*satele cu ruptoare*» care plătesc vistieriei — pentru o serie de dări sau chiar pentru toate dările — o sumă fixă, stabilită pe bază de înțelegere sau *rup ă*

(cf. expresia: «a rupe preţul!»). Acest sistem se va bucura de o trecere din ce în ce mai mare. El s'a aplicat la început în mod curent *străinilor* grupaţi în comunităţi naţionale sau economice cum erau Armenii, Ovreii, Chiprovicenii, Brăilenii, Braşovenii, Almăjenii şi diferitele «companii» (vezi şi mai sus, p. 582). S'a aplicat apoi însă şi unor grupe de contribuabili naţionali; chiar pe vremea lui Brâncoveanu, în 1694, găsim «*satele cu ruptoare*». La finele epocei fanariote, constatăm, într'unul din judeţele moldovene, în Putna, pe «ruptaşi», apoi «*ruptele Vistieriei*», pe «*hrisovuliţi*», în care intrau unii negustori români, ovrei şi armeni şi pe «companişti», cuprinzând mai ales negustori greci şi aromâni. E demnă de remarcat împrejurarea că birul *ruptaşilor* şi al ruptelor vistieriei era mai mare decât al birnicilor de rând; a fi trecut în aceste două categorii era însă *o cinste, un semn de distincţie socială*; faptul comporta, se pare, şi scutirea de alte obligaţiuni fiscale, cum erau prestaţiile de muncă. De aceea când cineva era trecut cu birul între ruptaşi sau rupte şi nu-l putea plăti, expresia consacrată era că «n'a învrednicit».

O categorie fiscală deosebită au format-o aşa zişii «*slujitori*» adică subalternii marilor dregători, grupaţi pe judeţe şi având şi o organizare militară. La dările *personale* (haraciul, lipsa haraciului, vel seamă, poclonul Hanului, poclonul Vizirului, etc.) erau destul de greu impuşi. In cursul anului 1694, ei plătesc de pildă haraciul *îndoit* (15.000 de ughi) iar birul Vozianilor *odată şi jumătate*. In schimb, li se face o reducere la dările *pe avere* (oierit, dijmărit), reducerea fiind chiar însemnată la poclonul pe care trebuie să-l dea strângătorilor acestor dări pe avere. Sub Brâncoveanu, apăsarea fiscală asupra «slujitorilor» a fost considerabilă.

«Popii» sau preoţii de mir alcătuiesc şi ei o categorie fiscală deosebită. Regimul lor e variabil: astfel de, pildă, sub Brâncoveanu, sunt greu impuşi: majoritatea impozitelor personale, în intervalul Dechemvrie 1693 — Dechemvrie 1694, li se dublează, unul din ele, *vel seama*, li se triplează chiar! Sub urmaşul lui Brâncoveanu, în schimb, sub Ştefan Cantacuzino, preoţii sunt complet scutiţi de dări (vezi şi mai sus, p. 696).

Deşi înaltele feţe bisericeşti — mitropolitul şi episcopii — şi mănăstirile sunt în principiu şi printr'o îndelungată tradiţie, *scutite de dări*, totuşi contribuie şi ele, sub o formă oarecare, la

acoperirea greutăţilor financiare. In primul rând, sunt supuse obligaţiei «*împrumutei*» sau «*împrumutării*», cu sume adesea considerabile; uneori, aceste împrumuturi se restituie; alteori însă, ele rămân bune date. Se mai adaogă apoi unele contribuţii speciale, în legătură cu cerinţele turceşti. Astfel, în cursul anului 1694, înalţii ierarhi şi mănăstirile contribuie la procurarea *cailor* necesari împărăţiei; de asemenea la acoperirea «*sursatului*» adică a rechiziţiilor de oi pentru armata aceleiaşi împărăţii. Cu acest ultim prilej, suma răspunsă — 1130 ughi — e cea mai mare dintre sumele plătite de «breslele» fiscale; în rândul al doilea vin «aleşii» — fruntaşi ai satelor — cu 800 de ughi.

Boierii mazili, adică cei fără dregătorii, suportă o bună parte a sarcinilor fiscale. In curs de un singur an, 1694, îi găsim plătind nu mai puţin de *nouă dări* dintre care şase de caracter personal şi trei privind furnituri cerute de Poartă. Dintre acestea nouă, trei sunt «îndoite» adică suma iniţială prevăzută în scriptele vistieriei se dublează, iar una «întreită».

Nici chiar boierii veliţi despre care se crede în deobşte că nu plăteau dări, nu sunt scutiţi de cele personale, înainte de reforma lui Constantin Mavrocordat. In acelaş an în care boierii mazili plăteau — cum am arătat mai sus — *nouă* dări de acest fel, veliţii plătesc *opt*: între ele, haraciul — îndoit —, poclonul Vizirului, poclonul Hanului, birul Vozianilor şi birul Ali Paşei, ultimele două fiind iarăşi îndoite.

Haraciul e o dare atât de însemnată şi de generală încât nici chiar Turcii aflători în ţară, cu diverse treburi comerciale, nu sunt scutiţi de plata lui. La 20 Martie 1694, îi găsim trecuţi cu suma de 593 de ughi; pentru comparaţie, semnalăm că «dărăbanţii muntelui» dau 600 ughi.

In privinţa *sloboziilor*, continuă regimul existent înainte de 1600 (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 579).

BIBLIOGRAFIE

Organizarea financiară. 1. A. D. XENOPOL, *Finanţele în epoca fanarioţilor* în *Rev. ist. arh. fil.*, I (1883), p. 45—73; 2. PETRE RĂŞCANU, *Lefile şi veniturile boierilor Moldovei în 1776. Document dela Grigorie A. Ghica v. v.*, Iaşi, 1887, CXX + 81 p. in 8°; 3. C. CALMUSCHI, *Principalele dări ale Mol-*

dovei şi Ţerei Romanesci, mai ales în secolul al XVIII-lea, Vaslui, 1891, 174 p. in 8°; 4. L. COLESCU, *Geschichte des rumänischen Steuerwesens in der Epoche der Fanarioten* (1711—1821), München, 1897 (tradusă în româneşte: *Sistemul de impozite în România în epoca Fanarioţilor*, în *Economia Naţională*, XXII (1898), nr. 7, p. 369—386; nr. 10, p. 561—573; nr. 12, p. 960—971 şi XXIII (1899), nr. 1, p. 61—84; 5. V. A. URECHIĂ, *Din domnia lui Ioan Caragea... Finanţele*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, s. II, t. XXII (1899—1900), p. 222—300; 6. N. IORGA, *Documente şi cercetări asupra istoriei financiare şi economice a Principatelor române*, I, Bucureşti, 1902, 184 p. in 8°; 7. CONST. GIURESCU. *Introducerea* la *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, L p. in 8°; 8. I. VLĂDESCU, *Despre dări sau impozite. I. Birul*, Bucureşti, 1925, 71 p. in 8°; 9. NICOLAE LĂBUŞCĂ, *Despre cuniţă*, Iaşi, 1925, 71 p. in 8°; 10. I. MINEA, *Banii Calului*, în *Cercet. Ist.*, II—III (1926—1927), p. 258—259; 11. I. MINEA, *Reforma lui Constantin Mavrocordat. Generalităţi şi păreri vechi*, în *Cercet. Ist.*, II—III (1926—1927), p. 97—248; 12. CONST. C. GIURESCU, *Organizarea financiară a Ţării-Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân*, în *Mem. Secţ. Ist., Acad. Rom.*, s. 3, t. VII (1926—1927), p. 1—58; 13. C. STOIDE, *Despre sulgiu şi ialoviţă*, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 493—502.

CLASELE SOCIALE

La 1805, între Prut și Siret țăranul fruntaș avea 12 vite, mijlocașul 8, iar țăranul codaș 4 vite.
(Așezământul agrar al lui Alexandru Moruzi din 3/15 Ianuarie 1805).

Istoria claselor sociale din Principate în veacurile XVII și XVIII se caracterizează prin câteva fapte esențiale. Cel dintâi, în legătură cu pătura superioară, cu boierii, este înlocuirea progresivă a vechiului criteriu de nobleţe, *moşia*, prin noul criteriu *slujba domnească*, şi chiar consacrarea acestui nou criteriu prin reforma lui Constantin Mavrocordat. Al doilea fapt, în legătură cu pătura de jos, este slăbirea şi în cele din urmă dispariţia însemnatei şi străvechei instituţii a *rumâniei*. Paralel cu aceasta, are loc formarea unei pături de *ţărani liberi* în drept, legaţi însă în fapt, prin dijmă, dări şi clacă, de moşia pe care se aşează. E cel de al treilea fenomen însemnat al evoluţiei noastre sociale în răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul şi răscoala lui Tudor Vladimirescu. In sfârşit, ca o consecinţă a acestui fenomen, e *legiferarea aşezămintelor agrare*, adică a obligativităţii pe de o parte pentru proprietari de a da ţăranilor de pe moşiile lor, fânaţ şi imaş, în suprafeţe determinate, pe de altă parte pentru săteni de a presta muncă, servicii şi dijmă, după norme iarăşi determinate.

Boierii. In primele veacuri ale vieţii noastre de stat, criteriul fundamental al nobleţei a fost *stăpânirea pământului*: era boier cine avea moşie, indiferent de suprafaţa acesteia. De aceea erau boieri nu numai deţinătorii de mii de fălci şi de sate întregi, dar şi moşnenii sau răzeşii care stăpâneau în devălmăşie un singur sat. Evident, tot boieri, şi foarte însemnaţi încă, erau şi dregă-

torii domneşti, aceia care administrau ţara, care strângeau dările,

Fig. 36. — Palatul brâncovenesc dela Mogoşoaia (Ilfov). Faţada dinspre eleşteu. Restaurat în zilele noastre, acest palat e o adevărată podoabă; el ne arată gradul de rafinament şi eleganţă al Curţii Voevodului Constantin Brâncoveanu.

împărţeau dreptatea şi conduceau oştirea. Accentul principal cade

totuşi în epoca veche, asupra nobleţei teritoriale, asupra stăpânilor de moşii. Cu cât trece timpul însă, cu cât organismul de stat devine mai complex, cu cât sarcinile fiscale cresc, în legătură, în primul rând, cu accentuarea suzeranităţii turceşti, cu atât în-

Fig. 37. — Ruinele palatului Cantacuzinilor, la Măgureni (jud. Prahova). Contrafortul de pe planul întâi dă impresia unei aşezări masive, fortificate.

semnătatea dregătorilor sporeşte. Bucurându-se de favoarea domnească, de scutiri de dări şi de veniturile legate de slujbele ce îndeplinesc, ei ajung *bogaţi*, posesori nu numai de numeroase moşii şi de aşezări frumoase (vezi fig. 36 şi 37) dar şi de capital mobiliar, de *bani*. Dregătoria devine o ţintă din ce în ce râvnită, un adevărat titlu de nobleţe, care întunecă tot mai mult pe celă-

lalt. Cine a fost dregător poartă titlul respectiv, precedat de particula *biv*, toată viaţa; în hrisoave când se înşiră martorii, acest titlu ţine locul numelui de familie; urmaşii pun preţ pe faptul că se trag dintr'un dregător; ei ţin la titlul de *mazili* care se dă acestor scoborâtori, fără dregătorii, ai foştilor demnitari. *Apariţia acestei categorii sociale a mazililor este un semn netăgăduit de importanţa tot mai mare pe care o ia dregătoria ca criteriu de nobleţe.* Cea dintâi menţiune documentară a lor este din 1601: Stavrinos vistierul ne spune că Mihai Viteazul, pe când se afla încă pe câmpia Turdei, a poruncit căpitanului Gheorghe Raţ, să ia « cătanele, pe Mârza cu *mazilii* (μασήληδες) şi pe Valoni » şi să înconjure cetatea Făgăraşului unde era deţinut fiul său Nicolae Pătraşcu. Ii întâlnim apoi în acte interne, cum e acela din 1 Septembrie 1646, în care ei alcătuiesc, împreună cu roşii, păhărniceii şi spătăreii, populaţia de seamă a satului Cocoruzi din Vlaşca (vezi şi mai sus, p. 693). Aceşti mazili aveau *o organizare militară*, asemenea roşilor şi curtenilor; ei reprezentau şi o elită *socială*. Până astăzi încă, în ciuda tuturor prefacerilor, titlul de mazil e un titlu de mândrie în satele răzăşeşti din Orhei, Soroca şi Lăpuşna. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, criteriul nobleţei îl formează deopotrivă slujba ca şi moşia: împărţirea pe care o dă învăţatul domn boierimii moldovene — dregători, curteni, călăraşi, răzăşi — ţine seamă de ambele. Din faptul însă că el înclină totuşi să considere pe răzeşi « mai de grabă ca ţărani liberi decât ca boieri » (Rezessi quos colonos liberos quam nobiles vocare mallemus) rezultă că cel de al doilea criteriu pierduse din valoare, că stăpânirea pământului nu mai era suficientă, *în toate cazurile*, pentru a conferi neapărat calitatea de boier.

Sub Constantin Mavrocordat evoluţia în acest sens e terminată: *boieri sunt numai aceia care deţin sau au deţinut slujbe.* Impărţirea pe care o dă domnul boierimii ţine seamă *exclusiv* de acest criteriu. Sunt *boieri mari* sau *veliţi*, dregătorii dela ban până la clucerul de arie; ceilalţi sunt *boieri de clasa a doua.* Urmaşii celor dintâi se numesc *neamuri*, a celorlalţi *mazili.* Fiecare categorie se bucură de anumite scutiri fiscale. Pentru a stabili calitatea lor de neamuri sau mazili, solicitanţii trebuiau să prezinte comisiilor instituite în acest scop acte din care să rezulte că ascendenţii lor imediaţi — deci părinţii şi bunicii — ocupaseră dregă-

torii. In primul an de aplicare a măsurei în Moldova, în 1742, s'au eliberat numai 27 de cărţi de neamuri. Nu ştim numărul lor în Muntenia, la început; pe vremea alcătuirii operei lui Dionisie Fotino însă, aşa dar la începutul veacului al XIX-lea, erau 765 de neamuri şi 1694 de mazili, afară de cei din judeţul Mehedinţi.

Spre sfârşitul epocei fanariote, cu prilejul alcătuirii codicelui de legi a lui Caragea, se încearcă a se introduce în acest codice definiţiile diferitelor categorii de nobili precum şi scutirile fiscale respective. Criteriul rămânea tot slujba domnească; se preciza însă că *boieri* erau cei numiţi *cu caftan domnesc* într'o dregătorie, iar *boiernaşi* cei numiţi cu *carte domnească*; despre *neamuri* se hotăra că erau nu numai «*fiii şi descendenţii fără caftane ai celor căftăniţi* dar şi cei numiţi cu carte domnească în categoria aceasta». Redacţia definitivă, tipărită, a legiuirii lui Caragea a apărut, ce e dreptul, fără definiţiunile de mai sus şi fără scutirile fiscale respective; ele au continuat însă să existe. Abia în 1858, Convenţia dela Paris, prin articolul 46, desfiinţează diferitele categorii sociale, proclamând egalitatea tuturor cetăţenilor în faţa legii.

Clasa noastră boierească n'a fost o clasă închisă, exclusivistă, în care să nu poată pătrunde elemente din afară. Dimpotrivă, ea a primit, în decursul veacurilor, o sumă de atari elemente, atât româneşti, din pătura inferioară, cât şi străine. In privinţa celor dintâi, cronicile ne dau o serie de cazuri. Alexandru Lăpuşneanu, după ce a tăiat într'a doua domnie, cu aprobarea Turcilor de altfel, pe boieri, «au trimis şi au ales din curteni de ţeară pre Racoviţeşti şi pre Sturzeşti şi pre Bălşeşti şi pre alţii mulţi» şi le-au dat lor dregătoriile. Dintre aceştia, unii, aparţinând primelor două familii, au ajuns apoi, în veacurile XVIII şi XIX, chiar la domnie. Despre Moise Movilă (1630—1631 şi 1633—1634) aflăm de asemenea că «multe case de gios, lipsite, a lăcuitorilor ţării au ridicat, ales pe Ciogoleşti». Vasile Lupu (1634—1653) face boier pe Ştefan Sărdarul; acesta o mărturiseşte însuşi, la judecată: «Doamne cine au fost mai crezut la Măria Ta şi cinstit ca mine şi m'ai scos den obiale şi den sărac m'ai înbogăţit?». Constantin Cantemir (1685—1693) a urmărit sistematic politica de ridicare în rândul boierimei a elementelor de jos, în special a Fălcienilor — de unde era de fel — şi a Covurluienilor. Neculce, care relatează faptul,

adaogă însă că urmaşul la domnie, Constantin Duca, n'a vrut să ţie seamă de această acţiune a predecesorului său, ci «început-au a prindere pe boiernaşii lui Cantemir Vodă, cei rădicaţi din neamuri proaste, ce zicea Cantemir Vodă că i-a face neamuri, şi începură a-i batere şi a-i închidere prin temniţe şi pe la Siimeni şi-i sărăciră, de rămaseră precum le-au fost postrigul, mojici». In ce priveşte pe străini, e de ajuns să amintim numai pe Grecii sau Grecizaţii veniţi la noi în cursul veacurilor XVII-XVIII şi boieriţi, spre a ne da seama de proporţia însemnată a acestor elemente. Actualele familii Cantacuzino, Caragea, Duca, Fillitti, Ghica, Lambrino, Mavrocordat, Moruzi, Palade, Rosetti, Sutzu, Villara, etc. au o asemenea origină.

Pe de altă parte însă, procesul a fost şi invers. Unii dintre descendenţii boierilor, ne mai fiind numiţi în dregătorii şi sărăcind, prin împărţirea necontenită a patrimoniului între urmaşi şi prin diverse împrejurări defavorabile, s'au scoborât în clasa de jos, a ţăranilor, ajungând uneori chiar şi rumâni sau vecini. Nu odată întâlneşti astăzi, în lumea satelor, atât în Moldova cât şi în Muntenia, nume purtate odinioară de mari dregători. A existat aşa dar un fenomen de osmoză între cele două mari categorii sociale ale noastre: dintre cei de jos s'au ridicat unii în pătura boierească; din cei de sus s'au scoborît alţii în pătura ţărănească. Intrepătrunderea n'a încetat niciodată, nici chiar în epoca Fanarioţilor, în care spiritul de clasă devine totuşi mai puternic, în special în boierimea înaltă.

Rumânii sau vecinii şi-au văzut considerabil sporit numărul lor în timpul lui Mihai Viteazul. Nu prin vestita «legătură» a acestuia care a avut cu totul alt rost, ea împiedecând pe proprietarii ai căror rumâni fugiseră înainte şi în timpul expediţiei lui Sinan Paşa să-i mai revendice, dar prin marele număr de sate moşneneşti, care, silite de politica financiară inexorabilă a voevodului, şi-au vândut, odată cu moşia, şi libertatea. Zeci de asemenea sate sunt cumpărate numai de domn şi de sfetnicii lui apropiaţi. Dar tocmai fiindcă se vânduseră constrânşi, în împrejurări excepţionale, foştii moşneni caută să-şi recâştige, cu tenacitate, libertatea. O primă încercare are loc chiar sub Mihai Vodă «când s'a fost ridicat toate satele din ţară să se giudicească» — adică să devină libere, aşa cum ne spune un hrisov al lui Radu

Şerban privitor la satul Loloieşti din Romanaţi (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 307. Ea nu izbuteşte; sub Radu Mihnea însă, (1611—1616 şi 1620—1623), mulţi dintre rumâni se răscumpără, domnul favorizând procesul de emancipare. Matei Basarab, sub raportul politicei financiare, a urmat, în oarecare măsură, pilda lui Mihai Viteazul; şi sub el constatăm, de aceea, că o serie de sate se vând rumâni. Reacţia este similară: sub urmaşul său, Constantin Şerban Basarab (1654—1658), care imită, în privinţa aceasta, pe Radu Mihnea, răscumpărarea rumânilor are un ritm viu, susţinut. Ea se intensifică şi mai mult în scurta domnie a lui Mihnea al III-lea sau Mihail Radu (1658—1659): acesta, spre a-şi procura mijloacele financiare necesare planurilor sale militare, eliberă, pe bani, satele de rumânie şi nu numai pe cele domneşti, dar chiar şi pe cele boiereşti şi mănăstireşti care puteau plăti.

In Moldova, diferitele expediţii ale Turcilor împotriva Polonilor, la începutul veacului al XVII-lea, şi în special expediţia sultanului Osman din 1621, cu luptele din jurul Hotinului, provocaseră o mare perturbare printre vecini sau rumâni, întocmai cum se întâmplase în Muntenia, cu prilejul campaniei lui Sinan Paşa. Mulţi fugiseră, schimbându-şi stăpânul şi mutându-se în alte sate; unii fuseseră luaţi robi; revendicările foştilor stăpâni ameninţau să nu se mai isprăvească; aduceau în acelaşi timp şi serioase prejudicii vistieriei, de oarece birurile nu se mai puteau încasa regulat. De aceea, luă Miron Barnowski, la 16/26 Ianuarie 1628, o măsură similară aceleia decretate de Mihai Viteazul: hotărî anume că vecinii fugiţi *înainte* de expediţia sultanului Osman, din 1621, vor fi liberi să se aşeze unde vor; cei fugiţi *după*, se vor readuce însă la locul lor, adică la vechiul stăpân, cu cislă cu tot.

Dintre domnii moldoveni ai veacului al XVII-lea, Constantin Duca (1693—1695) a fost acela care a favorizat mai mult eliberarea de rumânie sau vecinie. Letopiseţul atribuit lui Nicolae Costin relatează, în privinţa aceasta, următoarele: «Aşijderea şi la divan făcea dreptate tutulor *şi mai vârtos celor ce se pârau pentru vecinătate*; nu-l da fiecum la vecinătate şi fără jurământ, ci mai cu deadinsul răspundea celui ce avea nevoie de vecinătate, zicându-i: pas de-ţi caută trei-patru oameni jurători, cum n'au fost nici tată-său, nici moşul său vecin de moşie

aceluia cine-l trăgea », şi aşa, jurând, îi da volnicie să fie slobod în veci de vecinătate; că acum făcuse boierii obicei nou, de ziceau: « cine au şezut în sat boieresc 12 ani, să rămână vecin ». Eară Constantin Duca Vodă nu se uita acolo, şi încă zicea: « Cu păcat este să robeşti pe frate-tău, căci păgânii îşi cumpără robii pe bani şi în al şaptilea an îi iartă, iară alţii şi mai curând le dau slobozenie, eară tu eşti creştin şi, neluându-l pe bani şi fiind creştin ca şi tine, şi tu vei în veci să-l vecineşti ».

De fapt, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, eliberarea de rumânie — prin răscumpărare, iertare sau fugă — se produce pe-o scară întinsă, covârşind cu mult rarile cazuri de rumânire. Vânzarea moşiei nu mai atrage acum în chip automat şi pierderea libertăţii, aşa cum se întâmpla în veacul al XVI-lea. Schimbarea se explică prin faptul că vistieria nu mai face responsabil pe proprietar de birul rumânilor de pe moşia lui, ci se adresează acestora direct, impunerea fiind acum individuală, iar nu colectivă. Pentru ca cineva să se vânză rumân, trebuie ca actul s'o specifice acum explicit; altfel vânzarea nu se subînţelege, cum se întâmpla în veacurile anterioare. Aşa se face că la sfârşitul veacului al XVII-lea, majoritatea ţăranilor fără pământ erau *oameni liberi*. De aceea desfiinţarea rumâniei de către Constantin Mavrocordat, la 1746 în Muntenia, la 1749 în Moldova (vezi pentru detalii, vol. II, ediţia a patra, p. 264 şi 278—9), n'a întâmpinat rezistenţa boerilor: era consacrarea, în drept, a unei stări de fapt.

Ţăranii liberi. Această pătură ţărănească liberă începe a se forma de pe la sfârşitul veacului al XVI-lea înainte; punctul de plecare este pe de o parte reforma fiscală a lui Mihnea Turcitul (1577—1583 şi 1585—1591) care introduce *impunerea individuală*, în locul impunerii colective, pe de altă parte chiar vestita « legătură » a lui Mihai Viteazul, deşi faptul ar părea la prima vedere paradoxal. Intr'adevăr ţăranii care vin să se aşeze pe o moşie *după* această legătură şi care pot dovedi că nu sunt rumâni nici « de moştenire », nici « de legătură », *rămân liberi*, nu mai depind personal de proprietarul respectiv. Sub raportul fiscal, de asemenea ei nu mai depind de vechiul *sat* din care plecaseră, dar nici de noul sat, al noului proprietar de oarece impunerea e acum individuală. Fiind liberi, aceasta înseamnă că — princi-

pial — nu mai datoresc *ascultare*, că nu mai sunt obligaţi *să lucreze* la ce-i va pune acel proprietar. Se ştie doar că *lucrul* sau *munca* era obligaţia de căpetenie şi caracteristica rumâniei.

Dar dacă nu datoresc muncă, în schimb aceşti ţărani liberi trebuie să dea *dijmă* din produsele recoltate pe pământul altuia şi să plătească *suhaturi* pentru vitele pe care le cresc pe acelaşi pământ. Dijma se dă *din toate produsele*. Radu Leon eliberând la 9 Iunie 1668 un hrisov mănăstirii Clocociovul, o împuterniceşte «să-şi ia dijma de pre toate moşiile sfintei mănăstiri, *den grâu, den meiu, den orz, den fânuri, den in, den câinepă*, tot den zece 1 precum este obiceiul, şi *den grădini*. Aşişderea să fie volnici să-şi ia dijma şi *den stupi şi den râmători*, den 30, 1 şi den suhaturi şi de pre loc slobod, izleaz, dela tot omul să aibă a-şi luare călugării dijma, venitul sfintei mănăstiri, *şi dela boiari şi dela slujitori, veri fie roş, au călăraş, au dărăbanţ, au măcar ce fel de slujitor ar fi*, hrănindu-să şi având bucate pre moşiile sfintei mănăstiri să aibă a-i lua fieşcăruia dijma den toate dupre obiceiu». De asemenea, la 30 Octomvrie 1703, Constantin Brâncoveanu împuterniceşte pe egumenul mănăstirei Popei Robului din judeţul Dolj «să-şi strângă şi să-şi ia toată dijma şi venitul de pe moşia sfintei mănăstiri ce să chiamă Plopul... dela tot omul, ver fie turc sau sârb, au grec, au alţi oameni streini au măcar oameni de ţară, slujitori, neguţători, birnici sau măcar ver ce fel de om ar avea *bucate sau suhaturi de boi au de oi, de bivoli sau râmători în păduri pre această moşie Plopul, sau măcar arătură în grădini, dela tot omul să fie volnic părintele egumenul să-şi ia venitul din suhaturi şi dijma din grâu, din meiu, din orzu, din ovăs, din cânepă, din in, tot din zece una, dupre obiceiu*. Aşişderea *din fâneţe şi din stupi şi din toate bucatele ce s'ar afla la el, de peşte*, pe moşia sfintei mănăstiri; dela tot omul să aibă a lua călugării dijma şi venitul moşii».

Uneori dările se plăteau *în natură*, cum e cazul în documentul din 9 Iunie 1668, al mănăstirei Clocociov, citat mai sus, alteori *în bani*. Astfel, de pildă, locuitorii satului Măceşi din judeţul Dolj plăteau mănăstirii Arnota, pentru vitele pe care le creşteau pe locul acesteia, câte 4 bani de fiecare cal, vacă sau râmător; de asemenea, 4 bani de stup: ştirea ne-o dă documentul din 17 Aprilie 1677.

Treptat-treptat, proprietarii izbutesc să impună însă acestor ţărani liberi şi *prestarea unei câtimi de muncă*: la început mai mică, apoi din ce în ce mai mare. Cine nu se supunea era alungat de pe moşie. Un exemplu caracteristic de felul în care s'a procedat ni-l oferă documentul din 25 Septemvrie 1643 adresat de Matei Basarab «voao Cernăteştilor megiaşi, carii şădeţi pe moşia mănăstirii Glăvăciocul». Domnul le face cunoscut «că aici naintea domnii mele venit-au Dobre sluga mănăstirii, de au jăluit şi au spus *cum nu vreţi să daţi ajutor mănăstirii la lucru nemica, ce ziceţi că n'are treabă cu voi.* Derept aceea de vreme ce veţi vedea această carte a domnii mele, *iar voi să cautaţi să daţi ajutor la lucrul sfintei mănăstiri, au să eşiţi afară de pre moşia mănăstirii*».

In prima jumătate a veacului al XVII-lea, ţăranii liberi au lucrat mai puţin: trei, patru zile pe an; se ajunge apoi, sub Gheorghe Duca (1673—1678), la cinci, iar sub Mihai Racoviţă (1741—1744), la şase. Această ultimă cifră este trecută şi de Constantin Mavrocordat în hrisovul său de desfiinţare a rumâniei (1746). Treptat-treptat, numărul zilelor de lucru creşte apoi până la 12. Legiuirea lui Caragea, promulgată în 1818, prevede, prin articolul 4, că, în afară de cele 12 zile de muncă pe an, clăcaşul e obligat să are proprietarului o zi primăvara sau toamna şi să-i dea şi un car de lemne la Crăciun, cărându-le la moşie sau în alt loc, a cărui depărtare să nu treacă însă de şase ceasuri.

In Moldova, numărul de zile pe care trebuie să le lucreze ţăranii liberi proprietarilor pe moşiile cărora locuiau, e mai mare: el ajunge, pe vremea desfiinţării rumâniei, în 1749, la 24, hrisovul specificând: «ori la ce lucru se va pune». Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu adaogă amănuntul că cele 24 de zile de muncă — ele purtau şi numele de «clacă» sau «boieresc» — puteau fi reduse la jumătate — 12 — dacă ţăranul respectiv plătea proprietarului suma de 2 lei anual.

Faţă de cât lucraseră rumânii înainte, munca prestată de ţăranii liberi reprezenta totuşi puţin pentru proprietari. Aşa încât, aceştia caută s'o sporească, pedeoparte mărind *numărul* zilelor de lucru, pe de altă parte fixând drept normă zilnică o câtime de muncă depăşind pe cea obişnuită. Astfel, în aşezământul pentru boieresc, din 1 Ianuarie 1766, dat de Grigore al III-lea Ghica,

se prevede, de pildă, că se vor socoti sătenilor la prașilă 12 prăjini, la secere 3 clăi, iar la coasă o jumătate de falce drept o zi. In realitate, un lucrător obișnuit nu poate prăși mai mult de 6 prăjini pe zi, deci pentru suprafața de 12 prăjini îi trebuie 2 zile. Iar dacă se înțelege prașila completă, de 2 ori, — și așezământul nu precizează că e vorba numai de prima prașilă — atunci sunt necesare 4 zile. Cele 3 clăi necesită iarăși în realitate 4 zile: 3 pentru seceratul a 30 de prăjini de pe care rezultă clăile și o zi pentru cărat și clădit. In sfârșit, la coasă este deasemenea nevoie de un timp aproape dublu, un cosaș obișnuit făcând maximum 20 de prăjini pe zi iar suprafața impusă fiind de 36 (o jumătate de falce). In anaforaua din Aprilie 1775, boierii din divanul Moldovei cer aceluiași Grigore al III-lea Ghica ca țăranii «să lucreze la stăpânii moșiilor pe cari se hrănesc și se chivernisesc, *din zece zile una*, dând și dijmă de a zecea după obiceiu»; domnul nu admite însă cererea lor.

Paralel cu sporirea obligațiilor de muncă, proprietarii încearcă și o împuținare a terenului pe care trebuiau să-l pună la dispoziția țăranilor. Până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, aceștia nu erau supuși, în privința folosirii terenului, la nici o restricție: pământ era destul doar, iar oameni puțini. Un rumân sau un clăcaș putea deci ara, cosi și întrebuința drept imaș suprafața pe care o voia; putea de asemenea să-și ia lemne de foc din pădure; limitarea — în afară, bine înțeles de aceea impusă de întinderea proprietății — era determinată doar de brațele de muncă de care dispunea, adică de numărul membrilor familiei lui. Când populația începe însă a se îndesi, iar pământul capătă tot mai multă valoare, proprietarii încep a pune restricții la folosirea terenului și la întrebuințarea pădurilor. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea erau dese neînțelegerile și plângerile la domnie în această pricină. Pentru a le curma și pentru a fixa norme precise, dă Alexandru Moruzi, la 3/15 Ianuarie 1805, un așezământ prin care, precizând pe de o parte obligațiile sătenilor în muncă, dijmă și diferite servicii față de proprietari, fixează, pe de altă parte, suprafața de teren pe care aceștia din urmă sunt datori s'o pună la dispoziția sătenilor. Se hotărăște astfel că, în ce privește *fânațul*, se va da 8 fălci — adică 12 hectare sau 24 de pogoane — fruntașului (cu 16 vite), 6 fălci mij-

locaşului (cu 12 vite) şi 3 fălci codaşului (cu 6 vite); aceasta între Nistru şi Prut, unde e pământ mai mult; suprafaţa se reduce la 6, respectiv, 4 şi 2 fălci între Prut şi Siret şi la 3, respectiv 2 şi 1 falce între Siret şi munţi, unde satele fiind mai dese, locul e mai strâmt. Pentru *imaş* se va da iarăşi câte o jumătate de falce de vită, socotindu-se că între Nistru şi Prut, fruntaşul are 16 vite, mijlocaşul 12 iar codaşul 6; între Prut şi Siret 12, respectiv 8 şi 4 vite, iar între Siret şi munţi, numai 6, respectiv 4 şi 2 vite. *Este pentru prima dată când se precizează şi se limitează suprafaţa care trebuie pusă la dispoziţia sătenilor.* Relevăm, în acelaş timp, faptul, semnificativ pentru nivelul de viaţă de atunci al ţărănimii, că era socotit *codaş*, ţăranul care între Nistru şi Prut avea *numai* 6 (şase) vite, iar între Prut şi Siret 4 (patru)!.

In Muntenia unde populaţia era mai deasă şi pământ mai puţin, suprafeţele pe care trebuie să le pună la dispoziţie proprietarii erau mai mici şi ele au scăzut mereu. Prin 1817—1818, anteproectul legiuirii lui Caragea prevedea că aceştia trebuiau să dea fiecărui clăcaş, în primul rând loc de casă şi lemne de foc; apoi un loc de arătură în mărime de două zile, ceea ce înseamnă 32 de «prăjini pătrate» — locul de arătură de o zi fiind socotit egal cu 16 prăjini pătrate — sau 6675 metri pătraţi, deci circa un pogon şi o treime; în sfârşit, un loc de fânaţ de întindere egală. Suprafeţele erau aşa dar minime, ele ne putându-se compara, nici pe departe, cu cele din Moldova. E drept că aceste dispoziţii n'au rămas în textul definitiv al legiuirii; aceasta însă nu fiindcă ar fi fost prea defavorabile clăcaşilor, ci invers fiindcă proprietarii n'au voit să fie îngrădiţi printr'un *text de lege.*

Orăşenii sporesc ca număr şi ca însemnătate în răstimpul pe care-l cercetăm, în special spre sfârşitul acestui răstimp. Târgurile se înmulţesc, populaţia lor, în genere, se măreşte; cazurile în care se constată un regres ca, de pildă, la Târgul de Floci sau la Scheia, sunt compensate cu mult prin progresul restului de centre urbane.

Numărul şi diversitatea breslelor creşte; meşteşugarii, micii industriaşi şi negustorii devin tot mai numeroşi (vezi şi fig. 38 şi 39); *capitalul mobiliar* sporeşte şi el; spre sfârşitul epocei fanariote apar, în Principate, *bancheri*, dispunând de capitaluri importante şi în legătură cu casele similare din Viena, Stambul, Veneţia,

etc. Un raport consular austriac, din 16 Octomvrie 1806 vor-

Fig. 38. — Orăşean din Botoşani la începutul secolului al XIX-lea. Poartă costum de modă turcească.

beşte de « cel dintâi bancher din Iaşi, Andrei Pavlu »; el se afla

în relaţii de tovărăşie cu casa grecească Betlis din Viena. Aceiaşi casă mai avea, tot pe atunci, un alt corespondent în Iaşi, pe grecul H. Maxares. In Bucureşti, oamenii de afaceri ca vornicul Hagi-Moscu puteau lua în arendă vămile şi diferite dări, plătind, în primii ani ai veacului al XIX-lea, sute de mii de lei anual. Astfel, în 1810, el plăteşte 386.000 de taleri sau lei; în 1807, le

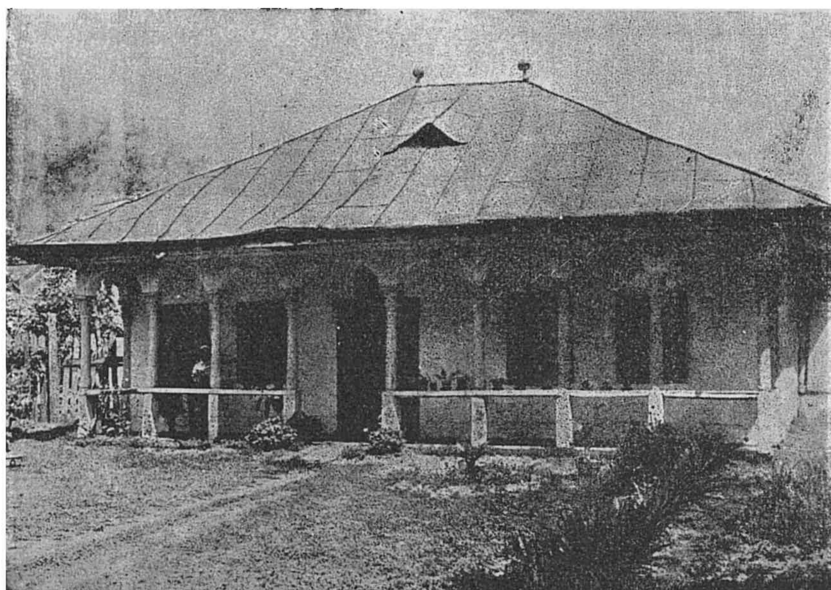

Fig. 39. — Casă de târgoveţ, din prima jumătate a veacului al XIX-lea. Remarcabil cerdacul cu stâlpi sculptaţi. Se află în Bucureşti, în strada Maria Rosetti, Nr. 9.

revinde cu 324.390 lei, iar în 1809 cu 444.450.

Ceea ce scade, în acest răstimp, este «hotarul» sau terenul care aparţine târgurilor sau oraşelor şi care e folosit pentru agricultură, fânaţ, păşunat, etc. de către orăşeni. Despre felul cum se făcea împărţirea ogoarelor între orăşeni, ne dă o informaţie extrem de interesantă călugărul italian Niccolo Barsi care străbate Moldova pe vremea lui Vasile Lupu. El arată că la vremea semănatului, şoltuzul şi cu pârgarii ies pe teren şi împart «câmpurile» (campi) — noi le spuneam «pământurile» sau «jirebiile» — potrivit cu numărul sufletelor din fiecare gospodărie; Cine avea, de pildă, opt suflete în seamă, primea opt «câmpuri»

sau « pământuri », cine numai trei, primea trei câmpuri. Acestea erau deci de *aceeaşi mărime*, fapt care se adevereşte şi când e vorba de « jirebiile » sau « delniţele » din sate; erau apoi atât de multe, hotarul târgului era, în genere, atât de întins încât — potrivit tot afirmaţiei lui Barsi — se putea face *cultură* prin *rotaţie*, doi ani într'o parte a hotarului, doi ani în cealaltă parte.

Domnii încep însă dela o vreme să dăruiască părţi din hotarul târgurilor şi chiar târguri întregi la diferiţi partizani. Ştim astfel că Iliaş Alexandru (1666—1668) dăruise lui Ursaki vistiernicul, la nunta acestuia, târgul Şcheia şi Drăcşanul; Constantin Cantemir (1685—1693) le dăduse apoi lui Iordache Ruset vornicul. Nicolae Mavrocordat în prima sa domnie din Moldova (1709—1710) era hotărît — ne spune cronica — « să strice daniile cele ce s'au făcut de Domnii mai de curând, cu împuţinarea locurilor târgurilor domneşti; că venise jalobele dela câţiva târgoveţi a câteva târguri, cum n'au unde se hrăni »; pe urmă, văzând că măsura i-ar fi adus duşmănia boierilor care beneficiaseră de aceste danii, renunţă la ea.

Vezi pentru orăşeni şi capitolul *Oraşele sau Târgurile*, mai sus, p. 522.

Robii sunt reprezentaţi între 1601 şi 1821, în ţările noastre, numai de *Ţigani*. Aşezări sau sălaşuri de robi *tătari*, aşa cum întâlniserăm în Moldova în veacurile XIV—XV, nu mai întâlnim acum; ele au dispărut între timp, probabil cu prilejul năvălirilor şi războaielor când unii dintre aceşti robi tătari vor fi fugit sau vor fi fost eliberaţi de connaţionalii lor; alţii, iertaţi de către stăpâni, se vor fi asimilat populaţiei băştinaşe. Numărul Ţiganilor creşte în schimb; şi Dimitrie Cantemir în « Descriptio Moldaviae » aminteşte de « fecunzii Ţigani ». Ei continuă a fi stăpâniţi de către Domn, boieri şi mănăstiri, care-i puteau pune la orice fel de munci şi pedepsi după voie, nu le puteau însă lua vieaţa. Incercarea care se face în antreproiectul legiuirii Caragea de a se introduce dispoziţia că Domnul e stăpân nu numai pe persoana şi pe avutul Ţiganilor, dar şi pe *vieaţa* lor nu e admisă în redacţia definitivă: aceasta se referă, atât în ce priveşte pe Domn cât şi boierii şi mănăstirile, numai la persoana şi avutul Ţiganilor.

In Moldova, prin anaforaua din 1766, întărită de Grigore al III-lea Ghica, se hotărăşte ca să nu se mai poată vinde sau dărui separat membrii aceleiaşi familii de Ţigani. Căci — spune Mitro-

politul Țării « și ei sunt făcuți tot de Dumnezeu ca și ceilalți oameni și este mare păcat de a fi împărțiți ca niște dobitoace ». O măsură și mai însemnată se ia apoi prin hrisovul din 1785 al lui Alexandru Mavrocordat. El prevede că în căsătoriile mixte — Țigani cu Moldovence sau invers — soțul moldovean să fie liber de aci înainte, să nu mai urmeze condiția celuilalt soț, rob, așa cum era datina și legea până atunci. De asemenea, copiii sub șapte ani precum și cei ce se vor naște de aci înainte din asemenea căsătorii, să fie slobozi, cei de peste șapte ani urmând condiția părintelui rob. Puțin mai târziu, în 1793, Mihai Sutzu dă un « Hrisov domnesc de așezământ » prin care hotărăște ca niciodată — « nici odinioară » cum spune actul — « să nu se mai dea danie țigani domnești adecă ursari și lingurari »; totdeodată le întărește « obiceiurile » și « pronomiile » — sau privilegiile — lor. Prin aceste măsuri din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se pășește pe drumul care va duce, în veacul următor, la *desrobirea Țiganilor*.

Cât despre robii moldoveni și munteni pe care-i luau Tătarii în incursiunile lor, ei erau duși în Crimeia; acolo cei mai de neam sau mai bogați se răscumpărau, cu bani trimiși de rudele din țară sau împrumutați la fața locului, ceilalți erau vânduți deseori negustorilor care-i duceau mai departe, în Asia Mică, în Siria, Mesopotamia, etc. Cei care ajungeau la Stambul, dacă erau descoperiți de capichihaele adică de reprezentanții Domnilor noștri la Poartă, puteau fi răscumpărați « fără plată » de către aceștia și puși în libertate: știrea ne-o dă tot Dimitrie Cantemir în « Descriptio Moldaviae ». Alexandru Ipsilanti (1774—1782), îndată după suirea pe tron, a trimis să caute și să elibereze pe Muntenii robiți de Turci în războiul din 1768—1774; pe unii i-a găsit în împrejurimile Smirnei, pe alții tocmai în Mesopotamia.

In *Transilvania,* evoluția claselor sociale în răstimpul amintit, prezentând unele trăsături similare acelora de dincoace de Carpați, își are totuși caracteristicile ei proprii.

Nobilimea își vede sporind rândurile prin înnobilările făcute de principii țării, după cum în Principate boierimea își îngroașe rândurile prin ridicarea celor de jos sau prin cooptarea străinilor (Greci în special). Cazuri ca acela al iobagului Ioan Halga din Hălmagiu, ridicat în rândul nobililor, la 18 Septemvrie 1680, de către Mihai Apaffy, nu sunt rare. Odată cu conferirea titlului de

nobleţe se preciza şi *stema* pe care avea s'o poarte noul nobil (vezi fig. 40); descrierea ei face parte integrantă din diploma no-

Fig. 40. — Stema Bălăcenilor, acordată de Austriaci, în epoca lui Brâncoveanu. *Provine dela casa lor din Bucureşti. Pe scut un leu ţinând o sabie. In partea inferioară,* două decoraţii: una creştină, în formă de cruce, cealaltă turcească, având pe ea «tugra» sau turaua. Aceste două decoraţii au fost adaose, se pare, ulterior.

biliară, ceea ce nu există în Principate, unde diploma e înlocuită prin caftan sau carte domnească. Evident, majoritatea celor îno-

bilaţi sunt Unguri; se găseau însă printre ei şi Români, mai ales din cei aparţinând categoriei cnezilor şi voievozilor. Istoricul ungur Ladislau Makkai afirmă chiar, în recenta sa *Istorie a Transilvaniei*, că aportul românesc, în urma « înnobilării masive » din veacul al XVII-lea, ar fi fost « important ». Un fapt este sigur şi anume că nobilii români de origine mai veche, din secolele anterioare, se menţin încă în unele regiuni ca *Maramureşul* (vezi şi fig. 41), *Banatul Temişanei* şi *Ţara Făgăraşului*, în timp ce în altele, ei se asimilează nobilimii maghiare. Aceasta a fost, de pildă, soarta familiei Barcsai, care va da chiar şi un Principe în veacul al XVII-lea. La 3 Aprilie 1609, Gabriel Báthory confirmă atât diploma din 1457 a nobililor şi chinezilor români din opt districte bănăţene cât şi pe aceea a nobililor români din Lugoj, conferită lor de Regina Isabella în 1551. Ni s'a păstrat de asemenea lista « boierilor » români din Ţara Făgăraşului care iau parte, în armata lui Apaffy, la asediul Vienei, în 1683. Această listă cuprinde 67 de nume din 27 de comune, în frunte venind *Veneţia-de-Jos* cu 7 « boieri », *Marginea* cu 6, *Săvestreni* şi *Lisa* cu câte 5, *Drăguş* şi *Mândra* cu câte 4, *Scorei* şi *Ilieni* cu câte 3, celelalte având câte 2 sau unul singur.

Dar nobilii români nu reprezintă decât o mică minoritate în sânul nobilimii transilvane, aceasta din urmă însăşi fiind « cam a zecea parte a populaţiei totale », după un calcul recent (vezi şi fig. 42).

Grosul populaţiei româneşti continuă să fie format din *iobagi* şi situaţia acestora merge înrăutăţindu-se. Dela o zi pe săptămână cât fusese *robota* sau munca datorită stăpânului, la începutul veacului al XVI-lea, ea ajunge prin hotărîrea Dietei din 1714 la *patru zile* pe săptămână pentru iobag şi la *trei zile* pentru jeler adică pentru cultivatorul « liber ». Ceea ce înseamnă să primul lucra 208 zile pe an, cel de al doilea « numai » 156 pentru proprietarul respectiv. Regulamentul urbarial dat de Impărăteasa Maria Tereza la 12 Noemvrie 1769 menţine obligaţia a patru zile pe săptămână pentru iobagul care lucrează cu palmele şi o reduce la trei zile dacă întrebuinţează şi vitele sale; jelerii vor lucra două zile pe săptămână, dacă au pământ şi vite, iar dacă n'au, numai o zi. Chiar în vremea umanitarului Iosif al II-lea, urbariile prevăd trei zile pe săptămână pentru iobagii fără vite şi două pentru cei

Fig. 41. — Pictură murală în biserica satului Sârbi din Maramureş. In rândul de sus: Evangheliştii Ioan şi Matei şi Sf. Apostol Iacov; în rândul de jos: Sf. Nicolae, Sf. Ioan Zlataust (gură de Aur) şi « Sfântul Domnul Nostru Isus Hristos ». Sus, în dreapta, inscripţia « Aceasta altariu plateat (l-au plătit!) doi boeri »; calificativul de « boeri » şi-l dau în mod obişnuit descendenţii vechilor maramureşeni, întocmai ca şi cei din ţara Făgăraşului.

care lucrau cu vitele lor. Acesta era regimul legal; trebue să ţinem seamă că mulţi dintre nobili, mai ales în secolul al XVIII-lea, când averile lor se reduc prin continua împărţire între urmaşi, *cereau mai mult*; alţii interpretau obligaţia lucrului ca privind nu numai pe capul familiei, dar şi pe membrii ei, soţie şi copii.

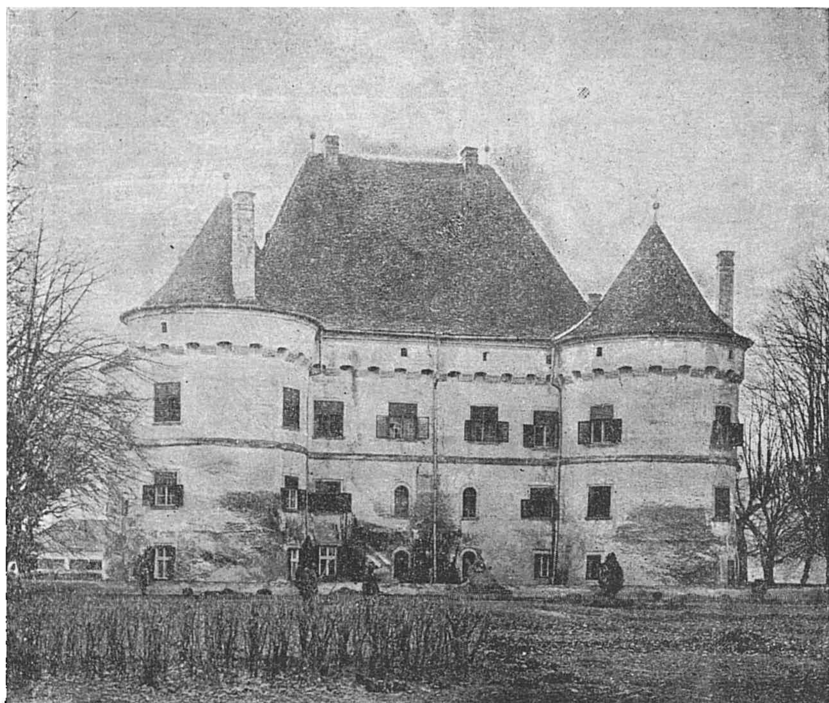

Fig. 42. — Castelul contelui Haller, la Cetatea de Baltă (judeţul Târnava Mică). Faţada dinspre parc. Secolul al XVIII-lea.

Pe de altă parte, deşi erau patru zile pe săptămână, totuşi repartiţia lor nu se făcea *în mod uniform* pe întreg anul, ci stăpânii de moşii îngrămădeau zilele de lucru de primăvara până toamna, în perioada muncilor agricole, lăsându-i mai liberi iarna. Rezultatul era că, adeseori, iobagii lucrau toată săptămâna pentru « domnii de pământ », nerămânându-le lor, câteodată, nici Duminica. Caracteristică este, în privinţa aceasta, mărturia din 1726 a iobagilor lui Iosif Teleki, din regiunea Făgăraşului. « Domnul nostru de pământ — spun aceşti iobagi — după ce şi-a isprăvit

tot lucrul, spre iarnă ne lasă şi noŭă 2 zile să ne lucrăm, dar primăvara, îndată ce începe lucrul, cei care avem boi, lucrăm când cu carul când cu plugul; asemenea, la strâns, facem slujbă săptămâna întreagă şi care n'au vite, pe aceia îi mână pedestru în fiecare zi, şi *astfel nouă nu ne dă o singură zi*; când avem sărbătoare, afară de Duminică, pe toţi oamenii din casă buni de lucru îi scoate la slujbă ». Dar chiar şi Duminica trebue să mergem să adunăm tot pentru gospodăria domnului mere pădureţe, jir, muguri de arin, hamei, alune şi altele, « căci în timpul săptămânii n'ajungem din pricina slujbelor, fiind noi la lucrul domnului, iar soţiile noastre torc într'una, iarna cânepă şi vara lână ». Alţi iobagi declară, în concluzie: « Lucrul domnesc niciodată nu se isprăveşte din casa noastră, noi într'o parte, iar muierile noastre torc necontenit, şi e de mirare că mai avem cămaşe în spate sau o bucată de pâine în gură ».

La această obligaţie, esenţială, a robotei, trebue să se adaoge *dijmele* şi *nonele* către acelaşi stăpân şi către biserică, similare celor din Principate, acestea din urmă plătindu-se boierului şi Domnului; în decretul din 15 Martie 1659, prin care Principele Acaţiu Barcsai scuteşte pe preoţii români ardeleni « de toată darea dijmelor şi nonelor », enumerarea detaliată e următoarea: « adecă de dijma grâului, secării, orzului, ovăzului, meiului, lintei, mazării, bobului, fasolii, cânepii, inului, oilor, mieilor şi a altor vite şi marhe (produse) ». Urmează *taxele către stat*, apăsătoare şi în Transilvania, mai ales sub stăpânirea austriacă; unele din ele ca *taxa domorum* şi *taxa capitis* sunt aidoma *fumăritului* şi *birului* de dincoace de munţi. In sfârşit, trebue să adăogăm la acest bogat tablou şi *contribuţiile militare* pentru întreţinerea armatei imperiale, precum şi *obligaţia de încartiruire* a aceleaşi armate, care însemna, de fapt, şi hrănirea ei, ba chiar şi *înzestrarea soldaţilor* cu pânză pentru cămăşi şi, adeseori, şi cu bani ghiaţă.

Toate aceste îndatoriri fac ca situaţia iobagilor din Transilvania să fie *foarte grea*, mult mai grea decât a rumânilor, apoi a clăcaşilor, din Principate. Simpla comparaţie, la mijlocul veacului al XVIII-lea, a obligaţiei principale — munca — de o parte şi de alta a Carpaţilor, este concludentă. Iobagul cu palma lucrează n Transilvania 4 zile pe săptămână, deci 208 zile pe an, în timp

ce clăcaşul moldovean numai 24 de zile pe an, iar cel muntean, 12; chiar cel moldovean poate fi scutit de 12 zile din cele 24, dacă dă proprietarului moşiei 2 lei. Aşa dar iobagul ardelean lucra de opt până la nouă ori mai mult decât iobagul de dincoace de Carpaţi. Nu provoacă mirare deci afirmaţia consulului englez Bargrave Wyborn, la începutul veacului al XIX-lea, că «starea ţărănimii din Principate, în ce priveşte drepturile feudale ale boierilor», este «*infinit superioară*» (infinitely superior) aceleia din Transilvania».

Această situaţie ne face să înţelegem mai bine lupta de desrobire socială dusă de reprezentanţii poporului românesc din Transilvania în tot veacul al XVIII-lea (vezi şi vol. III, ediţia II-a, p. 393—411), şi explică limpede mişcarea lui Horia (vezi acelaş volum, p. 402—409). Ea explică în acelaş timp şi *puternicul curent de emigrare al iobagilor din Ardeal spre Muntenia şi Moldova.*

Căci împotriva teoriei oficiale maghiare care caută să justifice majoritatea numerică a populaţiei româneşti din Transilvania printr'o *imigrare* a ţăranilor munteni şi moldoveni, striviţi de birurile fanariote, realitatea este aceasta: ţăranii ardeleni treceau, în grupuri mai mari sau mai mici, în fiecare an, la miazăzi şi la răsărit de Carpaţi, unde găseau condiţii de trai mult mai lesnicioase şi în primul rând, o *robotă* de opt până la nouă ori mai mică decât «acasă». Una din primele măsuri ale Impăratului Leopold I, îndată după tratatul de pace dela Carlovitz, prin care-i revenea Ardealul, a fost să ordone, la 7 Mai 1699, împiedecarea «prin orice mod» ca «plebea» adică iobagii să mai fugă «spre părţile turceşti şi în statele vecine ale Munteniei şi Moldovei». Dar emigrarea nu poate fi împiedecată. In 1717, comandantul dela Rodna comunică Bistriţenilor că «oamenii fug în Moldova»... căci ei ştiu toate potecile şi şed în pădure». Un nou ordin, similar aceluia al lui Leopold I, se dă în 1739; iobagii din cauza sărăciei — o spune însăşi oficialitatea — fugeau peste munţi. In 1746, Impărăteasa Maria Tereza trimite chiar o comisie de anchetă în Ardeal spre a stabili cauzele pentru care populaţia emigra. Incheierea comisiei e semnificativă: *iobagilor li se stoarce şi măduva din oase.* Nu e de mirare deci că Sulzer socoteşte numărul emigranţilor din Muntenia la 8.000 de familii, deci circa 40.000 de suflete. Un raport oficial austriac din 1777 constată şi el că «multe mii

de familii româneşti din Transilvania» au trecut «atât în Moldova cât şi în... Muntenia». Numai în anul 1800 s'au stabilit în Muntenia — după o statistică a consulului austriac din Bucureşti — 808 familii româneşti, deci peste 4.000 de suflete. Exodul ia, la un moment dat, aşa proporţii, încât în 1773, locuitorii din Principate puteau afirma: «Tota Transilvania ad nos venit» («Intreaga Transilvanie vine la noi»).

Nu este de mirare că întâlnim deci la miazăzi şi la răsărit de Carpaţi zeci de aşezări ale acestor emigranţi din Ardeal. Ei sunt cunoscuţi îndeobşte sub numele de *Ungureni* (vezi mai sus, p. 532); de aci şi dubletele de sate, unul purtând acest adaos, în timp ce celălalt, spre diferenţiere, îşi adaogă Pământeni, adică băştinaşi. Spre exemplu: Mâneci-Pământeni şi Mâneci-Ungureni, Valea Stâlpului-Pământeni şi Valea Stâlpului-Ungureni, Poseşti-Pământeni (vezi şi fig. 25) şi Poseşti-Ungureni, tustrele în judeţul Prahova. Alteori, satele întemeiate de aceşti Români din Ardeal poartă chiar numele aşezărilor de unde plecaseră. De aceea găsim, de o parte şi de alta a Carpaţilor, câte un *Tohani*, un *Corbi*, un *Galeş*, o *Lisa*, o *Hobiţa*, etc.

Dar nu emigrează numai iobagi români; alături de ei vin şi o sumă de *Secui* care se aşează în oraşele şi satele Munteniei şi Moldovei. E semnificativ că aceşti Secui se îndreaptă spre versantul estic şi sudic al Carpaţilor *iar nu spre pusta Ungariei* unde ar fi putut găsi totuşi un mediu naţional; faptul dovedeşte că *orientarea economică* a Secuimii este *spre Principate* iar nu spre câmpia Tisei.

BIBLIOGRAFIE

Clasele Sociale. 1. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Legiuirea lui Caragea. Un anteproect necunoscut*, Bucureşti, 1923, 32 p. in 8°; 2. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (1633)*, Paris-Bucarest, 1925, 56 p. in 8°; 3. IOAN C. FILITTI, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, Bucureşti, 1935, XV + 304 p. in 8°; 4. AL. CIORĂNESCU, *Domnia lui Mihnea III (Mihai Radu) 1658—1659*, Bucureşti, 1936, 181 p. in 8°; 5. G. POTRA, *Contribuţiuni la istoricul Ţiganilor din România*, Bucureşti, 1939, 376 p. in 8°; 6. CONSTANTIN GIURESCU, *Studii de istorie socială Vechimea rumâniei, Despre rumâni, Despre boieri* Bucureşti 1943, 351 p. in 8°; 7.

I. NISTOR *Clasele boiereşti din Moldova şi privilegiile lor* în *Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.* s. 3 t. XXVI (1943—1944); p. 511—550; 8. L. PĂTRĂŞCANU, *Un veac de frământări sociale*, Bucureşti, 1945, 295 p. in 8°.

II. 9. I. NISTOR *Emigrările de peste munţi*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.* s. 2 t. XXXVII (1914—1915), p. 815—865; 10. ŞT. METEŞ, *Situaţia economică a Românilor din Ţara Făgăraşului*, I, Cluj, 1935, CXI + 489 p. în 8°; 11. I. CONEA, *Tota Transilvania ad nos venit*, în *Geopolitica şi Geoistoria*, II (1942), p. 11—23; 12. AVRAM TODOR, *Die Szekler und die rumänischen Fürstentümer*, în *Siebenbürgen*, I, Bucureşti, 1943, p. 207—225; 13. D. PRODAN, *Teoria imigraţiilor Românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944, 173 p. in 8°; 14. LADISLAS MAKKAI, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946, 382 p. in 8°.

ORGANIZAREA MILITARĂ

Evoluţia puterii noastre militare în intervalul cuprins între moartea lui Mihaiu Viteazul şi mişcarea lui Tudor Vladimirescu este, in genere, regresivă.

Evoluţia puterii noastre militare, în intervalul cuprins între moartea lui Mihai Viteazul şi mişcarea lui Tudor Vladimirescu este, în genere, *regresivă*. Reprezentând încă pe vremea lui Matei Basarab, o forţă apreciabilă, cu o largă bază naţională, şi capabilă de acţiuni în afara hotarelor, forţă pe care Turcii preferă să n'o provoace, ea ajunge, spre sfârşitul epocei fanariote, o simplă gardă personală a domnului şi un element de poliţie internă.

Incercările sporadice de reorganizare ale unor domni ca Grigore Ghica (1726—1733), Nicolae Mavrogheni (1786—1790) şi Constantin Ipsilanti (1802—1807) în legătură cu războaiele dintre Ruşi, Turci şi Austriaci, nu pot schimba cursul general al acestei evoluţii. Factorul de căpetenie care o determină este *accentuarea suzeranităţii turceşti*, cu urmările ei fireşti: pe de o parte *limitarea şi, în cele din urmă, anularea iniţiativelor de politică externă*, pe de altă parte *creşterea presiunii fiscale*. Se adaogă la aceasta şi *schimbarea armamentului*, preponderenţa tot mai accentuată a armelor de foc, scumpe, greu de procurat şi implicând prezenţa ostaşilor de meserie, ceea ce înseamnă iarăşi cheltuieli urcate, în opoziţie cu cheltuielile mai reduse ale armatei secolelor anterioare, înzestrate cu arme albe şi formate din proprietarii de pământ.

Momentele cele mai de seamă ale evoluţiei militare regresive din intervalul amintit sunt: 1. *Răscoalele repetate ale «slujitorilor»*

adică ale lefegiilor și ostașilor « în scuteală » și mai ales răscoala seimenilor și dărăbanilor dela începutul domniei lui Constantin Șerban Basarab (1655). 2. *Slăbirea puterii economice a breslelor militare*, în urma grelelor impuneri ale lui Constantin Brâncoveanu. 3. *Desființarea celor mai multe din breslele militare* prin reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat, după ce în prealabil, numărul breslașilor fusese *micșorat* prin reforma lui Nicolae Mavrocordat.

Alcătuirea oștirii. La începutul epocei pe care o cercetăm, oștirea cuprinde aceleași elemente componente ca și în veacurile anterioare. Ea se alcătuiește deci, în primul rând, din proprietarii de pământ, mari și mici; aceștia sunt obligați să se prezinte, la orice chemare a domnului, spre a apăra țara. In această masă boierească locul de frunte îl ocupă *dregătorii* de tot felul, cu numeroșii lor subalterni din sate, grupați pe *bresle* (vezi vol. II, ediția a patra, p. 504—507). Vin apoi *lefegii* sau ostașii cu plată, după aceea *ostașii dați de târguri*, în sfârșit *păzitorii granițelor, transmițătorii de știri și vânătorii.* Țărănimea dependentă de un stăpân și, în imensa ei majoritate, fără pământ, nu prestează serviciu militar, ca și mai înainte, face însă diverse munci (reparații, transporturi, etc.).

Să urmărim evoluția fiecăruia din elementele componente ale oștirii, pe baza documentelor de care dispunem.

Dacă proprietarii de pământ datorează principial serviciu militar și dacă ei, în veacul al XVII-lea, în special în prima jumătate a lui, răspund regulat la chemarea domnului, situația se schimbă în epoca fanariotă. Nu că s'ar fi schimbat principiul, dar oastea fiind acum redusă, iar domnii fiind — în genere — lipsiți de inițiative politice externe, ne mai fiind deci prilej de expediții militare, stăpânii moșiilor ajung să nu mai presteze, de fapt, serviciul militar. Atenția lor e îndreptată acum nu asupra armelor, ca pe vremea lui Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, ci asupra dregătoriilor și favorurilor domnești, acestea ducând la *avere.*

Breslele boierești își păstrează, până în vremea lui Brâncoveanu, întreaga lor însemnătate ca element militar. Sunt pline satele moșnenești și răzășești de acești subalterni ai marilor dregători; ei formează, putem spune, *armătura permanentă* a oști-

rilor muntene şi moldovene; grupaţi pe cete şi având în frunte iuzbaşi (de aci numele de familie Izbăşoiu şi Izbăşescu !), ceauşi şi stegari — aşa apar, de pildă, păhărniceii lui Constantin Şerban Basarab în 1655 — ei sunt *curtenii* şi *roşii* amintiţi adeseori în ceasurile de cumpănă ale trecutului nostru. Mărturia lor e adusă deobiceiu în hotărnicii, în judecăţi, în zapisele de vânzare ale pământului: sunt oamenii de încredere ai satului. Când, la 1 Noemvrie < 1614 >, se vinde o parte din Sămăşcani, în Orhei, figurează ca martori: Vlasie *pitărelul* din Morozeni, Lupul *păhărnicelul* din Verca, Hanţul *pitarul* din Zahorna; vânzătoare este Antemia, soţia lui Pătraşco vistiernicelul. In 1603, Dechemvrie 4, Ieremia Movilă întăreşte «slugilor noastre Ioachim şi Onciul *pitărei* (**питърєи**) din Mihăileasa» moşia pe care o cumpăraseră în acest sat cu 50 de taleri de argint. Acelaş lucru în Muntenia. La o vânzare de ocină, din 1647, Iunie 3, martori sunt: «ot Farcaş Radul *căpitanul de roşii*, i ot Brăteşani Ghinea *cliucerul* i ot Roşiani Preda *postelnicul* i ot Fălcoi Drăgoi *logofătul* i ot Brătiani Mihalcea sin Stoicăv *logofet* i ot Titoi Cânda *logofătul* şi alţi mulţi boieri». Iar într'o carte de judecată, fără dată, pentru moşie în Goeşti, se spune: «Şi am fost noi judecători anume Iscrul *logofătul* ot Gaia i Mircea armaşul ot Fratoştiţa i Lambrul *postelnicul* ot Şitoaia i Barbul *postelnicul* ot Negoeşti i Radul ot Mălăeşti i Pârvul *postelnicul* ot Vâlcăneşti». O repartiţie a breslelor boiereşti pe judeţe găsim în Condica vistieriei lui Brâncoveanu. Arătând contribuţia lor la darea numită «banii cailor», dare percepută în 1694, Februarie 20, această condică grupează breslele astfel: *Roşii* în judeţele Buzău, Gorj şi Mehedinţi, *Vistierniceii* în Ilfov, Teleorman şi Muşcel, *Spătăreii* în Săcuieni şi Ialomiţa, *Păhărniceii* în Râmnicul-Sărat, *Cămărăşeii* în Prahova, *Portăreii* în Dâmboviţa, *Mazilii* în Vlaşca, *Stolniceii* în Argeş, *Postelniceii* în Olt, *Vorniceii* în Romanaţi, *Armăşeii* în Vâlcea şi *Bănişorii* în Dolj. In total deci 12 bresle repartizate în 17 judeţe. Cei mai numeroşi sunt, după cum se vede, Roşii şi Vistierniceii, în câte trei judeţe fiecare, urmează spătăreii în două, celorlalte bresle revenindu-le numai câte un judeţ.

Această repartiţie nu trebuie înţeleasă însă în chip absolut. Mai întâi, existau şi alţi breslaşi boiereşti în afara celor înşiraţi în condică astfel, de pildă, *logofeţeii*, *şetrăreii*, *comişeii*, *uşereii*.

Apoi breslaşii nu erau confinaţi exclusiv în judeţul sau judeţele respective; ei se mai întâlnesc şi în alte judeţe. Găsim, bunăoară, stolnicei în Ilfov şi în Dolj, roşii, spătărei şi păhărnicei în Vlaşca (vezi mai sus, p. 693), bănişori şi armăşei în Argeş, postelnicei în Gorj, etc. Ceea ce înseamnă că repartiţia din Condica vistieriei a avut în vedere, probabil, *majoritatea* breslaşilor din judeţul respectiv; se mai poate deasemenea ca, la această dare, să fi fost impusă numai câte o categorie de breslaşi din fiecare judeţ, lăsându-le pe celelalte.

Reforma fiscală a lui Constantin Brâncoveanu, din Aprilie 1701, prin care se reducea numărul mare de dări şi se instituia o nouă repartiţie a lor, însemna o îngreunare pentru breslaşi faţă de ceilalţi contribubabili. Intr'adevăr, de unde în 1700, breslele plătesc 151.656 taleri iar birnicii 306.418, raportul între ele fiind de 1 faţă de 2,02, în 1701, în primul an al reformei, breslele vor plăti 188.016 taleri iar birnicii 350.851,50, raportul fiind de 1 faţă de 1,86. Aşa dar, este şi o creştere absolută a dărilor: 36.350 taleri în plus, şi o creştere relativă, în raport cu a celorlalţi contribuabili. E adevărat că această situaţie nu va dura, că în anii următori chiar, raportul se va schimba din nou în favoarea breslaşilor; totuşi începutul fusese făcut; breslele militare fuseseră impuse mai greu, se făcuse un prim pas spre desfiinţarea lor. De altfel Dionisie Fotino ne spune în opera sa « Istoricul vechei Dacii » că roşii « puşi sub comanda marelui paharnic », « au fost desfiinţaţi de Constantin Brâncoveanu ». Notăm că în această epocă numele de roşii care la început se da tuturor breslaşilor militari, rămasese alipit numai de o grupă a lor, aceea comandată de marele paharnic (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 507). Dacă împrejurările politice următoare ar fi fost altele, dacă războaie la care oastea ţării să trebuiască a participa ar fi fost de prevăzut, desigur că nu s'ar fi continuat pe acest drum şi că importanţa breslelor militare ar fi rămas aceeaşi sau ar fi crescut chiar; dar cum, în urma instalării Fanarioţilor, ţările noastre îşi pierd şi puţina iniţiativă ce le mai rămăsese şi cum armata noastră nu mai e chemată să colaboreze la expediţiile militare turceşti (amintirea acţiunii lui Dimitrie Cantemir în Moldova, a lui Toma Cantacuzino în Muntenia era încă vie!), domnii care vin acum nu se mai sfiesc să se atingă de aceşti breslaşi spre a spori veniturile visteriei. De aceea,

Nicolae Mavrocordat «*reduce numărul lor*», pe cei scoşi din bresle trecându-i la categoria birnicilor de rând, care, ţinând seama de toate dările, atât cele personale cât şi cele pe avere, plăteau mai mult, iar Constantin Mavrocordat «*îi desfiinţează aproape cu totul*, lăsând numai un mic număr spătarului, agăi şi celorlalţi «zabeţi» (ofiţeri de poliţie) pentru nevoile Bucureştilor». Ştirile le luăm din opera lui Mihai Cantacuzino, editată de fraţii Tunusli, şi din aceea a lui Dionisie Fotino. De fapt, după reforma lui Constantin Mavrocordat, numărul breslaşilor militari din sate e disparent; în locul lor încep a apare tot mai des alte categorii fiscale privilegiate şi anume «ruptele», «ruptaşii» şi «aleşii», aşa dar contribuabilii care-şi plătesc darea pe bază de înţelegere, de «ruptoare» cu visteria sau cu cămara. Cazuri ca al lui «Costea sin Stroe Băltean, ce este aşezat la breasla ruptaşilor ot sud Mehedinţi» şi căruia Alexandru Moruzi îi dă la 3 Martie 1793 «priveleghiu de a fi deosebit cu dajdiile din ţărani birnici duprin sate» se înmulţesc mereu.

In Moldova, breslele militare sunt apăsate sub raportul fiscal de către Gheorghe Duca, în cea de a treia domnie a sa (1678—1684). Povestind despre grelele dări care s'au luat pe acea vreme, letopiseţul atribuit lui Nicolae Costin afirmă următoarele: «Blestemat era boierul de pe atunce ce avea sub ascultarea lor breasla, cumu-i la vel logofăt curtenii, la vel vornic hânsarii, la hatman călăraşii, că şi ţinuturile istoveau şi *breslele ce aveau sub ascultarea sa*, care de atunce s'au stins casele boiereşti mai toate...». Evoluţia acestor bresle a avut apoi un curs *similar celui din Muntenia, din aceleaşi cauze.* Mihai Racoviţă, în a treia domnie a sa (1716—1726, le supune şi el la dări mai mari; Constantin Mavrocordat, introducând şi în Moldova reformele sale de dincoace de Milcov, le dă o lovitură puternică.

In ce priveşte comandanţii acestor breslaşi, dacă «vătafii» se menţin — într'o situaţie însă inferioară, — şi în veacul al XVII-lea, în schimb «marii vătafi» par a fi înlocuiţi prin «căpitani» şi «mari căpitani». Cea mai veche menţiune de căpitan în Moldova datează din 1612. Constantin Cantemir, înainte de domnie, fusese «căpitan mare» şi apoi sărdar. Dimitrie Cantemir afirmă că, pe vremea lui, existau 19 «căpitani de mie», câte unul de ţinut; de fapt — cum recunoaşte însuşi — nici unul nu mai avea în subordine câte

o mie de breslaşi, ci mult mai puţini. In ţinutul Hotinului, după ce se luase cetatea de Turci (vezi şi fig. 43), dar înainte de a se face raia, aşa dar în 1713—1714, era — potrivit cronicei — «şi pârcălab la Hotin, trimis de Nicolai Vodă, şi căpitan mare şi căpitani mici; eară dacă au luat ţinutul s'au rădicat toţi». In 1762, odată cu împuţinarea considerabilă a breslaşilor, rămăseseră 8 căpitani mari sau «vel căpitani»: de Iaşi, de Codru, de

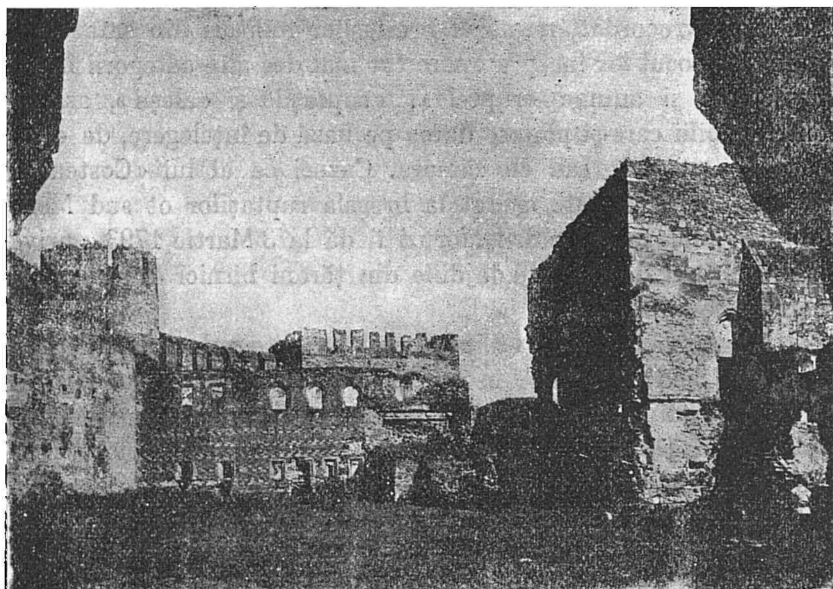

Fig. 43. — Ruinele Cetăţii Hotinului. Curtea interioară.

Coţman, de Soroca, de Tecuciu, de Ropcea (pe Siret, în nordul Moldovei), de Dorohoi, de Covurlui.

Lefegii sau ostaşii cu leafă continuă a forma o parte apreciabilă a armatelor noastre în veacul al XVII-lea; în epoca Fanarioţilor, mai ales spre sfârşit, ei constituie chiar singura forţă militară; de fapt, sunt, tot timpul, o gardă personală a Domnului şi un corp de poliţie. In privinţa aceasta, citām cuvintele caracteristice ale lui Gheorghe Ştefan, domnul Moldovei: «Oastea cu simbrie — scrie el la 12 Iunie 1657 — nu o putem trimite de lângă noi, căci o ţinem pentru apărarea noastră. Dacă nici aceasta n'ar fi lângă noi, atunci prostimea ne-ar alunga din

scaun pentru dările multe, pe care de nevoie le aruncăm asupra ei ».

Recrutarea lefegiilor se făcea şi dintre băştinaşi, dar mai ales dintre străini. Neculce povesteşte în cronica sa că, spre a stârpi pe făcătorii de rele, care din pricina necontenitelor războaie şi năvăliri se înmulţiseră peste măsură, Constantin Cantemir « au început... a facere steaguri de lefecii în Roman şi în Cosmeşti şi în Târgul Frumos, în Hârlău, la Podul Iloaiei, în Iaşi şi au început a-i biruire pe tâlhari şi a-i prindere ». Ba a înrolat chiar şi 40 de « Codreni tâlhari » care veniseră de bună voie să i se supuie; le-a dat leafă câte 4 lei lunar şi, cu ajutorul lor, a putut să bată un « podghiaz » adică un detaşament de pradă leşesc, la Piatra Neamţ. Mai târziu, în preajma războiului cu Ruşii, în vara anului 1736, tot Neculce ne spune că venind vizirul la Cartal, la Dunăre, « trimis-au bani la Grigorie Vodă să facă oaste Moldoveni; şi au trimis Grigorie Vodă pe subt munte, la Suceava, la Câmpulung, la Neamţu, la Bălţăteşti şi la Grumăzeşti, la Bacău, la Comăneşti, de au strâns oaste tineri, cu sineţe, ca la vre-o trei-patru sute, *de le da bani leafă şi tain*, de i-au ţinut la Iaşi toată vara ». Iar cronicarul tradus de Amiras, referindu-se la acelaş voevod, aminteşte de « slujitorii de curte » şi ...dărăbanţi ageşti şi... vânătorii şi... panţirii *ce erau cu leafă din ţeară* ».

In deosebi însă, recrutarea lefegiilor se făcea dintre străini. Ei aparţineau în primul rând neamurilor vecine: Sârbi, Bulgari, Unguri, Poloni, Tătari, dar şi unora mai depărtate ca Nemţi, Cazaci, Arnăuţi, Greci, Turci. De asemenea, Moldoveni în Muntenia şi, invers, Munteni în Moldova.

Numărul lefegiilor n'a fost acelaşi în răstimpul pe care-l cercetăm, ci a variat în raport cu nevoile şi cu posibilităţile fiecărei domnii, în raport de asemeni cu preferinţa pe care o arătau unii voevozi acestor ostaşi de meserie. Cel mai mare număr de lefegii l-au avut, în Muntenia, Matei Basarab, urmaşul său Constantin Şerban şi Şerban Cantacuzino; acesta din urmă întreţinea chiar, în chip secret, un însemnat corp şi dincolo de Dunăre, alcătuit din Bulgari şi Sârbi. În Moldova, a avut lefegii mulţi Ştefan Tomşa, el însuşi în tinereţe lefegiu, slujind atât în apusul Europei cât şi în Asia; a avut de asemenea Vasile Lupu, urmaşul său Gheorghe Ştefan şi Dimitrie Cantemir. Acesta din urmă, cu banii trimişi

de Ţarul Petru cel Mare, îşi înjghebează în pripă o oaste de lefegii relativ numeroasă, dar nu tocmai bine înarmată. Neculce arată că «se făcuse până la şaptesprezece polcovnici şi o sută şaptezeci rotmistri, cu steaguri, în cincisprezece zile; numai steagurile încă tot nu apucase a se plini bine, câte o sută de oameni la steag, neavând când să se plinească». Ar fi fost deci — cu terminologia de astăzi — şaptesprezece regimente, comandate de colonei, fiecare regiment având câte 10 companii, comandate de căpitani. Cum însă efectivele nu se putuseră completa şi cum lefegii erau — după expresia lui Neculce însuşi — cam «de strânsură» — se «scriseseră» nu numai «slujitorii, ce şi cibotarii, croitorii, blănarii, cârciumarii, slugile boiereşti» «mai mulţi fără de arme decât cu arme», forţa combativă a armatei lui Cantemir n'a fost mare. În ce priveşte devotamentul, menţionăm că numai unul singur din cei şaptesprezece polcovnici, «Ion Mirescul», l-a urmat pe domnul pribeag în Rusia.

Termenii polcovnic şi rotmistru sunt luaţi de Neculce dela Ruşi; ei existau însă şi la Poloni. In a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, serdarul avea, sub ordinele lui, «pe polcovnicul serdăriei» care primea o leafă de 30 lei lunar.

Niciunul din domnii noştri, între 1601—1821, în nicio ţară, n'a atins marele număr de lefegii ai lui Mihai Viteazul (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 509). În genere, cifra lor nu trecea de o mie, două, mult trei, patru mii în cazuri excepţionale. De altfel, o masă mare de lefegii nu se putea ţine nu numai din pricina cheltuelilor însemnate pe care le implicau prin lefurile, tainurile şi postavurile ce primeau, dar şi prin primejdia pe care o reprezentau în caz de nemulţumire sau de revoltă. Răscoalele lefegiilor sunt un lucru frecvent în istoria noastră militară în veacul al XVII-lea; în afară de acelea, bine cunoscute, ale seimenilor şi dărăbanilor dela sfârşitul domniei lui Matei Basarab şi începutul domniei lui Constantin Şerban (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 60 şi 107; vezi şi fig. 44), mai amintim răscoalele lefegiilor lui Gheorghe Ştefan: una, numită indulgent de Miron Costin «zarvă», la începutul domniei, când seimenii veniţi din Muntenia se ridică asupra «Nemţilor», ucid o sumă dintr'înşii şi trebuesc, după decapitarea câtorva căpetenii, trimişi îndărăt peste Milcov; cealaltă, la plecarea voevodului din scaun. Atunci, pe când Ştefan Vodă ajunsese la Podul Iloaei — spune Miron

Costin — «s'au rădicat să jăcuească carele domneşti; şi să nu se

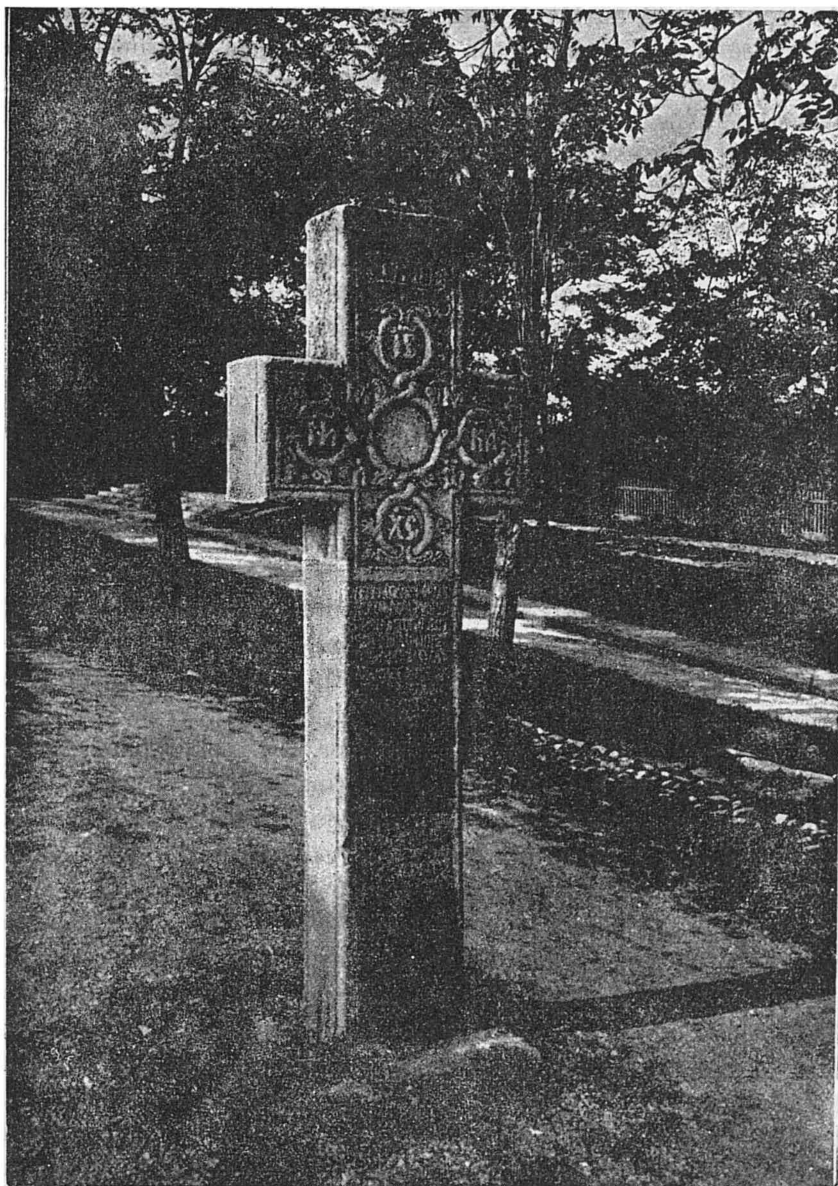

Fig. 44. — Cruce de piatră cu inscripţie în româneşte relatând uciderea lui Papa Brâncoveanu de dărăbanii răsculaţi. Lângă dealul Patriarhiei, Bucureşti.

hie prilejit Grigoraşcu aga, feciorul Ghicăi Vodă, arătându-le mari

certări, n'ar hi hălăduit de aicea, că strigau: « lefe, lefe să ne dea ! ». Acea mulţămită au făcut atunci lui Ştefan Vodă slujitorii pentru mila care nice la o domnie aşa n'au avut, cum au avut dela Ştefan Vodă ». O altă revoltă are loc în 1659, cu prilejul retragerii lui Gheorghe Ghica, în faţa lui Constantin Şerban care venea să ocupe scaunul la Iaşi. « Mers-au dărăbanii bine până în Lăpuşna — povesteşte Miron Costin — acolo pre loc o zi răsuflând oastea. A doua zi, agiunşi dărăbanii de Constantin Vodă cu giuruită de milă şi de lefe, dimineaţa s'au sculat şi au apucat puşcile câte erau de'npreună şi cu siimenii au purces înapoi, făcând mare gâlceavă căpeteniilor, şi nice ar rămânea, cu moarte lăudându-se; care gâlceavă a lor văzând boierii de câţi erau, să nu-i apuce cu sila, s'au dat în lături; eară singur Ghica Vodă au eşit la dânşii, cu şlicul a mână, rugându-să să fie îngăduitori. nu mai mult de cinci şese zile, spuindu-le adevărat de venirea Sultanului; ce n'au avut cui zice... Ce au înpins dela puşci pre Ghica Vodă şi au purces cu puşcile spre Iaşi; eară curând au luat plată deplin pentru faptele sele... ». In sfârşit, o nouă răscoală fac seimenii munteni ai lui Grigore Ghica, pe când se aflau, împreună cu Domnul, la Hotin, însoţind pe Sultan, în 1673; cari seimeni — povesteşte Amiras — « dintr'acui îndemnătură nu se poate şti, se rădicase cu gâlceavă asupra Domnului; ce Domnul cu cealaltă slujitorime a ţărei, gătindu-se şi cu tunuri, au mers asupra lor. Ei, văzând oastea gata şi tunurile, au lepădat armele, şi i-au prins pre toţi, şi pre cei mai zurbagii, ca 80 de oameni, i-au băgat în butuci, şi cu care i-au trimis de i-au băgat în ocnă; eară pe ceilalţi i-au slobozit iarăşi pe la steagurile lor, puindu-le alte căpetenii ».

Corpurile cele mai însemnate de lefegii care se întâlnesc în ţările noastre între 1601—1821 sunt, în ordine cronologică, următoarele:

Dărăbanii, pedestraşi, înarmaţi cu sineţe, sunt pomeniţi atât în Moldova cât şi în Muntenia; li se mai spunea şi *dărăbanţi*; numele acesta din urmă apare la Miron Costin, în legătură cu lupta dela Finta, precum şi la Amiras, în legătură cu domnia lui Grigore Ghica (1726—1733). Ştefan Tomşa îi preţuia mult şi le făcuse uniforme frumoase. « Erau la Ştefan Vodă dărăbanii foarte îmbrăcaţi bine, — spune Miron Costin — cum n'au fost nice la o domnie grijită bine pedestrimea; cu haine tot de feleandrăş (postav scump de Flandra !), cu nasturi şi ceprage

(ceaprazuri !) de argint în pilda Haiducilor de ţeară leşească, cu pene de argint la comănace şi cu table de argint la şolduri pre lădunci ». La a doua domnie a lui Tomşa, acelaşi cronicar aminteşte că « la toate birurile, din an în an se ţinea la vistieria împărătească (sic !) câte 5.000 de galbini, *lefile dărăbanilor* ». Sub Vasile Lupu, când domnul a trebuit să fugă în faţa Tătarilor şi a Cazacilor, în 1650, dărăbanii « erau gata să jăcuiască carele cele domneşti; eară după ce s'au aşezat Vasilie Vodă, s'au făcut a le facere căutare — expresia veche românească pentru modernul « a-i trece în revistă ! » — încins cu sabie şi Nemţii ce aveau gata cu sineţele pline. Întâi au luat dărăbanilor armele, apoi pe toţi i-au închis în temniţă; pre unii i-au trimis în ocnă şi pre unii cu alte pedepse i-au pedepsit ».

In afară însă de dărăbanii *lefegii*, recrutaţi dintre străini — letopiseţul lui Grigore Ureche-Simion Dascălul aminteşte în 1592 de « odăile » dela Curtea domnească ale « dărăbanilor celor ungureşti » — mai erau dărăbanii băştinaşi sau « *de ţeară* », cum îi numesc uneori cronicile, recrutaţi dintre localnici şi slujind în schimbul scutirii de anumite dări sau a reducerii acestora. Unele sate erau obligate să dea un număr de dărăbani, după cum dădeau şi opăcinaşi şi oameni de şăici. Astfel, de pildă, la 6 Februarie 1630, Leon Vodă scuteşte satul Dobruşeşti din Ilfov, al mănăstirii Snagov, « ce sânt dîrvari ai sfintei mănăstiri », de toate slujbele şi dările între care şi « de lucru domnesc şi de bani de judeţ şi *de dărăbani* şi de opăcinaşi şi de împrumută şi de miere şi de ceară şi de berbece de sulgiu... ». Condica vistieriei lui Brâncoveanu aminteşte pe « dărăbanţii ot Cerneţi » şi pe « dărăbanţii muntelui ». Aceştia din urmă, aşezaţi în satele de munte, contribue la haraciu cu suma de 600 de ughi, adică de două ori mai mult decât Braşovenii şi de trei ori cât Armenii.

Dărăbanii erau comandaţi de *căpitani* cum e acel « Brahă, căpitan de dărăbani » care urma să ducă pe Dimitrie Cantemir dela Stănileşti la Iaşi, în 1711; comandantul întregului corp era, în Moldova, *vel aga*. In Muntenia, potrivit unui izvor din epoca fanariotă — descrierea preotului Hugas Ingigian — dărăbanii erau parte sub comanda Agăi, parte sub aceea a căpitanului de dărăbani. Scindarea ar fi făcut-o Şerban Cantacuzino, reducând totdeodată cu mult numărul acestor lefegii.

Termenul dărăban este de origine germană: «Trabant», venit la noi însă prin intermediul Ungurilor: «darabant» unde avea acelaşi înţeles Dela aceşti lefegii a rămas numele localităţii Dărăbani din judeţul Dorohoi, aproape de Prut; aci era una din reşedinţele lor, întocmai cum la Lipcani şi la Călăraşi erau reşedinţe ale altor categorii de ostaşi.

Seimenii, ca şi dărăbanii, erau tot pedestraşi şi înarmaţi cu sineţe. Alcătuiau, atât în Muntenia cât şi în Moldova, temeiul gărzii voevodului; aveau odăile lor chiar la curte. Despre Grigore Ghica, domnul Moldovei, letopiseţu ne spune că, în primăvara anului 1727, «*au mai prefăcut odăile seimenilor*, precum şi portul lor le-au schimbat, o samă tot cu haine verzi, alţii roşii, eară în capul lor chivere negre, şi era curtea împodobită». Un Hariton Cazacul, seimen de curte, face nişte însemnări pe o evanghelie la Iaşi, în 1744. Uneori, când un boier rămânea dator vistieriei şi se arăta îndărătnic în ce priveşte plata, Domnul hotăra ca el să verse suma seimenilor, în contul lefilor ce urmau să primească aceşti mercenari; îl da deci pe mâna lor. Aşa a păţit, de pildă, Gheorghe vel vistiernicul, în timpul stăpânirii din 1709—1710 a lui Nicolae Mavrocordat. Letopiseţul arată că «l-au aruncat la Siimeni, la lefe, de l-au închis la odăile seale... Ţinutu-l-au Siimenii la odăile seale închis pentru lefile seale; au dat de nevoe, văzându-se de nişte oameni, peste poroncă, pedepsit. O seamă de bani au dat pe la steaguri siimeneşti la carii era orânduit; şi atunce l-au slobozit siimenii, când au nemerit mazîlia lui Nicolai Vodă».

Când Alexandru Iliaş este silit să plece din Moldova, în Aprilie 1633, boierii, spre a-l apăra, pun «siimeni cu sîneţe gata pre lângă dânsul». Mihai Racoviţă, în expediţia împotriva mănăstirii Caşinului unde se adăpostiseră cătanele, are cu el «ca la o mie seimeni cu sineţe».

Del Chiaro, secretarul italian al lui Brâncoveanu, ne spune că la curtea acestuia era un corp de *seimeni călări*, îmbrăcaţi în roşu şi alcătuind garda personală a voevodului; adaogă şi amănuntul că erau plătiţi *de către Sultan* din banii haraciului muntean.

În afară de seimenii domneşti sau «de curte», mai erau, în Moldova, în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat (1711—

1716), și «seimeni hătmănești» și «seimeni agești» puși sub comanda vel hatmanului, respectiv vel agăi. La curtea Hanului tătărăsc sunt pomeniți «seimenii hănești».

Seimenii domnești erau împărțiți pe «steaguri», comandate de «bulucbași»: termenul e turcesc și înseamnă: comandant de detașament, de companie; în fruntea tuturor era un «bașbulucbaș»: odăile acestor căpetenii erau tot la curte. Și în Transilvania erau seimeni la Curtea Principelui. Astfel, Mihai Apaffi avea și *seimeni români*; ni s'a păstrat jurământul de credință a zece dintre aceștia, depus la 22 Mai 1686, în limba română și transcris cu caractere latine, cu ortografia maghiară.

Seimen este cuvânt de origine turcească: «seymen», însemnând soldat din anumite regimente de ieniceri; uneori se mai întrebuința și termenul *segban*, tot turcesc.

Levenții (levinții, livenții) slujeau în armata lui Matei Basarab; cronica îi amintește pentru prima oară în 1637, apoi cu prilejul luptei dela Finta, în 1653, și după aceea. În ajutorul acordat de Matei lui Gheorghe Ștefan spre a scoate din domnie pe Vasile Lupu erau dărăbani, seimeni «și den livenți o seamă». Miron Costin îi definește drept «călări de ai noștri moldoveni, acolo merși în leafă». Ei sunt numeroși în armata turcească; în războiul cu Rușii din 1736—1739, se amintește de cei «șesezeci de mii de oaste levinți» trimiși de Poartă «agiutoriu Tătarilor». Numele e de origină turcă: «levent» și înseamnă, în această limbă, «soldat voluntar», în special în flotă.

De menționat că Ungurii, după războiul din 1914—1918, au dat numele de «levenți» unei formații paramilitare a lor.

Fuștașii, amintiți documentar în veacul al XVII-lea— un «Radul iuzbașa za fuștași» într'un act muntean inedit din 5 Iulie 1654 — se întâlnesc mai ales la ceremoniile dela Curte în veacul următor. Ei își trag numele dela latinul fustis adică suliță; erau soldați pedeștri, purtând într'adevăr sulițe cu vârful de fier; în epoca veche, acestor suliți li se spunea «fuști» (cuvântul s'a păstrat azi numai în aromână cu înțelesul de «bătaie»); pe vremea Fanarioților se mai întrebuința și termenul «dardă» (compară cu francezul dard!). Condica de obiceiuri, descriind ceremoniile din preajma Crăciunului, spune că în seara dinaintea ajunului, «se face înștiințare, *cu fuștașii*, mitropolitului țării, episcopiilor și tuturor boierilor celor

mari şi al doilea ca să vie la biserică la atâtea ceasuri, că va să iasă domnul ». Iar când Domnul vine la biserică, în ajun, atunci, în spatele şiragurilor de alai « stau *fuştaşii cu dardele a mână*, pe amândouă părţile dela uşa divanului celui mare până la uşa bisericei ». Erau deci, şi prin armament şi prin rosturi, soldaţi de paradă, nu de luptă. Dimitrie Cantemir dă, pentru vremea sa (1711), numărul de 24 fuştaşi « la curte ». Acelaşi caracter îl aveau *satârii*, alt corp de ostaşi de ceremonial. In slujba din ajunul Crăciunului asistă şi ei în biserică « cu zapcii lor, pe rânduială ».

Drăganii apar numai în Moldova, în veacul al XVII-lea; la 5 Iulie 1667 găsesc pe un Stoica « ce-au fost izbaşi de drăgani »; într'o listă a dregătorilor militari din 1757, precum şi în condica de obiceiuri (Iaşi, 1762), e menţionat, alături de căpitanul de dărăbani, şi « căpitanul de drăgani ». Aveau sineţe, după modelul dragonilor nemţi şi ruşi; nu putem preciza însă dacă erau călăreţi, ca « dragunii moscali » pomeniţi de Neculce în legătură cu războiul dela Prut (1711), sau pedestraşi cum par a fi fost cele şase mii de « drăgani » leşi care apărau Cameniţa în 1672. Miron Costin aminteşte de « drăgănimea nemţească » a lui Constantin Şerban Basarab venit să ocupe tronul Moldovei; în bătălia dela Capul Stâncei ea « era în frunte tocmită... cu focu ».

Peicii (paicii) erau un corp de pedeştri, imitaţi după aceia dela curtea sultanului; îi întâlnim atât în Muntenia cât şi în Moldova. La Finta, când a fost rănit la picior viteazul domn muntean, cronica povesteşte că « l-au priceput îndată un peicu şi au năvălit la scara lui Matei Vodă să nu cumva cază »; Matei însă l-a gonit « cu sudalmă ». La întâlnirea lui Nicolae Mavrocordat, domnul Moldovei, cu Iosif Potócki, voevodul de Halicz, acesta din urmă a venit « cu alaiu domnesc, siiméni, paici, până la curte ». Condica de ceremonial, alcătuită de Gheorgachi logofătul la Iaşi în 1762 precizează că atunci când merge Domnul la biserică, în ajunul Crăciunului, participă la alaiu şi « paicii cu satârbaşu pe rânduială ». Atât numele peicilor sau paicilor cât şi acela al căpeteniei satârbaşa sunt de origine turcească.

Nemţii se întâlnesc ca lefegii mai ales în Moldova. Vasile Lupu avea un detaşament de o sută asemenea ostaşi, înarmaţi cu sineţe sub comanda unui căpitan; cu ajutorul lor dezarmează pe dărăbanii care erau să prade carele domneşti în 1650 (vezi mai sus,

p. 749). La Finta, povesteşte Miron Costin, « au pierit şi căpitanul cel de nemţi a lui Vasile Vodă, un oştean dirept, de neamul său leav » adică polon. Şi la celelalte detaşamente de lefegii, numele nu indica numaidecât şi originea etnică. Astfel, între Leşi erau şi Moldoveni, după cum între beşlii puteau fi şi balcanici care ştiau turceşte, etc.

Cazacii formau detaşamente de lefegii atât în Muntenia cât şi în Moldova. Aceia ai lui Brâncoveanu au contribuit în chip însemnat la biruinţa dela Zărneşti, din 1690: ne-o spune Neculce care adaogă, cu satisfacţie, că aveau drept comandant « un moldovan anume Costin căpitanul de Focşani, feciorul Nenului ». Dimitrie Cantemir afirmă că în Moldova erau, pe timpul său, patru căpitani de cazaci având fiecare câte 40-50 de soldaţi; întreg detaşamentul cuprindea deci între 160 şi 200 de oameni. Condica de obiceiuri alcătuită la Iaşi în 1762 nu mai aminteşte decât un « sotnic de cazaci ».

Unii domni au avut şi câte un corp de *Leşi* sau *Poloni* lefegii. Astfel în oastea lui Matei Basarab se aflau în 1637, « Leşi călări »; voevodul « ţinea pururea câte 200 »: ştirea ne-o dă Miron Costin care arată prezenţa lor şi în lupta dela Finta.

Beşlii erau un detaşament de Turci şi Tătari, sub comanda unui beşliagasi sau agă al beşliilor care ajuta pe domn când era vorba de judecarea şi sancţionarea Turcilor din ţările noastre. Mircea Ciobanul, în domnia sa de a doua (1558-9), era apărat de o gardă de beşlii; Călătorul italian Niccolo Barsi, ne spune că Vasile Lupu avea o gardă de 150 de Turci; pe vremea lui Dimitrie Cantemir, existau numai cincizeci de beşlii în Moldova. Dela numele comandantului lor a rămas în limba noastră termenul de « beşleagă », având un înţeles pejorativ, de om bătrân, neputincios.

Saragelele erau în Muntenia un corp de călăreţi, făcut după modelul regimentelor de călăreţi anatolieni numiţi sariğa (dela sari = galben, culoarea uniformelor sau steagurilor). Pe vremea lui Constantin Cantemir, în 1686, Şerban Cantacuzino trimite în Moldova « *pre Mănăilă căpitanul cu saragele*, să prinză pre giupâneasa lui Iordaki Ruset »; aceasta scapă cu fuga, « eară altă ce au avut agărlâc (bagaje!) — povesteşte cronica — i-au luat tot saragele, şi peste noapte s'au întors saragele peste munte în ţara muntenească ».

Lipcanii erau călăreţi tătari: în cea de a treia domnie a lui Gheorghe Duca, fugind de răul dărilor şi a purtării Domnului câţiva boieri în Polonia, Neculce povesteşte că « i-au ajuns gonaşii lipcani în codrul Herţii şi s'au bătut cu dânşii şi nu le-au putut strica nimică ». Atunci când a fost prins la Domneşti, în Ianuarie 1684, acelaş Duca Vodă avea cu sine două steaguri de lipcani, însumând optzeci de oameni, sub comanda căpitanului Muhareciko. Dimitrie Cantemir afirmă că, pe vremea lui, ar fi existat patru atari căpitani — cifra ni se pare exagerată — comandând în totul o sută de oameni. Dar Neculce nu ştie decât de un singur căpitan; povestind lupta dela Stănileşti, din 1711, el spune între altele: « acole prinseră de viu *pe căpitanul de lipcani, de lege turc* » — deci unul singur — ; acesta « pristănise » — adică abjurase — a ţinea cu creştinii; şi ducându-l la Vezirul, îndată i-au tăiat capul ». Dela aceşti lefegii tătari vine numele localitaţii Lipcani — mai înainte Podul Lipcanilor — în judeţul Hotin, pe Prut. Şi în Muntenia constatăm, pe vremea lui Brâncoveanu şi a lui Constantin Mavrocordat, un steag de lipcani; între ei se aflau şi băştinaşi.

Talpoşii erau un corp de ostaşi pedeştri care făceau serviciul la curtea domnească. Ii întâlnim în Muntenia, pe vremea lui Brâncoveanu şi, după aceea, sub Constantin Mavrocordat (1735-1741). Acesta din urmă avea un steag de 59 de oameni, cu un căpitan şi doi « zapcii » sau gradaţi. Originea « talpoşilor » este croată; noi i-am împrumutat prin intermediul curţii din Transilvania. Francezul Carra, preceptorul copiilor lui Grigore Ghica (1774—1777) atribuie — nu ştim pe ce temei — înfiinţarea talpoşilor lui Şerban Cantacuzino.

Neculai Mavrocordat, în cea de a doua domnie a sa din Moldova (1711—1716), îşi face un steag de « *catane* », alcătuit tot din « voinici sârbi », sub comanda unui căpitan; şedeau la curtea domnească; acest steag e amintit şi pe vremea lui Grigore Ghica (1726—1733). Termenul catană e de origine maghiară (katona); el s'a întrebuinţat la început în Ardeal pentru a desemna pe soldaţi în genere; de aci a trecut şi în Moldova; Miron Costin, referindu-se la domnul muntean Mihnea al III-lea, spune că Gheorghe Rákoczy al II-lea i-a dat în 1659 « o seamă de Nemţi ai săi şi catane ».

*

In Muntenia, un corp de catane (κατάνοι) e amintit sub Mihai Viteazul de către Stavrinos vistierul, în lucrarea sa asupra « vitejiilor » voevodului. In 1776, între elementele militare ale jude ţului Olt erau şi « catanele Slatinei » iar în judeţul Romanaţi « catanele Călăraşilor ».

Alte două creaţiuni noi au loc în Moldova sub domnia lui Grigore Ghica (1726—1733), voevodul care, urmând pilda strămoşului său din veacul al XVII-lea, a dat o atenţie deosebită chestiunilor militare. El înfiinţează două steaguri de *vânători*, însumând în totul « până la o sută de oameni » şi două steaguri de *roşii*, cu acelaş efectiv. Existase, ce-i dreptul, şi mai înainte, un corp de vânători, sub un vătaf; ei nu erau lefegii însă şi nu şedeau la curte, ci la ţară, în satul Vânători de lângă Cetatea Neamţului; aveau grijă — în schimbul scutirii de bir — să alimenteze cu vânat bucătăria domnească; făceau de asemenea de pază la cetatea amintită. Lefegii lui Grigore Ghica nu trebuie deci confundaţi cu aceşti omonimi ai lor, după cum şi roşii moldoveni, înfiinţaţi tot acum, sunt altceva decât roşii din Muntenia. Aceste noi steaguri de lefegii primeau de Paşte « postavuri groase » dela domnie; confecţionarea uniformelor şi a « comănacelor » sau « băratelor » adică a capelelor se făcea prin îngrijirea vel agăi. Cronicarul Amiras precizează că vânătorii aveau « port unguresc » şi « bărate negre de pâslă » iar roşii « port arnăuţesc » şi « bărate roşii de postav ». Condica de obiceiuri a lui Gheorgachi logofătul adaogă detaliul că « fieştecare comănac avea câte o slovă însemnată, care de ce steag este ». Steagurile de vânători erau comandate de căpitani, acelea de roşii de un « polcovnic » sau colonel. Amintim că un « *polcovnic de Lunca Mare* » (în nordul judeţului Putna !) apare în condica de lefuri moldovene din 1795; el se menţinea şi în 1818. Tot sub Grigore Ghica şi anume cu prilejul participării la înăbuşirea răscoalei Tătarilor din Bugeac, în iarna lui 1727-8, întâlnim în Moldova corpul de oaste al *panţirilor* « ce erau cu leafă din ţeară ». Numele le vine din germanicul « Panzer » (zea, zale, cuirasă) ajuns la noi fie direct, fie mai curând prin intermediul polon. Dar pe când la Poloni, panţirii erau « înzăoaţi » sau « cu zale » după cum arată atât Miron Costin cât şi Amiras, la noi ei n'au avut asemenea uniformă grea, cel puţin în veacul al XVIII-lea. In condica de orânduieli din 1775 a lui Grigore Ghica, găsim tre-

cuţi pe căpitanul de călăraşi mezilgii (adică postaşi!) ot Lăpuşna, *cu 80 de panţiri*, apoi pe vel căpitanul de Lăpuşna cu *30 de panţiri* şi pe căpitanul de Orhei cu *30 de panţiri*, deci 140 de panţiri în totul, întrebuinţaţi în legătură cu paza graniţei şi cu transmiterea ştirilor şi corespondenţei. Aceşti soldaţi existau în Moldova şi în preajma anului 1821.

Constantin Mavrocordat instituie un nou corp de lefegii. In céa de-a doua domnie a sa din Moldova (1741—1743) el înfiinţează «steagul *Arnăuţilor*» sau Albanezilor alcătuit din aceşti aspri şi credincioşi descendenţi ai Illyrilor de odinioară. Tocmai din cauza caracterului lor devotat, ajung Arnăuţii «la slujbele cele mai de trebuinţă a Domnilor» după sugestiva expresie a «Condicei de obiceiuri». Ei stau la Curte; în 1757 e amintit, printre comandanţii militari de aci, «căpitanul de Arnăuţi»; depinzând ierarhic de marele hatman, el îi dă acestuia, în fiecare an, un plocon de 30 lei. Bine înţeles, fiind garda personală a voevozilor, oamenii lor de credinţă, arnăuţii au uniforme foarte frumoase, împodobite cu fir; au şi arme foarte bune. Din această pricină, ei stârnesc adesea invidia celorlalţi «slujitori» şi însăşi a Turcilor; la începutul războiului din 1768, se ajunge chiar la un conflict serios cu aceştia din urmă; drept urmare, arnăuţii lui Grigore Callimachi trec la Ruşi (vezi şi fig. 45).

In Muntenia, gardă de Arnăuţi apare, tot sub Constantin Mavrocordat, în timpul domniei a treia (1735—1741).

Pandurii apar documentar pentru întâia oară într'un document inedit din 1607, Ianuarie 12, dela Radu Şerban, în care se vorbeşté de o pradă şi un jaf făcute de «panduri şi Turci» (пандȣрїи и тȣрцїи). Din context rezultă însă că e vorba mai curând de ostaşi *străini*, balcanici, decât de un corp de oaste muntean. Un înţeles similar reiese şi din documentul cu data 18 Dechemvrie 1616 prin care Alexandru Vodă Iliaş scuteşte satul Tismana de toate dările, numai să păzească mănăstirea. «Pentrucă sfânta mănăstire — adaogă voevodul — este departe la marginea ţării Domniei Mele şi de multe ori au venit tâlharii şi pandurii (тлъхарїи и пандȣрии)... şi au prădat-o şi au jefuit-o»....

Intâlnim pe «panduri» şi în Slovacia, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, alcătuind un corp de oaste; remarcându-se prin vitejie, organizaţia pandurilor se introduce şi în celelalte ţări

Fig. 45. — Colonel de arnăuți din armata turcă; a trecut împreună cu 50 dintre oamenii săi, în Iulie 1788, de partea Rușilor, la Hotin.

tăpânite de Austriaci, între altele şi în Banat, de unde se pare că trece apoi în Ţara Românească. Mihai Cantacuzino enumeră în 1776 «căpităniile» şi elementele militare ale judeţului Argeş astfel: «Loviştea, Piteştii, Vânătorii şi *Pandurii* judeţului»; cât despre acelea ale judeţului Ialomiţa, ele erau, la aceiaşi dată: «Lichireşti, Stelnica, Oraşul de Floci, Gârbovii, Slobozia şi *Pandurul*». (vezi fig. 46). In Oltenia, găsim un corp de panduri români în frunte cu Tudor Vladimirescu, servind în oastea rusă, în timpul războiului din 1806—1812. Proectul rus de organizare a armatei muntene, din Iulie 1812, prevedea, între altele înfiinţarea unui corp de 5000 de panduri în Oltenia (vezi şi mai jos p. 768).

Termenul de pandur este împrumutat de noi din maghiară (pandur); îl au, în aceeaşi formă (pandur), şi Sârbii şi Slovenii.

Păzitorii graniţelor sunt aceiaşi ca şi în epoca precedentă adică plăieşii, străjerii şi călăraşii (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 509-511); li se mai adaogă însă acum *martalogii* şi *scutelnicii*. Unii dintre plăeşi — în Moldova dintre străjeri — poartă, în veacul al XVII-lea, numele de «*ţimiri*» sau «*ţimiraşi*»; aceştia erau călăuze şi însoţitori oficiali ai călătorilor de seamă, dela hotare până la curtea domnească. Purtau ca insemn al funcţiunii lor o placă de argint cu stema ţării; aveau grijă ca, la popasuri, călătorii pe care-i însoţeau să găsească de îndată locuinţă, mâncare şi mijloace de transport. Cu privire la străjeri, Miron Costin ne dă informaţia că ei depind, spre sfârşitul veacului al XVII-lea, de cei doi mari vornici. Despre călăraşi, care erau nu numai păzitori ai graniţei, dar şi purtători de veşti — Matei Basarab îi trimitea tot la două săptămâni la Ţarigrad şi uneori chiar săptămânal — avem o serie de informaţii noi. Aflăm astfel că ei erau obligaţi, la începutul veacului al XVII-lea, să vie «la căutare» adică spre a fi trecuţi în revistă periodic de domn. Acesta ţinea un «catastiv» în care erau însemnate numele tuturor, pentru control. Pe vremea lui Gheorghe Duca (1678—1684), călăraşii ascultau de marele hatman, după cum curtenii ascultau de marele logofăt iar hânsarii de marele vornic. Comandanţi mai mici erau căpitanii şi hotnogii adică locotenenţii. Ambele categorii apar în actul din 19 August <c. 1639>, dat în Orhei şi privind cumpărarea unui ţigan. In veacul al XVIII-lea se ajunge la o diferenţiere a călăraşilor; condica de orânduieli din 1775 a lui Grigore Ghica precizează că erau cinci

Fig. 46. — Pandur, înarmat cu pușcă cu cremene, sabie, pistoale și hanger. Secolul al XVIII-lea. Copie depe desenul în colori aflător în colecțiile Marelui Stat Major din Paris.

sute de asemenea păzitori ai marginei şi curieri repartizaţi astfel: o sută zece sub căpitanul de călăraşi mezilgii (postaşi!) ot Bârâiac; o sută zece sub căpitanul de călăraşi mezilgii ot Chişinău; optzeci sub căpitanul de călăraşi mezilgii ot Gangura; o sută cincizeci sub căpitanul de călăraşi sărdăreşti şi cincizeci sub căpitanul de Jora. In Ţara Românească, erau, în 1699, căpitănii de călăraşi «la margine», în «*Slam-Râmnic*» adică în judeţul Râmnicul Sărat, spre graniţa cu Moldova; apoi dealungul Dunării: la *Oraşul de Floci*, la *Lichireşti* — care-şi va şi schimba ulterior numele în *Călăraşi* — şi la *Ciocăneşti*; tot spre Dunăre, dar pe o linie mai retrasă, la *Călugăreni*, la *Odivoaia*, la *Ruşii de Vede* şi la *Caracal*; în sfârşit, la *Ploeşti*.

Tot în legătură cu paza hotarelor trebuiesc amintiţi şi *martalogii* sau păzitorii trecătorilor şi vadurilor, având în frunte un căpitan. Ei ajutau pe vameşi sau pe «schileri» (dela schelă!), silind pe cei recalcitranţi să-şi plătească vama. Din porunca dată, la 3 Ianuarie 1695, schilerilor dela Câineni, aflăm de pildă, că martalogii prindeau pe oierii care nu voiau să plătească vama de bună voie pentru turmele lor. In 1699 e amintit, în condica vistieriei lui Brâncoveanu, un «Leonard, căpitan za martalogi ot Bistriţa». Termenul martalog vine din turcescul *martoloz* care înseamnă păzitori ai graniţelor, ai fortăreţelor, dar şi corsari de Dunăre (vezi şi mai sus, p. 708).

O ultimă categorie de păzitori ai graniţei, la finele veacului al XVII lea, sunt *scutelnicii*; îi găsim, sub comanda câte unui căpitan, în Râmnicul Sărat şi la Zimnicea; în acest din urmă loc întâlnim, în 1699, pe un «Mişca căpitan za scutelnici».

După cum în Moldova paza hotarului spre Nistru era încredinţată vel sărdarului, tot aşa în Muntenia, spre Milcov, era în acelaş scop un «*vel căpitan de margine*». Când în Ianuarie 1716, Nicolae Mavrocordat, strămutat dela Iaşi la Bucureşti, se apropie de Focşani, îi iese înainte «la gârlele Putnei, Vintilă vel căpitan de margine, cu toată slujitorimea şi cu steagurile câte sunt pe margine»: ştirea ne-o dă Axinte Uricarul. Ni s'a păstrat şi un act, din 9 Martie 1705, dela «Doni vel căpitan za margine» prin care, imitând pe domn, autoriză mănăstirea Măxineni (sud. Râmnicul Sărat) să strângă oameni străini «Moldoveni, Ungureni, Sârbi», «făr de bir şi făr de gâlceavă», în satul ei, făgăduindu-le scutire

de dăjdi « multă vreme » şi « căutare » din partea sa la « toate păsurile şi greul lor ».

O deosebită grijă de paza marginei a arătat Antioh Cantemir, la sfârşitul primei sale domnii, în 1700. « Eară Antioh Vodă — povesteşte Neculce — de primăvară... au mutat slujitorii de pin Piatră şi din Roman şi de pin toate târgurile ce erau pin mijlocul ţării aşezaţi, şi i-au mutat pe la marginile ţării, pe la vaduri, pe Nistru şi pe Prut îi aşeză ».

Flotila de Dunăre. Pe vremea lui Ştefan cel Mare, când Moldova stăpânea Chilia şi Cetatea Albă, am avut cu siguranţă şi vase de război, atât pe Dunăre cât şi pe mare. După aceea, Turcii ocupând întreg ţărmul mării şi cetăţile dela Dunăre, era normal ca flota de război să le aparţie lor. Aşa se face că nu avem, pentru veacul al XVI-lea şi cea mai mare parte din al XVII-lea, ştiri despre existenţa vreunei flotile româneşti. Odată însă cu strămutarea din nou a teatrului de război la Dunăre, în luptele cu Austriacii de o parte, cu Ruşii de alta, constatăm şi prezenţa vaselor de război. Ele patrulează pe Dunăre, în regiunile ameninţate, adică în Oltenia şi pe Dunărea maritimă, dela Brăila în jos.

Pe vremea lui Brâncoveanu, condica vistieriei înseamnă în anul 1698 cheltuielile făcute cu plata şi întreţinerea echipajului a două « caice » care patrulau în regiunea Rahova-Cerneţi. Fiecare caic, prevăzut cu un tun, avea 28 de vâslaşi (« chiriccii »), un pilot, (« dumengiu ») un tunar (« topciu ») şi unul sau doi ofiţeri (« căpitani »). Erau vase uşoare şi iuţi — cu 14 perechi de rame — capabile să intre în orice cotlon al Dunării, indiferent de vânt, un fel de « vedete rapide » cum am spune azi.

Mai târziu, pe vremea lui Alexandru Ipsilanti în Muntenia (1774—1782) şi a lui Grigore Ghica în Moldova (1774—1777), ţările noastre construesc fiecare, *pentru paza Dunării*, câte *un galion*, adică un vas de război mai mare, înarmat cu mai multe tunuri. Aceste vase sunt văzute la gura Siretului, în 1780, de către un agent polon care mergea spre Constantinopol. Echipajul galionului — galiongii — figurează în alaiul domnesc, la intrarea lui Nicolae Mavrogheni în Bucureşti (1786), mergând în rânduri de câte patru, în frunte cu căpitanul lor. Mavrogheni însuşi, un protejat al marelui amiral turc, era un preţuitor al

marinei. In luptele pe care le-a purtat, alături de Turci, împotriva Austriacilor, la Calafat, s'a folosit şi de flotila de Dunăre (12 Aprilie şi 26 Iunie 1790); după ce Austriacii ocupă ţara, comandantul lor, principele de Saxa Coburg, desfiinţează această flotilă, scoţând la mezat ultimul vas care mai rămăsese.

E interesant de relevat că atunci când, la 23 Noemvrie 1793, se înfiinţează o flotă comercială domnească pe Dunăre, ea este pusă «sub ascultarea şi ocârmuirea» marelui spătar, «*sub oblăduirea căruia este şi paza a tuturor marginilor ţării*». Probabil ca şi flota de război să fi ascultat tot de marele spătar, pe vremea lui Brâncoveanu, a lui Alexandru Ipsilanti şi a lui Mavrogheni.

Incercări de organizare militară în epoca Fanarioţilor. In răstimpul de peste o sută de ani cât ţine stăpânirea Fanarioţilor, răstimp de decădere sub raportul militar, întâlnim totuşi şi câteva încercări de organizare a oştirii. Ele se datoresc fie iniţiativei voevozilor, fie unui impuls venit din afară: mai toate sunt în legătură cu războaiele dintre Turci deoparte, Ruşi şi Austriaci de alta.

Grigore al II-lea Ghica, urmând pilda înaintaşului său din veacul al XVII-lea (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 123 şi vol. II ediţia a patra, p. 506), izbuteşte să-şi organizeze o oaste de peste şapte mii de oameni, înfăţişetoare. Cronicarul tradus de Amiras, relatând participarea domnului la expediţia de pedeapsă contra Tătarilor din Bugeac, în iarna lui 1727—1728, spune că acesta avea «multă şi frumoasă oaste, de vreme că slujitorii săi... au fost foarte miluiţi; ce, cu slujitorii de curte şi cu dărăbanii ageşti şi cu vânătorii şi cu panţirii ce erau cu leafă din ţeară, erau trei mii de oameni pedestrime; aşijdere şi călărime, boierînaşi, copii de casă, ce le făcuse Grigore Vodă. tuturor suliţi zugrăvite, cu prapure, armăşeii, aprozii şi alte rufeturi, cineşi cu steagul său (vezi şi fig. 47, 48 şi 49); Constantin Costachi cu toată slujitorimea hătmăniei şi cu alţi slujitori de ţeară ce-i făcuse cu leafă; Iordachi sărdarul de mazili cu toţi mazilii; şi călărimea s'au făcut patru mii de oameni; eară peste tot au fost şapte mii de oameni oastea lui Grigore Vodă, fără de curtea gospod şi fără de oamenii ce erau pe lângă boierii cei mari, având Grigorie Vodă şi 12 pusce cu săcăluşe».

O încercare de a-şi organiza oaste proprie face şi Grigore al III-lea Ghica (1774—1777), nepotul de frate al lui Grigore al II-lea Ghica: tradiţia militară a familiei Ghica se menţine deci. Numai că el nu izbuteşte s'o utilizeze; dinpotrivă, ea contribuie la pierderea celui ce o creiase. Intr'adevăr, un izvor grec, ocupându-se de sfârşitul lui Grigore Ghica, arată că printre motivele care au dus la uciderea lui, a fost pâra boierilor cum că are legături secrete cu Rusia şi *că şi-a făcut o oaste proprie* (καὶ ὅτι ἔκαμεν ἰδιόν του στράτευμα).

Fig. 47.— Steag ostăşesc dela Ieremia Moghilă, Domnul Moldovei (1595—1606). După un desen aflător în colecţiile Muzeului Militar din Bucureşti.

In timpul războiului ruso-turc din 1787—1792, se alcătuieşte *un corp de voluntari moldoveni, între Prut şi Nistru, sub comanda podpolcovnicului—deci locotenent colonelului—Nicoriţă.* Aflăm faptul din adeverinţa eliberată la 7 Martie 1827, de adunarea nobilimei basarabene, lui Timoftei Bulat, relativ la nobleţea neamului acestuia. Adeverinţa citează în primul rând «paşportul dat la anul 1790, Iulie 12, no. 318, supt iscălitura pod polcovnicului Nicoriţă, *ci au fost comandiru cohurtei volontireşti din Basarabia, că Theodor Bulat au fost cadet*». «Cohorta» cuprindea deci şi cadeţi sau aspiranţi la gradul de sublocotenent. Ea a fost, în unele privinţe, o anticipare a corpului de panduri al lui Tudor Vladimirescu, din

războiul ruso-turc dela 1806—1812. Adăogăm că Nicoriţă a participat şi la acest ultim război, fiind în 1808, locotenent-general.

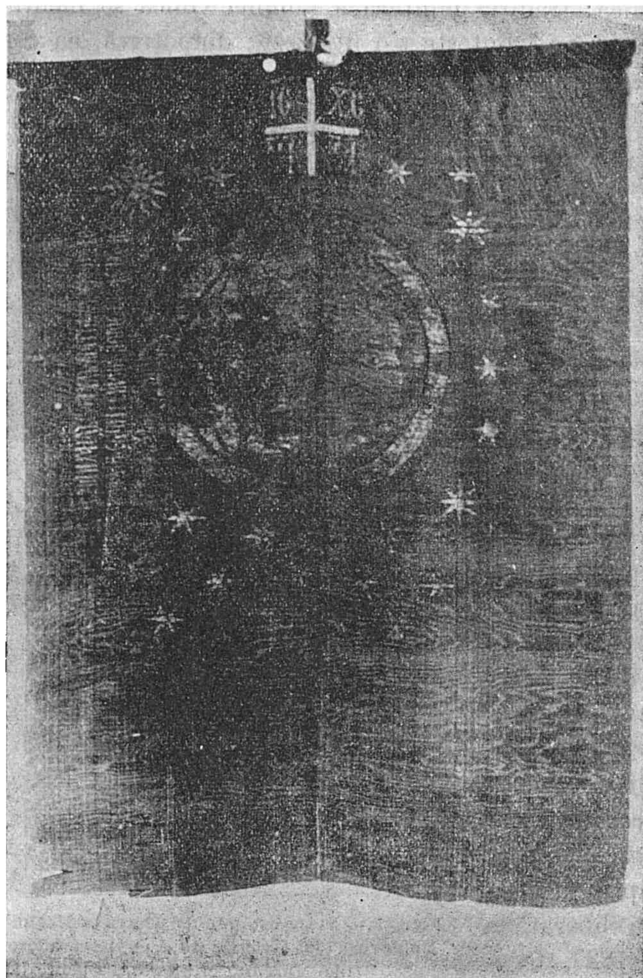

Fig. 48. — Steagul, de mătase grea, vişinie, al voevodului Mihail Radu (Mihnea al III-lea: 1658—1659). Inscripţia are următorul cuprins: « Io Mihail Radu, cu mila lui Dumnezeu ighemon al Ungrovlahiei şi arhiduce al părţilor învecinate ». (Muzeul Naţional din Beograd, Jugoslavia).

Paralel cu organizarea — sub auspiciile şi cu ajutorul Ruşilor — a corpului de volintiri moldoveni dintre Prut şi Nistru, are loc alcătuirea — din iniţiativa unui grup de boieri din Iaşi

(Aprilie 1788) şi sub auspiciile austriace — a unui corp similar de « volintiri » moldoveni; comandat de căpitanul Viţu, acest de al doilea corp e întrebuinţat la paza Prutului.

Fig. 49. — Steag ostăşesc moldovean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. In colţul din stânga, sus, o inscripţie în româneşte cu următorul cuprins: « Vitejia direaptă să biruiască » (Muzeul Militar).

In Muntenia o primă încercare face Constantin Mavrocordat, în timpul războiului turco-austriac din 1737—1739. El ridică un « *steag de boerime* », format din 57 de reprezentanţi ai familiilor mai de seamă; între ei este şi Pârvu Cantacuzino Măgureanu,

viitorul conducător al « volintirilor » din 1769. Ridică apoi un steag din « copiii den casă cei mari », 52 cu toţii, « cei mici » fiind numa 8. La aceştia se adaogă diferite corpuri de slujitori, între care « mocanii » şapte steaguri, în partea muntelui, « saragelele », opt steaguri, « neamţii de poartă » aşadar cei care păzeau intrarea în curtea domnească, un steag, « slujitorii Focşanlâi » patru steaguri şi alţii. In totul 2375 de oameni, ostaşi şi căpetenii.

Cu prilejul războiului ruso-turc din 1768—1774, se alcătuieşte, pentru prima dată un corp de « volintiri » sub comanda spătarului Pârvu Cantacuzino, amintit mai sus. Format însă din elemente disparate, el nu are o forţă combativă deosebită. Intr'o ciocnire cu Turcii, superiori în număr, lângă Comana, Pârvu este ucis (1769).

O încercare mai importantă de a organiza o oştire de ţară face Nicolae Mavrogheni, cu prilejul războiului din 1787—1792. El întocmeşte 90 de steaguri mari şi 6 steaguri mici de seimeni, 8 steaguri de scutelnici, 4 steaguri de arnăuţi, un steag « spătăresc » şi unul « căpitănesc ». In totul, zece mii trei sute cincizeci de oameni, în afară de « slujitorii » dela marginile ţării. Ostaşii primeau soldă lunară; se organiză aprovizionarea şi se instituiră depozite. Mulţumită acestei forţe armate şi a detaşamentelor trimise de Turci, Mavrogheni care avea comanda supremă în Muntenia, putu în 1788 să reziste Austriacilor, ba chiar îi sili să se retragă din mănăstirile Sinaia, Cozia şi Tismana pe care le ocupaseră la început (vezi şi fig. 50). El avu unele succese şi în Moldova, aproape de Vaslui şi în valea Trotuşului (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 299—300). Dar lupta dela Martineşti (22 Septemvrie 1789), la care alături de marele vizir, participă şi Mavrogheni cu o parte din ostaşii lui, înseamnă o victorie hotărâtoare pentru armata ruso-austriacă; voevodul muntean e silit, puţin după aceea, să se retragă peste Dunăre.

Noi încercări de organizare au loc în timpul războiului ruso-turc următor (1806—1812). Constantin Ipsilanti, reinstalat în domnie de armatele ruseşti, hotărăşte înfiinţarea unui corp de oaste pământeană, cu uniforme căzăceşti; printre noii ostaşi e, în Oltenia, Tudor Vladimirescu; acesta va ajunge, în 1810, comandantul « primului batalion de panduri » iar în 1811 va conduce spre Calafat un corp de « peste şase mii de panduri ».

21

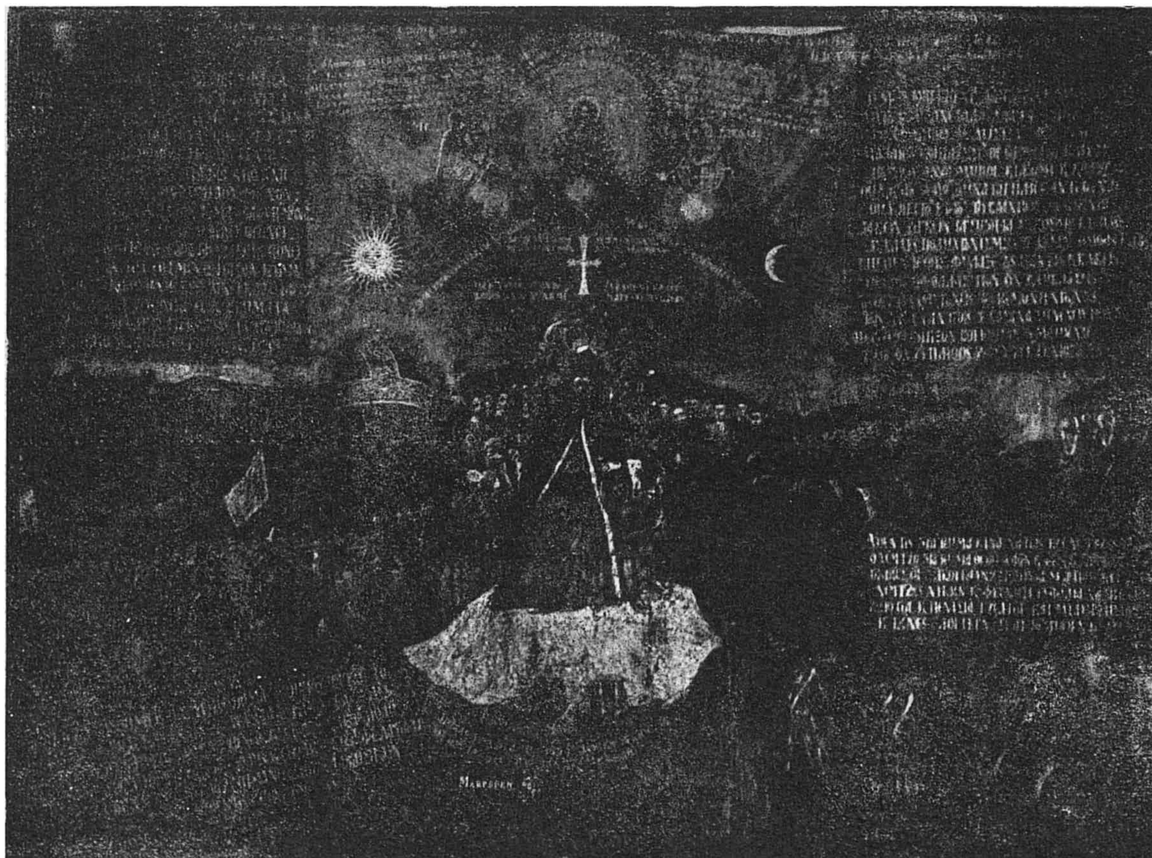

Fig. 50. — Voevodul Mavrogheni răsplătind armatele victorioase: tablou în ulei, contemporan. La picioarele Domnului sunt câțiva saci cu bani. Dinspre dreapta, jos, se apropie ostașii ținând de păr sau purtând în vârful sulițelor capete tăiate de ale dușmanilor. Inscripțiile sunt în limba greacă.

Totdeodată se înființează — pentru scurt timp însă — și un corp de « dragoni » moldoveni, purtând pe coifuri stema Moldovei, precum și un « polc » adică un regiment de husari « negri » munteni. Mai erau și un « polc » de Sârbi, numit al lui Caragheorghe, având steagul lui deosebit, și un polc « elin » sub comanda maiorului Pangal. Cu puțin înainte de a părăsi Principatele, în vara lui 1812, comandantul rus, amiralul Ciceagov, trimite divanului muntean — la 10 Iulie — și celui moldovean — la 14 Iulie — câte un proect de organizare a unor armate naționale românești: ele urmau să se opună încercărilor austriace sau turcești de a ocupa țările noastre și să mențină, în acelaș timp, ordinea internă. Armata munteană urma să se alcătuiască din « miliții » și « gărzi cetățenești »; mițiile trebuiau să cuprindă un corp de « panduri » — 5000 de oameni, recrutați în satele Olteniei și un corp de « catane » — 15.000 de oameni, recrutați în satele din Muntenia propriu zisă. Gărzile cetățenești erau să fie recrutate exclusiv din orășeni. Precipitarea retragerii armatei ruse — din cauza campaniei lui Napoleon — făcu să nu se mai dea însă nici o urmare acestui interesant proect.

Armamentul. Vechile arme ale veacurilor XV și XVI continuă a fi întrebuințate; ostașii se folosesc încă, în veacul al XVII-lea, de arcuri, săgeți, sulițe și topoare; se întrebuințează încă, în vorbirea curentă și în acte, termeni în legătură cu aceste arme ca « pestreala » sau « pistreala » adică bătaia săgeții și « fărcușul » sau teaca săbiei; săhăidăcarii continuă să facă « săhăidace » adică tolbe sau, cu vechiul termen latin, « cucure » pentru purtatul săgeților. Dar locul întâi îl ocupă acum *armele de foc*, tot mai numeroase, mai variate și mai perfecționate. Ele hotărăsc adesea soarta bătăliilor. Armata trimisă în 1653 de Matei Basarab la Focșani ca să întâmpine pe Vasile Lupu, trebuie să se retragă din fața acestuia, « căci — ne spune cronica — n'avea arme cu foc ». Incă în veacul anterior, bătălia dela Cahul fusese pierdută și pentrucă artileria lui Ioan Vodă Viteazul nu mai putuse trage, praful de pușcă fiind udat de o ploaie mare, pornită între timp.

Tunurile se diferențiază după rolul pe care au a-l îndeplini; ele poartă nume deosebite. Termenul generic rămâne acela vechiu de « pușcă »; în cronicele moldovene se amintesc, în mai multe

rânduri, « puşcele cele mari şi mici ». Astfel, la prima înscăunare a lui Dimitrie Cantemir (1693), Neculce ne spune că « au început a slobozire puscele cele mari »; iar la un « şinlic » adică la o demonstraţie de bucurie, sub Constantin Duca Vodă, în 1695, s'au slobozit « puşcele cele mari şi mici ».

Tunurile de asediu sau de cetate se numeau, cu un termen turcesc, « *balimezuri* » sau *baliemezuri*; când se restituie Polonilor cetatea Cameniţei (1699), Antioh Cantemir merge şi el cu oastea acolo « şi cu câteva perechi de bivoli pentru rădicarea balimezurilor »: aşa citim în cronica lui Neculce. Miron Costin aminteşte de asemenea într'un loc de « 60 de puşci... tot de cele mari, ce se zic baliemezuri ».

Mortierele purtau numele de *pive*; cuvântul e, se pare, de origine latină (*pilla); *proectilelor* aruncate de aceste tunuri li se spunea, cu un termen turcesc, *cumbarale*. Descriind lupta dela Stănileşti, la care a participat ca hatman al lui Dimitrie Cantemir, Neculce arată că « aruncau Turcii şi cumbarale de cele mari şi suindu-se sus, nu apucau să cadă jos şi se spărgeau; şi deşi cădea vreuna, cădea în laturi şi nu nemerea în obuz » adică în formaţia de luptă rusească. « Zicea împăratul moschicesc — continuă Neculce — că are şi el două cumbarale de cele mari făcute cu alt meşteşug, cu otravă, care îl ţinea una câte cincizeci pungi de bani (25.000 lei !) şi se căia că n'au luat mai multe... că acel fel de cumbarale sunt nu numai hierele ce sunt într'însele să fie otrăvite, ce şi mirosul pre cine agiunge, cade de moarte ». E vorba, aşa dar, de proectile cu gaze toxice. Asemenea « combarale cu otravă » a întrebuinţat Petru cel Mare şi la asediul cetăţii Riga; aruncând de acel fel de combarale în cetate — povesteşte Neculce — i-au lovit pre Svezi (Suedezi !) o moarte, cât le-au căutat numai a se închinare, că se spăriese că n'a mai rămânea nime dintr'înşii ».

Obuzierelor sau tunurilor cu tragere curbă, li se spunea *pusci huşniţe*. Cuvântul e de origine germană: Haubitze şi înseamnă « obuzier »; la noi se pare însă că a ajuns prin intermediul Cehilor sau Polonilor (houfnice).

Tunurile mici, cu tragere directă, se mai numeau şi *săcăluşe* sau *ţăcălaşe* (din ungurescul szakallás). Când Vasile Lupu, fugind din faţa lui Gheorghe Ştefan, se oprise pe malul stâng al Nis-

trului, târgoveţii din Hotin «au slobozit... un sacaluş» asupra Domnului; «den care săcăluş — adaogă Miron Costin — glonţul foarte pe aproape de Vasile Vodă au lovit». Iar într'un inventar al mănăstirii Tismana citim: «7 tunuri mari, 24 ţăcălaşe mai mici».

Amintim, în sfârşit, ca o curiozitate, şi *puşcele de apă* de care s'au folosit nişte Cazaci, Leşi şi Moldoveni prădalnici, ca să stingă focul, aprins tot de ei, la mănăstirea Putna, sub Constantin Cantemir (1685—1693). Aceste tunuri, pomenite de Neculce într'«O seamă de cuvinte», împroşcau în loc de proiectile, apă, fiind precursoarele pompelor moderne.

Termenul de *tun*, cu înţelesul de astăzi, e întrebuinţat în prima jumătate a veacului al XVIII-lea de cronicarii Neculce şi Amiras. Cel dintâi, descriind expediţia din 1672 care a dus la cucerirea Cameniţei, spune: «trecut-au Impărăţia Dunărea şi de acolo au purces spre Prut cu multă oaste *şi cu multe tunuri grele şi mari*; şi la un tun puneau câte optzeci de bivoli; unele erau şi mai mici...». Amiras, referindu-se la campania din 1673, împotriva Hotinului, arată că Leşii «au început a bate din tunuri, din pusce». Amândoi termenii sunt întrebuinţaţi aci în înţelesul lor de azi. Se ştie că în veacurile XVI—XVII, puştilor li se spunea *sineţe* (din vechi slavicul sviniţi = plumb), cuvântul puşcă însemnând, aşa cum am arătat mai sus, tun. În afară de sineaţă, mai întâlnim, în veacul al XVIII-lea, şi termenii *flintă* (de origine germană: Flinte!) şi *inicercă*. Neculce aminteşte, în legătură cu lupta dela Stănileşti, de «flintele Moscalilor»; despre inicerce adică puştile Ienicerilor turci, spune că erau «mai lungi şi de fier mai bun decât ale Moscalilor.

«Sineţarii» sunt amintiţi încă de pe vremea lui Petru Rareş (vezi vol. II, ed. 4-a, p. 515); la începutul veacului al XVII-lea exista în Moldova, un corp de sineţari domneşti, în frunte cu un vătaf. «Ionaşco, vătav de sîneţari» participă la o restabilire de hotare a moşiilor Trebujeni şi Oxintiia din Orhei; documentul poartă data «c. 1617», Iulie 25; acelaşi personaj apare şi într'un act din 18 Iulie 1617.

Pistolul s'a introdus la noi, după câte se pare, în prima jumătate a veacului al XVII-lea; nu e exclus însă ca unii domni precum Despot Vodă care servise în armatele apusene, sau Petre

Cercel, să-l fi cunoscut şi întrebuinţat, încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Intre mărfurile, în valoare de 12.000 de fiorini, pe care le importa, în 1646, Matei Basarab, dela Nüremberg şi dela Viena pentru uzul său personal şi al rudelor sale, se află şi « două perechi de pistoale » (zway paar pistolen). Iar la moartea lui Mihnea al III-lea, în Ardeal, între lucrurile ce-a lăsat — inventariate la 6 Aprilie 1660 — figurează şi « trei perechi şi jumătate de pistoale ». Constantin Şerban Basarab, când a ocupat, în 1659, pentru puţină vreme, tronul Moldovei, avea şi « două steaguri de Unguri »; în lupta de lângă Iaşi, aceste steaguri nu s'au purtat însă de loc bine: fugeau, « dela o vreme, numai de un Tătar »; « şi fugind, *dau înapoi den pistoale în sus*, nevăzând unde dau ». Termenul *pistol* e de origine italiană, dela localitatea Pistoia, în Toscana, unde această armă s'a fabricat de predilecţie. Turcii, în campaniile purtate pe la noi, s'au folosit de tot felul de pistoale, dela cele mai simple până la cele mai împodobite, cu sidef, abanos, aur sau argint; aşa s'a născut zicala populară: « cum e Turcul şi pistolul ».

S'au fabricat arme de foc la noi în veacul al XVII-lea? Un răspuns sigur e greu de dat, pentru Muntenia şi Moldova, deoarece n'avem suficientă informaţie. Cronica munteană afirmă că Mihnea al III-lea, îndată după suirea sa pe tron (1658), începu a face « steaguri multe şi tunuri şi erbării multe şi palancă împrejurul mănăstirii Radului Vodă ». Iar Dimitrie Cantemir afirmă în *Istoria Cantacuzinilor şi a lui Brâncoveanu* că Şerban Cantacuzino, pregătind o oaste însemnată împotriva Turcilor, « a pus de s'au turnat patruzeci de tunuri ». Inseamnă aceasta oare că s'au turnat tunurile *în ţară*, aşa cum făcuse, în veacul al XVI-lea, Petru Cercel? Sau şi le-au procurat, pe bani, de peste hotare? Cert este numai că în Transilvania, oraşele săseşti fabricau atât tunuri cât şi puşti; de aci se aprovizionau adesea domnii noştri. La 26 August 1641, Matei Basarab scrie lui Gheorghe Rákoczy I, principele Transilvaniei, rugându-l să poruncească *turnătorului de tunuri* să-i toarne « anul acesta » clopotele comandate. Ştim deasemenea că Gheorghe Ştefan şi-a înzestrat armata cu tunuri, bune şi mari, turnate la Lwów, în Polonia.

In ce priveşte praful de puşcă, este sigur că el se lucra *în tustrele ţările*. Silitră exista din abundenţă atât în Moldova cât şi în

Muntenia (vezi mai sus, p. 561 şi 612); sulful nu lipsea de asemenea. Se putea deci fabrica « pravul » sau « iarba » şi într'adevăr întâlnim în documente asemenea meşteri « prăvari ». În Iaşi, exista, la finele veacului al XVII-lea, o « ierbărie » adică o fabrică, eventual un depozit de praf de puşcă. Neculce spune că un sârb mercenar anume Dimaiurucu « au venit aici în ţeară în Moldova de au fost başbulucbaşu la Constantin Duca Vodă (1693—1695 şi 1700—1703) şi au pierit şi el de foc împreună cu Totoescul vel căpitan, *când s'au aprins erbăria în Iaşi* ». Numele de « erbării » se da însă şi căruţelor sau chesoanelor care cuprindeau praful de puşcă şi care însoţeau tunurile în deplasările armatei. În acest înţeles e întrebuinţat cuvântul în pasagiul de mai sus privind pe Mihnea al III-lea; acelaşi înţeles are el şi în cronica munteană care, relatând revolta seimenilor împotriva lui Matei Basarab, afirmă că aceştia « i-au laut tunurile şi *erbăriile* şi le-au scos afară den târg ».

În asediul cetăţilor, în războaiele dintre Turci de o parte, Ruşi şi Austriaci de alta, se întrebuinţează tot mai mult minele sau, cu termenul turcesc de atunci, *lagumurile*.

Înmulţirea armelor de foc şi creşterea însemnătăţii lor face să scadă *însemnătatea militară* a păturii de mici proprietari şi în genere a tuturor acelor elemente care nu-şi pot procura asemenea arme. În secolul XIV, când ostaşii se băteau exclusiv cu arme albe, ca şi în al XV-lea, când ele ocupă încă un loc precumpănitor şi când micul proprietar rural poate să-şi fabrice singur sau prin ţiganii meşteri locali armamentul de care are nevoie, însemnătatea militară a acelei pături e considerabilă; cu ajutorul ei câştigă Basarab Intemeietorul, Vlaicu Vodă, Mircea cel Bătrân şi Ştefan cel Mare bătăliile. Iar când nevoia o cere, când se ridică « oastea cea mare », se face apel chiar şi la ţărănimea fără pământ. Începând însă cu veacul al XVI-lea, mai ales din a doua jumătate a lui înainte, când armele de foc încep să-şi impună supremaţia, armata capătă tot mai mult un *caracter tehnic*, necesitând, pe de o parte, cunoscători ai acestor arme, adevăraţi meşteşugari ai războiului — deci *lefegii* sau *mercenari*, pe de alta, *fonduri importante* pentu plata lor şi pentru cumpărarea sau fabricarea noilor arme. Aşa se face că numărul mercenarilor creşte; armata lui Mihai Viteazul cuprinde un contingent foarte însemnat de asemenea

ostaşi; Radu Şerban şi Matei Basarab în Muntenia, Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan în Moldova au şi ei numeroşi mercenari sau lefegii.

Cetăţile. În epoca dintre 1601 şi 1821 cetăţile nu mai au pentru organizarea militară română însemnătatea pe care o avuseseră în secolele anterioare. În primul rând, cele mai importante dintre aceste cetăţi, acelea dela marginile ţărilor, sunt mai toate în mâna Turcilor; singura care mai rămăsese Moldovei, Hotinul, este şi ea luată în 1713, formându-se o nouă raia (vezi vol. III, ed. 2-a, p. 227).

Ocuparea ei coincide cu începutul epocei fanariote şi contribue în chip însemnat la anularea oricărei veleităţi de politică externă proprie; Domnul Moldovei ajunge de fapt un prizonier. De acest lucru îşi dăduseră seama Petriceicu Vodă şi Grigore Ghica atunci când, veniţi cu armata turcă în 1673 şi tăbărîţi lângă Hotin, hotărîseră să cheme pe Leşi « ca să nu apuce a se aşeza în cetatea Hotinului Paşă, pe cum se aşezase în Cameniţa; *că aşezându-se în Hotin, de aci în Moldova n'are de ce mai domni Domn* ».

Cât despre cetăţile din interior, ele ne servesc — asemenea mănăstirilor întărite — mai mult ca loc de adăpost în vreme de năvălire decât ca puncte de rezistenţă. De altfel, tocmai pentru a le scădea valoarea ca eventuale atari puncte, ordonă Turcii, în urma răscoalei din 1673, a lui Petriceicu Vodă, când detaşamente de lefegii nemţi ocupaseră câtva timp Suceava şi Neamţul, ca aceste cetăţi să fie stricate. Ordinul se execută, extinzându-se şi asupra Hotinului; totuşi stricăciunile nu fură decât superficiale, deoarece cetăţile putură să slujească şi mai departe; astfel, Neamţul, apărat numai de o mână de vânători, se împotrivi în 1691, timp de patru zile, numeroasei oştiri a regelui polon Ioan Sobieski.

Acelaşi lucru se întâmplă şi în Muntenia; după răscoala lui Mihail Radu sau Mihnea al III-lea (1659), instalându-se noul domn Gheorghe Ghica, Turcii dădură ordin — şi el fu adus la îndeplinire — ca întăriturile Târgoviştei să fie dărâmate.

În Transilvania şi în Banat, Austriacii modernizează vechile întărituri sau fac altele nouă, potrivit concepţiilor introduse de Vauban, celebrul inginer militar al lui Ludovic al XIV-lea. La Alba-Iulia, pentru ridicarea acestor noi întărituri, se dărâmă în 1714, mănăstirea Sf. Treime, zidită de Mihai Viteazul şi devenită apoi reşedinţa episcopului unit.

Austriacii au ridicat unele întărituri şi în Oltenia, în timpul dominaţiei lor acolo (1718—1739); nefiind construite în piatră, ele n'au durat însă. Aceeaşi soartă au avut şi întăriturile înjghebate în unele puncte din Muntenia (la Perişani, la Câmpulung, la Târgovişte) în timpul campaniilor contra Turcilor.

O importanţă sporită, sub raportul militar, joacă, în schimb,

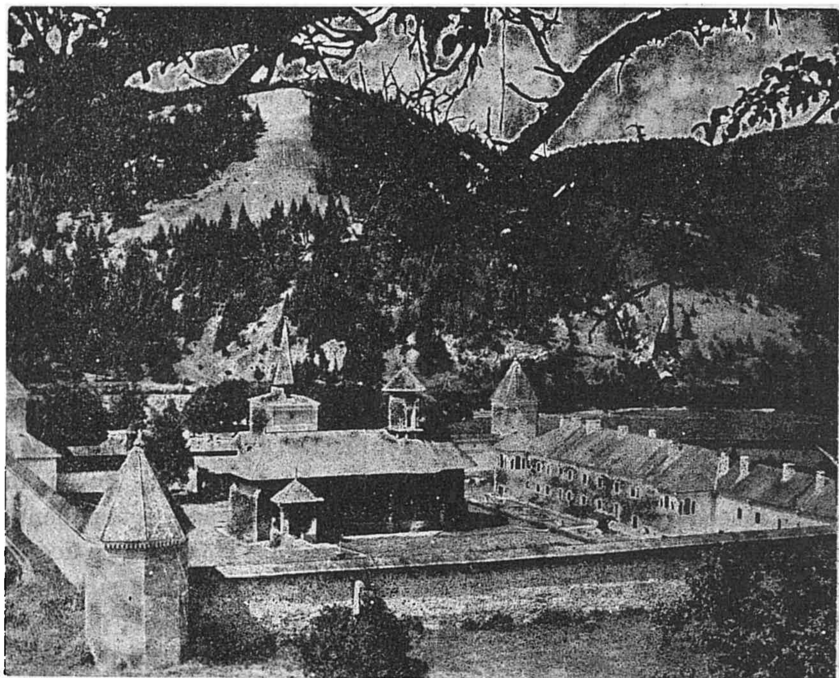

Fig. 51. — Mănăstirea Suceviţa din Bucovina, ctitoria Movileştilor. Întărită cu ziduri puternice prevăzute cu turnuri, ea putea servi şi ca loc de adăpost, în vremuri de primejdie.

în veacurile XVII—XVIII, *mănăstirile* noastre. În Moldova, mănăstirile Agapia, Secu şi Hangu îngăduiră unor detaşamente polone, lăsate de Sobieski, în 1691, să reziste *ani de zile*; mai târziu, sub Mihai Racoviţă, mănăstirile Caşin şi Miera adăpostiră cătanele austriace care-l atacaseră şi partizanii băştinaşi ai acestora; trebuiră două atacuri, la luni de zile interval, în 1717, pentru ca cea dintâi să cadă; domnul însuşi îşi găsise scăparea în mănăstirea Cetăţuia (vezi şi fig. 51). În Muntenia, Matei Basarab

susţinu în Septemvrie 1631, un adevărat asediu în mănăstirea Tismana împotriva urmăritorilor lui Leon Vodă. Acest lăcaş, se putea de altfel bine apăra; Radu Şerban îl întărise cu trei tunuri sau « puşci ». « Pentrucă aceste trei pusci — spune Domnul în actul de danie din 1 Iulie 1605 — le-am cumpărat Domnia Mea pe banii Domniei Meale şi le-am pus Domnia Mea să stea în sfânta mănăstire, să-i fie de a sa apărare de oameni răi şi să stea acolo în vecie ». Potrivit unui inventar ulterior, Tismana avea: « 7 tunuri mari » şi « 24 ţăcălaşe mai mici »; armamentul sporise deci cu timpul. În războiul dintre Austriaci şi Turci, terminat prin pacea dela Şiştov, cei dintâi ocupară în 1788, pentru câtva timp, mănăstirile Tismana, Cozia şi Sinaia, făcând din ele puncte de spirijin. La mănăstirea Secul, în Moldova, avu loc ultima rezistenţă a lui Iordache Olimpiotul, unul din şefii mişcării eteriste.

Tot ca locuri de apărare, dar pentru scurtă vreme şi puţină lume, au servit şi *culele* precum şi unele *curţi boiereşti întărite cu ziduri*. Cele dintâi erau case înalte, solid construite, cu ziduri groase, şi având ferestre strâmte numai la ultimul sau ultimele etaje; tot la ultimul etaj era şi un cerdac de unde se vedeau până departe împrejurimile şi se putea împiedeca, cu săgeţi sau cu arme de foc, accesul uşei de intrare. Această uşă, mică, solid ferecată, prevăzută cu drugi interiori, nu putea fi uşor stricată (vezi fig. 52 şi 53). Numele culei e de origine turcească (kule) şi înseamnă « turn »; compară cu yedikule = şapte turnuri, vestita închisoare din Constantinopol. Forma obişnuită a culelor oltene e cea pătrată sau uşor dreptunghiulară; ca exemplu poate servi cula dela Măldăreşti, din judeţul Vâlcea. În ce priveşte curţile boiereşti întărite cu ziduri, citám pe aceea dela Brâncoveni, proprietatea lui Matei Basarab.

Influenţa turcească în terminologia militară. Creşterea progresivă a influenţei turceşti în ţările noastre, în perioada dintre 1601 şi 1821, s'a manifestat, cum era natural, şi în domeniul militar. Am avut în garda veovozilor şi între « slujitori », soldaţi turci şi tătari — *beşlii*, sub *beşli-aga*, *peicii*, *satârii* şi *lipcanii;* am introdus arme turceşti: săbiile încovoiate, *iataganele* şi *hangerele*, am adoptat *terminologie turcească*, fie pentru a desemna elemente noi, fie pentru a înlocui vechii termeni militari. Astfel, căpitanilor li se

spune acum *bulucbaşi*, marii căpitani fiind tot una cu *baş buluc başii*; hotnogii sunt numiţi şi *iuzbaşi*; între căpeteniile mari ale oştirii este *serdarul*, căruia i se adaogă uneori *serdarul de mazili*; încă din veacul al XVI-lea exista *aga*.

Dintre micii comandanţi cităm pe *odobaşi* şi *ceauşi*, inferiori căpitanilor; dintre ostaşi, pe lângă mai vechii seimeni sau *segbani*,

Fig. 52. — Cula lui Duca dela Măldăreşti, judeţul Vâlcea. Ferestrele dela primul etaj nu par a fi fost dela început.

pe *arnăuţi* şi pe *saragele* (de aci numele de familie Saragea!). Artileria cuprinde *balimezuri*, *fişicuri* sau cartuşe *ghiulele*, *cumbarale* şi *gephanaua* sau arsenalul; lucrările de fortificaţie *meterezuri*, *lagumuri* sau mine, *tabii* sau băşti de pământ, *pălănci*, cum era aceea dela Radu-Vodă, din Bucureşti; un fel de cetăţi sunt şi *culele*. Harnaşamentul poartă numele de *rafturi*, cortul acela de *saivan*; în loc de provizii se spune *zaherea*. Flotila de Dunăre e alcătuită cin *caice*, *galioane* şi *şăici*; se mai întrebuinţează şi *ceamuri* şi *ghimii* (cf. gârla Ghimiia între Brateş şi Dunăre!) care, câteodată, sunt trase la *edec*. Muzica domnească,

imitată după aceea a sultanului, poartă două nume: *tabulhana* şi *mehterhanea*; ea are în frunte un *mehterbaş*.

Dar din toată această terminologie nu a rămas decât foarte puţin în limba noastră. Introdusă din cauza influenţei politico-militare, ea se menţine atâta vreme cât se menţine şi aceasta din urmă. Pe de altă parte, schimbarea organizării armatei, după modele apusene, ca şi schimbarea armamentului, a dus la schimbarea termenilor respectivi. Aşa se face că astăzi moştenirea turcă în domeniul militar e foarte redusă, pe când în alte domenii ea s'a păstrat mult mai bine.

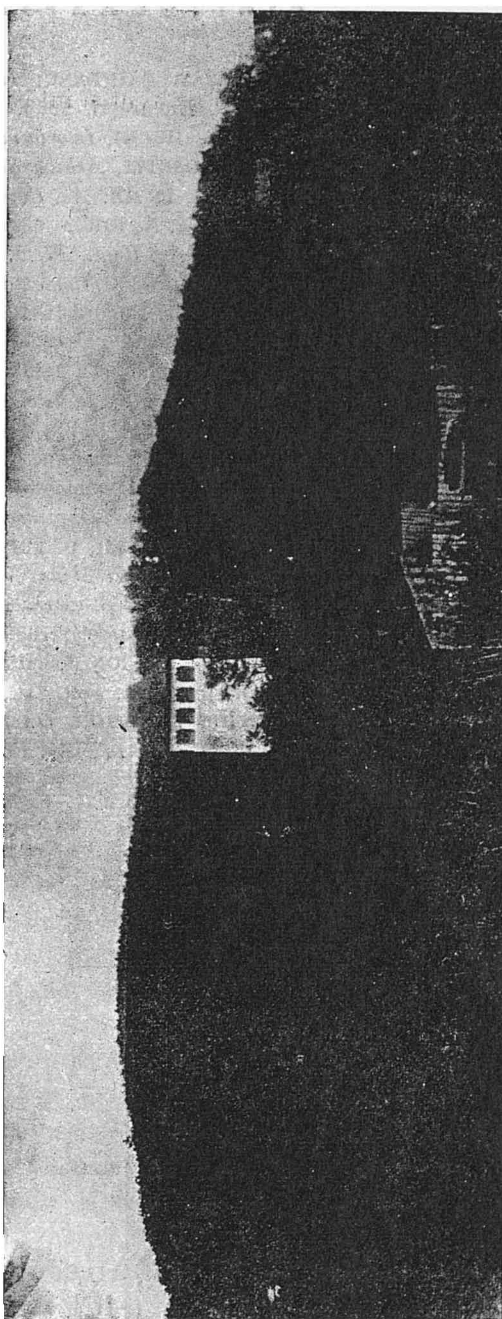

Fig. 53. — Cula Crăsnaru, din comuna Groşerai, Judeţul Gorj.

BIBLIOGRAFIE

Organizarea militară. 1. LAZĂR ŞĂINEANU, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, I—II, Bucureşti, 1900, CCCXXXV + 407 + 279 p. in 8°; 2. LOCOT-COMANDOR C. CIUCHI, *Istoria marinei române*, Constanţa, 1906, 392+VII p. in 8°; 3. RADU ROSETTI, *Arhiva Senatorilor dela Chişinău şi ocupaţia rusească dela 1806—1812*, în *An. Ac. Rom.*, *Mem. Secţ. Ist.*, s. 2, t. XXXI (1908—1909), p. 581—724; 4. N. IORGA, *Ceva despre ocupaţiunea austriacă în anii 1789—1791*, în *An. Ac. Rom.*, *Mem. Sect. Ist.*, s. 2, t. XXXIII (1910—1911), p. 211—265; 5. C. GIURESCU, *Comentarii la Descriptio Moladviae* curs litografiat şi editat de G. Janet, Bucureşti, 1915, 544 p. in 8° (cu multe erori datorite editorului, textul nefiind corectat de autor); 6. N. IORGA, *Istoria armatei româneşti*, vol. II, Bucureşti, 1930, 256 p. in 8°; 7. General R. ROSETTI, *Ştiri mărunte şi note relative la istoria armamentului la noi*, în *Mem. Secţ. Ist.*, *Acad. Rom.*, t. XI (1931), p. 23—29; 8. R. ROSETTI, *Evoluţia mijloacelor şi a chipului de făptuire a războiului, dela moartea lui Ştefan cel Mare până la a lui Matei Basarab*. I. *Armamentul*, în *Mem. Secţ. Ist.*, *Acad. Rom.*, s. III, t. XI (1931), p. 165—199; II. *Organizarea*, Ibidem, p. 247—280; IV. *Fortificaţiunea*, Ibidem, t. XII (1932), p. 291—33; 9. ŞTEFAN CHICOŞ, *Cum se făcea aprovizionarea armatelor lui Mihai Viteazul, Matei Basarab şi Nicolae Mavrogheni*, Bucureşti, 1939, 80 p. in 8°; 10. CONST. GRECESCU, *Căpeteniile oştirii moldovene la 1757*, Bucureşti, 1939, 6 p. in 8°. (Extras din Bul. Muzeului Militar, II, 2—3); 11. ION I. NISTOR, *Primele încercări de restaurare a oştirilor pământene*, în *Mem. Secţ. Ist.*, *Ac. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 15—33; 12. ION I. NISTOR, *Un proect de organizare a oştirilor pământene din 1812*, în *Mem. Secţ. Ist.*, *Ac. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 149—163.

Vezi şi p. 737 Nr.

VIEAŢA CULTURALĂ. I

Manifestările culturale românești în intervalul dintre 1601 și 1821, întrec cu mult pe cele politice.

In istoria noastră, răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul şi răscoala lui Tudor Vladimirescu este însemnat mai ales prin *manifestările sale culturale*. Cele politice — războiae, tratate, alianţe — au mai puţină însemnătate şi mai puţin răsunet, deoarece, în această privinţă, Muntenia şi Moldova atârnă tot mai mult de Turci, nu mai au *libertatea* de acţiune ànterioară, iar Transilvania, depinzând de Inalta Poartă în veacul al XVII-lea, ajunge, după 1699, sub dominaţia austriacă. Dar dacă însemnătatea politică scade, în schimb, în domeniul culturii, spiritul românesc, eliberat de influenţa slavonă, îşi găseşte forme de manifestare noui, alese şi puternice. Acum se iveşte conştiinţa limpede a *originei noastre latine* şi a *unităţii neamului nostru*; acum se scriu *cronicile în graiul ţării*, acum se fixează *limba literară*, acum *învăţământul se desvoltă*, extensiv şi intensiv, iar *arta*, *bisericească și laică*, *înflorește*, dând adevărate capo-d'opere de gust şi eleganţă.

Cultura unei epoci este rezultanta unei serii întregi de factori. In primul rând vin, evident, *operile originale*, în literatură, ştiinţă şi artă. Ele sunt dovada *puterii de creaţie* şi a *originalităţii* acelei epoci. Urmează apoi *traducerile* şi *adaptările* care fac accesibile creaţiile celorlalte neamuri şi contribuie, uneori, la *îmbogăţirea* limbii. Se adaogă, după aceea, *tiparul* care îngăduie *difuzarea* lucrărilor, originale sau traduse, în marile masse ale poporului, constituind prin însuşi acest fapt, un mijloc de *unificare* a limbii

și a mediului cultural; în această ultimă privință trebue relevat rolul *periodicelor*. Nu mai puțină însemnătate are *școala* — mijlocul cel mai bun de ridicare a nivelului cultural — și complementele ei firești: *manualul școlar* și *biblioteca*. Menționăm, în sfârșit, *societățile literare, științifice și artistice*, urmărind promovarea ramurei respective și difuzarea ei în cercuri cât mai largi.

In anumite perioade, fericite, toate elementele pomenite mai sus, există simultan, în număr mare și bogată diversitate: sunt perioadele de înflorire culturală. In altele, constatăm numai o parte din aceste elemente.

Intotdeauna însă, în orice epocă sau perioadă, hotărîtoare rămâne *personalitatea*, acea întrupare reprezentativă, înzestrată cu putere de creație, mergând dela talent până la geniu, capabilă să dea lumii valori noi în fond și în formă. Personalitățile sunt, în ultimă analiză, determinante pentru desvoltarea culturală a unei epoci, cum sunt determinante și pentru desvoltarea politică. Ele creează seria de factori amintită mai sus, ele sunt garanția succesului.

Ținând seamă de toate acestea, putem deosebi în răstimpul dintre 1601 și 1821 patru epoci de înflorire culturală; este dela sine înțeles că limitele cronologice ale acestor epoci — fixate potrivit unor fapte culturale mai de seamă sau caracteristice — au totuși o valoare *relativă*.

1. *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu* (1620—1660). Incepând cu cronograful român al lui Moxalie și mergând până la data cea mai târzie a alcătuirii cronicii lui Simion Dascălul, această epocă are ca personalități reprezentative în Moldova pe cronicarul *Grigore Ureche*, pe Mitropolitul *Varlaam* și pe *Eustratie logofătul*, în Muntenia, pe învățatul boier *Udriște Năsturel*, cumnatul lui Matei Basarab, în Transilvania, pe Mitropolitul *Simion Ștefan*. Tot în această epocă, trăiește, în afara hotarelor, la Kiev, vestitul Mitropolit *Petru Movilă*, din familia domnitoare a Moldovei.

2. *Epoca lui Șerban Cantacuzino*, *Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir* (1673—1729); ea începe cu tipăriturile Mitropolitului moldovean *Dosofteiu* și se încheie cu moartea cronicarului muntean *Radu Popescu*. Celelalte personalități reprezentative sunt: în Moldova, cronicarii *Miron Costin* și fiul său *Nicolae* precum și istoricul *Dimitrie Cantemir*; în Muntenia Mitropolitul

Antim Ivireanul, Episcopul *Damaschin*, cronicarii *Stoica Ludescu* și *Radu Greceanu* și istoricul *Constantin Cantacuzino*. Un loc deosebit ocupă moldoveanul *Nicolae Milescu*, a cărui activitate culturală s'a desfășurat, în mare parte, dincolo de hotare și anume în Rusia.

3. *Epoca lui Constantin Mavrocordat în Principate, a lui Inochentie Clain în Transilvania* (1730—1769). Incheiată cu moartea voievodului iubitor de cultură, această epocă are ca personalități reprezentative pe cronicarul *Ioan Neculce* în Moldova și pe însuși *Inochentie Clain* în Transilvania.

4. *Epoca Școalei Ardelene* (1780—1821), caracterizată prin activitatea celor trei reprezentanți de seamă a acestei școale: *Samuil Clain*, *Gheorghe Șincai* și *Petru Maior*; în Moldova, personalități proeminente sunt mitropolitul *Iacov Stamate*, și *Gheorghe Asaki;* în Muntenia, cronicarul *Mihail Cantacuzino* apoi poetul și cronicarul *Ianache Văcărescul*, iar, la sfârșitul epocei, profesorul *Gheorghe Lazăr*.

Activitatea culturală n'a fost egal răspândită în aceste epoci, în tustrele țările românești; ea n'a avut pretutindeni aceeași intensitate. In prima epocă, locul de frunte îl ține Moldova, după care vine Muntenia și apoi Transilvania. In cea de a doua, se poate afirma că Muntenia egalează Moldova. In cea de a treia, Moldova deține iar întâietatea, Muntenia și Transilvania având cam aceiași importanță. In sfârșit, în epoca a patra, Transilvania vine în primul rând, urmată de Muntenia iar aceasta de Moldova. In genere însă, se poate spune că, în domeniul culturii, în răstimpul amintit, Moldova e aceea care deține locul întâi.

Influențele culturale străine. Dar pentru înțelegerea desvoltării culturale românești este nevoie să se arate, în prealabil, care au fost influențele *străine* exercitate asupra spiritului nostru. Căci și la noi, ca și la toate celelalte popoare, fenomenele culturale nu s'au produs și desvoltat în mod izolat, prin generație spontanee; ele au fost, dimpotrivă, în strânsă legătură cu fenomenele similare străine, fiind uneori influențate de acestea, alteori exercitând ele o asemenea acțiune. Influențele străine pot fi socotite foarte adesea ca adevărați *fermenți*, provocând reacțiuni, determinând noi procese de creație într'o masă etnică pregătită în acest scop.

In veacul al XVII-lea, al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, până la mișcarea lui Tudor Vladimirescu, s'au exercitat

asupra noastră mai multe influențe culturale care pot fi reduse, în ultima analiză, la două: *influența occidentală* și *influența orientală*. Cea dintâi, având ca elemente componente principale *spiritul critic*, de cercetare științifică, trezit de Renaștere, apoi *limba latină*, mai târziu cea *franceză*, și *catolicismul*, a ajuns la noi pe mai multe căi: prin Polonia, prin școlile catolice din țară, prin Italia și prin școlile uniților, continuate de acelea dela Viena și Roma. Această influență occidentală a dat rezultate mai ales în domeniul *operelor originale* și, spre sfârșitul epocei pe care o cercetăm, în *școală* și în complementele acesteia: în *manualele școlare* și în *bibliotecă*.

Influența orientală, având ca elemente componente principale *tradiția*, *limba greacă* și *ortodoxismul*, s'a exercitat prin intermediul Grecilor și al Rusiei. Rezultatele s'au făcut simțite mai ales în domeniul *traducerilor*, al *tiparului*, al *artei*, și, până spre sfârșitul răstimpului cercetat, al *școalei*. Ca un element secundar, subsidiar, al influenței orientale, putem adăuga *elementul turcesc*; el apare în unele domenii ale artei, mai ales în arhitectura civilă.

Nu trebuie să se creadă însă că între aceste două grupe de influențe: cea occidentală și cea orientală ar fi fost o separare completă, o lipsă totală de contact. Cercetarea amănunțită dovedește, dimpotrivă, că influența occidentală s'a exercitat la noi și *indirect*, pe calea ocolită, prin unii învățați greci care au studiat în apus, prin unii dascăli și tipografi ruși veniți dela Chiev ca și prin *ofițerii ruși* în timpul ocupațiilor militare.

In Polonia au stat și învățat reprezentanții a trei generații de cărturari moldoveni: prima generație, pe vremea Movileștilor, — ei îi aparține Grigore Ureche —; cea de a doua, pe vremea lui Vasile Lupu — din ea face parte Miron Costin; cea de a treia, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, având ca element reprezentativ pe Neculae Costin, fiul lui Miron. Se poate afirma prin urmare din capul locului că istoriografia moldovenească, în epoca ei de înflorire, se desvoltă sub influența polonă, deci sub influența occidentală.

Școlile latine din Moldova veacului al XVII-lea, se datoresc călugărilor catolici; atari școli erau la Iași, la Cotnari și la Galați. Vasile Lupu și-a dat chiar pe fiul său Ioan să învețe în școala Jezuiților din Iași; mai târziu, în 1647, le-a dăruit un teren întins

și bine așezat, spre a face o nouă clădire. La Cotnari exista, prin 1665, o școală-seminar pentru pregătirea viitorilor preoți catolici din satele de Ciangăi. La Galați era o școală asemănătoare. Spre finele veacului al XVII-lea, învățătura în limba latină, în școlile catolice din Moldova făcuse progrese; chiar dacă nu e să credem în întregime scrisoarea jezuitului Francesco Renzi, din 24 Iulie 1693, în care se afirmă că « astăzi toată floarea nobilimii vorbește latinește și mulți dintre dânșii chiar sunt foarte învățați », cert este că exista o serie de cunoscători ai limbii și culturii latine, în fruntea lor stând chiar tânărul voevod Constantin Duca (1693—1695).

Dacă în Muntenia nu găsim asemenea școli, constatăm, în schimb, că fiii de boieri de aci sunt trimiși chiar la izvorul învățăturii latine, în Italia. In afară de cazul binecunoscut al lui Constantin Cantacuzino, viitorul stolnic, care a studiat la Padova și Veneția, și de acela al lui Gheorghe din Trapezunt, bursierul lui Constantin Brâncoveanu, care și-a luat tot la Padova doctoratul laureat în medicină, avem mărturia banului Mihai Cantacuzino *pentru cei 12 tineri, fii de boieri munteni, care au fost trimiși la studii la Veneția, de către Constantin Mavrocordat.* După ce au stat acolo, *trei ani*, i-a rechemat, în urma unui ordin formal al Porții, prevenită de un adversar al voevodului.

Cât privește școlile Uniților, primele s'au deschis la Blaj, în ziua de 11 Octomvrie 1754: erau școala « cea de obște », școala « *latinească* » și cea « *de preoție* ». Absolvenții care se distingeau erau trimiși mai departe, la Viena și la Roma.

Pe o cale sau alta, se poate spune deci că poporul nostru n'a pierdut contactul cu învățătura apusului. Dacă această învățătură nu s'a putut impune decât târziu, după mișcarea lui Tudor Vladimirescu, este că a avut în fața ei puternica influență orientală, în special cea de formă grecească, ajutată pe de o parte de tradiție, pe de alta de identitatea confesiunii.

Influența greacă s'a exercitat asupra noastră pe mai multe căi: în primul rând prin *școlile superioare*, cu limba de predare greacă, din Constantinopol, București și Iași. Având ca profesori învățații cei mai de seamă ai lumii orientale, aceste școli au fost adevărate centre de creiare și difuzare a culturii grecești, în timp ce Elada însăși nu dispunea de nici o instituție similară. La Academia cea

mare din Constantinopol, în cartierul Fanarului, aproape de Patriarhie, au învățat o sumă dintre viitorii dregători, clerici și profesori ai Țărilor Române; ba chiar și unii dintre viitorii domni tot aci au căpătat elementele de cultură superioară; e cazul lui *Nicolae Mavrocordat.*

Deși venit la tron în urma unei reacțiuni a băștinașilor împotriva elementului grecesc, Vasile Lupu ajunge el însuși un sprijinitor al acestui element: în divanul domnesc din 1652, din cei zece boieri mari, șapte erau greci și trei români. Școala superioară, înființată de el la Iași, după o primă perioadă, în care influența Chievului lui Petru Movilă, deci — indirect — și a apusului, este preponderentă, cunoaște o a doua, de caracter precumpănitor grecesc. In catedrala domnească din capitala țării, acelaș voevod hotărăște ca o parte a serviciului religios să fie făcută în grecește; în mănăstirile cele mari se primesc monahi greci cari învață pe fiii de boieri limba și scrierea greacă. Un alt sprijinitor al culturii grecești a fost *Gheorghe Duca*: sub el se înființează, în 1680, prima tipografie specială greacă — din cele șapte — care au existat la noi în intervalul 1601—1821.

O altă cale de influență a fost prin *înalții ierarhi răsăriteni* care s'au stabilit în țările noastre, ajungând — unii din ei — chiar conducători ai bisericii românești. La începutul secolului al XVII-lea, întâlnim figura lui *Luca*, mai întâi episcop de Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei; el era grec, originar din Cipru.

Cam în aceiași vreme, un mitropolit al Monembasiei se află la curtea munteană și piere ucis în mișcarea lui Lupu Mehedințeanul (1618). Deosebit de însemnată este figura lui *Matei*, mitropolit al Mirelor; după ce zăbovește câtva timp la Moscova (1595—1597) și în Polonia, el se stabilește, începând din 1602, în Muntenia; egumen al mănăstirii Dealul, unde a și murit, în 1624, Matei e autorul a două povestiri istorice originale privind Țara Românească și a slujbelor sfântului Grigore Decapolitul și Sfintei Paraschiva, ambele având de asemenea legătură cu noi. In epoca lui Brâncoveanu, stau la București și Iași străluciți ierarhi greci precum *Dositeiu*, patriarhul Ierusalimului, și nepotul și urmașul acestuia în scaun, *Hrisant Notara*. Tot la curtea lui Brâncoveanu se află, ca «predicator», *Athanasie*, fostul patriarh al Antiohiei; sub

îngrijirea acestuia se tipăreşte la Snagov, în 1701, Liturghierul greco-arab, după cum sub îngrijirea şi cu cheltuiala lui *Auxentie*, fostul mitropolit al Sofiei, se tipăreşte la Bucureşti «Explicarea şi serviciul la sfinţirea bisericei», în greceşte. Nu e cu putinţă a înşira aci pe toţi înalţii ierarhi — şi cu atât mai puţin — pe clericii greci de rang mai mic, care au trăit în ţările noastre în răstimpul cercetat; numărul lor este foarte mare. Acţiunea conjugată a acestor clerici pe de o parte, a şcolilor pe de alta — de altfel sferele lor de acţiune erau secante — fac ca influenţa greacă să meargă crescând: punctul maxim este atins spre sfârşitul epocei fanariote, în anii 1790—1812. Tocmai această creştere provoacă însă şi reacţiunea care se va produce, atât în domeniul cultural cât şi în cel politic, la începutul veacului al XIX-lea.

In ce priveşte influenţa rusă, trebue însemnat, în ordine cronologică, momentul, foarte important, din prima perioadă, aceea a lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. Exponentul muntean al acestei influenţe este însuşi cumnatul voevodului, învăţatul boier *Udrişte Năsturel*, traducătorul în «limba sfântă slavonă» cum o califică el însuşi, a «Imitaţiei lui Isus Hristos». Pentru fiul său Radu, Udrişte aduce profesor dela Chiev; sub raportul tipăriturilor, el publică la Govora în 1642 o Evanghelie învăţătoare «scoasă şi primenită de pre limba rusească pre limba rumânească». Şi în cancelaria voevodului se face simţit curentul rusesc: explicaţia stă în faptul că «vtori logofătul» Udrişte era, de fapt, conducătorul ei. Un rol asemănător joacă în Moldova, în aceeaşi vreme, mitropolitul *Varlaam*. El se duce la Moscova ca arhimandrit, în 1629, trimis de Miron Vodă Barnovski care voia să-şi procure de acolo icoane pentru ctitoriile sale. Mai târziu, în 1637, ajuns păstor sufletesc al Moldovei, Varlaam scrie Ţarului, arătând că a tradus şi are gata de tipar «cartea Sf. Calist, cuvântările la Sf. Evanghelie, ca s'o cetească preoţii în biserică, spre învăţătura Românilor credincioşi». Ii cere totdeodată ajutorul spre a o putea tipări; nu cunoaştem ce răspuns i s'a dat. Dar chiar dacă el a fost negativ, un fapt e sigur: în cursul veacului al XVII-lea, tiparul românesc are strânse legături cu cel din Rusia. Reintroducerea lui în Muntenia, sub Matei Basarab ca şi introducerea lui în Moldova, sub Vasile Lupu, se face cu ajutorul mitropolitului Chievului *Petru Movilă* (vezi mai jos, p. 895). După ce tipografia moldovenească

se desființează, instalarea alteia nouă, sub Gheorghe Duca (1679) sè face iarăşi cu ajutorul patriarhului Moscovei *Ioachim*. O sumă de tipografi, în cursul acestui veac, vin din Ucraina; tot de acolo vin şi modele, în ce priveşte cărțile de tipărit, gravurile şi ornamentele.

In veacul al XVIII-lea, o serie întreagă de înalți ierarhi români au legătură cu Rusia şi sunt influențați de *noua viață monahală* de acolo. Inceputul îl face *Pahomie*, egumenul de Neamț, care prin 1703—1704, se duce la Chiev, atras de faima călugărului *Dimitrie de Rostov* din mănăstirea Pecerska, întemeietorul noii vieți monahale amintite. După ce stă lângă Dimitrie câțiva ani, însoțindu-l chiar în călătoriile de propovăduire, se întoarce în țară, unde Mihai Racoviță îl face episcop de Roman. El introduce în mănăstirile moldovene noile norme ale schivniciei; aduce şi diferite cărți în limba slavă, între altele, celebra operă a maestrului său Dimitrie, « Rostul de aur » care s'a răspândit în țările noastre. Pahomie s'a întors spre sfârşitul vieții la Chiev, la mănăstirea Pecerska; aci a şi murit, în 1724. Mitropolitul Moldovei, *Gheorghe*, urmaşul lui Ghedeon care primise pe Țarul Petru cel Mare la Țuțora, aduce şi el cărți bisericeşti din Rusia şi anume, aşa cum ne arată o însemnare din 24 Dechemvrie 1729, « 12 Mineie moschiceşti, cu două trioade şi liturghii canonice, de toate trebile arhiereşti ». Mai târziu, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, exponenți ai influenții ruseşti sunt egumenul dela Putna, *Vartolomeiu Măzăreanu* şi egumenul dela Dragomirna, Secul şi Neamț, *Paisie Velicicovski*. Cel dintâi călătoreşte în două rânduri în Rusia, în 1757 şi 1769; aduce de acolo cărți, icoane, odăjdii, traduce de asemenea din ruseşte texte religioase şi laice ca *Itica* sau *Ieropolitica*, după o ediție apărută la Chiev în 1712, apoi calendare, letopisețe, etc. Paisie, ucrainian din Pultava, a stat o bucată de vreme la mănăstirile *Poiana Mărului* şi *Vărzăreşti* din Muntenia (județul Râmnicul Sărat), apoi a fost la Muntele Athos, în cele din urmă s'a stabilit în mănăstirile moldovene pomenite mai sus, unde a desvoltat o remarcabilă activitate, dând o nouă înflorire monahismului, potrivit cu învățătura lui Dimitrie din Rostov. Ultimul dintre clerici care, în răstimpul cercetat, stabilesc legătura cu lumea rusească, este *Mihail Strilbițki*, personaj interesant, cu o activitate complexă: traducător, tipograf, gravor, administrator

bisericesc, el ia, la un moment dat, în 1789, pomposul titlu de «protopopul Moldovei, Munteniei şi Basarabiei». I se datoresc o serie de tipărituri bisericeşti şi laice, la Iaşi, Dubăsari şi Movilău.

Mult mai puţin însemnată a fost, în domeniul cultural, influenţa turcească. Ea se manifestă numai în artă şi anume în special în *arhitectura civilă*, în felul cum se construesc unele părţi ale locuinţelor boiereşti (sacnacsiul!) şi în mobilierul acestora, apoi în construcţia hanurilor, cişmelelor şi havuzelor.

Istoriografia. Dintre operile originale alcătuite în răstimpul 1601—1821, locul cel dintâi îl ocupă, fără îndoială, cele de caracter *istoric*. Ele întrec cu mult, atât calitativ cât şi cantitativ, pe celelalte. S'au scris, în răstimpul amintit, peste *cincizeci* de lucrări originale de acest fel, marea majoritate în proză, câteva în versuri.

Nici una *nu s'a tipărit* de către autorul respectiv; nu se poate spune că n'ar fi interesat: dovada contrară o formează marele număr de manuscrise ale lor care au circulat — din letopiseţul lui Miron Costin, de pildă, se cunosc până acum nu mai puţin de 49 de manuscrise, dintre care trei în limbi străine (latină, greacă şi franceză). Explicaţia trebuie căutată mai curând în faptul că autorii se temeau ca, prin publicare, să nu aibă neplăceri pe deoparte cu Turcii, puterea suzerană, pe de altă parte cu descendenţii personagiilor băştinaşe descrise.

In ordinea însemnătăţii, istorigrafia moldoveană e cea dintâi, urmează apoi, la mică distanţă, istoriografia munteană, cea transilvăneană venind mult în urma acestor două.

Istoriografia moldoveană. In veacul al XV-lea şi al XVI-lea, cronicele sau letopiseţele ţării se scriseseră *în limba slavă*; în veacul al XVII-lea apar primele cronici *în limba română.* După toate probabilităţile, acela care a tradus pentru întâia oară vechile letopiseţe în româneşte şi a alcătuit o cronică mergând până la Vasile Lupu, a fost *Eustratie treti logofăt*, un boier învăţat, cunoscător al limbii greceşti şi căruia i se datoreşte şi întocmirea *Pravilelor Impărăteşti*, tipărite la Iaşi, în 1646 (vezi mai sus, p. 593). Din nefericire, cronica sau letopiseţul lui Istratie logofătul nu ni s'a păstrat (sau n'a fost încă descoperit!) cert este numai că de el s'au folosit mai întâi Grigore Ureche — acesta cunoştea o

redacție mergând numai până la Petru Șchiopul —, apoi Simion Dascălul, care a avut redacția completă, până la Vasile Lupu, în sfârșit Ion Neculce care a luat din el o parte a tradițiilor ce figurează în *O seamă de cuvinte.*

Primul letopiseț moldovenesc în limba română ajuns până în zilele noastre este acela *al lui Grigore Ureche și Simion Dascălul.* Intrebuințăm această titulatură deoarece letopisețul lui Grigore Ureche nu ni s'a păstrat *în forma originală,* așa cum a fost scris de învățatul boier moldovean, în intervalul dintre începutul anului 1643 și Aprilie 1647, ci numai *în forma prelucrată,* amplificată, a lui Simion Dascălul, alcătuită între 1654 și 1660. O separare a adaoselor lui Simion Dascălul nu e cu putință, de aceea cronica trebuie înfățișată sub numele amândurora.

Grigore Ureche, fiu al marelui logofăt — deci, am zice azi, al primului ministru — Nestor Ureche, din vremea lui Aron Tiranul, a învățat carte în Polonia, poate la Liov; știa limba latină, polonă și vechea slavă bisericească. Cariera și-a început-o, se pare, sub Miron Vodă Barnowski, când îl întâlnim, la 20 Dechemvrie 1628, ca *treti logofăt,* dregătorie care nu putea fi ocupată decât de un cărturar și un om de credință. Sub domnii următori, el înaintează pe scara demnităților: vel spătar în Noemvrie 1631, își păstrează această dregătorie și sub Vasile Lupu. La începutul lui Ianuarie 1643, Grigore Ureche e «vel vornic al țării de jos»; pentru ultima oară e pomenit cu acest titlu la 8 Aprilie 1647. Data morții nu se știe în mod precis; nu e exclus ca să fi trăit însă și după 3 Mai 1647, dată la care se scrie actul de împărțeală a averii lui.

In ce privește pe Simion Dascălul, om de condiție socială mai modestă, el pare să fi fost din Ardeal, poate din Maramureș; știa ungurește, leșește, latinește și vechea slavă; cunoștea amănunte din viața Ungurilor. A fost identificat — și faptul pare probabil — cu Simion Dascălul din satul Roșiaci, care iscălește între martorii unui zapis la 8 Iulie 1669, și cu «Simion Dascălul» din târgul Focșanilor, amintit în două rânduri în anul 1676.

Cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul povestește răstimpul dintre întemeierea Moldovei și domnia a doua a lui Aron Tiranul (1359—1595); e o lucrare neterminată, încheindu-se printr'un *titlu* de capitol. Ca izvoare principale ale ei au servit:

letopisețul moldovenesc alcătuit de Eustratie logofătul, *letopisețul leșesc* care e — după toate probabilitățile — cronica polonă a lui Ioachim Bielski, și *letopisețul latinesc*, un izvor, se pare, intern, scris latinește. La acestea se adaogă câteva izvoare secundare și anume: *o cosmografie latină*, *cronica lui Al. Guagnin* în traducerea polonă a lui Martin Paszkowski, apărută în 1611, și un *letopiseț unguresc*, din care s'a scos vestitul capitol « De ijderenia Moldovenilor » cuprinzând legenda infamantă a descendenții Românilor din tâlhari. Ultimele două izvoare au fost utilizate numai de Simion Dascălul, al cărui simț patriotic, era, după cum se vede, redus. Din potrivă, Grigore Ureche este *patriot*, dar și *om de partid*.

Cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul nu este numai *cea dintâi cronică originală în limba română*, din câte cunoaștem astăzi; ea cuprinde și *prima afirmare românească despre unitatea neamului nostru și originea lui latină*. In « Predoslovia descălecării a Țării Moldovei » citim: « Noi aflăm că Moldova s'au descălecat mai pre urmă și Muntenii mai dintâi, *măcar că s'au tras dela un izvor*, *Muntenii întâi iar Moldovenii mai pre urmă* ». Iar în alt loc: « Românii câți se află lăcuitori la țara Ungurească și la Ardeal și la Maramureș, *dela un loc sânt cu Moldovenii și toți dela Râm se trag* ». Tema va fi reluată și amplificată de Miron Costin.

Ca izvor istoric, cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul prezintă însemnătate mai ales pentru epoca 1574—1595; pentru acest interval ea formează singura povestire cunoscută azi și se întemeiază pe *tradiția orală* transmisă lui Grigore Ureche de tatăl său Nestor.

Adaosele pe care le face cronicei, între 1660—1667, un *Misail Călugărul*, adaose în bună parte de caracter bisericesc, n'au valoare istorică; ele sunt, mai toate, rezultatul unor confuzii sau informații greșite.

Miron Costin, cel mai mare dintre cronicarii români, s'a născut în 1633, ca fiu al vel hatmanului, apoi vel postelnicului Iancu Costin. Refugiat în Polonia, din cauza luptelor politice, Iancu trimite pe fiul său la colegiul iezuit din Bar; aci Miron învață temeinic latinește și leșește. Intors în țară spre sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, el face o frumoasă carieră, ajungând, în cele din urmă, vel logofăt, așa dar al doilea personaj după domn (vezi și

fig. 54). Șef al partidului polon, Miron intră în conflict cu Constantin Cantemir (1685—1693); acesta, descoperind un complot la care

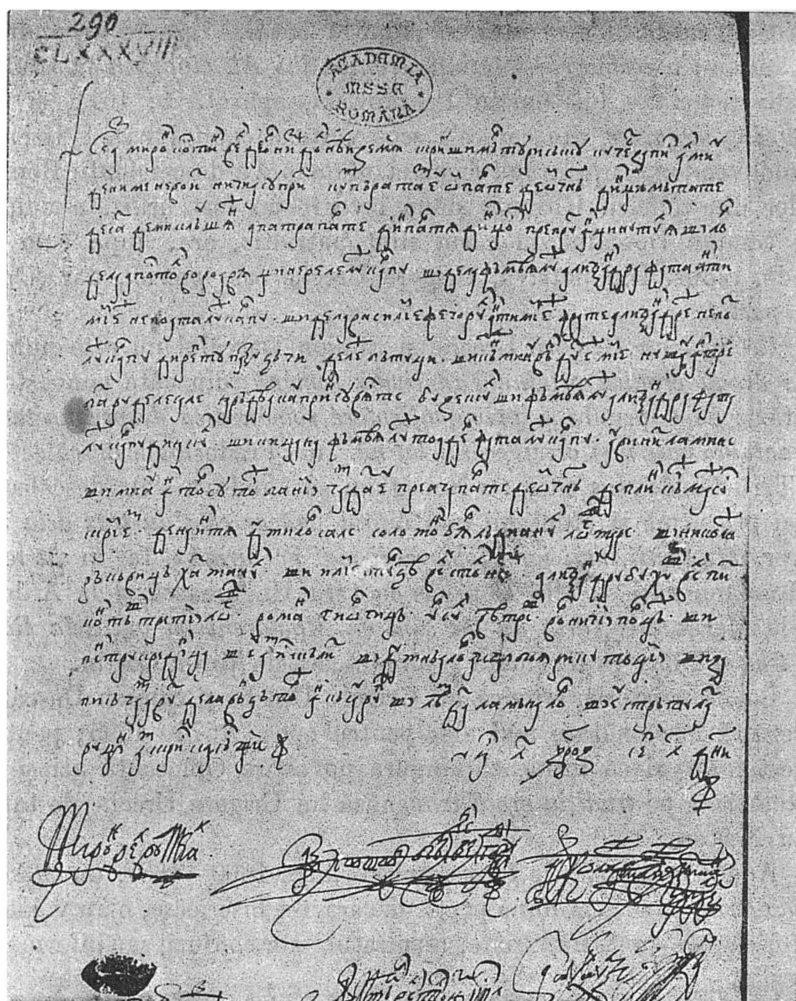

Fig. 54. — Act autograf din 30 Septemvrie 1668 prin care « Miron Costin vel dvornic » al Țării de jos cumpără o parte din satul Miclăușani, pe Prut, în ținutul Iașilor, « dela Apostol Voroavă, ginerele lui Carp » și alții, cu « patruzeci de lei bătuți ». Jos, în stânga, iscălitura: « Miron vel vor(nic) iscal ». (Biblioteca Academiei Române, secția manuscrise).

participase Velicico Costin, nu însă și Miron, fiind pe deasupra ațâțat de adversarii politici și personali ai Costineștilor, dădu

ordin să fie executaţi amândoi fraţii. Sentinţa se aduse la împlinire în împrejurări dramatice: luat de lângă sicriul soţiei sale, la ţară, la Barboşi, Miron fu dus până în târgul Romanului şi aci, sosind o nouă confirmare a poruncii domneşti, i se tăie capul (Dechemvrie 1691). Avea 58 de ani.

Opera istorică a lui Miron Costin se alcătuieşte dintr'o lucrare asupra originei noastre latine, purtând titlul sugestiv: *De neamul Moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor*, apoi din *Letopiseţul Ţării Moldovei* şi din *două scrieri în limba polonă*, una în proză, alta în versuri. Cea mai de seamă dintre lucrările sale este Letopiseţul. Scris în Iaşi, în 1675, el povesteşte evenimentele dintre anii 1595 — unde se oprise cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul — şi 1661, moartea lui Ştefăniţă Lupu. Pentru prima parte a povestirii, se foloseşte de izvoare polone, în special de cronica episcopului Piasecki (1587—1648) şi de cronicile în versuri ale lui Otwinowski şi Twardowski; pentru partea ultimă, de ceea ce văzuse şi auzise el însuşi. Intrebuinţează şi unele mărturii de caracter *arheologic*; nu dispreţuieşte nici *tradiţiile* orale transmise din generaţie în generaţie. Letopiseţul a fost tradus: în *latineşte*, probabil de un tânăr boier român aflat la studii în Polonia; în *greceşte* de către Alexandru Amiras (lucrul începe în Februarie 1729, la Iaşi) şi în *franţuzeşte* de către Nicolas Genier, la Ankara, în 1741.

In *De neamul Moldovenilor*, Miron Costin, după ce combate « ocara » şi « basna » cu descendenţa din tâlhari, arată originea latină a poporului nostru, nu numai a Moldovenilor, dar şi a Muntenilor şi Ardelenilor. « Biruit-a gândul — spune marele cronicar — să mă apuc de această trudă, să scot lumii la vedere felul neamului, din ce izvor şi seminţie sânt lăcuitorii ţării noastre Moldovei şi Ţării Munteneşti şi Românii din ţările Ungureşti... că tot un neam şi odată descălecaţi sunt ». Şi Miron aduce la îndeplinire gândul său, arătând, cu mijloacele ştiinţifice ale vremii, cum s'au luptat Dacii cu Romanii sub « Traian, împăratul Râmului », cum a fost colonizată Dacia, care e numele neamului nostru, portul şi credinţa lui.

De neamul Moldovenilor ni s'a păstrat în două redacţiuni: una în cinci capitole, alta în şapte, ultimele două fiind adaose ulterior de unul din fiii lui Miron, mai probabil Nicolae. Data alcătuirii

acestei lucrări este nesigură: sunt cercetători care se pronunță pentru anii 1673 — 1674, alții cred că a fost scrisă spre sfârșitul vieții, după 1685.

Cele două lucrări în limba polonă — una în proză, intitulată « *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* » și fără indicarea datei la care a fost scrisă, cealaltă, în versuri, cu titlul « *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* », alcătuită în Polonia, la Daszow, în Iulie 1684, în urma dorinții regelui Ioan Sobieski, tratează aceiaș temă: originea română și unitatea poporului român, explicarea numelui său și întemeierea sau descălecatul celor două țări; la sfârșit și mai mult în prima decât în cea de a doua, se adaogă date asupra limbii, religiei, geografiei și organizării administrative românești.

In afară de opera istorică, Miron Costin ne-a lăsat și o încercare de poem filozofic: « *Viața lumii* ». Scrisă înainte de 1673, ea desvoltă, în 84 de versuri, tema precarității vieții, aidoma unui fir subțire care se rupe ușor. Toate sunt deșertăciuni; singură fapta bună dă liniște și mulțumire. « Predoslovia » adică prefața acestui poem *este cel dintâi tratat de versificație românească*, arătând ce sunt « stihurile », ce condiții trebuie să îndeplinească ele. Poemul însuși a fost scris — citim în Predoslovie — « mai mult să se vadă că poate și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare ce se chiamă stihuri ».

Calificativul de « cel mai mare cronicar român » pe care l-am dat lui Miron Costin se justifică întru totul. El întrunește în opera sa istorică însușirile corespunzătoare: informație bogată și variată, simț superior al obiectivității, remarcabil talent literar. Cunoștea, din proprie experiență, asemenea lui Eminescu, întreg pământul și neamul românesc; străbătuse Ardealul și Muntenia, cunoscuse pe Maramureșeni, văzuse podul lui Traian, la Dunăre. Era drept în aprecieri și judecăți: cuvântul pe care-l rostește, în legătură cu povestirea războiului dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan: « nimică nu strică credința... celor ce scriu leatopisețele, ca fățăria, când veghe voea unuia și pogoară lucrul cu hulă altuia », el l-a și aplicat. In sfârșit, știe să înfățișeze cu talent, într'o limbă plină de miez, colorată și armonioasă, oameni și întâmplări. O seamă din portretele sale, acela al lui Gheorghe Ștefan, al lui Ștefan pârcălabul de Soroca, ale lui Tomșa, Barnowski, Radu Mihnea, redate

atât de expresiv şi concis, au devenit clasice în literatura românească.

« Izvoadele » continuatorilor lui Miron Costin. Letopiseţul marelui cronicar a fost continuat epigonic de o serie întreagă de « izvoade » adică de naraţiuni istorice — cel puţin şase la număr — care porneau toate dela Dabija Vodă (1661), unde se oprise Miron, şi mergeau până spre finele secolului al XVII-lea sau începutul celui de al XVIII-lea. Cel mai însemnat dintre aceste « izvoade » este acela care povesteşte răstimpul dintre Dabija şi a doua domnie a lui Antioh Cantemir (1661—1705); el a servit ca izvor atât Cronicii Racoviţene atribuite lui Neculai Muste (vezi mai jos) cât şi lui Neculce. Un alt « izvod », scris în 1694 de un copist din anturajul marelui logofăt Teodosie Dubău, cuprinde după o confuză predoslovie în versuri şi proză, expunerea, foarte sumară, a domniilor dela Dabija până la Constantin Cantemir. Dacă un al treilea « izvod » — cu autor necunoscut — se referea la evenimente din iarna anilor 1673—1674, nu ştim în schimb ce răstimp cuprindea cel de al patrulea, alcătuit de « Vasile Dămian, ce-au fost treti logofăt ». Al cincilea izvod expune evenimentele din răstimpul 1678—1711 în mod favorabil boierilor Gavriliţă şi Lupu Costachi, poate fi deci numit « izvodul Costăcheştilor ». A fost scris, după toate probabilităţile, de un om de casă al acestora, Ştefan Pădure, în 1712. Despre cel de al şaselea izvod n'avem informaţii precise. Utilizate de marile cronici scrise în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, « izvoadele » continuatorilor lui Miron Costin, au fost scoase din circulaţie de acestea, după cum « letopiseţul moldovenesc » al lui Eustratie logofătul, în diferitele lui redacţiuni, fusese scos de cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul, la a cărei alcătuire contribuise în chip însemnat.

Nicolae Costin, fiul — născut pela 1660 — al lui Miron, a învăţat întâi în Iaşi, cu un talentat călugăr jezuit, apoi, ca şi tatăl său, în Polonia. Mulţumită acestei învăţături, adăugându-se şi faptul că a luat de soţie pe sora voevodului şi colegului său de şcoală, Constantin Duca (1693—1695), el a făcut — ca şi tată-său — o frumoasă carieră, ajungând la urmă, sub Dimitrie Cantemir (1710—1711) şi sub Neculai Mavrocordat (1711—1716), vel logofăt. A murit în Septemvrie 1712, la ţară, unde se dusese să-şi cerceteze averea.

Nicolae Costin îşi pusese în gând să scrie un letopiseţ începând, după moda bizantină, imitată şi de Poloni, cu facerea lumii şi ducând povestirea până în zilele sale. Dar acest ambiţios plan n'a fost realizat în întregime. El a ajuns cu naraţiunea până la anul 1601 apoi, cedând dorinţei lui Neculai Mavrocordat care voia să vadă mai de grabă cronica domniilor lui (1709—1710 şi 1711—1716), a întrerupt-o şi a redactat partea privind evenimentele contemporane, între 14/25 Octombrie 1709 şi 7/18 Octombrie 1711. Moartea l-a surprins în plin lucru, fără să fi avut timpul nu să termine opera plănuită, dar nici măcar să transcrie pe curat partea ultimă.

Nicolae Costin este tipul cronicarului *erudit*. El îşi adună ştirile din toate izvoarele pe care le cunoaşte; nu vrea să-i scape nimic, şi dacă, prin aceasta, povestirea devine greoaie, disproporţionată, cu digresiuni care, neîntregindu-se organic, supără. Chiar în capitolul întâi « Pentru ridicarea lumii şi pentru împărţirea limbilor şi pentru neamurile oamenilor şi descălecarea ţărilor » sunt citaţi nu mai puţin de 27 de autori romani, greci şi evrei, dela Thales din Milet şi Homer până la Cicero şi dela Plato şi Aristoteles până la Diogene Laertius. Pentru descălecatul dintâi, temeiul îl formează scrierea — cu cât mai unitară şi armonioasă! — a părintelui său; pentru epoca dela descălecatul al doilea până la Aron Vodă, cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul. La acestea, Nicolae Costin adaogă toate ştirile, interne şi externe, pe care le-a putut aduna.

Superioară prin unitate arhitectonică şi caracterul ei de mărturie directă, este povestirea celor două domnii din anii 1709—1711. Cu rezerve faţă de Dimitrie Cantemir, total elogioasă faţă de Nicolae Mavrocordat, această povestire, opera unui curtean, arată totuşi că Nicolae Costin moştenise o parte din talentul părintelui său. In nici un caz ea nu justifică aprecierile atât de severe pe care le-au formulat unii istorici literari cu privire la întreaga sa operă istoriografică.

Tot lui Nicolae Costin i se datoreşte traducerea din latineşte şi prelucrarea — sub titlul « Ceasornicul Domnilor » — a celebrului roman spaniol « Il libro aureo... » de Antonio de Guevara. E viaţa romanţată a împăratului filosof Marcu Aureliu, întreţesută cu norme şi sfaturi privind tineretul, familia şi statul. Limba

traducerii româneşti e limpede şi păstrează ceva din ritmul frazei latine.

Nicolae Milescu este primul dintre cărturarii români care a desfăşurat o însemnată activitate literară în afara hotarelor. Născut în 1636 la Mileşti, în ţinutul Vasluiului — tată-său era însă grec din Peloponez — el a învăţat carte mai întâi în ţară, apoi la şcoala cea mare din Constantinopol. Poliglot, bogat, iubind fastul, bucurându-se de prietenia voevodului Ştefăniţă Lupu (1659—1661), era sortit unei rapide ascensiuni; ambiţia sa nemăsurată sfărâmă însă acest început plin de făgăduinţi şi dădu un alt curs vieţii sale. Participând la un complot împotriva domnului şi prietenului său — alţi cercetători cred — socotim cu mai puţin temeiu — că împotriva lui Iliaş Alexandru (1666-1668) — Milescu fu descoperit şi suferi pedeapsa infamantă a «tăerii nesului», trebuind să renunţe astfel la o carieră politică în Moldova. După câţiva ani în slujba domnului muntean Grigore Ghica şi după o lungă călătorie în apusul şi nordul Europei — a stat şi în preajma şi în slujba pribeagului Gheorghe Ştefan, la Stettin (1666-1668) — el ajunse, în 1671, prin recomandarea călduroasă a lui Dositeiu, patriarhul Ierusalimului, şef al corpului de tâlmaci sau dragomani de pe lângă Consiliul diplomatic (Posolski Pricaz) din Moscova. In slujba Ţarului rămase el apoi până la moarte, în 1708.

In activitatea literară a lui Nicolae Milescu, deosebim o primă fază, în care el scrie în *româneşte* şi o a doua, mult mai lungă, în care scrie în *ruseşte*; între ambele se situează mica sa lucrare *în limba latină* intitulată «Enchiridion». Scrierile din faza întâi sunt *traduceri*. Inceputul îl face *Istoria despre sfânta icoană*, făcătoare de minuni, a Maicei Domnului, dela mănăstirea Neamţ, istorie redactată în 1655, la vârsta de 19 ani. E, foarte probabil, traducerea în româneşte a unui text slav păstrat în mănăstire, asupra originei bizantine a amintitei icoane; aceasta ar fi fost trimisă lui Alexandru cel Bun de către împăratul Ioan Paleologu. Urmează, în 1661, o «*Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinţei noastre*»; ea cuprinde traducerea, din greceşte, a unei serii de răspunsuri alcătuite de Atanasie, patriarhul Alexandriei, privind credinţa creştină. Foarte interesantă e observaţia asupra latinităţii noastre, pe care o adaogă Milescu la

răspunsul despre numele lui Dumnezeu: « Dumnezeu să zice pre limba grecească teos, iară pre limba letenească deus, iară *rumâneşte să chiamă Dumnezeu, care nume iaste luat dela letinie în ce chip şi mai jumătate de limba rumânească luat dela Letini* ».

Nu ni s'a păstrat — nici în original, nici în copie — *traducerea în româneşte, din greceşte, a Vechiului Testament*, făcută de Nicolae Milescu, la Constantinopol, pe când era capichehaia a lui Grigore Ghica, deci prin anii 1661—1664. Ea a fost întrebuinţată însă de autorii (fraţii Greceanu?) sau autorul muntean al unei noi traduceri, aflate în manuscrisul 4389 al Academiei Române; în cuvântul către cititori, acest autor, deplângând faptul că Vechiul Testament nu fusese tradus până atunci, aminteşte de « un izvod, scris cu mâna, *care l-au fost prepus Nicolae spătariul moldovan, dascăl şi învăţat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc, ce se-au fost tipărit la Frangofort*... » (Frankfurt)); acest izvod — adaogă el — fiind prepus cu « multă pripă », are însă greşeli. In sfârşit, tot lui Milescu i se datoreşte traducerea câtorva *Rugăciuni de seară*, păstrate în codicele miscelaneu ce a aparţinut odinioară pribeagului Gheorghe Ştefan şi care se află azi în biblioteca arhidiecezană din Blaj.

Mica lucrare în latineşte «'Εγχειρίδιον *sive Stella orientalis occidentali splendens*... », alcătuită la Stokholm în iarna din 1666—1667, la cererea ambasadorului francez, e o expunere asupra dogmei transsubstanţierii, aşa cum o înţeleg ortodocşii. A fost tipărită la Paris, în 1669 şi apoi, într'o nouă ediţie, în 1704.

In perioada a doua a vieţii sale, aceea petrecută în Rusia, Milescu a alcătuit o serie întreagă de lucrări de caracter istoric, religios, educativ şi filologic; multe dintre ele sunt simple traduceri şi nu au o valoare deosebită. Cu atât mai importante ne apar în schimb *lucrările originale* în legătură cu misiunea sa în China, efectuată din ordinul Ţarului, în răstimpul 4 Martie 1675—16 Ianuarie 1678. Aceste lucrări sunt în număr de trei. E, în primul rând, *Itinerarul siberian*, cuprinzând jurnalul drumului, dela Tobolsk până la Peking şi îndărât la Moscova. Milescu descrie amănunţit, exact şi cu talent locurile şi oamenii; face totdeodată *o hartă* a regiunilor străbătute. « Itinerarul » e o adevărată mină de informaţii pentru istoric, geograf şi etnograf; după aprecierea învăţatului englez John Baddeley (Londra 1919), el nu are —

pentru Siberia — comparaţie nu numai în literatura rusă, dar chiar în aceea a lumii. A doua lucrare este *Descrierea Chinei*, ce-i fusese cerută de Ministrul afacerilor străine din Moscova. Cum însă Milescu nu văzuse decât o parte din acest « celest imperiu », aceea situată între graniţa siberiană şi Peking, pentru rest s'a folosit de lucrarea jezuitului Martini, *Novus Atlas Sinensis*, căruia-i adaogă câteva capitole noi şi foarte numeroase observaţiuni personale. Unul din manuscrisele cele mai mai vechi şi mai importante ale *Descrierii Chinei* se păstrează la Biblioteca Naţională din Paris. Cea de a treia lucrare determinată de misiunea în China e cunoscută în deobşte sub numele ei rusesc de *Stateini Spisok* şi descrie însăşi această misiune la curtea împăratului din Peking. Nu există până astăzi, *o ediţie completă*, în româneşte, a operelor Spătarului; realizarea ei este o datorie a forurilor noastre culturale; ea va fi şi un omagiu adus uneia din minţile cele mai luminate pe care le-a dat poporul dela Dunăre şi Carpaţi.

Aceleiaşi categorii a marilor cărturari cari ne-au făcut cunoscuţi, prin scrierile lor, peste hotare, aparţine şi *Dimitrie Cantemir*; viaţa lui prezintă de altfel, un oarecare paralelism cu viaţa lui Milescu.

Fiu al voevodului Constantin Cantemir, Dimitrie, născut la 26 Octomvrie st. v. 1673, a învăţat întâi în Moldova, având ca dascăl pe doctul călugăr cretan Ieremia Cacavela. Trimis apoi la Constantinopol, chezăşie că părintele său nu va trece de partea creştinilor — era vremea unor astfel de conversiuni — tânărul beizadea îşi îmbogăţi cunoştinţele, luând lecţii cu profesorii cei mai de seamă ai Stambulului — creştini şi turci — ; învăţă apoi limbile turcă, persană, arabă şi italiană — ştia de acasă greaca şi slava veche; îşi creiă, în sfârşit, numeroase şi importante relaţii, graţie minţii sale agere, talentului său muzical remarcabil şi farmecului personal neobişnuit cu care era înzestrat. Reşedinţa sa din Istambul — avea un minunat palat la Ortakiöi, cumpărat în 1692 şi mai târziu, după 1700, un al doilea pe colina *Sangiakdar Jokuşu*, deasupra Cornului de Aur, dela socrul său Şerban Cantacuzino — deveni în curând centrul vieţii intelectuale şi mondene a capitalei turceşti. Meghistanii Porţii socoteau pe Dimitrie Cantemir complect devotat împărăţiei; de aceea, când fu vorba de de a supraveghea pe diplomatul Brâncoveanu şi — eventual —

de a-l prinde, alegerea se opri în mod firesc asupra lui. Dimitrie cunoştea însă, din experienţa celor două decenii petrecute pe ţărmurile Bosforului şi racilele adânci care minau împărăţia; văzuse, fiind în suita marelui Vizir, dezastrul dela Zenta (1697); îşi închipuia deci că sfârşitul stăpânirii otomane se apropie şi spera ca, alăturându-se creştinilor, să-şi poată rotunji hotarele, prin ocuparea raielelor turceşti dela Dunăre şi Mare, şi să-şi statornicească dinastia în Moldova. Aşa se explică dece, atunci când izbucni războiul între Ruşi şi Turci, el, în loc să execute planul iniţial de prindere a lui Brâncoveanu, trecu de partea lui Petru cel Mare. Lupta nenorocită dela Stănileşti (1711) puse capăt nu numai nădejdilor sale, dar şi domniei. Insoţind pe Ţar, trecu el Nistrul în Rusia şi acolo rămase până la moarte (1723, Septemvrie 1 stil vechi). Marele său aliat îi dădu moşii întinse — 50 de sate cu 15.000 de oameni — îl numi consilier intim — făcea parte din consiliul de trei.— şi-i arătă tot timpul o deosebită preţuire.

Activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir cuprinde, ca şi aceea a lui Milescu, două faze: prima, mai puţin însemnată, până la plecarea în Rusia, cea de a doua, esenţială, după stabilirea sa în această ţară. Din prima fază datează unele încercări filosofice, «*Divanul*» şi «*Istoria Ieroglifică*». Inceputul îl face un mic tratat de logică, primul la noi, intitulat «*Compendiolum universae logices institutionis*», în latineşte. Ii urmează, tot în latineşte, un elogiu — un *encomium*, cum se spunea atunci — adus medicului şi filosofului belgian Van Helmont (1577—1644), a cărui operă, antiscolastică, asupra constituţiei materiei şi facerii lumii, era discutată nu numai în Occident dar şi în Orient, în cercurile constantinopolitane. Mai târziu Cantemir va alcătui, plecând tot dela sistemul lui Van Helmont, o altă lucrare filosofică sub impunătorul titlu: «*Sacrosanctae scientiae indepingibile imago*». Aceste încercări filosofice, autorul nu le-a tipărit; a tipărit însă, în schimb, «*Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul*». Este o operă de tinereţe, o compilaţie filosofico-teologică, arătând superioritatea spiritului asupra materiei; are o sintaxă nenaturală, cu intercalări nefireşti, care face lectura grea, obositoare. S'a sfârşit de tipărit în Iaşi, la 30 August 1698, în româneşte şi greceşte, pe când domnea fratele său Antioh Cantemir căruia i se dedică, de altfel, cartea. Mult mai însemnată, şi ca va-

loare literară şi ca substanţă, este « *Istoria ierografică în dooasprăprăzece părţi împărţită, aşijderea cu 760 de sentenţii frumos împodobită* ». Alcătuită între Mai 1704 şi Octomvrie 1705, ea înfăţişează alegoric societatea românească din vremea sa, în special lupta şi intrigile dintre Cantemireşti deoparte, Constantin Brâncoveanu şi Cantacuzino de alta. Personagiile au nume de animale — aşa de pildă, *corbul* închipuie pe voevodul muntean, *mreana* pe fiica acestuia Maria, *cămila* pe Mihai Racoviţă; pentru identificarea lor, se întrebuinţează şiruri de cifre, fiecăreia din acestea corespunzându-i o literă; de aci şi numele de « Istorie ieroglifică ». « Sentenţiile » redau, câteodată în formă lapidară, cugetări, reflexiuni şi proverbe; unele constituie excelente « motto ».

In faza a doua a activităţii sale de scriitor, accentul a căzut pe lucrările de caracter istoric; ele i-au adus faima de mare învăţat şi au făcut ca numele său să fie cunoscut în întreg Apusul. Materialul pentru unele din aceste lucrări, Cantemir a început să-l strângă de timpuriu, încă de pe când studia la Constantinopol; la redactare n'a păşit însă decât după ce s'a stabilit în Rusia. A scris aci în latineşte, după 1714 şi înainte de 1716, biografia părintelui său: « *Vita Constantini Cantemyrii* ». E o lucrare de caracter panegiric, cu defectele inerente genului şi cu unele inadvertenţe cronologice; nici afirmaţia despre originea tătărască a familiei nu e convingătoare. Tradusă în ruseşte, această biografie s'a tipărit la Moscova în 1783.

Ca să răspundă unui deziderat al Academiei din Berlin care-l proclamase membru al ei (11 Iulie 1714) alcătuieşte Dimitrie Cantemir tot în latineşte, lucrarea « *Descriptio Moldaviae* », însoţind-o de o hartă foarte amănunţită a ţării. Terminată în 1716, pe când domnea Mihai Racoviţă, această operă e o adevărată *enciclopedie* a Moldovei, descriind-o sub raportul fizic, administrativ, politic, militar, economic, social, al obiceiurilor, religiei şi al limbii. Nici aci nu lipsesc unele inexactităţi şi chiar unele naivităţi; — aşa de pildă ştirea că apa Prutului e cu 30% mai uşoară decât a celorlalte râuri — ; privită în genere însă şi ţinând seamă şi de *hartă* —această are nu mai puţin de 978 de elemente, dintre care 654 de sate şi 182 de ape — o putem considera drept una din cele mai valoroase scrieri ale trecutului nostru; ea a şi avut o circulaţie europeană. A fost tradusă în *nemţeşte* şi tipărită în 2 ediţii

(1769 şi 1771), apoi în *ruseşte* şi tipărită la Moscova (1789) în sfârşit în *greceşte*, în 1819. Prima traducere în româneşte s'a tipărit în 1823, ultima în 1935; nici una nu redă în chip absolut fidel textul latin. Dar opera care s'a bucurat de cea mai mare preţuire din partea lumii intelectuale europene şi care a avut şi cea mai mare circulaţie a fost, fără îndoială, «*Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*» sau în traducerea însăşi a autorului, «*Istoria pentru creaşterea şi descreaşterea curţii aliosmăneşti*». Scrisă în latineşte, în diferite epoci — ultimul fapt povestit incidental, într'o notă, e din 1716 — ea cuprinde istoria turcească dela Soliman Şah, tatăl — zice Cantemir — al lui Ertogrul (1214) până la înapoierea lui Petru cel Mare în Rusia, după înfrângerea dela Stănileşti (1711). Momentul culminant al creşterii este cucerirea Cameniţei (1672); după aceea vine scăderea. Ideea aceasta a evoluţiei progresive şi regresive era în atmosfera ştiinţifică a vremii; au întrebuinţat-o, după Cantemir, şi contele Marsigli (1732) şi Montesquieu (1734), în titlurile operelor lor de căpetenie. Dacă textul latin al «Istoriei creşterii şi descreşterii Curţii Otomane» nu s'a publicat nici până azi, au apărut, în schimb, două ediţii ale traducerii engleze (1734 şi 1756), alte două ale traducerii franceze (ambele în 1743), o ediţie a traducerii germane (1745) şi una a celei româneşti (1876—1878). S'a tradus şi în ruseşte, fără a se tipări. Tot în legătură cu Poarta Otomană a mai alcătuit Dimitrie Cantemir, în latineşte, lucrarea intitulată «*De statu politico aulae othomanicae*»; manuscrisul ei s'a pierdut însă cu prilejul expediţiei în Persia, într'un naufragiu din Marea Caspică (1722). Cu prilejul aceleaşi expediţii a scris el un *Catehism* persan şi diverse fragmente privind tecutul Persiei şi unele regiuni ale ei.

Cantemir plănuise să înfăţişeze istoria poporului românesc, de pretutindeni, «în două tomuri»: primul începând cu vremile cele mai vechi până la descălecatul lui «Dragoş Vodă» şi al lui «Radu Vodă Negrul»; cel de al doilea, dela aceste descălecaturi «până la vremile noastre». Imprejurările nu i-au îngăduit însă nici să termine lucrarea — n'a scris decât primul tom — nici s'o tipărească. Dar şi aşa, neterminat, *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor* este o adevărată demonstraţie — bine înţeles cu mijloacele ştiinţifice ale vremii — a celor două idei care au for-

mat apoi temelia istoriografiei româneşti moderne: *romanitatea* noastră şi *continuitatea* nostră. Ele sunt desbătute sau numai atinse în *treizeci de pasagii* din Hronic. Nu ni s'a păstrat textul latin al acestei opere; traducerea românească, făcută de însuşi Cantemir, s'a început la Petersburg, în 1717, şi s'a tipărit pentru prima oară, la Iaşi, în 1835—6.

Ultima lucrare a lui Cantemir în legătură cu noi a fost « *Istoria Cantacuzinilor şi a Brâncoveanului* ». Scrisă în româneşte după 1718 —cuprinde pasagii întregi din lucrarea italianului Del Chiaro apărută în acest an — ea înfăţişează, pe scurt, răstimpul dintre execuţia postelnicului Constantin Cantacuzino şi pribegia soţiei voevodului Ştefan Cantacuzino. A fost tradusă în ruseşte şi în nemţeşte; aromânul Ioan Zavira din Siatiştea a tradus-o în greaca modernă şi a tipărit-o în 1795.

Cu aceasta, tabloul activităţii culturale a lui Dimitrie Cantemir nu e complet încă; pentru a-l desăvârşi, trebuie să amintim de lucrările sale *teologice*, dintre care una, intitulată « *Cartea sistemei sau despre starea religiunei mahometane* », a fost tipărită în ruseşte la Petersburg, în 1722; trebuie să amintim şi de lucrările sale asupra *muzicii turceşti*, Cantemir fiind şi descoperitorul unui sistem nou de notaţie muzicală; trebuie, în sfârşit, să amintim de *desenele* şi *picturile* sale, dintre care o parte — poate portretele care impodobesc traducerea engleză a Istoriei Imperiului Otoman — se păstrau în 1735 la Academia de Ştiinţe din Petersburg. A fost o personalitate foarte complexă, dintre cele mai puternice pe care le-a dat neamul nostru; minte cuprinzătoare, curiozitate nesfârşită, talent multiplu, Cantemir poate fi socotit nu numai ca primul nostru istoric, în accepţiunea modernă a termenului, dar şi ca unul dintre cei dintâi enciclopedişti europeni; pe bună dreptate, numele său stă înscris alături de acele vestite ale umanităţii pe zidul de piatră al bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris.

Axinte Uricariul. In afară de Dimitrie Cantemir, domnul care s'a arătat mai grijuliu de judecata posterităţii a fost Nicolae Mavrocordat. El a pus, în scaun fiind, să se alcătuiască cronica domniilor lui. Pentru cea dintâi din Moldova, rolul acesta l-a avut Nicolae Costin (vezi mai sus, p. 793); pentru cea de a doua, *Axinte Uricarul*; în Muntenia, ambele domnii (1716 şi 1719 —1730) au fost descrise de *Radu Popescu* (vezi mai jos, p. 816).

Dar în afară de această preocupare interesată, Nicolae Mavrocordat a fost şi un preţuitor al istoriografiei pentru ea însăşi. Deaceea, el a dispus, iarăşi pentru ambele ţări, transcrierea în continuare a cronicelor anterioare, spre a forma *un singur corp*. Operaţiunea i-a revenit tot lui Axinte Uricarul.

De origine modestă, răzăşească, din Scânteia Vasluiului, acest funcţionar al cancelariei domneşti şi subaltern al lui Nicolae Costin, căruia-i poartă admiraţie, a început să scrie, potrivit poruncii, după ce se împliniseră trei ani din domnia cea de a doua a lui Nicolae Mavrocordat, aşa dar după 6 Octomvrie 1714. El povesteşte detailat şi documentat evenimentele cuprinse între 25 Dechemvrie st. v. 1710 şi 22 Ianuarie st. v. 1716. Voevodul e prezentat, evident, în lumina cea mai favorabilă; stilul este plăcut, smăltat cu *neologisme* apusene şi cu *turcisme*; uneori face apel şi la locuţii populare sau proverbe.

In corpul de cronici pe care-l alcătuieşte — corp cuprins în manuscrisele 2591 şi 5367 ale Academiei Române — Axinte nu s'a mărginit însă numai la transcrierea simplă a textelor anterioare, ci a adaos şi unele informaţii proprii căpătate din hrisoave, manuscrise sau dela boieri bătrâni, cum sunt acelea referitoare la fiii lui Roman I, în Moldova, sau la domniile lui Mihnea al III-lea, Gheorghe şi Grigore Ghica, în Muntenia.

Cronica lui Nicolae Chiparissa, Cronica Racoviţeană şi Cronica tradusă de Alexandru Amiras. Cea dintâi cronică *în limba greacă* privind istoria Moldovei este aceea alcătuită de Nicolae Chiparissa, sub titlul: « *Povestirea celor întâmplate în Moldova în anul 1716, în a treia domnie a prea înălţatului... domn... Ioan Mihai Racoviţă Voevod* ». Ea cuprinde descrierea amănunţită a luptelor şi biruinţelor repurtate în 1716—1717 împotriva « cătanelor » adică a Nemţilor. E o cronică de caracter oficial, lăudând mult pe domn şi mai ales pe postelnicul acestuia Constantin Ipsilanti. Textul grecesc a fost tradus încă în veacul al XVIII-lea în româneşte; această traducere veche, păstrată în ms. 157 al Academiei Române, e superioară traducerilor moderne.

Kogălniceanu şi Bălcescu au publicat o cronică povestind evenimentele din Moldova între 1661 şi 1729; unul din manuscrisele folosite se datoreşte *copistului* Nicolae Muste, « stari diac de divan », adică făcând parte dintre scriitorii « bătrâni » sau

calificaţi ai cancelariei. Autorul cronicei n'a fost identificat încă; el este, după toate probabilităţile, unul din boierii voevodului Mihai Racoviţă; domnia acestuia e povestită amănunţit şi cu simpatie. Deaceea, în lipsa numelui autorului, cronicei i se spune îndeobşte *Cronica Racoviţeană*. Pentru prima parte a povestirii, redactată prin 1719—1720, autorul s'a folosit de *Letopisețul Țării Moldovei dintre 1661—1705* (vezi mai sus, p. 793) pe care, cu modificări, îl reproduce aproape în întregime. Pentru rest, redactat după 1723, paralel cu evenimentele, au fost puse la contribuţie amintirile personale, eventual şi ale celorlalţi boieri.

O altă cronică povestind acelaş răstimp: 1661-1729 — ultimile rânduri relatând foarte pe scurt sfârşitul domniei lui Grigore Ghica: 1729—1733, sunt un adaos ulterior — a început a fi tradusă în greceşte din ordin domnesc, « în Iaşi, la anul 1729, Februarie » de către biv vel sulgerul Alexandru Amiras din Smyrna. Acum Mihai Racoviţă, în ultima sa domnie, e criticat; în schimb se laudă iniţiatorul alcătuirii cronicei şi a traducerii ei, Grigore Ghica (1726—1733), « acest domn vrednic de veşnică pomenire ». Şi autorul acestei cronici e necunoscut; n'ar fi exclus ca el să fie chiar traducătorul Amiras; stilul arată totuşi mai degrabă un pământean decât un grec. Ca şi în cronica racoviţeană, deosebim şi aici două părţi: o primă parte, până la domnia a doua a lui Duculeţ (1661—1703); ea cuprinde unul din izvoadele ce continuau pe Miron Costin, cu informaţii noi, precise şi ample, asupra răscoalei lui Hâncu şi Durac, din 1671—1672 (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 140—142) precum şi asupra prinderii lui Gheorghe Duca la Domneşti (4 Ianuarie 1684); o a doua parte, finală, (1703—1729), se datoreşte autorului, cine va fi fost el, biv vel sulgerul Amiras sau alt boier. Alcătuirea acestei cronici a avut loc în intervalul Iulie 1725—finele lui 1729, când se termină traducerea în greceşte. Această traducere, păstrată într'un manuscris al Bibliotecii Naţionale din Paris, a fost, la rându-i, tradusă în franţuzeşte de Nicolae Genier, la Ankara, în 1741.

Intre Cronica Racoviţeană şi aceea tradusă de Amiras sunt o sumă de asemănări; în genere, povestirea ultimei e mult mai rezumată.

Tot lui Amiras i se datoreşte şi o « *Istorie autentică* » a celor 5 ani şi 3 luni petrecuţi de Carol al XII-lea, regele Suediei, în

Turcia, cea mai mare parte la Varniţa, lângă Tighina; în acest răstimp, Amiras i-a servit de interpret; originalul grec al «Istoriei» nu e cunoscut până acum; ni s'a păstrat însă o traducere italiană continuată a ei, în Biblioteca Arhivelor din Viena. Povestirea lui Amiras redă punctul de vedere suedez. Cel turcesc se găseşte exprimat într'o lucrare similară, aceea a grecului *Afenduli clucerul*, reprezentantul lui Brâncoveanu pe lângă Paşa de Tighina. Opera lui, scrisă tot în greceşte şi intitulată «*Istoria parţială a celor întâmplate regelui suedez Carol*» cuprinde răstimpul Ianuarie 1711—Octomvrie 1714 şi e mai mult o culegere de documente oficiale decât o expunere a evenimentelor.

Ioan Neculce s'a născut în 1672 ca fiu al sulgerului, apoi vistierului Ianaki Neculce; prin maică-sa Alexandra, poreclită «Muta» era descendent direct din Cantacuzini. După ce stă, copil orfan fiind, patru ani în Muntenia, dus de bunică-sa «visterniceasca Iordăchioaia», «de răul Leşilor» (era vremea războaelor dintre Poloni şi Turci), el se întoarce în Moldova şi-şi începe cariera boierească sub Duculeţ, în 1693, ca postelnicel. Vătaf de aprozi sub Antioh Cantemir în 1699, apoi vel agă, Neculce ajunge la a doua domnie a acestuia, în 1705, vel sulger şi apoi vel spătar. Această ultimă dregătorie o păstrează şi sub Dimitrie Cantemir, când devine cel mai influent boier al divanului. După înfrângerea dela Stănileşti, la care participă în calitate de hatman adică de comandant al oştirii, el îşi însoţeşte domnul în pribegie, stând în preajma acestuia, în Rusia, doi ani. Trece apoi în Polonia, unde zăboveşte alţi şapte, pentru ca să se reîntoarcă, în sfârşit, în 1719, îndărăt acasă. Işi reia moşiile, iar domnul următor Grigore Ghica îl face vel vornic al ţării de sus. Spre sfârşitul vieţii, în 1741, Constantin Mavrocordat l-a numit judecător înalt, în Iaşi, cu leafă lunară. A murit în cursul anului 1745, după 25 Februarie; la 12 Ianuarie 1746, fiul său Ilie îl arată ca răposat (vezi şi fig. 55).

Ioan Neculce este autorul uneia din cele mai însemnate realizări istoriografice şi literare româneşti; se poate spune, fără exagerare, că letopiseţul său, împreună cu acela al lui Miron Costin în Moldova şi al lui Radu Popescu în Muntenia, reprezintă cele trei capod'opere ale genului la noi. A început să redacteze la bătrâneţe, ca biv vel vornic, când împlinise 60 de ani;

prima indicaţie sigură în acest sens se referă la anul 1733, ultima la un eveniment dela mijlocul anului 1744 (numirea lui Constan-

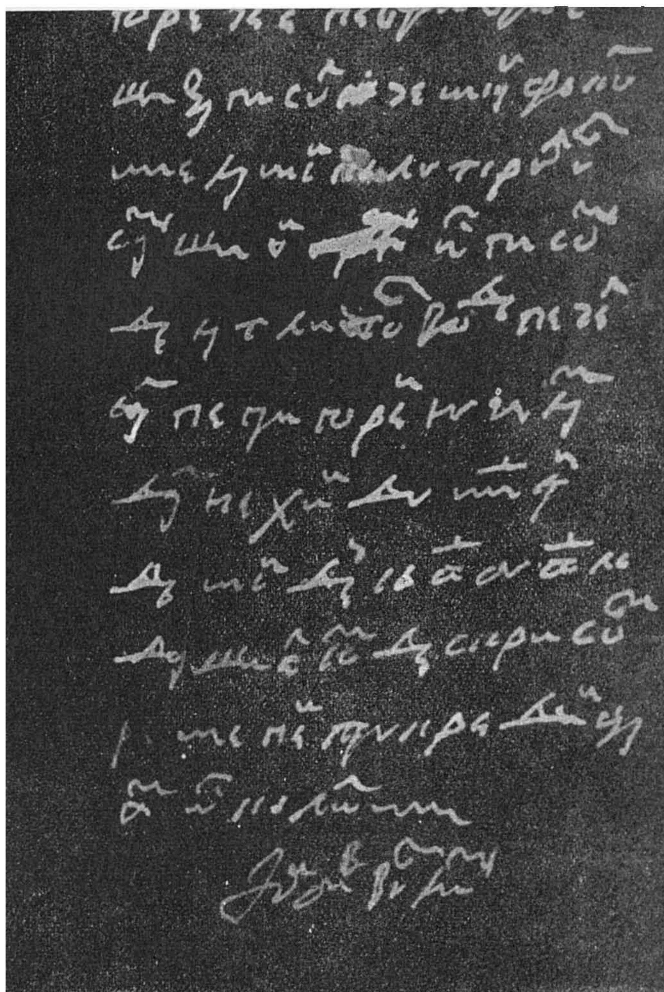

Fig. 55. — Autograf al lui Ion Neculae. Ultimul rând de jos e iscălitura lui: « Ion biv. vel hatman ». (Academia Română, secţia manuscrise).

tin Mavrocordat ca domn al Munteniei). Redactarea istoriei din ultimii 11 ani s'a făcut deci progresiv, paralel cu evenimentele.

Letopiseţul Ţării Moldovei cuprinde răstimpul dintre 1661 — începutul domniei lui Eustratie Dabija — şi 1743 — mazilirea lui Constantin Mavrocordat; ultimul fapt amintit, din 1744, se referă, cum am arătat, la istoria munteană. Ca izvoare, Neculce afirmă că s'a folosit, până la domnia lui « Duca Vodă cel bătrân » (1678—1684) de « nişte izvoade ce am aflat la unii şi alţii (vezi mai sus p. 793) şi din auzitele celor bătrâni boieri »; de acolo înainte, « am scris singur dintru a mea ştiinţă câte s'au tâmplat de au fost în viaţa mea ». Observ însă că la sfârşitul domniei lui Gheorghe Duca, Neculce n'avea decât 12 ani! Oricum, partea cea mai mare a letopiseţului poartă pecetea martorului ocular. Deşi amestecat direct în evenimentele pe care le povesteşte, el caută să păstreze totuşi obiectivitatea. « Să nu gândiţi — se adresează el cititorilor — că doară, pe voia cuiva sau în pizma cuiva... s'au scris »; ci, « întru adevăr ». De fapt, în genere, el şi reuşeşte să fie imparţial; pe alocuri însă se vede partizanul şi boierul; în acele locuri, seninătatea şi bonomia sunt numai aparente. Faţă de o singură categorie nu-şi poate stăvili Neculce resentimentul şi chiar indignarea: faţă de Greci sau, mai bine zis faţă de « *dregătorii greci* », concurenţii la posturi, deci la onoruri şi venituri, ai boierilor pământeni.

Valoarea « Letopiseţului » ca izvor istoric e remarcabilă pentru epoca dela 1685 înainte: o sumă de fapte şi detalii le aflăm numai la el; în special, povestirea sa e preţioasă pentru domnia lui Dimitrie Cantemir (1710—1711), apoi pentru domnia lui Mihai Racoviţă (1716—1723) şi cele următoare.

Dar şi mai mare este valoarea *literară* a Letopiseţului. Neculce e un scriitor de mare talent. Are darul observaţiei, ştie să redea, în câteva trăsături caracteristice, oameni şi împrejurări; portretele sale sunt, pe drept cuvânt, clasice. Iată, de pildă, pe acela al lui Constantin Cantemir voevod: « carte nu ştia, ce numai iscălitura învăţase de o făcea; practică bună avea; la voroavă era sănătos; mânca bine şi bea bine. Semne multe avea pe trup dela războaie, în cap şi la mâni, de pe când fusese slujitor în ţeara leşească. La stat nu era mare; era gros, burduhos, rumăn la faţă, buzat; barba îi era albă ca zăpada. Cu boierii trăia bine până la o vreme, pentru că era om de ţeară şi-i ştia pre toţi, tot anume, pre carele cum era; şi nu era mândru, nici făcea cheltuială ţărei, că era un moşneag, fără doamnă ».

Limba lui Neculce este o limbă vie, colorată, savuroasă; adeseori se foloseşte de expresii sau locuţii populare şi de proverbe; nu dispreţuieşte însă nici *neologismele*, atunci când relatarea evenimentelor , mai ales a celor din ţările străine, o impune. Căci împotriva părerii curente, care vede în Neculce numai tipul boierului de ţară, « necărturar » (G. Călinescu), sau « cu înţelegere populară » (P. P. Panaitescu), pot afirma că a fost şi un om de cultură, ştiind câteva limbi (rusă, polonă, greacă, poate şi turcă) şi având un orizont istoric larg, nemărginindu-se deci numai la evenimentele ţării sale. O bună parte a Letopisețului este rezervată faptelor din ţările vecine şi chiar din ţări mai depărtate ca acelea din apusul Europei (Franţa, Spania, Anglia şi Germania), din nordul ei (Suedia) sau din Orient (Persia).

Neculce este cronicarul român care a dat mai multă importanţă *tradiţiilor* transmise prin viu graiu, din generaţie în generaţie. Găsise — se pare — o sumă de asemenea tradiţii consemnate în letopisețul moldovenesc alcătuit de Eustratie logofătul (vezi mai sus, p. 787); altele i le spuseseră Cantacuzinii, rudele şi protectorii săi, precum şi unii boieri bătrâni; în sfârşit, adunase câteva şi din popor, dela târgoveţi, săteni, preoţi şi călugări. El se hotărăşte să le pună în scris pe toate — 42 la număr — şi le aşează la începutul letopisețului, înainte de domnia lui Dabija, sub titlul: « *O seamă de cuvinte*, ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi şi bătrâni... ». Critica modernă constată că o serie întreagă din aceste tradiţii corespund unui adevăr istoric: astfel sunt tradiţiile despre *aprodul Purice* şi despre *tirul artileriei din cetatea Neamţului*, asediată de Turci, confirmate ambele prin cronica moldovenească în limba germană descoperită nu de mult la München. De asemenea tradiţia despre *Petru Rareş pescar* şi despre *calul lui Miron Vodă Barnowski*. Cred că şi acelea în legătură cu Vasile Lupu, Gheorghe Ştefan, Ghica Vodă şi Ştefăniţă Lupu corespund adevărului; de altfel, în tinereţea cronicarului trăiau încă boieri bătrâni care puteau să certifice faptele.

Neculce a scris, la cererea lui Constantin Mavrocordat, în 1741, şi un tratat — un « *trătaz* » cum spune el — de istorie fiscală, cuprinzând dările vechi şi noi scoase de diferiţi Domni. Din nefericire, această lucrare — prima în genul ei în Principate — nu ni s'a păstrat.

Cronica Ghiculeştilor. Asemănătoare cronicei alcătuite din porunca lui Grigore Ghica şi tradusă în greceşte de Alexandru Amiras (vezi mai sus p. 803) există o a doua cronică alcătuită şi tradusă de asemenea în greceşte din porunca lui Matei Ghica, fiul lui Grigore (1753—1756). Ea cuprinde povestirea evenimentelor din Moldova între 1695 şi 1754 şi ni s'a păstrat într'un singur manuscris (nr. 38) în biblioteca Metohului Sfântului Mormânt din Constantinopol. Inceputul şi sfârşitul manuscrisului care ne-ar fi putut da, potrivit obiceiului, indicaţiuni despre numele autorului cronicei, eventual al traducătorului, lipsesc; aşa încât, acest autor a rămas, cel puţin până acum, anonim. El este un apropiat, un om de casă al Ghiculeştilor; detaliile şi aprecierile superlative la adresa lui Grigore al II-lea Ghica şi a lui Matei Ghica abundă; deaceea cronica şi poartă numele de *Cronica Ghiculeştilor.* Partea întâi a ei, între 1695 şi 1730, este o compilaţie după letopiseţul atribuit lui Nicolae Costin, după acela al lui Axinte Uricarul, după letopiseţul Ţării Moldovei între 1661—1705 şi după cronica tradusă de Alexandru Amiras. Partea cea de a doua (1730—1754) cuprinde însă o povestire originală şi importantă, cu detalii noi şi precise.

Cronica lui Canta şi *Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu.* Cea mai scurtă dintre povestirile istorice moldoveneşti şi, în acelaş timp, şi cea cu mai puţine date este aceea a lui *Ioniţă Canta* (prescurtare din Cantacuzino). Autorul, cumnat cu Grigore Al. Ghica şi posesor al unei averi întinse, ocupase dregătoria de mare spătar, era deci biv vel spătar, când a început să scrie, prin 1769. Răstimpul povestit cuprinde anii 1741—1769. Fără un simţ critic deosebit, Canta nu observă, chiar la prima domnie, aceea a lui Constantin Mavrocordat, contrazicerea între izvoarele întrebuinţate; se pare că el s'a folosit şi de un *izvor rusesc* din care a luat unele date precise. Nici cronica lui Canta nu ni s'a păstrat completă, fie că autorul n'a terminat-o, fie că manuscrisele cunoscute azi sunt lacunare.

Intocmai după cum Nicolae Muste nu fusese decât *copistul* unei cronici alcătuite de altcineva, tot aşa şi *Enache Kogălniceanu* copiază numai, între 1789 şi 1795, o cronică alcătuită de un anonim în 1774 şi cuprinzând răstimpul 1733—1774. Argumentele invocate în favoarea paternităţii lui Enache, se întorc, la o exa-

minare amănunţită, împotriva lui. Şi în primul rând pasagiul, aparent peremptoriu, din cronică în care se spune: « ... înştiinţându-se domnul *dela mine* Enachi Kogălniceanul, ce eram comis al doile atunce... ». In realitate, în manuscrise, acest pasagiu e la persoana *a treia*, nu la întâia: « ... înştiinţându-să Domnul din Enachi Kogălnicean, ce era vtori comis atunce... ». Modificarea se datoreşte editorului, lui Mihail Kogălniceanu, care dorea să facă din strămoşul său — om cult, iubitor de istorie, bibliofil, — cu tot dinadinsul şi un cronicar.

Condica de obiceiuri a lui Gheorgache vtori logofăt. Un loc deosebit în vechea noastră istoriografie ocupă « *Condica ce are întru sîne obiceiuri vechi şi noă a prea înălţaţilor domni...* ». E vorba de o lucrare de ceremonial — similară celor bizantine — alcătuită la Iaşi în 1762 — s'a terminat la 5 Noemvrie — din ordinul voevodului Grigore Callimachi, de către « Gheorgache vtori logofăt ». Ea descrie amănunţit şi exact ceremoniile care au loc la luarea domniei, la darea boieriilor, la mucarer, la sărbătorile însemnate de peste an, la trecerea solilor prin Iaşi, la întâlnirea Domnului cu Paşii cu trei tuiuri sau cu Hanul Tătarilor, etc. Numele de familie al autorului n'a putut fi identificat până acum; el nu este însă, în nici un caz, Sutzu, aşa cum s'a afirmat de către Nicolae Iorga. Condica ni s'a păstrat într'un singur manuscris, copia pe curat a originalului, cu unele locuri albe în text care trebuiau să fie completate de autor; acesta n'a mai făcut-o, fie că a murit curând după Noemvrie 1762, fie din altă pricină.

Povestirile istorice în versuri. Un gen care cunoaşte o deosebită favoare şi înflorire în veacul al XVIII-lea este *povestirea istorică în versuri.* Incă în veacul anterior, apăruseră unele manifestări de acest fel; ele formau însă rari excepţii. Astfel este *Cronologia în versuri* a Mitropolitului Dosoftei, tipărită îndată după prefaţa Molitvenicului din 1681 şi reprodusă în « Parimiile de preste an » din 1683. Ea înşiră, în 136 de versuri, pe toţi domnii Moldovei dela descălecat până la Gheorghe Duca (1678—1684); la unii din ei se indică şi soţiile, de asemenea ctitoriile şi anii de domnie. Tonul e, în genere, apologetic; se găsesc cuvinte de laudă până şi pentru Iliaş şi Ştefan, feciorii ucigaşi ai lui Alexandru cel Bun sau pentru Iliaş Rareş care şi-a părăsit credinţa, turcindu-se.

Valoarea poetică a acestei cronologii este, cum se poate lesne bănui, foarte redusă, ca să nu zicem inexistentă.

Ceva mai reuşită sub raportul literar ni se înfăţişează « *Istoria* » în versuri pe care « o seamă de slugi » din ţară, sosite la Istambul cu Domnii şi boierii mazili, au făcut-o pe la începutul anului 1774, stăpânilor lor ajunşi în strâmtorare. Cuprinzând 134 de versuri de factură populară, rimând două câte două, această « Istorie » a fost adaosă la finele cronicei atribuite — pe nedrept — lui Enache Kogălniceanu. Ea înfăţişează regretele celor care au cârmuit odinioară Moldova şi care acum, lipsiţi de bani, sunt avizaţi la îndeletniciri prozaice.

Şi mai însemnate sub raportul istoric sunt cele două povestiri istorice în versuri, provocate, una de omorîrea lui Grigore al III-lea Ghica (vezi şi mai jos, p. 831) iar cealaltă de executarea celor doi boieri haini, Manolachi Bogdan vel vornicul şi Ioan Cuza biv vel spătarul. Cea dintâi, având 274 de versuri, ni s'a păstrat în nu mai puţin de *patrusprezece* versiuni — plus una în proză — dovadă a impresiei adânci produse asupra contemporanilor de asasinarea lui Ghica. Autorul nu e cunoscut; nu pare a fi fost boier; mai degrabă vreun dascăl dela şcolile de care voevodul avusese atâta grijă. El a scris îndată după omorîrea acestuia (12 Octomvrie 1777). Cea de a doua povestire are 618 versuri şi a fost alcătuită şi ea la scurt interval după executarea boierilor haini (29 August 1778). Nici autorul acesteia nu e cunoscut; n'ar fi exclus să fie unul şi acelaşi cu autorul stihurilor asupra uciderii lui Ghica. Mihail Kogălniceanu atribuia ambele povestiri strămoşului său Enache Kogălniceanu; nu există însă nicio dovadă în sprijinul părerii sale.

Valoarea literară a celor două bucăţi este redusă. Versurile, de factură populară, nu impresionează nici prin imagini, nici prin rimă. Sub raportul istoric, ele ne dau însă câteva detalii care nu figurează în celelalte izvoare.

In sfârşit, menţionăm *Cântecul lui Potemchin*, o povestire în versuri relatând, fără talent, moartea acestui general rus pe pământul Moldovei (1791).

Istoriografia munteană. Matei al Mirelor. In Muntenia, primele opere istoriografice originale din veacul al XVII-lea — excepţie făcând acelea privitoare la Mihai Viteazul, care a fost analizate an-

terior (vezi vol. II, ediția a patra, p. 589) — sunt cele două cronici ale Mitropolitului Matei al Mirelor, una în proză, cealaltă în versuri, ambele scrise în grecește. Originar din Pogoniana Epirului, unde a văzut lumina zilei pe la 1550, Matei, îmbrățișând călugăria, a fost întâi protosinghel și arhimandrit al Patriarhiei din Constantinopol; a stat apoi la Moscova (1595—1597) și la Lwów (1600), pentru ca, prin 1602, să se stabilească în Țara Românească unde Radu Șerban l-a primit bine și l-a făcut egumen al mănăstirii Dealul. El a rămas aci până la sfârșitul vieții (1624, după 17 Martie), deși între timp fusese numit (1605) Mitropolit al Mirelor, — eparhie cu foarte puțini credincioși, ce-i dreptul — în vechea Lichie din sudul Asiei Mici. Cronica în proză, intitulată « *Povestire pe scurt...* » înfățișează, cu detalii numeroase și noi, năvălirea lui Gabriel Báthory în Țara Românească (finele lui Dechemvrie 1610), fuga și apoi reîntoarcerea lui Radu Șerban, precum și primii ani de domnie ai lui Radu Mihnea. Alcătuită, după toate probabilitățile, în iarna din 1613—1614, această « Povestire » nu e decât amplificarea Introducerii la *Slujba sfântului Grigore Decapolitul*, scrisă tot de Matei, introducere în care se povestește aceeași năvălire și fugă. Cea de a doua operă, în versuri, poartă titlul, rezumativ: « *Istoria celor petrecute în Țara Românească dela Șerban Vodă până la Gavrilă Vodă care domnește acum* » — deci: 1602-1618 — și e închinată boierului Ioan Catargi. A fost scrisă după executarea — pe care o amintește — a răsculatului Lupu Mehedințeanu, așa dar după Noemvrie 1618, mai probabil în iarna ce a urmat. Constituind singurul izvor narativ pentru împrejurările muntene din primele două decenii ale veacului al XVII-lea, « Istoria » lui Matei al Mirelor a fost utilizată de cei doi cronicari dela sfârșitul acestui veac, de Stoica Ludescu și Radu Popescu; ultimul îl citează: « cum spune un istoric Vlădică anume Maftei dela Mira ». Tot Matei a alcătuit, în timpul domniei lui Alexandru Iliaș (1616—1618), « *Câteva sfaturi...* » către acest voevod, îndemându-l să judece după pravila împărătească și după legea țării și să facă școli, deoarece nici clericii, nici mirenii n'au unde învăța. I se datorește, de asemenea, în grecește, « *Slujba sfintei Paraschevа* »; (vezi mai jos p. 857). Regretatul Russo îi atribuie și traducerea în grecește a unui alt text slav, a faimoaselor « Invățături » ale lui Neagoe Basarab. In sfârșit adăogăm

că Matei al Mirelor a fost şi un harnici caligraf: manuscrise copiate de el se întâlnesc, în număr apreciabil, în întreg orientul creştin.

Cronica lui Matei Basarab. Cineva din preajma lui Matei Basarab a notat cu grijă şi amănunţit toate evenimentele din momentul în care acesta — ajutat de boierii olteni — s'a ridicat împotriva lui Leon Vodă, la 17/27 Octomvrie 1629 şi până când s'a întors dela Ţarigrad la Bucureşti, ca Domn al ţării, la 5/16 Noemvrie 1633. Datele sunt precis indicate, cu luna şi ziua anului, numele boierilor sunt trecute toate pe rând; se vede bine că este un contemporan şi un martor ocular cel ce însemnează aceste fapte. Nu tot aşa se prezintă povestirea evenimentelor ulterioare, adică a războaielor dintre Matei şi Vasile Lupu: nicio indicaţie cronologică, niciun nume de boier; autorul acestei părţi este, evident, o altă persoană. Cronica începuturilor lui Matei Basarab nu ni s'a păstra ca o entitate separată; o cunoaştem numai din Cronica lui Stoica Ludescu în alcătuirea căreia ea a intrat ca un element constitutiv.

Cronica lui Stoica Ludescu sau a Cantacuzinilor. Apriga luptă politică între cele două partide boiereşti muntene, între Cantacuzini, conduşi de bătrânul postelnic, apoi de fiii acestuia, de o parte, şi Băleni, având în frunte pe banul Gheorghe Băleanu şi ca element activ pe Stroe Leurdeanu, de alta, a influenţat şi domeniul istoriografiei. Fiecare din cele două tabere şi-a alcătuit câte o cronică în care fazele luptei politice sunt prezentate favorabil pentru tabăra respectivă şi defavorabil pentru cealaltă. Cantacuzinii au avut drept istoric pe bătrânul lor om de credinţă, *Stoica Ludescu*, iar Bălenii pe *Radu Popescu*, fiul lui Hrizea, al uneia deci din numeroasele victime ale acestei îndârjite lupte.

Stoica Ludescu a împărtăşit în totul vicisitudinile familiei pe care o slujea. De origine din satul *Ludeşti* (Dâmboviţa), unde a ridicat cu ajutorul lui Şerban Cantacuzino o frumoasă biserică în 1682, el e trimis la ocnă, atunci când, în vara anului 1672, urgia se deslănţuise iarăşi împotriva stăpânilor săi; stă închis acolo un an şi zece luni. In schimb, sub Şerban Cantacuzino, ajunge judecător al scaunului Târgoviştei, dregătorie însemnată: aşa îl găsim într'un act din 1 Octomvrie 1681. El redactează actele mai de seamă ale familiei: astfel catastiful averii lui Şerban Cantacuzino, din timpul boieriei acestuia, apoi testamentul cel de

al doilea al Elenei, soţia postelnicului. Dar opera cea mai de seamă a lui Stoica Ludescu este cronica ce-i poartă numele, cronică zisă, tocmai din cauză că reprezintă punctul de vedere al familiei, şi a Cantacuzinilor.

Ea cuprinde răstimpul dintre întemeierea Ţării Româneşti — eveniment pe care-l explică printr'un *descălecat din Ardeal* şi-l fixează în anul 1290 — şi sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, ultimul eveniment povestit fiind retragerea trupelor austriace ale generalului Veterani peste munţi, în 1688. Nu e o lucrare unitară ca informaţie şi însemnătate: alături de părţi amănunţite şi precise, în care datele cronologice sunt exacte, iar boierii şi celelalte personagii sunt pomeniţi nominal, găsim părţi cu cronologie vagă sau greşită şi fără amănunte. Partea cea mai slabă este aceea dela început: dela descălecat până la domnia lui Radu cel Mare (1290—1495); nu numai că succesiunea domnilor este inexactă dar şi anii de stăpânire ce li se atribue nu corespund realităţii. Pentru această epocă, Stoica Ludescu sau n'a avut anale, în genul celor moldoveneşti, sau dacă ele au existat, au fost de calitate inferioară, atât sub raportul cronologiei cât şi al faptelor. Pentru domniile lui Radu cel Mare, Mihnea, Vlăduţ şi Neagoe Basarab, (1495—1521) Ludescu s'a folosit de *Viaţa Sfântului Nifon*, o lucrare hagiografică-istorică, favorabilă Craioveştilor şi lui Neagoe, (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 587), pe care, omiţându-i începutul şi sfârşitul, o intercalează aproape cu totul, reproducând multe pasagii cuvânt cu cuvânt. Pentru epoca următoare, până la Mihai Viteazul (1521—1593), informaţia a fost luată, după toate probabilităţile, din nişte *anale interne*, care nu ni s'au păstrat însă ca o entitate separată, cum e cazul cu cele moldovene. Tot aşa nu ni s'a păstrat separată nici cronica Buzeştilor (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 588) care a intrat în compilaţia lui Ludescu pentru epoca lui Mihai Viteazul. La domniile următoare, până la Gavril Moghilă (1618—1620), s'a utilizat *cronica lui Matei al Mirelor* (vezi mai sus, p. 811), apoi pentru începutul domniei lui Matei Basarab, *cronica acestuia*, (vezi, de asemenea, mai sus, p. 812). Din timpul lui Matei Basarab încep, în sfârşit, şi amintirile personale ale lui Ludescu însuşi precum şi acelea ale Postelnicului Cantacuzino şi, eventual, ale boierilor mai bătrâni. Utilizând toate aceste izvoare narative, poate şi altele

pe care nu le cunoaștem, utilizând o povestire greacă în versuri despre uciderea Postelnicului, adăogând apoi citate și comparații biblice precum și câte un document bisericesc în felul cărții lui Teofan, patriarhul Ierusalimului, din 1635, își alcătuiește Stoica Ludescu, sub formă de compilație, cronica sa. Ca izvor istoric, ea are o valoare inegală, după valoarea diferitelor izvoare pe care le întrebuințează. Dar defectul ei de căpetenie, în această privință, este *parțialitatea* vădită pe care o arată în partea ultimă a povestirii (1658—1688), familiei Cantacuzino. Stoica Ludescu, « slugă bătrână la casa răpsatului Costandin Postelnicul », prezintă evenimentele într'o lumină favorabilă acestei familii și defavorabilă Bălenilor. Domnii sunt buni sau răi după cum au sprijinit sau nu interesele Cantacuzinilor.

Redactarea cronicei a avut loc în mai multe rânduri. Partea cela început și până la sfârșitul domniei lui Grigore Ghica (1664) a fost scrisă în ultimul timp al pribegiei acestuia în împărăția austriacă, după ce trecuse la catolicism (1667—1671); dovadă este pasagiul din cronică în care se spune despre Ghica: «... au fugit în Ardeal și au trecut în țeara nemțească *de șade acolo și s'au făcut papistaș*... ».

O a doua parte (1664—1679) a fost scrisă în anul 1679, îndată după reîntronarea mitropolitului Teodosie (26 Aprilie st. v.), fapt povestit cu detalii și cu precizie cronologică. Ultima parte a cronicei, aceea relatând domnia lui Șerban Cantacuzino (1679—1688) a fost redactată după retragerea armatelor lui Veterani peste munți (toamna lui 1688); judecând după unele pasagii, s'ar părea chiar, că nu Stoica Ludescu, ci un alt partizan al Cantacuzinilor — și anume partizan mai mult al văduvei postelnicului și a celorlalți frați decât al lui Șerban — e autorul acestei părți; s'ar putea da însă și explicarea că Stoica Ludescu ținea, în această ultimă perioadă, mai puțin cu Șerban, fire autoritară și care ajunsese, pentru moștenirea lăsată de mamă-sa, în oarecare divergență cu restul familiei.

Radu Popescu este cel mai de seamă dintre cronicarii munteni, comparabil, prin însemnătatea operii sale, cu Miron Costin și Ion Neculce. Cronica sa este *cea mai întinsă* dintre cronicile românești: ea cuprinde răstimpul între 1290 — data atribuită întemeierii Munteniei — și 1729, penultimul an de domnie al lui

Nicolae Mavrocordat: aşa dar aproape patru veacuri şi jumătate.

Multă vreme a fost discuţie asupra paternităţii acestei cronici; unii cercetători, în frunte cu N. Iorga, au atribuit partea dela început şi până la 1688 lui Constantin Căpitanul Filipescu, luându-se după o notiţă târzie, din 10 Mai 1761, care arată că « această carte s'au scris de Costandin Căpitanul ». In realitate, Constantin Căpitanul n'a fost decât un *copist* al textului, asemenea lui Neculai Muste şi lui Enache Kogălniceanu. Pornind dela analiza textului cronicei, ţinând apoi seamă de împrejurările vieţii lui Radu Popescu, de înclinările şi opiniile acestuia, aşa cum apar ele în fragmentul de cronică ce nu i-a fost contestat, părintele meu a ajuns la încheierea că întreaga lucrare, dela 1290 şi până la 1729 îi aparţine. Cercetările mai noi ale profesorilor Constant Grecescu şi Alexandru Vasilescu au confirmat această concluzie.

Radu Popescu, născut înainte de 1655, era fiul vel vistierului Hrizea, cel ucis în chinuri groaznice şi spoliat de întreaga avere de către Şerban Cantacuzino. Pribeag din ţară după năpraznica moarte a părintelui său, întâmplată în 1680, toamna, Radu se reîntoarce peste câţiva ani. Sub Brâncoveanu are unele însărcinări oficiale, până în 1702; dela această dată şi până la sfârşitul domniei nu mai ocupă nicio dregătorie. Sub Ştefan Cantacuzino e din nou în slujbe, dar înălţarea sa la marile dregătorii are loc abia în timpul lui Nicolae Mavrocordat, când ocupă demnităţile de vel vornic (Martie 1716) şi îndată după aceea de vel ban (Octomvrie 1716), cea mai înaltă treaptă în ierarhia boierească. După această satisfacţie, Radu Popescu, ajuns la vârsta « de bătrâneţe şi de slăbiciune » — cum singur spune — socotind apoi « că şi ale lumii sunt toate deşarte », se retrage din lume, călugărindu-se, la 16 August st. v. 1723, sub numele de Rafail Monahul, la Mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti. A murit, după cât se pare, în 1729, în intervalul Martie-Octomvrie. Era un om învăţat, ştia latineşte, turceşte, greceşte şi probabil şi vechea slavă, limba în care se citiseră atâta vreme textele noastre bisericeşti. Putea deci întreprinde alcătuirea unei cronici care să răspundă aceleia întocmite de Cantacuzini, duşmanii părintelui său şi ai partidului Bălenilor. Opera aceasta i-a luat un timp considerabil; ea n'a fost edactată deodată, ci în mai multe rânduri. Prima parte, ducând

povestirea până în Mai 1688, a scris-o probabil, după 1703, când el nu mai ocupă dregătorii. Partea a doua, cuprinzând răstimpul Mai 1688—1720, a fost alcătuită prin August-Septemvrie al acestui an. Partea a treia (1720—25 Mai 1724: sfințirea mănăstirii Văcărești) urmează spre finele anului 1725; a patra (25 Mai 1724—1729), a fost terminată după împlinirea a zece ani de domnie ai lui Neculai Mavrocordat, deci după Martie 1729. Radu Popescu avea intenția să-și ducă povestirea mai departe, deoarece, în ultimele rânduri ale textului păstrat astăzi, el afirmă: «de aicea înainte, cu ajutorul și mila lui Dumnezeu, voi scrie începând dela al unsprezecelea an» al domniei lui Neculai Mavrocordat. N'a mai apucat s'o facă însă, moartea surprinzându-l.

Pentru alcătuirea acestei întinse cronici, a avut la îndemână o serie întreagă de izvoare: Mai întâi chiar *cronica adversă a lui Stoica Ludescu*, din care ia, în special pentru epoca veche, o sumă de fapte. Apoi *cronica lui Grigore Ureche-Simion Dascălul* din care împrumuturile, privind istoria Moldovei, sunt numeroase. A cunoscut direct și utilizat *poema lui Stavrinos* asupra lui Mihai Viteazul; de asemenea, *opera în versuri a lui Matei al Mirelor* pe care-l și citează. Cunoaște două cronici bizantine: pe aceea a lui *Phrantzes* ca și o redacțiune a cronicei dela 1570. Pentru fapte privind istoria Ardealului sau a Ungariei citează «*Istoria Țării Ungurești*» neidentificată până acum, ca și «*un istoric*» «*din cetatea Făgărașului*»; pentru Polonia citează pe «*un istoric leșesc*», iarăși neidentificat. A avut *anale sârbești* pentru fapte privind viața vecinilor noștri; a avut de asemenea *izvoare turcești*; pe două din ele le indică precis: «*tablele gheograficești ale lui Nasirtusi*», în legătură cu așezarea Tiflisului caucazian și «*tablele gheograficești ale lui Uluk bei gheograful*», în legătură cu aceea a cetății «Hemeda» sau Hamadan. Se folosește și de *tradiția orală* pentru unele evenimente neconsemnate în cronici, iar, în ce privește epoca nouă, dela Radu Leon încoace, de *amintirile sale proprii* și, desigur, și de acelea ale boierilor mai bătrâni.

Cronica lui Radu Popescu se citește cu interes și cu plăcere. Evenimentele Țării Românești sunt puse în legătură cu acelea din țările vecine; istoria acestor țări ocupă chiar, în veacurile XIV—XVI, un loc mult mai larg decât istoria proprie. In spe-

cial, sunt urmărite de aproape evenimentele din Impărăţia turcească şi din Moldova.

Ceea ce dă apoi o deosebită savoare cronicei este *stilul său.* Radu Popescu are un fel personal de a se exprima, spunând apăsat lucrurilor pe nume, intrând în detalii de multe ori intime, întrebuinţând expresii şi comparaţii plastice. In special, când e vorba de adversari, nu se sfieşte. Portretele ce le face sunt vii, impresionante, dar ele nu înfăţişează decât o latură a personalităţilor respective. Iată, de pildă, ce spune despre Şerban Cantacuzino, din ordinul căruia — ce-i dreptul — fusese chinuit şi ucis tatăl său: « Mare şi întunecat nor şi plin de fulgere şi de trăsnete au căzut pre Ţara Rumânească Şărban Vodă, carele, ca cu neşte trăsnete, cu răotatia lui au spart şi dăzrădăcinat nenumărate case de boiari şi de slujitori şi de săraci, şi pre mulţi au omorât cu multe feluri de cazne şi i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse... ».

Tocmai de aceea întrebuinţarea ca izvor istoric a cronicei lui Radu Popescu, pentru judecarea împrejurărilor şi a oamenilor descrişi, trebuie făcută cu mare prudenţă. Cronicarul muntean nu se ridică — nici nu încearcă să se ridice — la imparţialitatea spre care tinde Miron Costin, din care acesta-şi face un ideal. El e un om de partid — al Bălenilor — şi un curtean — al lui Nicolae Mavrocordat, pe care-l laudă fără rezerve. Are talent, dar n'are *obiectivitate*, n'are deci prima însuşire a istoricului.

Cronica lui Radu Greceanu şi Cronica Anonimă. Lunga domnie a lui Constantin Brâncoveanu a fost descrisă nu numai în cronica lui Radu Popescu, dar şi în alte două: în *Cronica logofătului Radu Greceanu* şi în *Cronica Anonimă.*

Cea dintâi este o cronică oficială, de curte, aproape un jurnal, în care se arată amănunţit şi într'o formă potolită, tot ceea ce s'a petrecut în timpul stăpânirii lui Brâncoveanu, atât sub raportul relaţiilor cu Turcii şi cu ceilalţi vecini cât şi sub raportul intern. Primul eveniment povestit este trimiterea unei solii la Viena de către Şerban Cantacuzino, la 2/12 Octomvrie 1688, cu puţin înainte de moartea sa; ultimul este înapoierea lui Brâncoveanu dela Târgovişte la Bucureşti, prin Potlogi şi Mogoşoaia, în postul Paştilor din 1714, cu puţin înainte de sosirea mazilieí. Predoslovia cronicei a fost alcătuită în 1698, după ce se redactaseră primii zece ani ai domniei; restul redactării a urmat ulterior.

Autorul cronicei, Radu Greceanu, n'a ocupat vreo dregătorie înnaltă; a purtat toată viața titlul modest de logofăt; era originar din satul Grecii, în Dâmbovița (pe atunci în Vlașca). Bun cunoscător al limbii grecești, el a făcut și diferite traduceri în românește, dintre care unele în versuri.

Superioară ca obiectivitate și ca formă este *Cronica Anonimă.* Ea începe cu alegerea ca domn a lui Brâncoveanu, în Octomvrie stil vechi 1688 și se încheie cu data de 15/26 August 1714 când Doamna lui Ștefan Cantacuzino, fiind la mănăstirea De un lemn, «au lovit pe această Doamnă... nevoie, lovitură, îndrăcire, cât s'au spăriat toți». Era — turburătoare coincidență, interpretată de contemporani și de autorul cronicii însuși ca o «minune» dumnezeiască — tocmai ziua în care la Stambul cădeau, sub securea călăului, capetele Brâncovenilor. Nici această cronică n'a fost alcătuită deodată: prima parte a ei — cea mai însemnată ca proporții — e redactată în 1709, într'o epocă de liniște și prosperitate, când voevodul, înconjurat de numeroasa sa familie și stăpânind uriașe bogății, putea fi cu drept cuvânt, considerat pe deplin fericit. Cea de a doua parte, cuprinzând ultimii ani de stăpânire, a fost scrisă în vara anului 1716.

Autorul acestei cronici n'a fost identificat încă. Ostil Cantacuzinlor, el nu este totuși Radu Popescu, așa cum s'a crezut mai de mult — n'ar fi avut niciun rost să redacteze două cronici pentru același răstimp; nu este — așa cum s'a propus recent — nici Teodor Corbea, unul din agenții diplomatici ai lui Brâncoveanu și partizan al Cantacuzinilor. Ceea ce putem afirma despre el — pe temeiul analizei cronicei— este că avea o serioasă cultură. Știa mai multe limbi: latinește — citează maxime ca «laus in fine cadit» și «finis coronat opus»; întrebuințează de asemenea neologisme de această origine—; știa grecește; știa bine turcește, limbă în care reproduce propoziții și o serie întreagă de termeni; se pare că avea și oarecare cunoștințe de polonă și rusă. Cititor de istorie antică, derivă numele Cladovei dela împăratul Claudiu și al Severinului dela Sever (în treacăt fie zis, ambele etimologii sunt inexacte); amintește de podul lui Traian; amintește un «stih» din «Aristofan poetul»; e, în genere, un spirit doritor de a ști, curios; între altele, notează și apariția muștelor columbace «ce es primăvara la Cerneți, de fac multă pagubă oamenilor

în dobitoace ». Tocmai această bogăţie şi varietate de cunoştinţe, unite cu talentul de a reda într'o formă pregnantă împrejurările şi oamenii pe care i-a cunoscut ca boier de seamă la curtea domnului, fac valoarea documentară şi literară a cronicii. Unele scene ca aceea a înfăţişării, în fiare, a boierului viclean Staico şi a complicilor acestuia în faţa lui Brâncoveanu, sau scena judecării clucerului Constantin Ştirbei, care « fiind cam lung la unghii din feliul Stirbeştilor », luase « dela ţeară câte ceva şi despre domnie au ascuns », sunt redate în toate amănuntele, unele pitoreşti, altele de-a-dreptul dramatice. Se notează schimburile de cuvinte, în formă directă, se redă atmosfera vremii: autorul, necunoscut încă, al cronicii este un meşter al cuvântului, asemenea lui Neculce, Miron Costin şi Radu Popescu.

Stolnicul Constantin Cantacuzino. Asemănător lui Dimitrie Cantemir în privinţa pregătirii ştiinţifice şi a preocupărilor istorice şi geografice, dar fără să-l atingă, ca număr şi varietate a realizărilor, a fost în Muntenia Stolnicul Constantin Cantacuzino. Născut între 1645 şi 1650, ca fiu al treilea al celebrului Postelnic, el pleacă, la un an după moartea năprasnică a părintelui său, în străinătate, la studii. Zăboveşte aproape doi ani — dela 12/22 Martie 1665, până în Ianuarie 1667 — la Adrianopol şi Constantinopol, învăţând cu dascăli greci, călugări, ca Gherasim Cretanul, viitorul Mitropolit al Filadelfiei. Porneşte apoi, pe mare, la Veneţia unde debarcă la 13/23 Martie 1667. După un popas de o lună şi ceva în cetatea Dogilor, ajunge, în sfârşit, la *Padova*, sediul uneia din cele mai vestite universităţi italiene. Aci ia lecţii, sârguincios, cu profesorii renumiţi ai locului, ca, de pildă, *Albanius Albanesius*, profesorul de logică, sau *Valeriano Bonvicino*, profesorul de filosofie şi matematică. Işi cumpără în acelaşi timp cărţi, în special operele clasicilor greci şi romani, precum şi diferite gramatici, dicţionare şi manuale. Ştim toate aceste detalii din *ziarul său de călătorie* care, din fericire, ni s'a păstrat. In 1668, spre sfârşitul anului, se întoarce în ţară, tot prin Veneţia, aducând cu sine dovezile esenţiale de vinovăţie ale boierului Stroe Leurdeanu, duşmanul părintelui său; graţie acestor dovezi, Stroe fu condamnat în procesul care avu loc în Aprilie 1669 (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 120). El împărtăşeşte apoi vicisitudinile familiei, în timpul stăpânirii lui Grigore Ghica (1672—1673). Trimis în mi-

siune diplomatică în Polonia, în 1675, sub Gheorghe Duca, el ajunge, prin cultura și abilitatea lui, la o deosebită influență în timpul domniei fratelui său Șerban, pentru ca apoi să devie cel mai influent boier din divan sub nepotul său Constantin Brâncoveanu. Se poate spune că stolnicul a fost, de fapt, conducătorul politicei externe a Țării Românești, timp de două decenii și jumătate. Din nefericire, gelos de strălucirea și puterea casei lui Brâncoveanu și dorind să vadă pe tron pe fiul său însuși, pe Ștefan Cantacuzino, stolnicul duse în ultimul timp o politică de subminare; rezultatul fu mazilia și apoi cumplita execuție din August 1714. Ștefan ocupă tronul, într'adevăr; dar nu-l putu păstra multă vreme. La doi ani numai după ce îndepărtase pe Brâncoveanu, Stolnicul și fiul său căzură și ei victime aceluiaș sistem, fiind închiși și apoi executați la Stambul (vezi, pentru detalii, vol. III, ediția a doua, p. 205—6).

Opera Stolnicului se alcătuiește din lucrări de caracter *istoric* și *geografic* și din traduceri de *texte religioase*. Cea mai însemnată — după părerea noastră — dintre lucrările lui și aceea care — fiind tipărită — s'a bucurat de o largă răspândire, este *Harta Țării Românești*. A fost imprimată la Padova, în 1700, în grecește și latinește, prin îngrijirea lui Hrisant Notara. Lucrare originală, alcătuită pe temeiul observațiilor proprii, ea este cea dintâi hartă detaliată a Munteniei și totdeodată, ținând seamă de epocă, o capo-d'operă a genului. Cuprinde împărțirea pe județe și raielele turcești, apoi orașe, cetăți, sate cu așezări boierești și sate obișnuite; munții de căpetenie precum și dealurile cu vii vestite; râuri, pâraie, lacuri, fântâni; poduri peste ape; mănăstiri mari și mici precum și schituri; bogății minerale; păduri, urme arheologice. In total, circa 900 (nouă sute) de elemente geografice, dintre care 526 de sate, 132 de cursuri de apă și 78 lăcașuri bisericești. Această hartă a fost utilizată de geografii contemporani și de cei următori; este exclus ca Dimitrie Cantemir să n'o fi cunoscut, deși n'o menționează niciodată.

Tot așa de vechi ca preocupările geografice ale Stolnicului sunt și cele istorice. El voia să scrie o Istorie a Țării Românești începând cu cele dintâi timpuri și mergând până în vremea sa. Strângea în acest scop material privind tustrele provinciile românești. Pe temeiul acestui material poate el răspunde, la 4 Martie

1694, generalului Marsigli care, pregătind o mare lucrare asupra Dunării, îi pusese o serie de întrebări asupra geografiei şi istoriei Principatelor. Intre răspunsurile Stolnicului este şi lista cronologică a Domnilor Munteniei şi Moldovei, dela întemeiere şi până la Constantin Duca Vodă (1693—1695) « care domneşte acuma ». Tot pentru a-şi completa materialul documentar, roagă el, în Septemvrie 1706, să i se trimită din Transilvania istoria lui Al. Bethlen. Cu acest prilej, aflăm că Stolnicul voia « să compileze Istoria Ţării Româneşti » şi că îşi procurase, în acest scop, operile lui Bonfinius, Istvanfi şi Ioan Bethlen. Redactarea « *Istoriei Ţării Româneşti dintru început* » are loc aşa dar după această dată; Stolnicul n'a izbutit s'o ducă însă până la sfârşit; ea a rămas, ca atâtea alte opere ale istoriografiei româneşti, vechi şi moderne, neterminată. « Istoria Ţării Româneşti »... se ocupă de problema originilor noastre; cercetarea începe cu Dacii sau Geţii şi aminteşte de marele lor rege Boerebista; trece apoi la împăratul Traian şi la luptele lui cu Dacii; precizează hotarele Daciei Romane şi soarta ei sub noua stăpânire. Cu acest prilej explică numele de Vlahi şi combate basna cu originea din tâlhari, scoasă din letopiseţul unguresc de Simion Dascălul. Foarte interesantă — cu argumente valabile şi azi — este pledoaria pentru continuitatea elementului romanic în Dacia. De asemenea, impresionantă este proclamarea unităţii ca neam şi ca origine a Românilor, pe care o face Stolnicul. « Iară noi... credem — zice el — adeverindu-ne din mai aleşii şi mai adeveriţii bătrâni istorici... că noi Românii sântem adevăraţi Romani şi aleşi Romani în credinţă şi în bărbăţie, din care Ulpie Traian i-au aşezat aici, în urma lui Decheval... şi apoi şi alalt tot şireagul împăraţilor aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi 'aici şi dintr'acelor rămăşiţă să trag până astăzi Românii aceştia. Insă Românii înţeleg nu numai ceştia de aici, ci şi den Ardeal, care încă şi mai neaoşi sânt, şi Moldovenii şi toţi câţi şi într'altă parte se află şi au această limbă, măcar fie şi cevaşi osebită în neşte cuvinte... (aluzie la Aromâni!)... Pe aceştia... tot Români îi ţinem, că toţi aceştia dintr'o fântână au izvorât şi cură ». « Istoria Ţării Româneşti » merge — din nefericire — numai până la stăpânirea Hunilor şi la domnia lui Attila. Bogat documentată, referindu-se la o serie întreagă de clasici şi moderni, această lucrare precede « Hronicul » lui Dimitrie Cantemir, în-

chinat aceloraş probleme; se poate chiar ca învăţatul domn al Moldovei să fi ştiut de această lucrare — cum a ştiut şi de harta Munteniei — şi să fi găsit în ea un imbold în plus pentru realizarea importantei sale opere.

S'a atribuit Stolnicului şi o « *Cronologie tabelară* » care cuprinde, în 177 de articole, cronologia Ţării Româneşti, pe domni, dela descălecat — fixat în 1215 — până la 1666. O cercetare recentă, a profesorului Al. Vasilescu, a dovedit însă că ea nu poate fi opera Stolnicului, deoarece cuprinde trimiteri la persoane care au trăit în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Se pare că, în realitate, autorul este Popa Florea « dascăl slovenesc » la şcoala domnească dela Sf. Gheroghe din Bucureşti, şi că alte versiuni ale « Cronologiei » mergeau până în 1765.

In ce priveşte traducerile de texte religoase, Stolnicul, emerit cunoscător al limbii greceşti şi al problemelor teologice, a ajutat cu sfatul său pe traducătorii contemporani — pe fraţii Greceanu, de pildă —; a revizuit traducerile, fiind, aşa cum se spune în prefaţa « *Pravoslavnicei Mărturisiri* » tipărite la Buzău în 1691, « ajutoriu şi îndireptătoriu mai grelelor cuvinte şi noime... ». El însuşi a tradus în întregime « *Molitva către Dumnezeul Savaoth...* », o rugăciune mai întinsă, tipărită în « Acastistul » din 1746 dela Râmnic şi reprodusă apoi şi în alte cărţi bisericeşti.

In sfârşit, Stolnicul este iniţiatorul unor traduceri sau alcătuiri de opere. Din îndemnul lui, traduce din bizantină în greaca modernă Hrisant Notara, Patriarhul Ierasalimului, lucrarea « *Despre oficiile palatului din Constantinopol şi despre oficiile marei biserici* », atribuită — pe nedrept — lui Codinos Curopalates. De asemenea « după cererea prea nobilului şi învăţatului boier, domnul Constantin Cantacuzino » şi spre a răspunde la întrebările puse de acesta, alcătuieşte *Ioan Cariofil*, marele logofăt al Patriarhiei din Constantinopol, un « *Manual despre câteva nedumeriri* », tipărit la Snagov în 1697. Istoric, geograf, teolog şi filolog, Stolnicul s'a bucurat, ca învăţat, de un prestigiu deosebit; mărturiile contemporanilor străini şi localnici, sunt, în această privinţă, unanime.

Cronica lui Mitrofan Grigoras. Reluând tradiţia lui Matei al Mirelor, dar cu mai puţin succes decât acesta, alcătuieşte clericul grec Mitrofan Grigoras, în Bucureşti, în primele luni ale anului

1717 — şi în limba greacă veche — o «*Istorie*» a Ţării Româneşti. Ea povesteşte evenimentele anilor 1714—1716, arătând pe scurt pieirea lui Brâncoveanu — pedeapsă trimisă ţării de Dumnezeu — apoi aceea a lui Ştefan Cantacuzino şi a Stolnicului, autorii morali ai morţii predecesorului, şi insistând asupra domniei lui Nicolae Mavrocordat. Cu privire la acesta din urmă, ne dă unele detalii necunoscute celorlalte izvoare contemporane. Povestirea se isprăveşte printr'un elogiu hiperbolic, de curtean solicitator, la adresa noului domn, a lui Ioan Mavrocordat; se ştie că, în realitate, sub acesta, şi, în parte, din vina lui, s'a pierdut, pentru două decenii, Oltenia. Mitrofan Grigoras, corector al cărţilor greceşti tipărite la Bucureşti, în răstimpul 1705—1715, şi-a sfârşit zilele în ţară, nu mult după Iulie 1730, la adânci bătrâneţe.

Cronica stolnicului Dumitrache. Războiul ruso-turc, isprăvit prin pacea dela Kiuciuk-Kainargi, a fost povestit în amănunţime de biv vel stolnicul Dumitrache — numele de familie nu i se cunoaşte —, într'o «*Istorie*» care cuprinde răstimpul Noemvrie 1769—Februarie 1775. Stolnicul relatează cele văzute de el personal; se foloseşte însă şi de acte şi lucrări oficiale precum şi de informaţii orale date de diverse persoane. Povesteşte şi evenimente din ţări vecine; astfel, arată împrejurările care au precedat prima împărţire a Poloniei; reproduce manifestele date de cele 3 puteri cu prilejul acestei împărţiri; descrie luptele dintre Turci şi Ruşi în Asia Mică şi în Mediterană; de asemenea, împrejurările din Egipt. «Istoria» a fost scrisă în Bucureşti, înainte de 15 Ianuarie 1782; ea cuprinde un mare număr de grecisme. Dumitrache ştia această limbă, precum şi turca, poate şi italiana. Om de credinţă al Ghiculeştilor, el e numit epitrop al Pantelimonului, loc pe care-l ocupă până la moarte (1796, între 12 Februarie şi 28 Martie). A participat, împreună cu fiul său Răducanu, şi la fixarea hotarului Ţării Româneşti spre Transilvania, în 1792.

Mihai Cantacuzino prezintă, prin viaţa şi opera sa, unele asemănări cu Dimitrie Cantemir. Invăţat şi poliglot ca şi acesta — ştia limbile greacă, turcă, latină şi franceză, mai târziu şi rusa — a fost de asemenea partizan al Ţarului, trebuind, la sfârşitul războiului din 1768—1774, să-şi părăsească ţara şi să se ducă la Petersburg. A alcătuit o importantă lucrare de caracter istoric, geografic şi statistic asupra ţării sale — o adevărată

« Descriptio Valachiae », după cum Cantemir dăduse « Descriptio Moldaviae »; a întocmit de asemenea, o genealogie a familiei, pe când învățatul domn scrisese viața părintelui său.

Mihai Cantacuzino s'a născut în 1723, ca fiu al lui Matei și al Păunei; cariera sa boierească a fost remarcabilă. Vel medelnicer în 1747, el este vel stolnic în 1753 iar peste doi ani vel vistier. La patruzeci de ani e numit vel logofăt iar în timpul războiului ruso-turc, în 1770, conduce de fapt întreaga țară, cu titlul de vel ban. Silit să se expatrieze, capătă în Rusia șapte sate cu 2.000 de suflete în gubernia Moghilev, gradul de general-maior și titlul de « sfetnic de stat ». A murit între 1790 și 1793.

Inainte de a pleca din țară, alcătuiește el în limba greacă « *Istoria Țării Românești* », terminând-o la data de 30 Ianuarie st. v. 1776. Cuprinde o expunere a evenimentelor din răstimpul 1215 — dată fixată pentru așa zisul descălecat din Ardeal — și 1774 — tratatul dela Kiuciuk-Kainargi; cuprinde de asemenea o serie de date amănunțite, geografice și statistice: ele formează partea cea mai interesantă și prețioasă a lucrării. Aceste date privesc hotarele țării și ale raielelor turcești; munții cu vârfurile dinspre Ardeal și cu potecile; apele, mari și mici; drumurile, cu distanța în ceasuri, podurile și trecătorile; împărțirea pe eparhii și pe județe, în fiecare județ arătându-se orașele, mănăstirile și căpităniile; se indică de asemenea punctele de vamă și tariful vamal, apoi industriile, comerțul, minele. Deosebit de însemnate sunt capitolele privind împărțirea pe categorii sociale, dările, judecata, școlile, spitalele, veniturile Domniei și ale boierilor, reforma lui Constantin Mavrocordat, tributul dat Porții, etc. Avem de a face cu o adevărată enciclopedie asupra Munteniei din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Această lucrare a lui Mihai Cantacuzino a servit atât generalului Bauer la alcătuirea operei sale « *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie* », Frankfurt și Lipsca, 1778, cât și lui Naum Râmniceanu și lui Dionisie Fotino. (vezi mai jos, p. 826). A fost publicată, fără nume de autor însă, de către frații Tunusli, la Viena, în 1806, în grecește, sub titlul: Ἱστορία τῆς Βλαχίας. O *bună* traducere în românește a acestui prețios text este, încă, un deziderat de seamă al istoriografiei naționale.

Cea de a doua lucrare a lui Mihai Cantacuzino, «*Ghenealoghia Cantacuzinilor*», terminată în 1787, după 4/15 Mai, interesează prin partea ultimă a ei, aceea începând cu postelnicul Constantin Cantacuzino; aflăm aci date noi asupra familiei și asupra evenimentelor din țările noastre. Partea dela început însă, cu descendența «din neamul de Valoa, din perii de Franțiia, începându-se dela anul 800» — cum citim în titlu — are un caracter fantezist, fără o bază serioasă documentară. «Ghenealoghia» avea ca anexe «trei condici pe limba românească»; ele conțineau acte, corespondență și manifeste din timpul războiului ruso-turc (1768—1774). Din nefericire, s'au pierdut; cunoaștem numai cuprinsul celei dintâi, tradus în grecește.

Ianache Văcărescul. Cea mai pregnantă figură culturală din Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, a fost fără îndoială «Ianache Văcărescul»: așa își spune în titlul lucrărilor sale, tipărite sau manuscrise. Inrudit, după mamă, cu Ioan Neculce, marele cronicar al Moldovei, Ianache a fost fiul vel spătarului Ștefan Văcărescu, dintr'o veche familie, ajunsă la notorietate încă din vremea lui Matei Basarab. A parcurs întreaga ierarhie boierească, dela vel căminar în 1760, până la vel ban în 1792. Și-a însușit o cultură aleasă; vorbea turca, greaca și italiana, știa franceza, latina și persana; era un remarcabil diplomat și politician. Și-a încheiat viața la 12 Iulie 1797: data se aflä în r'un manuscris dela Academia Română.

Deschizător de drumuri nouă în *poezia* și în *gramatica* românească (vezi mai jos, p. 846), Ianache Văcărescul s'a remarcat și în domeniul istoriografiei, prin opera sa «*Istoriia a prea puternicilor împărați otomani*». Inceputä în 1788, la Nicopole, în Bulgaria, și isprăvită «la veleatul 1794» în țară, ea cuprinde o serie de vieți ale Sultanilor — 31 de toate — din răstimpul 1300—1791; fiecare viață se termină printr'o caracterizare în versuri a Sultanului respectiv. Partea dela 1300 până la 1757 e foarte succintă și se întemeiază pe izvoare turcești și bizantine precum și pe diferiți scriitori apuseni. Partea ultimă, mult mai desvoltată, are caracterul unor adevărate memorii: cuprinde fapte trăite și văzute de autor. Judecata sa nu este însă imparțială; ca exemplu pot servi pasagiile referitoare la Mavrogheni, la a cărui cădere, de altfel, a contribuit.

Călugării cronicari. Protosinghelul Naum Râmniceanu şi Dionisie Eclesiarhul. Spre sfârşitul epocei Fanarioţilor, apar în istoriografia munteană doi călugări cronicari; unul este Naum Râmniceanu, celălalt Dionisie Eclesiarhul.

Naum Râmniceanu, născut în satul Corbi (Muşcel) la 27 Noemvrie st. v. 1764, era originar, prin bunicul său după tată, din satul Jina, de lângă Sibiu. Copilăria şi-o petrece în Bucureşti unde învaţă temeinic greceşte. Imbracă apoi rasa monahală — îl întâlnim la Hurez în 1784 — stă ca refugiat în Ardeal între 1788 şi 1795; mai târziu e preot şi protosinghel — rang onorific călugăresc — în eparhia Buzăului iar spre sfârşitul vieţii se retrage la mănăstirea Cernica unde şi moare în 1839.

Naum Râmniceanu a alcătuit mai multe lucrări dintre care relevăm aci numai două: o *Cronică a Ţării Româneşti*, în limba greacă, povestind sobru, în stil de anale, fără explicaţii cauzale, dar cu indicaţii cronologice precise, evenimentele din răstimpul 1768—1810, şi o « *Hronologie a Domnilor Ţării Româneşti* » cuprinzând domnii dela Radu Negru până la 1800 şi precedată de un « *Cuvânt înainte* ». Această « Hronologie », terminată la 9 Iunie st. v. 1800 şi păstrată într'un manuscris al Bibliotecii Metropolitane din Blaj, a fost continuată ulterior până la Constantin Ipsilanti (1802); ea cuprinde şi o reproducere a părţii descriptive, geografice şi statistice, a operii lui Mihai Cantacuzino, atribuită însă greşit fratelui acestuia, lui Pârvu.

In « Cuvânt înainte » — partea cea mai interesantă din întreaga sa operă — Naum Râmniceanu se ocupă de problema originilor noastre, începând cu Dacii — din care crede că un milion şi un sfert au rămas în Dacia după cel de al doilea războiu al lui Traian — şi până la întemeierea Principatelor. Patriot înflăcărat, Naum vrea restabilirea, în folosul poporului român, a hotarelor vechii Dacii; combate « mincinoasa defăimare » şi « bârfeala de nimic » asupra descendenţii noastre din tâlhari, pusă în circulaţie de Unguri « pururea duşmanii neamului nostru », şi nu se dă în lături chiar a plăsmui un act, « hrisovul Clococioştenilor » dela leat 1396, ca să dovedească vieţuirea neîntreruptă a Daco-romanilor pe pământul patriei.

Câteva din ideile « Cuvântului înainte » le-a expus Naum şi în limba greacă în 1802, când şi-a continuat « Hronologia ».

Dionisie Eclesiarhul, originar din părţile Mehedinţului, a fost un călugăr cărturar în slujba Episcopiei Râmnicului. Caligraf vestit şi « dascăl slovenesc », ştiind adică să citească şi să traducă textele slave, el a descifrat mii de acte de proprietate ale mănăstirilor oltene şi chiar ale particularilor, transcriindu-le apoi frumos, în româneşte, în condici groase. In 1819, isprăvise de alcătuit a douăzeci şi cincea condică de acest fel, aceea a boierului Almăjanu.

In acelaş an, Dionisie Eclesiarhul se hotărăşte să povestească — sunt propriile-i cuvinte — « câte am auzit dela cei bătrâni şi câte îmi sunt prin ştiinţă în zilele stării vieții mele ». Fusese — în vremea războiului turco-austriac din 1788 - 1791 — şi peste hotare, în Ardeal, împreună cu Naum Râmniceanu, însoţind amândoi pe episcopul Filaret; străbătuse apoi Banatul şi ajunsese până la Buda, unde văzuse « palaturile » craiului Mateiaş. Citise şi câte ceva — se pare că în afară de limba slavă a documentelor, se putea descurca binişor şi în turceşte şi ruseşte. Dar valoarea « *Cronografului Ţării Româneşti dela 1764 până la 1815* » nu stă în informaţia *străină* — aceasta, de mâna a doua, e naiv redată — ci în felul bătrânesc, simplu şi limpede, în care povesteşte întâmplările din locurile noastre şi mai ales din Oltenia. Tabloul, de pildă, pe care-l face despre belşugul şi ieftinătatea din vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774 - 1782) — când oaia cu miel era un leu, găina două sau trei parale, ouăle zece de o para, făina de grâu, fasolea, lintea, mazărea, o para ocaua, vinul zece parale vadra (12,5 litri!) « pe ales », iar icrele tescuite de morun treizeci de parale ocaua (cele proaspete numai douăzeci!) — face o impresie extraordinară: este imaginea însăşi a vieţii ieftine şi îmbelşugate dela noi, din timpurile de linişte şi prosperitate.

Se pare că Dionisie Eclesiarhul a închis ochii în 1820, în orice caz înainte de răscoala lui Tudor de care nu aminteşte nimic.

Sintezele în limba greacă despre istoria și geografia « României ». Daniil Philippide și Dionisie Fotino. Ca o încununare a istoriografiei din epoca Fanarioţilor, apar, la finele acestei epoci, în limba greacă, operele lui Daniil Philippide şi Dionisie Fotino. Favorabile Românilor, ele au în vedere întreg poporul nostru; de aceea şi titlurile respective: « *Istoria României* » şi « *Geografia*

României » — e prima dată când apare acest nume « România » în știință — la Philippide și « *Istoria vechii Dacii* » la Fotino.

Dimitrie Philippide, născut în satul Milies, în Tesalia, între 1760 și 1770, îmbracă de tânăr rasa monahală, sub numele de Daniil și pleacă în Apus la studii. După ce peregrinează prin Franța, Austria, Elveția, Italia, îl întâlnim la Iași în 1801. Rămâne apoi mulți ani în Țările noastre, mai ales în Moldova, străbătând între timp aproape întreg pământul românesc; numai Oltenia n'a cercetat-o. A stat și în București: odată, se pare, în tinerețe, a doua oară sub Caragea. Asupra anului morții sale există discuție: ultimul său biograf îl așează înainte de 1826, în timp ce în familie s'a păstrat data de 7 Noemvrie 1832; sfârșitul ar fi avut loc la o mănăstire din județul Bălți.

Ca un rezultat al interesului și simpatiei arătate de Daniil Philippide neamului nostru au apărut cele două lucrări ale sale: « *Istoria României* » (Ἱστορία τῆς Ῥουμουνίας) și « *Geografia României* », (Γεωγραφία τῆς Ῥουμουνίας), ambele formând un singur volum — partea întâi și a doua — imprimat la Leipzig în 1816, de Tauchnitz.

Cea dintâi înfățișează istoria veche a « țărilor din stânga Dunării de jos », dela « năvălirea Egiptenilor » (sic!) până la întemeierea Principatelor, subliniind vechimea și continuitatea poporului Român în Dacia Traiană; utilizează izvoarele vechi grecești și cele bizantine precum și o istorie universală în limba germană. In « Geografia României », alcătuită așa cum aflăm chiar din titlu, « ca mijloc pentru o mai bună și mai deplină înțelegere a istoriei ei », se face, în bună parte, pe baza celor văzute personal, descrierea întregului pământ românesc sub raportul fizic, economic și politic; lucrarea e însoțită de trei hărți.

Pentru aceste lucrări, atât de favorabile nouă, Daniil Philippide a avut de suferit o aspră critică din partea connaționalilor săi, grupați în jurul organului « Λόγιος Ἑρμῆς » (Hermes cel învățat) din Viena. El a răspuns apăsat, dar nefiind sprijinit, n'a putut continua « Istoria » care a rămas astfel neterminată.

Ceea ce n'a împlinit Philippide, a izbutit să ducă la bun sfârșit *Dionisie Fotino*, cu a sa « *Istorie a vechii Dacii* » (Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας) în 3 volume, apărută la Viena, în anii 1818—1819.

Fiu al lui Atanasie Fotino, doctorul sultanului Abdul Hamit, Dionisie, născut în 1777, după ce-şi face studiile la Constantinopol, vine în Ţara Românească în anul 1800 şi-şi găseşte un protector în marele ban Dimitrie Ghica. Bun cunoscător al muzicei religioase bizantine, el începe prin a alcătui un volum de cântări bisericeşti pe care-l dedică în 1801 vistierului Constantin Filipescu. In acest an, poartă titlul de vătaf; în 1819 şi 1821 iscăleşte ca serdar; a îndeplinit în 1812 şi slujba de ispravnic al judeţului Ialomiţa. A murit tânăr încă, la 10 Octomvrie 1821 şi a fost înmormântat în biserica Sfinţilor din Bucureşti; avea 44 de ani.

Fire studioasă, iubind trecutul şi simţindu-se bine în mediul nostru care l-a preţuit dela început, Dionisie Fotino se hotărăşte să alcătuiască o mare sinteză asupra istoriei româneşti. Incepe să-şi strângă deci materialul documentar, se informează cu grijă şi, după o muncă de zece ani, dă la tipar «*Istoria vechii Dacii*» adică — aşa cum ne lămureşte titlul însuşi — «a Transilvaniei, Valahiei şi Moldovei». Lucrarea tratează istoria pământului românesc din cele mai vechi timpuri — «cu multe secole înainte de Christos» — până la 1818. Se ocupă de istoria Dacilor, de Dacia Traiană — părăsirea e pusă în anul 275 — apoi de perioada evului mediu; cu acest prilej se analizează numele de Valahi, Moldoveni şi Bogdani, limba română şi alfabetul chirilic. Intemeierea Principatelor se face prin descălecate din Transilvania şi din Maramureş. Urmează expunerea domniilor până la Ioan Vodă Caragea şi Scarlat Calimachi. La sfârşit se dă o descriere amănunţită, fizică, economică şi administrativă a Munteniei şi una, mai sumară, a Moldovei.

Ca izvoare, Dionisie Fotino s'a folosit de un mare număr de cronici — în primul rând cele interne, muntene şi moldovene, apoi cele polone — Cromer, Dlugosz, Miechowki, Strikowski, etc. — cele ungare, bizantine, sârbeşti şi turceşti. Utilizează de asemenea acte oficiale: o hotărnicie a Ţării Româneşti din 1741, hrisoave din sec. XVIII privind organizarea internă, o foarte importantă statistică administrativă munteană din 1815, statistici financiare din anii 1767—1768 şi 1816—1818, hatişerifuri turceşti — cele din sec. XIV—XV nu sunt autentice însă — manifeste ruseşti, etc. Pentru epoca veche întrebuinţează izvoarele greceşti, romane şi unele bizantine — dela Herodot şi Tucidide până la Ovidius,

Cassius Dio și lexicograful Suidas; pentru epoca sa, se folosește de experiența celor 18 ani petrecuți în țară și de notele date de contemporani, cum e de pildă nota autografă a lui Iacovachi Rizo referitoare la sfârșitul lui Mavrogheni. Uneori face apel la inscripții mormântale sau la resturi arheologice, alteori la istorii universale și cosmografii în genul aceleia a lui Sebastian Münster. Intr'un cuvânt, o mare mulțime și varietate de izvoare. Dacă astăzi, sinteza lui Dionisie Fotino, scrisă într'un spirit înțelegător și de simpatie față de neamul nostru, nu mai are valoare pentru perioada până la Constantin Mavrocordat, ea și-o păstrează — — ca izvor istoric însă — în ce privește răstimpul dela acest domn până la 1818. O bună traducere a ei în limba română se impune, aceea a lui Gheorghe Sion fiind foarte defectuoasă, cu omisiuni, adaose și prescurtări inadmisibile.

Dionisie Fotino a mai scris — înainte de 1807 — și o serie de *Vieți ale Sultanilor*, dela Othman I până la Mahomed II, lucrare împodobită cu frumoase miniaturi, dar rămasă neterminată; a avut de asemenea o remarcabilă activitate în domeniul *muzicii bisericești*, ca profesor și compozitor; dela el ne-au rămas un «*Nou Doxasticar*», un *Triod*, un «*Nou Anastasimatar*» și alte lucrări.

Subliniem, în sfârșit, că «din îndemnul prietenilor săi culți și nobili din Bucureștii Valahiei» — cum declară însuși în prefață — a dat Dionisie Fotino, sub numele de «*Noul Erotocrit*» (Νέος Ἐροτοκρίτος) și o prelucrare modernă în versuri variate a vechii epopei cretane. De o însemnătate deosebită pentru istoria literaturii grecești, ea a apărut în două volume, la Viena, în 1818, odată cu «Istoria vechii Dacii».

Povestirile istorice în versuri. Ca și în Moldova, secolul al XVIII-lea aduce și în Muntenia, moda povestirilor în versuri. De o valoare literară redusă, cu imagini și rime în deobște banale, aceste povestiri s'au bucurat totuș — probabil prin noutatea genului — de trecere în fața contemporanilor: o dovadă este și faptul că unele din ele ni s'au păstrat în mai multe versiuni și că asupra aceluiaș eveniment s'au alcătuit mai multe asemenea povestiri.

Inceputul îl face «*Cântecul lui Ștefan-Vodă cu a lui Constantin-Vodă, când l-au tăiat Impăratul*» care este, în realitate, o cro-

nică rimată a cumplitei tragedii brâncoveneşti. Autorul, un contemporan anonim — pare mai curând un om de mijloc, decât un boier — povesteşte mazilia voevodului, apoi schimbul de cuvinte între acesta şi Ştefan Cantacuzino, drumul la Ţarigrad şi execuţia. O sumă de detalii, între altele popasul în Giurgiu şi îndemnul dat de Brâncoveanu fiilor săi, în ceasul morţii, sunt confirmate de celelalte izvoare contemporane, cum e, de pildă, relaţia lui Del Chiaro, secretarul italian al Curţii. Cântecul ni s'a păstrat în mai multe versiuni; cele mai vechi copii sunt din 1756, 1778 şi 1809.

Războiul din 1768—1774 între Ruşi şi Turci a prilejuit alcătuirea a două povestiri în versuri. Una, intitulată *Trâmbiță Românească*, tipărită fără nume de autor, la Râmnic în 1769, este un manifest îndemnând pe Români să se ridice împotriva Turcilor, alăturându-se armatei ruseşti eliberatoare. S'a atribuit acest manifest lui Ianache Văcărescul; argumentele nu sunt însă convingătoare. Cealaltă povestire, cu titlul *Istoria Ţării Româneşti la leat 1769*, descrie sugestiv intrarea « stupailor » adică a Ruşilor şi a partizanilor lor în Bucureşti; textul ni s'a păstrat în mai multe variante; autor pare a fi un anume *Ştefan Rusănescu.*

Sfârşitul năprasnic al lui Grigore Ghica a produs o adâncă impresie nu numai în Moldova unde s'a alcătuit — aşa cum am arătat — o cronică rimată păstrată în 14 versiuni şi una în proză dar şi în Muntenia unde a dat naştere la o povestire în versuri asemănătoare. Păstrată în manuscrisele româneşti nr. 830 şi 2507 ale Academiei Române, această povestire are 339 de versuri de o valoare literară redusă. Ea dă însă, în privinţa întrevederii dintre domn şi trimisul sultanului, o altă relaţie decât cea moldoveană.

O scurtă cronică rimată, păstrată fragmentar — 109 versuri — s'a alcătuit în legătură cu fuga fiilor lui Alexandru Ipsilanti (Dechemvrie 1781); autorul, anonim şi fără talent, pare a fi bucureştean; el a scris îndată după întâmplare.

Figura atât de interesantă şi de ciudată a lui Nicolae Mavrogheni, voevodul Ţării Româneşti (1786—1790), felul său de a se purta, reformele introduse, atenţia pe care a dat-o armatei, organizând un corp de oaste băştinaş şi participarea sa, cu rang de comandant, la războiul turco-austriac, au provocat o serie întreagă de povestiri istorice în versuri. Două dintre ele sunt în limba

greacă: e vorba, mai întâi, de povestirea extrem de elogioasă — un adevărat « encomion » de curtean — a marelui căminar *Manolachi Persiano*, povestire din care se pot scoate totuşi unele ştiri utile istoricului; ea à fost tipărită la Bucureşti în Fevruarie 1789; cealaltă, numărând 168 de versuri, e, dinpotrivă, un atac violent, determinat de stoarcerile de bani la care erau supuşi boierii şi de alte abuzuri. Alte două povestiri istorice în versuri sunt adevărate cronici rimate ale domniei lui Mavrogheni. Una din ele numărând nu mai puţin de 1328 versuri şi alcătuită de un autor anonim, un martor ocular al evenimentelor povestite, este o prezentare, în genere fidelă, a actelor neobişnuitului voievod. Ea pare a fi servit drept model celeilalte povestiri, scrise de asemenea de un martor ocular, Pitarul Hristache. Şi această a doua cronică rimată e destul de lungă: cuprinde 1100 versuri şi înfăţişează, fără patimă, întâmplările domniei dela început până la intrarea trupelor austriace în Bucureşti, eveniment pus în ziua de 29 Octomvrie stil vechi 1789. Pitarul este un patriot; priveliştea defilării armatei naţionale, alcătuită din « Românaşi voinici » de către Mavrogheni, îl face să găsească accente de deosebită satisfacţie. In schimb, îi critică pe Greci care credeau că ai noştri nu pot să fie « buni pentru ostăşie ». Ca valoare literară, povestirea lui Hristache este superioară celor dinainte; versurile sale, de factură populară, se citesc uşor; ici colo, întâlnim chiar câte o rimă nouă, ca de pildă; « Brava, Mavrogheni, brava! altul ca tine mai sta-va? ».

O slabă încercare de cronică rimată — mai mult o însăilare — s'a făcut cu prilejul mazilirii lui Alexandru Ipsilanti (1796). Păstrată fragmentar în manuscrisul nr. 1437 al Academiei Române, această cronică are 90 de versuri şi cuprinde unele detalii asupra sosirii maziliei în Bucureşti. N'are valoare literară.

Un eveniment care a impresionat adânc pe contemporani a fost executarea de către Turci a hrăpăreţului voevod Constantin Hangerliu, în propriul său palat din Bucureşti (1 Martie 1799). După cum executarea lui Grigore Ghica determinase alcătuirea în Moldova a unui cronici rimate în mai multe versiuni — (vezi mai sus, p. 810), tot aşa executarea domnului din Bucureşti face să apară aci o astfel de povestire iarăşi în mai multe versiuni. Cunoaştem până acum cinci; nu e exclus să se mai descopere şi altele; autorul, rămas anonim, şi aparţinând — se pare — păturii

de mijloc, scrie curând după moartea lui Hangerliu, probabil chiar în 1799; talentul lui literar este destul de modest.

Un amestec de versuri şi proză ne oferă opera lui *Zilot Românul*: sub acest pseudonim care înseamnă, de fapt, « Românul zelos », se ascunde un cărturar oltean ce şi-a petrecut tinereţea în casa vel vistierului Nicolae Brâncoveanu. El scrie mai întâi, între 1812 şi 1821, o « *Dăsluşire* » în versuri, intercalând şi unele explicaţiuni în proză. Este o alegorie în care, punând să vorbească « cinci hiare » şi anume mistreţul (Românul), leul (Turcul), vulpea (Grecul) lupul (Neamţul) şi ursul (Muscalul), Zilot arată, în realitate, în lumina ultimelor războaie, situaţia noastră politică şi proclamă ideile naţionaliste, pe care le va susţine şi Gheorghe Lazăr. In cea de a doua scriere, în « *Istoria* » sa, iarăşi un amestec de versuri şi de proză, el descrie întâmplările din Ţara Românească dela a doua domnie a lui Alexandru Vodă Ipsilanti (1796-7) şi până la răscoala lui Tudor Vladimirescu (1821). Zilot este un patriot cu durere de ţară; nu poate suferi pe Greci; împotriva lor are accente de revoltă; aceştia au ajuns stăpâni din « bunătatea cea cu prostime (sic !) a Românilor ». Altfel, vrea să fie obiectiv; o afirmă şi în Cuvântul către cititori şi în câteva versuri care merită a fi cunoscute: « Istoric sînt, n'am frate, N'am rudă, n'am vecin, Stăpân am p'adevărul, Lui cată să mă'nchin ! » Şi în această lucrare, scrisă în anii ce urmează răscoalei lui Tudor, Zilot manifestă aceleaşi idei naţionaliste ca şi în « Dăsluşire ». Se simte apropierea vremurilor noi.

Istoriografia ardeleană, spre deosebire de cea moldoveană şi munteană, nu înregistrează opere remarcabile în veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea; doar câteva cronici locale, cu interes limitat, în legătură cu biserica. In schimb, însă, la începutul veacului al XIX-lea, ea trece pe planul întâiu prin lucrările corifeilor din « Şcoala ardeleană », lucrări având ca idei centrale *romanitatea* şi *continuitatea* noastră pe pământul Daciei Traiane.

Prima cronică din Transilvania, despre care ştim că s'a scris în limba română, este *Cronica popei Vasile* dela biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului. Alcătuită nu mult după 1633, poate chiar în acest an, ea priveşte vieaţa bisericii amintite şi unele împrejurări locale, din Braşov şi Ţara Bârsei. Primul eveniment pomenit este din 1392, când ar fi venit « Bulgarii » în Braşov; ultimul

din 1633. E o cronică de mică întindere: 5 pagini în 4⁰ și ni s'a păstrat numai în traducere germană, în trei manuscrise.

La mai bine de o sută de ani după popa Vasile, în 1742, un alt preot al bisericii Sf. Nicolae din Șchei, anume *Radu Tempea*, alcătuește o nouă cronică a lăcașului în care slujea. El începe prin a rezuma opera predecesorului, fără să-l pomenească însă; arată apoi vieața tuturor slujitorilor bisericii din Șchei — 44 la număr — neomițând chiar certurile și vrăjmășiile dintre ei. Se dau și unele fapte privind cetatea Brașovului; astfel, de pildă, se descrie cumplita epidemie de ciumă, din 1718, care a secerat, în oraș și în suburbii, 17.000 de oameni, afară de cei ce au pierit neștiuți. Radu Tempea e un adversar hotărît al Unirii cu Roma; el insistă asupra împrejurărilor în care a avut loc acest act, reproducând documente oficiale ale vremii, ba intercalând chiar și o cronică rimată, alcătuită din 112 «stihuri», împotriva Vlădicăi Athanasie. Ultimul eveniment povestit în «*Istoriia besearecei Șcheilor Brașovului*» este din 23 Mai 1742.

Tot împotriva Unirii este și «*Plângerea sfintei mănăstiri a Silvașului, din eparhia Hațegului, din Prislop*», o cronică în versuri, alcătuită de un călugăr în anul 1782 sau puțin după aceea. «Plângerea» începe prin pomenirea lui Nicodim, întemeietorul, după tradiție, al mănăstirii din Prislop, amintește apoi de refacerea, la 1520, a lăcașului prin Zamfira, fiica lui Moise-Vodă, amintește de asemenea de Mihai Viteazul «ce vrea pe Români să uniască» pentru a critica după aceea violent Unirea cu Roma și pe ierarhii uniți, în deosebi pe Petru Aaron. Nu e numai o despărțire de ordin religios, ci și una națională, prin aceea că se încearcă «să ne răsniască de frații din Țara-Românească și din Țara Moldovenească». Visarion Sarai, călugărul propovăduitor *împotriva* unirii, «om prea puternic și luminat», este în schimb lăudat. Din altă parte n'a venit niciun ajutor în lupta contra «Blașului», centrul uniților: împărăteasa Rusiei e prea departe, iar frații de peste munți nu pot face nimic, țara lor fiind «cotropită de Turci și de Greci jăfuită».

Față de aceste încercări, de importanță locală și confesională, lucrările istorice ale fruntașilor «Școlii Ardelene» se situează pe un plan național; ele nu constitue numai arme de luptă în mișcarea de dobândire a drepturilor politice și sociale pentru Românii

din Ardeal, dar sunt un izvor de încredere şi de mândrie pentru toţi Românii, de pretutindeni.

Cea dintâi din aceste lucrări este aceea a lui *Samuil Micu-Clain;* purtând titlul: « *Istoriia şi lucrurile şi întâmplările Românilor acum într'acest chip aşezată şi din mulţi vechi şi noi scriitori culeasă...* », ea a rămas până astăzi inedită; numai începutul *unui rezumat al ei* a apărut ca anexă la Calendarele de Buda pe 1806 şi 1807. Dacă împrejurările ne vor fi favorabile, întreaga lucrare, păstrată în patru volume manuscrise la Oradea Mare, va apare în editura Institutului de Istorie Naţională din Bucureşti.

Samuil Clain s'a născut în satul Sad (jud. Sibiu), în Septemvrie 1745; tatăl său, protopopul, era fratele vestitului vlădică Inochentie (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 395). Carte a învăţat întâi în sat, apoi la Blaj, în cele din urmă la Viena, unde ajunge şi prefect de studii al seminarului Sfânta Barbara, întemeiat pentru tinerii români uniţi. Intors la Blaj în 1783, el rămâne aci două decenii, lucrând şi publicând. In toamna anului 1804, din cauza unui îndelungat conflict cu mediocrul, interesatul şi invidiosul episcop Bob, el pleacă la Buda, unde este numit revizor al cărţilor româneşti ce se tipăreau acolo. La Buda a şi murit, după un an şi jumătate, în ziua de 13 Mai 1806, fiind îngropat în biserica Sârbilor catolici.

Samuil Clain a arătat din tinereţe însuşiri de cărturar. A alcătuit şi tradus o serie de cărţi bisericeşti, a întocmit apoi în latineşte o *gramatică a limbii române*, operă capitală pentru vremea sa, în sfârşit a scris *Istoria Românilor*, amintită mai sus, în două redacţiuni, una desvoltată şi una rezumată. Era pe punctul de a scoate şi un *Dicţionar* latin-român-german-ungar, precum şi un altul român-latin-german-ungar. In acest scop a publicat şi două prospecte, la Buda, în Aprilie 1806; din nefericire, moartea l-a surprins înainte de a-şi realiza gândul. Totuşi munca lexicografică de ani de zile a lui Samuil Clain nu s'a irosit; manuscrisul său, continuat, completat şi remaniat de o serie întreagă de colaboratori, între care relevăm pe *Petru Maior*, se va tipări în 1825, la Buda: e vestitul « Lesicon » de Buda, care a servit decenii întregi cărturarilor români.

Istoria Românilor a lui Samuil Clain începe tocmai dela Troia, dela legendarul Aeneas şi dela întemeierea Romei, pentru a arăta

apoi istoria acesteia din urmă, istoria Dacilor şi războaiele lor cu Romanii. Odată cu moartea lui Decebal, *dispare* şi poporul dac; pământul e ocupat, în schimb, de coloniştii romani. Traian este «săditorul şi părintele Românilor, celor ce astăzi sunt în Dachiia, adică în Moldova, în Ţara-Românească, în Ardeal şi în Ţara Ungurească, până în Tisă». Coloniştii au rămas apoi în Dacia şi după părăsirea ei oficială de către Aurelian. Ungurii au găsit aşa dar în Ardeal pe Români «moştenitorii cei vechi, carii era Romani şi pururea au rămas în moşiile şi sălaşele sale». Urmează, după aceea, pe scurt, istoria regilor unguri — despre Mateiaş se afirmă că e originar din Ţara-Românească şi «viţă de Domn» — apoi istoria Ardealului până la dominaţia austriacă. Unirii cu Roma i se acordă, evident, atenţie; împăratul Iosif al II-lea, autorul reformelor umanitare, e lăudat; Clain n'are însă aceeaşi înţelegere pentru răscoala lui «Horia, Cloşca şi Giurgiu» (Crişan!), «oameni blăstămaţi»!; povestirea se încheie în timpul împăratului Francisc I, deci după 1792, semnalându-se războaiele grele pe care le poartă cu Francezii. In ce priveşte pe Munteni, se expun legăturile cu Bulgarii — relevându-se rolul jucat de Asăneşti —; descălecatul din Ardeal e fixat în anul 1259, iar pentru şirul Domnilor se urmează cronicile interne şi Cronologia tabelară. Pentru Moldova, expunerea e mai redusă decât pentru Muntenia; se utilizează pe lângă cronicile lui Grigore Ureche—Simion Dascălul şi Miron Costin, şi cronicile polone. Partea dela urmă — de mari proporţii — a «Istoriei Românilor», cuprinde «Istoriia bisericească a episcopiei româneşti din Ardeal»; întru cât neamul nostru dincolo de munţi n'a avut stăpânitori politici proprii, locul lor a fost ţinut de înalţii ierarhi, de episcopi; ei corespund Domnilor noştri. Clain le face deci biografiile atât a celor de dinainte, cât şi a celor de după Unire; în special sunt preţioase ştirile pe care le dă despre Inochentie, unchiul său, vajnicul apărător al drepturilor româneşti. Povestirea se opreşte în timpul păstoriei lui Grigore Maior; ea ni s'a păstrat şi într'o formă mai prescurtată, dar cu unele interesante amintiri personale, formă publicată de Timotei Cipariu, sub titlul de «*Istorie eclesiastică*».

In desvoltarea istoriografiei româneşti, Samuil Clain poate fi considerat drept primul susţinător al *teoriei puriste*, Românii fiind — după el — descendenţi numai din coloniştii romani; poporul

dac fusese nimicit în urma războaielor. Această teorie a fost însuşită atât de Gheorghe Şincai, cât şi de Petru Maior; prin operele lor *«Hronica Românilor»*, tipărită fragmentar în 1808—1809, şi *«Istoria pentru începutul Românilor în Dachia»*, apărută în 1812, aceştia i-au asigurat o largă difuziune în opinia publică românească şi străină. Evident, teoria este lipsită de temeiu, deoarece Dacii — aşa cum au arătat cercetările din ultimele trei sferturi de veac — au continuat, şi încă în număr mare, să locuiască vechea lor ţară, alcătuind baza etnică a neamului nostru. Nu e mai puţin adevărat însă că această teorie s'a bucurat de o deosebită trecere, timp îndelungat, şi că ea a influenţat atât istoriografia, dar mai ales filologia veacului al XIX-lea.

Gheorghe Şincai s'a născut — ne-o spune el însuşi — la 28 Februarie 1753, sau 1754, în satul Şamşud (judeţul Sălaj), din părinţi aparţinând micii boierimi. A învăţat carte la colegiul Reformaţilor din Târgu-Mureşului, apoi la Jezuiţii din Cluj — unde a fost primul — şi la Bistriţa. Numit canonic la Blaj — avea 19 ani — el pleca după puţin timp cu o bursă de studii la Roma, unde îl găsim în August 1775. Muncind sârguincios, îşi ia doctoratul atât în teologie, cât şi în filosofie, la 28 Ianuarie 1779. Un nou stagiu de un an la Viena, pentru dreptul canonic, şi apoi îl întâlnim la Blaj, unde e numit profesor şi, după câteva luni, director al şcolii «naţionale» de aci, înfiinţate, ca atâtea altele, din ordinul împăratului filosof Iosif al II-lea. Avansat «director peste şcolile Românilor din Ardeal», Şincai desfăşoară — timp de 13 ani — o intensă activitate didactică, alcătuind manuale şi înfiinţând trei sute de şcoli noui pentru copiii de Români. E perioada cea mai plină din vieaţa lui. După aceea, începe epoca grea. Temperament viu, «uimitor de impulsiv» şi «nedisciplinat», el fusese dela început, din 1782 — ca şi Samuil Clain şi Petru Maior — împotriva mediocrului episcop Bob, luând partea contracandidatului acestuia, mult mai bine înzestratului Ignatie Darabant. In 1794, conflictul devine acut. Şincai e destituit din slujba de director, mai mult chiar, e maltratat şi apoi închis timp de zece luni, în temniţa din Aiud, sub învinuirea — nefondată — de conjuraţie contra episcopului şi a ţării. Ne mai având slujbă, Şincai, pentru a-şi ţine zilele, e nevoit să intre ca preceptor la copiii contelui Daniil Vass; după ce stă aci şase ani, pleacă la

Buda; în 1804, el dă ajutor lui Clain la corectarea tipăriturilor româneşti. In urma morţii lui Clain, neputând lua locul vacant, se întoarce la foştii săi elevi, conţii Vass, cari-şi aveau aşezarea în satul Sinea, din Ungaria. Aci a şi murit, la 2 Noemvrie 1816, cu durerea de a nu fi izbutit să-şi tipărească opera de căpetenie la care lucrase o vieaţă întreagă (vezi şi fig. 56.

Intr'adevăr, «*Hronica Românilor şi a mai multor neamuri*», a cerut o muncă de 34 de ani. Şincai a început să-şi strângă materialul în 1774; în 1808 cronica era gata şi abia în 1812 cenzura oficială cerceta redacţia latină a ei. Căci, în afară de redacţia românească, păstrată în 2 manuscrise, la Oradia şi la Cluj, Şincai a întocmit

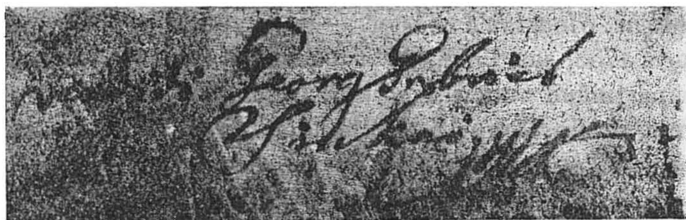

Fig. 56. — Iscălitura autografă a lui Gheorghe Şincai, pe un act de vânzare: «Vendidi. Georg Gabriel Sinkai» (Biblioteca Academiei Române, secţia manuscrise)

şi o redacţie latinească, sub titlul: «*Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum*»; aceasta din urmă nu ni s'a păstrat însă în întregime.

Cronica începe cu anul 86 după Christos şi merge până în 1739; povestirea trebuia să fie dusă, după cum cetim în titlul fragmentului publicat la Buda, până în anul chiar al publicării, adică în 1808; împrejurările, ca de atâtea ori în trecutul nostru, n'au îngăduit-o însă. Intemeindu-se pe un foarte mare număr de izvoare şi studii — am numărat nu mai puţin de 451 asemenea izvoare citate în text — cronica priveşte pe Românii de pretutindeni, atât cei din stânga, cât şi cei din dreapta Dunării («Cuţovlahii»); povestirea se face *pe ani*, după sistemul vechilor anale, sistem care fragmentează însă expunerea, scăzând interesul cititorului.

Ca şi Samuil Clain, Şincai susţine şi el că Românii sunt urmaşii coloniştilor romani aduşi de Traian, colonişti cuprinzând «nu numai gloate mişeale, ci şi familii de frunte». Dacii fuseseră aşa

de rău înfrânţi, aşa de « stânşi », « cât n'au rămas nici carii să agonisească pământul, nici carii să lăcuiască prin cetăţi ». Când, mai târziu, în « anul cel însemnat » 274 (sic!), Aurelian părăseşte Dacia, s'a retras atunci numai armata sau « leghioanele » şi « o parte a coloniei », restul adică « cei mai mulţi dintre coloni » rămânând pe loc, ca unii ce se îndeletniceau cu « economia »; aceasta înseamnă agricultura şi creşterea vitelor.

Din cronica lui Şincai s'a publicat în timpul vieţii lui, numai începutul — primele 80 de pagini, cuprinzând răstimpul 86 — 264 d. Chr. — ca adaos la *Calendarele de Buda* pe anii 1808 şi 1809. In întregime ea a apărut mult mai târziu, anume în 1853, la Iaşi. Nici cea de a doua lucrare istorică a lui Şincai, de proporţii mult mai reduse, anume răspunsul pe care l-a dat el, în latineşte, învăţatului *Eder* la critica ce acesta din urmă făcuse memoriului « *Supplex libellus Valachorum* » (1791), n'a putut apărea; cenzura n'a dat aviz favorabil.

Petru Maior este cel de al treilea corifeu al Şcolii Ardelene, şi totodată acela care, prezentând cu mai multă logică, argumentare şi sistemă, concepţia despre descendenţa noastră numai din Romani — fără amestecul Dacilor — şi despre continuitatea noastră în stânga Dunării, i-a asigurat, prin lucrările sale, tipărite încă în cursul vieţii, o largă difuziune şi popularitate în masa românească.

Fiu al protopopului Gheorghe dela Căpuşul de Câmpie, Petru Maior s'a născut pe la 1760; ca şi Gheorghe Şincai, a învăţat întâi la Târgul-Mureşului, apoi la Cluj; dela Blaj obţine şi el în 1775, o bursă pentru Roma. Paralelismul continuă: după o şedere de cinci ani în Cetatea Eternă, în care timp studiază teologia şi filosofia, el vine pentru un an la Viena; apoi, după ce îşi însuşeşte aici dreptul canonic, se întoarce îndărăt la Blaj, devenind profesor de logică, metafizică şi dreptul firii. In 1784 părăseşte cinul călugăresc iar în anul următor e numit paroh şi, îndată după aceea, protopop de Reghin (15 August 1785). Aci păstoreşte el, cu excepţia unei scurte întreruperi de un an (1792), când predă dreptul canonic la Blaj, mai bine de două decenii, până la 2 Septemvrie 1808. La această ultimă dată are loc, în urma recomandării lui Samuil Vulcan, episcopul de Oradea, numirea sa ca revizor al cărţilor româneşti la tipografia din Buda, în locul răposatului Clain. Işi

ia postul în primire în primăvara următoare, la 18 Martie 1809 şi aci rămâne apoi până la moarte (14 Februarie 1821)

Răstimpul petrecut ca protopop la Reghin — unde a cunoscut pe istoricul Sulzer, care publicase de curând o operă defavorabilă continuităţii noastre în Dacia — a însemnat pentru Maior un răstimp de pregătire, de strângere de material, de elaborare şi chiar de redactare a unor lucrări. Tipăriturile sale — 11 la număr — au apărut însă toate în vremea cât a stat la Buda, deci în ultimii doisprezece ani ai vieţii.

Sub raportul istoriografiei, Petru Maior a alcătuit două lucrări: «*Istoria pentru începutul Românilor în Dachia*», apărută în 1812 şi «*Istoria besearicei Românilor, atât a cestor din coace, precum şi a celor din colo de Dunăre*», ieşită de sub teascuri în anul următor; ambele în «crăiasca tipografie a Universităţii Ungureşti din Peşta».

Lucrarea cea dintâi a fost scrisă — o aflăm în «Cuvântul înainte» — spre a combate «minciunile» şi «nălucirile» unor «streini scriitori» asupra Românilor: e vorba de Sulzer, Eder şi Engel. «... Dela o bucată de vreme — continuă Maior — precum măgariu pre măgariu scarpină, aşa unii dela alţii împrumutând defăimările, fără de nicio cercare a adevărului de iznov le dau la stampă». Trebue, prin urmare, să le răspundă.

De aceea nici nu scrie întreaga istorie a Românilor, ci se mărgineşte la «ceale ce mai vârtos se ţin de începutul lor în Dachia». Dar mai e şi un al treilea motiv — de ordin educativ — pentru care se străduește, anume acela ca «văzând Românii din ce viţă strălucită sânt prăsiţi, toţi să se îndeamne strămoşilor săi întru omenie şi în bună cuviinţă a le urma...». A scris *repede:* n'a avut timp nici să transcrie pe curat; de aceea declară că va fi recunoscător celor ce-i vor semnala «vreo sminteală».

Teoria lui Maior este aceasta: Dacii au fost complet distruşi, întocmai ca odinioară Cartaginezii, iar coloniştii romani nu s'au căsătorit cu localnice dace, ci au venit cu femeile lor. De aceea şi limba ni s'a păstrat atât de bine, fără influenţe străine, barbare. Aurelian împăratul n'a putut, pe de altă parte, să strămute toată populaţia: au plecat numai coloniştii mai noi şi cei dela margini. Nu se poate admite nici o revenire a celor dela sudul Dunării la nordul ei. Aşa dar, origine curat romană şi continuitate în stânga Dunării.

« Istoria pentru începutul Românilor în Dachia » a fost recenzată de filologul slav Kopitar; Maior îi răspunse în trei broşuri, apărute în 1814—1816; e începutul unei polemici care, cu modificările impuse de sporirea materialului documentar şi de perfecţionarea metodei, durează — *în ce priveşte continuitatea* — până în zilele noastre.

« Istoria besearecei Românilor » scrisă şi ea repede, în « unsprezece săptămâni » trebuia să fie, judecând după titlu, o sinteză — prima sinteză — asupra trecutului întregii biserici naţionale. De fapt, ea nu tratează istoria bisericei în Muntenia şi în Moldova, nici aceea a Românilor din dreapta Dunării, ci se mărgineşte la trecutul bisericei ardelene, insistând asupra Unirii, asupra urmărilor ei şi asupra ierarhilor uniţi. Expunerea mergea până în vremea sa, cuprinzând şi păstoria lui Bob. Acesta din urmă însă, susceptibil şi vanitos, nemulţumit fiind de felul în care era înfăţişat, a obţinut, prin cenzura oficială, să se scoată paginile respective. Aşa încât, în multe din exemplarele ajunse la noi, sunt rupte zeci de pagini, iar altele retipărite.

Conflictul între mediocrul episcop Bob şi cei trei mari cărturari — Samuil Clain, Gheorghe Şincai şi Petru Maior — a făcut mult rău culturii noastre; vina este a lui Bob; atitudinea lui faţă de cei trei corifei n'a fost — aşa cum bine a caracterizat-o ultimul cercetător al chestiunii, d-l Zenovie Pâclişanu — « nici vlădicească, nici românească ». Dacă ar fi ştiut să şi-i apropie, dacă nu i-ar fi silit, prin persecuţiile sale, să ia calea pribegiei — cazul lui Şincai — sau a înstrăinării de Blaj, cultura românească ar fi cunoscut, de sigur, o epocă de înflorire excepţională. Dar şi atâta câtă a fost, opera celor trei — operă de ştiinţă şi de luptă în acelaşi timp — este suficientă pentru a da numele ei unei perioade întregi din desvoltarea noastră istorică şi de a asigura Transilvaniei primatul cultural în această perioadă.

Opere filologice. In domeniul lucrărilor originale, îndată după operele istoriografice vin, sub raportul importanţei, în răstimpul dintre 1601—1821, *operele filologice.* Faptul e normal, deoarece preocupările privind originea şi trecutul nostru au fost împletite cu acelea privind limba. Momentul culminant, în această privinţă, se situează spre sfârşitul răstimpului amintit, atunci când se manifestă corifeii şcolii ardelene.

Operele de caracter filologic se pot împărți în trei categorii: gramatici, ortografii și dicționare; de fapt, primele două sunt contopite, adeseori, în una și aceeași lucrare.

Mai întâi apar dicționarele: slavo-române, latino-române, grecoromâne. Din prima categorie face parte *Lexiconul slavo-român* din 1649 alcătuit de călugărul *Mardarie dela Cozia;* fiecăruia din cele 4575 de cuvinte slave îi corespunde echivalentul în românește. Izvorul și modelul lui Mardarie a fost Lexiconul slavo-rus, tipărit de ieromonahul *Pamvo Berânda* — de origine, se zice, moldovean — la Chiev, în 1627. Alte două dicționare slavo-române se alcătuiesc în veacul al XVIII-lea în Moldova: unul în 1740, păstrat în manuscrisul Nr. 312 al Academiei Române, și având ca model tot Lexiconul lui Berânda; celălalt, spre sfârșitul veacului, cunoscut sub numele de *Păcurariu;* autorul lui este *Macarie ieromonahul* care a alcătuit și o gramatică românească. Semnalăm de asemenea două dicționare ruso-române: primul, al binecunoscutului protopop *Mihail Strilbițki*, tipărit în tipografia acestuia din Iași în 1789 și cuprinzând vreo 1500 de cuvinte; cel de al doilea, întocmit după 1812, a rămas inedit. Cât privește dicționarele latino-române, vin, în ordinea cronologică, două dicționare alcătuite în Banat, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel dintâi din aceste dicționare, numit « *Anonymus Caransebesiensis* » — autorul e necunoscut iar locul redacției a fost Caransebeșul — este un dicționar român-latin, scris cu *litere latine* și ortografie maghiară, sub influența cercurilor catolice; cuprinde peste 5000 de termeni, dintre care unii dialectali, bănățeni. Cel de al doilea este un dicționar latino-maghiaro-român; se păstrează între manuscrisele generalului conte Marsigli, în biblioteca Universității din Bologna (Italia). La acestea se adaogă dicționarul latin-român — *Dictiones latinae cum valachica interpretatione* — al lui Teodor Corbea, învățatul fiu al preotului Ioan din Șcheii Brașovului; a fost scris din îndemnul și cu ajutorul material al lui Mitrofan, episcopul Buzăului (1691—1703). Urmează apoi seria de dicționare alcătuite în Ardeal în veacul al XVIII-lea, care n'au fost studiate mai de aproape; printre ele este lexiconul germano-latino-român din 1792, al slujbașului militar « Aurelius Antonius Praedes », care-și datează opera, solemn, în anul dela fundarea Romei 2546!

Incununarea eforturilor lexicografice trebuia să vie tot dela fruntaşii şcoalei ardelene. Ca o ilustrare a *romanităţii* limbii noastre, pentru a arăta şi celor mai neîncrezători *originea latină* a lexicului românesc, iar pe de altă parte pentru a înfăţişa acest lexic în haina, nouă şi străveche în acelaşi timp, a *literelor latine*, lucrează *Samuil Clain* timp îndelungat la întocmirea unui mare dicţionar. In Aprilie 1806, munca fiind gata, apăreau la Buda prospectele, anunţând viitorilor subscriitori că lucrarea se va prezenta în două redacţii: Un dicţionar latino-româno-germano-ungar, în 2 volume, având în total 110 coale şi un al doilea, româno-latino-germano-ungar, asemănător ca proporţii. Dar moartea lui Clain, întâmplată în luna următoare (Mai 1806), împiedecă realizarea operei. Planul este reluat de *Vasile Kolosy*, protopop de Săcărâmb, apoi de canonicul *Ioan Corneli*, în sfârşit de *Petru Maior*. Acesta revede manuscrisul şi îi aplică normele din «Ortografia» sa, apărută în 1819, adică acelea ale ortografiei *italiene* iar nu maghiare sau germane, aşa cum făcuseră o serie de scriitori care se foloseau de literele latine. Dar nici Maior nu are norocul să vadă tipărit Dicţionarul (vezi şi fig. 57). După moartea sa (14 Februarie 1821) şi după ce manuscrisul mai sufere unele prefaceri prin munca altor colaboratori — Ioan Teodorovici şi profesorul Alexandru Theodori — el apare, în sfârşit, în 1825, la Buda, ca un volum de aproape 900 de pagini în 4°, sub titlul: «*Lesicon romanescu - latinescu - ungurescu - nemtescu quare de mai multi autori, în cursul a trideci si mai multoru ani s'au lucrat*». Cel de al doilea titlu precum şi toate explicaţiile cuvintelor sunt *în latineşte*. Acest dicţionar a adus remarcabile servicii, timp de decenii, întregei intelectualităţi româneşti, de o parte şi de alta a Carpaţilor.

In ce priveşte dicţionarele greco-române, merită o menţiune specială acela, autograf, în nouă volume, păstrat în biblioteca Universităţii din Iaşi şi provenind dela fosta mănăstire Sf. Sava din acelaşi oraş. E vorba de dicţionarul lui *Luca Ianuleos*, grec născut în Constantinopol, interpret al Porţii şi delegat al ei pe lângă Domnii români; unuia din ei — nu ştim căruia anume — i se şi dedică lucrarea. Alcătuit între 1769 şi 1780, acest dicţionar inedit dă echivalenţa termenilor în zece limbi şi patru dialecte greceşti, limba «valahă» fiind ultima. Termenii româneşti sunt

Fig. 57.— O pagină din Condica Haţegului, scrisă româneşte cu litere latine şi ortografie maghiară. Anul 1787, Decemvrie 12.

scriși însă cu litere grecești. Un alt dicționar neo și paleogrec — român, tot inedit, și al cărui autor e necunoscut, se păstrează în copie la mănăstirea Neamț, având data 4 Iulie 1796; ca izvoare i-au servit lexiconul neogrec-latin-italian al lui Gherasim Vlahos (1784) și acela paleogrec-neogrec-latin-italian al lui Gheorghe Constantin, apărut în a doua ediție la Veneția, în 1786. Mai există și alte dicționare greco-române inedite — cum e Lexiconul moldovenesc (Λεξιλόγιον Μολδαβικόν) dela Biblioteca Națională din Atena sau marele lexicon al lui *Iordache Golescu*, în 8 volume (4136 pagini numerotate) — dar ele n'au fost studiate până acum.

Nu putem încheia partea rezervată lexicografiei, fără să amintim și de *dicționarele aromânești*, alcătuite de câțiva reprezentanți de seamă ai ramurei sud-dunărene a poporului nostru. Ne referim, în primul rând, la *Protopiria* (Πρωτοπειρία) lui *Teodor Cavaliotti*, acel dicționar greco-aromâno-albanez, apărut la Veneția în 1770, apoi la vocabularul în patru limbi (greacă, aromână, bulgară, albaneză) al lui *Daniil din Moscopole*, având două ediții, una la Veneția, în 1794, cealaltă la Constantinopol în 1802; în sfârșit, la *Pentaglosarul* (paleogreacă, neogreacă, aromână, germană, maghiară) lui Nicolae Ianovici, rămas în manuscris. (Vezi pentru tustrele vol. III, 1, ediția a doua, p. 423—425).

Preocupările gramaticale și ortografice apar în țările noastre abia în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, odată cu înmulțirea școlilor și creșterea nivelului cultural. Cea dintâi încercare în această direcție se datorește lui *Dimitrie Eustatievici*, dascăl la școala din Șcheii Brașovului și fost student la Chiev. El termină la 1/12 Septemvrie 1757 o « gramatică românească », după modele « elinești, slovenești și latinești » — sunt propriile-i cuvinte — și o dedică lui Constantin Mavrocordat. Lucrarea a rămas inedită; sunt o serie de reguli, un « methodos prea folositor și prea trebuincios», fără vreuna din ideile înnoitoare, revoluționare, care caracterizează gramaticile de mai târziu ale Școlii Ardelene.

Același caracter tehnic îl păstrează și diversele gramatici alcătuite în Moldova. Astfel, este, de pildă, gramatica lui *Toader Școleriu*, isprăvită de tipărit la 8 Noemvrie 1789 « în tipografia cea politicească, în târgul Eșului ». Ea urmărește, ca și gramatica ruso-română tipărită la Chișinău în 1819, să ușureze învățarea limbii românești pentru Ruși și a limbii rusești pentru Români.

Nici gramatica lui *Macarie ieromonahul*, alcătuită în răstimpul 1789—1791, nici aceea ulterioară din 1809—1811, păstrată în manuscrisul nr. 539 al Academiei Române și al cărei autor, anonim, cunoscuse opera lui Eustatievici, nu se disting prin vreo idee nouă; se poate releva cel mult neobișnuita terminologie tehnică întrebuințată; prima din aceste două lucrări întrebuințează termeni ca «acumnic unitoriu» și «dăunăznic unitoriu», «rugătoare plecare» și «neivită plecare», «graiu hotăritoriu pătimitoriu» etc., iar cea de a doua «neamuri» pentru genuri, «pronumele fețești» pentru cele personale, «dunga sau mica opritoare» pentru virgulă, etc.

Cu totul altă valoare are gramatica lui *Ianache Văcărescul*, terminată de redactat încă din 1780 — așa cum ne asigură Sulzer — dar care nu s'a tipărit decât în 1787 și anume în două ediții, una la Râmnicul Vâlcei, la începutul anului, și cealaltă la Viena, la sfârșitul lui. Intitulată modest «*Observații sau băgări dă seamă asupra regulelor și orânduelelor gramaticii rumânești*», ea cuprinde două părți: în cea dintâi se analizează «ce iaste gramatica» și se arată «împărțeala slovelor» și «părțile cuvântului»; cea de a doua e rezervată «păntru pronunție, ortografie, păntru constituțione, adică syndaxis și păntru poetică sau facere de stihuri». Ca model, la partea întâi, a avut *Gramatica geografică* (Γραμματικὴ γεωγραφικὴ) a preotului Gheorghe Fațea din Cerigo, tipărită în 1760 la Veneția; la partea a doua, capitolul *poetica*, s'a servit de *Gramatica greacă completă* (Γραμματικὴ ἑλληνικὴ ἀκριβεστάτη) a lui Antonio Catiforo, tipărită în 1734, iarăși la Veneția. Tocmai fiindcă s'a folosit de un model italian, terminologia gramaticală pe care o introduce Văcărescu, e fericit aleasă, apropriată spiritului limbii noastre și de aceea o mare parte a ei s'a impus și a rămas, fiind utilizată și astăzi în aceeași sau aproape în aceeași formă. Astfel, el zice *exemplu*, *neutru*, *gherundiu*, *positiv*, *comparativ*, *superlativ*, apoi *nominativă* (i. e.: cădere!, în loc de caz!), *ghenetivă*, etc., după aceea *nome*, *pronome*, *verbu*, *adverbiu*, *propozițione*, *congiunțione*, *interiețione*, *partițipiu* și așa mai departe. Chiar și termenii luați din grecește prezintă aceeași caracteristică de fericită alegere: spunem și astăzi *prosodie*, *apostrof*, *pleonazm*, *laconizm*, *metaforă*, *exametru*, etc. Cu atât mai rău ne pare că Văcărescu n'a izbutit să realizeze și *Dicționarul* de care vorbește

în prefaţa «Observaţiilor» sale; cu deosebitul său simţ al limbii, el ar fi dat la iveală, de sigur, o operă remarcabilă.

In 1780, anul în care Ianache Văcărescul isprăvea de redactat Gramatica sa, apărea la Viena o operă de acest fel, care avea să exercite cea mai mare influenţă asupra studiilor de limbă şi să determine un curent însemnat în istoria culturii româneşti. Este vorba de Gramatica lui Samuil Clain, completată de Gheorghe Şincai şi publicată în latineşte sub titlul: «*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*». Alcătuită pentru elevii români ai colegiului Sfânta Barbara din Viena, această lucrare cuprinde, în prefaţă, *premizele principale* ale Şcolii Ardelene: coloniştii romani au rămas în Dacia, după părăsirea ei de Aurelian, sub stăpânirea barbarilor: o arată nu numai Jordanes, dar şi şase sute de istorici, mai vechi şi mai noui. In timpul acestei stăpâniri, limba strămoşilor s'a corupt şi procesul s'a accentuat după ce voevozii ţărilor române au introdus, pe timpul conciliului dela Florenţa, literele chirilice şi limba slavă în biserică. Concluziile rezultă clar, chiar dacă nu sunt formulate deocamdată: limba trebue curăţată de impurităţile care i s'au adăugat în timpul stăpânirii barbarilor, iar în locul literelor chirilice, trebue revenit la literele latine ale strămoşilor. Este ceea ce vor căuta să facă scriitorii şcolii ardelene, este ceea ce vom întâlni — în întregime sau parţial — în toate lucrările — gramatici, ortografii, cărţi de lectură — care vor apare în răstimpul 1780—1821, sub influenţa acestei şcoli.

Prima este gramatica oculistului român *Molnar*, scrisă însă în nemţeşte — limba oficială a statului, în urma decretului lui Iosif al II-lea — şi publicată la Viena în 1788, sub titlul «*Deutsch-walachische Sprachlehre*». Ea reproduce întocmai împărţirea gramaticei lui Clain-Şincai, precum şi toate regulele acesteia; cuvintele româneşti sunt redate cu *litere latine*. Urmează în Dechemvrie 1797, la Sibiu, *Gramatica românească*, alcătuită de «*Radu Tempea*, directorul şcoalelor neunite naţionaliceşti prin marele Prinţipat al Ardealului». Scrisă cu chirilice, ea recunoaşte totuşi că «stricarea» şi «înţelenirea» limbii noastre provine din epoca în care am primit «slovele» şi cărţile «sloveneşti». Limba nu se mai poate aduce, într'adevăr, «în curăţenia şi originalul» ei, căci poporul n'ar mai înţelege-o; totuşi, ea trebue «curăţită» de «neghina» ce o au cuprins, aşa cum fac, prin cărţile lor, părintele

Samuil Clain şi doctorul Molnar. Tocmai spre a o apropia de «original», Radu Tempea scrie unele cuvinte, ţinând seamă de etimologia lor latină, aşa dar *sore* în loc de soare, *omeni* în loc de oameni, *duo*, iar nu două, etc. E interesant de relevat că autorul acestei gramatici nu e unit, ci ortodox; rezultă de aci că *întreg Ardealul* — fără deosebire de confesiune — participă la noul curent. Aceeaşi concluzie se aplică şi Banatului; dovadă este cartea «*Observaţii de limba românească*» a lui *Paul Iorgovici*, tipărită la Buda, în 1799. Dedicată episcopului de Vârşeţ, Caransebeş, Lugoj şi Orşova-Mehadia, această lucrare insistă asupra originii latine a limbii noastre; chiar în cuvântul către cetitor, Iorgovici spune: «vei vedea cuvintele limbei noastre româneşti ca neşte remeşiţe a limbii unei naţii care au numerat cândva mulţi puternici împeraţi». El îi îndeamnă, în acelaşi timp, să meargă la «rădăcina» cuvintelor spre a-şi da seama de originea lor; în acest scop, dă, în partea a doua a cărţii sale, o serie de «ecsempluri». Contemporanul Ţichindeal laudă această idee şi, în prefaţa unei traduceri din Dositei Obradovici, spune că Iorgovici a arătat «cum am putea aduce limba noastră la orighinalul ei cel adevărat».

Cel care alcătueşte însă pentru prima dată *un sistem întreg* de scriere a limbii române cu caractere latine este Samuil Clain. O primă schiţă dăduse el la finele tipăriturii sale «*Carte de rogacioni*» apărută la Viena în 1779. Forma completă se află însă în introducerea «*Acatistului*» său, tipărit cu caractere latine, la Sibiu în 1801. El arată, în mod precis, cu exemple, cum trebuesc redate diferitele sunete; se observă clar preocuparea de a face să apară etimologia latină a cuvintelor. El transcrie astfel: qvâre (care), quand (când), pament (pământ), cuvent (cuvânt), me (mă), imperat (împărat), etc. Totuşi o serie întreagă de transcrieri ale lui Clain, unele inspirate din italiană, au rămas până astăzi. Aşa e de pildă, semnul î în cuvinte ca urît, rîu, apoi transcrierea lui ч prin ce, ci (cine, face) iar a lui џ prin ge, gi (ger, geamăn, ginere).

In 1805 apărea la Cluj «*Ortographia latino-valachica*», o broşură atribuită unui Körösi (Crişan în româneşte!) şi cuprinzând, aşa cum arată titlul dela începutul textului, «Recta ratio litteris latinis valachice scribendi» (Calea dreaptă de a scrie româneşte cu litere latine). Ortografia este cea etimologică: cuvintele sunt scrise astfel încât se pot observa uşor originalele latine din care

derivă. In prefaţă, se atrage de altfel atenţia că numele de Roman « dópa ce l-am desbraccat d'in flóccele lui Cyrilla », acuma « extralucesce », chiár (clar!), inalt si sulléget ». In acelaşi an, 1805, ieşea de sub teascuri, la Buda, *a doua ediţie* a Gramaticei lui Samuil Clain şi Gheorghe Şincai. Dar nici cel de al treilea corifeu al Şcolii Ardelene nu lipseşte din această desbatere asupra ortografiei româneşti. In 1819 apărea, tot la Buda, lucrarea lui Petru Maior intitulată « *Ortografia romana sive latino-valachica* ». In prefaţă, autorul se ridică împotriva acelora care, scriind cu litere latine, întrebuinţează ortografia ungară sau germană. El propune pe cea « *italică* » : ea se potriveşte cea mai bine cu limba noastră; de altfel italiana şi româna — adaogă Maior — sunt înrudite foarte de aproape. Am arătat mai sus că şi Ianache Văcărescul recursese tot la limba italiană atunci când trebuise, în « Observaţiile » sale, să creeze terminologia gramaticală; de asemenea Clain, pentru unele din transcrierile sale. La finele lucrării, Petru Maior dă un tablou de echivalenţe a caracterelor chirilice cu cele latine; trebue relevat faptul că, inspirându-se din tabloul alcătuit de Clain în « Acatistul » său, el propune însă şi unele soluţii noui care, fiind practice, s'au impus şi au rămas până astăzi. Astfel sunt semnele *ţ* pentru chirilicul ц şi *ş* pentru ш. (Dela noi, semnul *ş* a fost luat de Turci atunci când, sub Atatürk, s'a introdus alfabetul latin în locul celui arab!).

In urma atâtor îndemnuri, încep să apară tipărituri româneşti cu litere latine. Şi mai înainte, în secolul al XVIII-lea, se imprimaseră, sub influenţa catolică, asemenea texte, de obiceiu cu ortografie ungurească. Citām astfel *Catechismul* dela Sibiu din 1709, apoi *Bucoavna* dela Cluj, din 1744, după aceia *Evanghelia* dela Kalocza, din 1769, reeditată la Buda în 1799; cităm de asemenea diferite cărţi de cântece religioase sau laice cum e aceea de « *Cântece câmpeneşti* » (Kintyets Kimpenyesty) apărută la Cluj în 1768. Cel dintâiu text românesc însă, care se tipăreşte după normele şcoalei ardelene, este « *Carte de rogacioni pentru evlavia homului chrestin* » a lui Samuil Clain însuşi, apărută la Viena în 1779, cu un an înaintea gramaticei. Urmează apoi două *Abecedare* sau *Bucoavne*, unul la Blaj, altul la Sibiu, tipărite amândouă în 1783, « spre folosul scolelor niamului romanesc ». Dintre celelalte texte, relevăm o carte de bună cuviinţă, publicată sub titlul « *Omu de lume seu sontice*

gule cuviênției...» de către «Vasile Gergely de Csokotis, theologu absolutu din Diecesul Muncaciului... » In Cuvântul înainte, acest ardelean din părțile Sătmarului mărturisește « Io nu potu scrie bucuria și ușiorare que aflu acum dedatu cu ortografia aqueasta nóua in limba romanésca... ». Admite totuși ca literele chirilice să rămâie în textele bisericești: e o concesie pe care mulți adepți ai Școlii Ardelene au făcut-o la începutul acțiunii lor. Chiar și în cercurile *aromânești*, obișnuite de atâta vreme cu literele grecești, își face drum noul curent. Așa se explică de ce studentul în medicină Gheorghe Roja, originar din Moscopole, tipărește la Buda în 1809 lucrarea intitulată «*Măestria ghiovăsirii (i. e.: citirii!) românești cu litere latinești care sânt literele Românilor ceale vechi, spre polirea a toată ghinta românească ceii din coace și ceii din colo de Dunăre*». Argumentele pentru care trebue să scriem cu litere latine, iar nu chirilice sau grecești, Roja le înșiră astfel: 1. «suntem din sângele Romanilor» deci litere mai bune «nu pot fi decât ceale latinești»; 2) Moldovenii până la 1439 au avut litere latinești (ideie — greșită — luată dela «Bișing», (Büsching), comentatorul lui Dimitrie Cantemir); 3) Națiunile cele învățate ale Europei scriu cu litere latine.

Ideea fericită a scrierii cu astfel de litere și cu ortografie apropriată, inspirată din latină și italiană, idee emisă de reprezentanții Școlii Ardelene, va câștiga teren, încet, dar sigur. Ea va străbate și dincoace de Carpați, prin învățământul lui Lazăr, apoi al lui Eliade Rădulescu și, în cele din urmă, renunțând la unele exagerări inerente oricăror începuturi, va triumfa. Pornită din 1779, bătălia va dura până în 1863, când prin decretul lui Alexandru Cuza, alfabetul latin se va introduce în mod obligator în întreaga vieață de sat.

Opere literare. In domeniul literaturii propriu zise, dacă facem abstracție de valoarea literară a cronicelor (vezi mai sus, p. 806) nu întâlnim opere demne de a fi menționate înainte de sfârșitul veacului al XVIII-lea. Oda de zece versuri, în limba română alcătuită de învățatul bănățean Mihail Halici și tipărită cu itere latine, în 1674, nu are valoare poetică; tot astfel cele 80 de versuri românești publicate de prietenul său, poetul sas Valentin Frank von Frankenstein. Ca să găsim ceva acceptabil în această direcție, trebue să ajungem tocmai la *Ianache Văcă-*

rescul, personalitatea culturală aşa de complexă, pe care am întâlnit-o şi în domeniul istoriografiei şi al gramaticei. Nu e vorba însă de cele opt poezii publicate în gramatica sa din 1787 — mai mult exemplificări ale regulelor prosodiei — nici de caracterizările în versuri ale sultanilor — 33 la număr — alcătuite în anul următor: ele au o valoare poetică redusă. Ci de poeziile păstrate în manuscrisul Academiei Române şi din care câteva, şi anume « *Urmaşilor mei Văcăreşti* », — un excelent motto — « *Amărâtă turturea* » — de fapt o prelucrare şi o amplificare a poeziei populare cu acelaşi titlu — şi « *Intr'o grădină* », au ajuns cunoscute de întreaga obşte românească. Celelalte poezii ale lui sunt de un pronunţat caracter lirico-erotic (« Spune, inimioară, spune »; « Tu eşti puişor canar » etc.); excepţii constitue rugăciunile în versuri, alcătuite în 1795, pentru însănătoşirea soţiei sale, şi poeziile religioase în limba greacă, tipărite la Veneţia în 1771, August 30. Şi cei doi fii ai lui Ianache, *Alecu* (c. 1762 — c. 1800) şi *Nicolae* (născut după 1784 — mort înainte de 1 Oct. 1827), din două căsătorii deosebite, au moştenit înclinările poetice ale tatălui. Primul a alcătuit poezii de dragoste, în gustul epocei — pline de « ohtături »; cel de al doilea are o notă mai bărbătească, tratând uneori chiar câte o temă haiducească. Factura, la ambii, este acea populară, întrebuinţată, de obiceiu, şi de părintele lor.

Aceeaşi temă erotică, aceeaşi tratare cu ahturi, suspine şi leşinuri întâlnim şi la boerii contemporani moldoveni, *Matei Milu* sau *Milo* (c. 1750 — 1801-2) şi *Costache Conachi* (14/25 Oct. 1777 — 4/16 Febr. 1849). Dar Milu, care învăţase în Rusia, de unde se întoarce în 1775 cu o întreagă bibliotecă, are şi poezii *satirice* prezentate sub formă de ghicitoare; acestea din urmă ne înfăţişează diferitele personaje simandicoase ale vremii. Costache Conachi îşi începe opera poetică în 1802 printr'o odă preaslăvind pe Alexandru Moruzi care înzestrase oraşele moldovene cu cişmele; în poezia următoare, cu unele însuşiri de descriere, înfăţişează moartea tatălui său (1803); în genere însă, el e preocupat de dragostele sale pe care le cântă într'un mod care azi ne provoacă un zâmbet. Tonul, lipsit de discreţie şi duioşie, e mai mult « lăutăresc »; cât drum dela aceste modeste începuturi până la splendida sinteză a lui Eminescu! Conachi suferă, ceva mai târziu, spre sfârşitul epocei fanariote, influenţa liricului grec *Athanasie Hristopol*, supra-

numit «noul Anacreon». Opera lui Hristopol tipărită la Viena, în 1818, va influența și pe *Barbu Paris Momuleanu*, noul poet muntean. Născut la Slatina, în 1794, fiu de târgoveți, acesta din urmă era un autodidact. Știa grecește și franțuzește, cunoștea pe marii scriitori ai antichității. Broșura sa «*Rost de poezii adecă stihuri*» apărută în prima ediție la București, în 1820, cuprinde o serie de bucăți de caracter liric, după modelul lui Hristopol. Versurile au plăcut, dovadă că o a doua ediție apare în 1822.

Nu știm mai de aproape cuprinsul tipăriturii «*Poezii noo de J. K.*», a cărei hârtie poartă în filigran data 1795. Posesorul cărții, Pr. D. Furtună din Dorohoi, nu precizează dacă e vorba de o lucrare originală sau de o traducere.

Ca și în istoriografie și filologie, Transilvania este ținutul românesc care deține întâietatea și în literatură în această vreme. Aci apar primele opere versificate de mari proporții; tot unui transilvănean și anume lui *Ioan Budai Deleanu* i se datorește și cea dintâiu realizare poetică puternică, poema eroi-comică, *Țiganiada*, care poate fi pusă cu cinste alături de operele similare ale literaturii universale; ea întrece cu mult, ca valoare artistică, producția poetică munteană și moldoveană contemporană.

Ioan Budai Deleanu, fecior de preot, din Cigmău (Hunedoara), dintr'un neam de cărturari, s'a născut pe la 1760. A învățat carte la Blaj, apoi la Viena, luând doctoratul în teologie; știa latina, italiana și franceza; cunoștea de asemenea bine literatura clasică. Ar fi vrut să-și facă vieața la Blaj; nu s'a putut înțelege însă — ca și Clain, Șincai și Maior — cu meschinul episcop Bob și a trebuit să plece. Numit, prin concurs, secretar de tribunal la Lwów în Galiția, apoi consilier, el a rămas acolo până la moarte (24 August 1820).

Opera de căpetenie a lui Budai Deleanu, Țiganiada, este povestea, în douăsprezece cânturi, a isprăvilor făcute de Țiganii din Muntenia, pe care Vlad Țepeș îi eliberase spre a lupta împotriva Turcilor. Ea s'a păstrat în două redacții: aceea din 1800, mai desvoltată, prin intercalarea unui episod parazitar — isprăvile nemeșului Becicherek Iștoc de Uramhaza care-și caută iubita Anghelina; cea de a doua, datată «12 Martie 1812», fără episodul amintit, mai unitară și mai reușită sub raportul artistic; niciuna n'a fost terminată însă. Impresionează imediat bogăția și savoarea

lexicului; Budai Deleanu are — aşa cum a relevat G. Călinescu pe bună dreptate — « un adevărat geniu verbal »; este, în această privinţă, un precursor al lui Eminescu. Pe Ţigani se vede a-i fi cunoscut bine; apucăturile, limba şi psihologia lor sunt exact redate. Când e vorba de luptă, ei se roagă de Turci să-i ierte: « O, iertaţi-ne, luna să vă ajute, Mahomed mulţi ani să vă trăiască, Hie uitate hele trecute! Dumnezeu pe loc să ne trăznească, Dă sântem noi dă vină într'ahastă, Da iaca a fost pe noi o năpastă! ». Raiul ţigănesc este înfăţişat într'un chip pitoresc şi sugestiv: « Râuri dă lapte dulce pă vale, Curg acolo şi dă unt pârae; Ţărmurile dă mămăligă moale, Dă pogace, dă pite şi mălae!... O, ce sfântă şi bună tocmeală; mănânci cât vrei şi bei fără osteneală! » Ţiganiada, rămasă în manuscris, a fost tipărită abia în 1875—76 şi apoi, în întregime, cu cele 2 redacţii, după războiul pentru unitatea neamului; ea n'a putut influenţa deci, aşa cum s'ar fi cuvenit, vieaţa literară a neamului.

Faţă de opera lui Ioan Budai Deleanu, aceea a versificatorilor *Vasile Aaron*, *Ioan Barac* şi *Ioan Teodorovici-Nika* apare eu mult mai puţin însemnată. Vasile Aaron (1770—1822) fiu de preot şi el, cu studii la Blaj şi Cluj, a fost jurat procurator la Sibiu. Pe lângă traduceri — între altele din *Aeneida* lui Vergilius — el a alcătuit şi câteva lucrări proprii în versuri. Mai cunoscute sunt « *Patimile şi moartea a Domnului şi Mântuitorului nostru Is. Hs.* », apărute, în prima ediţie la Braşov (1805, 432 p. in 8°), într'a doua la Sibiu (1808). Deşi n'o spune, se pare că a avut drept model lucrarea lui Klopstok, *Der Messias*. Versurile, de 7—8 silabe şi rimând câte două, sunt în genere corecte, dar fără vreo valoare poetică deosebită; ici şi colo numai, câte o imagine sau rimă care reţine atenţia. Acelaşi lucru se poate spune şi despre o altă lucrare a sa « *Anul cel mănos. Bucuria lumei. Un cântec în stihuri...* » (Sibiu, 1820) în care se înfăţişează, pe lângă cele patru anotimpuri, şi diferite « glume » şi « lucruri moraliceşti ».

Mai plăcute sunt versurile, de factură populară, ale lui *Ion Popovici Barac* (1776—1848 Iulie 11), dascăl « normalicesc-neunit » la Avrig, apoi la Braşov, unde ocupă şi slujba de « maghistrat-translator » al Primăriei. El tipăreşte la Sibiu, în 1801, o « *Istorie despre Arghir cel frumos şi despre Elena cea frumoasă şi pustiita crăiasă* ». E o alegorie sau, cu propriile-i cuvinte, « o închipuire

supt care se înţelege luarea ţării Ardealului prin Traian chesariul Romaniei ». Lucrarea — de fapt o prelucrare după *Argirus Historiaja* a scriitorului ungur Albert Gergey — s'a bucurat imediat de o bună primire în publicul românesc şi s'a răspândit pretutindeni, până în fundul munţilor, la ciobanii dela stâne; astăzi încă, ea constituie una din lecturile populare preferite; am citit-o, copil fiind, şi am rămas adânc impresionat; recitind-o acum, constat că unele pasaje şi-au păstrat farmecul. O a doua ediţie a apărut la Braşov, în 1809. Cealaltă operă mai însemnată în versuri a lui Barac « *Risipirea ce de pre urmă a Ierusalimului*... », tipărită la Bucureşti, în anul răscoalei lui Tudor, este de asemenea o prelucrare, după povestirea scriitorului antic Josephus Flavius. Impărţită în 9 cânturi, ea are şi nobila ambiţie — cităm înseşi cuvintele autorului — « să crească cât de cât măcar măestriia poeziei în limba românească ». O făcuse cu mult mai mult succes Budai Deleanu. O menţiune merită şi « *Cântarea* » — alcătuită sub influenţa ideilor lui Petru Maior — a studentului *Ioan Theodorovici-Nika*, « *despre începutul şi starea de astăzi a Românilor* ». Tipărită la Buda, în 1813, pe două coloane, una cu litere chirilice, cealaltă cu litere latine, ea nu are valoare poetică, ci numai una de mărturie a influenţei exercitate de şcoala ardeleană. In aceeaşi categorie ar putea intra şi versurile româneşti, tipărite cu caractere latine, la Viena, în 1808, de către *Gheorghe Lazăr*, în cinstea împăratului Franz I.

Dacă în ce priveşte poezia, Ţările Româneşti se înscriu, dela sfârşitul veacului al XVIII-lea încolo, cu opere originale şi cu prelucrări valoroase, nu tot astfel stau lucrurile cu *romanul*, *nuvela* şi *schiţa*. Sub acest raport, nu găsim nimic: manuscrisele şi tipăriturile nu cuprind decât traduceri şi iarăşi traduceri (vezi mai jos, p. 871-877).

Opere ştiinţifice. Capitolul privind ştiinţa e mai sărac în lucrări originale decât acela referitor la istoriografie, filologie sau literatură. Imprejurările dela noi au fost mai puţin favorabile creaţiei ştiinţifice; n'a existat nici mediul tehnic sau de laborator necesar. Totuşi ne-am afirmat şi în acest domeniu.

Contribuţia cea mai preţioasă o formează lucrările de caracter *cartografic*. Am arătat mai înainte (p. 799 şi 820) realizările lui Constantin Cantacuzino Stolnicul şi Dimitrie Cantemir, anume

Harta Moldovei şi Harta Ţării Româneşti. E vorba de două opere originale, de mare valoare, alcătuite în primul rând pe baza observaţiilor proprii şi care au adus reale servicii cartografiei apusene. O a treia hartă originală este aceea a Aromânului *Rhigas din Velestin* sau *Velestinliul*, tipărită la Viena în 1797. Ea înfăţişează, într'o serie de planşe mari, Peninsula Balcanică, inclusiv Muntenia şi Moldova. In cele două ţări româneşti sunt reprezentate, sub raportul fizic, *ape* — fluvii, râuri, lacuri şi canalul de derivaţie al lui Alexandru Ipsilanti — *munţi*, şi *păduri;* sub raportul politic, *hotarul ţărilor*, *hotarul judeţelor* şi al *raialelor*, apoi *oraşe*, *cetăţi*, *sate* şi *mănăstiri;* sub raportul istoric, *urme arheologice*. Nu cuprinde podurile peste ape, ca harta Stolnicului, iar indicaţiile despre minerale sunt extrem de reduse. Sub acest raport, e un regres faţă de hărţile celor doi predecesori; are, în schimb însă, *un număr mai mare de sate şi târguri;* înregistrează de asemenea schimbările survenite în întinderea şi numele judeţelor. Toate numirile sunt în greceşte. O altă realizare cartografică, de valoare însă mai mult didactică decât ştiinţifică, este *Atlasul* publicat de Gheorghe Golescu, fiul marelui vornic Răducanu, la Viena, în 1800. Este de fapt o planşă mare (93 × 120 cm) cuprinzând 9 hărţi — unele duble, — apoi 20 de figuri şi reprezentări geografice şi astronomice (planetele şi simbolurile lor, sistemul solar, zodiacul, zonele pământului, etc.), în sfârşit chipul lui Alexandru Moruzi, voevodul « ambelor Dacii ». Intre hărţi se află, în mici dimensiuni (9 × 18,5 cm), şi una a Munteniei, fără o valoare deosebită, cuprinzând totuşi câteva elemente interesante; celelalte hărţi înfăţişează continentele şi oceanele. Numirile sunt iarăşi toate în greceşte.

Spre sfârşitul epocei fanariote apar şi primele *teze de doctorat* susţinute de Români în străinătate. Cea dintâi este teza susţinută la Facultatea de Medicină din Paris în ziua de 25 Iulie 1815 de către J. Seraphin « născut la Bucureşti, în Valachia » şi, după toate probabilităţile, grec de origine. Poartă drept titlu *« Disertation sur les fièvres bilieuses en général »;* s'a tipărit în acelaşi an, având XII + 126 pagini in 16°. Teza e închinată voevodului Ioan Caragea, mitropolitului şi marilor dregători ai Munteniei, în semn de recunoştinţă: de sigur, autorul primise o bursă de studii din partea acestora. Interesant de semnalat e faptul că a apărut, tot în 1815, şi o traducere greacă a tezei, efectuată de un Gheorghe Typaldos.

Peste doi ani, în Iulie 1817, își trecea la Viena doctoratul în medicină interpretul aulic de limba română, transilvăneanul *Ladislaus Basilius Popp*, cu o teză despre înmormântarea la țăranii români (« Dissertatio inauguralis historico-medica de funeribus plebeys Daco-Romanorum »...) în raport cu aceea a vechilor Romani. Tipăritura, de 56 p. în 4°, e dedicată Contelui Adam Nemeș de Hidvég. Autorul tezei e doctorul *Vasilie Popp*, care-și luase și doctoratul în filosofie, tot la Viena, în 1814, Decemvrie 24. Dela el ne-a rămas, în românește, și o lucrare de caracter balneo-medical, intitulată «*Despre apele minerale dela Arpătac, Bodoc și Covasna și despre întrebuințarea acelorași în deschilinite patimi*» (în diferite boli!). Este cea dintâi lucrare științifică scrisă de un Român în limba maternă. Terminată de redactat în Brașov la 15 Aprilie 1820, ea s'a tipărit în anul următor, în același oraș.

In domeniul fizicei, semnalăm voluminoasa «*Fizică experimentală*» (12 + 781 p. in 8°), manualul lui *Constantin Vardalah*, profesor la Academia din București. Scrisă în grecește, ea s'a tipărit la Viena în 1812. Printre subscriitori figurează nu mai puțin de 69 din București și 7 din Craiova, în marea majoritate Români.

Pentru a încheia acest capitol, amintim și lucrarea de caracter filosofic apărută, în grecește și franțuzește, la Viena, în 1787, sub titlul « *Refutarea tratatului lui Ocellus despre natura Universului* ». Ea se datorește *clucerului Ioan Geanet*, grec de origine, din insula Mitilene, aparținând familiei care a dat pe voevodul Țării Românești, Manole Geani. Este o critică adusă concepției așa zisului Ocel din Lucania — filosof pitagoreic, dinainte de Hristos — care susține că universul este veșnic, n'are început și nici sfârșit. Lucrarea e dedicată lui Nicolae Mavrogheni căruia i se aduc în prefață mari laude; voevodul n'a rămas insensibil și a înălțat pe autor la rangul de mare logofăt. Geanet, trimițând opera sa lui *Evghenie Vulgaris*, cunoscutul filosof grec contemporan, a determinat un comentariu al acestuia care a fost apoi tradus în românește de dascălul *Petru Stamatiadi* și tipărit la Iași între 1815 și 1819.

Opere religioase. Pe cât sunt de numeroase *traducerile* de opere religioase care se fac la noi în intervalul 1601—1821, pe atât sunt

de puține cele originale. Câteva *vieți de sfinți*, ale căror moaște se aflau în țările românești, sau *vieți de călugări de seamă*, care iarăși și-au petrecut zilele pe meleagurile noastre; în sfârșit, câteva *lucrări de propagandă sau luptă bisericească* și aceasta e totul. Influența greacă în primul rând, venită atât prin Patriarhia din Constantinopol cât și prin celelalte patriarhii răsăritene, influența rusă în al doilea rând erau prea puternice ca să mai îngăduie și înflorirea unei bogate literaturi religioase autohtone.

Cele dintâi opere de acest fel la noi în intervalul arătat sunt *Viața Sfintei Parascheva* și *Slujba Sfântului Grigore Decapolitul*, alcătuite ambele în grecește de mitropolitul *Matei al Mirelor* (vezi și mai sus, p. 811). Cea dintâi a fost scrisă între 1605—1621 și cuprinde două părți: prima e o prelucrare a unui text alcătuit de Eftimie patriarhul Târnovei (1375—1393); ultima este originală și ne dă informații noui asupra împrejurărilor din biserica constantinopolitană, spre sfârșitul veacului al XVI-lea. In ce privește slujba Sfântului Grigore Decapolitul, ea a fost scrisă în 1611—1612; moaștele sfântului se păstrează în mănăstirea Bistrița din Vâlcea. Ambele aceste texte, împreună cu o *viață* — autorul nu-l cunoaștem — a aceluiași Grigore Decapolitul, au fost tipărite la București, în Iunie 1692 de către Antim Ivireanul. Mai târziu, în 1753, s'a tipărit la Râmnic și o traducere în românește — din slavonește — a «vieții» Decapolitului. Se pare că și textul grec publicat de Antim Ivireanul e tot o traducere a acestei redacții originare slave. O altă operă originală de același fel este «*Slujba cuviosului părintelui Dimitrie dela Basarabov*... » alcătuită de kir Filaret, mitropolitul Mirelor; ea s'a tipărit în Martie 1779, la București, «fiind ostenitoriu la acest sfânt lucru Stanciul Logofătul»; a doua ediție e din 1801. Ni se povestește vieața sfântului, originar «dintr'un sat din țara sârbească, ce să chiamă Basarabov (compară cu numele dinastiei noastre Basarab!), după margenea apei Lomului». Moaștele lui a încercat un voevod al Munteniei să le aducă în țară, dar lângă «Ruși» (Rusciuk!), ele n'au mai putut fi urnite. Inapoiate în satul de baștină, voevodul a pus să se ridice acolo o biserică «în numele cuviosului Dimitrie». Mai târziu, în timpul războiului ruso-turc terminat prin pacea dela Kiuciuk-Kainargi, și anume în Iulie 1774, racla cu moaște a putut fi adusă în țară și așezată la Mitropolie; urmările — continuă

povestirea — s'au văzut de îndat : « flacăra războiului au potolit » și ciuma a încetat. Pomenirea sfântului Dimitrie Basarabov, ale cărui moaște se află și astăzi la Mitropolia din București — o încercare a armatei de ocupație bulgare în 1918 de a le lua n'a izbutit — are loc în fiecare an în ziua de 27 Octomvrie.

O ultimă lucrare în acest sens este *Viața* lui Paisie Velicikovski, starețul reformator dela Neamț, a cărui activitate a influențat adânc monahismul nostru. Tipărită în 1817 la mănăstirea Neamț de către *Gherontie ieromonahul*, unul din ucenicii lui Paisie, ea cuprinde și o serie de scrisori ale marelui stareț către acești ucenici și către diferiți preoți, călugări sau comunități călugărești; cuprinde de asemenea un reușit portret al lui în xilografie (gravură în lemn!), cu data 1817.

Alături de descrierea vieții unor figuri de seamă ale ortodoxiei există și *descrieri de locuri sfinte* san *proschinitare*. In această categorie intră, de pildă, *Proschinitarul Sfântului Munte*, alcătuit în grecește de către doctorul *Ioan Comnen*, medicul curant al lui Constantin Brâncoveanu și învățatul care a determinat pe stolnicul Constantin Cantacuzino să alcătuiască harta Munteniei. Proschinitarul s'a tipărit la Snagov, în tipografia lni Antim Ivireanul. Prefața poartă data: « București 1701, Maiu ». Printre stampele care însoțesc lucrarea, una înfățișează muntele Athos cu numeroasele lui mănăstiri.

Dar dacă Ioan Comnen, ajuns mai târziu Mitropolit al Dristrei (Silistra), a scris în grecește, un alt străin, *Antim Ivireanul*, asimilându-se perfect, și-a alcătuit în românește cea mai însemnată dintre lucrări, *Didahiile* sau *Predicile* sale. Originar din părțile Iberiei sau Iviriei (Caucaz), Antim a fost chemat — mirean fiind încă și numindu-se Andrei — de către Brâncoveanu, pentru a-l așeza în fruntea tipografiei dela Mitropolie. Pe lângă meșteșugul tiparului, noul venit cunoștea și desenul, gravura în lemn, pare-se și broderia. Activitatea desfășurată a fost remarcabilă (vezi mai jos, p. 898-9.), atât înainte de a ajunge episcop (16/27 Martie 1705) și mitropolit (28 Ianuarie / 8 Februarie 1708) cât și după aceea. Dar, temperament puternic, arătându-se pe față favorabil partidului creștin, Antim, după ce își pusese odată în cumpănă scaunul sub Brâncoveanu, și-l pierde definitiv sub Neculai Mavrocordat. Caterisit, în condiții umilitoare (1716, Au-

gust), şi surghiunit la muntele Sinai, el este ucis pe drum, de garda turcească ce-l însoţea, şi aruncat în râul Tundja, un afluent al Maritzei.

In alcătuirea «Didahiilor» sale, Antim s'a inspirat din diferite modèle şi mai ales din didahiile celebrului predicator grec Ilie Miniat — pe care în unele părţi le traduce chiar; opera rămâne totuşi o operă personală, prin întocmirea ei, prin fraza atât de neaoş românească şi prin adaptarea la situaţiile specifice ale societăţii noastre. Antim se ridică vehement împotriva celor se «măscăresc legea» adică înjură de lucruri sfinte, împotriva «zavistnicilor», a clevetitorilor şi făţarnicilor, împotriva femeilor trândave şi sulimenite, împotriva tuturor celor ce nu păzesc poruncile Domnului. Fraza sa prezintă o mare varietate; ea trece, rând pe rând, dela indignare la persuasiune, dela întristare la îndemn; este vie şi colorată. Predicile lui Antim Ivireanul se citesc şi astăzi cu interes şi plăcere.

In ce priveşte lucrările de luptă religioasă, amintim în primul rând «*Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*» alcătuit de Mitropolitul Moldovei *Varlaam* şi tipărit în anul 1645 (38 foi în 16°). Este o critică documentată, cu argumente scoase din Evanghelie, din Faptele Apostolilor şi din Epistolele acestora, a Catechizmului calvinesc, ce apăruse în româneşte, cu litere chirilice, în satul Prisaca din Ardeal, în Iulie 1642. Varlaam poate fi considerat drept tip reprezentativ al înaltului ierarh român; el a fost o podoabă a bisericii noastre. Născut în satul Purceleşti, după alţii în Cofeşti (ambele în Putna), din neamul de răzăşi Moţoc, s'a călugărit la mănăstirea Secul, al cărei stareţ îl găsim în 1610. Ajuns duhovnic al alesului voievod Miron Barnowski, e trimis de acesta în iarna anului 1628, în Rusia, pentru procurare de icoane; cu acest prilej vede pe Ţar, la Moscova, şi pe Petru Movilă, la Chiev. Graţie însuşirile sale deosebite, este făcut apoi Mitropolit al Moldovei, la 23 Septemvrie st. v. 1632 şi păstrează scaunul până după căderea lui Vasile Lupu, când se retrage în mănăstirea de unde plecase, la Secul. La 18/28 August 1657 îşi scrie testamentul, lăsând acestui lăcaş o mare parte din averea sa; spre sfârşitul anului trece la cele veşnice.

O altă lucrare de luptă religioasă a fost «*Infruntarea jidovilor, asupra legii şi a obiceiurilor lor*» alcătuită de monahul Neofit, un

fost rabin botezat. S'a tipărit la Iași în 1803, în trei ediții; o traducere în limba greacă, făcută de Ioan Gheorghiu, a apărut tot la Iași, în 1818.

In sfârșit, menționăm un *manual practic de cronologie eclesiastică* alcătuit în mod ingenios de *Damaschin*, episcopul de Râmnic (28 Ianuarie st. v. 1708 — 5/16 Decemvrie 1725) și numit din această pricină « *Mâna lui Damaschin* ». Editorul de mai târziu al manualului, Ioan Halmaghi, tipărindu-l la Sibiu, în 1793, explică titlul prin aceea că tot meșteșugul de a afla pashalia și toate rânduielile Bisericii «pe mână să arată și tot cluciul (i. e. cheia!) pashaliei pe mână să socotească ».

Traduceri. Un loc însemnat în cultura veacurilor XVII și XVIII au ocupat, la noi, *traducerile*. Intr'o vreme când operele originale sunt relativ puține și cele mai importante dintre ele — cronicile — netipărindu-se, nu au difuziunea necesară, traducerile, religioase și laice, formează lectura de căpetenie a păturii noastre culte. O serie dintre textele religioase, precum *Viețile Sfinților*, satisfac nu numai nevoi de ordin religios, dar și de ordin literar, ele înlocuind în multe cazuri, *romanul* și *nuvela*. De asemenea *Psalmii* răspund și înclinărilor poetice ale clericilor și laicilor noștri; iar, pe de altă parte, în împrejurările năprasnice ale vremii, când nu numai averea, dar și onoarea și vieața erau adesea în joc, în ceasurile grele ale războaielor și bejeniilor, psalmii, biblia și, în genere, cărțile de rugăciune sunt și un puternic sprijin sufletesc, o mângâiere și un îndemn.

In veacul al XVII-lea și în prima jumătate a celui de al XVIII-lea, predomină traducerile de texte și lucrări *bisericești*, din limbile *greacă*, *slavă bisericească* și *rusă*; după 1750 însă începe să sporească numărul traducerilor *laice* și anume din limbile apusului, din *franceză* în primul rând, apoi din *germană*, *italiană*, precum și din *sârbă*, *ungară*, *polonă* și *latină*. Se fac și traduceri din *spaniolă* și *engleză*, dar nu direct, ci prin intermediul unor alte limbi mai accesibile precum rusa, greaca sau franceza.

După cuprins, traducerile efectuate la noi între 1601 și 1821 sunt: în primul rând, *opere religioase sau de caracter bisericesc*, apoi *romane* — populare și culte — *lucrări astrologice*, *opere istorice* și *geografice*, *manuale școlare*, lucrări privind *gospodăria*, în sfârșit, *calendare*. Unele din aceste traduceri se bucură de o deo-

sebită preţuire din partea cititorilor; ediţiile sunt numeroase şi apar pretutindeni. Astfel, de pildă, *Alexandria* sau povestea minunată a lui Alexandru Machedon, tradusă din sârbeşte, înainte de 1620, — data celui mai vechi manuscris cunoscut — a fost tipărită mai întâi în Muntenia în timpul lui Brâncoveanu, poate în 1713 (la Târgovişte?); o altă ediţie se datoreşte preotului Mihail Strilbiţki: ea a apărut *în târgul Movilăului*, la 15/26 Ianuarie 1795. O a treia ediţie, fără indicarea locului de apariţie, se constată în 1809; o a patra la Sibiu, în 1810. Din « *Viaţa şi pildele preaînţeleptului Esop* », tradusă de pe un text slav — una din gravurile tipăriturii din 1795 are legenda **Єзопъ басносворцъ** adică Esop alcătuitorul de poveşti — au apărut în intervalul 1795—1816 nu mai puţin de 5 ediţii, dintre care 4 la Sibiu.

Traducătorii se recrutează, în genere, dintre înalţii ierarhi, dintre boierii cărturari şi dintre dascălii şcolilor superioare. Uneori numele lor figurează în titlul tipăriturii, alteori în cuprinsul sau la finele cuvântului către cititor; câteodată însă, el nu e amintit de loc sau înlocuit prin semnificativa perifrază: « un iubitoriu de neamul românesc ». Dat fiind mediul social şi cultural din care se recrutau traducătorii, nu e de mirare că întâlnim printre ei personalităţi ca *Udrişte Năsturel*, învăţatul cumnat al lui Matei Basarab, şi Stolnicul *Constantin Cantacuzino*, unchiul lui Brâncoveanu, fraţii *Greceanu*, mitropolitul *Antim Ivireanul*, episcopii de Râmnic *Damaschin*, *Chesarie* şi *Filaret*, în Muntenia; mitropoliţii *Varlaam*, *Dosoftei*, *Iacov* şi *Veniamin Costachi*, episcopul *Amfilohie Hotineanul*, arhimandritul *Leon Asaki*, tatăl lui Gheorghe Asaki, şi boierii *Nicolae Milescu* spătarul, *Nicolae Costin* logofătul şi *Alexandru Beldiman* postelnicul în Moldova; mitropolitul *Simion Ştefan*, cei trei corifei ai Blajului, *Samuil Clain*, *Gheorghe Şincai* şi *Petru Maior*, apoi doctorii *I. Molnar* şi *Vasilie Popp* în Ardeal.

Cele mai numeroase traduceri în răstimpul dintre 1601 şi 1821 s'au făcut în domeniul religios. S'au tradus din nou textele fundamentale ale bisericii, îmbunătăţindu-se vechile tâlmăciri ale veacului al XVI-lea; s'au tradus *pentru prima oară* cărţi de ritual şi literatură ascetică, iar literatura apocrifă, mult gustată încă înainte de 1600, îşi vede completată acum traducerea în româneşte mai a tuturor textelor.

Biblia, în întregime sau în parte, s'a bucurat, cum era și normal, de mai multe traduceri și a apărut într'o serie de ediții din care se cuvine să relevăm următoarele:

1. *Noul Testament* tipărit la Bălgrad (Alba-Iulia) în 1648 Ianuarie 20 st. v., din inițiativa mitropolitului Simion Ștefan; traducerea s'a făcut — potrivit titlului — « den izvod grecesc și slovenesc pre limba rumânească »; în predoslovie se spune totuși că s'au utilizat toate izvoadele « câte am putut afla, grecești și sârbești și latinești » precum și un « izvod slovenesc » adică în limba slavă veche bisericească. Normativ a fost însă izvodul grecesc, deoarece cuvântului Domnului s'a scris mai întâi în această limbă. Cât despre felul în care s'a făcut traducerea, Simion Ștefan spune că a ales cuvinte pe care să le înțeleagă Românii de pretutindeni. Căci — adaogă el — « cuvintele trebue să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țărîle, așia și cuvintele acealea sânt bune carele le înțeleg toți ». 2. *Biblia tradusă de spătarul Nicolae Milescu* (vezi mai sus, p. 796). 3. *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, tâlmăcită « dupre limba elinească », cu « porunca » voievodului Șerban Cantacuzino și cu « îndemnarea » lui « Costandin Brâncoveanu, marele logofăt », a fost o *operă colectivă*. Au lucrat la traducere mai mulți cunoscători ai limbii grecești: arhiereul *Ghermano din Nyssa Capadociei*, aflător la curtea munteană, apoi frații *Șerban și Radu Greceanu*, care se pare că au făcut grosul lucrului, în sfârșit stolnicul Constantin Cantacuzino ale cărui lămuriri vor fi ajutat, ca și în alte împrejurări, la lămurirea pasagiilor dificile sau a termenilor tehnici. Traducătorii au avut la îndemână și tâlmăcirea mai veche a spătarului Nicolae Milescu de care s'au folosit. Tiparul a început în Noemvrie 1687, sub Șerban Cantacuzino, și s'a terminat la 10/20 Noemvie 1688, la începutul domniei lui Brâncoveanu. In titlu se arată că această lucrare « pentru cea de obște priință *s'au dăruit neamului rumânesc* ». Și, într'adevăr, ea a avut o largă răpândire peste întreaga față a pământului nostru, în Muntenia, în Moldova și în Ardeal; astăzi încă se găsesc exemplare în bisericile de sat din Munții Apuseni și din Maramureș. 4. « *Bibliea adecă dumnezeească Scriptură a legii vechi și a ceii noao toate* », apărută la Blaj, în 1797, Noemvrie 15. Traducătorul, Samuil Clain, a pornit dela textul Bibliei lui Șerban, pe

care l-a revăzut sub raportul stilului; el afirmă totdeodată că Vechiul Testament l-a tradus «mai mult de (din!) nou dupre cel elinesc a çelor şapte zeci de dascali» (adică Septuaginta, textul stabilit de Sanhedrinul din Alexandria în sec. III — II înainte de Christos). Tiparul a durat doi ani şi cincisprezece zile, fiind început la 1 Noemvrie 1793. Şi această nouă traducere, ca şi cele anterioare e destinată «pentru folosul Besearecii *a tot neamul românesc*». 5. *Biblia dela Petersburg*, tipărită în capitala Rusiei în 1819; ca model a servit aceea apărută «în Transilvanie»; se pare că e vorba de Biblia lui Clain.

Alături de textul însuşi a Bibliei, s'au tradus şi tipărit o serie de *comentarii* ale Evangheliilor; li se mai spune şi *Cazanii* sau *Evanghelii cu învăţătură:* ele se citeau Dumineca şi la sărbătorile mari de peste an. Prima lucrare de acest fel în răstimpul cercetat este *Evanghelia cu învăţătură* apărută în 1641 în Ardeal, la Bălgrad (Alba Iulia!). Tiparul se începuse sub mitropolitul Ghenadie şi s'a isprăvit sub succesorul acestuia, mitropolitul Iorest. De fapt, se retipăreşte vechea *Cazanie* a lui Coresi, din 1581, care fusese tradusă după un exemplar defectuos, cu pagine întregi lipsă, al *Omiliilor* patriarhului de Constantinopol, Ioan Caleca.

Indată după aceea, în 1642, apare în Muntenia, la Govora, la 28 Septemvrie st. v. 1642, o «*Evanghelie învăţătoare sau Cazanie*... scoasă şi primenită de pre limba rusească pre limba rumânească» de «Silvestru eromonah», cu voia şi cu cheltuiala lui Matei Basarab. E încă una din manifestările activităţii culturale patronate de Udrişte Năsturel; acesta e pomenit de altfel în Cuvântul către cititor.

Mult mai însemnată este lucrarea similară, datorită mitropolitului Moldovei Varlaam şi apărută la Iaşi, în 1643, sub titlul: «*Carte românească de învăţătură Dumenecele preste an şi la praznice împărăteşti*»; e cunoscută deobşte sub numele de «Cazaniia lui Varlaam». Cuprinde 74 de comentarii ale textului Evangheliilor; apoi câteva vieţi de sfinţi şi mucenici, între care viaţa *Sfântului Ioan cel Nou*, care odihneşte la Suceava şi *Viaţa Sfintei Paraschiva*, ale cărei moaşte fuseseră tocmai aduse, cu doi ani mai înainte, dela Constantinopol la Iaşi (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 102). Lucrarea — citim mai departe în titlu — a fost «din

multe scripturi tâlmăcită, din limba slovenească »; nu s'a descoperit însă până acum modelul slav, probabil ucrainian, după care s'a făcut traducerea; cert este doar că din acelaşi model s'au tradus părţi şi în Cazania dela Govora. Se pare că Varlaam nu s'a mulţumit numai să tâlmăcească textul slav, ci l-a şi prelucrat, adăogându-i o parte personală. Limba sa, în care se întâlnesc şi unele muntenisme, este plăcută; prin termenii latini şi slavi — azi dispăruţi — pe care-i întrebuinţează, ea are un parfum arhaic ce-i sporeşte farmecul; întâlnim cuvinte ca: despuitoriu = poruncitor (lat. dispono); chiar = limpede (lat. clarus); curseră = alergară (lat. curro); a desvesti = a desbrăca (lat. devestio), apoi liubov = iubire (slav. любовъ); camene = pietre (slav. камєнь); ciudese = minuni (slav. чоудо), etc.

Un alt text slav care s'a bucurat de o deosebită trecere a fost *Psaltirea*. O citeau nu numai oamenii în vârstă, aproape de hotarul vieţii, şi cei în putere a fi, dar şi copiii, cari, de obiceiu, la şcoală, îşi încheiau învăţătura cu acest text. S'au făcut câteva noi traduceri şi multe tipărituri ale Psalmilor lui David în veacurile XVII şi XVIII. In 1651, apărea la Bălgrad în Ardeal « *Psaltiră* (sic!) *ce să zice cântarea a fericitului proroc şi împărat David* ». Titlul adaogă: « izvodită cu mare socotinţă, *den izvod jidovesc* pre limbă rumânească ». De fapt, aşa cum reiese şi din « predoslovia către cetitori », traducătorii au urmat textele greceşti — între altele *Septuaginta* — colaţionându-le cu textul evreesc şi arătând locurile unde sunt deosebiri faţă de acesta din urmă. Valoarea literară a traducerii e cu totul redusă.

O nouă încercare, mult mai meritorie, face Dosoftei, episcopul de Roman şi apoi mitropolitul Moldovei. Acest Dosoftei — ne spune Neculce care l-a apucat încă în viaţă — « era neam de mazil, prea învăţat; multe limbi ştia: elineşte, latineşte, slavoneşte şi altele. Adânc din cărţi grăia şi deplin călugăr... ». Născut în 1624, a studiat în Polonia, probabil la Lwów, la şcoala Frăţiei ortodoxe de acolo. Călugăr la Pobrata, în 1649, el ajunge episcop de Huşi în 1658; în anul următor e episcop de Roman, iar în 1671 mitropolit al Moldovei. Partizan al Polonilor ca şi Miron Costin, el se va retrage, în două rânduri, în ţara prietenilor săi, în urma vicisitudinilor politice: odată cu voievodul Ştefan Petriceicu în Dechemvrie 1673, a doua oară, însoţind pe regele So-

bieski, la finele campaniei din 1686. Stabilit în oraşul Stryi, aproape de hotar, Dosoftei nu va mai putea să se întoarcă în Moldova: moare acolo, în străinătate şi în lipsă, la 13/23 Dechemvrie 1693. A avut legături şi cu Moscova, al cărei patriarh l-a ajutat să refacă tipografia din Iaşi (vezi mai jos, p. 900).

Pe când era episcop de Roman, prin 1668—9, a început Dosoftei să traducă Psaltirea în versuri. Drept model i-a servit lucrarea similară a polonului *Jan Kochanowski*, apărută într'o serie întreagă de ediţii (prima la 1577); ritmica şi succesiunea rimelor e, în genere, ca la acesta. După cinci ani de muncă — « foarte cu osârdie mare » cum spune titlul — opera era gata; ea s'a tipărit la Uniev, în Polonia, în 1673; manuscrisul original autograf, din 1671, dedicat voievodului Gheorghe Duca, se păstrează astăzi la Academia Română.

Valoarea *poetică* a versurilor lui Dosoftei nu e mare; trebue să se ţie seamă însă de greutăţile inerente oricărui început, de faptul că *pentru întâia dată* se încerca o versificare de atari proporţii. Totuşi, unele pasagii sunt izbutite; acela privind robia babiloniană face chiar o puternică impresie, prin simplitatea lui şi prin arhaicele forme lexicale întrebuinţate: « La apa Vavilonului, jelind de ţara Domnului, acolo şezum şi plânsăm, la voroavă ce ne strânsăm... cine te-ar putea uita-te, Ierusalime cetate... ». Dosoftei nu se sfieşte să întrebuinţeze, pentru a reda în româneşte străvechiul text, elemente locale, moldoveneşti; de aceea în traducerea lui se vorbeşte de « moşii ce se dau cu urice », de « ocine », de « descălecarea moşii », de « caftane », de « bucine de corn de bour », etc. Câţiva din psalmii traduşi de el au pătruns în colinde şi în Vicleim, cântându-se până azi, pe întreaga faţă a pământului românesc.

Traducerea în versuri a Psaltirii de către Dosoftei nu este singura lucrare de acest fel. In 1697, ardeleanul *Ioan Viski* face acelaşi lucru: drept model i-a servit însă o psaltire în versuri ungureşti. De o valoare poetică redusă, ea prezintă particularitatea că e scrisă *cu litere latine* şi cu ortografia ungurească obişnuită pe atunci. O a treia traducere în versuri se datoreşte braşoveanului *Teodor Corbea*, « vel pisariu i canţilar al prea puternicii imperatorii moschiceşti ». El dărueşte la 10/21 Mai 1725 un exemplar manuscris din opera sa bisericii Sf. Nicolae

din Scheii Brașovului, unde tatăl său slujise ca preot; astăzi acest exemplar manuscris se află în Biblioteca Centrală din Blaj. Superior în versificație lui Viski, Teodor Corbea nu atinge însă nivelul marelui predecesor moldovean; în genere, are o tendință spre repețire, spre diluare, care devine uneori de-a-dreptul supărătoare.

Mitropolitului Dosoftei nu i se datorește numai « Psaltirea în versuri », dar și traducerea uneia din lecturile preferate ale înaintașilor noștri: « *Viața și petrecerea svinților*... » Aceste « vieți de sfinți » în care se arată credința puternică și minunile primilor creștini, credință ce-i făcea să sufere cu stoicism torturi îngrozitoare și apoi moartea, erau orânduite pe luni, în fiecare zi a lunii serbându-se amintirea unuia din ei. Din cauza acestei orânduieli, volumul care cuprinde viețile tuturor sfinților dintr'o lună poartă în biserică numele de *Mineiul* acelei luni (dela cuvântul grecesc μηναῖος = lună). Dosoftei, urmând îndemnului voevozilor țării și boierilor, începe, încă sub Gheorghe Ghica (1658—1659), traducerea vieților de sfinți. Izvor principal i-a fost ediția neogreacă a Mineelor, alcătuită de episcopul Citerei, *Maximos Margunios* (1549—1602); s'a mai folosit însă și de mineele bizantine, tipărite la Veneția, de cele două cronografe bizantine ale lui Doroteiu din Monembasia și Matei Cigala (vezi mai jos, p. 878), în sfârșit de unele redacții slave. Lucrul a durat mult, *două zeci de ani*, până sub Antonie Vodă Ruset (1675—1678), într'o epocă plină de frământări, războaie și năvăliri sau — ca să întrebuințăm cuvintele înseși ale lui Dosoftei — « în acești viaci grei a țărăi ». Pentru traducerea expresiilor neobișnuite, a termenilor necunoscuți, s'a slujit de « lexicoane »: cuvântul apare chiar în titlul cărții. La 27 Octomvrie st. v. 1682, începea, în sfârșit, în tipografia mitropoliei din Iași, tipărirea operei; ea a durat până în Septemvrie 1686, când Dosoftei urmează pe regele Sobieski în Polonia. Lucrarea — în 4 volume in folio — nu e completă: viețile sfinților din intervalul 11 Iulie — 31 August nu s'au mai putut tipări, tocmai din cauza plecării înaltului ierarh.

Pe lângă « viața și petrecerea svinților » — martiri și pusnici — traducerea lui Dosoftei cuprinde și o serie de capitole privind pe Isus Hristos, familia sfântă și pe apostoli. De asemenea câteva legende cum e, de pildă, legenda lui *Avgar*, toparhul sau

administratorul Edesei (în Mesopotamia nordică), cel care a primit dela Isus năframa de in cu sfântul său chip, năframă care îl vindecă de lepră. (De aci înţelesul de amulet, talisman pe care cuvântul avgare, argave, devenit nume comun, l-a căpătat în româneşte! (Vezi şi fig. 58).

Pilda lui Dosoftei în privinţa traducerii Vieţilor de sfinţi a fost urmată mai târziu, în Muntenia, de episcopul *Chesarie al Râmnicului*, una din personalităţile religioase reprezentative ale noastre din veacul al XVIII-lea. Mai întâi vicar, apoi titular al scaunului vechii eparhii oltene (26 Dechemvrie st. v. 1773), el începe, în înţelegere cu mitropolitul ţării, traducerea şi tipărirea *Mineelor*. In 1776, ieşea, de sub teascurile tipografiei din Râmnic, Mineiul pe luna Octomvrie; în 1778, urma cel pe Noemvrie, iar în 1779 cele următoare, pe lunile Decemvrie — Martie. Din prefeţele acestor Minee, şi în special din acelea ale lunilor Noemvrie, Ianuarie şi Martie, Chesarie apare ca un iubitor al trecutului ţării, mândrindu-se cu originea *romană* a neamului şi limbii româneşti. (Peste un an — în 1780 — avea să apară la Viena *Elementa linguae daco-romanae*... a lui Samuil Clain şi Gheorghe Şincai!). Chesarie e un cititor al letopiseţului ţării şi al izvoarelor vechi precum Dio Cassius şi Zonaras; e, de asemenea, un preţuitor al arheologiei. Cunoaşte literatura greacă şi franceză; citeşte ruseşte, greceşte, franţuzeşte şi latineşte. Scrisul său este viu şi expresiv; neologismele nu-l sperie. Murind la 9/20 Ianuarie 1780, opera fu continuată de urmaşul său pe scaunul episcopal, de *Filaret*. Acesta colaborase de altfel la traducerea şi tipărirea primelor şase volume din Minee, iar răposatul îl rugase în ceasul morţii să isprăvească lucrul început. Se tipăriră deci, în 1780, şi celelalte şase volume, pe lunile Aprilie—Septemvrie. Filaret a fost şi el un om de cultură, având cunoştinţe istorice şi filologice. In prefaţa Mineiului pe Aprilie citează «*Enchyclopediia*» adică Marea Enciclopedie franceză; cred că nu numai el dar şi predecesorul său Chesarie au cunoscut această monumentală operă; sunt chiar printre cei dintâi cititori ai ei în Muntenia, fiind precedaţi, în Moldova, doar cu câţiva ani, de cronicarul Ioniţă Canta. Interesant de relevat este pasajul referitor la unele obiceiuri populare şi la unele sărbători băbeşti din prefaţa pe care o scrie Filaret Mineiului pe luna Mai.

Fig. 58. — Pictură murală din Biserica Mântuleasa, înfățișând năframa cu chipul Mântuitorului. Deasupra, inscripția: « Sfântul Obru ». In colțul de sus, dreapta, Iuda spânzurat. Jos, sfinții: Ilarie, Paramon, Inochentie « Eletere » (sic).

Cele douăsprezece volume de Minee muntene au fost retipărite la Buda, în două ediţii: una, în 1805, de către episcopul Argeşului *Iosif*, după ce, în prealabil, « s'au mai îndreptat la tălmăcire de multe greşale »: aşa citim în chiar titlul mineiului pe Septemvrie. La retipărire a contribuit «râvna şi osârdia» doctorului Ioan Molnar « profesor al Academiei Clujului şi doftor de ochi în marele Prinţipat al Ardealului ». Cea de a doua ediţie, din anii 1804—5, este specială pentru Ardeal şi Banat; ea poartă în titlu menţiunea că s'a « dat la tipariu în zilele prea înăţatului împărat al Romanilor şi apostolicesc Crai Franţisc al doilea, cu blagoslovenia exelenţii (sic!) sale prea osfinţitului domn Ştefan Stratimirovici, arhiepiscopul şi metropolitul bisericii răsăritului din Carlovăţ ».

In sfârşit, o ultimă traducere, « din slavoneşte, a *Vieţilor sfinţilor*, aceea a lui Ştefan Ieromonahul, are loc la mănăstirea Neamţului; se vede că vechea traducere, în 4 volume, a lui Dosoftei nu se mai păstra sau era socotită insuficientă. Lucrul începe în timpul şi din iniţiativa lui *Paisie Velicicovski* şi se isprăveşte în timpul şi cu ajutorul mitropolitului *Veniamin Costachi*. Primul volum, pe luna Septemvrie, apare la Iaşi în 1807, Iulie 4; ultimul, pe luna August, în 1815 Martie 28; tipăritul celor 12 volume durează aşa dar aproape opt ani de zile.

O prezentare a tuturor lucrărilor de caracter bisericesc — texte recunoscute şi texte apocrife, comentarii asupra acestora, antologii sau florilegii, cărţi de ritual, literatură patristică şi hagiografică, proschinitarii, cărţi de muzică bisericească, opere de propagandă şi contrapropagandă — traduse în intervalul 1601—1821, ar cere ea singură o lucrare de proporţiile celei de faţă. Aşa încât nu putem da aci decât un număr redus de opere reprezentative; nu putem de asemenea, indica decât pe câţiva dintre traducătorii de seamă.

O menţiune specială în privinţa aceasta, merită, în Muntenia, episcopul *Damaschin al Râmnicului*. Cunoscând bine limbile greacă şi slavă, el a tradus o serie de texte care s'au tipărit mai târziu. Astfel *Triodul* tipărit în 1731, *Penticostarul* în 1743, *Antologhionul* în 1745, *Evanghelia* apărută în 1746. Intr'o notiţă finală a acestei ultime tipărituri i se dă lui Damaschin, pentru învăţătura lui, calificativul de « dascalul cel mare ». Iar Chesarie, urmaşul său de mai târziu pe scaunul eparhiei, arată, în prefaţa Mineiului pe

Noemvrie, că tălmăcirea cărţilor bisericeşti, începută — credea el — sub Matei Basarab, a atins culmea sub Brâncoveanu, « prin osârdia lui Damaschin, episcopul de Râmnic ».

In Moldova, dacă Mitropolitul cărturar *Iacov* (1750—1760), n'a tradus decât *Târnosenia* « ce s'au scos de pre elinie în limba românească » (Iaşi 1752) şi poate şi « *Sinopsis* adecă adunare de multe învăţături », (Iaşi 1757), în schimb, ucenicul acestuia *Vartolomeu Măzăreanul*, preface din ruseşte şi slavoneşte (slava veche bisericească !) o serie întreagă de texte bisericeşti şi profane. In categoria celor dintâi intră « *Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni* », « *Canoane dela pavecernii pe opt glasuri* » apoi « *Ioan Scăraşul* » sau Scărariul, « *Cuvântul lui Ipolit* », « *Dulce învăţătură* », după aceea « *Orânduiala chipului celui mare îngeresc* » (Ianuarie 1768) şi « *Patimile Sf. Gheorghe* », în sfârşit un « *Panahidic sau slujba cea mare a parastasului* ». Pentru textele profane, vezi mai sus p. 786.

Cel din urmă mare traducător şi organizator de traduceri al Moldovei în epoca cercetată este mitropolitul *Veniamin Costachi.* De origine boierească — era fiul lui Grigore Negel şi purtase ca mirean numele de Vasile — el ajunge în 1792 episcop de Huşi, în Iunie 1796 episcop de Roman, iar după moartea lui Iacov Stamati (11/23 Martie 1803) arhipăstor al întregei ţări. Fusese ucenic al lui Paisie Velicicovski; ştia bine limbile greacă şi slavă. Din « porunca » lui, doi călugări ai mănăstirii Neamţul, *Gherontie* şi *Grigorie*, tâlmăcesc « din limba elinească » *Intrebările* şi *Răspunsurile* lui Athanasie al Alexandriei; ele se tipăresc cu cheltuiala lui Veniamin, la Iaşi, în 1803. In acelaşi an apare — iarăşi cu blagoslovenia şi cheltuiala lui Veniamin — şi « *Apologhia* » lui Dimitrie, mitropolitul Rostovului, tradusă din slavă de « ierodiaconul Ştefan din sf. mănăstire Neamţ ». Tot aceluiaşi îndemn i se datoreşte şi tălmăcirea « din limba elinească » de către cei doi, Gherontie şi Grigorie, a « Tâlcuirii » lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei (Iaşi 1805) precum şi a lucrării lui Ioan Damaschin « Descoperire cu amănuntul a preavoslavnicii credinţe » (Iaşi 1806).

Veniamin însuşi corectează vechea traducere a *Liturghiilor* Sfinţilor Trei Ierarhi, comparându-le cu redacţiile « elinograficeşti şi slavenoruseşti » şi adoptând unele emendaţiuni sau rec-

tificări introduse de Gavril, mitropolitul Chişinăului (aşa, de pildă, expresia: « cu înţelepciune, drepţi »); mai mult chiar, traduce *în întregime* din greceşte o serie de lucrări. Mai întâi « *Tălmăcirea celor şapte sfinţite taine ale bisericii* », un text scurt tipărit la Iaşi în 1807, apoi lucrarea lui Papadopol Nicolau, cu titlul « *Cărticică îndemânatică* » în care e vorba de « adevărul şi covârşirea dumnezeeştilor scripturi », după aceea importanta operă a filosofului grec Evghenie Vulgaris « *Adoleshia filotheos, adecă îndeletnicire iubitoare de Dumnezeu* » constând din lecturi şi comentarii biblice (t. I—V, Iaşi, 1815—1819), în sfârşit o *Istorie a Vechiului şi Noului Testament*, pe care o traduce, în 1822, refugiat din cauza Zaverei, în satele Colincăuţi şi Bosancea din nordul Moldovei.

In genere s'au tradus — cum era şi de aşteptat — lucrări bisericeşti de caracter ortodox; dintre operele celebre *ale apusului*, una singură s'a bucurat de o dublă tâlmăcire la noi: e vorba de vestita *Imitaţiune a lui Isus Hristos* de Thomas a Kempis. Cel dintâi care o traduce — din latineşte în limba slavă — este însuşi Udrişte Năsturel; traducerea sa se tipăreşte cu cheltuiala surorii sale Doamna Elena, soţia lui Matei Basarab, în tipografia din mănăstirea Dealului şi apare la 15 Aprilie st. v. 1647, sub titlul: **книга ѡ хвѣ подражанїи** (Cartea despre imitaţia lui Hristos). A doua traducere — de data aceasta *în româneşte* — se datoreşte lui Samuil Clain; terminată în 1803, în Mănăstirea Sfintei Treimi din Blaj, ea este tipărită în 1812 cu cheltuiala Vlădicăi Ion Bob şi poartă titlul: « *De urmarea lui Hristos* ». Tot Samuil Clain traduce din latineşte şi lucrarea englezului Beveridge (1638—1708), *Synodicon sive Pandectae canonum Apostolorum et conciliorum ab Ecclesia graeca receptorum* sub titlul *Canoanele Sfintelor Săboară*, Blaj, 1789 (păstrată în manuscris).

Opere literare. Pe lângă mulţimea de texte şi opere bisericeşti, s'au tradus la noi, în intervalul 1601 — 1821, o serie întreagă de romane populare şi culte precum şi diferite alte produse literare. In veacul al XVII-lea, traducerile se fac din slavă şi din greacă; în cel următor, şi în special în a doua jumătate a lui, ele privesc tot mai mult limbile apusene, *franceza* în primul rând. Incep a se ivi şi traduceri din *italiană*, fie direct, fie prin intermediul limbei greceşti. Câteva opere ale literaturii *spaniole* ajung

la noi de asemenea indirect, prin traduceri greceşti, polone sau ruse; acelaşi procedeu se întrebuinţează şi pentru o operă din literatura engleză.

Alături de produsele literare apusene, trebuia menţionate însă şi acelea ale vecinilor noştri; câte o menţiune se cuvine, în această privinţă, literaturii sârbeşti şi maghiare.

Unele din aceste traduceri de texte literare au avut norocul să fie tipărite şi s'au răspândit mai uşor; altele au rămas în manuscris şi s'au difuzat numai prin còpii.

«Alexandria» sau romanul fabulos al lui Alexandru Machedon circula de mult în mediul românesc (vezi şi mai sus, p. 861) când Udrişte Năsturel se hotărî să traducă un alt roman popular, intitulat *Varlaam şi Ioasaf*. E, de fapt, o prelucrare creştină a legendei lui Budha, înfăţişând permanenta luptă dintre trup şi suflet, dintre materie şi spirit. Romanul a luat naştere în Persia; de aci a trecut la Arabi, apoi la Greci iar dela aceştia la Slavi. Textul slav pe care l-a tradus în 1648 Udrişte este cel imprimat la Chiev, în mănăstirea Kutneinski, în timpul lui Petru Movilă, text care, la rându-i, pare să provină dintr'un manuscris adus din Moldova. Nu ni s'a păstrat traducerea originală a lui Udrişte; avem însă còpii numeroase de pe aceasta, dintre care două din 1671 şi 1673. Alte traduceri, ulterioare — una făcută în 1743 de pe un text italian de boierul oltean Vlad Boţulescu pe când se afla închis de Austriaci la Milano, alta, tot din italiană, de către Samuil Clain — n'au avut răspândire; o a treia, foarte rezumată, a fost intercalată în Minee, în ziua de 19 Noemvrie. Influenţa acestui roman asupra mediului românesc se vede nu numai din mulţimea copiilor manuscrise, dar şi din împrejurarea că întreaga povestire e zugrăvită pe zidurile mănăstirii Neamţului iar chipurile celor doi eroi principali figurează de asemeni în frescele lăcaşurilor noastre bisericeşti.

Un alt roman popular care s'a bucurat de răspândire la noi, este *Archirie şi Anadan*. El înfăţişează vechea temă a nerecunoştinţei celor tineri faţă de cei bătrâni şi e întreţesut cu o sumă de maxime şi pilde moralizatoare. Acţiunea se petrece în părţile Asiriei; acolo a şi fost alcătuit romanul, încă în veacul al VI-lea înainte de Christos; din răsărit a ajuns la Slavi iar dela aceştia l-am luat noi. Traducerea s'a făcut în veacul al XVII-lea; cea mai

veche copie păstrată astăzi, e din 1717, scrisă la mănăstirea Aninoasa (Muscel).

Tot din părţile răsăritului, din Persia, a venit şi «*Istoria Sindipii filosofului*»; tradusă în limba greacă, ea a fost apoi tâlmăcită în româneşte şi s'a tipărit la Sibiiu, în 1802 «cu cheltuiala lui Simeon Pantea din satul Sălcioa de pe Ariaşi», acelaşi care acoperise şi costul imprimării «Alexandriei» în 1794.

Cu un fond moralizator pe care se împleteşte o frumoasă poveste de dragoste şi aventuri, *Istoria lui Sofronim*, ucenicul orfan al lui Praxitelos, a fost tradusă pentru prima oară în Moldova de vel paharnicul Iordache Slătineanu, din limba neogreacă şi tipărită, ca o anexă la o altă bucată literară, la Sibiu, în 1797. Impresionat de cuprinsul ei, scriitorul Vasile Aaron (vezi mai sus, p. 853) o pune «în versuri» de câte 12 silabe şi o publică, tot la Sibiu, în 1821. Valoarea «versurilor» e redusă; chiar aplicându-le recomandaţia autorului de a te opri puţin la mijlocul «fieştecăruia stih» spre a putea «gusta din dulceaţa lor», ele rămân tot banale.

De alt gen — satiric-alegoric — este «*Istoria poamelor şi a tuturor legumelor*» tradusă de asemenea în veacul al XVIII-lea şi care s'a răspândit şi cu ajutorul şcoalei. De origină bizantină, ea înfăţişează judecata dintre strugure de o parte, piper, chimen, cimbru şi o seamă de feţe deosebite de alta, în timp ce gutuia stăpânea ţara. Strugurele rămâne de lege şi e blestemat aşa: «de lemn strâmb să fii spânzurat şi de cuţit cârn tăiat şi de voinici tineri călcat; sângele tău să-l bea bărbaţii; mintea să li se veselească... ochii să li se roşească, (din) picioare să şovăiască... în tină să se tăvălească, barbele să-şi măscărească... ». Cea mai veche traducere este — potrivit părerii lui Gaster, primul cercetător al cărţilor noastre populare — din 1773; ni s'au păstrat còpii din 1781 şi 1784.

După atâtea traduceri din slavă şi greacă, ajungem, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, la traduceri din limba franceză. Inceputul îl face Fénélon cu celebrul său roman «Télémaque»; o copie a traducerii româneşti, cuprinzând primele 5 cărţi, şi datată 2/13 August 1772 se afla în posesiunea boierului francmason Iordache Darie Dărmănescu, ispravnicul judeţului Neamţ. O nouă traducere, indirectă, după un text intermediar

italian, se datorește lui Petru Maior; ea a apărut la Buda în 1818. Tot în Moldova, în 1783, se traduce romanul *Histoire d'Alcidalis et de Zélide* de Julie d'Angennes și Vincent Voiture, sub titlul: « Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei », dându-ni-se lămurirea că ea cuprinde « întâmplările a doi tineri libovnici » și că este « foarte frumoasă și plăcută celor amorezați ». După 1800, numărul traducerilor din franceză sporește, ajungându-se și la tipărirea lor.

Astfel în 1817 apare la Buda în 2 volume și cu 24 de ilustrații prima ediție din « *Plutarh nou* » traducerea — amplificată — a operei lui Pierre Blanchard (Paris, 1803, 4 vol.); autorul traducerii și totodată editorul ei este mecenatul și patriotul brașovean Nicolau Nicolau. O a doua ediție — cartea avusese deci succes — iese după doi ani, în 1819. Din prefața prin care Nicolau dedică traducerea sa învățatului episcop de Roman, Gherasim, care studiase la Leipzig, reținem afirmația că « limba românească e una din cele vechi ale Evropei ». In Calendarul de Buda pe 1818 găsim apoi traducerea romanului lni Jean François Marmontel (1723—1799), sub titlul « *Adelaida sau păstorița alpicească* ». In același an și loc se isprăvea imprimarea traducerii romanului « *Moartea luiAvel* » (La mort d'Abel) de elvețianul Salomon Gessner (1730—1788). Traducătorul era marele postelnic moldovean Alexandru Beldiman, cel care va scrie « Jalnica Tragodie », povestea rimată a zaverei. Tot el isprăvise de tâlmăcit, « în stihuri poeticești », încă din vara lui 1817, « *Tragodia lui Orest* », binecunoscuta piesă a lui Voltaire. Tipărită la Buda în același an, ea nu se va pune în comerț însă decât în 1820, odată cu « Moartea lui Avel », întârzierea pentru ambele cărți datorindu-se editorului, Zaharia Carcalechi, care nu achitase complet prețul imprimării. Față de cele 4 traduceri apărute la Buda, Iașii prezintă o singură tipăritură din franțuzește și anume « *Bordeiul indienesc* », în 1821; e traducerea romanului « La chaumière indienne » a lui Bernardin de Saint Pierre (1790), făcută de arhimandritul Leon Asaki, tatăl lui Gheorghe. Cred că Leon, spirit cultivat și cunoscând mai multe limbi, a tradus *direct* din franceză iar nu după un intermediar rus — așa cum va proceda cu « Nopțile » lui Young —; un indiciu în acest sens îl formează « Vocabulariul » neologismelor romanice întrebuințate de el, vocabular imprimat la

finele volumului împreună cu un frumos « Sonet » al fiului său Gheorghe, tratând reînvierea limbei noastre « idioma Patriei », « din cenuşa ei ».

In Muntenia, ardeleanul Ladislau Erdeli, profesor la « şcoala naţională » alături de Lazăr, traduce clasica piesă a lui Molière, L'avare, sub titlul « *Zgârcitul* » şi tragedia lui Corneille « *Pompeiu* ». Se traduc de asemeni, dar în greceşte, în versuri iambice, două tragedii ale lui Voltaire: *Merope* şi *Brutus*. Reprezentate pe scena teatrului din Bucureşti, la 20 Aprilie st. v. 1819 şi 17 Martie 1820, ele se tipăresc în acest din urmă an, în tipografia « de curând întemeiată » în capitala ţării (vezi şi mai jos, p. 907).

Prima operă literară italiană de care avem cunoştinţă că s'a tradus în româneşte este *Fiore di virtu*, o culegere despre virtuţi şi viţii, alcătuită, după cât se pare, de călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, la Bologna, în veacul al XIII-lea. Extrem de răspândită atât în apusul Europei — numai în Italia, între 1474 şi 1540 s'au tipărit vreo 40 de ediţii — cât şi în răsăritul ei, ea a fost tradusă în româneşte sub titlul sugestiv, de *Floarea darurilor* de către Gherman Valahul, *înainte de 1592*: la această ultimă dată ieromonahul Veniamin Rusin o traduce, la rându-i, din româneşte în ruseşte. Din nefericire, nu ni s'a păstrat această veche tâlmăcire din veacul al XVI-lea; avem, în schimb, una ceva mai nouă, indirectă, printr'un intermediu *slav*: ea exista în 1620. O altă traducere, tot indirectă, printr'un intermediar *grec*, făcută de ieromonahul Filothei Svetagoreţul (adică: din Muntele Athos!) s'a tipărit în 1700 la mănăstirea Snagov, prin osârdia lui Antim Ivireanul. Ea a avut o largă răspândire, scoţând din circulaţie traducerile anterioare, şi a fost retipărită în trei rânduri, la Braşov în 1807 şi 1808, şi la Sibiu în 1814.

După « Floarea Darurilor » — i se mai spunea, la noi, şi « Albinuşa » — o lungă pauză, până la finele veacului ai XVIII-lea, când se tipăresc, cam în acelaşi timp, traducerile a două opere literare italiene. Cea dintâi este « *Ahilefs la Skiro* » apărută la Sibiu, în 1797. Traducerea operei abatelui Metastasius (1698—1782), s'a făcut indirect, printr'un intermediar neogrec, de către vel paharnicul Iordache Slătineanu din Bucureşti, cel care traduce, ca anexă, şi *Istoria lui Sofronim* (vezi mai sus, p. 873); el previne pe

cititor că opera ce urmează arată cele « două repezi pătimi, de care se bântueşte inima omenească, a dragostii şi a iubirii de slavă ». Peste doi ani, ieşea de sub teascuri, tot la Sibiu, « *Viaţa lui Bertoldo şi a lui Bertoldino* », traducerea unui « romant mic comicesc » cu a cărui citire « neamul italienesc se desfătează » de mai bine de 200 de ani. E vorba de opera lui Iulius Cezar Croce care într'adevăr s'a bucurat de o mare favoare. Traducătorul, nedându-şi numele, arată totuşi, prin prefaţa sa, că era un om citit, dacă nu şi umblat; el aminteşte de « povestirile scrise în Sanhopanca » — cunoaşte deci pe Don Quijote al lui Cervantes — şi se referă şi la « cântăreţii podului celui nou din Paris » (Pont-Neuf !).

Mai târziu, la sfârşitul epocei fanariote, se traduc în greceşte şi se tipăresc, în 1820, la Bucureşti două tragedii ale lui Vittorio Alfieri (1749—1803); ele fuseseră reprezentate pe scena teatrului din capitală cam în acelaşi timp cu tragediile lui Voltaire şi anume *Orest* la 21 Noemvrie st. v. 1819 iar *Filip* în Mai 1820.

Traducerile din spaniolă păstrează o oarecare similitudine cu cele din italiană. Găsim o primă traducere în jurul anului 1700, a celebrei opere « *Il libro aureo* » a lui Antonio de Guevara (vezi mai sus, p. 794). După aceea, o pauză îndelungată, iarăşi până la finele veacului al XVIII-lea, când apare la Iaşi, în 1794, traducerea pe cale indirectă, din greceşte, a lucrării moralizatoare « *Critil şi Andronius* » de Balthasar Gracian; ea se tipăreşte cu cheltuiala mitropolitului Moldovei kir Iacov. O mai veche traducere, din franceză în greceşte, dăduse stolnicul Ioan Rali, la Iaşi, în 1754.

Nici lucrarea păstrată într'un manuscris din 1810, la mănăstirea Dobruşa (jud. Soroca), sub titlul « *Desiderie sau cărare către dragostea lui Dumnezeu şi către săvârşirea vieţii creştineşti* » nu s'a tradus direct din spaniolă, ci printr'un intermediar rus; e vorba de textul ierodiaconului Teofan, scris în anul 1688, la Moscova. Lucrarea are un caracter moralizator; accentul cade pe *smerenie*, virtute caracteristic creştină.

Din limba engleză, avem de înregistrat traducerea « *Nopţilor* » lui Young, făcută de arhimandritul Leon Asaki înainte de 12 August 1818, însă nu direct, de pe textul original, ci de pe o traducere intermediară, rusească.

Dacă trecem acum la literatura popoarelor vecine nouă, trebue să luăm în considerare pe aceea a Sârbilor. Incă la finele veacului al XVI-lea sau la începutul celui de al XVII-lea, în orice caz înainte de 1620, data celei mai vechi copii păstrate, se tradusese, de pe un text sârbesc, *Alexandriia*. Ea a avut o răspândire extraordinară pe întreaga faţă a pământului românesc (vezi şi mai sus, p. 861). Urmează apoi o lungă pauză, în ce priveşte textele literare până când, la începutul veacului al XIX-lea, se înnoadă iarăşi firul. Noua operă tradusă este culegerea de fabule a învăţatului Dositeiu Obradovici care fusese preceptor în Moldova în familiile Balş şi Callimachi şi însoţise la Leipzig ca oblăduitor pe doi studenţi moldoveni, pe Alexandru, nepotul mitropolitului Leon şi pe diaconul Gherasim, viitorul episcop. Această culegere se tâlmăceşte de către bănăţeanul *Dimitrie Ţichindeal* (1775—1818), paroh în Becicherecul-Mic (Timiş-Torontal), şi se publică, la Buda, în 1814, sub titlul: «*Filosoficeşti şi politiceşti prin fabule moralnice învăţături*». Textului fiecărei fabule el îi adaogă şi comentarii sau «învăţături» patriotice, relevând, între altele, originea latină a poporului nostru şi prevestind unirea tuturor Românilor. Tot după Dositeiu Obradovici, tradusese Ţichindeal mai înainte o culegere de sfaturi morale, tipărindu-le la Buda în 1802, sub titlul: » *Sfaturile a înţeleajerii cei sănătoase* ».

Opere privind istoria şi geografia. Dorinţa de a şti ce s'a petrecut şi ce se petrece în jurul nostru, în timp şi spaţiu, este veche, de când lumea şi va rămâne, cât va fi lumea. De aceea studiile de istorie şi geografie sunt printre cele dintâi pe care le reţine memoria umanităţii; de aceea, oricâte critici i s'ar aduce şi oricâte eclipse pasagere sau interpretări parţiale ar suferi, cercetarea trecutului va continua să preocupe continuu pe toţi cei ce gândesc. Şi chiar masele mari simt instinctiv nevoia de a găsi un sprijin, o justificare şi o pildă în viaţa înaintaşilor.

Nu e de mirare deci dacă operele care înfăţişau istoria omenirii au găsit la strămoşii noştri o bună primire, dacă ni s'au păstrat până astăzi zeci de manuscrise mari, in folio sau in quarto, cu multe sute de pagine, în care se povesteşte trecutul, începându-se cu «facerea lumii». Sunt aşa zisele «*cronografe*», texte istorice ce-şi încep expunerea cu anul 5508 înainte de naşterea

lui Hristos, an în care, după concepția bizantină, Dumnezeu a creat lumea. Ele înfățișează apoi istoria biblică, trec la Asiro-Babiloneni, la Perși și războaiele lor cu Grecii, la Macedoneni și bine înțeles la extraordinara figură a lui Alexandru cel Mare, după aceea la diadohi, la imperiul roman, la Bizantini și încheie cu sultanii turci. Toată această lungă povestire e împănată cu diferite legende, profane sau biblice, cu extrase din viețile sfinților, cu pasagii din romanele populare în genul « Alexandriei », cu liste cronologice de împărați și patriarhi, de dogi ai Veneției, etc.

Cel mai vechiu cronograf în limba română care se cunoaște astăzi este cronograful călugărului *Moxa* sau *Moxalie*, din mănăstirea Bistrița (jud. Vâlcea), scris în anul 1620. Indemnul de a-l alcătui i-a venit dela Episcopul de Râmnic, Teofil: ca izvoare i-au servit un *cronograf slav* și alte texte istorice; între ele, și o cronică în limba sârbă. Din acest ultim izvor, a tradus Moxa pasagiul impresionant privitor la lupta dela Rovine, unde « nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeatelor » și « se vărsă sânge mult cât era văile crunte ». Ni s'a păstrat două manuscrise din cronograful lui Moxa.

Celelalte cronografe românești sunt de asemeni *traduceri:* cele mai multe din grecește, iar restul din slavă. Astfel din cele 43 de cronografe aflătoare azi în secția manuscriselor dela Academia Română, 35 redau modele grecești, iar 8 modele slave.

Modelele grecești au fost două: *Cronograful lui Dorotei mitropolitul Monembasiei*, apărut în prima ediție la Veneția în 1631 și *Cronograful preotului Matei Cigala*, tipărit tot la Veneția, în 1650 (deși titlul operei poartă data 1637 !). Ambele au un izvor comun: așa zisa *Cronică din 1570*, scrisă în limba greacă populară și numită astfel deoarece duce povestirea până în acest an.

Traducătorii români urmează în special cronograful lui Dorotei al Monembasiei, iau însă unele pasagii și din cronograful lui Cigala, așa încât manuscrisele pe care le avem astăzi — și din care cel mai vechi (Nr. 3517 Ac. Rom.) este din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, — reprezintă o combinație a acestora. Cunoaștem numele celui care a scris cea mai veche traducere păstrată astăzi, a cronografului lui Cigala: e *Pătrașco Danovici*, fost « logofăt al treilea și gramatic de scrisoare grecească » în Moldova; manuscrisul lui poartă o însemnare din anul 1689, Iunie

22; e probabil ca Danovici să fie chiar traducătorul în românește al cronografului.

Dintre operele istorice ale antichității, una singură a fost tradusă în veacul al XVII-lea: sunt «*Istoriile*» lui Herodot. La mănăstirea Coșula (jud. Botoșani), s'a găsit un manuscris din 1816 cuprinzând o copie a traducerii lor. Dintr'o propoziţiune intercalată în text, referitoare la cetatea Candiei «*care nu o pot lua Turcii acum*», rezultă că traducerea s'a făcut cu prilejul unuia dintre asedii, deci sau în 1645 sau în 1649 sau, în sfârșit, în 1667—1669. Numele traducătorului nu e cunoscut: el ar putea fi Eustratie treti logofătul în cazul când traducerea datează din 1645 sau Nicolae spătarul Milescu dacă ea s'a făcut în anii 1668—9, când acest boier se aflâ iarăși în ţară; amândoi erau buni cunoscători ai limbii grecești. Problema nu e lămurită; de altfel nu s'a făcut încă o cercetare temeinică asupra textului românesc al «Istoriilor».

Miron Costin traduce din latinește înainte de 1675, sub titlul: «*Istoria de crăiia ungurească, de când și cum au căzut pre mâinile Turcilor*», partea a doua a lucrării lui Laurentius Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum* (Lyon 1667), aceea în care tratează despre «revoluţiile» din Ardeal. Traducerea este, în general, corectă ca fond și reușită ca formă.

Din veacul al XVIII-lea, încep să se traducă operele istorice și geografice, alcătuite de contemporani în apus. Printre cele dintâi care pătrund la noi sunt acelea ale lui *Voltaire*. Atât generalul rus Bauer care a luat parte la războiul din 1768—1774 cât și francezul Carra, secretarul și bibliotecarul voievodului Grigorie Ghica (1775—1776) afirmă că operele marelui scriitor francez erau cunoscute în Ţările Românești cel puţin de tinerii boieri. Și într'adevăr, găsim, în manuscrisul 499 al Academiei Române, traducerea făcută înainte de Mai 1772, a două din lucrările acestuia anume: «*Le tocsin des Rois*» și «*Traduction du poème de Jean Plokof, conseiller de Holstein, sur les affaires présentes*». Amândouă sunt un îndemn pentru creștini de a se uni contra Turcilor; ele elogiază pe ţarina Ecaterina și glorioasele armate rusești: au un caracter războinic. Numele traducătorului este necunoscut. Ceva mai târziu, în 1792, și la Iași, arhimandritul Gherasim traduce în românește celebra operă a lui Voltaire «*Histoire de Charles*

XII». Şi aceasta a rămas tot în manuscris (Nr. 17 al Bibliotecei Universităţii din Iaşi).

Generalul Bauer amintit mai sus a tipărit în franţuzeşte, la Frankfurt şi Leipzig, în 1778, o preţioasă « *Descriere* » a Munteniei, cu date istorice, geografice şi etnografice. Lucrarea sa e tradusă în greceşte şi tipărită la Bucureşti, lucrul isprăvindu-se la 17/28 Iunie 1789.

In a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, constatăm şi cea dintâi traducere în limba română a unei opere de caracter geografic. Este Geografia lui P. Cl. Bouffier tradusă — mai exact prelucrată — după o ediţie italiană (« Geografia Universale ») de *Amfilohie, episcopul Hotinului*. Textul român servea ca manual în şcoala dela mănăstirea Putna, în anul 1777—1778, şi s'a tipărit sub titlul « *De obşte gheografie pe limba moldovenească* » la Iaşi, în 1795. In Transilvania, la Răşinari, lângă Sibiu, preotul Sava Popovici scria, în Martie 1785, textul traducerii româneşti a unei geografii ruseşti tipărite la Petersburg în 1759. Cine e traducătorul acestui text nu ştim; s'ar putea să fie chiar preotul Popovici. Cam în aceeaşi vreme trăia în Muntenia un alt cleric iubitor de geografie şi istorie, anume *Grigore Arhimandritul* care nu e tot una cu pedagogul Grigorie Moldoveanul, cum a crezut N. Iorga. El tipăreşte în 1798, la Bucureşti, un Triod a cărui prefaţă, limpede şi plăcut scrisă, dovedind o aleasă cultură şi un simţ al limbii deosebit, cuprinde o serie de termeni geografici: « planită », « pol », « ochianuri » (oceane!), « noianul atmosferii », « meridian », « ecvator », « metaluri », etc. Vorbeşte de « aciastă grădină a Ţării Româneşti » care ajunsese în ultimul timp « maidan de războaie, zbor de oşti şi acoperite cu nori de lacrămi »; afirmă că am primit dreapta credinţă « din zilele marelui şi sfântului Constantin Impărat »; despre Dositei mitropolitul arată că a fost un bun gospodar, lui datorindu-i-se, între altele, şi « tăiarea nelesnirii suişului la Mitropolie » adică a drumului săpat care a fost apoi atât de frumos lărgit în zilele noastre.

Cât erau de preţuite şi urmărite operele de geografie în ţările noastre se poate vedea şi din numărul « prenumeranţilor » sau subscriitorilor cari plătiseră anticipat preţul traducerii « *Gheografia sau scrierea pământului... Europa, Asia, Africa, America* », tăl-

măcită de « un iubitoriu de neamul românesc » şi tipărită în 2 volume la Buda, în 1814—15. Ei sunt în număr de 486 din Muntenia, 460 din Moldova şi 385 din Ardeal şi Banat. Numeroşi, dar nu în aceeaşi măsură, sunt şi prenumeranţii unei alte lucrări geografice anume « *Descoperirea Americii* », alcătuită de « Ioann Hainrih Kampe », tradusă din nemţeşte de acelaşi anonim « iubitoriu de neamul românesc » şi apărută la Buda în 1816. Ei provin din oraşele: Iaşi, Roman, Focşani, Bucureşti, Făgăraş, Braşov, Sibiu.

In 1800 apare la Buda o « *Istorie universală adecă de obşte* » tradusă de medicul oculist I. Molnar din limba franceză după aceea a lui « signior Milot (Millot!), commembru Academii frânceşti din Lion ». Pentru a reda textul în limba noastră, Molnar afirmă: « am împrumutat şi cuvinte dela maica noastră limba latinească ».

Stăpânirea lui Napoleon şi în special perioada dramatică dela sfârşit au provocat în Europa o mulţime de scrieri dintre care o serie întreagă au fost traduse şi în româneşte şi tipărite la Buda în anii 1814—1815. Deşi numai la una din ele şi anume la « *Intâmplările războiului Franţozilor* » (sic!) se precizează că e tălmăcită « de pre nemţie » — ne-o spunea şi forma « Franţozi » — cred că şi la celelalte — « *Trista întâmplare a cetăţii Dresda...* », « *Scurtă arătare despre luarea Parisului* », « *Napoleon Bonaparte, ce au fost şi ce iaste...* », « *Vreadnica de pomenire biruinţă...* » asupra lui Napoleon în Rusia şi « *Arătare stăpânirei şi a caracterului lui Alexandru I...* » suntem, dacă nu la toate, dar la majoritatea lor, tot în faţa unor atari tâlmăciri. Mai ales că la ultima din ele se precizează şi autorul: « I. D. F. Rumpf ».

In 1820, apare la Iaşi, în 2 volume, « *Istoriea lui Numa Pompiliu, al doilea craiu al Romii*, tâlmăcită din limba franţuzească de dumnealui postelnicul Alexandru Beldiman şi dată în tipariu cu a dumisale cheltuială, spre podoaba limbii româneşti şi îndeletnicirea patrioţilor ». Autorul e binecunoscutul scriitor francez *Florian*. In prefaţă traducătorul Beldiman spune: « Incă din cea mai fragedă vârstă a tinereţelor mele, m'am îndeletnicit întru tălmăciri din limba franţuzească întru acea românească a Patriei mele ». Şi într'adevăr Alexandru Beldiman este unul dintre cei mai activi traducători ai epocei.

28 *

Lucrări privind gospodăria şi sănătatea. Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui următor, constatăm o preocupare constantă în ce priveşte *problemele de gospodărie.* Se tipăresc îndrumări pentru cultivarea de noi plante folositoare ca bumbacul şi cartoful sau pentru cultivarea în mai bune condiţiuni a celor cunoscute, pentru fabricarea din diferite substanţe, a zahărului — a cărui lipsă, în urma «blocului continental», decretat de Napoleon se făcea foarte simţită — pentru o mai bună lucrare a pământului, pentru îngrijirea vitelor, în sfârşit pentru învăţarea de diferite meşteşuguri. Paralel cu ridicarea niveluiui politic al masselor — în urma revoluţiei franceze —, se simte pretutindeni şi nevoia ridicării nivelului ei economic şi sanitar, în vederea unui trai mai bun. Ecourile acestei preocupări ajung până în răsăritul Europei, în ţinuturile noastre, provocând traducerea sau prelucrarea în româneşte a o sumă de broşuri şi foi volante.

Prima lucrare în această direcţie — încă înainte de Revoluţie — este «*Economiea stupilor* acum întâi izvodită şi dată de Ioan Molnar doftorul de ochi în marele Prinţipat al Ardealului». Tipărită la Viena, în 1785, ea învaţă pe apicultori cum să scoată fagurii din «coşniţe», fără să mai omoare albinele, «acest obicei fără de milă»; cuprinde termeni tehnici luaţi «dintr'alte limbi», ei neexistând într'a noastră. Ceea ce mă face să bănuesc că întreaga lucrare trebue să fie o prelucrare, dacă nu o traducere chiar, a unei broşuri similare străine. Tot Molnar publică la Sibiu, în 1808, o «*Povăţuire cătră sporirea stupilor*». In 1794, apăreau la Lemberg, în Galiţia, «*Mijlociri... pântru stângere focului*», de suedezul Nils Nyström; textul a fost «tâlmăcit din limba şveţască în nemţască şi moldovenească»; aceasta înseamnă că traducerea română s'a făcut nu direct de pe original, ci prin intermediul germanei.

Interesantă atât prin cuprins cât şi prin prefaţa în care se aminteşte de introducerea porumbului, năutului, anasonului şi a diferite «roduri şi poame» în agricultura noastră, este broşura «*Oarecare secreturi ale lucrării pământului şi ale meşteşugului sădirii...*», apărută la Bucureşti, în 1796, Oct. 1. «Secreturile» sunt «tălmăcite dintru o carte a unui dascal vestit şi iscusit...» fără să i se dea însă numele. Urmează în 1804, la «Liov» (Lem-

berg!) «*Invăţătură despre sămănare inului*», în nemţeşte şi româneşte, textul român fiind o traducere a celui dintâi. In aceeaşi direcţie a cultivării textilelor, apare la Buda în 1810, «*Invăţătura lui Carol Filibert de Lastririe despre sădirea bumbacului*; administraţia îngrijeşte ca simultan să se publice şi câte o ediţie germană, ungară şi sârbă a textului. In ce priveşte pomicultura şi viticultura, citâm două broşuri, tipărite ambele la Buda. Cea dintâi poartă titlul: «*Invăţătură pentru prăsirea pomilor*, scrisă deHainţl Franţisc, domnul Răşpacului şi Necsingului, a mai multe învăţate şi iconomiceşti soţietăţi împreună soţ». Iar cea de a doua: «*Invăţătură despre agonisirea viţei de vie şi despre măestria de a face vin, vinars şi oţet*... de abatul (abatele!) Ludovicu Mitterpacher».

Lipsa zahărului colonial, din trestie, în timpul războaielor napoleoniene, face pe Europeni să caute fabricarea lui din diferite plante şi produse locale. Se ştie că rezultatul final a fost extragerea zahărului din sfeclă; până să se ajungă aci însă, s'au încercat şi diverse alte procedee. Aşa se explică apariţia la Buda, în 1812, a două broşuri, una cuprinzând o «*Invăţătură de a face sirup şi zahar din mustul tuleilor de cucuruz*, după ce s'au cules cucuruzul de pre ei. Intocmită de D. Ioan Nep. Neuhold», cealaltă «*Pentru facerea zaharului din mustureaţa* (adică seva!) *de jugastru*». Se ştie că şi astăzi încă, ţăranii din unele regiuni păduroase izolate întrebuinţează acest procedeu. O a treia broşură — 28 p. în 8° — în legătură cu produsul alimentar care avea să înlocuiască mierea, apare în anul următor, tot la Buda, sub titlul: «*Disertaţie*... *despre zăhar*»; este traducerea lucrării lui J. Burger.

Eforturile oficialităţii europene pentru introducerea şi răspândirea cartofului suscită de asemenea o întreagă literatură. In româneşte se publică mai întâi o foaie volantă, datată 12 Iulie 1815 dar fără indicarea locului de apariţie, cuprinzând învăţături despre cultura cartofilor. Ii urmează, în 1818 Februarie 14, traducerea făcută de binecunoscutul boier Alexandru Beldiman, a lucrării germane a lui G. Christian Albert Rukert, sub titlul: «*Invăţătură sau povăţuire pentru facerea pâinii cei de obşte mai neagră, pentru cea albă de casă, pentru făina cea spre întrebuinţarea bucatelor, pentru hrisi (*griş!*) şi altele; din cartoafle. Pentru sămănatul lor, lucrarea şi păstrarea lor*». Un succedaneu al carto-

fului, în vremuri de foamete, era așa zisa « pită tătărască ». O foaie volantă din 1815, fără indicarea locului, o descrie, arătând că rădăcina « pitei » are un « izu dulciu și așa de hrănitor cât în vreame de lipsă numai cu aceasta pot trăi oamenii ».

Indicăm, în sfârșit, opusculul « tălmăcit după limba leșască » și tipărit la București, în 1806, de « Gavriil Vinețchi avgi bașa », opuscul care, potrivit titlului, « cuprinde întru sine multe lucruri spre folosul a toată obștea, atât oamenilor cât și dobitoacelor, cât și pentru ceia ce vor sili cu toată inima a învăța vreun meșteșug». Sunt o serie de sfaturi practice, experimentale, unele de caracter zootehnic.

In legătură tot cu zootehnia, apare la Buda, în 1816, broșura « *Invățătură pentru ferirea și doftoriia boalelor... vitelor* ». Nu se dă numele autorului, nici al traducătorului; acesta din urmă e însă un adept al școlii ardelene; el întrebuințează o serie de neologisme, dintre care citām: « sporadice » și « contagioase ».

Și în domeniul *sănătății publice* se constată o activitate de propagandă îmbucurătoare. Cea dintâi lucrare în această direcție, în românește, este « *Invățătura adevărată pre scurt a vindeca boala sfranțului* » adică sifilisul, tipărită la Sibiu, în 1803. Ii urmează, în 1804, tot la Sibiu, un « *Cuvânt pre scurt despre ultuirea vărsatului* » explicând metoda vaccinării, descoperită nu de mult de medicul englez Jenner. Autorul este « Mihail Naișteter (Neustädter!), protomedicul în marele Prințipat al Ardealului » iar lucrarea a apărut mai întâi în limba germană. Același subiect îl tratează și o foaie volantă tipărită la Sibiu în 1805, precum și o broșură apărută la Chișinău, în Februarie 1816, sub titlul: « *Invățătură pentru ultuirea vărsatului* »; textul a fost tâlmăcit « din rusește în românește ».

Pentru readucerea la viață a celor înnecați precum și a celor asfixiați de gazele emanate în timpul fermentării mustului sau de gazele din fântâni, etc. se publică la Sibiu, în 1807, o scurtă broșură (4 foi) cu învățături sau sfaturi practice, arătând cum trebue practicată « slobozirea sângelui din grumazi » și ce îngrijiri trebuesc date,

Texte astrologice. Calendare și încercări de publicații periodice. Textele astrologice adică textele care prevedeau soarta omului și vremea, plecând dela anumite elemente sau manifestări —

luna naşterii (*rojdanicul*), zodia (*zodiacul*), mişcările trupului sau ale diferitelor părţi din trup (*trepetnicul*), luna în care tună sau se cutremură pământul (*gromovnicul*), etc. au continuat să se bucure de favoarea nu numai a marilor mase, dar şi a păturei superioare. E semnificativ că în una din primele tipărituri muntene din vremea lui Matei Basarab — miscelaneul din 1639 despre care s'a crezut mai înainte că ar fi fost imprimat la Alba-Iulia — două dintre texte sunt tocmai un *gromovnic* şi un *trepetnic*. O altă traducere de gromovnic — independentă de aceea apărută în 1639 — se face spre finele secolului al XVII-lea; o a treia, după un original grecesc, ni s'a păstrat într'o copie braşoveană din 1703.

Nu ştim când s'a tipărit prima ediţie din *Gromovnicul* «lui Iraclie împărat carele au fost numărătoriu de steale...»; a doua ediţie apare la Bucureşti în 1795; ea are la sfârşit un *Coliadnic*, tradus din slavă, adică o prevestire a vremii în anul următor, după ziua în care cade Crăciunul. Astfel, de pildă: «Duminică de va fi Naşterea lui Hristos, iarna va fi îndoită şi ploioasă; toamna vânturoasă; pre vremea secerişului vremi bună; şerpilor peirea; poame multe; miere multă; îmblătitorilor puţin grâu...».

De timpuriu s'a simţit nevoia *calendarelor* adică a unor tipărituri care să arate în primul rând zilele în care cad *sărbătorile mobile* ale anului, în raport cu data Paştilor, apoi posturile şi, în genere, toate elementele cronologice.

La început, în vremurile de scumpete şi de raritate a tiparului, s'au alcătuit calendare pe un număr mare de ani, o sută de pildă, cum e calendarul tipărit în 1733 la Braşov, sau o sută doisprezece, cazul calendarului apărut la Iaşi în 1785. Mai târziu, începând dela finele secolului al XVIII-lea, s'au tipărit calendare *anuale*. Acestea din urmă, în afară de datele calendaristice, cuprindeau şi o serie de alte indicaţiuni. Dădeau astfel preziceri astrologice, în legătură cu zodia naşterii, reţete şi leacuri pentru boli, datele şi locurile unde se ţineau târgurile cele mari în ţară şi în ţările vecine, cursul banilor, mersul poştei şi alte ştiri folositoare. Calendarul devenea astfel *o mică enciclopedie practică*, foarte utilă, în special acelora care nu locuiau în centrele mari. Câteodată se adăogau şi bucăţi literare sau istorice, fie traduse din alte limbi, fie originale, dându-i astfel şi aspectul de *magazin literar*.

Primul calendar de care se vorbeşte la noi în veacul al XVII-ea, este acela apărut la Sibiu în 1684. In acest an, episcopul Ştefan al Râmnicului scrie craibirăului din Sibiu să-i trimită « vro 2 călindare de ceale ce au eşit estimp ». Nu avem mai multe detalii asupra lui, nu ştim sigur dacă era redactat în româneşte.

Constantin Brâncoveanu, a fost un cititor asiduu de calendare. El avea un cărturar anume, pe *Ioan Romanul* — câte odată îşi zice şi *Ioan Frâncul* — care-i traducea calendarele italieneşti, cu prognosticurile lor, *în româneşte*; ni s'au păstrat asemenea traduceri manuscrise pentru intervalul 1693—1704; avem şi un calendar manuscris în greceşte, pentru anul 1707. Nici unul n'a ajuns să vadă lumina tiparului, deşi acela pe 1693 era redactat n acest sens, având gata chiar şi Cuvântul « către cetitori ». Pe aceste calendare manuscrise, Brâncoveanu îşi face o serie de însemnări personale, *de taină*, unele sub formă de criptograme, nedescifrate încă; din ele se vede limpede sentimentul de ură înăbuşită pe care-l avea voevodul nostru faţă de unii meghistani din Constantinopol.

Tot pe vremea lui Brâncoveanu, mai circulau prin ţară, tipărite sau manuscrise, o serie întreagă de calendare: *italiene* — unul aparţinând stolnicului Constantin Cantacuzino şi cu « ex libris »-ul acestuia a ajuns până în zilele noastre — apoi *ruseşti*, *germane*, *ungureşti*, *greceşti*, etc.

La 20 Februarie 1733 apărea la Braşov un Calendar românesc scos de dascălul Petcu Şoanul. In titlu citim: « acum întâi rumânesc alcătuit depe cel sârbesc... ca întru 100 de ani să slujască... fiind de un mare astrolog la Kiev scos, de un mare dohtor muscal s'au tălmăcit... ». E o cărţulie în 4° mic, având 40 de foi. S'a afirmat că tot la Braşov ar fi apărut în 1737 un alt Calendar românesc, pe trei coale, cu preţul de 60 de dinari exemplarul, scos de preotul român Petre din Şchei. Ultimii cercetători cred însă că e vorba tot de calendarul din 1733 şi că preotul şi cu dascălul Şoanul ar fi una şi aceeaşi persoană.

In Moldova prima tipăritură de acest fel este « *Calendariu pe 112 ani* », apărut la Iaşi, la 8 August 1785, prin îngrijirea protoiereului Mihail Strilbiţki şi a fiului său Policarp, cari sunt şi autorii gravurilor ce-l împodobesc. Calendarul acesta, numă-

rând 12 foi şi 273 pagine, este «scos din multe fealiuri de cărţi» şi anume: din Biblie şi «Testamentul nou»; «din cartea lui Florin»; «din cartea lui Pedimontan doftorul»; «din Calendariul lui Petru împăratul Moscvei».

In Muntenia, nu ştim precis când a ieşit primul Calendar; în orice caz înainte de 1795 când apare un «*Calendariu acum a doao oară tipărit*», cuprinzând 23 de foi in 8°.

Cu un an mai înainte, se tipăriseră simultan două calendare: unul la Sibiu sub titlul: «*Cărindariu rumânesc pe anul dela Hs. 1794... pe Ardeal şi pe alte învecinate locuri întocmit...*», celălalt la Viena, intitulat: «*Calendariu la anul... 1794... făcut spre întrebuinţarea norodului slaveno-sârbesc şi rumânesc cari se află în ţinuturile chesaro-creeşti a leagii răsăritului...*». Sibiul va continua să scoată calendare anual, Viena va ceda însă locul său *Budei* unde vor apare, începând din 1806 binecunoscutele şi mult răspânditele *Calendare de Buda*. Intr'un asemenea calendar şi anume în cel dintâi, pe anul 1806, s'a tipărit începutul *Istoriei Românilor* de Samuil Clain, urmat apoi, în calendarele pe 1808 şi 1809, de începutul *Cronicii lui Şincai*.

Nici Bucovina n'a fost lipsită de calendare proprii. In 1809, românul *Vasile Ţintilă* scoate un calendar de perete — o foaie volantă deci, nu o broşură — la Cernăuţi; el continuă apoi, în anii următori, făcând să apară, în 1814 chiar, şi un calendar perpetuu sau veşnic. Se zice că activitatea lui ar fi durat până în 1846.

Sfârşitul epocei pe care o cercetăm vede şi primele încercări de a asigura apariţia unor periodice româneşti. In 1814, publicistul *Alexie Lazar* din Buda, care tipărise broşura «Intâmplările războiului Franţozilor...» tradusă de el, adaogă la sfârşitul acestei broşuri un prospect de gazetă românească. El începe prin a arăta că «toate neamurile Evropei céle deşteptate...» au «gazete sau novele». Au «şi Grecii, ba şi Sârbii», tipărindu-le la Viena, numai noi, Românii, nu avem. Face deci apel să se înscrie prenumeranţi; dacă vor fi destui ca să acopere cheltuelile tiparului, atunci va scoate «Novele» de două ori pe săptămână, câte o jumătate de coală. Preţul va fi de 20 de «florinţi nemţeşti» anual sau 30 lei în «bani turceşti». Apelul lui Alexie Lazar se

vede însă că n'a avut succesul dorit, de vreme ce gazeta lui n'a apărut.

Peste doi ani, la 17 Iunie 1816, un alt român, *Teodor Racoce*, « k(esaro) k(răiesc) translator românesc » în Lemberg, cere voie guvernului să scoată o foaie literară în românește. Dându-i-se voie, el tipărește, la 8 Martie 1817, un *Prospect* vestind apariția foii. Pricini pe care nu le cunoaștem bine, dar probabil, în primul rând, lipsa, ca și în cazul lui Alexie Lazar, a unui număr suficient de prenumeranți, fac ca foaia amintită să nu apară deocamdată. Dar, mai stăruitor decât colegul său dela Buda, Racoce publică totuși, peste trei ani, la Cernăuți, « *Chrestomaticul românesc* sau adunare a tot feliul de istorii și alte făptorii, scoase din autorii dipe osebite limbi. Pe anul 1820. Partea întâia... ». E un magazin literar, numărând 195 de pagine in 12°, cu traduceri din franceză, germană și greacă. « Chrestomaticul » s'a oprit la această parte întâi; cea de a doua n'a mai apărut niciodată.

Un pas mai departe, în această direcție, face *Zaharia Carcalechi*, « ferlegheru de cărți a crăeștii... tipografii din Buda ». El scoate, la începutul anului 1821, o revistă literară sub titlul: « *Biblioteca romanească* întocmită în 12 părți după numărul celor 12 luni, întâia oară tipărită pentru națiea romanească »... (192 p. + 14 foi in 12°). Dedicată « onoratului boieriu Gheorghie Oprian » care se arată « cu mari ajutorințe spre cultivirea (sic!) românească » — îi dăduse de sigur o subvenție importantă — « Biblioteca » are un cuprins amestecat: bucăți literare (« Lauzus și Lydia » și « Istoria de Sandford și Merton »); subiecte de științe naturale (« Despre muște și furnici »); un fragment din Istoria Românilor, făgăduindu-se, în cazul când cititorii o vor dori, urmarea ei; date statistice; « un stih al lui *** »; un « lexicon » de termeni românești neobișnuiți, etc. Se adaogă și o gravură înfățișând pe « Romulus strămoșu Românilor ». După acest prim număr, urmează o lungă pauză de opt ani: publicația se reia abia în 1829, cu două « părți », apoi în 1830 tot cu două « părți, iar în 1834 cu alte nouă ». Au apărut deci în total în patrusprezece ani, patrusprezece « părți », pe când planul inițial prevedea un termen de zece ori mai scurt (patrusprezece luni!). « Biblioteca romanească » poate fi socotită drept prima noastră revistă literară.

Ziare n'am putut scoate până la 1821. Abia după restabilirea domniilor pământene, vor apare, în Principate, primele foi româneşti: *Curierul românesc* al lui Eliade, în Muntenia (1829) şi, îndată după aceea, în acelaşi an, *Albina românească* a lui Asaki, în Moldova.

In schimb s'au citit ziare străine. In 1776, condica Vistieriei moldoveneşti menţionează suma de 69 lei pentru « gazăturile dela Braşov »; fără vreo specificare. La 10 Fevruarie st. v. 1770, suma se ridică la 188,60 lei, dându-ni-se şi următoarele lămuriri în ce priveşte provenienţa: « Gazăturile: 60 lei ce s'au dat prin mâna dum(nealui) Sardar Sauli pentru gazăturile de la *Englitera*, osăbit de alte peceţi gospod ce s'au făcut pentru alte gazături de la alte locuri. 127 lei 60 bani (în realitate sunt 128,60 l), cheltuiala gazăturilor pe 6 luni », tot prin Sărdarul Sauli, « însă: 18 lei gazăta dintâi nemţească dela *Altona* (lângă Hamburg !); 13, 60 al doilea gazătă de la Lacu (sic !), nemţăsc; 20, al treile gazăt, de la *Colonie* (Cologne, Köln !), franţuzască; 20, al patrăle gazătă de la *Londa* (London !), franţujască; 20, al cincile gazătă de la *Utreh* (Utrecht !); 20, al şasăle gazătă de Arsu de *Viena*, nemţască; 17, al optule gazătă de *Doi-Pont* (Deux-Ponts, în Bavaria renană !) franţujască ». In 1805—6, cheltuiala pentru gazete se urcase la 805 lei; ea se plătea acum « prin Sinior Comisar Mosiiu Flori ». In afară de cele specificate mai sus, s'au mai citit la noi: *Le Journal Encyclopédique* (1785), *Spectateur du Nord* (1802), *Le Journal Littéraire*, *Mercure de France*, *L'Abeille du Nord*, *Almanach des Dames*; apoi din Italia: *Notizie del Mondo*, *Il Redatore italiano* (1803—4); în sfârşit din Germania şi Austria: *Journal de Francfort*, *La Gazette de Vienne*, etc.

Tiparul. Activitatea tipografică din ţările româneşti precum şi cea determinată de Români în ţările străine, în răstimpul dintre 1601—1821, constituie, prin caracteristicile ei, una din manifestările de seamă ale culturii noastre; mai mult chiar, ea interesează direct întreaga ortodoxie, nu numai aceea din Europa dar şi cea din Orientul apropiat. Intr'adevăr, o analiză a tipăriturilor din acest răstimp arată că ele au avut în vedere, încă dela început, *întreg neamul românesc*; s'au adresat tuturor Românilor, de pretutindeni. Matei Basarab tipăreşte cărţi nu numai pentru Munteni dar şi pentru Moldoveni, iar pe Ardeleni îi ajută să-şi întemeieze

tipografie proprie. Mitropolitul Varlaam al Moldovei, imprimând « Răspunsul » său la Catechismul Calvinesc, se adresează « către creştinii den Ardeal, credincioşi pravoslavnici. . . iubiţi creştini şi cu noi de un niam Români »; în prealabil convocase un sinod al ierarhilor din Moldova şi Ţara Românescă. Iar mitropolitul Simeon Ştefan, în prefaţa « Noului Testament » apărut în 1648 la Alba-Iulia — sau, cum se spunea atunci, la Bălgrad — arată că a tipărit această carte pentru Românii de pretutindeni şi anume într'o limbă aşa încât să o înţeleagă toţi. « Noi — scrie înaltul ierarh — derept aceea ne-am silit, den cât am putut, să izvodim aşa cum să înţeleagă toţi; iară, să (dacă!) nu vor înţelege toţi, nu-i de vina noastră ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii printr'alte ţări, de şi-au mestecat cuvintele, de nu grăesc toţi într'un chip ». Biblia lui Şerban Cantacuzino (1688) poartă chiar în titlul său indicaţia că « pentru cea de obşte priinţă, s'au dăruit neamului rumânesc », iar în prefaţa, iscălită de Dositheiu, învăţatul patriarh al Ierusalimului, se precizează: « Rumânilor, Moldoveanilor şi Ungrovlahilor ». Gheorghe Duca, voevodul Moldovei, în precuvântarea « Dumnezeieştii Liturghii », apărută la Iaşi în 1679, se adresează către « toată semenţia românescă, tutinderia ce se află într'această limbă pravoslavnici », dăruindu-i tipăritura sa. Nu mai vorbim de publicaţiile corifeilor şcoalei latiniste, dela sfârşitul veacului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea, care vorbesc mereu de *Dacoromani*, sau de traducătorii anonimi ai lucrărilor litarare, istorice, geografice şi economice din aceiaşi epocă, înfăţişaţi adeseori numai cu calificativul, caracteristic, « iubitori de neamul românesc ».

Acest aspect panromânesc al tipăriturilor îşi găseşte un corespondent în privinţa meşterilor tipografi şi chiar a instalaţiilor tipografice. O sumă de meşteri trec dintr'o parte a pământului românesc într'alta, din Muntenia în Moldova şi viceversa, precum şi de pe un versant pe celălalt al Carpaţilor. Astfel, *Barbul Bucureşteanul tipograful* care tipăreşte o Psaltire în Bucureşti, în 1748, fusese « ostenitor. . la tot lucrul typografiei » din Rădăuţi, cu patru ani mai înainte (1744), imprimând acolo un Catavasier. Un *Sandul Bucureşteanul* tipăreşte, împreună cu un Grigorie Stanovici, în 1762, Evanghelia din Iaşi. In schimb, Penticostarul din 1753 şi Molitvelnicul din 1754, apărute ambele tot în Iaşi, au

fost tipărite «de cucernicul între dieaconi *Ioan Simeonovici, tipograf ardelean*» iar «Tâlmăcirea celor şapte taine» din 1807, de către Silvestru monahul şi *Dimitrie Iliiavici Bucovineanul.* La Alba-Iulia, Chiriacodromionul apărut în 1699 a fost tipărit «*de Mihai Iştvanovici tipograful din Ungrovlahia*», trimis de Constantin Brâncoveanu în acest scop. La Blaj cel care inaugurează tipăriturile în 1747, *Dimitrie Pandovici tipograful*, tipărise la Râmnicul Vâlcei cu zece ani mai înainte un Antologhion. Tot la Blaj lucrează în 1762, la un Catavasier, *Dimitrie Râmniceanul* — poate unul şi acelaş cu Pandovici — iar în 1773, la o Psaltire *Petru Papavici* (sic)! *Râmniceanul tipograful*, ambii originari din Râmnicul Vâlcii. In schimb, găsim la Râmnicul Vâlcii în 1783, pe *Mihail Dir Sibiianul* care împreună cu Radul Râmniceanul «jăţuiesc» şi «diortosesc» deci culeg şi corectează lucrarea «Pilde Filosofeşti» tradusă «din limba cea proastă grecească». Mai înainte, în 1726, tipărise la Râmnic o Bucoavnă slavo-română tipograful «*Ilie dela Cernavoda*». In ce priveşte instalaţiile tipografice, amintim că aceea românească din Alba-Iulia (la început în satul învecinat Prisaca!) a fost instalată de *popa Dobre* din Muntenia, trimis de Matei Basarab, după cum la instalarea primei tipografii bucureştene, la Mitropolie, în 1678, a lucrat, un *Chiriac ieromonah tipograf dela sfânta mânăstire Agapia* (judeţul Neamţ) împreună cu «Nicodim ieromonahul dela sfânta mănăstire Brâncoveni» (judeţul Romanaţi). La Rădăuţi în 1744 «meşter mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou» a fost *Grigore Stan Braşoveanul.*

Dar pe lângă întregimea neamului românesc, foarte multe din tipăriturile răstimpului 1601—1821 privesc şi *întreaga ortodoxie.* Chiar în prefaţa celei dintâi tipărituri a sa — Molitvenicul slavon din 1653 — Matei Basarab spune că-l face dar tuturor binecredincioşilor «fie Moldovlahi şi Ungrovlahi, *Ruşi, Sârbi şi Bulgari.* Pe bună dreptate, putea deci scrie călugărul catolic Francisc Marcanich, la 10 August 1637, că «Matei Vodă... are de gând a retipări cărţile bisericeşti de rit oriental de care se servesc preoţ şi călugării din principatul său şi din multe alte provincii precum: Moldova, *Rusia, Bulgaria, Serbia, Rascia, Herţegovina, cea mai mare parte din Tracia şi din Macedonia până la Sfântul Munte*». Doamna Elina, soţia lui Matei Basarab, tipăreşte pe socoteala ei

un Triod — Penticostar sârbesc în 1649; la Râmnic, apare, în 1755, o *Gramatică slavonă* «spre folosul şi trebuința tinerilor sârbi, doritori de studii temeinice în ale dialectului slavon»; tot acolo se tipăreşte în 1761, în slavoneşte, o «*Pravilă de rugăciuni* a sfinților luminătorilor sârbeşti... pentru slujba sfintelor mănăstiri şi biserici sârbeşti, ca amintire şi ca exemplu spre imitare pentru poporul sârbesc». Constantin Brâncoveanu face tipărituri pentru Arabi; el trimite tipografii şi tipografi în Georgia, la Tiflis şi în Siria, la Alep; tot pentru Arabi se tipăresc două lucrări la Iaşi, în 1746, sub Ioan Mavrocordat. Am tipărit chiar şi pentru Turcii creştini din Asia Mică, Siria şi Palestina, patru lucrări în cursul veacului al XVIII-lea. Primele două, «Proschinitarul Ierusalimului şi a toată Palestina» şi «Vecernia mică» apărute ambele în acelaşi volum la Bucureşti, în 1701, formează cea mai veche carte tipărită în turceşte din câte se cunosc astăzi; cea de a treia poartă titlul «Invăţătură creştinească», Bucureşti 1768, iar cea de a patra, în acelaş loc şi an, este o traducere a epistolei enciclice din August 1727, a lui Paisie, patriarhul Conatantinopolului, pentru ajutorarea Sfântului Mormânt. Tuspatru lucrările au apărut *în turceşte*, dar cu caractere greceşti. In sfârşit, la Râmnicul Vâlcii, apare în 1806, *prima tipăritură în limba bulgară*, un «Chiriacodromion adecă nedelnic. Invăţătură pentru toate Duminecile în bisericele ortodoxe la evangheliile ce se citesc peste tot anul...». La numeroasele cărţi în limba slavă veche bisericească — cele mai multe: 59 dintre care 35 slavo-române —, în limba sârbă, bulgară, rusă, georgiană, arabă şi turcă, trebuie apoi să se adaoge *foarte bogata serie de cărţi tipărite în greceşte*, la Bucureşti, Iaşi, Târgovişte, Râmnic şi Snagov: 119 de toate, dintre care o minoritate bilinguă (greco-române, greco-turce, etc.). In capitalele Principatelor s'au înfiinţat chiar, în mai multe rânduri, *tipografii speciale greceşti*, care tipăreau numai astfel de cărţi. (vezi mai jos, p. 906). Adăogăm şi tipografia din Moscopole, vestitul centru aromânesc, unde de asemenea s'au imprimat o serie de cărţi în greceşte. Patriarhul Antiohiei, lăudând pe Constantin Brâncoveanu, îi spunea că tipăreşte pentru patru neamuri: Greci, Români, Arabi, Georgieni; din cele de mai sus se vede însă că afirmaţia înaltului ierarh era incompletă: evlaviosul domn a procurat cărţi *întregei ortodoxii*. Această trăsătură se poate aplica şi altor voevozi

români din răstimpul cercetat; ea constituie un element de mândrie a vechei culturi româneşti. E singurul imperialism pe care neamul nostru l-a exercitat în trecut: imperialismul cultural, ţările româneşti fiind pentru întrega lume creştină răsăriteană adevărate focare de cultură.

La suirea pe tron a lui Matei Basarab, Muntenia nu mai avea tipar de trei sferturi de veac. După ce scosese la Târgovişte, în 1558, un Triod Penticostar, Coresi se mutase la Braşov şi continuase acolo activitatea sa. Cărţile ajunseseră rare, şi din pricină că nu se mai tipăriseră altele noi, dar şi din pricina distrugerilor provocate de necontenitele războaie şi năvăliri. Una din cele dintâi griji ale lui Matei Basarab este deci înfiinţarea unei tipografii. Asupra împrejurărilor în care a putut să realizeze acest gând, ne dă lămuriri gospodarul voevod în prefaţa primei sale tipărituri, Molitvenicul slavon apărut la Câmpulung, la 30 Iulie 1635. Luând cârmuirea — spune Matei —« am văzut cum că în întreaga mea ţară e foame şi sete, nu însă de pâine şi apă, ci, după prooroc, de vădită hrană şi adăpare sufletească ». Aceasta « din pricina înpuţinării sfintelor cărţi », urmare a deselor năvăliri şi împresurări ale feluritelor popoare, « ale necredincioşilor şi chiar ale unor credincioşi — aluzie la Unguri, pe vremea lui Radu Şerban — care nu s'a dat în lături chiar dela « prădarea sfintelor biserici ». A hotărât deci să facă « tipografie adică tiparniţă ». A venit atunci la el « din ţările ruseşti », « un bărbat străin, cuviosul ieromonah... Meletie Macedoneanul ». S'a sfătuit cu acesta şi cu un tovarăş al lui, « bărbatul ieromonah Nectarie numit Pelagonianul » şi i-a trimis pe amândoi, împreună cu « feciorul nostru credinciosul Ştefan, zis « Umblă iute »... după tiparniţă, în Rusia Mică », dându-le banii trebuitori, scrisori şi daruri către Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, precum şi scrisori către judeţul şi ceilalţi cârmuitori ai Kievului. Ajunşi acolo, trimişii au obţinut, pe bani, « *tiparniţa... întreagă, desăvârşită, cu litere de cinci feluri, de asemeni şi tipograf iscusit dimpreună cu ea, anume Timotei Alexandrovici Verbiţki şi cu alţii*; cărora — continuă Domnul — şi loc hotărât pentru aceasta le-a arătat oraşul numit Câmpulung şi le-am poruncit acolo a vieţui şi a se hrăni, a se îmbrăca şi *a se folosi de darea oraşului şi în alte cheltueli de meşteşug a o întrebuinţa.* Deci după săvârşirea instrumentelor de lemn

trebuincioase meşteşugului » a început lucrul şi prima carte tipărită a fost molitvenicul amintit mai sus. In încheiere, Matei roagă pe urmaşii săi la tron *să păstreze tipografia*, «căci este bogăţia mai de preţ şi mai cinstită de cât toate bogăţiile pământeşti » şi să se silească a tipări cărţi, înmulţind «sământa sfântă ce este cuvântul lui Dumnezeu ».

Molitvenicul din 1635, la a cărui tipărire a priveghiat — a fost «ispravnic » cum se spunea pe atunci — marele vornic Ivaşco Băleanu, (boier cărturar deci !), a apărut şi într'o altă ediţie, singura deosebire fiind că prefaţa cea de a doua, aceea *către* Matei Basarab, în loc să fie iscălită de Băleanu, poartă numele lui « Ioan Glebcovici adunător aşezător de cuvinte » (zeţar !), unul din însoţitorii lui Timotei Verbiţki, ucrainian ca şi acesta. Verbiţki a stat în Muntenia până în 1642, când găsim în locul lui pe un alt ucrainian, pe *Ivan Kunotovici*, care condusese tipografia mănăstirii Braţca din Lwów. Ei au format câţiva ucenici la noi: cunoaştem numele lui Procopie, Preda şi Radu Stanciovici (fiii lui Stanciul !) şi ale lui Teodor şi Lupin Dimitrievici.

Odată cu tipografia şi cu meşterii s'au adus şi modele pentru tipărituri, atât texte — tipărite la Kiev şi Lwów — cât şi gravuri. Astfel, de pildă, gravurile « Evangheliei cu învăţătură » din 1642 reproduc întocmai pe acelea ale Cazaniei apărute la Lwów în 1606.

Tipografia din Câmpulung şi-a continuat activitatea până spre sfârşitul domniei lui Matei Basarab, scoţând în 1642 « Invăţături preste toate zilele » în româneşte, în 1643 un Antologhion slavon iar în 1650 o Psaltire, tot slavonă.

Incepând din 1637, există însă şi *o a doua tipografie munteană*, la mănăstirea Govora; meşter tipograf este chiar egumenul mănăstirii, acel «cuvios ieromonah... Meletie Machedoneanul » de care a fost vorba mai sus. In prefaţa primei tipărituri de aci — Psaltirea slavă apărută la 30 Ianuarie 1637 — Meletie spunea: « m'am aprins de dragoste pentru acest meşteşug al tipografiei când am primit haina călugărească, în Sf. Munte al Athonului, în marea lavră călugărească numită mănăstirea Zograf ». Tipografia şi-a continuat activitatea câţiva ani la Govora, mutându-se apoi, între 28 Septemvrie 1642 şi sfârşitul lui 1642 la Dealul unde prima tipăritură poartă data 2 Septemvrie 1643 (anul începea

cu luna Septemvrie !). Dela Dealul, ea se mută din nou la Târgovişte; în acest ultim loc începe, la 27 Martie 1648, şi se termină, la 7 Iunie 1649, tipărirea « din porunca şi cheltuiala doamnei Elena » a unui Triod — Penticostar slavonesc, destinat Sârbilor.

De sub teascurile celor două tipografii au apărut, între 1635 şi 1652, o serie de 23 de cărţi; 21 din acestea sunt de caracter bisericesc; dar chiar şi celelalte două, Pravilele dela Govora (1640) şi Târgovişte (1652), de caracter juruidic, se referă mult la treburile bisericeşti.

In Moldova, n'a existat tipar până la Vasile Lupu. Se pare că Miron Vodă Barnowski (1626—1629) care ajutase cu bani refacerea imprimeriei Frăţiei Ortodoxe din Lwów, distruse de un incendiu, voise să-l introducă; mazilirea lui l-a împiedecat, probabil, să-şi realizeze gândul. Lacuna e împlinită de Vasile Lupu. Acesta aduce, tot cu ajutorul lui Petru Movilă, o tipografie dela Kiev şi o instalează la Iaşi, la mănăstirea Trei Ierarhi. Literele — slave şi greceşti — sunt turnate la Lwów, la Frăţia Ortodoxă de acolo, care depindea tot de Petru Movilă. La 20/30 Decemvrie 1642, ies de sub teascuri primele două tipărituri: *Decretul sinodal al lui Partenie*, în greceşte, redând concluziile sinodului ortodox ţinut la Iaşi, şi un *Catehism*, în slavoneşte, care nu ni s'a păstrat însă decât în două copii manuscrise ruseşti din veacul al XVIII-lea. Urmează, în 1643, prima carte moldovenească, vestita Cazanie a lui Varlaam (vezi mai sus, p. 863). Conducător al tipografiei era ucrainianul *Sofronie Pociaţki*; el avea în acelaş timp şi calitatea de egumen al Trei Erarhilor şi aceea de director al Şcolii Superioare înfiinţate de Vasile Lupu. Venea dela Kiev unde avusese, tot aşa, o triplă însărcinare: egumen al mănăstirii Braţca (Frăţia !). rector al colegiului de acolo şi director al tipografiei dela lavra Pecerska. La Iaşi s'au tipărit, în vremea lui Vasile Lupu, numai şapte lucrări, mai puţine aşa dar ca în Ţara Românească.

In Transilvania, tiparul românesc care încetase în 1588, pe timpul fiului lui Coresi (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 604), este reluat peste o jumătate de secol, cam în aceiaşi vreme în care e introdus în Moldova. Reluarea s'a făcut, desigur, în legătură şi cu propaganda calvină sprijinită de principele Gheorghe Rákoczy I; cred însă că a fost şi un îndemn propriu al Mitropolitului Ardea-

lului, Ghenadie, impresionat de activitatea tipografică din Muntenia. Căci în această vreme, așa cum vom vedea, acțiunile culturale într'una din țările românești trezesc ecouri în celelalte, provoacă inițiative similare. E începutul unui proces de interferență culturală care va merge uneori accentuându-se, alteori regresând, *fără însă a se mai întrerupe vreodată* și care va atinge maximum de desvoltare în veacul al XIX-lea, în preajma Unirii.

Prima tipăritură certă a noii tipografii românești din Ardeal este *Catehismul calvinesc*, apărut în 1640. Intrebuințăm calificativul de «certă» de oarece publicația din 1639, în românește și slavonește, cunoscută sub numele de «Paraclisul Precistei», nu pare, după ultimele cercetări, a fi fost tipărită la Prisaca, unde a funcționat în primele timpuri tipografia ardeleană, ci la Govora, în Țara Românească. Din titlul Catehismului aflăm că «meșterul tiparului a fost popa Dobre di în Țara Muntenească» și că imprimarea, în «sat în Prisac», a durat dela 5 până la 25 Iulie. Tipografia românească din Ardeal s'a întemeiat, pe vremea lui Gheorghe Rákoczy I, *cu literă și meșter trimise de Matei Basarab*; în schimb însă, până la înființarea fabricei de hârtie de pe valea Oltului, în preajma Călimăneștilor, prin 1644—1645, hârtia tipăriturilor muntene (Pravila 1640, Evanghelie învățătoare 1642) provine din Ardeal.

Dela Prisaca, tipografia s'a mutat curând la Alba-Iulia; aci apare în 1641 o «Evanghelie cu învățătură», apoi o serie de alte tipărituri bisericești, dintre care cea mai însemnată este Noul Testament (1648); șirul îl încheie, cum îl și începuse, o tipăritură *calvină*, anume replica la «Răspunsul» lui Varlaam, apărută în 1656, Iunie 25, sub titlul «Scutul catichizmușului». Demn de subliniat este faptul că toate tipăriturile din Ardeal în această epocă se fac *numai în românește*, așa cum cerea de altfel, calvinismul. Reluată cam în aceeași vreme (în Muntenia în 1635, în Ardeal în 1640, în Moldova în 1642) activitatea tipografică românească se întrerupe aproape simultan, spre sfârșitul celor trei domnii contemporane: în Moldova în 1651, cu o «Bucoavnă» în grecește, în Muntenia în 1652, cu o «Târnosanie» în slavonește și românește, în Transilvania în 1656, cu «Scutul catichizmușului». Domniile scurte ce au urmat, cu luptele, răscoalele și frământările lor, n'au îngăduit continuarea acestei activități atât

de folositoare. Intreruperea durează *cam un sfert de veac în tustrele țările*, paralelism ce merită iarăși a fi remarcat.

Reînceperea activității tipografice are loc atât în Muntenia cât și în Moldova, în timpul stăpânirii lui Gheorghe Duca, voevodul iubitor de fast și de cultură, dar și de arginți. Vechile tipografii, ale lui Matei Basarab, se risipiseră, se vede; de aceea se face una nouă «de iznoavă», de către Mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei care o așează la Mitropolie, în București. In prefața primei cărți ce apare aci: «Cheia înțelesului» (1678), înaltul ierarh arată că vrând — după expresia biblică — să sporească talantul «între neamul mieu rumânesc... apucatu-m'am și cu multă usîrdie am nevoit și dascăli de tipografie am adus în sfânta și de Dumnezeu păzita mitropolie a scaunului Bucureștilor și i-am așezat și de iznoavă tipografie adecă typariu de tipăritul cărților am rădicat, cu toate meșteșugurile câte au trebuit...». «Cheia Inţelesului» este o traducere, făcută de «dascăli învățați», a predicilor lui Ioanichie Galetovski, arhimandritul Cernigovului, apărute la Lwów în a doua ediție, în 1665.

Tipografia mitropolitului Varlaam — *prima tipografie bucureșteană* — și-a continuat activitatea sub Șerban Cantacuzino — când se pune sub tipar vestita «Biblie» — și sub Constantin Brâncoveanu. Acesta din urmă a arătat o deosebită înțelegere artei grafice; se poate spune, fără exagerare, că tiparul românesc cunoaște, sub învățatul și nefericitul voevod, cea mai frumoasă înflorire a sa din tot răstimpul dintre 1601—1821. Intr'adevăr, pe vremea stăpânirii lui lucrează în Muntenia, *cinci* tipografii și apar cărți nu numai în limba română, greacă și slavă bisericească dar și în limba arabă și turcă. Pe deasupra, se trimit tipografii și meșteri în Georgia, la Tiflis și în Siria, la Alep.

Cele patru tipografii din țară, *nou înființate*, se aflau la episcopiile de Buzău și Râmnic, la mănăstirea Snagov și în vechea reședință a țării, la Târgoviște. Tipografia din Buzău, dela Episcopie, scoate ca primă tipăritură, la 3/13 Dechemvrie 1691 «Pravoslavnica mărturisire», o carte bisericească, tradusă din grecește, din porunca voevodului, de către Radu Greceanu. Cu privire la înființarea acestei tipografii, aflăm unele detalii în prefața «Octoihului» apărut în 1700, prefață alcătuită de Mitrofan, episcopul de Buzău...: «Meșteșugul acesta al tipografiei meale —

spune înaltul ierarh adresându-se lui Brâncoveanu — *care den tinerețele meale multe locuri umblând și cu multă osteneală câștigându-l*, ești Măriia Ta pricina de s'au pus la bună tocmire precum pohtiiam, și se dă și la ceilalți ai noștri frați... Care tipografie, măcar că, cu ajutorul lui Dumnezeu, *pren mâinile mele s'au făcut*, iară dela Măriia Ta îi iaste însufleţarea (sic!) și viața ș pentru aceia se cuvine să se zică că iaste tot a Măriei tale». De aceia, chiar în titlul primei cărți apărute aci, se spune: «Tipăritu-s'a în *tipografiea domnească*, la Episcopia dela Buzău».

Tipografia dela mănăstirea Snagov s'a înființat la sfârșitul anului 1695 sau în primele zile din 1696, de oarece, la 6/16 Februarie 1696, apare cea dintâi tipăritură — «Pârgă și roadă nouă», cum spune prefața — *Slujba sfinților Constantin și Elena*, o carte in 4°, având numai 42 de pagini și 4 foi. Din aceiași prefață aflăm că lucrul s'a făcut «cu purtarea de grijă a cinstitului... părinte și înduratului dascăl, a lui *Anthim Ivireanul*». Cheltuiala înființării acestei noui tipografii a suportat-o Brâncoveanu; ne-o spune fostul egumen al Lavrei dela Muntele Athos, Galaction Vidali, în prefața Antologhionului ce tipărește la Snagov, în Ianuarie 1697. Adresându-se voevodului, el îi arată că a imprimat cartea «în tipografia ce ați fundat cu propria voastră cheltuială și îngrijire în această țară». De aceea în titlul lucrării «Carte sau lumină», apărută în 1699, tipografia dela Snagov e calificată, întocmai ca și cea dela Buzău, drept «domnească». Conducătorul și sufletul tipografiei era însă învățatul Anthim Ivireanu care, asemenea lui Mitrofan episcopul Buzăului, cunoștea din proprie experiență meșteșugul tiparului, pe deasupra se pricepea și în gravură. Când el devine episcopul Râmnicului, constatăm că începe a funcționa și acolo o tipografie; cea din Snagov nu mai lucrează după anul 1701, deoarece în 1702, 1703 și 1705, Aprilie 2/13, Anthim scoate o serie de tipărituri *la București* (vezi și fig. 59).

Tipografia din Râmnic, înființată prin stăruința aceluiași Anthim, începe a publica în 1705. In acest an apar aci trei lucrări, dintre care una în grecește: «*Tomul Bucuriei*» iar două în românește: o *Evanghelie* și un *Anthologhion*. Tustrele sunt lucrări mari, în folio sau în quarto, și voluminoase (respectiv 640 p.+18 foi; 406 foi; 406 foi) așa încât e probabil ca tipografia să-și fi început

lucrul încă în 1704. Mai ales că lucrarea în greceşte a apărut în Septemvrie 1705 adică, dacă socotim după era bizantină, în *prima* lună a acestui an. In cazul când a pornit lucrul totuşi în 1705, atunci ea a trebuit să aibă un personal numeros, mulţi lucrători.

Cea de a patra tipografie nouă din timpul lui Brâncoveanu se înfiinţează la «Mitropolia» din Târgovişte. Prima publicaţie cu dată certă ce ese de sub teascurile ei, este *Serviciul bisericesc*, în greceşte, un volum masiv de 1607 pagini, apărut în August 1709; în titlu se spune că a scos-o Anthim Ivireanul — ajuns acum

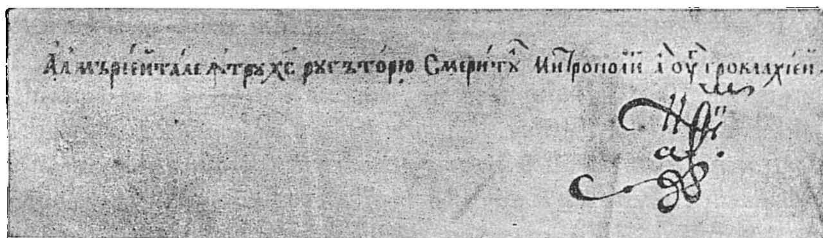

Fig. 59. — Iscălitura autografă a lui Anthim Ivireanul. Rândul de deasupra are următorul cuprins: «Al Măriei Tale întru Hristos rugătoriu smeritul mitropolit al Ungrovlahiei» (Biblioteca Academiei Române, Secţia manuscrise).

Mitropolit al Ungrovlahiei — «cu cheltuiala şi *cu tiparul său*». Prin urmare şi aci, în vechea capitală a ţării, ca şi la Snagov şi Râmnic, imprimeria îşi leagă numele de pasionatul tipograf şi editor care a fost georgianul Anthim, cel venit din îndepărtata Ivirie sau Iberie a Caucazului. Tot la Târgovişte a apărut un *Evhologhion*, între 1708 şi 1712; s'ar putea ca el să reprezinte *prima* tipăritură din noua serie, dela Târgovişte; găsirea unui exemplar complet, cu foaia de titlu, ar rezolva problema. Semnalăm, de asemenea o «*Alexandrie*», în româneşte, poate în 1713; locul apariţiei, ca şi anul, nu e sigur; de existenţa acestei cărţi ne vorbeşte Del Chiaro, italianul care a trăit ani de zile ca secretar al Domnului la curtea munteană.

Nu e cazul şi nu e nici cu putinţă să înşirăm aci toate publicaţiile apărute în timpul domniei lui Brâncoveanu; vom spune numai că, sub stăpânirea lui, cele cinci tipografii muntene au scos de sub teascuri *optzeci de lucrări*, în şase limbi, afară de

lucrările cu locul de apariţie nesigur şi de cele imprimate cu ajutorul Domnului în Orientul apropiat, la Tiflis şi la Alep (vezi şi fig. 60 şi 61).

In Moldova, tiparul se reia în 1679, când în luna Mai se isprăveşte de imprimat « *Dumnezăiasca liturghie* » în româneşte, la Mitropolia din Iaşi. La sfârşitul cărţii, care numără 186 de foi, o însemnare arată numele meşterilor « carii au trudit: Stancul faurul au lucrat peceţile » — adică, am zice azi, gravurile — iar « Vasilii Stavniţkii » a fost « tipograf ». Dacă cel dintâi pare a fi român, cel de al doilea, judecând după nume, ni se înfăţişează ca ucrainian. Cu privire la împrejurările în care s'a putut relua tiparul în Moldova, aflăm unele lămuriri în titlurile a două tipărituri din anii următori. In « *Viaţa şi petrecerea svinţilor* » apărută la 27 Octomvrie 1682, se spune că imprimarea s'a făcut « în tiparniţa svintei mitropolii în Iaşi, *la care tiparniţă ne-au agiutorit dela Mosc svinţiia sa părintele nostru patriarhul Ioachim* ». Iar în titlul « *Parimiilor preste an* » apărute la 7 Octomvrie 1683, se spune: « în tiparniţa ţără(i) *ce ne-au dăruit sfinţia sa părintele nostru fericit Ioachim, patriarhul de slăvita patrierşiea a Moscului*, milostivitul Dumnedzău să-l blagoslovească ». Rezultă deci că am avut în această împrejurare, sprijinul efectiv al patriarhului Moscovei, Ioachim, aşa cum la introducerea tiparului în Moldova, ne-a fost de mare ajutor mitropolitul Kievului, Petru Movilă.

La un an după reluarea tiparului românesc, se pune la cale şi înfiinţarea unei tipografii speciale greceşti la Iaşi, *prima de acest fel din Principate.* Iniţiativa a avut-o Dositeiu, patriarhul Ierusalimului, aflător atunci în capitala Moldovei. Iată ce relatează el: « ... In anul 1680 fiind la Iaşi, şi văzând pe Moldoveni că au tipografie, iar Grecii nu, muream de necaz. Iar Dumnezeu... săvârşitorul celor bune, ne aduce pe un Român, ieromonah, anume Mitrofan, şi i-am dat şase zeci de lei *şi ne-au construit o tipografie nouă* şi deci îi dăm cheltuielile şi hârtie, trimitem şi cartea lui Nectarie în contra primatului Papei şi, contrar aşteptării noastre, *se tipăreşte*... Ni s'a părut lucrul plăcut. Şi aflându-ne în anul 1683 la Adrianopol, am trimis la Iaşi şi am dat spre imprimare şi cartea lui Simeon din Tesalonic. Am trimis şi scrisori lui Duca Voevod ». Ambele cărţi de care aminteşte Dositeiu au apărut într'adevăr, în tipografia grecească instalată în mănăstirea Cetă-

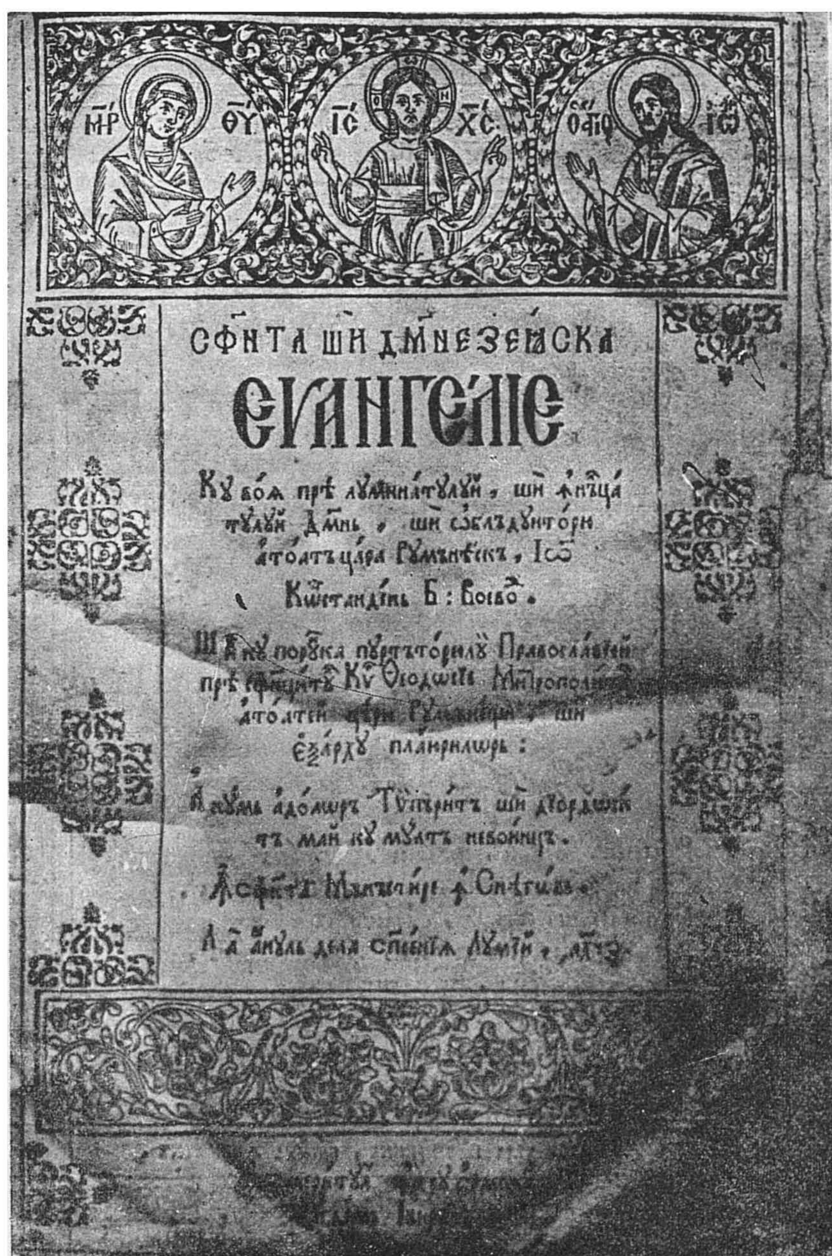

Fig. 60. — Tipăritură brâncovenească: « Sfânta şi Dumnezeiasca Evanghelie », tipărită la mânăstirea Snagov în 1697 (Biblioteca Academiei Române).

ţuial lângă Iaşi, prima în Iulie 1682, cea de a doua intitulată *In*

Ἡ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ. ρμη

πάντας ἡμᾶς ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ζωοποιῶν σου τούτων μυστηρίων, οἱ γὰρ τὰς ἑαυτῶν σοι ὑπεκλίναμεν κεφαλάς, ἀπεκδεχόμενοι τὸ παρὰ σοῦ πλούσιον ἔλεος.

ἘΚΦΩΝΗΣΙΣ.

Χάριτι, καὶ οἰκτιρμοῖς, καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ μονογενοῦς σου υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεί, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ὁ Ἱερεὺς ἐπεύχεται.

Πρόσχες Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ θεὸς ἡμῶν, ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου, καὶ ἀπὸ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου, καὶ ἐλθὲ εἰς τὸ ἁγιάσαι

جميعا واهلهم لتناول
اسرارك هذه المحيية بغير
دينونة ☆ لان لك قد احنوا
رووسهم منتظرين منك
غنا الرحمة ☆
والكاهن يعلن
بنعمة ورافة ابنك الوحيد
ومحبته للبشر الذي انت
معه مباركا ☆ مع روحك
الكلي قدسه الصالح وصانع
الحياة من الان والى كل
اوان والى دهر الداهرين
امين ☆ سر
انصت ايها الرب يسوع
المسيح الاهنا من مسكن
قدسك ومن كرسي
مجد ملكك ☆ وهلم

Fig. 61. — « Dumnezeiasca Liturghie », text grec şi arab tipărit în timpul lui Constantin Brâncoveanu, de Antim Ivireanul.

contra ereziilor, în Octomvrie 1683. Tot aci s'a imprimat în 1685, de către Mitrofan, ajuns episcop al Huşilor, slujba sfinţilor martiri

Sergiu şi Bachu, bine înţeles, în greceşte. Infiinţarea noii tipografii s'a făcut cu voia Domnului Gheorghe Duca, căruia Dositeiu patriarhul îi spune în prefaţa cărţii lui Nectarie: « te-ai încărcat de onoare prin înfiinţarea tipografiei greceşti ». Poate că voevodul să-i fi dat şi unele ajutoare; cert este că existenţa a două tipografii în Moldova, înfiinţate în timpul stăpânirii, îi satisfăcea « ighemoniconul », dorinţa de mărire şi fală. Cert este de asemenea că Duca — întocmai ca şi vecinul şi prietenul său Şerban Cantacuzino — a acoperit cheltuielile pentru tipărirea a o sumă de cărţi, cum e *Psaltirea slavo-română* din 11 Aprilie 1680 sau «*Molitvănicul de'nţăles*» din 22 Mai 1681.

In Transilvania, după anul 1656, când a apărut « Scutul catichizmuşului », tipografia n'a mai funcţionat, desigur şi din cauza vremurilor foarte grele care s'au abătut asupra Ardealului (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 358—362). Instalaţia a fost sau distrusă sau ascunsă. La 24 Mai 1667, principele Mihai Apaffy — urmărind şi vechiul plan de atragere la calvinism — porunceşte conducerii mănăstirii din Alba-Iulia să înfiinţeze *şcoală şi tipografie românească* şi să arate totodată cine e vinovat că acestea nu au luat naştere mai curând. Porunca n'are urmare; o revenire, peste şapte ani, nu e nici ea încununată de succes. Abia în 1683 constatăm, *în mod sigur*, existenţa unei tipografii româneşti, dar nu la Alba-Iulia, unde funcţionase mai înainte, ci la Sebeşul Săsesc. S'a afirmat că, mai înainte de această dată, şi anume în 1678, ar fi apărut *la Blaj*, un Ceaslov şi un Octoih în româneşte: exemplare ar fi existând în biserica din comuna Valea Porcului, în Maramureş. Până la verificarea acestei afirmaţii, prin descrierea exemplarelor menţionate, ştirea nu poate fi primită ca sigură.

Prima tipăritură a noii tipografii româneşti din Ardeal este, cum era de aşteptat de altfel, o carte bisericească: «*Sicriiul de aur, carte de propovedanie la morţi*», tradusă din limba slavă. Imprimarea a durat dela 15 Martie până la 17 Septemvrie 1683 şi s'a făcut, potrivit titlului, « în tipografiea noao », sub conducerea popei Ioan din Vinţi « notarăşul săborului mare », meşter fiind « Daniil tipograful, *făcătoriul tipografiei noao* ». De unde rezultă că acesta din urmă — care-şi zice şi « slugă mai mică şi plecată a sfântului săbor mare » — e cel care a făcut sau adus şi instalat teascurile şi celelalte scule trebuitoare.

La Sebeşul Săsesc, tipografia românească n'a zăbovit mult însă; chiar în anul următor ea se mută la Bălgrad sau Alba-Iulia, sediul anterior al tiparului nostru în Ardeal. Aci, apare, în 1684, un *Molitvenic*, urmat în 1685 de « Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare » iar în 1687 de un « Ceasloveţ », tot popa Ioan din Vinţ fiind conducătorul sau, cum am fi zis dincoace de munţi, « ispravnicul » lucrului. Tipografia îşi continuă apoi activitatea la Alba-Iulia până în 1702, când apare ca ultimă publicaţie aci « *Pânea pruncilor* » al lui Baranyi, un fel de catehism şi bucoavnă în acelaş timp, tradusă din ungureşte de « Duma Ianăş dela Borbanţi ». E un răspuns catolic la « Bucoavna » apărută tot la Alba-Iulia în 1699, bucoavnă ce constitue primul abecedar românesc tipărit în Transilvania.

Odată cu perfectarea Unirii, tipăriturile româneşti dela « Bălgrad » sau Alba-Iulia încetează. După « Pâinea pruncilor » din 1702, nu mai apare aci nimic până în 1747, August 27, când se tipăreşte, sub formă de foaie volantă, o dispoziţie financiară a împărătesei Maria Tereza. O întrerupere deci de 45 de ani. In acest răstimp, apar sporadic câteva cărţi româneşti în diferite centre ale Ardealului. Astfel, la Cluj, un *Catehism* în 1703, şi apoi o *Bucoavnă*, tocmai în 1744; la Sibiu, tot un *Catehism* în 1709 — mai apăruse acolo în 1696 un *Ceaslovăţ* şi, mai înainte, în 1684, un *Calendar*, poate în româneşte, din care însă nu cunoaştem niciun exemplar. Un *Calendar* se tipăreşte de asemenea la Braşov, la 20 Fevruarie 1733, « alcătuit de pe cel sârbesc ».

După ce sediul episcopiei unite se stabileşte la Blaj şi după ce se percep dările necesare funcţionării ei (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 387), se instalează aci o tipografie românească, primul meşter fiind « Dimitrie Pandovici tipograful ». In 1747 apare un *Triod* în româneşte; urmează o serie întreagă de texte şi lucrări de caracter bisericesc şi didactic în limba română şi latină; dintre acestea, trebuiesc relevate lucrările lui Samuil Clain şi în special *Biblia* lui (1795). Totdeodată, se imprimă şi ordonanţele oficiale împărăteşti, în limba română, mai târziu în română şi germană. In intervalul dintre 1747 şi 1818 au apărut la Blaj, în totul, 140 de publicaţiuni; faţă de cele 979 de tipărituri apărute în epoca fanariotă în tustrele ţările româneşti, ele reprezintă un coeficient de 14,30%.

In timp ce Uniţii aveau tipografia lor din Blaj, ortodocşii nu dispuneau încă de o imprimerie proprie în Ardeal. La mai bine de două decenii după ce împărăţia le recunoscuse, în sfârşit, şi lor un episcop propriu, abia în 1789, constatăm la Sibiu existenţa unui tipograf privilegiat, Petru Bart, care avea dreptul a tipări cărţile « neuniţilor ». El scosese în anul precedent, pe când nu obţinuse încă « privilegiul » dela Împăratul Iosif al II-lea, o *Bucoavnă* în româneşte şi nemţeşte; în 1789 tipăreşte un *Catehism*, tot în româneşte şi nemţeşte, iar în 1790 un « *Ceaslov* » în româneşte. In această din urmă lucrare, Bart, într'o înştiinţare, spune: « Pravoslavnice cetitoriu! Dă laudă lui Dumnezeu că prin mila prea înălţatului... nostru Impărat Iosif al doilea am dobândit atâta slobozenie, ca să pociu la legea grecească neunită de tot fealiul de cărţi a tipări... ». Lui Petru Bart i-a urmat, în conducerea tipografiei, fiul său Ioan; acesta scoate în 1802 un « *Calendar românesc vechiu* »; în 1805 aminteşte pe tatăl-său ca « răpăosat ».

Începând din 1805, există şi un al doilea centru tipografic pentru ortodocşi, — ce-i dreptul « neprivilegiat » — la *Braşov*; aci apar, în acest an, trei lucrări de caracter religios şi didactic, tustrele pe cheltuiala lui « Constantin Boghici »; în anul următor acest mecenat român, împreună cu fratele său Ioan, posedă o imprimerie proprie în Braşov; ei continuă a publica, pe banii lor, o serie de cărţi religioase, până în 1816.

În mod sporadic s'au făcut tipărituri româneşti şi la *Abrud* în Munţii Apuseni. In acest loc a apărut în 1778 un *Osmoglasnic*, prin îngrijirea lui Eustatie Popovici, iar în 1818 o plachetă în versuri, de 10 pagini, cu litere latine şi ortografie ungurească, având titlul: « Vérsu Kotranczi, în sztihuri álketuit, de Petru Furdui dela Abrudfalva, lá ánnul 1818, 18 zilé December ». Furdui era Moţ iar Cotroanţa, « o vână bogată de aur, descoperită la Roşia, lângă Abrud ».

În Muntenia, după Brâncoveanu, nu mai poate fi vorba de o eclipsă a tiparului, cum se întâmplă în Ardeal, în aceeaşi vreme. Cărţi se imprimă continuu; singura întrerupere mai însemnată este aceea din Bucureşti, în anii 1810—1816, determinată de războiul ruso-turc şi de urmările lui; dar şi în acest interval apar cărţi la Râmnicul Vâlcei. În capitală, tipografia a funcţionat mai tot timpul la Mitropolie. În 1741, cea de a doua ediţie a « *Invăţăturei*

bisericești » de Anthim Ivireanul se tipărește însă « în tipografiea școalei Văcăreștilor »; aceasta era instalată, așa cum aflăm dintr'o notă a *Liturghiei* apărute în 1742, « în mănăstirea Sf. Sava din București », deci în fața Universității, unde e statuia lui Mihai Viteazul. Pe de altă parte, « *Cazaniile* » lui Ilie Miniat se tipăresc, în 1742, « în tipografia cea noao a sfintei Mitropolii ». De unde pare a rezulta că a fost o întrerupere în activitatea tiparniței dela Mitropolie, întrerupere în timpul căreia a funcționat însă o tipografie instalată la sf. Sava. În 1767 se înființează în București, cu banii voevodului Alexandru Scarlat Ghica, o tipografie specială, grecească, « a neamului ortodox al Romeilor » așa cum citim pe coperta lucrării 'Ορθόδοξος 'Ομολογία (Mărturisirea ortodoxă) tipărită în acest an. Instalația fusese adusă « din părțile frâncești » (din Europa) « cu multă muncă și mari cheltuieli » de către « învățatul Ioan Gheorghe Constantin », « în dorul de a se tipări felurite cărți, pentru îndestularea ortodocșilor creștini ». E prima tipografie specială, greacă, din Muntenia. O a doua — între timp se pare că precedenta se desființase sau se stricase, poate în timpul recentului războiu ruso-turc — se constată în 1783, tot în București. La 1 Martie, în acest an, apare în capitală un « *Abecedar mare* », în grecește, despre care citim că a fost tipărit « în tipografia nouă » de către Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina. O notiță, imprimată pe verso titlului, ne dă mai multe detalii: « S'a înființat această tipografie a neamului pravoslavnic al Grecilor, sub strălucita ocrotire și apărare domnească a prea înaltului și piosului nostru Domn » (Nicolae Caragea!), cu ajutorul și îngrijirea prea sfințitului al Ungrovlahiei, ca să se tipărească slobod orice carte folositoare celor învățați, școalelor și bisericilor ortodoxe ale neamului nostru ». Dar peste șase ani, în Februarie 1789, apare în grecește, în București, lucrarea vel căminarului Manolachi Persiano, *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni*, tipărită « în tipografia înființată de curând cu sprijin domnesc, dela Izvorul Tămăduirii dela Cișmea, în București, de către Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina. » Tipografii find aceeași iar intervalul de timp prea scurt pentru ca să admitem crearea unei tipografii grecești, credem că tipografia « înființată de curând, cu sprijin domnesc » pe lângă ctitoria lui Mavrogheni (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 298), nu e decât vechea tipografie, de sub Nicolae Caragea, reorganizată

şi mutată în alt loc. În sfârşit o nouă tipografie grecească — a patra în ordine cronologică, socotind pe cele din 1783 şi 1789 ca două distincte — se constată în Bucureşti în 1820. În acest an apar în capitală mai multe cărţi greceşti — între altele două volume de tragedii — purtând pe copertă indicaţia: « *In tipografia de curând întemeiată în Bucureşti* ». În acelaş timp, exista « o tipografie românească, înfiinţată şi ea recent şi având drept « efori » sau conducători pe « Constantin Caracaş, doftorul politiei — adică al oraşului — Răducanul Clinceanul, biv vel stolnic » şi « Dimitrache Topliceanul, biv vel sluger ». În această tipografie s'au tipărit, pe lângă texte religioase, şi cartea lui Paris Momuleanu, « *Rost de poezii adecă stihuri* » în 1820.

Dintre celelalte tipografii muntene de pe vremea lui Brâncoveanu, tipografia episcopală din Râmnicul Vâlcei a avut o activitate aproape continuă; sunt de semnalat numai două întreruperi între 1718—1723 şi între 1794—1805; în anul următor 1806 apare la Râmnic un *Chiriacodromion* în limba bulgară, prima tipăritură a vecinilor noştri de peste Dunăre. Instalaţia tipografică a fost reînoită de episcopul Filaret, în ultima parte a anului 1782 (după 14/24 Aprilie, anul începând dela 1 Septemvrie!) sau în prima parte a anului următor, deoarece lucrarea « *Sinopsis* » apărută în 1783, poartă în titlu indicaţia: « *în tipografia cea noao ce* s'au făcut cu cheltuiala prea sfinţiii sale ».

Tipografia din Buzău prezintă mari întreruperi: după 1704, când apare un *Apostol* în slavoneşte, mai întâlnim tipărituri aci tocmai în 1743—1747, apoi în 1762—1768, în sfârşit în 1816. Intervalul de timp în care *nu* s'a imprimat e mult mai mare decât acela în care s'a imprimat, invers de cum s'a întâmplat la Râmnic.

In Târgovişte, după Brâncoveanu, se lucrează o singură tipăritură, în 1725: *Taina sfântului Botez*, în româneşte; nu ni s'au păstrat exemplare însă. Încolo, nimic până în 1821 când se imprimă aci o proclamaţie a lui Ipsilanti.

In 1766 apare un *Antologhion* « în sfânta Mitropolie în Bucureşti »; unele exemplare poartă însă menţiunea: « *în sfânta mănăstire Căldăroşani* »; se pare că e vorba numai de o ediţie de titlu, pentru cinstirea mănăstirii respective; că ar fi existat o tipografie la Căldăruşani — nu se mai cunoaşte nici o altă tipăritură cu asemenea indicaţie — pare puţin probabil, deşi nu cu

desăvârşire exclus (cf. cazul mănăstirilor Dealul, Govora, Snagov, Neamţul!).

Nu pare probabilă nici existenţa unei tipografii la Brăila, întemeiată pe simplul fapt că « *Ponturile Păcii* », tipărite în urma tratatului dela Kiuciuk Kainargi, poartă, după iscălitura generalului Rumianţov, indicaţia, în limba rusă: « Iulie, 28 zile, anul 1784, *Brăila* ». « Ponturile » au fost tipărite, după toate probabilităţile, în Bucureşti, la Mitropolie; menţiunea « Brăila » s'ar referi la locul unde a fost redactat manuscrisul respectiv, iar nu la acela al tipăriturii.

In legătură cu desvoltarea tiparului muntean în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea trebuie menţionată şi *introducerea formală a cenzurii*, prin pitacul din 29 Februarie 1784 al lui Mihai Sutzu. Şi dacă mai înainte cărţile se tipăriseră cu « blagosslovenia » — am zice azi autorizaţia — înalţilor ierarhi, de data aceasta se cere însă şi aprobarea expresă a Domnului. « Fiindcă se cuvine a şti Domnia mea — scrie Sutzu Mitropolitului — cele ce se dau în tipar la tipografia grecească sau românească, eată cu acest pitac dăm Prea Sfinţiei Tale în ştire, că de astăzi înainte, fără de a nu ne arăta P. S. Ta întâi cu anafora şi fără a nu se da întâi voia noastră, să nu cuteze tipografii nici vreun vivlion nici oarecare « altfel de scrisoare sau hârtie întâi veri cum a da în tipar... ».

In Moldova, tiparul, reintrodus în 1679, are câteva întreruperi mai însemnate, până în a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741—1743). Astfel, *nu* găsim tipărituri în anii 1687—1693, 1699—1713, 1716—1725. Odată cu suirea pe tron pentru a doua oară a lui Mavrocordat, situaţia se îmbunătăţeşte. Domnul, constatând că nu erau îndeajuns cărţi de slujbă bisericească în româneşte, aduse mai întâi un stok din Muntenia, apoi dădu poruncă să se înfiinţeze tipografii nouă la episcopii. Porunca se îndeplini în ce priveşte episcopia de Rădăuţi: în 1744, apărea aci un *Catavasier*; în titlu se specifică: « *în tipografia cea noao* a sfintei Episcopii Rădăuţului ». Iar în titlul *Ceaslovului* apărut la 21 Septemvrie 1745, se spune că a fost tipărit « cu osârdie răposatului kyr Varlaam, episcop Rădăuţului *întru a sa din nou făcută tipografie* din Rădăuţi ». O notiţă finală a acestui Ceaslov ne dă şi numele celui care a instalat teascurile: « fiind meşter

mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou Grigore Stan Braşoveanul ».

Tipografia dela Mitropolia din Iaşi a fost reînoită în două rânduri: odată, în anii 1754—1755, a doua oară în 1793. Cu privire la prima înnoire, aflăm unele date în titlul *Antologhion*-ului apărut la Iaşi în 1755, în care se spune: « Cu blagoslovenia şi toată cheltuiala prea sfinţitului... kyr Iacov, întru a sa de nou tipografie, în sfânta Mitropolie »,... tipografi fiind « Grigorie i Sandul ». Iacov însuşi, în prefaţa acestei tipărituri, afirmă: « nebăgând samă de multa cheltuială, am făcut a noastră tipografie... ». Tipar existase în Iaşi şi în anii precedenţi: era tipografia lui « Duca Sotiriovici dela Thassos, tipograful » în care se publică *Ceaslovul* din 1750, *Adunarea de rugăciuni* şi *Adunarea celor 7 taine* din 1751 precum şi *Târnosania* din 1752. In 1753 apăruse un *Penticostar* iar în 1754 un *Molitvenic*, ambele tipărite de « cucernicul între diaconi Ioan Simeonovici, tipograf ardelean ». E probabil deci ca Iacov să fi cumpărat instalaţia lui Sotiriovici şi să o fi încorporat celei dela Mitropolie, înnoind-o pe aceasta din urmă.

Despre a doua înnoire, din 1793, ne informează hrisovul pentru ţigani, al lui Mihai Sutzu, apărut în acest an. In titlul hrisovului citim: « Cu blagoslovenia preaosfinţitului mitropolit... Iacov, (altul evident decât cel din 1755 !) *întru a preaosfinţiei sale tipografie cea din nou făcută în Iaşi*. 1793, Martie 25. Tipăritu-s'a de popa Mihalache şi de Gherasim, tipografi ». Şi în lucrările tipărite în 1794, tipografia e arătată tot ca « din nou făcută ». Astfel în *Psaltirea* din acest an, în care citim într'o notiţă finală: « fiind şi tipografia acum din nou făcută şi unii lucrători de abiia s'au deprins la acest lucru, nu să poate să fim scăpat fără greşală ».

Nu suntem siguri dacă a existat o tipografie în *Suceava* în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Un cleric rus menţionează, ce-i dreptul, un « *Octoih* » şi un « *Minologhion* » care s'ar fi tipărit aci, în 1726. Cum însă nu mai avem alte informaţii asupra unei atari tipografii, n'ar fi exclus să ne aflăm în faţa unei ediţii de titlu numai a Octoihului apărut la Iaşi în acelaş an (cf. mai sus, p. 907) un caz similar la m-rea Căldăruşani).

Spre sfârşitul epocei fanariote se mai întemeiază tipografii şi în alte centre ale Moldovei. Astfel la *mănăstirea Neamţu* unde

apare în 1807 o *Psaltire*. Un alt text religios, *Vieţile sfinţilor din luna Septemvrie*, deşi poartă în titlu indicaţia « în sfânta mănăstire Neamţul întru însăşi a sa tipografie » pare a fi fost tipărit totuşi, aşa cum rezultă din prefaţa scrisă de mitropolitul Veniamin, în Iaşi. In 1808, apare « în sfânta mănăstire Neamţul » o « *Rânduială cum să cuvine a cânta cei doisprezece psalmi* ». De aci înainte tipăriturile — toate numai în româneşte — se succed fără întrerupere până la finele epocei fanariote, cu excepţia anului 1820 când nu iese de sub teascurile sfântului lăcaş nici o carte.

Tot în 1807 apare primul text românesc la *Cernăuţi*, « la Peter Ekhard privileghiet tipograf a Bucovinii »; e vorba de o « Carte de pravilă ce cuprinde legile asupra faptelor răle şi a călcărilor grele de poliţie »; deci un text oficial austriac. Peste câţiva ani, în 1815, funcţiona o tipografie românească şi în *Chişinău*; ea se înfiinţase cu voia şi cu sprijinul autorităţii ruseşti. In prefaţa « Liturghiei » apărută în 1815, Gavril, mitropolitul Chişinăului şi Hotinului, spune:... « înştiinţându-ne că bisericile într'această oblastie, într'altele, sânt lipsite şi de cărţile trebuincioase, ne-am silit a aşăza tipografie în Mitropolia Eparhiei noastre ce este în Chişinău ». In acelaş an, apărea, în ruseşte şi româneşte, şi o « Bucoavnă adică începătoare învăţătură pentru cei ce voesc a învăţa moldoveneşte »; în titlu se spune că « s'au tipărit în exarhiceasca tipografie din Basarabiea ». De aci înainte apar cărţi regulat în Chişinău, majoritatea lor fiind texte biericeşti în româneşte.

In afară de imprimeria dela Mitropolia din Iaşi, a mai existat în Moldova, în anumite epoci, şi câte o *tipografie specială, greacă*. Prima de acest fel se constată, după cum am arătat, în 1680. Cea de a doua se înfiinţează după mai bine de un secol. In titlul lucrării « Cuvânt contra nicotinii », de Nicolae Mavrocordat, apărută la Iaşi în 1786, citim că ea a fost tipărită « *în tipografia întemeiată de preotul chir Mihail Ro (sic!) şi chir Gheorghe Hagi-Dimu din Trikka.* 1786, August 25 ». In cursul celor două războaie dintre Ruşi şi Turci care au urmat, se vede că tipografia greacă nu s'a putut păstra, deoarece îndată după pacea dela Bucureşti, în 1813, constatăm una nouă. La finele cărţii bisericeşti « Sinopsă mare a slujbei de noapte şi de zi »... se dă o listă de « Contribuitorii iubitori de carte, de neam şi de bine ai tipo-

grafiei greceşti *înfiinţate de curând în Iaşi* ». E menţionat de asemenea, cu toată cinstea, prea strălucitul Prinţ, Domnul Scarlat Ghica, *efor al acestei tipografii greceşti*; nu lipseşte o invitaţie către viitorii subscriitori de cărţi, datată 1814, Aprilie 3, şi iscălită: « Manuil Vernardos Cretanul, membru activ şi *epitrop al acestei tipografii* ». De sub teascurile imprimeriei greceşti ies o serie de lucrări, în răstimpul 1814 — 1820; pentru *Tablele pedagocice* apărute în acest din urmă an, aflăm detaliul interesant că literele au fost aduse dela Paris la Iaşi de Aga N. Rosetti-Rosnovanu ».

In totul, au existat, în Principate, în intervalul cercetat şi după cunoştinţele noastre de astăzi, nu mai puţin de *şapte tipografii greceşti*; acest fapt e încă o dovadă de însemnătatea pe care am avut-o pentru orientul creştin în genere şi pentru cultura greacă în special.

Se pare că ar fi existat în Moldova chiar şi o *tipografie cu litere armeneşti*; doi erudiţi armeni citează o Evanghelie armenească tipărită la Suceava în 1649, în « tipografia mitropolitană » de acolo. Academia Română nu posedă nici un exemplar din această carte; nici nu s'a găsit vreunul până acum în cuprinsul ţării. Nu ar fi de mirare însă ca sub Vasile Lupu, protectorul întregei creştinătăţi din răsărit, să se fi tipărit o asemenea evanghelie armeană în Moldova, aşa cum mai târziu, în 1746, se vor tipări texte arabe şi cum, în Ţara Românească, sub Brâncoveanu şi Alexandru Scarlat Ghica, vor apărea texte turceşti (1701, 1768) şi arabe (1701, 1702).

Dar în afară de tiparul înfiinţat în cuprinsul statelor româneşti, sau al pământului românesc, trebuie luat în considerare şi acela folosit de stăpânirile străine în afara hotarelor acestui pământ. E vorba de tiparul din împărăţia austriacă, rusă şi turcă.

In împărăţia austriacă — aceasta cuprindea şi întreg teritoriul ungar — s'au tipărit cărţi româneşti la *Sâmbăta Mare* sau *Tirnavia*, la *Kolocsa*, la *Viena*, la *Buda*, la *Pesta* şi la *Lemberg* sau *Liov*. La Sâmbăta Mare era o tipografie « academicească » adică a Academiei locale: aci se imprimă în 1696 şi în 1726 câte un *Catechism* catolic, ultimul fiind o traducere în româneşte a catechismului rus scris « în folosul neamului rusesc den Ţara Ungurească » adică a Rutenilor uniţi. La Kolocsa a apărut o sin-

gură carte, o *Evanghelie* românească în 1769. La Viena, au apărut la început, în limba noastră, numai decrete imperiale: e vorba de decretul de toleranță religioasă din 12 Dechemvrie 1701, tipărit cu litere latine și ortografie maghiară, și de decretul din 12 Noemvrie 1766 pentru organizarea regimentelor grănicerești române. Apoi încep să apară și manuale didactice cum e «*Bucvarul*» sau «Înceapere de învățătură» (Abecedarul!) din 27 August 1771 și *Aritmetica* din 1777, în românește și nemțește. Pe lângă acestea, se tipăresc și cărți bisericești; cităm astfel cartea lui Mihai Roșu, «*Invățături creștinești foarte cu folos*» tradusă din grecește și apărută în 1775, «cu toată osârdia și cheltuiala sfinții sale părintelui Constantin Șuboniu», parohul neunit al Timișoarei; cităm de asemenea «*Cartea de rogacioni*» a lui Samuil Clain, apărută în 1779 cu caractere latine. Importanța tipografiei din Viena pentru cultura românească stă însă mai ales în faptul că aci au apărut trei lucrări de seamă: «*Elementa linguae dacoromane sive valachicae*», celebra operă a lui Samuil Clain și Gheorghe Șincai, în 1780; apoi a doua ediție a *Gramaticei* românești a lui Ianache Văcărescu, în 1787; în sfârșit *Noua pedagogie* a lui Constantin Ucuta, în aromânește, în 1797. După ce se înființează tipografia din Sibiu (vezi mai sus, p. 905), numărul lucrărilor românești din Viena scade considerabil; apar în schimb lucrări în grecește, dintre care cele care ne interesează în deosebi sunt «*Istoria Țării Românești*» a lui Mihai Cantacuzino, editată de frații Tunusli (1806), și «*Istoria vechii Dacii*», în trei volume, de Dionisie Fotino (1818—1819).

Tipografia Academiei din Tirnavia sau Sâmbăta Mare, mutată din acest oraș la Buda, în capitală, capătă, la 5 Nov. 1779, privilegiul de a tipări cărțile școlare din regatul Ungariei. In consecință apar aci o serie de cărți didactice — laice și bisericești — în românește; începutul îl fac, în 1780, cele două *Catechisme* destinate Uniților: unul mai desvoltat: «*Katekizmul csel mare*» — altul mai rezumat, tipărite ambele cu litere latine și ortografie maghiară. In această tipografie din Buda a funcționat în calitate de revizor al cărților românești, începând din toamna anului 1804, Samuil Clain; lui i-a urmat, în acelaș post, la 2 Septemvrie 1808, Petru Maior. Mai toată opera acestuia din urmă a apărut în tipografia din Buda; aci s'a tipărit «*Istoria pentru începutul*

Românilor în Dachia» şi «*Istoria besearicii Românilor*»; tot aci se tipăreşte «*Loghica*» lui Samuil Clain, tradusă după Baumaister, şi începutul operei sale: «*Istoria, lucrurile şi întâmplările Românilor*»; în întregime, această din urmă lucrare, rămasă inedită până azi, va fi publicată de către Institutul de Istorie Naţională din Bucureşti. La Buda au apărut şi o serie de alte lucrări, ca *Retorica* lui Ioan Molnar (1798), *Observaţiile de limba românească* ale lui Paul Iorgovici (1799), a doua ediţie din *Elementa lingua daco-romanae* (1805), «*Măestria ghiovăsirii* (*scrierii!*) *româneşti cu litere latine*» a aromânului Gh. Roja şi lucrările didactice ale lui Grigore Obradovici.

In tipografia de peste fluviu, din Pesta, se tipăreşte puţin: în 1812, două polemici ale tânărului Român, Toma Costin, una în latineşte, alta în ungureşte, iar peste trei ani, în 1815, o replică, tot în latineşte, a lui Petru Maior, dată unui recensent din Viena: e tot ce am găsit.

De mică însemnătate sunt şi publicaţiile care apar în Lemberg, prima fiind o traducere «din limba şvezească (suedeză!) în nemţească şi moldovenească» a metodelor noi descoperite de Nils Nyström «păntru stingerea focului» (1794).

In ce priveşte tiparul românesc din împărăţia rusească, el se împarte în două categorii: mai întâi o serie de cărţi apărute în stânga Nistrului, la Dubăsari şi la Movilău, apoi o altă serie, apărute la Sanct-Petersburg (azi Leningrad!).

Prima serie se datoreşte protoiereului Mihail Strilbiţki, o interesantă personalitate culturală care a desfăşurat o activitate de aproape o jumătate de veac — între 1756 şi c. 1805 în slujba tiparului moldovenesc. Gravor, tipograf, traducător, autor şi administrator bisericesc — a fost exarh al Mitropoliei din Iaşi — el poartă în timpul războiului ruso-turc din 1787—1792 şi după aceea, titlul pompos dar neadevărat, de «protopopul Moldaviei, Munteniei şi Basarabiei»; el poseda în 1789 la Iaşi o tipografie proprie. Ultima carte pe care o scoate în capitala Moldovei poartă data 1792, Aprilie 2; după aceea îşi mută instalaţia tipografică la Dubăsari, un târg pe malul stâng al Nistrului; se ştie că prin tratatul din Iaşi (9 Ianuarie 1792), întreg teritoriul dintre Bug şi Nistru intrase sub stăpânirea rusească. Pentru Moldovenii din noua achiziţie a Ţarului, dar şi pentru cei din dreapta Nistrului,

Strilbițki care-și zice, de data aceasta, mai modest, numai « protoierei al Basarabiei », tipărește în Dubăsari, la 28 Noemvrie 1792, un « *Bucvar sau începere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești* »; e o reeditare cu mici modificări, a Bucoavnei apărute la Iași în 1755. Urmează, în 1794, un *Bucvar slavonesc* (букварь славенскии); tot în acelaș an, la 6 Iulie, în românește, un « *Ceaslov mare cu multe orândueli ale bisericii* ». Apoi, tipografia se mută în târgul Movilăului, mai spre miazănoapte, tot pe malul stâng al Nistrului. Aci apare în 1796, la 15 Ianuarie, « *Istoriea a Alexandrului celui mare din Makedoniea* » iar la 28 Iunie o *Psaltire*, ambele în românește. In sfârșit, în 1800, tot la Movilău iese de sub teascuri, un « Bucvar sau începere de învățătură »... aidoma celui din Dubăsari.

La Petersburg s'au tipărit în românește, pe lângă ucazuri imperiale, și texte bisericești. Astfel în 1817 apare, în tipografia sfântului Sinod, *Noul Testament* iar în 1819 o *Biblie* masivă, având 1552 de pagini în 8°. In prefață se spune că acea tipăritură s'a făcut după cea apărută « în Transilvanie »; bănuesc că e vorba de Biblia editată de Samuil Clain la Blaj în 1795 (1240 p. + 10 foi, in folio). Ca un extras separat și cu o foaie de titlu nouă, apare în acelaș an, 1819, *Noul Testament*; apoi tipăriturile bisericești încetează la Petersburg, probabil fiindcă ele se fac mai ușor acum la Chișinău, în tipografia înființată pe lângă mitropolie, în 1815.

In Imperiul turcesc singura tipografie care ne interesează este aceea din Moscopole, marele centru aromânesc. Prima carte tipărită aci poartă data 1731; altele ies de sub teascuri în 1736, 1742, 1744. In 1746, Constantin Ieromonahul tipărește « spre folosul creștinilor de rând și al negustorilor ce se găsesc în Ungaria » — e vorba, în primul rând, de negustorii aromâni, răspândiți în orașele din câmpia panonică și din Transilvania — o « *Culegere mică drept credincioasă* », cu întrebări și răspunsuri privind credința creștină ortodoxă. Mai târziu, în 1760, apare o « *Introducere în gramatica limbei grecești* », a lui Teodor Cavallioti, rectorul Academiei locale. Toate cărțile apărute la Moscopole — tipografia purtând numele Sf. Naum, se afla în locul numit Livaniscul Diavolei (Λιβανίσκῳ Διαβόλεως) — sunt însă *în limba greacă*, limba literară a vremii și a locului, iar nu în aromână. Au apărut

şi lucrări cu texte aromâneşti, dar nu la Moscopole, ci la Veneţia: *Protopeiria* sau dicţionarul greco-aromâno-albanez al lui Daniil din Moscopole (1794) şi la Viena: *Noua Pedagogie* a lui Constantin Ucuta (1797) şi *Gramatica limbei aromâne*, a lui Mihail Boiagi, având o serie de fabule şi dialoguri în această limbă.

Şcoala. Dacă în unele domenii cum e, de pildă, domeniul militar, veacurile XVII şi XVIII înseamnă un *regres*, în domeniul învăţământului se constată, dimpotrivă, un *progres* hotărît. Numărul şcolilor şi calitatea lor sporeşte; se institue un învăţământ superior regulat; se publică manuale şcolare şi se întemeiază biblioteci; din ce în ce mai mulţi elevi urmează cursurile; nivelul general creşte. E adevărat, progresul nu e continuu şi uniform în tustrele ţările româneşti; sunt şi perioade de stagnare, chiar de discontinuitate; în general însă, curba evoluţiei rămâne ascendentă.

In primele decenii ale veacului al XVII-lea, până la domniile lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, nu constatăm şcoli mai înalte în Muntenia şi Moldova; continuă însă să funcţioneze *şcolile de slovenie* — şcoli elementare — din unele mănăstiri şi biserici. Aci se pregătesc viitorii clerici; aci deprind scrisul şi cititul unii fii de boierinaşi şi de târgoveţi, boierii cei mari având, pentru odraslele lor, dascăli particulari. Ştiri documentare asupra acestor şcoli de slovenie sunt puţine; aflăm astfel, dintr'un act datat 1643 că un dascăl Pahomie a învăţat carte la mănăstirea *Menedicul* din judeţul Buzău. Cu atât mai mult vor fi fost asemenea şcoli la mănăstirile cele mari ale ţării. Un alt act — cu mult posterior, ce e dreptul (20 Aprilie 1743), dar confirmat de o tradiţie locală — aminteşte de asemenea de o şcoală în satul *Rădăşeni*, ţinutul Suceava, la care a învăţat voievodul Ştefan Tomşa (1611—1615 şi 1621—1623) pe când «era copil mic şi sărac», aşadar pe la sfârşitul veacului al XVI-lea.

Deosebit de importantă pentru desvoltarea şcoalei româneşti este domnia lui Vasile Lupu. Acest voievod, iubitor de cultură, întemeiază, pe lângă ctitoria sa dela Trei Ierarhi, sfinţită la 6 Mai 1639, nu numai o tipografie — prima tipografie moldovenească — dar şi o şcoală superioară. Pentru ambele recurge la mitropolitul Kievului, Petru Movilă, rugându-l să-i trimită tot materialul tipografic cât şi profesorii necesari; o scrisoare a acestuia din

urmă, datată 7 Aprilie 1640, către ţarul Moscovei, ne dă ştirea că dorinţele lui Vasile Lupu fuseseră împlinite. La 15 Aprilie 1641, voievodul cumpără, cu 200 de taleri şi localul necesar şcolii: o casă de piatră, pe « uliţa ciobotărească », lângă heleşteul pe care îl forma atunci Bahluiul. Pentru susţinerea şcolii — deci şi pentru plata dascălilor — îi dă trei moşii: Răchitenii, Tomşenii şi Iuganii, în ţinutul Romanului; îi dă, de asemenea, venitul « feredeului » sau băii publice pe care o construeşte ceva mai târziu alături. Director al şcolii era învăţatul ucrainian *Sofronie Pociaţchi:* trimis de Petru Movilă, el fusese mai înainte rector al colegiului din Chiev şi avea legături cu Teofil Koridaleu, reorganizatorul Academiei greceşti din Constantinopol. Un alt profesor al şcolii lui Vasile Lupu a fost *Ignaţiu Ievlevici*, tot ucrainian; se pare că a ţinut cursuri prin 1644—1645. Organizarea şcolii imita pe aceea a colegiului din Chiev; lecţiile se făceau în greceşte, în slavoneşte şi, la început, şi în latineşte. Se preda: teologia, retorica, dialectica, gramatica, aritmetica, geometria, astronomia şi muzica. Elevii dispuneau şi de o bibliotecă: e amintit un manuscris de retorică din 1664 pe care au învăţat fiii lui Miron Costin.

In afară de această şcoală superioară a lui Vasile Lupu, mai existau în Iaşi, pe vremea lui, o serie de alte şcoli: era şcoala Iezuiţilor, în care se învăţa greceşte, latineşte şi româneşte; domnul le acordă în 1647 în oraş un teren întins şi bine aşezat, pentru a-şi construi un nou local. Erau, apoi, şcolile elementare, de slovenie, pe la biserici şi mănăstiri. Misionarul catolic Bandini dă pentru toate şcolile din Iaşi cifra de *douăzeci*, adăogând însă că totalul elevilor abia atinge *două sute* (« vix ducenti »).

Emulaţia ce există între Moldova şi Muntenia, sub Matei Basarab şi Vasile Lupu, în diferitele domenii culturale nu se constată şi în acela al învăţământului. Bătrânul domn de ţară nu întemeiază şi el o şcoală superioară, în genul celei din Iaşi. Boierii, cari vor să-şi instruească bine copiii, au profesori particulari: e cazul cărturarului Udrişte Năsturel care aduce pentru fiul său Radu un dascăl dela Chiev.

In Transilvania a existat un învăţământ superior încă dela sfârşitul veacului al XVI-lea: e şcoala catolică din Cluj, — un fel de Universitate — întemeiată de Principele Ştefan Báthory la 12 Mai 1581. Ea durează până în 1605, când e închisă de Calvini,

In locul ei, principele Gabriel Bethlen înfiinţează, în 1622, la Alba Iulia, un « Colegiu academic », cuprinzând cursuri secundare (cinci clase!) şi cursuri superioare, de teologie şi filosofie. Corpul didactic era recrutat dintre personalităţile culturale de seamă ale Transilvaniei şi Ungariei — un J. Apácai Cseri, un E. Gelei Katona, un P. Kereszturi —; el cuprindea şi învăţaţi din afara hotarelor, de renume european ca filosofii I. Alstead şi I. Bisterfeld, poetul Martin Opitz — prietenul lui Grotius — şi teologul francez Isaac Basire. Acest colegiu academic, bine dotat de Bethlen, avea şi un număr de burse pentru tinerii săraci cari se distingeau la învăţătură.

Din cauza caracterului lor confesional, şcolile superioare din Ardeal n'au fost frecventate însă, decât în cazuri excepţionale, de către Români. Aceştia ţineau la vechea lor credinţă; iar cei cari trecuseră la catolicism sau calvinism, îşi pierdeau în scurtă vreme legăturile cu masa etnică, se desnaţionalizau, devenind Unguri. In 1657, principesa Suzana Lorántffy, soţia lui Gheorghe Rákoczy I, fiind îndemnată « şi de câţiva Români mai luminaţi », construeşte la Făgăraş o şcoală românească şi, alături, una ungurească. Dascălii celei dintâi trebuiau să înveţe pe copii nu numai scrisul şi cititul dar şi să cânte în româneşte, la biserică, Duminica şi sărbătorile, precum şi în diferite ocazii, « după obiceiul din Caransebeş şi Lugoj ». Aceste cântări erau de caracter calvin; şcoala urmărea deci să atragă pe tinerii elevi la calvinism.

Fără sprijinul oficialităţii, continuau, în acest timp, în Ardeal, modestele şcoli elementare, unde copiii învăţau « buchile » adică literele; ca şi dincoace de munţi, ele se aflau pe lângă biserici şi mănăstiri; una din cele mai vechi a fost la Biserica Sf. Neculai din Şcheii Braşovului; ea exista, după toate probabilităţile, cu mult înainte de 1600.

In a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ştirile privind şcoala românească se înmulţesc. Muntenia are şi ea acum o şcoală superioară: e « *Academia* » întemeiată la Bucureşti de Şerban Cantacuzino, în 1679, cu limba de predare *greaca veche* — limba ştiinţelor înalte în Orient — şi cu un corp profesoral bine plătit din vistieria ţării. Actul de întemeiere nu ni s'a păstrat; îl avem numai pe acela din 1 Septemvrie 1707 privind reorganizarea şi statutul instituţiei. Pe temeiul acestuia din urmă ştim că erau

trei dascăli, şi că se preda filosofia adică logica, psihologia şi metafizica, apoi teologia, gramatica, ortografia, retorica, ştiinţele fizico-matematice, istoria cu lecţiuni din Xenofon, Plutarh şi Tucidide, şi limbile greacă şi latină. Elevii erau interni; o informaţie din vremea lui Brâncoveanu ne arată că numărul lor atingea o sută cincizeci, uneori trecând chiar de două sute. Cursurile aveau loc numai cinci zile pe săptămână, Joia şi Duminica fiind pentru «vacanţa şi odihna învăţăceilor». Sediul «Academiei» se afla la *mănăstirea Sf. Sava*, în faţa Universităţii de azi, unde e statuia lui Mihai Viteazul; aci Brâncoveanu ridică un nou local, încăpător. Cunoaştem şi numele primului director, *Sevastos Kymenites*, unul din învăţaţii cei mai de seamă ai Grecilor (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 179—183).

Inainte de înfiinţarea şcolii celei mari din Bucureşti, se întemeiază în 1669—1670, tot cu sprijinul domniei dar după ce un boier, *Radu Năsturel*, fiul lui Udrişte, luase iniţiativa şi procurase localul, o «casă de învăţătură adecă şcoală», la Câmpulungul Muşcelului; pentru întreţinere, i se dau venituri dela Rucăr şi Dragoslavele; privegherea este încredinţată mitropolitului ţării, Teodosie.

Sub Şerban Cantacuzino (1678—1688) se pare că s'a dat o nouă organizare şi şcolii domneşti de «slovenie» dela Sf. Gheorghe Vechiu din Bucureşti, şcoală care exista încă din veacul al XVI-lea. Aci se pregăteau viitorii diaci sau logofeţi domneşti, învăţând limba slavă bisericească — limba documentelor noastre interne atâta timp; tot aci deprind acum, printr'un al doilea dascăl, scrisul şi cititul în româneşte — cu litera chirilică, bine înţeles — o samă dintre feciorii de negustori. In 1741, salariul celor doi dascăli era de câte 10 lei pe lună.

Din această şcoală domnească dela Sf. Gheorghe au ieşit toţi traducătorii actelor noastre slave din veacul al XVIII-lea, un Lupu dascălul «scolaşul», un Stanciul ierei, un popa Florea, autorul, se pare, al «Cronologiei Tabelare», etc.

Sub Brâncoveanu se întemeiază, între 1703 şi 1707, *şcoala dela Colţea*, pe lângă mănăstirea cu acelaşi nume. Este opera spătarului Mihai Cantacuzino, om umblat şi cult, cu râvnă pentru geografie şi arhitectură. El asigură şcolii veniturile necesare unei funcţionări continui; face şi locuinţă pentru dascăli; de ase-

menea paraclis deosebit « pentru şcolari ». Un document din 17 Aprilie 1708, dat de Mihai Racoviţă, domnul Moldovei, vorbeşte de această nouă creaţie culturală « unde cei ce poftescu a nu-şi pierde în zadar vreamea tinereţelor » pot « în dar vistierul învăţăturii să câştige ». Iar « gramata » patriarhului Samuil al Alexandriei, din 15 Iunie 1715 ne arată că şcoala avea doi dascăli « unu pentru ştiinţi şi altu pentru învăţăturile începătoare »; avea de asemenea o secţie pentru « învăţătura cântării » adică muzica bisericească.

Aşadar, spre sfârşitul domniei lui Brâncoveanu, Bucureştii dispuneau de două şcoli oficiale — Academia dela Sf. Sava şi Şcoala de slovenie dela Sf. Gheorghe — apoi de Şcoala dela Colţea — fundaţie particulară — şi de o serie de şcoli mărunte, pe la biserici şi mănăstiri, unde dascălii se înţelegeau direct, în ce priveşte plata, cu părinţii copiilor ce veneau să înveţe.

In restul Munteniei, în afară de şcoala dela Câmpulung unde în 1689 găsim ca dascăli pe un Dumitru, apoi pe un Radu Lăngescu — mai erau de sigur, altele în diferite oraşe. Mai întâi în Craiova, reşedinţa banului, apoi în Râmnicul Vâlcii şi în Buzău, unde stăteau cei doi episcopi; este exclus ca primul dintre dregători ca şi cei doi înalţi ierarhi să nu-şi fi avut fiecare măcar câte o şcoală inferioară pentru nevoile centrului respectiv. Dar foarte probabil, a fost o asemenea şcoală dacă nu în fiecare din capitalele de judeţ măcar în unele din ele; oraşe ca Târgovişte în care Matei Basarab şi Brâncoveanu îşi petreceau o bună parte a anului, Piteştii, Focşanii nu se poate să nu fi avut « dascăli » pentru copiii târgoveţilor; când fac această afirmare mă întemeiez pe de o parte pe ştirile documentare contemporane privind unele din oraşele Moldovei, pe de altă parte, pe situaţia ce constat în ambele ţări numai după câteva decenii.

Intr'adevăr, în Moldova, găsim, în deosebi în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, şcoli şi dascăli în mai multe centre. Un « Vicol, dascal de Focşani » apare printre martorii unui act din 15 Mai 1634. Un « Simion Dascălul » — probabil unul şi acelaşi cu cronicarul — e amintit în două rânduri în anul 1676 iarăşi la Focşani. Tot acolo apare, la 15 Dechemvrie 1680, un « Toader dascal ». Era normal, de altfel, ca acest oraş de graniţă şi punct vamal însemnat, pe unde se făcea un trafic intens de călători şi

mărfuri, să-și fi avut școala lui. Același raționament se aplică și orașului geamăn, din față, Focșanii munteni, care a fost, în epoca fanariotă, și capitală a județului Râmnicul-Sărat.

O altă școală, catolică însă, jezuită, condusă de franciscanul Ressi, era la Galați, pe vremea lui Gheorghe Duca Vodă Tot catolice erau și școala-seminar din Cotnari, menționată prin 1665 și școala din Iași amintită mai înainte, condusă acum de jezuitul Francesco Rezi (1693); în aceasta din urmă au învățat mulți dintre feciorii de boieri și chiar unii feciori de domni ca Ioan, fiul lui Vasile Lupu.

In afară de școala catolică, Iașii aveau și ei, ca și Bucureștii, două școli oficiale, susținute de domnie: era, mai întâi, *Școala cea mare*, domnească, creația lui Vasile Lupu, unde însă acumâ, intocmai ca și la instituția corespunzătoare din capitala Munteniei, învățătura se făcea numai în limba greacă veche; la începutul veacului al XVIII-lea i se da titlul de «Academie domnească»; era apoi o școală de «slovenie» unde, la fel, se pregăteau diaci, cunoscători ai limbii slave, pentru cancelaria domnească, dar și, în secția românească, feciori de boernași și neguțători. Vor fi fost apoi, întocmai ca și pe vremea lui Vasile Lupu, o seamă de școli mărunte, pe la biserici și mănăstiri, unde se adunau copiii enoriașilor respectivi.

Școlile oficiale erau susținute prin diferite subvenții. Nu știu ce venit vor fi dat moșiile — dacă într'adevăr actul de donație e autentic — și «feredeul»; cert este că se adăogau și alte sume. Lămuriri, în privința aceasta, ne dă un interesant hrisov inedit, din 1706, Martie 1, dela Antioh Cantemir. Voievodul hotărăște, pe bază de înțelegere sau «ruptă», suma pe care au s'o plătească anual ca impozit *mănăstirile* din întreaga țară. Ea este de 1320 de ughi sau galbeni; din aceștia, 1200 vor merge la vistierie, iar 120 «*să aibă a merge la școală pe tot anul... pentru învățătura și folosul pământenilor țării Moldovei, a ficiori de boiari și mai vârtos și a celor săraci, cari ar vrea să meargă la învățătură*». Mai târziu, se va adăoga și o subvenție defalcată din impozitul preoților de mir; astfel, școlile vor ajunge să se întrețină dintr'o cotă parte a dărilor plătite de biserică și slujitorii ei.

In Transilvania, «Colegiul Academic» dela Alba-Iulia fiind ars de către Tătari, cu prilejul năvălirii din 1658, este strămutat

la Cluj; mai târziu, principele Mihai Apaffi îl transferă la Aiud unde a rămas, sub o formă redusă, până în zilele noastre.

Odată cu ocupația austriacă, catolicismul reia ofensiva, atât pe terenul bisericesc propriu zis — și consecința va fi « Unirea » cu Roma a unei părți a Românilor ardeleni — cât și pe cel cultural. In 1698 se deschide de către Jesuiți o Universitate catolică la Cluj; între studenți sunt și unii « Valahi » și ei se disting. Școli românești, în care copiii să învețe buchile vechi, chirilice, erau încă foarte puține; găsim una la *Stracăș*, în Bihor, pe la 1680; dascălul, Vasile Sturza, venise de peste hotare, din Moldova. Alte școli aflăm în Banat, la Lugoj și Caransebeș.

Bine înțeles, școala dela Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului mergea înainte; în a doua jumătate a veacului al XVII-lea găsim aci ca dascăl pe preotul Ioan Corbea, ai cărui copii sunt sortiți unor frumoase cariere: unul, David, ajunge dregător de încredere al lui Brâncoveanu, celălalt Teodor, trecând în Rusia, devine « logofăt » și cancelar al Țarului.

O mică minoritate dintre tinerii studioși ai veacului al XVII-lea au putut să-și desăvârșească învățătura în afara hotarelor. Câțiva dintre fiii de boieri moldoveni — un *Grigore Ureche*, un *Miron Costin*, un *Neculai Costin* — s'au dus la școlile din Polonia; alții — ca *Milescu* și *Dimitrie Cantemir* au studiat la Constantinopol. Dintre tinerii nobili munteni, amintim numele lui *Udriște Năsturel* care a fost la Chiev, al lui *Constantin Cantacuzino*, viitorul stolnic, care a învățat carte la Adrianopol, Constantinopol și Padova, și al fratelui său *Mihai*, viitorul spătar și întemeietor de instituții culturale și umanitare. *Răducanu*, fiul stolnicului, după o ședere de un an în Italia, în care timp ajunge să vorbească și să scrie « foarte bine » limba țării, pleacă, în 1700, la Paris. Tot în Italia « într'aceale părți ale Veneției », a fost, pe vremea lui Brâncoveanu, și fiul lui *Pascale vornicul de Târgoviște*, și poate și *Matei Crețulescu:* în orice caz, acesta din urmă, știutor al limbii italiene și latine și posesor al unei biblioteci (vezi și mai jos, p. 945) s'a dus, mai târziu, în misiune oficială, la Viena. In testamentul său, din Ianuarie 1719, el cere ca să i se trimită « copilașii » în străinătate « pentru carte », și mai ales pentru studiul limbilor: « letinească, italienească » și grecească. Brâncoveanu însuși trimite la învățătură în Italia ca bursieri pe *Gheorghe Hypomenas*

din Trapezunt, care va ajunge apoi director al « Academiei » din Bucureşti, pe *Anton Stratigos* şi pe *Paladie Damian.*

In veacul al XVIII-lea, paralel cu difuziunea cărţilor, învăţământul ia o mai mare desvoltare, atât extensiv cât şi intensiv. Şcolile superioare se reorganizează, se întemeiază şcoli elementare în toate capitalele de judeţ, în târguri mai mici şi chiar în unele sate. Cel mai mare progres, faţă de veacul anterior, se realizează în această privinţă *în Transilvania :* e, în primul rând, consecinţa « Unirii » cu Roma.

Un aspect care merită de asemenea să fie relevat în această vreme este importantul sprijin material pe care-l acordăm şcolilor din Orientul creştin; el se îmbină cu sprijinul acordat bisericilor aceluiaşi Orient.

In Moldova, în epoca fanariotă, cel dintâi voievod care dă atenţie învăţământului este chiar începătorul acestei epoci, Nicolae Mavrocordat. El hotărăşte să fie patru dascăli: unul de elină sau greacă veche, unul de greacă modernă, un al treilea de slavoneşte şi un al patrulea « ca să înveţe pe înţeles moldoveneşte ». Cursurile erau « fără de plată », salariile dascălilor şi întreţinerea şcolii fiind asigurată, aşa cum ne spune, fără alte precizări, cronica, prin « venituri domneşti ». Se vede că sub urmaşul lui Nicolae Mavrocordat, sub Mihai Racoviţă, şcoala a lâncezit, de vreme ce Grigore al II-lea Ghica (1726—1733) socoteşte că e nevoie să intervină. El se consultă cu savantul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Nottara, şi fixează, în Septemvrie 1728, printr'un hrisov al acestuia din urmă, noul regim.

Şcolile vor fi în număr de patru: una elinească şi alta grecească — acestea două corespundeau vechii « Academii » — apoi o a treia « slovenească » şi în sfârşit, una « românească ». Fiecare din ele are câte un dascăl; lefurile acestora de respectiv 200, 100, 80 şi 60 lei anual se vor plăti dintr'un fond de 600 lei constituit din contribuţiile înalţilor ierarhi, a boierilor şi a negustorilor. Din acest fond se va da şi o sută de lei anual pentru şcoalele dela Sf. Mormânt, iar restul pentru « chiverniseala copiilor străini şi săraci, pentru îmbrăcămintea şi hrana lor ». In ce priveşte programul, sunt prevăzute elemente de filosofie şi de teologie, gramatică şi caligrafie. Cursurile vor începe imediat, în ziua de 14 Septemvrie.

Constantin Mavrocordat, domnul reformator, care a făcut mari schimbări şi îmbunătăţiri în atâtea domenii, n'a trecut cu vederea nici şcolile. Neculce ne spune că în a doua sa domnie (1741—1743), el « întări » pe cele existente, unde se învăţa greceşte şi slavoneşte; întemeie apoi altele noi, « latineşti şi arăpeşti ». Ceea ce înseamnă, credem noi, că a adăogat cursuri de limbă latină, limbă turcă şi scriere arabă — necesare diacilor cancelariei domneşti — dând astfel o nouă strălucire « Academiei domneşti » din Iaşi. Neculce adaogă: « şi au dat ştire tutulor mazililor în toată ţeara, ca să-şi aducă copiii la învăţătură la şcoală, ca să înveţe orice limbă ce i-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învăţaţi şi în pământul nostru al Moldovei, precum sunt şi prin alte ţări şi părţi de loc... ».

Reîntorcându-se în scaun, pentru a treia oară, Grigore al II-lea Ghica se interesează iarăşi de învăţământ. Prin hrisovul din 25 Dechemvrie 1747, după ce arată mai întâi însemnătatea şcoalelor care sunt « ca o fântână din care se adapă obştescul norod cu îndestularea învăţăturei şi a înţelepciunei » şi după ce face istoricul reformei din prima sa domnie, fixează noile lefuri, sporite, ale celor 4 dascăli. Apoi, fapt important, hotărăşte ca la cele « trei Episcopii ale ţării — Roman, Rădăuţi şi Huşi — să se aşeze « *trei şcoale sloveneşti şi româneşti* », Episcopii având grijă « *a găsi dascăli învăţaţi la slovenie... şi la românie, din cei ieşiţi din şcoalele dela Iaşi, ori dintr'alţii* ». Aceştia vor primi « câte 80 lei de dascăl pe an, jumătate la Sf. Gheorghe şi jumătate la Sf. Dumitru.

Sumele necesare tuturor şcolilor se vor strânge *din contribuţia preoţilor* care, scutiţi fiind de alte dări, vor da numai câte « un galben » anual iarăşi în două rate, la cele două sărbători arătate mai sus. Impresia noastră este că şi mai înainte au existat şcoli la sediul episcopiilor, numai că ele aveau un caracter privat, fiind întreţinute sau de ierarhul respectiv sau de părinţii copiilor. Acum ele devin oficiale, dascălii fiind plătiţi de stat.

Cel de al treilea mare ctitor al şcolii moldoveneşti în veacul al XVIII-lea este tot un Ghiculesc şi anume Grigore al III-lea Ghica, cel ucis de Turci după pierderea Bucovinei. Nepot de frate lui Grigore al II-lea Ghica, el arată acelaşi interes problemelor de învăţământ. In prima sa domnie (1764—1767), el înfiinţează mai

întâi, prin hrisovul din 13 August 1765, o şcoală la Galaţi, la mănăstirea Mavromol, cu doi dascăli: unul de elină, cu salariul de 200 lei anual, şi un «ipodascăl» sau dascăl mai mic, de greceşte. Epitropi ai şcoalei erau pârcălabul de Galaţi şi patru negustori fruntaşi. In ce priveşte «Academia» din Iaşi, vrând să-i dea o mare desvoltare, să o facă — aşa cum ne spune Veniamin Costachi în prefaţa «Chiriacodromion»-ului din 1811 — ca ceale din Evropa», el ia o serie de măsuri: îi clădeşte, mai întâi, pe cheltuiala sa, un nou local lângă Mitropolie. Apoi îi dă, prin hrisovul din 1766, o nouă organizare: ea va purta titlul de «Academie (a) învăţăturilor şi epistimiilor» (a ştiinţelor!); va fi condusă de «dascălul cel mare», grec; cursurile se vor preda în «elineşte», în «greaca bisericească», în latineşte şi în moldoveneşte; salariile anuale vor varia între 1500 lei — directorul instituţiei — şi 120 lei — dascălul de moldoveneşte şi bibliotecarul. Vor fi şi 20 de bursieri; totalul bugetului anual se urcă la 4315 lei, plus 30 de care de lemne. Primul director al Academiei, astfel reorganizate, a fost *Nikifor Theotoki*, un grec învăţat care studiase şi la Lipsca. Acesta stă un an; apoi, din cauza unor neînţelegeri, pleacă în Rusia unde ajunge arhiepiscop al Astrahanului.

O inovaţie foarte importantă a hrisovului din 1766 este şi *înfiinţarea câte unei şcoli elementare, «moldoveneşti», în fiecare ţinut sau judeţ*, pe lângă cele trei dela Episcopii, care existau din 1747. Dascălii respectivi vor primi câte 60 de lei pe an. Aşadar Moldova se acoperea cu o reţea întreagă de şcoli *oficiale*, în limbă naţională, şi cu dascăli plătiţi de stat. Adăogăm că, încă din timpul domniei lui Ioan Teodor Callimachi (1758—1761) exista o şcoală grecească la Botoşani, similară celei dela Galaţi; domnul încredinţase vornicului local supravegherea ei. Iar la Ciubărciu, aproape de Nistru, în ţinutul supus autorităţii Tătarilor din Bugeac, funcţiona, încă din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, o şcoală catolică, a călugărilor misionari.

In urma războiului ruso-turc, isprăvit prin pacea dela Kiuciuk-Kainargi (1774), Grigore al III-lea Ghica, reîntors pe tron, simte nevoia să statornicească iarăşi organizarea şcolii moldovene, turburată de şase ani de ostilităţi. El dă deci un nou hrisov, la 15 Noemvrie 1775, prin care se păstrează, în linii generale, vechile norme. Dascălul cel mare are însă acum drepturi mai mari, între

altele şi pe acela de a-şi numi colaboratorii. La şcoala de slovenie dela Sfântul Nicolae Domnesc — corespunzând şcolii muntene dela Sf. Gheorghe Vechi — se prevede un dascăl pentru citit, scris şi catehism, un psalt şi un « vătaf » — azi i-am zice pedagog.

Pe lângă şcolile din judeţe, înfiinţate prin hrisovul din 1766, continuă, în această epocă, şi câte una din şcolile dela mănăstiri. Cea mai însemnată este aceea dela Putna, unde sub conducerea lui *Vartolomeiu Măzăreanu*, « îndreptător al şcoalelor domneşti, episcopeşti şi mănăstireşti ale Moldovei », se lucrează cu râvnă şi cu spor. Dintr'un certificat de absolvire, eliberat la 1 Aprilie 1778, rezultă că la această şcoală se învăţa: « ciaslovul, psaltirea, octoihul, catehismul moldoveneşte şi ruseşte, alcătuirea scrisorilor moldoveneşti, psaltichia după melodia grecească, gramatica, geografia cea tâlmăcită de episcopul Amfilohie, după Bouffier, retorica, piatra evangheliei asupra despărţirii bisericii răsăritului de a apusului, epistolia arhiepiscopului Evghenie, istoria bisericii după Evsevie şi alţi istorici... şi scurtata teologie platonească ». Era deci mai mult decât o şcoală elementară, viind îndată după « Academia » din Iaşi; de altfel, din susamintitul certificat rezultă că absolventul urmase cursurile *timp de şapte ani*.

După noul războiu ruso-turc, terminat prin pacea dela Iaşi (9 Ianuarie 1792), urmează iarăşi o reorganizare a învăţământului. Rolul lui Grigore al III-lea Ghica îl are acum Alexandru Moruzi care se dovedeşte a fi, ca şi înaintaşul său, un preţuitor al culturii şi, în acelaşi timp, şi un gospodar. El îşi găseşte în luminatul mitropolit Iacov al II-lea un preţios colaborator. Cerându-i un raport asupra situaţiei şcoalelor şi un proiect de reorganizare, înaltul ierarh îi înaintează în 1792 un asemenea raport şi proiect; prin ideile ce cuprinde şi măsurile ce propune, el constituie un moment important în desvoltarea învăţământului românesc. Ocupându-se de Academia din Iaşi şi de dascălii ei elineşti, Iacov critică metoda lor de predare, de pură memorizare şi plecând « dela cele neştiute » spre a ajunge tot « la cele neştiute »; dimpotrivă, preconizează metoda ce începuse, sub influenţa lui Pestalozzi, să se aplice în apusul Europei şi anume « dela cele ştiute la cele neştiute ». Arată apoi necesitatea predării ştiinţelor, a matematicii în special, pe care o califică drept « dumnezeiască învăţătură »; cursurile se vor face în greceşte, sau, în lipsă de

specialişti, *în franțuzește.* Geometria practică e o altă necesitate: ne trebue ingineri hotarnici, pentru delimitarea moşiilor şi pentru ridicarea planurilor: e ceea ce va realiza, nu mult mai târziu, şcoala lui Gheorghe Asaki! Cât despre limba latină, ea este necesară nu numai spre «învăţătura pravililor» şi «înțelegerea Sfintei Scripturi» dar şi «*spre îndreptarea şi împodobirea limbei moldovenești*»: ai impresia că auzi pe unul din corifeii Şcolii Ardelene!

Nu ştim dacă Alexandru Moruzi, în scurta sa domnie (Martie 1792—Ianuarie 1793) a avut timp să aplice luminoasele vederi ale sfetnicului său cultural; cert este însă că o face, în mare parte, în cea de a doua domnie (1802—1806), prin hrisovul din 24 Maiu 1803. Numărul bursierilor este acum de patruzeci, cursurile durează şase ani; aflăm că erau şcoli grecești, întreținute de stat, nu numai la Galaţi şi Botoșani, dar şi la Focşani, Chişinău şi Bârlad; aceasta din urmă s'a întemeiat la 28 Mai 1803 şi avea și cursuri de româneşte.

Tot în această domnie Moruzi întemeiază, la 1 Septemvrie 1803, şi Seminarul dela Socola (Iaşi) unde tinerii urmau a se pregăti întru «desăvârşita catihisie», spre a intra în «cinul» preoţiei. Cursurile aveau să se facă «*pe limba noastră cea părintească*»; şcoala dispunea de o subvenție oficială de 2500 lei anual; epitrop era mitropolitul ţării *Veniamin Costachi*, demnul urmaş al lui Iacov. Curând după aceea, la 4 Octomvrie 1805, se înființa şi *o școală de muzică bisericească* sau psaltichie, complementul firesc al Seminarului dela Socola. Menţionăm că la Cernăuţi exista, încă dela 1 Octomvrie 1790 o «şcoală cliricească» adică un seminar pentru pregătirea preoţilor; el fusese organizat de episcopia Bucovinei; cursurile durau trei ani.

Perioada, scurtă, cuprinsă între tratatul dela Bucureşti (1812) şi răscoala lui Tudor (1821) se caracterizează printr'o manifestare răspicată a învăţământului superior românesc, adică în limba românească, în faţa căreia şcoala grecească începe să cedeze. Aceasta se datoreşte, pe de o parte, progresului ideilor naţionaliste, alimentate şi de Revoluţia franceză, dar şi de Şcoala Ardeleană, pe de altă parte prezenţei unei personalităţi remarcabile care dispunea nu numai de o temeinică pregătire ştiinţifică dar avea şi înţelegerea fenomenului literar şi artistic. E vorba de *Gheorghe Asaki.* Am arătat mai pe larg în partea întâi a

volumului de faţă (ediţia a doua, p. 345) rolul jucat de acest mare animator şi deschizător de drumuri. Aci mă voi mărgini să accentuez că lui Asaki i se datoreşte nu numai cursul de geometrie teoretică şi practică dela «Şcoala domnească» sau Academia din Iaşi, curs cerut de Iacov în 1792 şi care dă în 1818 prima serie de *ingineri hotarnici*, dar şi un curs de *arheologie* în care el vorbeşte nu numai despre artă dar şi despre trecutul patriei în genere. Tot lui i se datoreşte şi reorganizarea Seminarului dela Socola precum şi primul *teatru de societate* din capitala Moldovei, piesele jucându-se în franţuzeşte şi în româneşte (prima reprezentaţie la 27 Decemvrie st. v. 1816). Sunt manifestări ale redeşteptării spiritului naţional, e începutul unui proces care va dura peste o sută de ani, încheindu-se tocmai în 1918.

Şi în Muntenia primul sprijinitor al şcolii, în epoca fanariotă, este tot Neculai Mavrocordat. El are grijă de «Academia» din Bucureşti care ajunsese, sub Brâncoveanu, una din cele mai înalte şcoli din întregul Orient. Intemeiază apoi la mănăstirea Văcăreşti, ctitoria sa, nu numai o bibliotecă, dar şi o şcoală cu «doi profesori, pentru filosofie şi matematică»: ştirea ne-o dă Efrem, patriarhul Ierusalimului, în prefaţa unei tipărituri apărute la Bucureşti în 1768. Tot el acordă episcopiei de Buzău câte 250 de taleri vechi anual pentru a ţine «*doao şcoale deapururea la episcopie, însă una grecească şi alta slovenească şi dascălii să fie oameni de ispravă şi învăţaţi cât să cade spre procopseala ocinicilor*». Aşa citim în hrisovul, inedit, din 4 Martie 1731, aflător la Academia Română, prin care Mihai Racoviţă confirmă dania predecesorului său.

Constantin Mavrocordat se îngrijeşte şi el de învăţământ; observând puţinul interes pe care-l arătau feciorii de boieri şi părinţii lor pentru cartea «elinească», el determină şi aprobă o anafora a marilor dregători, la 9 Maiu 1746, prin care se hotărăşte că amintiţii feciori cari «nu se vor sili să meargă la învăţătură şi să înveţe carte elinească cu tot temeiul ei pe deplin», să nu mai fie vrednici «a se înălţa la stepena boieriei», nici a să primi în orânduiala Curţii». Căci doar tocmai pentru aceşti tineri şi «pentru folosul patriei noastre», «au aşezat şi au întemeiat» el, Domnul, «atâtea şcoale de limba elinească».

Lucrurile continuă astfel, când mai bine, când mai rău, până la războiul din 1768—1774. După încheierea păcii, la Kiuciuk-Kainargi, venind domn în Ţara Românească Alexandru Ipsilanti, o remarcabilă personalitate sub toate raporturile, acesta se hotărăşte să dea o nouă organizare şi desvoltare învăţământului. Găsind şcoala superioară din Bucureşti părăsită şi numai cu doi dascăli, el o reface, construind un local încăpător la Sf. Sava — terminat în 1779 — şi stabilind printr'un act solemn dat în Ianuarie 1776 şi întărit şi de Patriarhia din Constantinopol, modul ei de funcţionare. Şcoala va avea pe viitor *nouă dascăli* iar cursurile vor dura în total *doisprezece ani*, elevii începând la vârsta de şapte ani. Se va studia la început numai gramatica, şi, treptat, latina şi greaca, poetica, retorica şi etica, precum şi *limbile italiană şi franceză;* la urmă, matematicele, istoria şi geografia istorică, filosofia lui Aristotel şi astronomia. Şaptezeci şi cinci de bursieri vor primi întreţinerea zilnică şi două rânduri de haine pe an. Fondurile se vor strânge din contribuţia *mănăstirilor* — 10.000 de lei anual, ele fiind scutite de orice altă dare — şi a *preoţilor* care vor plăti — iarăşi ca singură dare — numai trei lei de cap, jumătate din suma strânsă dela aceştia din urmă mergând la şcoli, iar jumătate la « cutia milelor », pentru orfani şi văduve.

Se mai instituie, prin acelaşi hrisov, *o şcoală de preoţi* la Mitropolie şi două şcoli inferioare, la Craiova şi la Buzău — se vede că acelea întocmite de Neculai Mavrocordat încetaseră între timp de a mai funcţiona; se asigură, de asemenea, plata dascălilor de româneşte şi slavoneşte în fiecare târg. Muntenia avea aşadar şi ea, ca şi Moldova lui Grigore al III-lea Ghica, o întreagă reţea de şcoli *de stat*, fiecare judeţ dispunând de una. La acestea se adaogă şi şcolile întemeiate şi întreţinute de particulari; tocmai în această vreme încep a apare astfel de şcoli atât în Bucureşti cât şi în târguri, în târguşoare şi chiar în sate. Fără ca să mai amintim, de şcolile, unele vechi, dela mănăstiri. Astfel, în *Bucureşti*, Mihai Cantacuzino întemeiază în 1775, o şcoală românească, pentru 12 şcolari, la Biserica Patruzeci de mucenici, ctitoria sa. La *Târgu Jiu*, biv vel stolnicul Dumitrache reface biserica cu hramul Sf. Mihail şi Gavril şi întemeiază o şcoală « cu dascăli românesc şi grecesc », « pentru învăţătura copiilor părţii locului, fără de plată ». Voievodul Mihail Sutzu confirmă acest aşezământ

în 1792 şi acordă şi el şcoalei diverse venituri. Un alt boier oltean, biv vel paharnicul Hagi Stan Jianu, întemeiază în 1783 pe moşia sa *Preaiba* o « şcoală românească pentru a se învăţa copiii de pomană ». Ea are şi sprijinul sătenilor tăbăcari localnici cari se îndatoresc să dea câte 10 parale de fiecare sută de piei ce vor lucra. In comuna *Chiojdul mic* din judeţul Săcuieni se pare că era o şcoală în anul 1770. In judeţul Ilfov, la *Ageştii* beizadelei Grigore Sutzu găsim o şcoală în 1785. Ea capătă, din partea Voievodului Mihai Sutzu, vinăriciul domnesc din mai multe sate. In acelaşi an, la 20 Octomvrie, Voievodul acordă drept de bâlciu satului *Corneşti* din Dâmboviţa unde vel logofătul de ţara de sus Scarlat Greceanu făcuse o biserică de zid cu chilii şi cu « şcoală pentru învăţătură de carte », la care urmează « nelipsiţi » douăzeci de copii. Un document inedit, din Mai 1792, aflător la Academia Română, ne arată că vel slugerul Matei Lăcusteanu făcuse o biserică la moşia sa *Şiuţa* din Dâmboviţa. Apoi — continuă documentul — « au mai înpodobit această biserică şi cu dascal şi au făcut rânduială de învaţă copiii sărmani şi săraci fără de plată »... Asemenea şcoli prin sate, întreţinute de proprietarii respectivi şi având şi oarecare ajutor din partea domniei, găsim la *Greci* în Ilfov, sub Mihai Sutzu (1791—1793 şi 1801—1802) care-i acordă scutiri şi o sută de bolovani de sare dela ocna Telega, la *Poiana*, în Ialomiţa, cu privilegiu din 10 Aprilie 1797, la *Văsianca*, în Ilfov, unde hrisovul domnesc o numeşte « şcoală de învăţătură de copii săraci », la *Floreştii din deal*, tot în Ilfov, cu privilegiu din 1792, la *Furdueşti*, în acelaşi judeţ, la *Mărculeşti* în Muşcel, pe lângă schitul întemeiat de Dumitraşcu Roset şi cu privilegiu dela Alexandru Moruzi (1793—6 şi 1799—1801), la *Banoviţa*, în Mehedinţi, unde ea se datoreşte lui Hagi Iordache din Cerneţi; acesta, prin diata sa din 1804, hotărăşte să se ridice, de asemenea, două şcoli chiar în *Cerneţi*, una elinească, în casele sale, şi alta românească, lângă biserica Domnească. O şcoală bilingvă constatăm la *Câmpina*, sub Ioan Vodă Caragea (1812—1818); ea avea 60 de elevi la cursul în româneşte şi 30 numai la cel în greceşte: proporţia arată limpede sensul în care se desvolta învăţământul nostru în preajma mişcării lui Tudor.

In ce priveşte şcolile de pe lângă *mănăstiri*, menţionăm în primul rând pe aceea dela mănăstirea din *Slatina*. Prin hriso-

vul din 1763, Iulie 8, Constantin Racoviță cutește sfântul lăcaș de orice dări și îi acordă și 16 posluşnici; el trebue, în schimb, să întreţină un dascăl de învăţătura copiilor. Şcoala de aici se desvoltă bine; în 1803 avea trei dascăli, unul de grecește, altul de *latineşte* și un al treilea, de românește; în 1806 numărnl elevilor atingea «aproape o sută». O altă școală, românească, era pe lângă schitul dela *Berislăvești* (județul Argeș); ea se datorește donaţiei făcute de biv vel serdarul Sandu Bucșănescu și soția sa Maria, ctitorii schitului. Din această donaţie se va plăti leafa dascălului și se vor întreţine, ca interni la schit, şase școlari. Cunoaștem aceste amănunte din hrisovul domnesc prin care, la 20 Aprilie 1760, Scarlat Ghica întărește cele hotărîte de ctitori. O a treia școală constatăm, în 1793, la mănăstirea *Motru:* ea continua să funcționeze în 1813. Pentru pregătirea preoților — pe lângă școala din București, dela Mitropolie, Alexandru Ipsilanti mai întemeiază una și la Craiova, în 1775, la biserica *Obedeanu:* atestatul ei este cerut la hirotonie. Ceva mai târziu, în 1797, Mitropolitul Dositei Filitti face și el o școală de pregătire la mănăstirea *Antim:* ea continuă și în veacul al XIX-lea până târziu; mitropolitul Ignatie (1806 — 1812), voia să-i dea chiar o desvoltare mai mare.

Nu am putut întreprinde o cercetare sistematică spre a afla toate școalele din târgurile, satele și mănăstirile Munteniei și Moldovei, la finele veacului al XVIII-lea; de altfel, ea nici nu și-ar avea locul aci, în cadrul acestei lucrări de sinteză. Ceea ce putem afirma însă este că numărul lor era considerabil și că materialul documentar inedit îl va spori cu siguranță. Trebue să se adaoge, apoi și numeroșii *dascăli particulari,* autohtoni și străini, care învață, în această vreme, pe copiii boierilor și ai domnilor. La *Lărgășeni,* de pildă, în județul Tecuci, boierii Conăchești realizaseră, prin 1790—1795, după nimerita expresie a unui cercetător, «o adevărată Academie», aducând acolo o serie întreagă de *profesori* de toate neamurile. Dintre străini, pe lângă dascălii *greci,* trebuesc amintiți mai ales preceptorii *francezi,* cari ajung numeroși pe vremea revoluției și a emigrației. Unii dintre ei s'au și stabilit definitiv în țările noastre. Boierii, mai ales tineri, cari vorbesc franțuzește, sunt din ce în ce mai mulți; Alexandru Ipsilanti introduce de altfel în 1775 studiul acestei limbi printre materiile predate la «Academia» dela Sf. Sava.

In 1780, numărul total de dascăli *plătiţi de stat* în Muntenia se ridică la 29, cu un buget de 7632 lei anual; în această sumă intra şi întreţinerea a 44 de bursieri. In 1797, numărul dascălilor crescuse la 33, iar bugetul la 10.296 lei; banii se strângeau, ca şi mai înainte, din contribuţia mănăstirilor şi a preoţilor.

După războiul ruso-turc, terminat prin pacea dela Bucureşti (1812), Ioan Vodă Caragea întreprinde o reorganizare a învăţământului muntean. Mai întâi, prin hrisovul din 1814, el precizează corpul didactic — patru profesori — şi programul — litere, ştiinţe şi limbi străine — ale şcolii superioare dela Sf. Sava. Aceasta nu mai funcţiona în vechiul local, care fusese ocupat de însăşi curtea domnească, ci la *Biserica Măgureanului*, după ce poposise câtva timp, până la cutremurul cel mare din 1802, şi în chiliile dela *Domniţa Balaşa.* Totdeodată, Caragea instituì şi o eforie de patru membri care să supravegheze bunul mers al învăţământului. Printr'un al doilea hrisov, din Februarie 1816, se prevede, între altele, introducerea *dreptului* printre materiile dela Sf. Sava; ca profesor pentru această specialitate e numit clucerul Nestor, care avea, într'adevăr, o serioasă pregătire juridică. Se realizează astfel măcar parţial, ceea ce se plănuise încă sub Alexandru Ipsilanti (1774—1782) când — potrivit afirmaţiei lui Sulzer — urma să se întemeieze o Academie de drept la Bucureşti.

Dar faptul cel mai însemnat în scurta perioadă cuprinsă între 1812 şi 1821 este, întocmai ca şi în Moldova şi puţin în urma acesteia, manifestarea unui învăţământ superior, *în româneşte.* Animatorul lui, ardeleanul *Gheorghe Lazăr* care făcuse studii bune la Sibiu, Cluj şi Viena şi avusese de suferit de pe urma credinţelor sale liberale, e numit, la 5 Aprilie (24 Martie st. v.) 1818, ca profesor de matematice şi «gheomesie practică» sau agrimensură. Dar, întocmai ca şi Asaki, el făcu, pe lângă acestea, şi alte cursuri şi anume cursuri de geografie istorică, de gramatică şi filosofie. Astfel putu el să expună ideile învăţaţilor Şcolii Ardelene şi să trezească în sufletele ascultătorilor săi simţiminte înalte, de mândrie pentru trecutul neamului, de încredere în viitorul lui. Dascălii greci dela Biserica Măgureanului vedeau cu ochi răi cursurile lui Lazăr care aveau loc în câteva chilii — acum iarăşi disponibile — dela Sf. Sava; ei încercară să le bagatelizeze — colegii lor dela Iaşi atacaseră mai violent pe Asaki — şi să facă

intrigi, dar fără succes. Invăţământul superior românesc se impuse, deveni într'adevăr — aşa cum prevăzuse Lazăr în « Inştiinţarea » sa din August 1818 — o adevărată « Academie », faţă de care cea grecească pierde, treptat, treptat, terenul (vezi şi partea întâi a acestui volum, ediţia a doua, p. 332—3).

La redeşteptarea culturală determinată de cursurile lui Asaki şi Lazăr, se adăogară şi dorinţele de înoire ale tinerilor care, mergând la studii în apusul Europei, se întorc de acolo nu numai cu cunoştinţe tehnice, dar şi cu noua concepţie, liberală şi progresistă, determinată de Revoluţia Franceză.

Intr'adevăr, contactul nostru — direct sau indirect — cu învăţătura Occidentului, constatat documentar, după cum am văzut, în veacul al XVII-lea şi în special în epoca lui Brâncoveanu, nu s'a întrerupt niciun moment sub Fanarioţi, dimpotrivă s'a accentuat. Constantin Mavrocordat a trimis — potrivit afirmaţiei banului Mihai Cantacuzino— *doisprezece tineri, feciori de boieri, la studii, la Veneţia:* ei au stat acolo trei ani, fiind apoi rechemaţi în urma unui ordin al Porţii. Absolvenţii cei mai distinşi ai şcolilor teologice din Blaj sunt trimişi la *Viena* şi la *Roma:* tot la Viena învaţă şi feciori de boieri moldoveni — ca fraţii Conachi — şi munteni — un Nenciulescu, un Bellu, fraţii Cantacuzino — ca şi feciori de negustori cum e fiul lui Hagi Constantin Pop din Sibiu. Spre sfârşitul veacului al XVIII-lea , mitropolitul Leon al Moldovei porneşte la învăţătură la *Leipzig*, pe nepotul său Alexandru şi pe diaconul Gherasim, viitorul episcop de Roman. La Universitatea din Leipzig stă doi ani şi Scarlat Sturdza, ginerele voievodului Constantin Moruzi (1777—1782). Amfilohie, episcopul Hotinului, studiase în Italia, vizitând şi *Napoli* şi *Bari* ; tot în Italia şi anume la *Pisa*, se va duce, la începutul veacului al XIX-lea, Iancu Văcărescu, spre a învăţa dreptul. La *Paris* vor ajunge, mai bine de un secol după Răducanu Cantacuzino, trei studenţi, câte unul din fiecare ţară românească şi anume: Gheorghe Bogdan, din Moldova, Ioan Seraphin, din Bucureşti, care-şi va lua şi doctoratul acolo (vezi mai sus, p. 855) şi Paul Iorgovici de peste munţi, viitorul profesor şi filolog. Indată după aceea sosiră în capitala Franţei şi cei doi fii ai lui Dumitrachi Bibescu— Barbu şi Gheorghe, viitorii domni ai Munteniei — precum şi alţi tineri feciori de boieri. La *Geneva*, au studiat teologia calvină, în cursul

veacului al XVIII-lea, o serie de transilvăneni: după nume ei sunt Unguri şi Săcui; mult mai târziu, după 1821, vor ajunge acolo şi unii dintre Goleşti.

Cei care nu puteau sau nu voiau să-şi trimită copiii prea departe, în apus, aveau la îndemână şcolile săseşti din Ardeal. Intre 1793 şi 1823, o samă de tineri şi tinere muntene, în special din Oltenia, învaţă la Sibiu. Pentru fete era, în acest oraş, şcoala călugăriţelor *Ursuline*, existentă şi astăzi.

In ce priveşte învăţământul românesc din Transilvania, după 1700, el este, în cea mai mare parte, consecinţa « Unirii » cu Roma. Episcopul Ioan Inochentie Clain hotărăşte înfiinţarea şcolilor de care se simţea nevoie în noua sa reşedinţă .dela Blaj (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 387); el începe şi construcţiile corespunzătoare, n'are însă norocul să le vadă terminate, deoarece, in urma luptei duse cu dieta şi guvernul Transilvaniei, e nevoit să părăsească scaunul şi să plece la Roma de unde nu se mai întoarce. Urmaşul său, Petru Pavel Aaron, continuă lucrările şi, în ziua de 11 Octomvrie 1754, inaugurează *trei şcoli* care vor avea o mare însemnătate pentru desvoltarea învăţământului românesc din Ardeal: *Şcoala de obşte*, adică elementară, cu învăţământul gratuit; din ea s'a desvoltat, mai târziu, sub episcopul Grigore Maior (1773—1782), Şcoala Normală; *Şcoala latinească*, pentru învăţătura limbilor şi a ştiinţelor, predecesoarea actualului liceu; *Şcoala de preoţie* destinată formării preoţilor. In acest şcoli încep să vină copiii de Români din întreg Ardealul; ele capătă, în scurtă vreme, o faimă deosebită. Absolvenţii cei mai distinşi sunt trimişi mai departe la studii, la Roma; prima serie e formată din *Petru Aaron*, viitorul episcop, *Grigore Maior*, iarăşi viitor episcop, şi *Silvestru Caliani.*

Alături de şcoalele din Blaj, erau şi şcoli modeste prin sate şi pe lângă câte un schit sau o mănăstire. Asemenea şcoli găsim în Banat, în 1724 la *Ticvaniul Mare* unde a trăit dascălul Ianăş şi la *Greoni* (1747); găsim de asemenea în satele româneşti din Săcuime, precum *Podeni*, *Oaia*, *Erneii Mari* şi chiar în suburbiile *Târgu Murăşului*. Călugărul Sofronie din *Cioara* (judeţul Alba) strânsese câţiva copii spre a-i învăţa carte la schitul pe care-l întemeiase în pădure. Un alt cleric, diaconul Loga, venit dela Tismana, întemeie, şi el, în 1736, în satul *Sredişte*, lângă Lugoj, o şcoală primară.

Școli românești s'ar fi întemeiat și mai multe, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; « Unirea » cu Roma și diploma cea de a doua leopoldină, din 1701 (vezi vol. III, ediția a doua, p. 395), dădeau doar « Uniților » aceleași drepturi ca și celorlalți catolici ai țării; era însă *opunerea stăruitoare*, sistematică, a « domnilor de pământ » care-și dădeau seama că, învățând carte, iobagii nu vor mai putea fi stăpâniți ca înainte. De aceea constatăm în repetatele suplice înaintate de Românii ardeleni atât administrației împărătești la Viena cât și dietei și guvernului transilvănean revenind mereu cererea de a-și trimite copiii la școală. Astfel, de pildă, în petiția înaintată dietei în Mai 1736. Prin rescriptul imperial din 9 Septemvrie 1743, expediat prin poștă lui Clain, se precizează, între altele, și acest drept; iar în diploma din 15 Aprilie 1746 se spune textual: « am binevoit a hotărî ca fiii iobagilor valahi cari merg la școală sau sunt capabili de aci înainte a face studii, *să nu fie împiedecați de domnii lor de pământ, sub sancțiunea unei grave pedepse* ».

Un fapt care a contribuit la desvoltarea învățământului nostru din Ardeal a fost înființarea între 1762 și 1766, a regimentelor române de graniță; e vorba de regimentul I, la granița de sud a Transilvaniei, cu reședința în Orlat (jud. Sibiu), de regimentul II, la granița de nordest, cu reședința în Năsăud (jud. Bistrița-Năsăud), și de regimentul III, de dragoni, tot în părțile de miazăzi și cele vecine lor; acesta din urmă e redus însă în 1772 la patru escadroane, alipite la regimentul secuiesc de husari. In același timp, împărăteasa Maria Tereza hotărăște ca pe teritoriul fiecărui regiment de graniță să se întemeieze un număr de școli elementare, având ca limbă de predare limba comunelor de unde se recruta regimentul, iar la reședința colonelului o școală mai înaltă — școala « normală » — în care să se predea și limbile latină și germană. Ca urmare a acestor dispozițiuni iau naștere, « îndată după 1766 », trei școli elementare sau « *triviale* » — li se spunea așa prin asemănarea cu școlile medievale deoarece tot trei erau materiile predate, dar în loc de gramatică, dialectică și retorică (« trivium » de odinioară!) se făcea acum scris, citit și socotit — în comunele *Năsăud*, *Maier* — aceasta din urmă e mutată în 1816 la *Sângeorgiu* — și *Monor;* în 1786 li se mai adaogă alte două, la *Zagra* și la *Borgo-Prund*. Totdeodată, se înființează, în răstimpul 1770—

1777, *Şcoala Normală* din Năsăud, iar la 22 Noemvrie 1784, într'un local încăpător în care-şi aflară loc toate instituţiile de învăţământ locale, *Casa militară de educaţie*, iarăşi la Năsăud. Pe teritoriul regimentului I se întemeiază o şcoală « Normală » la *Orlat*, iar şcoli « triviale » şi « comunale » — acestea erau tot şcoli elementare, dar mai mici ca rang decât cele dintâi — la *Haţeg*, *Jina*, *Vaida-Rece*, *Cugir*, *Veştem*, *Lissa*, *Tohani*, *Ohaba*, *Racoviţa*, *Răcăşdia*, *Şinca* şi *Viştea de Jos*. Teritoriul regimentului de dragoni îşi avu şcoli la *Dejani* (Făgăraş), *Dibra* (Huniedoara), *Teiuş* (Alba) şi *Agârbiciu* (Târnava Mare). In sfârşit, pe teritoriul militar bănăţean, se ridicară, între 1770 şi 1790, optzeci şi cinci de şcoli « comunale », cinci şcoli « triviale » în *Mehadia*, *Bozovici*, *Slatina*, *Pojejena* şi *Bersasca* şi o şcoală « Normală » precum şi una de fete la *Caransebeş*. Din toate aceste şcoli grăniţereşti, ţinute cu fondurile teritoriilor respective şi cu unele subvenţii de stat, ieşiră o serie de tineri cu carte care, împreună cu absolvenţii Blajului, începură să pătrundă în slujbe şi în armată.

Un nou imbold căpătă învăţământul românesc dincolo de Carpaţi în urma edictului din 1776 al Mariei Tereza, edict intitulat: « Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas », prin care se hotăra regimul şcolar în Ungaria şi în provinciile anexate ei, deci şi în Transilvania. In urma acestui edict, numărul şcolilor elementare româneşti creşte considerabil: s'a dat cifra de trei sute pentru răstimpul 1768—1794, dintre care cea mai mare parte sub directoratul lui Gheorghe Şincai. Căci acest mare cărturar a fost, timp de doisprezece ani (1782—1794), « director al primei şcoli naţionale din Blaj, şi al celorlalte şcoli greco-catolice din marele principat al Transilvaniei ». El străbătu neobosit Ardealul în toate direcţiile şi înfiinţă şcoli prin sate; treizeci se ridicară numai în Secuime.

Ortodocşii avură, potrivit aceleiaşi organizaţii date de împărăteasa Maria Tereza, şcolile lor. Director al acestor şcoli — corespunzând deci lui Şincai pentru cele unite — este, în 1790, *Dimitrie Eustathievici*, autorul gramaticei manuscrise din 1757 şi al unoi lucrări tipărite peste câteva decenii la Sibiu.

In afară de şcolile de stat, mai erau apoi şcolile întemeiate şi susţinute de particulari cum este de pildă aceea din Făgăraş unde funcţiona în 1791 « Andrei Sovoiloviciu, boier de Mărgineni şi

dascăl al școalei normalicești a neguțătorilor neuniți din Făgăraș ». Pentru această școală, se face în 1804, un nou local, în « ulița Grecilor ».

Odată cu înmulțirea școlilor elementare din Ardeal, se simte nevoia înființării unei școli speciale pentru pregătirea învățătorilor respectivi, corespunzând deci unei *școli normale de astăzi.* Accentuăm « de astăzi », ca să nu se confunde cu școlile « normale » întemeiate în Ardeal în timpul Mariei Tereza (vezi mai sus, p. 934-5); acestea erau niște școli de grad mai înalt, dar care nu pregăteau numaidecât învățători. Școala specială căpătă numele de « *Shoala preparandă sau pedagoghicească a Nației Românești* »; având drept sediu *Aradul,* ea își începu cursurile la 3/15 Noemvrie 1812, cu 262 de elevi. Corpul didactic cuprindea pe *Dimitrie Țichindeal,* profesor de « învățătura Legei sau cateheta », pe *Ioan Mihuț,* profesor de pedagogie, metodică și « istoria țării ungurești », pe *Iosif Iorgovici,* profesor de filosofie, matematică și geografie și pe *Const. Diaconovici-Loga,* profesor de gramatică și « conțept ». După doi ani de studii, absolvenții intrau în « diregătoria dăscăliei »; unii se făceau însă și preoți sau ocupau slujbe administrative: ne-o spune « Chiemarea » profesorului Diaconovici-Loga, tipărită la Buda în 1821.

In ce privește *seminariile* sau școlile speciale pentru pregătirea preoților, în afară de acel din Blaj, rezultat din contopirea mai vechii « Școli de preoție » cu seminarul Buna Vestire întemeiat în 1760 de Petru Pavel Aaron, se înființează unul nou la Oradea în 1792, prin stăruința episcopului Ignatie Darabant. Absolvenții acestuia din urmă se puteau dedica însă și învățământului, așa după cum, mai târziu, aceia ai Școalei preparande din Arad puteau deveni și preoți.

Un merit deosebit pentru domnii țărilor noastre în materie de învățământ a fost generosul și îndelungatul sprijin pe care l-au acordat școlilor din Orientul creștin. Intr'o vreme când drept credincioșii acelor îndepărtate locuri, puțini și apăsați economicește, aveau mari greutăți pentru a-și întreține *biserica* și *școala,* dela noi le-a venit ajutorul. Dela țărmurile Dunării până la muntele Sinai și din Peloponez până în Antiohia, dărnicia voievozilor munteni și moldoveni și a boierilor lor s'a făcut necontenit

simţită, din veacul al XIV-lea până în al XIX-lea. In ce priveşte învăţământul, în răstimpul dintre 1601 şi 1821, notăm că atenţia s'a îndreptat în special asupra şcolilor din Constantinopol şi împrejurimile lui precum şi asupra acelora dela Ierusalim. Acestea din urmă — şcoala grecească şi cea arabă — primesc subvenţii pe timpul lui Brâncoveanu şi apoi tot timpul sub Fanarioţi. Suma de 100 lei care li se dădea anual din Moldova, sub Grigore Ghica, în 1728, poate părea mică, la prima vedere; să se ţie seamă însă de faptul că pe atunci, cu aceşti bani, se cumpăra o moşie, precum şi de împrejurarea că bugetul şcolilor de stat moldoveneşti, în acel an, era de 440 lei. Se mai adăoga de altfel o sumă, nespecificată, cu care «să se chivernisească şi copiii cei străini şi săraci cu hrana şi îmbrăcămintea».

In ce priveşte şcolile din Constantinopol şi împrejurimile lui, în primul rând venea, evident, «*Şcoala cea mare*» sau Academia grecească din Fanar. Ea primea, la începutul veacului al XVIII-lea, o subvenţie anuală foarte mare: 1000 de lei din Moldova şi 500 de lei din Ţara Românească. Constantin Racoviţă îi dă mai mult: 1200 lei anual şi cifra e menţinută de Grigore al III-lea Ghica, în ultima sa domnie din Moldova (1774—1777). Alexandru Ipsilanti (1774—1782), la rândul lui, o sporeşte la 1800 de lei. O a doua şcoală grecească din regiunea constantinopolitană care s'a împărtăşit de darurile noastre a fost aceea dela *Yenikiöi* sau *Neochorion*, localitate situată pe malul european al Bosforului, între Istinye (Stenia) şi Tarabya (Therapia).

Pe «drumul Ţarigradului» care ducea din Muntenia în capitala imperiului otoman, domnii noştri au ajutat şcolile din locurile de popas mai însemnate. Astfel, şcoala elinească dela *Arvanitochori*, lângă Târnovo, în Bulgaria, a fost refăcută de către Alexandru Ipsilanti (1774—1782). O alta, la satul «*Drăgoi-chioi*» unde — spune hrisovul din 19 Iulie 1792 dela Mihail Sutzu — «totdeauna conăcesc şi găzduiesc boieri şi alţi slujbaşi domneşti ce se trimit de aci la Ţarigrad... cum şi ce vin de acolo aici...» primeşte, pentru dascălul grecesc care învăţa pe copiii de bulgari din sat, 60 de taleri anual «plata ostenelii lui»; această sumă o dăduseră şi alţi domni mai înainte.

Pentru şcolile din fosta Elladă, avem mărturia patriarhului Hrisant Nottara. El afirmă, în Septemvrie 1728, că Nicolae Mavro-

cordat s'a îngrijit nu numai de învățământul din Moldova și din Constantinopol, dar n'a «zăbovit să se îngrijească bogat și evlavios de școli și *în mai multe ținuturi din Grecia decăzută*».

Mănăstirea și școala dela *Sumela*, în părțile Trapezuntului (Asia Mică), a beneficiat și ea de dărnicia unei serii întregi de voievozi de ai noștri. Școala din insula *Patmos*, în arhipelagul grecesc, întemeiată în 1713, ocrotită, se pare, de Mavrocordați, primea în 1787 o sumă anuală dela Mihail Sutzu. Și așa mai departe; lista școlilor din Orientul creștin ajutate de noi se poate lungi; exemplele date mai sus credem însă că sunt suficiente pentru dovedirea afirmației prin care am început, adică a rolului pe care l-am jucat sub raportul învățământului, peste hotare.

Manuale școlare. Și în vremea veche, nu numai astăzi, s'a simțit nevoia de a se ușura elevilor învățătura, cu ajutorul *manualelor*. La început, ele au fost, evident, *manuscrise*, pe pergament sau pe hârtie; pentru exercițiile de scriere și socotit s'a întrebuințat uneori și suprafețe de *nisip* pe care se făceau semnele sau cifrele respective, netezindu-se în urmă, după întrebuințare. Inventându-se tiparul, s'au putut apoi *imprima* manuale, ceea ce a contribuit nu cu puțin la difuzarea învățăturii.

O caracteristică a vechilor manuale pentru începători, nu numai la noi, dar și în restul Europei, a fost caracterul lor religios: cunoștințelor tehnice li se adăogau și cele de ordin religios. Lucrul era normal: învățământul însuși având acest caracter și fiind predat, în genere, de clerici, nu se putea ca manualele să facă abstracție de biserică. Invățământul exclusiv laic este un produs al ultimului secol; el n'a existat mai înainte.

Manualul pentru începători, abecedarul din zilele noastre, a purtat în Țările Românești numele de *bucoavnă* sau *bucvar* sau *alfavită*. Primii doi termeni derivă de la «buche» adică literă: deci cartea care învață literele. Cel de al treilea termen este echivalentul *grecesc* al abecedarului nostru, deoarece *alfa* și *vita* sunt, în această limbă, primele două litere ale alfabetului. Bucoavnele cuprindeau, în genere, literele și cifrele, apoi diverse rugăciuni, cele zece porunci, simbolul credinței sau Crezul, cele nouă fericiri, și cele șapte taine. Așadar, aveau și numeroase elemente de catechizm.

Cea mai veche bucoavnă tipărită pe care o cunoaştem astăzi este aceea imprimată la Iaşi, *în greceşte*, în 1651, sub Vasile Lupu. Urmează apoi una *în româneşte*, la Bălgrad (Alba-Iulia), în 1699, « cu voia prea sânţitului chir Atanasie mitropolitul ţărăi Ardealului » şi — adăogăm noi — autorul Unirii cu Roma. In Muntenia se tipăreşte, în 1726 la Râmnic, în slavoneşte şi româneşte, o bucoavnă intitulată: « *Intâia învăţătură pentru tineri...* »: e o traducere din limba rusă a manualului: « *Pervoe ucenie otrokom* ». Ea răspunde aşa de bine nevoilor, încât o ediţie nouă apare în anul următor, 1727, şi o a treia în 1734. In Ardeal, elevii şcolilor din Blaj, au şi ei, în 1759, o « *Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie şi la temeiul învăţăturii creştineşti...* »; blagoslovenia o dăduse preasfinţitul Vlădică Aaron. Dintre celelalte bucoavne care apar până la 1821 — numărul lor merge de altfel sporind — cităm pe cele două tipărite de preotul Mihail Strilbiţki la *Dubăsari* (1792) şi *Movilău* (1800), apoi « Alfavitul » lui Gheorghe Şincai, în patru limbi — latineşte, nemţeşte, ungureşte şi româneşte — apărut la Blaj în 1796, « pentru folosul şi procopsala şcoalelor neamului românesc », în sfârşit primele bucoavne tipărite la Chişinău, ruseşte şi româneşte, în 1814 şi 1815.

Manuale speciale pentru învăţarea religiei, cuprinzând deci elementele esenţiale ale credinţei, erau *catechizmele*. De ele s'au folosit atât luteranii cât şi calvinii şi apoi catolicii spre a atrage la confesiunile lor nu numai pe copii şi pe tineri dar şi pe vârstnici; s'au folosit de asemenea ortodocşii. Amintim de catechizmul luteran tipărit în 1544 la Sibiu, de cel calvinesc a lui Ştefan Fograşi (1647) precum şi de acela, tot calvinesc, căruia i-a răspuns, în 1645, Mitropolitul Varlaam. In aceeaşi categorie intră şi cartea « *Pânea pruncilor sau învăţătura credinţii creştineşti* » alcătuită sub formă de « mici întrebăciuni şi răspunsuri ungureşti » de « cinstitul pater Boroneai Laslo » tradusă în româneşte « de Duma Ianăşi dela Borbanţi » şi tipărită la Alba-Iulia în 1702. Intră, de asemenea, catechizmul catolic al lui Canisius, tradus în româneşte de Gheorghe Buitul, jezuit de origine valahă, şi tipărit într'a doua ediţie — din prima (Bratislava, 1636) n'avem niciun exemplar — la Cluj în 1703, cu litere latine şi ortografie maghiară. Titlul sună: « *Catechismus szau summa krédinczéi katholicsést...* ». Tot aci menţionăm şi manualul

tipărit la Cluj, în 1746, în latineşte şi slavoneşte, sub titlul: «*Elementa puerilis institutionis in lingua latina*»; el apare «din porunca şi cu cheltuiala» lui Mihail Manuil Olšavskij, «episcopul Rusiei, al Muncaciului şi al Maramureşului...». In 1757, episcopul unit Petru Pavel Aaron publică la Blaj sub titlul: *Doctrina christiana ex probatis authoribus collecta ad usum huyus scholasticae juventutis cooptata*...» un catechizm, însoţit de colocvii între un elev şi magistrul său despre Unirea cu Roma. Menţionăm, în sfârşit, şi două lucrări ortodoxe: mai întâi catechizmul alcătuit la Carlovitz în 1774 şi publicat pentru tinerimea şcolilor neunite din împărăţia austriacă, apoi lucrarea aromânului *Dimitrie Darvari*, tradusă din greceşte de către *Eufrosin Poteca* şi tipărită la Buda, în 1818, sub titlul: «*Mai nainte gătire spre cunoştinţa de Dumnezeu*». Poteca, subaltern al lui Gheorghe Lazăr, la cursurile dela Sf. Sava, este un patriot luminat şi un convins partizan al Şcolii Ardelene şi al învăţământului superior în limba română. El aduce laude lui Ion Vodă Caragea că a întemeiat «acum întâi în politiia Bucureştilor, Şcoală de Mathimatică şi de Filosofie» în limba ţării; acestei şcoli îi închină şi el traducerea sa «pentru întâia învăţătură a pruncilor»; adaogă că trebue predată îndată după bucoavnă.

Dintre celelalte manuale speciale, cele mai vechi sunt *gramaticile*. Cunoaştem o gramatică slavonească tipărită de Antim Ivireanul la Snagov în 1697, cuprinzând 250 de foi in-8°. In prefaţa adresată lui Brâncoveanu, înaltul ierarh afirmă că nu exista până atunci o astfel de lucrare în ţară; ea era totuşi necesară, deoarece sunt cărţi sfinte care se citesc în slavoneşte; pe de altă parte, Vodă însuşi a întemeiat «şi şcoală de învăţătura limbii slavoneşti pentru copiii de vârstă fragedă». Pentru celelalte gramatici apărute în ţările româneşti — dintre care unele, opere originale, au o deosebită valoare, vezi mai sus, p. 845-9.

Cea mai veche *aritmetică* tipărită pentru şcoalele noastre datează din 1777. Ea a apărut la Viena, în româneşte şi nemţeşte, sub titlul: «*Ducere de mâna cătră Arithmetica sau socoteala pentru traba pruncilor rumâneaşti celor neuniţilor ce se învaţă în şcoalea ceale mice*...». O altă ediţie, într'o românească mai fluentă, îngrijită de Dimitrie Eustatievici «directorul a şcoalelor neunite naţionaliceşti din Ardeal», apare la Sibiu, în 1789; numărând 152 de pagini, costa numai 15 creiţari. Ii urmează, la 11

Dechemvrie st. v. 1795, manualul tipărit în Iaşi de episcopul Amfilohie al Hotinului. Intitulat «*Elementi arithmetice arătate fireşti*», el e o traducere a manualului italian *Elementi aritmetici* a lui P. Alessandro Conti, ediţia din 1730. Cuprinde şi ceva geometrie; interesantă e preocuparea originei noastre latine într'o astfel de carte, origine pe care Amfilohie o relevă cu prilejul comparaţiei ce face între măsurile romane şi cele române. Semnalăm şi *Elementele de Aritmetică*, partea întâia, ale profesorului Dimitrie Panaiotadi Govdela, tipărite în limba greacă, la Iaşi, în 1818; ele sunt dedicate voievodului Scarlat Callimachi; mai înainte, în 1806, acelaşi tipărise şi o *Algebră*.

In ce priveşte *geografia*, primul manual românesc cunoscut astăzi este acela tradus, cel mai târziu în 1777, de Amfilohie al Hotinului, din italieneşte, şi publicat la Iaşi, la 22 August st. v. 1795, sub titlul: «*De obşte gheografie pe limba moldovenească, scoasă de pe gheografie lui Bufier*». Numirile geografice sunt aşezate într'un mod anumit «pentru folosinţa *tinerilor* de a le ţine minte»; se adaogă şi o însemnare despre domnii Moldovei. Pentru celelalte tratate de geografie — tot traduceri — şi pentru harta-atlas a lui Gheorghe Golescu, tipărită la Viena, în 1800, vezi mai sus, p. 855 şi 880.

Nu avem un manual propriu zis de *istorie* a Românilor, tipărit în româneşte, până la 1821. Lucrările Şcoalei Ardelene, câte s'au tipărit, privesc numai unele perioade sau aspecte ale trecutului nostru; celelalte au rămas în manuscris. Au existat însă *liste cronologice* de domni, publicate la finele unor lucrări de altă natură. In afară de cele pe care le dă Dosofteiu mitropolitul la sfârşitul *Molitvenicului* din 1681 şi a *Parimiilor* din 1683 (vezi p. 809) şi în afară de însemnarea lui Amfilohie de care amintirăm câteva rânduri mai sus, citām lista cronologică dela finele Psaltirei tipărite în Iaşi la 1794, sub titlul: «*Insămnare de câţi domni au domnit în ţara Moldovei dela descălecarea ei*»; ea merge dela «Dragoşi Voevod întâiul ce au eşit din Ardeal» (1352) până la Mihai Costandin Vodă Şuţul (1793). Să dă durata fiecărei domnii — dar indicaţiile până la Iuga Vodă sunt foarte greşite — la unii voevozi se mai dă şi câte un detaliu. Citim astfel: «Iancu Sas Voevodu *Liuteranu*»; «Gaşpar Voevodu *Italiianul*»; «Vasile Voevod *Alvanitul*» (Albanezul!); «Duca Vodă *Alvanitul*»; «Scar-

lat Grigorie Ghica Voevodu; *și au robit Tătarii țara de jos*», etc. Această «însămnare» se retipărește și în ediția din 1802 a Psaltirei. O altă listă cronologică a domnilor moldoveni găsim la finele Psaltirei apărute la Iași în 1817; ea cuprinde domnii din răstimpul 1352—1812, «care în ce an au domnit și câtă vreame au fost domniia sa». O «*Insemnare de numele preaosfințiților mitropoliți ai țării Moldaviei și care unde i-au fost metaniia*» se află la finele Ceaslovului tipărit la Iași în același an 1817. Dar indicarea metaniei nu începe decât cu al 19-lea mitropolit, cu Filothei, despre care se afirmă că era «dela Putna». Pentru epoca mai apropiată — secolul al XVIII-lea — se adaogă și câte o scurtă lămurire; astfel, de pildă, despre Gavriil, se spune: «*frate după trup Domnului Ioanu Theodor Calimah Vvod*». Ultimul mitropolit pomenit e Veniamin Costachi, în cea de a doua păstorie a sa; în total se dă numele a 62 de mitropoliți.

Pentru textele de istorie universală — cronografe și traduceri de opere apusene — care puteau servi și ca manuale sau ca texte de lectură în clasă — vezi mai sus, p. 877—880.

Pentru *retorică*, obiect de studiu mult prețuit în școlile superioare ale veacurilor XVII—XIX, cităm manualul doctorului *Molnar*, apărut la Buda în 1798, în tipografia Universității. Pe foaia de titlu citim: «Retorică adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări, acum întâi izvodită pe limba românească, împodobită și întemeiată cu pildele vechilor filosofi și dascali bisericești...».

Primul manual de *fizică*, alcătuit la noi, pare să fie acela al lui «*Constantin Vardalah Egipteanul*», profesor la «Academia» din București. Scris *în grecește* și tipărit la Viena în 1812, el formează un volum de 801 pag. in-8⁰ și are următorul titlu: «*Fizica experimentală, cuprinzând cele mai nouă explicațiuni, compusă și publicată în limba grecească, pentru începători*...». Amintim că, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, în bugetele «Academiilor» din București și Iași era prevăzută o sumă și pentru achiziționarea de «organe» matematice și fizice, adică de aparate care să ajute la învățarea acestor discipline.

Au existat manuale și pentru *caligrafie*; primul pe care-l cunosc este din 1813; alcătuit de Diaconovici-Loga, el e tipărit la Buda și intitulat «*Caractere caligrafice*». Același autor publică

la finele lucrării sale « Orthografia », apărută tot la Buda, în 1818, o tabelă cu titlul: « *Caligrafie* »; ea cuprinde literele chirilice, mari şi mici, cursive. Un alt manual « *Caligrafia românească prin Heinrich Ţesar* » se imprimă la Buda, în 1817, după cât se pare; e alcătuit din 12 tabele litografiate.

Muzica s'a învăţat la noi multă vreme de pe manuscrise. Călugării copiau vechile notaţii muzicale iar învăţăceii cântau notele purtând nu denumirile de azi, ci pe cele arhaice, bizantine: « pa, vu, ga, di, che, zo, ni, pa ». La mitropolia Ianinei, se păstrează încă, un asemenea manuscris, cu următoarea însemnare, în greceşte: « Această carte a luat sfârşit de mâna mea Calist Ieromonahul, muzicant, fiind domn în Ungrovlahia preacinstitul Iw Constantin Brâncoveanu voevod ». Abia în 1820, apar, la Bucureşti, primele tipărituri muzicale dela noi: « *Noul Anastasimatar* » publicat de « prea învăţatul dascăl dela « Şcoala domnească de muzică », « kir Petre din Efes », cu cheltuiala marelui vornic Grigore Băleanu, şi un « *Scurt Doxastar a răpsoatului Petre Lambadarie din Peloponez* »; ambele transcrise după « noua metodă » a muzicei, aşa cum se preda de « prea învăţaţii dascăli de muzică din Constantinopol ». Caracterele muzicale tipografice au fost turnate, pentru primul text, de « aurarul » Serafim Cristodulo din Bucureşti, pentru cel de al doilea de « Ştefan D. meşter aurar din Linotope » sau Lintopea, un sat aromânesc vestit prin lucrul metalelor preţioase (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 418).

Odată cu întemeierea şcolilor speciale de pregătire a viitorilor învăţători, se pune şi problema manualelor respective. Până să se întocmească unele originale, se traduc deocamdată cele străine. Astfel, în 1818, apare la Buda, « *Pedagoghia şi Methodica pentru învăţătorii shoalelor orăşeneşti şi săteşti de Villom* (i. e. pedagogul şi filosoful francez Villaume!), *acum întâi pe limba dacoromânească tradusă şi prefăcută de Naum Petrovici* », profesor al şcoalelor naţionale ortodoxe « în crăimea Ungariei »; traducerea era gata încă din 1816. Iată definiţia pe care o dă Petrovici, în prefaţă, celor două discipline: « Ce iaste pedagoghia? Iaste o măestrie care ne învaţă a creşte pruncul sau, să grăesc mai desvălit, carea ne învaţă a creşte în prunc inima curată şi sufletul bun şi înţelept, pre amândoao acestea a cunoaşte şi pre iale într'o pretenie a le aduce ». Iar mai jos: « Ce iaste methodica?... nu e destul

aceaia, numai să creşti pruncul, ci trebue să-l şi înveţi şi atuncea va fi deplin crescut. Apoi aceasta ne învaţă methodica. Methodica ne învaţă a ceti, a scrie, a socoti, a cunoaşte sânta Lege şi limba maicei, a cunoaşte lumea şi oamenii şi înţelepteaşte a gândi şi a judeca». Peste trei ani, în 1821, Diaconovici Logă, profesor la şcoala preparandă din Arad, arătând că directorul şcoalelor preparande, Uroş Nestorovici, a dispus să se tipărească manualele necesare acestor şcoli, aduce la cunoştinţă că el are tocmai gata de tipar asemenea manuale şi roagă pe «patronii neamului românesc» — pe mecenaţi deci şi pe iubitorii de cultură — să-l ajute ca să le tipărească.

In aceeaşi vreme, apăreau la Iaşi, în 1820, în greceşte, un «*Manual despre metoda alilodidactică*» adică metoda potrivit căreia elevii se examinau reciproc, şi nişte *Table pedagogice*, cu literă specială adusă dela Paris.

Biblioteci. Este absolut sigur că au existat biblioteci în Ţările Româneşti din cele mai vechi timpuri, atât la curţile domneşti, cât şi la mănăstiri şi unele case boiereşti. Logofătul Filos al lui Mircea cel Bătrân, devenit în călugărie Filotheu, autor de cântări bisericeşti originale, nu se poate să nu-şi fi avut biblioteca sa proprie alcătuită din manuscrise, după cum e imposibil ca la curtea lui Ştefan cel Mare, a lui Despot, Petru Cercel, Petru Şchiopul sau Mihai Viteazul să nu fi existat un număr de cărţi şi iarăşi de manuscrise. Descoperiri viitoare vor arăta dreptatea acestei presupuneri. Tot astfel cred că au avut bibliotecă: fastuosul *Radu Mihnea*, care învăţase nu numai la Muntele Athos dar şi în Italia, la Veneţia şi Padova, apoi evlaviosul *Miron Vodă Barnowski* care voise să întemeieze o tipografie în Moldova; se poate ca unele din cărţile lui să fie şi azi printre acelea ale mănăstirii Barnowski, ctitoria nefericitului voevod; catalogul cărţilor acestei mănăstiri întocmit în 1727 şi publicat în colecţia Hurmuzaki, cuprinde lucrări în greceşte, latineşte, italieneşte, leşeşte, româneşte, ruseşte, în slavă bisericească şi chiar în georgiană. Şi *Gheorghe Duca*, reîntemeietorul tiparului moldovenesc şi învăţatul său fiu *Constantin*, zis şi Duculeţ, care pune să i se transporte la curte pietrele cu inscripţii romane găsite în ţară, şi extraordinarul *Mihail Radu* sau Mihnea al III-lea al Munteniei, asemănător în atâtea privinţe cu Despot Vodă, ca să nu mai pomenim pe superbul *Şerban Can-*

tacuzino ce se visa succesor al împăraţilor bizantini, şi-au avut, cu siguranţă, fiecare, biblioteca lor. Reprezentativi, în privinţa aceasta, rămân însă, bine înţeles, tot *Constantin Brâncoveanu* şi *Dimitrie Cantemir*, cei doi voevozi iubitori şi creatori de cultură. Pe unul din manuscrisele lui Brâncoveanu, ajuns astăzi în colecţiile Academiei Române, se poate citi, scrisă de însăşi mâna lui, următoarea însemnare: « A lui Costandin Brâncoveanul vel logofăt, leat 7195 (1687) Fevruarie 5. Dar dela dumnealui Costandin Cantacuzino biv vel stolnic ».

In ce priveşte pe boierii veacului al XVII-lea, citâm pe Grigore Ureche, Ştefan pârcălabul de Soroca, Eustratie treti logofătul, Todiraşco, Miron Costin, Pătraşcu Ciogolea şi Tudosie Dubău, tuspatru vel logofeţi, pe Neculai Buhuş şi pe Lupu Bogdan hatmanul, în Moldova, iar în Muntenia pe Udrişte Năsturel — o mărturie străină contimporană arată că « trăia înconjurat de cărţi pe care le aducea din străinătate » — pe Istratie Leurdeanu, care punea să i se scoată copii de pe manuscrisele turceşti, Constantin Cantacuzino postelnicul, marele vornic Ivaşco Băleanu, fraţii Greceanu, Matei Creţulescu, în a cărui bliblioteca se găsesc şi un *atlas* scump, cumpărat de el la Viena, Constantin Cantacuzino stolnicul, cel mai învăţat boier al vremii lui, şi pe Mihai Cantacuzino spătarul, iubitorul de geografie şi arhitectură. Despre bogata bibliotecă a Cantacuzinilor, dela Mărgineni (Prahova), întemeiată de Constantin postelnicul, o descriere a Ţării Româneşti din vremea lui Constantin Mavrocordat spune: « A fost cea mai mare vivliothichi decât toate acestea (adică decât cele dela Mitropolie, Văcăreşti şi Sf. Sava!), cu multă cheltuială şi multe cărţi elineşti, letineşti, franţozeşti, turceşti... Dar cele mai multe cărţi s'au rădicat dă Niculae Vodă şi le-au dus la vivliothichi al său, ce făcuse la Ţarigrad, la casăle lui, la Bata... ». Stolnicul Constantin Cantacuzino a îmbogăţit mult biblioteca moştenită dela părintele său. In 1706, Septemvrie 27, un cunoscut al său, Francisc Lugasi, scrie dela Târgovişte în Ardeal, probabil unui membru al familiei Banffy: « Ilustritatea sa bătrânul domn Constantin stolnicul m'a rugat foarte mult să-ţi scriu dumitale ca să-i procuri *Istoria* bietului... Alexe Bethlen, chiar nelegată dacă ar fi, fiindcă Dumnealui vrea ...să compileze istoria Ţării Româneşti... şi-a procurat până acum pe Bonfinius, pe Istvánfi, pe Ion Bethlen; n'are Istoria bietului...

Alexe Bethlen; îl obligi Dumneata foarte mult dacă îi trimiţi una, având mare nevoie de ea».

Dar biblioteci au fost mai ales la *mănăstiri*, vechile centre de cultură ale ţării şi sediul şcoalelor de pe atunci. In veacul al XVI-lea au existat cărţi şi manuscrise la Neamţu şi la Putna, în Moldova, la Bistriţa, la Cozia, la Argeş şi la Tismana, în Muntenia. Din aceste lăcaşuri au fost aduse tipăriturile şi manuscrisele care împodobesc Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. In epoca lui Brâncoveanu şi Dimitrie Cantemir constatăm biblioteci la următoarele mănăstiri: 1. *Sf. Sava* şi 2. *Sf. Gheorghe Nou* din Bucureşti. Intr'o scrisoare din 2 Mai 1716 pe care Nicolae Mavrocordat o adresează patriarhului Ierusalimului Hrisant Nottara de care ascultau, în ultimă instanţă, aceste două mănăstiri, el îi spune între altele: «Mulţumim şi pentru voia ce ne dai să avem intrare în biblioteca Sfântului Sava şi a Sfântului Gheorghe; scopul nostru anume este să adăogim acolo şi alte cărţi, nu să luăm». 3. *Hurezi*. Un raport asupra Olteniei, trimis în 1727, Consiliului de Război dela Viena, spune că într'această mănăstire se găseşte «o frumoasă bibliotecă» (eine schöne Bibliotheca); o parte a cărţilor ei se află astăzi în colecţiile Casei Bisericii din Bucureşti. 4. *Văcăreşti*. In legătură cu biblioteca de aci, citim în prefaţa ediţiei din Martie 1768 a *Manualului despre superioritatea Ierusalimului* că Nicolae Mavrocordat, ridicând mănăstirea, «i-a dăruit cărţi bisericeşti şi profane în diferite limbi, anume greceşti, latineşti, greco-latine, arăbeşti, etc». Pe o ediţie din 1551 a operelor lui Homer, o însemnare din 1718 spune de altfel: «Şi aceasta din cele dăruite Sf. Mănăstiri domneşti Văcăreşti... de prea înălţatul... Ioan Nicolae Alexandru Voevod». Catalogul cărţilor acestei mănăstiri, alcătuit în veacul al XVIII-lea, cuprinde 237 de opere. 5. *Mitropolia* şi cele două episcopii dela 6. *Râmnicul Vâlcei* şi 7. *Buzău* aveau fiecare biblioteca lor; cea dela Râmnic a fost mult sporită de erarhii cărturari Damaschin, Chesarie şi Filaret (vezi şi mai sus, p. 867-9). In Moldova au continuat să se desvolte vechile biblioteci mănăstireşti, la care s'au adăugat acelea dela 8. *Secu*, ctitoria lui Nestor Ureche, dela 9. *Barnowski* din Iaşi, ctitoria evlaviosului domn, apoi dela 10. *Trei-Ierarhi*, în legătură cu şcoala superioară creiată de Vasile Lupu, dela 11. *Slatina*, unde s'a găsit un manuscris al vechilor letopiseţe moldoveneşti

scrise slavoneşte şi dela 12, *Coşula*, unde s'a păstrat manuscrisul traducerii româneşti al « Istoriilor » lui Herodot. Ca şi în Muntenia, erau apoi biblioteca 13. *Mitropoliei din Iaşi* şi a celor două episcopii dela 14. *Roman* şi 15. *Huşi*. Şi *Episcopia catolică* din Bacău avea un început de bibliotecă; misionarul Bandini enumeră în 1646 opt tipărituri dintre care 3 în poloneză şi 5 în latineşte.

In Ardeal, prima bibliotecă românească de care ştim este aceea a mitropolitului *Sava Brancovici*. Cu prilejul întemniţării şi maltratării sale, în 1680, cărţile i s'au risipit însă. Peste câţiva ani, în 1693, avem prima menţiune documentară despre biblioteca *bisericii sf. Nicolae din Şcheii Braşovului*; avea la acea dată, 115 volume şi desigur se întemeiase cu mult înainte. In 1759, numărul volumelor se ridică la 177.

Instituţiile de cultură ungureşt işi săseşti din Ardeal, prin faptul că aparţineau grupărilor etnice care aveau puterea politică şi economică, au fost înzestrate încă mai de timpuriu cu bogate colecţii de cărţi şi manuscrise. Astfel, « *Colegiul academic* » calvin, întemeiat de Gabriel Bethlen la Alba-Iulia în 1622, poseda o frumoasă bibliotecă; ea a ars în 1658, cu prilejul năvălirii şi jefuirii Transilvaniei de către Tătari. Refăcut şi mutat la Aiud, prin îngrijirea principelui Mihai Apaffi, colegiul îşi alcătui o nouă bibliotecă, cuprinzând şi manuscrise. Şi *colegiul reformat din Odorhei*, construit împreună cu biserica de acolo, de Sigismund Báthory, avea o colecţie apreciabilă de cărţi. Saşii la rândul lor strânseseră colecţii frumoase la Braşov, Sibiu, Bistriţa şi Sighişoara. Negustorii companişti greci din Sibiu îşi întocmesc şi ei o bibliotecă, mai ales în urma donaţiei făcute de Episcopul Leontie din Paphos, mort în Martie 1661 şi îngropat în satul vecin Boiţa; printre cărţile lui se aflau şi două ediţii a « Vitejilor lui Mihai Viteazul » de Stavrinos vistierul. (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 589).

Veacul al XVIII-lea a însemnat, sub raportul difuziunii cărţilor şi a formării de biblioteci, o epocă de real progres. Cartea apuseană pătrunde în număr tot mai mare în bazinul dunărean; ei i se adaogă în ţările ortodoxe, tipăriturile româneşti — în limba naţională dar şi în greceşte şi chiar în slavă — şi tipăriturile ruseşti. Numărul şcolilor sporeşte, şi cu ele, numărul manualelor şi a cărţilor în genere. Grigore al III-lea Ghica, în hrisovul din 1766

privind reorganizarea învățământului moldovean, prevede, la Academia de pe lângă Mitropolia din Iași, și un post de «bibliotecar» plătit cu 120 de lei anual. In ultima sa domnie moldoveană (1774—1777), același voevod trimite pe boierul Saul «în Germania, Franța și Italia, cu ordin de a cumpăra în aceste țări tot ce va crede de cuviință a contribui la propășirea științelor, literelor și artelor în Moldova». Saul aduce într'adevăr cărți în valoare de peste 1000 de florini.

In anaforaua pentru reorganizarea învățământului moldovean, Mitropolitul Iacov II (1792—1803), prevede, pentru întâia oară, *instituirea unui fel de depozit legal* și anume în favoarea bibliotecii «Academiei» din Iași. In capitolul VIII al amintitei anaforale se hotărăște că toți negustorii cari vor aduce cărți în țară sunt obligați să dea câte un exemplar, fără plată, acelei biblioteci; la cele foarte scumpe, se va achita jumătate din preț. Printre cei care importau cărți era și librarul vienez Marquides Pulio (Aromân de neam!). Un raport consular austriac arată că acesta a adus în București la 28 Dechemvrie 1796, o serie de cărți pe care le-a oferit spre cumpărare boierilor; catalogul anexat raportului cuprinde 44 de opere, dintre care 42 în franțuzește, cu o proporție apreciabilă de caracter revoluționar — 1 în latinește și 1 în italienește. Aflăm și numele câtorva legători de cărți: unul este cunoscutul preot Mihail Strilbițki (vezi mai sus, p. 913) care la 1762, în Iași, leagă în piele, cu stema Callimachilor, manuscrisul «Condicei de obiceiuri» a lui Gheorgachi vtori logofăt. Un altul e Dimitrie Preotul, tot la Iași, în 1797, posesor de «codici muzicali»; un al treilea e Șerș Evreul, la București, cu prăvălie în oraș și în slujba voevodului Constantin Hangerli «la legatul cărților și condicilor domnești» cum ne spune hrisovul de scutire de dări dat la 13 Octomvrie 1798; un al patrulea e Tudor, legătorul de cărți al Mitropoliei din București, căruia de asemenea i se acordă scutiri prin hisovul din 18 Martie 1804.

E normal deci ca numărul bibliotecilor, publice și private, să sporească în acest veac al XVIII-lea.

Dintre bibliotecile domnești, incontestabil cea mai importantă, bucurându-se de o faimă unică, este acum biblioteca Mavrocordaților, a lui Neculai și Constantin. Neculai moștenise biblioteca părintelui său, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, el însuși unul

din oamenii cei mai culți ai epocei, cu studii universitare în Italia. Ajuns domn, având deci mijloace mari, Neculai începe să-și sporească biblioteca. E foarte probabil că a luat, așa cum spune descrierea, pomenită înainte, a Țării Românești, o parte din cărțile bibliotecii dela Mărgineni: Cantacuzinii, Ștefan și tatăl său, învățatul stolnic, pieriseră doar ca haini Impărăției turcești. Sporul cel mare al bibliotecii lui Neculai Mavrocordat a venit însă din altă parte și anume din cumpărăturile făcute cu bani grei, atât în apusul Europei cât și în Imperiul Otoman. O corespondență din 1729 arată că a cheltuit numai în 2 ani suma de 20.000 de scuzi pentru achiziționarea de manuscrise turcești, arabe și persane. Iar o altă mărturie contimporană vorbește de « cheltuieli de necrezut » (dépenses incroyables). Din cărțile sale, Neculai defalchează o parte pentru fiul său Constantin, constituindu-i o frumoasă bibliotecă personală. Catalogul ei, alcătuit în Iunie 1725, deci pe când Neculai domnea în Muntenia, precizează că e « catalogul tuturor cărților elene, greco-latine, latine, italiene, franceze, etc. ale lui Constantin Mavrocordat, *pentru uzul lui*, în afară de acelea din biblioteca cea mare a prea înălțatului domn în București » (χωρὶς τῶν ἐν τῇ μεγάλῃ βιβλιοθήκῃ ὑψηλοτάτου ἡγεμόνος ἐν Βουκουρεστίῳ). Această bibliotecă personală a tânărului Constantin — avea la acea dată 14 ani — număra nu mai puțin de 684 de opere, unele din ele în mai multe volume și toate frumos legate. Catalogul specifică și felul legăturii: « legătură românească, de piele roșie » sau « legătură galbenă, românească » — nu eram deci niște începători în această ramură — « legătură în pergament alb vechiu », « legătură turcească, roșie, cu peceți », etc.

După moartea tatălui său, Constantin a moștenit întreaga bibliotecă și a sporit-o la rându-i. Chesarie Daponte, secretarul său, afirmă că ea ajunsese acum la « mii de cărți », ceea ce este foarte probabil. Iar Sulzer o evalua la 600.000 de taleri sau lei; între rarități era și o biblie coptă din veacul al treilea.

Din nefericire, această splendidă bibliotecă, în care se găseau și manuscrise rare, stampe și medalii, nu putu fi păstrată. După mazilirea din 1749 și până să reia din nou tronul în 1756, având nevoie de bani și hărțuit de creditori, Constantin Mavrocordat trebui să și-o amaneteze și apoi să vândă o parte din ea; vându

de asemenea casa din Galata. Unele cărţi fură cumpărate de nobili greci ca Iacovaki Rizo şi Sutzu, altele de reprezentanţii diplomatici ai statelor străine. Din cele rămase în ţară, la Mitropolie, o parte s'au distrus în timpul războiului din 1768—1774. Astăzi, rămăşiţele falnicei biblioteci sunt răspândite în diferite locuri; cele mai multe se află la Atena, cumpărate de statul grec; altele sunt în ţară, în biblioteca Seminarului Central din Bucureşti şi la diverşi particulari.

Dintre bibliotecile în legătură cu biserica, notăm, în Muntenia, pe acelea dela mănăstirile: *Ghighiu*, lângă Ploeşti, *Cernica*, în Ilfov, *Dălhăuţi*, în Râmnicul Sărat, precum şi dela biserica *Domniţa Bălaşa* din Bucureşti. In Ardeal, se întemeiază, în 1727, biblioteca centrală din *Blaj*, care va deveni repede cea mai însemnată bibliotecă românească de peste munţi, apoi, în 1775, aceea a episcopiei greco-catolice din *Oradia Mare*; aci se păstrează manuscrisele celor mai multe din operele lui Samuil Micu Clain; între ele şi manuscrisul autograf şi inedit al «Istoriei Românilor» în 4 tomuri; de asemenea, manuscrise ale operelor lui Gh. Şincai. Şi ortodocşii îşi avură o bibliotecă episcopală la *Sibiu*, ceva mai târziu, spre sfârşitul veacului, pe vremea lui Gherasim Adamovici. La Alba-Iulia, episcopul ungur Ignat Batthyany înfiinţează *Institutul Batthyaneum* cu o frumoasă bibliotecă, având şi cărţi rare (incunabule chiar!) şi manuscrise preţioase.

Tot mai multe sunt şi bibliotecile particulare; atât în Muntenia, cât şi în Moldova creşte numărul boierilor şi înalţilor ierarhi iubitori de cultură, care strâng cărţi, traduc din limbi străine, scriu ei înşişi şi acoperă cheltuiala imprimării diferitelor opere de caracter religios sau laic. Acelaşi fenomen îl întâlnim şi în Ardeal, unde se ridică o pătură de cărturari şi unde mecenaţii se recrutează mai ales din rândul negustorilor înstăriţi, cum sunt fraţii *Boghici* şi *Nicola Nicolau* la Braşov, *Constantin Hagi Popp* la Sibiu, «*jupânul Ioan Logofet negoţitoriul*» la Timişoara şi alţii. Călătorul francez Flachat, zăbovind câtăva vreme în Muntenia, pe timpul lui Constantin Mavrocordat (1731—1733), ne spune că primul secretar al Domnului, *Andronachi* (probabil Vlasto!), era posesorul unei frumoase biblioteci, având şi tablouri de preţ, sculpturi admirabile şi piese de mecanică ciudată, comandate în Germania şi Anglia. Tot el ne dă informaţia că vel portarul *Rizo* făcuse,

din porunca aceluiaşi Domn, o călătorie de studii în Germania, Olanda, Anglia Franţa şi Italia, călătorie pe care ar fi vrut s'o facă însuşi Constantin Mavrocordat.

In Moldova, socotelile casei cronicarului *Ioniţă Canta* ne arată că, în anul 1777, s'au cumpărat « Chiclopediile » (volumele Enciclopediei franceze!), un Esop, o gramatică latinească pentru copii, apoi codicele de legi bizantine al lui Armenopol, în sfârşit un « pergament mare » şi trei « pergamenturi de scris ». Iar despre *Enache Kogălniceanu*, pseudo-cronicarul, ştim că era totuşi un cărturar, amator de manuscrise istorice; o serie întreagă cumpără el la Constantinopol, în anii 1760—1761.

Spre a-şi da cineva seamă de cât crescuse nivelul şi de numărul preţuitorilor slovei tipărite, la finele epocei fanariote, e suficient să cerceteze listele de « prenumeranţi » tipărite de obiceiu la sfârşitul cărţilor; va vedea îndată cât de numeroşi erau cei ce le cumpărau cu anticipaţie; îi putem socoti pe fiecare ca având o bibliotecă proprie. Dăm aci un singur exemplu: pentru « *Geografia sau scrierea pământului* », tălmăcită de « un iubitoriu de neamul românesc » şi apărută la Buda în 1814—1815, în două volume, sunt 460 de prenumeranţi în Moldova, 486 în Muntenia şi 385 în Ardeal şi Banat. In total deci, 1331 de cărturari care plătesc înainte preţul cărţii.

Societăţi diverse. Nevoia de a se asocia în vederea realizării unui scop umanitar, cultural, economic sau politic a existat şi în Ţările noastre, ca pretutindeni în Europa. Am arătat mai înainte ce erau « *breslele* » de meseriaşi şi de « alogeni » precum şi « *companiile* » de neguţători. Amintim acum despre *francmasonerie*, a cărei prezenţă se constată documentar, atât în Moldova cât şi în Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, dar care, după toate probabilităţile, trebue să fi avut aderenţi la noi încă mai dinainte. Prima menţiune sigură despre francmasoni — poporul le-a zis *farmazoni* şi le-a atribuit puteri misterioase şi nebănuite — la noi, este din 1787 când Gherasim, arhidiaconul Mitropoliei din Iaşi, traduce, pentru biv vel paharnicul Iordachi Darie Dărmănescu, cartea « *Taina Francmasonilor* » a abatelui Prau, apărută la Amsterdam în 1778. Faptul traducerii implică existenţa de membri ai acestei societăţi secrete în Moldova la data amintită.

In 1795, constatăm că exista la Sibiu o «*Soţietate filosofească a neamului românesc*»; ea publica în acest an, la finele lui Mai, o «Inştiinţare» prin care, adresându-se şi cărturarilor de dincoace de Carpaţi şi în special lui Ianache Văcărescul, vestea că are de gând să scoată, sub titlul general de «Vestiri filosofeşti şi moraliceşti», o serie de cărţi, de caracter istoric, geografic, religios şi ştiinţific, în formă de fascicole bisăptămânale, fiecare fasciculă având două coli. Alte informaţii asupra ei n'avem; bănuesc însă că suntem şi în faţa unui îndepărtat efect al ideilor revoluţiei franceze, idei camuflate sub firma «filosofică». Fapt e că în afară de prima operă anunţată «*Theologhiia Bisericii Răsăritului*» care apare *ca volum* al lui Clain în 1796, cu un titlu aproape identic alte lucrări n'au ieşit sau, în cazul cel mai bun, nu le cunoaştem încă; probabil că autorităţile, speriate de orice putea sugera, chiar de departe, chiar indirect, o schimbare a ordinei existente, vor fi desfiinţat «soţietatea» sau îi vor fi interzis activitatea.

In 1815, se înfiinţează, la Buda, *Societatea femeilor române*, numărând 33 de membre fondatoare; multe din ale aparţineau coloniei aromâneşti din capitala Ungariei. Scopul societăţii era de a ajuta şcoala naţională prin contribuţii băneşti anuale; el a fost împlinit cu succes. In Muntenia şi în Moldova, deşi e probabil să fi existat societăţi culturale-politice, n'avem însă, până acum, nicio informaţie asupra lor. Facem abstracţie, bine înţeles, de *Eterie*, care era o societate politică grecească; adăogăm însă că ea a numărat zeloşi partizani şi printre rândurile boierilor români din Principate, precum şi printre negustorii «companişti» dintre cari nu puţini erau Aromâni.

In Transilvania, sasul Martin Hochmeister, «fratele» întru francmasonerie a doctorului Molnar, voia să scoată, în 1798, un periodic românesc «*Foaia română pentru econom*» adică pentru gospodar (amintim că până astăzi, mocanilor proprietari de turme li se mai spune, în munţii Buzăului, «economi de oi»!); intenţia sa nu s'a transformat însă în faptă.

BIBLIOGRAFIE

I. Opere de sinteză. 1. G. PASCU, *Istoriea literaturii romîne din secolul XVII*, Iași, 1922, 184 p. in 8°; 2. G. PASCU, *Istoriea literaturii romîne din secolul XVIII*, *I. Cronicarii moldoveni și munteni*, București, 1926, 180 p. in 8°; 3. N. IORGA, *Istoria literaturii românești*, I—II, București, 1925—1926, 615 p. in 8°; 4. SEXTIL PUȘCARIU, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a doua, Sibiu, 1930, 263 p. in 8°; 5. OVID DENSUSIANU, *Literatura română modernă*, I—III, București, 1920—1933, VI + 191 + 209 + 149 p. in 8°; 5 bis. I. D. SUCIU, *Literatura bănățeană dela început până la Unire*, Timișoara, 1940, XVI + 399 p. in 8°; 6. G. CĂLINESCU, *Istoria literaturii române, dela origini până în prezent*, București, 1941, 948 p. in f°; 7. D. MURĂRAȘU, *Istoria literaturii române*, ediția a treia, București [1942], 462 p. in 8°; 7 bis. GABRIEL DRĂGAN, *Istoria literaturii române*, ed. a patra, București. 1946, 16 + 635 p. in 8°.

II. Influențe culturale străine. 8. P. P. PANAITESCU, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1925), p. 149—372; P. P. PANAITESCU. *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, I, 1926, p. 1—97; 10. D. RUSSO, *Opere istorice greco-române*, *Opere postume*, vol. I—II. București, 1939, IX + 692 p. in 8°.

III. Opere originale. Istoriografia moldoveană. 11, C. GIURESCU, *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, București, 1908, 93 p. in 8°; 12. I. ȘIADBEI, *Cercetări asupra cronicelor moldovene. Eustratie logofătul. Grigore Ureche. Simion Dascălul. Ion Neculce*, Iași, 1939, 35 p. in 8°; 13. C. STOIDE. *Recenzie* asupra lucării lui I. Șiadbei, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 412—418; 14. CONST. C. GIURESCU, *Introducerea* la *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă* (*1359—1595*), ediția a treia, Craiova, 1942, LXXXII p. in 8°; 15. C. GIURESCU, *Introducerea* la *De neamul Moldovenilor*, București, 1914, LV p. in 8°; 16. P. P. PANAITESCU, *Istorie in versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.* s. 3, t. X (1929), p. 365—496; 17. P. P. PANAITESCU, *Introducerea* la Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei dela Aron Vodă încoace*, ediție critică, București, 1944, LXX p. in 8°; 18. C. GIURESCU, *Introducerea* la *Letopisețul Țării Moldovei dela Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir* (1661—1705), București, 1913, 50 p. in 8°; C. GIURESCU, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron Logofătul și Vasile Demian*, București, 1914, 52 p. in 8°; 20. C. STOIDE, *Izvodul Costăcheștilor* (sub tipar); 23. ION ST. PETRE, *Nicolae Costin. Viața și opera*, București, 1939, 286 p. in 8°; 24. JOHN F. BADELEY *Russia, Mongolia, China*, vol. I—II, London, 1919, in 8°; P. P. PANAITESCU, *Nicolas Spathar Milescu*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, I-re partie, Paris, 1925, p. 35—180 (și extras); 26. CONST. C. GIURESCU, *Nicolae Milescu Spătarul*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VII (1927), p. 231—284; I. NISTOR, *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir*

Voevod, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. II (1924), p. 221—245; 28. G. VÂLSAN, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VI (1927), p. 193—211; 29. I. MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul — Scriitorul — Domnitorul*, Iaşi, 1926, 421 p. in 8⁰; FRANZ BABINGER, *Die osmanischen Quellen D. Kantemir's*, Bucureşti, 1941, 12 p. in 8⁰; 31. VICTOR PAPACOSTEA, *Dimitrie Cantemir. Note pentru un portret*, în *Familia*, 77 (1942), p. 3—10; 32. MARCEL ROMANESCU, *Cantemir, Montesquieu şi Marsigli*, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 413—434; 33. C. GRECESCU, *Mărturisirile comisului Iştoc un fragment de cronică*, în *Rev. Ist. Rom.*, VIII (1938), p. 87—94; 34. DAMIAN BOGDAN, *Despre domnii moldoveni Ştefan I şi Iuga*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 165—177; 35. IOAN ST. PETRE, *Axintie Uricarul. Studiu şi text*, Bucureşti, 1944, 207 p. in 8⁰; 36. D. RUSSO, *Cronica Moldovei de N. Chiparissa (1716—1717)*, în *Studii istorice greco-române*, II, Bucureşti, 1939, p. 465—485; 37. D. RUSSO, *Afenduli şi Amiras*, ibidem, I, Bucureşti, 1939, p. 193—204; 38. ŞERBAN CIOCULESCU, *La bicentenarul lui Neculce*, în *Rev. Fund. Reg.*, Octomvrie, 1945, p. 331—35. V. şi p. 953, nr. 12; 39. D. RUSSO, *Cronica Ghiculeştilor (1695—1754)*, în *Bul. Com. Ist.*, II (1916), p. 3—85; 40. N. IORGA, *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniţă Canta*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VIII (1927—1928), p. 105—116; 41. C. GIURESCU, *Pseudo-cronicari*, I. *Enache Kogălniceanu*, Bucureşti, 1916, 43 p. in 8⁰; 42. EMIL TURDEANU, *Contribuţiuni la studiul cronicelor rimate*, în *Cercet. Lit.*, II (1936), p. 1—54; 43. DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, Bucureşti, 1939, 334 p. in 8⁰.

IV. Istoriografia munteană. 44. IULIAN ŞTEFĂNESCU, *Viaţa Sfintei Parascheva cea nouă de Matei al Mirelor*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 347—373; 45. D. RUSSO, *Matei al Mirelor şi operele lui*, în *Studii istorice greco-române*, I, Bucureşti, 1939, p. 157—179; 46. N. SIMACHE şi TR. CRISTESCU, *Letopiseţul cantacuzinesc, 1290—1688*, Buzău. 1942, 60 p. in 8⁰;

C. GIURESCU, *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*, Bucureşti, 1906, 160 p. in 8⁰; 48. N. SIMACHE şi TR. CRISTESCU, *Vieaţa şi opera lui Radu Popescu*, I, Ploeşti, 1943, 196 p. in 8⁰; C. GRECESCU. *Câteva date noi în legătură cu « Istoriile Domnilor Ţării Româneşti »*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 277—289; 50. ALEXANDRU A. VASILESCU, *Contribuţiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu şi compilatorului Constantin Căpitanul*, ibidem, p. 533—546; 51. ŞTEFAN D. GRECIANU, *Scrierile lui Radu logofătul cronicarul*, Bucureşti, 1904, V + 52 p. in 8⁰; 52. ŞTEFAN D. GRECIANU, *Viaţa lui Costandin Vodă Brâncoveanu de Radu vel logofăt Grecianu*, Bucureşti, 1906, 386 p. in 8⁰; 53. I. C. FILITTI, *Cine erau fraţii cărturari Radu şi Şerban Grecianu*, în *Rev. Ist. Rom.*, IV (1934), p. 65—70; 54. C. GRECESCU, *Cronica Anonimă* (sub tipar).

55. N. IORGA, *Operele stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901, 180 in 8⁰; 56. I. MINEA, *Ceva despre Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în *Cercet. Ist.*, VIII—IX (1932—1933), 2, p. 73—79; 57. AL. A. VASILESCU, *Cronologia Tabelară. Data alcătuirii şi autorul ei*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933),

p. 54—77; 58. GEORGE B. POPESCU, *O rugăciune a lui Constantin Stolnicul Cantacuzino*, în *Rev. Ist.*, 25 (1939), p. 57—60; 59. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 1—27; 60. D. RUSSO, *Ioan Cariofil şi operele lui*, în *Studii istorice greco-române*, I, Bucureşti, 1939, p. 181—191; 61. D. RUSSO, *Mitrofan Grigoràs, Cronica Ţării Româneşti (1714,—1716)* ibidem, II, Bucureşti, 1939, p. 409—461; 62. I. IONAŞCU, *Lucruri noi despre cronicarul Dumitrache*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 246—263; 63. ILIE CORFUS, *Contribuţiuni la opera cronicarului Mihai Cantacuzino*, în *Rev. Ist. Rom.* XVI (1946), sub tipar; 64. N. IORGA, *Origina moldovenească a lui Ienăchiţă Văcărescu*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. X (1929), p. 345—351; 65. ŞT. BEZDECHI, *Cronica inedită dela Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, I, Sibiu, 1944, 107 p. in 8°; 66. C. NICOLĂESCU-PLOPŞOR, *Cronograful Ţerei Rumâneşti scris de Dionisie Eclisiarhul*, R.-Vâlcea, 1934, XIX + 215 p. in 16°; 67. N. BĂNESCU, *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în *Anuar Ist. Cluj*, II (1923), p. 119—204; 68. VICTOR PAPACOSTEA, *Date nouă despre viaţa şi opera lui Dionisie Fotino*, în *Balcania*, VII, 2 (1944), p. 311—331; 69. N. DOCAN, *O povestire în versuri încă necunoscută despre domnia lui Mavrogheni*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, s. 2, t. XXXIII (1911), p. 417—516; 70. AL. T. DUMITRESCU, « *Trâmbiţa Românească* », în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, s. 2, t. XXXVII (1914), p. 21—47; 71. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Uciderea voevodului Constantin Hangerli. O povestire în versuri necnuoscută*, Vălenii de Munte, 1926, 10 p. in 8°; 72. GH. T. KIRILEANU, *Dăsluşire. O scriere inedită a lui Zilot Românul*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 288—308.

V. şi p. 954, nr. 42.

V. Istoriografia ardeleană. 73. I. LUPAŞ, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I—II, Craiova, 1933—1934, 470 p. in 8°; 74. Z. PĂCLIŞANU, *Un vechiu proces literar: Relaţiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Şincai şi P. Maior*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XVI (1934—1935), p. 221—255; 75. Dr. IACOB RADU, *Doi luceferi rătăcitori: contribuiri la viaţa şi operele lui Gheorghe Şincai şi Samoil Micu Clain*, în *Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. II (1924), p. 167—287; 76. Z. PĂCLIŞANU, *Cenzura cronicei lui Gh. Şincai*, în *Revista Arhivelor*, I (1924), p. 20—30; 77. A. VERESS, *Note şi scrisori Şincaiane*, în *Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. III (1925), p. 479—503; 78. AT. M. MARIENESCU, *Viaţa şi operele lui Petru Maior*. Discurs de recepţie la Acad. Rom., Bucureşti, 1883, 122 p. in 4°.

VI. Opere filologice. Dicţionare. 79. GH. CREŢU, *Mardarie Cozianul Lexicon slavo-românesc şi tâlcuirea numelor din 1649*, Bucureşti, 1900, 396 p. in 8°; 80. Dr. C. TAGLIAVINI, *Il Lexicon Marsilianum Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, Bucureşti, 1930, 282 p. in 8°; 81. IULIAN ŞTEFĂNESCU, [*Manuale şi dicţionare greco-române*], în *Opere istorice*, Bucureşti, 1942, p. 189—214; 82. VICTOR PAPACOSTEA, *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 314—322.

VII. Gramatici şi ortografii. 83. NESTOR CAMARIANO, *Modelele gramaticei lui Văcărescu*, în *Studii italiene*, III (1936), p. 3—11; 84. D. GĂZDARU,

Modelul italian al Gramaticei lui Văcărescu, în *Arhiva* din Iași, 43 (1936), p. 3—11.

VIII. Opere literare. 85. N. DRĂGANU, *Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în *Dacoromania*, IV (1924—1926), pp. 77—168; 86. GH. BOGDAN-DUICĂ, *Istoria literaturii române moderne. Intâii poeți munteni*, Cluj, 1923, VII + 318 p. in 8°; 87. ARIADNA CAMARIANO, *Influența poeziei lirice neogrecești asupra celei românești: Ienăchiță, Alecu, Iancu Văcărescu, Anton Pann și modelele lor grecești*, București, 1935, 98 p. in 8°; 88. PAUL I. PAPADOPOL, *Poeții Văcărești, viața și opera lor poetică*, București, 1941, 356 p. in 8°; 89. GH. CARDAȘ, *Țiganiada*, ed. 2, București, 1928, LXXX + 514 p. in 8°; 90. ION COLAN, *Viața și opera lui Ioan Barac*, în *Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1928), p. 1-84; 91. GH. BOGDAN-DUICĂ, *Ioan Barac*, București, 1933, 168 p. in 8°.

IX. Opere științifice. 92. D. RUSSO, *O scrisoare a lui Evghenie Vulgaris tradusă în limba română. O închipuită descoperire: un filosof român din secolul al XVIII-lea*, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 7—31; 93. I. MUȘLEA, *Viața și opera doctorului Vasilie Pop, (1789—1842)*, în *Anuar. Ist. Cluj*, *V* (1928—1930), p. 86—157; 94. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Harta Moldovei de Rhigas din Velestin* (va apare în *Rev. Ist. Rom.*).

V. și p. 954, nr. 59.

X. Opere religioase. 95. N. IORGA, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria Românilor*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, s. 2, t. XX p. 197—253; 96. N. IORGA, *Intre Antim și Mitrofan, mitropoliții Țării Romnești*, în *Bis. Ort. Rom.*, 1935, p. 1—5 și 113—117.

XI. Traduceri. Textele bisericești. 97. CONST. SOLOMON, *Biblia dela București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuciu, 1932, 48 p. in 4°: 98. I. BIANU, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei*, București, 1887, LVI + 520 p. in 8°; 99. ȘTEFAN CIOBANU, *Contribuțiuni privitoare la originea și moartea Mitropolitului Dosofteiu*, București, 1920, 33 p. in 8°; 100. I. LUPAȘ, *Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei (1671—1673 și 1676—1686)*, în *Studii istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 105—116; 101. SCARLAT STRUȚEANU, *Doi umaniști ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în *Ramuri*, 1941, p. 40—55.

XII. Traduceri de opere literare. 102. N. CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească, I. Epoca influenței sud-slave*, București, 1929, VIII + 271 p. in 8°; 103. ARIADNA CAMARIANO, *Poricologos și Opsarologos grecesc*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 33—129.

104. N. CARTOJAN, *Fiore di virtu în literatura românească*, în *Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1928—29), p. 85—193; 105. NESTOR CAMARIANO, *Primele traduceri din Bernardin de Saint-Pierre în literatura română*, în *În Amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 183—194; 106. M. SĂNZIANU, *Un manuscris cu traducerea românească a cărții « Desiderie »*, în *Rev. Ist. Rom.*, V—VI (1935—6), p. 410—412; 107. P. GRIMM, *Traduceri și imitațiuni românești după literatura engleză*, în *Dacoromania*, III (1923), p. 284—377.

XIII. Traduceri de opere istorice şi geografice. 108. IULIAN ŞTEFĂNESCU, [*Cronografele româneşti: Tipul Danovici, Partea I*], în *Studii Istorice*, Bucureşti, 1942, p. 113—187; 109. C. NICOLĂESCU-PLOPŞOR, *Hronograful lui Moxa;* în *Oltenia*, IV (1943), p. 1—28.

110. P. P. PANAITESCU, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XVII (1935—6), p. 227—241.

111. ARIADNA CAMARIANO, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946, 199 p. in 8⁰

XIV. Traduceri de opere privind gospodăria şi sănătatea. 112. I. LUPAŞ, *Doctorul Ioan Piuariu-Molnar. Viaţa şi opera lui* în *Studii...*, III, Sibiu, 1941, p. 47—73.

XV. Traduceri de texte astrologice. Calendare şi încercări de publicaţii periodice. 113. SEXTIL PUŞCARIU, *Calendare şi almanahuri*, în *Almanahul graficei române*, 1927, p. 33—43; E. VÂRTOSU, *Foletul novel*, Bucureşti, 1942, 223 p. in 8⁰; 115. TEODOR BALAN, *Teodor Racoce şi Chrestomaticu Românesc*, în *Codrul Cozminului*, II—III (1925—6), p. 347—370.

XVI. Tiparul. 116. I. BIANU şi N. HODOŞ, *Bibliografia românească veche. 1508—1830*, I—II, Bucureşti, 1903—1912, in 4⁰; 117. I. BIANU, N. HODOŞ şi DAN SIMONESCU, idem, vol. III, Bucureşti, 1912—1936, 780 p. in 4⁰; 118. I. BIANU şi DAN SIMONESCU, idem, vol. IV, Bucureşti, 1944, XIII + 375 p. in 8⁰; 119. I. BIANU, *Mitrofan Episcopul Huşilor si al Buzăului, mare tipograf, 1681—1702*, în *Almanahul graficei române*, 1927, p. 44—49; 120. N. IORGA, *Doamna Elina a Ţării Româneşti ca patroană literară*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XIII (1932—33), p. 57—67; VICTOR PAPACOSTEA, *Povestea unei cărţi. Protopiria lui Cavalioti. « Ein Unicum »*, în *Omagiu lui Constantin Kiriţescu*, Bucureşti, 1937, p. 665—674; 122. DAN SIMONESCU şi EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III (1939), p. 1—32; 123. I. CRĂCIUN, *Das rumänische Buch in Siebenbürgen*, în *Siebenbürgen*, I, Bucureşti, 1943, p. 257—268: 124. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Livres turcs imprimés à Bucarest*, în *Rev. Ist. Rom.*, XV (1945), p. 275—286.

XVII. Şcoala. 125. V. A. URECHIA, *Istoria Şcoalelor*, I, Bucureşti, 1892, 405 p. in 4⁰; 126. GH. NEDIOGLU, *Cea mai veche şcoală românească cu caracter statornic*, Bucureşti, 1913, 28 p. in 8⁰; 127. VIRGIL ŞOTROPA şi Dr. N. DRĂGANU, *Istoria şcoalelor năsăudene*, Năsăud, 1913, 414 p. in 8⁰; 128. NICOLAU ARON, *Monografia bisericilor, şcoalelor şi reuniunilor române din Făgăraş*, Făgăraş, 1913, 278 p. in 8⁰; 129. N. FIRU, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradea, 1921, 61 p. in 8⁰; 130. P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1926, I, p. 1—97; 131. N. IORGA, *Istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1928, 351 p. in 8⁰; 132. M. POPESCU-SPINENI, *Instituţii de înaltă cultură*, Vălenii de Munte, 1932, IV + 208 p. in 8⁰; 133. C. I. ANDREESCU, *Evoluţia învăţământului în Moldova şi istoricul Liceului Naţional din Iaşi*, Iaşi, 1935, 267 p. in 4⁰; 134. I. IONAŞCU, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din*

Buzău, 1836—1936, București, 1937, XXII + 275 p. in 8⁰; 135. I. IONAȘCU, *Școala dela Colțea în veacul al XVIII-lea*, București, 1938, 15 p. in 8⁰; 136. C. SOLOMON, *Biserica și moșia Conăcheștilor*, Iași, 1943, 29 p. in 8⁰; 137. TR. VUIA, *Școalele românești bănățene în secolul al XVIII-lea*, Orăștie, 1896, 146 p. in 8⁰; 137 bis. TEODOR VAJDEA, *Școlile românești dela granița de Vest*, în *Studii și documente bănățene*, I (1945), p. 99—124.

Vezi și p. 958, nr. 156.

XVIII. Manualele școlare. 138. ONISIFOR GHIBU, *Din istoria literaturii didactice românești*, I—III în *An. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit.*, s. 2, t. XXXVIII (1915—1916), p. 1—359; 139. CONST. C. GIURESCU, *Bucoavna basarabeană din* 1815, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 124—128; 140. CLAUDIO ISOPESCU, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, 1933, 19 p. in 8⁰; 141. ION IONESCU, *Prima aritmetică tipărită în limba română*, în *Gazeta Matematică*, XLI, Sept. 1935, p. 20—24; 142. I. MUȘLEA, *Pânea pruncilor (Bălgrad — 1702). Din istoria unei cărți vechi românești*, București, 1941, 15 p. in 8⁰. (Extras din volumul omagial I. Lupaș).

XIX. Biblioteci. 143. N. IORGA, *Două biblioteci de mănăstiri, Ghighiu și Argeș*, București, 1904, 62 p. in 8⁰; 144. N. IORGA, *Pilda bunilor domni din trecut față de școala românească*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 2, t. XXXVII (1914—1915), p. 77—120; 145. C. GIURESCU, *Pseudo-Cronicari*, I. *Enache Kogălniceanu*, București, 1916, 43 p. in 8⁰; 146. Dr. IACOB RADU, *Manuscriptele din Biblioteca Episcopiei Unite din Oradea Mare*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. I (1923), p. 261—308; 147. N. IORGA, *Știri nouă despre biblioteca Mavrocordaților*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VI (1927), p. 135—170; 148. G. CARDAȘ, *Biblioteci vechi românești*, în *Boabe de grâu*, I, 1930, p. 611—616; 149. N. GEORGESCU-TISTU, *Bibliografia literară română*, București, 1932, 255 p. in 8⁰; 150. I. MINEA, *Ceva despre Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în *Cercet. Ist.*, VIII—IX (1932—1933), 3, p. 73—79; 151. M. BEZA, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. 2, București, 1937, 211 p. in 4⁰; 152. V. MIHORDEA, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 359—419; 153. IOACHIM CRĂCIUN, *Biblioteci și cititori români în trecut și azi*, Sibiu, 1940, 13 p. in 8⁰; 154. IOSIF NAGHIU, *Biblioteca Mănăstirii Neamțul*, în *Mitropolia Moldovei*, XVII (1942), p. 67—83; 155. IOACHIM CRĂCIUN, *Das rumänische Buch in Siebenbürgen*, în *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 257—268; 156. CANDID MUȘLEA, *Biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brașovului*. Brașov, 1943, 430 p. in 8⁰; 157. OCTAVE BEAUPIN, *Le collège Bethlen de Nagyenyed*, în *Revue d'Histoire comparée. Études Hongroises*, XXI (1943), p. 586—588; 158. N. CAMARIANO, *L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu*, în *Balcania*, VI (1943), p. 201—241.

XX. Societăți diverse. 159. O. LUGOSIANU, *Societatea femeilor române din anul* 1815, București, 1895, 24 p. in 8⁰.

VIEAȚA CULTURALĂ. II.

In epoca lui Constantin Brâncoveanu, arta românească atinge cea mai frumoasă și mai caracteristică înflorire a sa, în toate domeniile.

Veacurile XVII și XVIII înseamnă, în domeniul *artei*, un răstimp de remarcabile creațiuni întru nimic mai prejos de creațiunile *literare* contemporane. Se ridică în acest răstimp monumente de artă *bisericească* și *laică* și se obțin realizări în lucrul lemnului, al țesăturilor și al metalelor prețioase, care constituie nu numai succese din punct de vedere tehnic și artistic, dar și manifestări caracteristice, *reprezentative*, ale geniului nostru național. Culminarea este atinsă în *epoca lui Brâncoveanu*, în acei cincizeci de ani cuprinși între 1678 și 1730 și care includ, în afară de domnia centrală a strălucitului voevod și martir (1688—1714), și domniile lui Șerban Cantacuzino (1678—1688) și Nicolae Mavrocordat (1716 și 1719—1730). Se poate spune, fără exagerare, că a fost aceasta o epocă *unică* — prin complexitate, eleganță și rafinament — în desvoltarea artei românești, compensând cu prisosință aspectele mai puțin favorabile de ordin politic și militar.

O caracteristică a vieții noastre artistice în răstimpul amintit și mai ales în veacul al XVIII-lea este *difuziunea* ei în pături din ce în ce mai largi. Arta nu mai constitue apanagiul numai a Domnilor și a marilor boieri; ea este prețuită acum și promovată și de alte categorii sociale.

Orășenii, în special breslașii — meșteșugari și negustori — în frunte cu vătafii lor, apoi ostașii și comandanții lor, boierii mici sau boierinașii, răzășii și moșnenii, ridică tot mai multe lăcașuri

dumnezeeşti, frumos construite şi împodobite. Sporeşte numărul clădirilor de zid, biserici şi case de locuit, sporeşte de asemenea numărul *ţesăturilor* şi *blănurilor* de lux, a *podoabelor de metal preţios*, a *tablourilor*, într'un cuvânt a tot ce bucură ochiul şi înfrumuseţează vieaţa.

Paralel cu această difuziune sporeşte numărul *meşterilor* pietrari, zugravi, iconari, argintari, lemnari; ei alcătuiesc acum *bresle* puternice şi răspândesc meşteşugul lor până în cele mai îndepărtate colţuri de ţară. Nu arareori călătorul din zilele noastre întâlneşte, în cine ştie ce sat umil din regiunea muntoasă şi deluroasă, o biserică ridicată în acest veac al XVIII-lea, sau la începutul celui de al XIXlea, biserică ce este, prin proporţiile ei reuşite, prin acoperişul de şindilă, prin zugrăveala naivă a pridvorului şi prin albeaţa zidurilor, contrastând cu verdele pădurii sau pajiştei din prejur, o adevărată încântare: e opera acestor meşteri modeşti, de cele mai multe ori anonimi (vezi fig. 62).

In ce priveşte locul ierarhic pe care-l ocupă fiecare din ţările române în vieaţa artistică a veacurilor XVII şi XVIII, lucrurile stau astfel: Moldova deţine întâietatea la început: este epoca mitropolitului *Anastasie Crimca*, ctitorul Dragomirnei, a lui *Miron Vodă Barnowski*, domnul care a ridicat, proporţional cu durata stăpânirii, cele mai multe lăcaşuri dintre toţi voevozii noştri, a lui *Vasile Lupu*, ctitorul Trei Ierarhilor, a Goliei şi a bisericii Stelea din ţara vecină, în sfârşit a lui *Gheorghe Duca*, prin a cărui râvnă s'a înălţat mănăstirea *Cetăţuia*. Spre sfârşitul veacului al XVII-lea, şi anume începând cu domnia lui *Şerban Cantacuzino* (1678—1688), punctul de greutate cade asupra Munteniei: aci şi acum se formează *cel de al doilea stil muntean*, care-şi va găsi în lăcaşurile lui *Constantin Brâncoveanu* şi *Nicolae Mavrocordat* cea mai înaltă expresie a sa. Superioritatea Munteniei se menţine în tot veacul al XVIII-lea. Transilvania are, între timp, o situaţie mai puţin favorizată; ea ocupă, sub raportul artistic, locul ultim.

Biserici şi mănăstiri moldovene. Desvoltarea arhitecturii bisericeşti moldovene, în veacul al XVII-lea, se explică prin trei factori de căpetenie: mai întâi, *vechea tradiţie* a ţării, aşa cum se înfăţişează ea în lăcaşurile veacului al XVI-lea, Suceviţa fiind încununarea lor; apoi influenţa exercitată de două lăca-

Fig 62. — Biserica din Urşani, judeţul Vâlcea. Picturi exterioare Zidită în 1805

şuri dela finele veacului al XVI-lea, *Galata*, ctitoria lui Petru Şchiopul şi *Aroneanu*, zidită « în ţarina Iaşilor » de Aron Tiranul, ambele aducând, în plan şi faţadă, *elemente noi, muntene*; în al treilea rând, influenţa exercitată de câteva ctitorii domneşti sau metropolitane excepţionale: *Dragomirna, Trei-Ierarhi, Golia* şi *Cetăţuia*. In genere, se poate observa o strânsă legătură între evoluţia arhitecturii şi vicisitudinile istoriei politice moldovene, domniilor lungi şi prospere corespunzându-le lăcaşuri de seamă, în timp ce perioadele turburi, de războaie, năvăliri şi lupte interne, sunt lipsite de asemenea realizări. E o constatare care se aplică de altfel tuturor ţărilor şi timpurilor.

Vechii tradiţii arhitectonice i se datoresc lăcaşuri ca *Burdujenii şi Biserica Albă* din Baia; nici ea nu rămâne însă complet lipsită de influenţe din afară. Astfel, constatăm o influenţă venită *din Sud*, care se manifestă în detalii şi o alta, *occidentală*, căreia-i datorim adăogirea unei clopotniţe — de cele mai multe ori greoaie şi neîmbinându-se bine cu restul clădirii (aşa, de pildă, la *Sf. Nicolae* din Suceava (1611), la *Sf. Vineri* din Iaşi, ctitoria lui Nistor Ureche, dărâmată în 1878, la *Vovidenia* din Iaşi, zidită înainte de 1645, etc.).

Cu biserica mănăstirii *Galata*, înălţată în 1584, apar în arhitectura bisericească moldoveană, o serie de elemente noi, dovedind *influenţă munteană* şi, în genere, sudică. In această categorie intră: 1. *Cea de a doua turlă, pe pronaos*, aşa cum am întâlnit-o la bisericile mănăstirilor Tismana şi Snagov precum şi la biserica episcopală din Curtea de Argeş. 2. *Impărţirea faţadei în două registre*, unul superior şi altul inferior, *printr'un brâu* orizontal care dă ocol clădirii. 3. *Generalizarea*, la ambele registre ale faţadei, a *firidelor oarbe* care mai înainte erau numai la abside. 4. Introducerea a câte *trei ferestre la abside* aşa cum le-am constatat la Argeş, la Tutana (absidele laterale), la Mitropolia din Târgovişte (absida altarului) 5. Separarea naosului de încăperea adiacentă spre apus (camera mormintelor sau pronaos) *prin trei arcade sprijinite pe coloane* (2 coloane centrale şi 2 laterale ancastrate), în locul zidului prevăzut cu o uşă, anterior. In afară de aceste elemente principale sunt şi detalii în ornamentare şi în modul şi materialul de constructie care dovedesc aceeaşi influenţa munteană şi, în sens mai larg, sudică.

Ea este evidentă şi la biserica *Aroneanu* (1594). Şi aceasta are *brâul* care desparte faţadele în două registre, dar aşezat mai sus ca la Galata; are de asemenea *cele trei arcade* care asigură trecerea din naos în pronaos; are însă, în plus şi pentru prima dată în Moldova, *un pridvor pe stâlpi*, legaţi prin arcade (3 arcade pe faţada dinspre apus, câte 2 pe faţadele laterale). Nu mai e deci, ca la lăcaşurile anterioare (Părhăuţi, Moldoviţa, Homor) un zid sau un *plin* în care s'au amenajat câteva deschizături, ci, din potrivă, un *gol* întrerupt de coloane. Sunt principii arhitectonice *opuse*. Acest pridvor pe stâlpi e un element *sudic*; îl întâlnim în Balcani şi în Muntenia unde apare la Snagov, la Mitropolia din Târgovişte şi la Biserica Domnească din acelaşi oraş. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, el ajunge chiar un element caracteristic al celui de al doilea stil muntean. In Moldova, după Aroneanu, îl găsim la *Hlincea* — refăcută în 1660 —, la *Sf. Ioan din Siret*, la *Iţcanii Vechi*.

Influenţa marilor ctitorii ale veacului al XVII-lea se poate şi ea uşor urmări. Cea dintâi dintre aceste ctitorii a fost *Dragomirna*. Nu ni s'a păstrat pisania; ştim însă că biserica cea mare, cu hramul Pogorîrii Sfântului Duh, era înălţată în 1609, aşa cum ne spun însemnările de pe două Evanghelii dăruite de Anastasie Crimca mănăstirii sale.

Zidurile înconjurătoare, cu turnurile lor, au fost făcute de Miron Vodă Barnowski, în 1627; unul din turnuri, acel mare, dinspre Sud-Vest, având mai multe încăperi boltite şi metereze pentru tras, poartă chiar numele Voevodului. Ceea ce impresionează, din capul locului, la Dragomirna, este *înălţimea* bisericii ca şi raportul faţă de lăţimea ei (42 metri, inclusiv crucea turlei, faţă de 9,60): e cea mai sveltă dintre toate bisericile moldovene; ea continuă şi accentuează tendinţa constatată în veacul al XVI-lea (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 630). Al doilea element caracteristic, prin noutatea lui, e acel *decorativ* sau *ornamental*. In această categorie intră *torsada* sau frânghia împletită discontinuu, pe care o găsim atât în interiorul cât şi în exteriorul bisericii. Ea vine, după toate probabilităţile, din centrul şi răsăritul Asiei Mici, din regiunile selgiucide (între Sivas şi Konijeh) şi cele armene şi caucaziene învecinate. Tot nouă este şi împodobirea turlei cu foarte numeroase *sculpturi în piatră:* şi această caracteristică ne îndreaptă

tot spre Orient și anume spre aceleași regiuni caucaziene (Georgia !); poate fi însă și o influență rusească.

Biserica mănăstirii Dragomirna a exercitat o influență apreciabilă asupra lăcașurilor următoare. Astfel asupra bisericii dela *Solca*, ridicată de voievodul Ștefan Tomșa; ea imită, mai modest însă, ctitoria lui Anastasie Crimca. Apoi asupra bisericii mănăstirii *Bârnova* (județul Iași), începută, spre finele domniei (c. 1629), de Miron Barnowski și terminată, peste câteva decenii, de Eustratie Vodă Dabija; și acest lăcaș are ca brâu exterior torsada discontinuă. Alte biserici, influențate, sub raportul ornamental, de Dragomirna, au fost *Trei Ierarhi*, *Golia*, *Putna* (noua biserică, începută de Vasile Lupu, în locul aceleia a lui Ștefan, pe care o dărâmase), *Sf. Onofrei*, *Cetățuia*, etc.

Trei Ierarhi a fost concepută de Vasile Lupu ca un monument care, arătând contemporanilor și posterității bogăția și fastul său, să întreacă pe toate cele din țară în somptuozitate și rafinament. Scopul și l-a atins fiindcă ea a atras, dela început, atenția; călătorii străini — cum e, de pildă, Paul de Alep — o laudă fără rezerve, iar Miron Costin, cronicarul contemporan, citând-o, împreună cu Golia, arată că aceste 2 lăcașuri sunt «cu făptură cum se văd *peste toate mănăstirile aice în țeară mai iscusite*». Sfințită de mitropolitul Varlaam, la 6 Mai st. v. 1639, Trei Ierarhi reproduce planul tip al bisericilor moldovene din veacul al XVI-lea, apropiindu-se însă mai mult de Galata. E influențată apoi de Dragomirna: găsim *torsada* caracteristică, în exterior și în interior, apoi *împodobirea turlei cu sculpturi în piatră*, unele motive, ca rozetele ornamentale, fiind chiar la fel dispuse.

Elementul nou însă al Trei-Ierarhilor, care face originalitatea acestui lăcaș și care n'a mai putut fi imitat din cauza cheltuielilor foarte mari pe care le implică, este *împodobirea pereților exteriori*, de sus până jos, cu o rețea continuă de sculpturi în piatră, aurite. Aceste sculpturi, dispuse în 30 de rânduri sau zone orizontale care dau ocol clădirii, cuprind motive de origine *orientală:* unele sunt de inspirație armeano-georgiană, altele arabo-turcești, altele, în sfârșit, persane. Dar tocmai acest exces de împodobire dăunează impresiei generale: prea e vizibilă dorința de a lua ochii, prea e ostentativ — după moravurile orientale — luxul. In privința aceasta, meșterul Manole a dovedit, la Curtea de

Argeş, un gust mult mai sigur, mai fin. Altfel, totul e din materiale excelente; pentru pardoseala bisericii, de pildă, şi a trapezăriei, s'a întrebuinţat marmură albă şi meagră. Şi celelalte ecarete ale mănăstirii, inclusiv *feredeul* sau baia publică, adiacentă, au fost construite cu o deosebită grijă. Feredeul, ale cărui venituri aparţineau tot Trei Ierarhilor, imita pe cele din Stambul; el a durat două secole şi jumătate, până în 1894, când o municipalitate stupidă, în loc să-l repare, l-a dărâmat. In turnul-clopotniţă dela intrare era un ceas a cărui bătae se auzea în tot oraşul.

Trei Ierarhii au fost restauraţi, în timpul lui Carol I, de arhitectul francez Leconte de Noüy, cel care a restaurat şi Curtea de Argeş. Cu acest prilej s'au adus însă unele modificări aspectului iniţial; astfel, atât acoperişul principal cât şi acoperişul turlelor, din curbe, cum erau înainte, au devenit ascuţite, făcând să pară lăcaşul şi mai înalt (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 24 şi 25).

Neputând fi luaţi ca model în întregime, din cauza caracterului lor somptuos, Trei Ierarhii au influenţat totuşi parţial construcţia *Cetăţuiei*, ctitoria mult mai sobră dar, tocmai de aceea, corespunzând mai bine posibilităţilor normale ale ţării noastre; a influenţat de asemenea, dar într'o măsură şi mai redusă, noua clădire a *Putnei*.

Şi cel de al doilea mare lăcaş bisericesc ridicat de Vasile Lupu, *Golia*, are un caracter deosebit faţă de ce se lucrase până atunci. Neculce, povestind vizitarea Iaşilor de către Petru cel Mare, arată că «atuncea au îmblat Impăratul prin toate mănăstirile de le-au văzut şi din toate i-au mai plăcut *mănăstirea Golia*, zicând că are trei feluri de meşteşuguri: leşesc, grecesc şi moskicesc». Şi într'adevăr în această biserică se îmbină elemente aparţinând la trei stiluri: stilul bizantin, vizibil în planul general al clădirii, stilul rusesc, aparent în felul de construcţie al bolţilor şi stilul baroc al Renaşterii italiene, venit prin Polonia, stil care a inspirat faţadele, cu coloane ancastrate în zid (aşa zisele «lezene»!) şi terminate prin capiteluri lucrate. Biserica are două turle mari, pe naos şi pe pronaos; alte două mai mici, pe altar şi pe pridvor, şi un turnuleţ deasupra pridvorului, în dreapta turnului mic. Cu faţadele-i caracteristice şi cu cele patru turle în linie, Golia are un aspect specific, cam ciudat, în opoziţie cu imaginea obişnuită a bisericilor noastre, în orice caz un aspect care nu se uit

ușor. Ea a influențat într'un grad înalt zidirea bisericii mănăstirii *Cașin*, ctitoria din 1655 a voievodului Gheorghe Ștefan. Aceasta din urmă pare aproape o replică a Goliei; e numai ceva mai simplă, fără atâtea ornamente și cu capiteluri mai puțin stilizate (vezi fig. 63).

Cetățuia, ctitoria, terminată în 1672, a lui Gheorghe Duca, imită Trei-Ierarhii sub raportul planului și al proporțiilor; ea e însă mult mai sobră în ce privește ornamentarea, lipsindu-i acea broderie de sculptură continuă ce carcterizează lăcașul lui Vasile Lupu. Cetățuia este una din mănăstirile cele mai bine păstrate; în afară de biserică, există încă și cea mai mare parte din clădirile inițiale: zidurile înconjurătoare, cu poarta de intrare și cu turnurile respective, apoi casele egumenești cu o remarcabilă sală boltită «gotică» (trapezăria!), casele domnești și bucătăria (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 38—40).

La începutul veacului al XVIII-lea, constatăm în arhitectura bisericească din Moldova o nouă influență, venind dinspre miazăzi, din Muntenia; ea include și câteva elemente de artă turcească. Această influență se manifestă în felul de impodobire a fațadelor, prin *firide lungi* și *ocnițe trilobate în acoladă*. Și la uși și ferestre găsim chenare terminate în partea superioară prin acoladă sau semicerc: ele înlocuiesc mai vechile chenare «gotice» sau cele inspirate de Renaștere. Apar, împărțind suprafața zidurilor, și *panouri trilobate*, în acoladă, cum e, de pildă, la biserica sfinții Teodori din Iași. Acest element decorativ, *acolada*, este de origine musulmană; el a ajuns în Moldova prin intermediul lăcașurilor muntene, dar poate să fi venit și idrect, prin meșterii care lucraseră în împărăția turcească.

O influență otomană găsim, ceva mai târziu, și în felul în care sunt prelucrate frunzele de acant ale capitelelor unor biserici: astfel, la biserica din *Golăești* (Cilibiu) din județul Iași; ele seamănă cu unele din capitelele geamiei Lâle, ridicată în 1763; de asemenea cu capitelele dela unele case contemporane ale cartierului Balat din Constantinopol.

In sfârșit, găsim aceeași influență într'o serie de pietre de mormânt moldovenești din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Apar, ca elemente ornamentale pe aceste pietre de mormânt, *chiparoși* cu vârful îndoit și *vase*

Fig. 63. — Biserica mănăstirii Caşin (jud. Bacău). Lucrată în piatră, ea seamănă în ce priveşte o serie întreagă de elemente arhitectonice, cu biserica fostei mănăstiri Golia din Iaşi. Au fost zidite, dealtfel, în aceeaşi epocă, pe la mijlocul veacului al XVII-lea.

mici, *persane*, din care es florile preferate ale musulmanilor: *lalele*, *trandafiri* și *garoafe*. Apar și *acante* stilizate la fel cu cele amintite mai sus. Unele pietre veneau gata sculptate, dela Constantinopol, având până și scobitura în care se strânge, pentru păsările cerului, apa de ploaie: obiceiu specific turcesc; la noi se adăoga numai inscripția respectivă. O serie de asemenea pietre de mormânt sunt acelea ale familiei Balș, la biserica Sf. Dumitru din Iași.

Către jumătatea veacului al XVIII-lea, se înalță, în Moldova, o grupă întreagă de biserici care amintesc, prin elementele lor de stil baroc, Golia și Cașinul. In această categorie intră, de pildă, bisericile *Sf. Teodori*, *Curelari*, *Sf. Gheorghe*, tustrele din Iași, și — cea mai însemnată dintre ele — biserica mănăstirii *Frumoasa* de lângă Iași, ctitoria din 1753 a lui Grigore Vodă Ghica, refăcută în 1836; ea are nu numai «lezenele» caracteristice pe fațadele laterale, dar și cele patru turle dispuse în linie. Și la această grupă, ca și la Golia și Cașin, constatăm o influență rusească — mai precis ucraineană — și una apuseană, venită prin Galiția.

Influența apuseană ajunge precumpănitoare la finele veacului al XVIII-lea când se introduce la noi, prin intermediul Poloniei și mai ales al Rusiei, stilul așa zis «*clasic*», inspirat de antichitate. In Rusia, el mai poartă și numele de stil «*Empire*». Comportă frontoane clasice, cu coloane, așa cum găsim la noua clădire a Frumoasei. Ca realizare reprezentativă a acestui stil cităm biserica *Sf. Spiridon* din Iași (1804—1805); tot lui îi aparține și biserica *Banu* (Iași) construită, în jurul lui 1800, de un «arhitecton Her Leopold».

Acest stil clasic, ușor transformat, va ajunge să se generalizeze în veacul al XIX-lea în țările noastre. Dar realizările lui, după părerea noastră, sunt departe de a egala vechile lăcașuri moldovenești sau acelea produse de primul și mai ales de cel de al doilea stil muntean.

Biserici și mănăstiri muntene. Stilul brâncovenesc (al doilea stil muntean). Bisericile construite în veacul al XVII-lea, urmează, de preferință, unul din cele patru tipuri caracteristice anterioare (vezi vol. II, ediția a patra, p. 617—620): 1. *Tipul constantinopolitan* — după care se clădise la noi Biserica Domnească din Curtea de Argeș; acestui tip îi aparține monumentala biserică

Sf. Dumitru din Craiova (1650) şi, se pare, biserica, azi dispărută, a *Sărindarului*, în Bucureşti: amândouă ctitorii ale lui Matei Basarab. 2. *Tipul sârbesc* care dăduse biserica cea mare dela Cozia; el se bucură de o deosebită favoare, fiind reprezentat, între altele, de bisericile mănăstirilor *Arnota* (între 1633 şi 1636), *De un lemn* (1634—1635), *Plătăreşti* (1646) şi *Plumbuita* (1647), tuspatru iarăşi ctitorii ale lui Matei Basarab. 3. *Tipul bisericii mănăstirii Dealul*, cu trei turle, care e, de fapt, tipul sârbesc ca plan, dar având o bogată decoraţiune exterioară, de origine orientală (armeană, după unii specialişti !). După acest tip s'au înălţat bisericile mănăstirilor *Căldăruşani* (1638), *Brebu* (1650) şi *Gura Motrului* (1633), primele două având de ctitor pe acelaşi Matei Basarab iar cea de a treia datorindu-se rudei sale, lui Preda Brâncoveanu. Merită, de altfel, să fie relevat faptul că bătrânul domn de ţară a fost, sub raportul *numărului* de lăcaşuri ridicate, *cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru:* într'un răstimp cât jumătate din acela al lui Ştefan cel Mare, el a ridicat un număr de biserici şi mănăstiri superior acestuia din urmă: se cunosc până acum 38; şi — după toate probabilităţile — această cifră va creşte. 4. *Tipul bisericii episcopale din Curtea de Argeş* sau, cum i se mai spune, «tipul meşterului Manole». Dela acest strălucit model s'au inspirat, fără ca să-l poată însă atinge, cei ce au zidit bisericile mănăstirilor *Radu Vodă* (1615), *Cotroceni* (1679) şi impunătoarea *Mitropolie* din Bucureşti (1655).

Dar alături de aceste patru tipuri, moştenire a veacurilor anterioare, apare, pe la mijlocul veacului al XVII-lea, şi *un tip nou de biserică.* El are drept caracteristică o clopotniţă deasupra pronaosului, la care ajungi printr'o scară amenajată fie în grosimea zidului — aşa la biserica din *Goleşti* (Muşcel) sau la biserica *Doamnei* din Bucureşti — fie într'un turn lipit de zid, vizibil din afară şi aşezat de obiceiu pe peretele dinspre Nord: e cazul bisericilor dela *Cornet* (Vâlcea, 1661), *Bărbuleţ* (Dâmboviţa), *Strehaia* (Mehedinţi, 1645), *Făgăraş* (1697—1698; vezi fig. 64), etc. Sunt şi cazuri când clopotniţa se află deasupra pridvorului, ca la *Jitianu* (Dolj) şi la *Filipeştii de Pădure* (Prahova, 1688).

In sfârşit, întâlnim şi biserici cum e biserica *Olari* din Curtea de Argeş sau biserica *Turbaţi* din Ilfov, care nu se leagă de nici unul din tipurile amintite mai sus; ele constituie o dovadă în plus

de varietatea izvoarelor de inspirație a meșterilor constructori ai vremii.

Dar această diversitate de modele nu împiedică însă ca unele elemente arhitectonice să se impună, să se generalizeze în veacul al XVII-lea, și să constituie apoi caracteristice ale noului stil muntean — stilul brâncovenesc — ce se încheagă spre sfârșitul

Fig. 64. — Biserica ridicată de Constantin Brâncoveanu în orașul Făgăraș, în anii 1697—8, ispravnic fiind Neagoe Pitarul Rătescu. Pridvor deschis cu arcade semicirculare. Pe peretele dinspre Nord, turnul de acces la clopotniță.

acestui veac. Astfel este, în primul rând, *pridvorul deschis*, cu stâlpi sau coloane, legate prin arcade mai întâi semi-circulare, apoi în acoladă sau trilobate (vezi fig. 65—68). Coloanele sunt, la început, de cărămidă (*Bălteni*, în Ilfov) după aceea de piatră având bazele și capitelele profilate. Exemplare remarcabile de astfel de coloane găsim la *Mitropolie*, la *Arnota*, la *Gura Motrului* și la *Filipeștii de Pădure*. Ceva mai târziu, spre sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, profilurile se înlo-

cuesc prin sculpturi, adesea admirabile, iar trunchiul însuşi al

Fig. 65.— Biserica « cu sfinţi » din Bucureşti, numită astfel din cauza picturilor exterioare din registrul superior. Zidită la sfârşitul secolului al XVII-lea şi restaurată în 1728.

coloanei e împodobit cu caneluri în spirală; ca modele putem cita

pridvorul bisericilor *Doamnei* și *Colțea* din București, al mănăsti-

Fig. 66. — Biserica Sf. Elefterie, zidită în 1747, după restaurarea din zilele noastre. Elegantă și bine proporționată, ea este tipul bisericei mici, orășenești.

rilor *Cotroceni*, *Hurezi* și *Sinaia*.

Un alt element care începe să se răspândească pe la mijlocul veacului al XVII-lea sunt cele trei arcade asigurând trecerea din

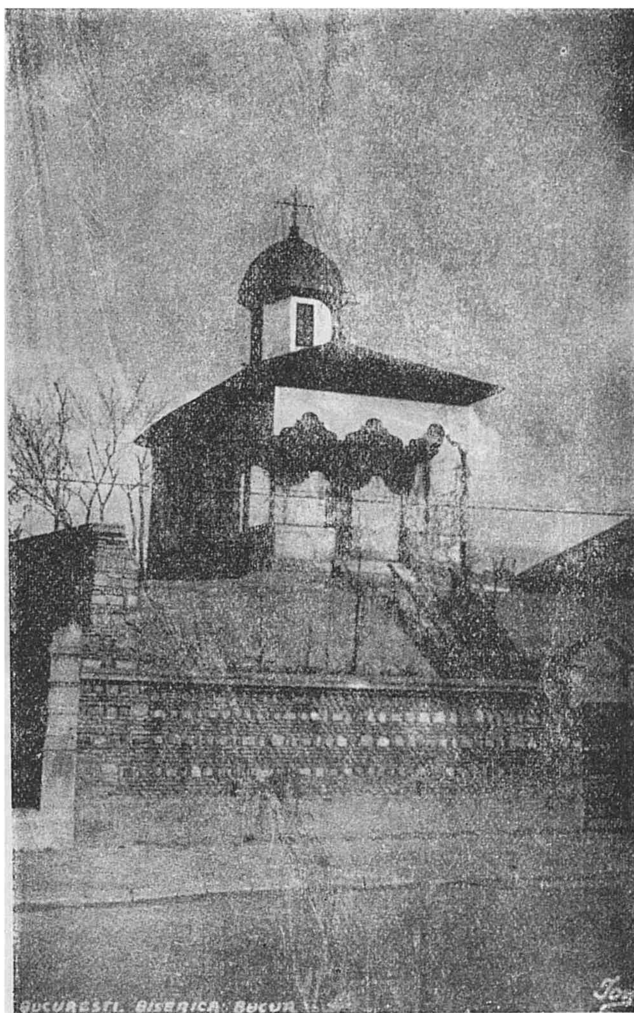

Fig. 67. — Biserica Bucur din Capitală, pe malul Dâmboviţei, lângă mănăstirea Radu Vodă. Zidită în veacul al XVIII-lea, ea a fost restaurată după războiul pentru întregirea neamului.

pronaos în naos: mai înainte ea se făcea numai printr'o singură deschidere, la mijloc. Această dispoziţie care are de scop o circulaţie mai uşoară, se întâlneşte, pentru prima dată, la Biserica

Mihai Vodă din Bucureşti (1594); o întâlnim şi la biserica Aro-

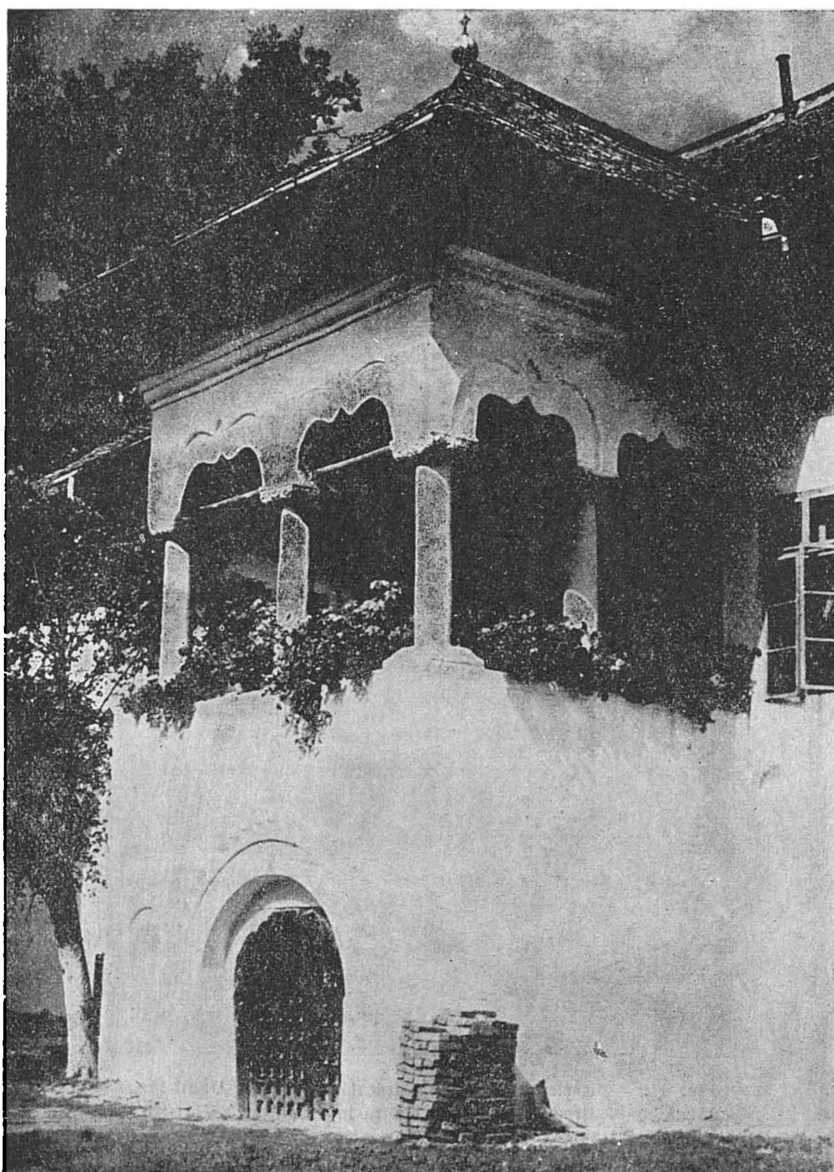

Fig. 68. — Foişor la mănăstirea Dintr'un lemn. Coloanele au capitele de piatră sculptată iar arcadele sunt în « acoladă ».

neanu din Iaşi, din aceeaşi vreme (1594).

Tot pela mijlocul veacului al XVII-lea, se constată şi o oarecare influenţă moldovenească; ea trebue pusă în legătură şi cu înălţarea, la Târgovişte, a bisericii *Stelea*, în 1645, de către Vasile Lupu, după împăcarea cu Matei Basarab; se ştie că acesta din urmă a zidit, la rându-i, *Soveja*, în ţara vecinului său. Acestei influenţe moldoveneşti i se datoresc *cadrele de uşi şi ferestre*, de caracter « gotic », care se întâlnesc la unele lăcaşuri (*Stelea, Gura-Motrului*); numai că le lipseşte *relieful* şi *frumuseţea* pe care o au dincolo de Milcov. De aceeaşi origine sunt şi *contraforţii* pe care, în afară, bineînţeles, de *Stelea*, îi găsim la *Bălteni*, la *Goleşti*, la *Sfinţii Impăraţi din Târgovişte* şi la *Bărbuleţ* (Dâmboviţa). Dar, ca şi la cadre, acest împrumut nu are vieaţă puternică şi lungă; spre sfârşitul veacului al XVII-lea, contraforţii dispar.

Cel de al doilea stil muntean începe să se închege în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino (1678—1688). Atunci tipul nou al veacului al XVII-lea, acela cu clopotniţa peste pronaos şi cu o turlă peste naos, începe să se generalizeze, ajungând reprezentativ pentru acest nou stil. In acelaşi timp, din tipurile mai vechi, se arată o preferinţă deosebită tipului în formă de trifoiu, cu o turlă, derivat din cel sârbesc, şi tipului bisericii episcopale din Curtea de Argeş, cu patru turle. Acesta din urmă se aplică în special, ca şi în veacul al XVII-lea, marilor ctitorii cum sunt, de pildă, *Văcăreştii* şi *Cernica*. La tustrele tipurile noului stil se adaogă însă, în genere, *pridvorul deschis cu arcade*, care constitue tocmai o caracteristică a lui.

Ca aspect general, bisericile aparţinând noului stil muntean sunt mai *svelte, mai înalte* decât acelea anterioare. Acest fenomen se poate observa mai bine la clopotniţa de pe pronaos. Astfel, de pildă, clopotniţa dela Brădeşti sau aceea dela Creţeşti; comparaţia cu clopotniţa scundă dela Cornet (1661) este concludentă.

Faţadele noilor lăcaşuri sunt, în genere, acoperite cu tencuială de var; în unele părţi ale lor şi anume la arcaturile pridvorului, câteodată şi la chenarele uşilor şi la cornişe, se adaogă *zugrăveala polichromă. Piatra sculptată*, înflorată, se întrebuinţează la coloanele pridvorului, la chenarele uşilor şi ferestrelor şi la brâul ce dă ocol clădirii. Ca motiv sculptural, apare în mod obişnuit *vrejul continuu, cu frunze şi flori măşcate*, iarăşi o caracteristică a acestui stil brâncovenesc (vezi fig. 69).

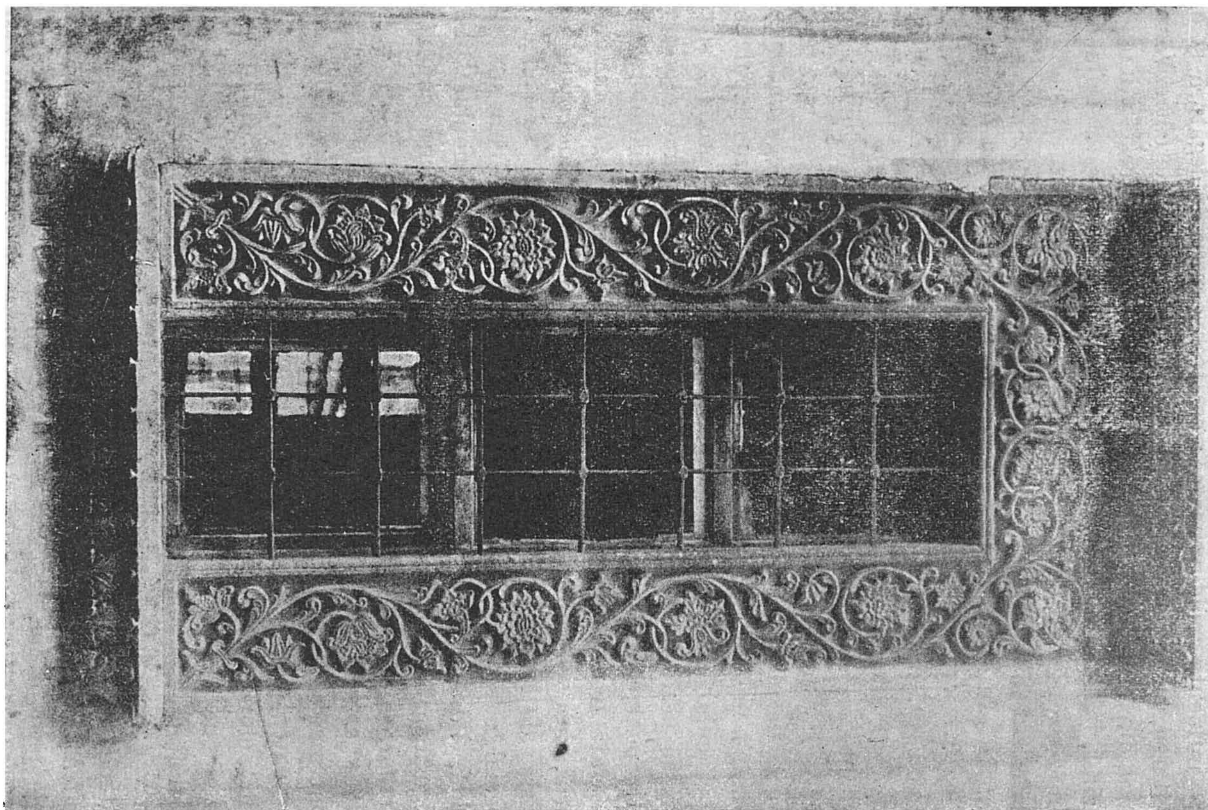

Fig. 69. — Chenar de fereastră, în piatră frumos sculptată, la biserica Sf. Ioan Predeteci (Inainte mergătorul), azi dărămată.

Şi în interior, găsim coloane de piatră sculptate; impresionează însă în deosebi bogăţia sculpturilor în lemn, în primul rând a *tâmplei* (vezi fig. 70—71).

In genere, se poate spune că lăcaşurile aparţinând celui de al doilea stil muntean se disting printr'o notă de eleganţă şi bogăţie, care rezultă nu numai din proporţiile lor reuşite şi din felul împodobirii lor prin sculpturi măestrite în piatră şi prin zugrăveli polichrome, dar şi din mobilierul somptuos pe care-l cuprind (vezi fig. 72).

Noul stil muntean se poate împărţi în trei epoci:

1. *Epoca primă*, cuprinzând domniile lui Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu şi Ştefan Cantacuzino, stăpânitori de aproape înrudiţi între ei (1678—1716). Influenţa exercitată de aceşti stăpânitori a fost hotărîtoare; nu puţin a contribuit şi gustul şi priceperea lui Mihai Cantacuzino, fratele lui Şerban, un iubitor şi un preţuitor al arhitecturii, cu studii în străinătate. Şi el şi Brâncoveanu aduc meşteri din afara hotarelor. Unul din aceşti meşteri, *Pesena Levin*, — italian de origine sau dalmatin — a lucrat la *Brâncoveni*, unde a şi fost înmormântat; crucea cu inscripţia de pomenire i se păstrează şi astăzi; un altul, *Vucaşin Caragea* — dalmatin sau sârb, judecând după numele prim, grec după cel de al doilea — a lucrat la Hurezi. Un meşter italian — poate tot Pesena Levin — a lucrat şi la *Biserica Doamnei* din Bucureşti, ctitoria din 1683 a soţiei lui Şerban Cantacuzino. Portalul acestei biserici, cu chenarul său de piatră sculptată, arată influenţa Renaşterii italiene.

Lăcaşuri reprezentative pentru această primă epocă sunt *Cotrocenii*, dar mai ales *Hurezii*. Cotrocenii, ctitoria lui Şerban Cantacuzino, au fost ridicaţi în 1679. Ei aparţin tipului cu patru turle al bisericii episcopale din Curtea de Argeş (tipul meşterului Manole). Au un pridvor cu arcade semicirculare sprijinite pe coloane de piatră; pronaosul e mai lat decât naosul; construcţia, făcută cu îngrijire, a suferit însă prefaceri în decursul vremii. Hurezii sunt o adevărată sinteză a stilului brâncovenesc şi unul din monumentele de artă religioasă cele mai reuşite din întreaga ţară. De proporţii impunătoare — 32 de metri lungime pe 14 metri lăţime — biserica acestei mănăstiri a fost ridicată în anul 1692; aparţine tipului derivat din tipul sârbesc, în formă de

trifoi, dar cu două turle, cea de a doua, de pe pronaos, find mai

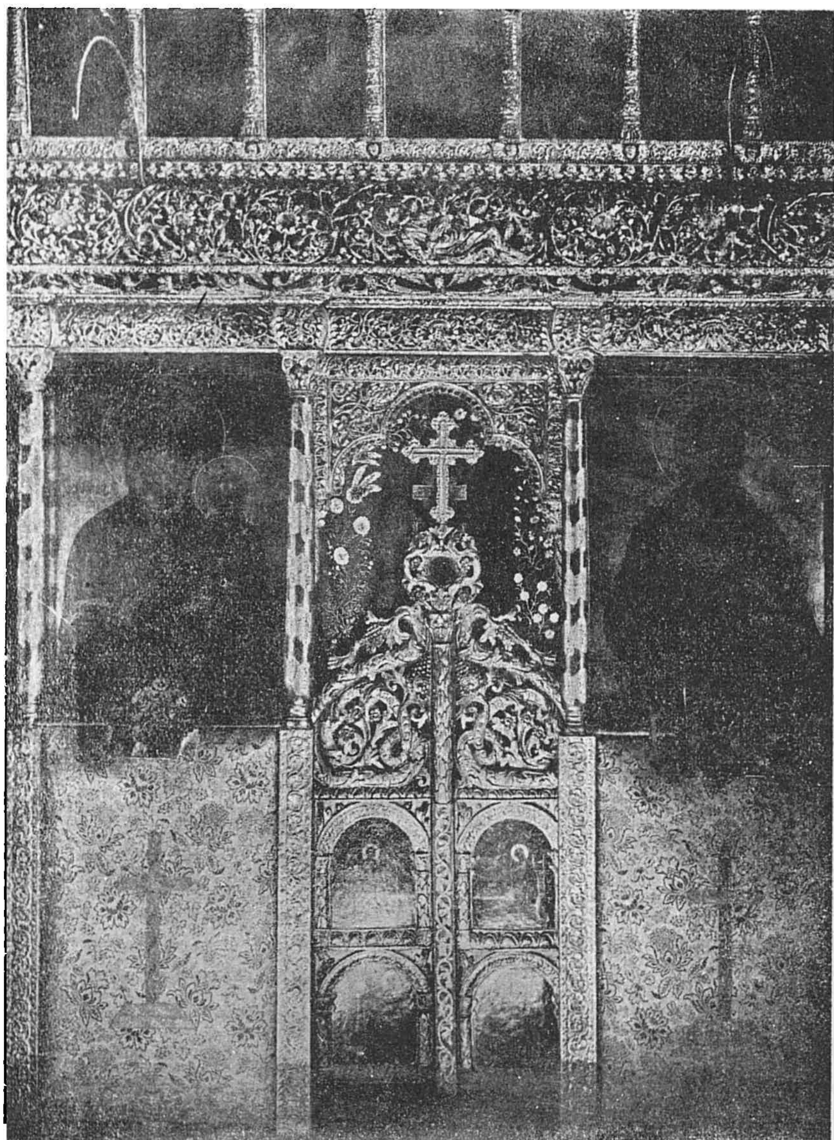

Fig. 70.— Iconostas din lemn sculptat à jour şi aurit, de o mare fineţe. Paraclisul Patriarhiei din Bucureşti.

mică. Aceste turle sunt bine proporţionate; una e octogonală,

cealaltă dodecagonală. Pronaosul e mai lat decât naosul; urmează deci unei vechi tradiţii arhitectonice muntene (vezi vol. II, ediţia

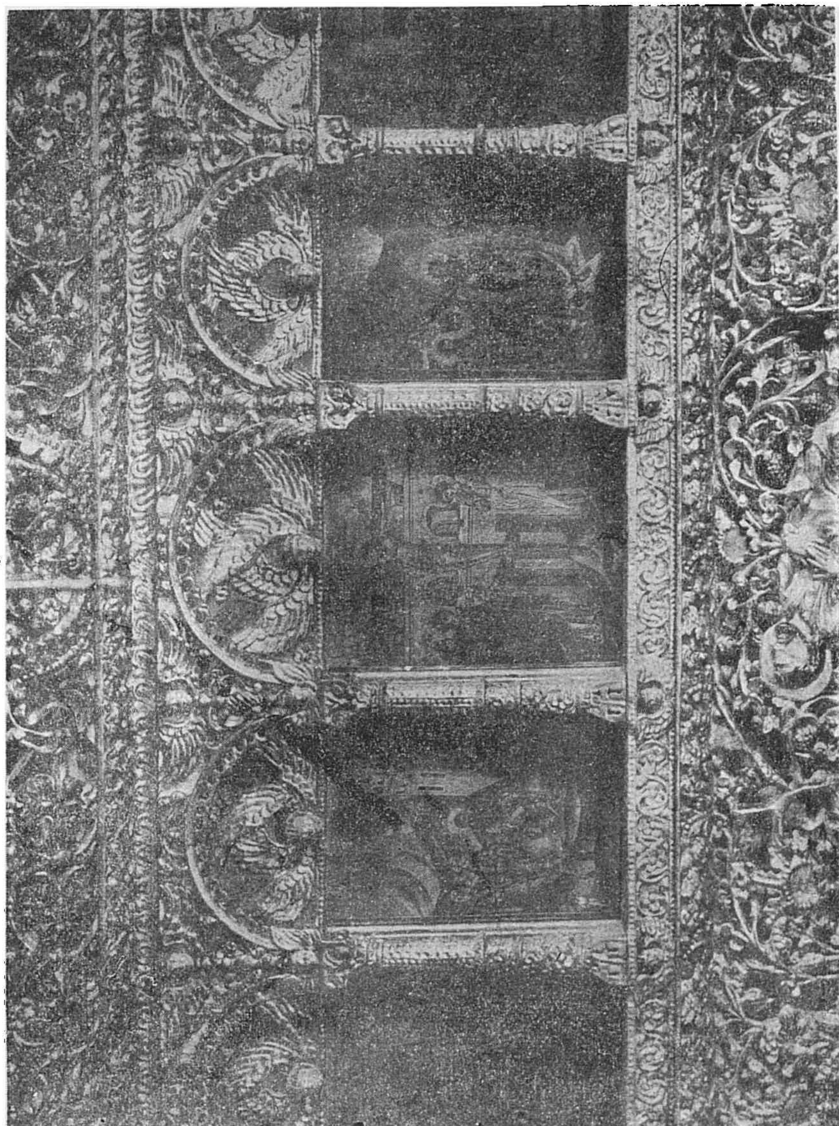

Fig. 71. — Detaliu din iconostasul în lemn sculptat şi aurit al paraclisului Patriarhiei din Bucureşti. Picturile dintre colonete reprezintă scene din viaţa lui Isus.

a patra, p. 619—20). Intre cele două încăperi, un perete având o singură uşă, în axa bisericii. Pridvorul, monumental, cu trei

ıntrări — câte una pe fiecare din laturile libere — e sprijinit pe

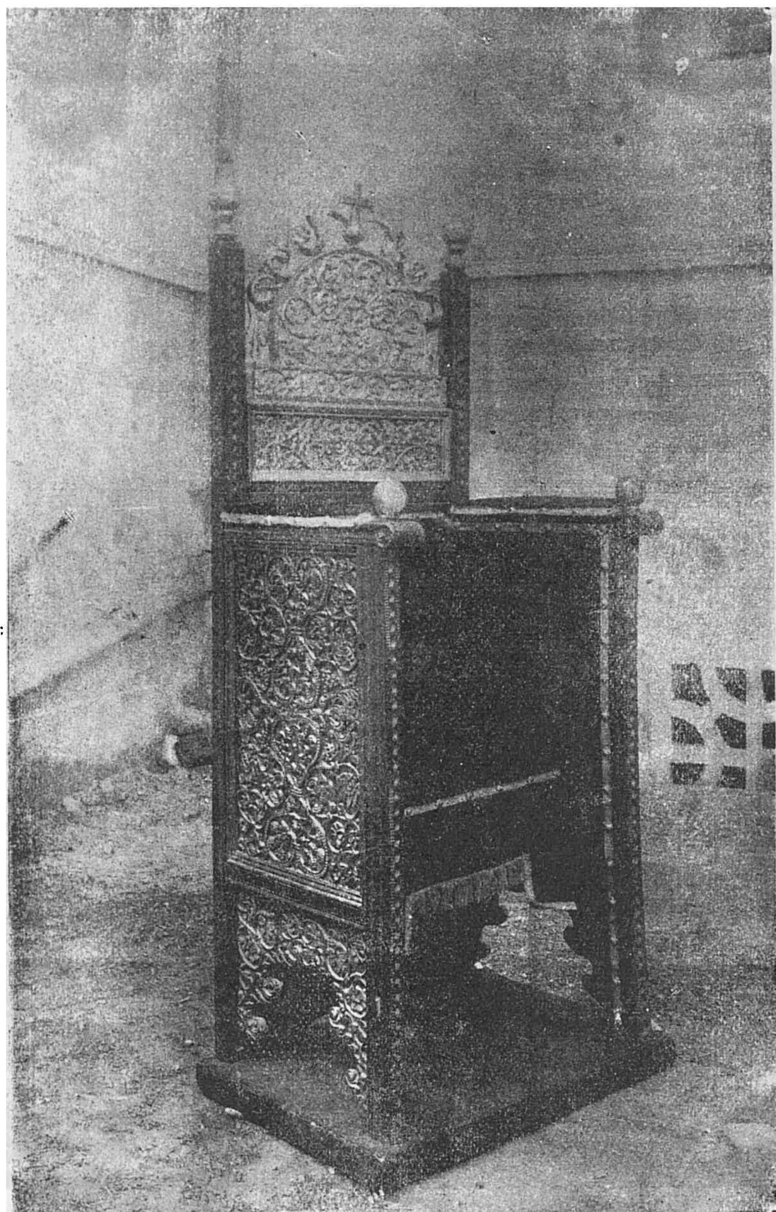

Fig. 72.—Jilţ arhieresc în lemn sculptat, dela paraclisul Patriarhiei din Bucureşti.

coloane de piatră legate între ele prin arcade semicirculare. Faţa-

dele sunt împărţite printr'un brâu bogat mărginit de zimţi, în două registre, fiecare fiind împodobit cu arcaturi şi panouri. Chenare frumoase de piatră sculptată — imitând pe cele dela Stelea — împodobesc ferestrele; chenarul uşei de intrare în biserică, din marmură albă, cuprinzând şi pisania şi împodobit cu cele două steme — a ţării şi a familiei Cantacuzino (mama lui Brâncoveanu era fiica postelnicului Constantin Cantacuzino) — e cu totul remarcabil. Interiorul lăcaşului impresionează nu numai prin frumuseţea picturii — tabloul ctitoricesc este, după părerea noastră, cel mai frumos din întrega ţară — dar şi prin bogăţia şi eleganţa mobilierului: tâmpla — din lemn sculptat « à jour » — reprezintă o adevărată capo-d'operă, candelabrul din naos, de bronz, având în vârf zgripţorul sau vulturul cantacuzinesc, este iarăşi o piesă unică. Totul concură, în acest lăcaş, spre a da o impresie de eleganţă, rafinament şi bogăţie.

Aceeaşi impresie se menţine când vizităm complexul de clădiri — chiliile, paraclisul, foişoarele — care alcătuiesc patrulaterul mănăstirii (85 m. × 65 m.). Peste tot s'a întrebuinţat material de bună calitate; piatra abundă; ea se utilizează simplă la coloanele care sprijină arcadele semicirculare ale chiliilor şi sculptată elegant la coloanele, balustradele şi scările foişoarelor. Cel mai împodobit din aceste foişoare — acela al stareţului Dionisie Bălăcescu — datează însă din 1753 (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 52—61).

Ni s'au păstrat nu numai *numele* dar şi *chipurile* meşterilor principali cari au ridicat Hurezii; ei sunt: « *Istratie lemnarul* », « *Vucaşin Caragea pietrarul* » şi « *Manea vătaful zidarilor* »; zugravul i-a înfăţişat pe peretele din stânga al pridvorului, ţinând fiecare o unealtă specifică meseriei.

2. *Epoca a doua* sau a Mavrocordaţilor, coincide aproximativ cu prima jumătate a epocei fanariote; ţine deci dela venirea în scaun a lui Nicolae Mavrocordat (1716) până la moartea lui Constantin Mavrocordat (1769). In această epocă, bogăţia ornamentaţiei creşte; zugrăveala polichromă tinde să ocupe suprafeţe tot mai mari, iar sculptura în piatră ajunge la un grad de perfecţie ne mai atins. Motivele decorative de origine sau inspiraţie orientală sunt tot mai frecvente, în timp ce acelea de origine occidentală, introduse în prima epocă şi inspirate din arta Renaşterii italiene, sunt abandonate.

Lăcaşul reprezentativ al acestei epoci este biserica mănăstirii *Văcăreşti*, ctitoria din 1722 a lui Nicolae Mavrocordat (vezi fig. 73). Prin proporţii — 42 m. lungime pe 17 m. lăţime — este cea mai mare biserică din Muntenia; prin sculpturile ei în piatră este şi cea mai bogat împodobită. Aparţine tipului bisericii episcopale din Curtea de Argeş, cu patru turle. Din nefericire, turla cea mare, de pe naos, s'a prăbuşit — probabil din cauza proporţiilor ei — şi a fost înlocuită printr'una de lemn care n'a rezistat nici ea; şi celelalte turle au suferit unele prefaceri. Pronaosul este cu şase metri mai larg decât naosul; pridvorul, cu arcaturi trilobate, se sprijină pe zece coloane de piatră bogat sculptate. Ceea ce impresionează însă în special sunt cele 4 coloane care susţin turla de pe pronaos; înalte de şapte metri şi cu diametru de peste un metru, ele înfăţişează ochiului surprins şi încântat, o sculptură continuă, dela bază până la capitelul cu frunze de acant. Trunchiul e în întregime acoperit cu ghirlande de frunze şi flori. Alte patru coloane, sprijinind arcade în semicerc, despart pronaosul de naos. Ferestrele înalte şi largi au şi ele chenare de piatră sculptată; în registrul superior, sunt şi ferestre pătrate alcătuite dintr'o singură piatră lucrată à jour. Unde sculptura atinge maximum este la chenarul de marmură al uşii de intrare în biserică şi al pisaniei (ornamentul ei este excesiv chiar, aşa cum excesivă este sculptura faţadelor la Trei Ierarhi, în Iaşi. Văcăreştii înseamnă punctul cel mai înalt al sculpturii în piatră, atins în Muntenia. Şi acest monument *unic*, în loc să fie un loc de pelerinaj al iubitorilor de frumos şi o mândrie a Bucureştilor, a ajuns, prin lipsa de pietate şi de înţelegere a generaţiilor trecute, să slujască drept biserică de închisoare! Această ruşine trebue să înceteze; în chiliile vechiului lăcaş trebue instalată o şcoală şi o bibliotecă aşa cum a fost acum două sute de ani (vezi şi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 84—88).

Epoca a treia cuprinde ultima jumătate a veacului fanariot; ţine deci dela moartea lui Constantin Mavrocordat (1769) până la mişcarea lui Tudor Vladimirescu (1821). Ea repetă formulele epocilor precedente; nu se mai clădesc însă lăcaşuri impunătoare în genul Cotrocenilor, Hurezilor şi Văcăreştilor. In schimb, se construesc o sumedenie de lăcaşuri mai mici, atât la oraşe cât şi la sate, de către numeroşi meşteri localnici, ucenici ai celor

Fig. 73. — Interior din biserica mănăstirii Văcăreşti. Remarcabil, stâlpul masiv de piatră sculptată, din dreapta, care susţine clădirea. Un altul la fel în stânga; i se vede doar marginea.

din vremea lui Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat. (Vezi fig. 66—67). Aceasta explică şi de ce zugrăveala polichromă — mijloc de ornamentare mai ieftin — e frecvent şi din belşug întrebuințată, în timp ce sculptura în piatră, mai costisitoare şi mai pretențioasă, implicând ctitorii de seamă, e în scădere.

In Transilvania, în răstimpul dintre 1601 şi 1821, se poate urmări uşor raportul care există între desvoltarea arhitecturii şi aceea a situației politice. In veacul al XVII-lea, când situația politică, socială şi economică a Românilor este tot mai grea, când în «Constituțiunile Aprobate» alcătuite de cele trei națiuni privilegiate (Unguri, Saşi şi Secui) se impinge uzurparea până a se insera dispozițiunea că «Valachii» sunt numai «tolerați», este natural să nu ne putem aştepta la ridicarea de multe și mari lăcaşuri, de zid sau piatră. Intr'adevăr, numărul construcțiilor de acest fel e redus şi din ele — fapt semnificativ — cele mai importante se datoresc unor ctitori exteriori populației româneşti din Ardeal, adică Domnilor din Muntenia şi unor neguțători — aromâni, după cât se pare — din centrele urbane.

Matei Basarab ridică în 1653 biserica din *Porceşti*, la Sud de Sibiu, iar Constantin Brâncoveanu pe acelea din *Făgăraş* (1698; vezi fig. 64) şi din *Sâmbăta de Sus* (înainte de 1701); ele imită lăcaşurile muntene contemporane. Pe de altă parte, doi negustori aromâni, Pavel şi ginerele său Gheorghe Cristofor Literatul, înalță, spre finele veacului al XVII-lea, un lăcaş la *Cluj-Mănăştur*. Şi la ridicarea bisericii — azi unite — din *Huniedoara* (1634) au contribuit «mai mulți negustori» — fără să se precizeze numele lor — împreună cu protopopul Ianăş, fiul acestuia Vasile, ginerele său Statie şi protopopul Nicolae. Dintre celelalte lăcaşuri de zid ridicate în Transilvania în veacul al XVII-lea, însemnăm pe acelea din *Ilva* (Satul Mare) în 1600, *Bucium* (Făgăraş) în 1603, *Sălişte* (Sibiu), ctitoria din 1650 a oierilor mărgineni, *Geomal* (Alba) ridicată cu sprijinul protopopului Miclăuş, în 1664, *Sârbi-Suseni* (Maramureş), în 1665 şi *Letca* (Someş) zidită în acelaşi an, ctitori fiind popa Vasiu şi Iacob Ionaşcu.

In veacul al XVIII-lea, după ce prin actul «Unirii» situația Românilor Ardeleni începe — încet și cu mari rezistențe din partea adversarilor — dar totuşi începe să se îmbunătățească, consta-

tăm o sporire a lăcaşurilor de zid, Se înalţă catedrala episcopală unită din Blaj — operă remarcabilă a arhitectului curţii imperiale Martinelli — se înalţă apoi lăcaşuri temeinice la *Alba-Iulia*, la *Oradia*, unde se întemeiază o nouă episcopie unită în 1777, şi într'o sumă de alte localităţi. Ortodocşii îşi sporesc şi ei lăcaşurile de zid: la *Oradea-Veneţia* unde sfinţirea noii biserici are loc, cu deosebită solemnitate, la 7 Iulie 1779, participând patriarhul sârb din Carlovăţ, Vichentie Ioanovici; la *Târgul-Secuiesc*, către 1783, la *Sighişoara* în 1796, la *Sibiu* unde ctitorul « Bisericii din Groapă » este însă bogatul negustor oltean Hagi Constantin Pop, şi iarăşi într'o sumă de alte aşezări. In special sfârşitul acestui secol, cu domnia generosului Iosif al II-lea (1780—1790), a favorizat opera de construcţie românească.

Paralel, continuă să se ridice, din Maramureş şi Ţara Ouaşului până în Făgăraş şi din Săcuime până în Munţii Apuseni şi Munţii Banatului, o mare mulţime de biserici de lemn, unele din ele constituind adevărate capo-d'opere de îndrăzneală tehnică şi de eleganţă. Printre cele mai vechi cităm bisericile din *Nămeşti* (Maramureş), *Oieşdea* (Alba), *Letca* şi *Ţiop* (Someş), tuspatru din 1600 — anul când Mihai Viteazul a stăpânit Ardealul — apoi biserica din *Dâmbul de Câmpie* (Cluj), din 1602, şi *Fildul de Jos* (Cluj) din 1630. Alături la *Fildul de Sus* (Cluj) este o admirabilă biserică de lemn, al cărei turn urcă ameţitor spre cer. Remarcabile sunt apoi, sub raportul reuşitei, bisericile de lemn din *Budeşti* şi din *Onceşti*, ambele în Maramureş (vezi fig. 74 şi 75); cea dintâi prin acoperişul ei suprapus, cea de a doua prin pridvorul cu arcade. De altfel, în genere, bisericile de lemn din Maramureş şi Ardeal impresionează prin forma şi proporţiile lor; străinii le consideră printre monumentele noastre reprezentative.

Şi dincoace de Carpaţi, în Principate, se ridică numeroase biserici de lemn, pe lângă cele de zid; nu însă în proporţia celor din Ardeal şi nici atât de înfăţişătoare. In afară de cele menţionate în volumul II (ediţia a patra, p. 613) semnalăm şi biserica de lemn din *Poseşti* (jud. Prahova), remarcabilă prin unduiala elegantă a acoperişului (vezi fig. 76) precum şi biserica din *Sperieţi* (jud. Putna).

Palate. Case domneşti şi boiereşti. Dacă din veacurile XIV-XVI nu ne-au rămas decât puţine ştiri despre casele domneşti

sau boiereşti şi nici o clădire *în ființă*, suntem, în schimb, mai

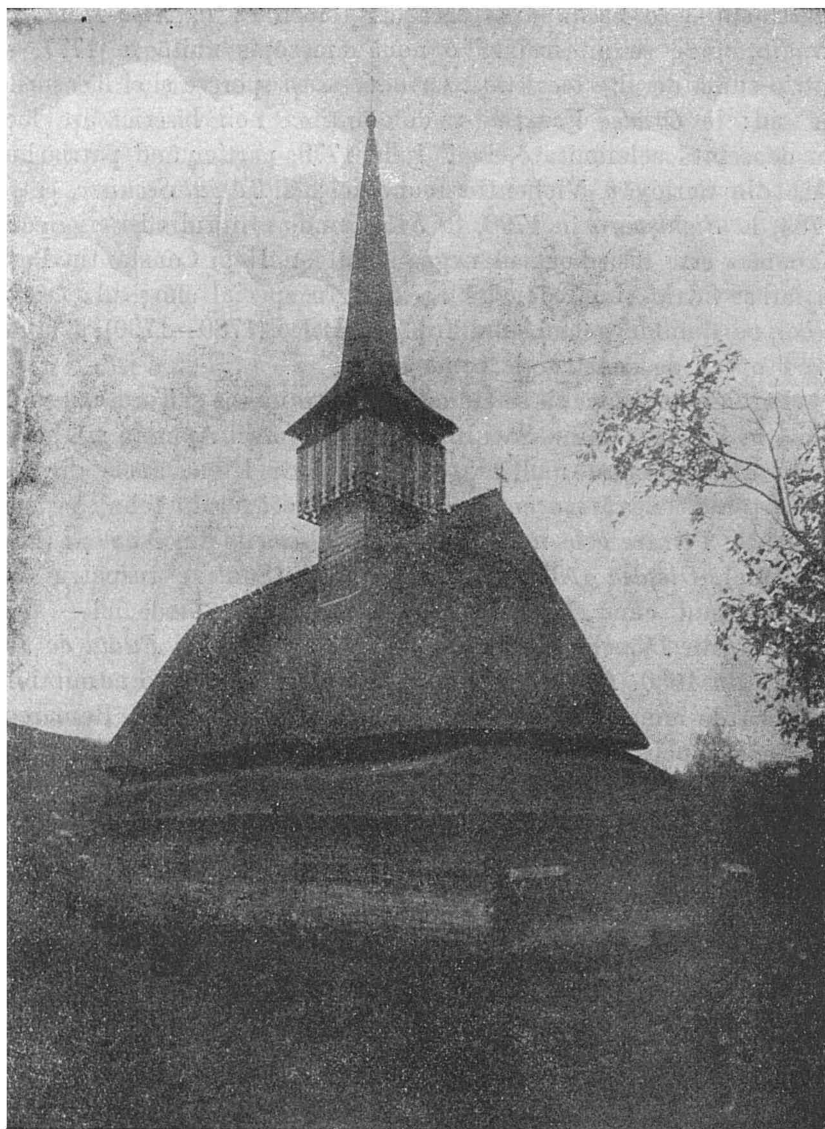

Fig. 74. — Biserica de lemn, acoperită cu şindrilă, din Budeşti (Maramureş); de remarcat acoperişul suprapus. Secolul al XVII-lea.

bine informaţi asupra celor din veacurile XVII-XVIII; pe lângă

mărturiile documentare, ni s'a păstrat şi un palat domnesc

Fig. 75. — Biserica de lemn din Onceşti (Maramureş). De remarcat pridvorul cu arcade. Secolul al XVII-lea.

muntean — acela dela Mogoşoaia — în întregime, precum şi o

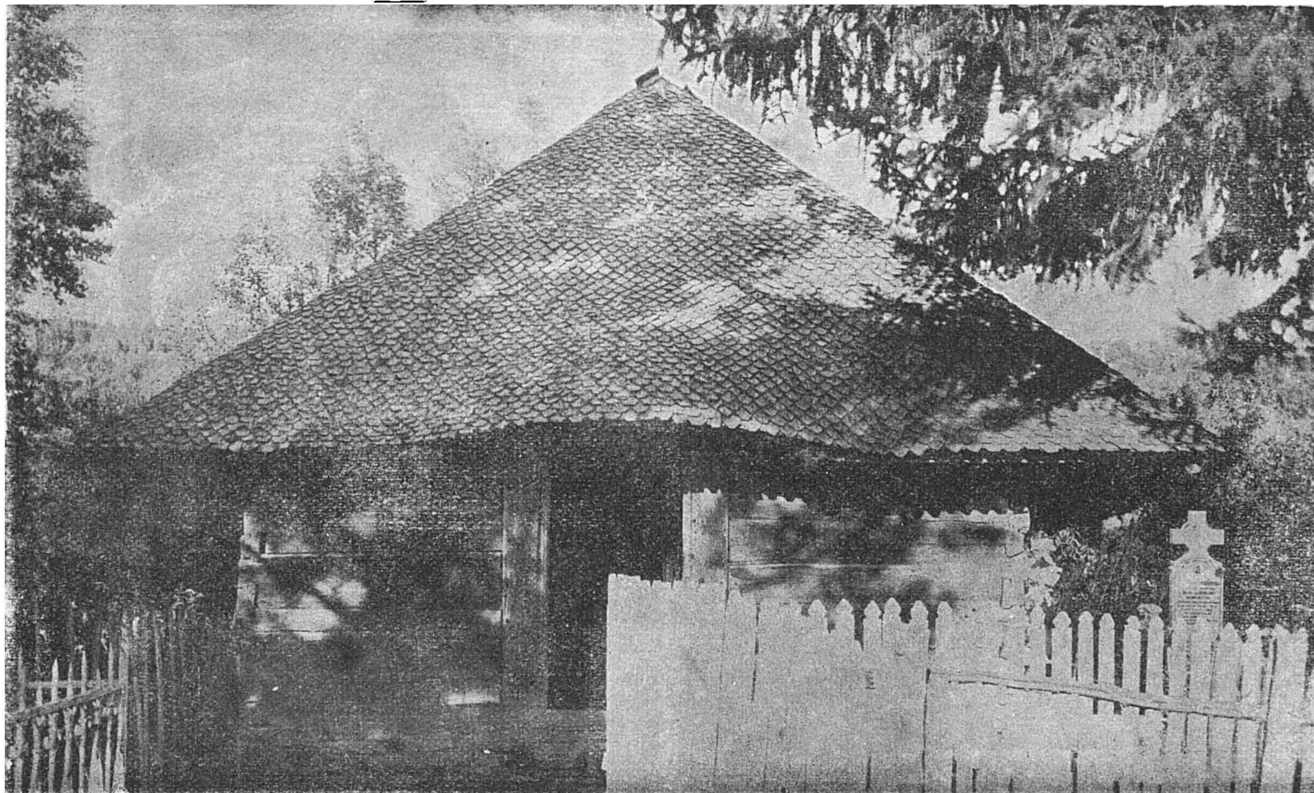

Fig. 76. — Biserica din Posești, Jud. Prahova Din bârne groase de lemn, cu acoperișul de șindrilă.

serie de case boiereşti şi reşedinţe princiare şi nobiliare, de o parte şi de alta a Carpaţilor.

Paul de Alep, însoţitorul Patriarhului Macarie al Antiohiei, străbătând ţările noastre spre sfârşitul domniei lui Matei Basarab, descrie entuziasmat o reşedinţă domnească şi una boierească munteană: aceea dela *Fiereşti*, sau *Hereşti* (Ilfov), a Doamnei Elina, soţia lui Matei, şi cea dela *Filipeşti* (Prahova), a postelnicului Constantin Cantacuzino. Despre «palatul» dela Fiereşti, spune că «nu are egal în lume, afară numai poate în ţara Francilor ». E « zidit pe din afară şi pe dinăuntru » cu « piatră poleită » — deci marmură — adusă din Turcia; meşterii au fost chemaţi din Ungaria. «Chiar bolţile şi pardoselile pivniţelor — adaogă Paul de Alep — sunt lucrate greu, cu piatră bună — piatră de Rusciuk — care provoacă admiraţia privitorului ». « Clădirea are *trei caturi* şi e atât de frumoasă — îşi încheie el descrierea — încât împrăştie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o înfăţişare a interiorului admirabil aranjat... » Făcând partea cuvenită tonului hiperbolic, obişnuit în Orient — deşi în alte împrejurări prelatul arab e destul de sobru — trebuie totuşi să admitem că aşezarea domnească dela Fiereşti era într'adevăr impunătoare. Ceea ce nu poate surprinde dacă ţinem seamă pe de o parte de faptul că Doamna, ca şi fratele ei Udrişte Năsturel, aparţineau celei mai înalte intelectualităţi a vremii, că avea o îndelungată experienţă în materie de construcţii, fiind — împreună cu soţul ei — ctitoră la o mulţime de lăcaşuri bisericeşti şi că — în sfârşit — dispunea, la capătul unei lungi domnii, de bogăţii de-a-dreptul uriaşe. Cu atât mai mare e regretul nostru că nu ni s'a păstrat această monumentală clădire, că nu avem nici măcar descrierea completă a ei, cu planul şi destinaţia încăperilor şi cu mobilierul respectiv.

In ce priveşte aşezarea boierească dela Filipeşti, Paul de Alep ne spune că «se alcătuieşte din clădiri princiare care uimesc simţirea, fiind mai frumoase decât edificiile din oraşe ». Aşezarea are şi « o baie elegantă, a cărei marmură e superbă; apa care o alimentează este adusă din râu cu ajutorul roţilor; aceleaşi roţi udă şi grădinile de zarzavat şi frumoasele livezi de pruni. Ele fac să se mişte şi numeroasele mori. Se găsesc acolo (în Muntenia) case construite ca la Constantinopol, căci toţi boierii ţării au sate

în care posedă clădiri splendide. Fiecare are întotdeauna lângă casa sa o mănăstire mare, înzestrată cu daruri pioase, şi fiecare rivalizează cu ceilalţi boieri în ce priveşte frumuseţea construcţiei şi a lucrului; ei îşi pun toată mândria în aceste lucruri. Când unul din ei e mazilit din slujbă, se retrage pentru restul vieţii în satele şi în palatele sale, având-şi mănăstirea alături».

Nu mai puţin măreaţă era aşezarea dela *Măgureni* (Prahova) a aceleiaşi familii Cantacuzino. Ruinele păstrate până azi (vezi fig. 37) ne dau o palidă imagine de ceea ce trebue să fi fost impunătoarea clădire, în veacul al XVIII-lea.

Şi la *Brâncoveni* (Romanaţi) a fost o puternică aşezare boierească mărită şi fortificată de Matei Basarab, care-şi avea aci baştina; în boierie, el se şi numea «Matei Aga din Brâncoveni». Tot Matei a făcut şi casele domneşti din *Caracal*, reparate mai târziu de Constantin Brâncoveanu. Aceşti doi voievozi au fost de altfel, printre cei mai mari *constructori* pe care i-au cunoscut ţările noastre. Având norocul să domnească cam câte un sfert de veac fiecare şi dispunând de extraordinare bogăţii — lui Brâncoveanu Turcii îi şi spuneau de aceea *Altân-beg*, adică prinţul de aur — ei au putut ridica numeroase lăcaşuri bisericeşti şi laice, presărând ţara cu biserici şi mănăstiri, curţi domneşti şi aşezări temeinice, de piatră, în numeroasele sate unde-şi aveau moşiile. Brâncoveanu a zidit din nou — «din pajişte», după expresia consacrată — nu mai puţin de patru palate — la *Bucureşti*, *Mogoşoaia*, *Potlogi* şi *Sâmbăta de Jos* (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 200—202); apoi zece curţi cu case de zid, pivniţe, etc., la *Obileşti* şi *Dobreni* în Ilfov; la *Valea Schiailor* lângă Mizil; la *Sărata*, în Buzău; la *Tătărani*, în Prahova, lângă Ploieşti; la *Mătăsaru*, în Dâmboviţa; la *Piteşti*; la *Muşeteşti* în Gorj; la *Drincea* în Mehedinţi; aşezări temeinice mai erau şi la altele din proprietăţile sale — avea 55 de sate întregi, 56 de moşii sau părţi de sate, 5 rânduri de case în Bucureşti, case în Târgovişte şi numeroase vii. In afara hotarelor avea aşezări la *Braşov*, la *Poiana Mărului* şi la *Recea*, în Ardeal, la *Arbănaşi* în Bulgaria şi la *San Stefano* — azi Yeşilkiöi (Satul Verde!) — în Turcia, pe ţărmul Mării de Marmara.

Reprezentativ pentru palatele lui Brâncoveanu, făcându-ne să vedem gradul de strălucire şi de lux la care ajunsese curtea

acestuia, este palatul dela *Mogoşoaia*, isprăvit la 1 Octomvrie 1700 şi restaurat cu grijă în zilele noastre (vezi fig. 36). Are două rânduri, cel de jos, mai scund, cel de deasupra, mai înalt; într'o singură aripă este şi un al treilea rând, câştigat asupra podului. Intrarea se face printr'un foişor cu coloane de piatră şi balustrada frumos sculptate, la care urcă o scară având balustrada de asemenea din piatră sculptată. In partea opusă a palatului, pe faţada care dă spre heleşteu se află o admirabilă «loggia» cu coloane de piatră în întregime sculptate, dela bază până la capitel. Spre răsărit, un alt foişor având iarăş coloanele şi balustradele din piatră sculptată. Chenarele uşilor şi ferestrelor sunt din piatră cioplită; ele contribuie să sporească impresia de frumuseţe, soliditate şi bogăţie pe care o provoacă profuziunea acestui material de construcţie, întrebuinţat şi de jur împrejurul clădirii, sub straşină, precum şi la coşurile, de formă elegantă, ce domină acoperişul. Grădina, după felul celor italiene, în care răzoarele de iarbă şi flori sunt mărginite de piatră lucrată, coboară, prin trei planuri succesive, spre heleşteu. Căci şi la Mogoşoaia, ca şi la toate aşezările domneşti şi la cele mai multe din aşezările boiereşti, heleşteul nu poate lipsi: e şi un element estetic, dar şi unul practic, îndestulând cu peşte, în timpul lungilor posturi, gospodăria.

Pe pereţii şi bolţile uneia din odăi, Brâncoveanu puse să se picteze, la întoarcere, scenele drumului său la Adrianopol, în 1703, drum care-i produsese atâta grijă şi-l costase atâţia bani (vezi şi vol. III, 1, ediţia a doua, p. 176). La palatul din Potlogi, era o altă pictură reprezentând pe proprietar, adică pe beizadeaua Constantin, împreună cu părinţii săi. Erau, de asemenea, pe pereţii unora din odăi, *podoabe de stuc*, *în stil oriental*, *turco-persan*, din care o parte se mai văd şi astăzi. Acelaşi procedeu, al împodobirii cu ornamente de stuc, îl regăsim pe pereţii exteriori ai bisericii din *Fundenii Doamnei*, lângă Bucureşti, ctitoria lui Mihai Cantacuzino; unele motive sunt foarte asemănătoare; e probabil ca acelaşi artist să fi lucrat în ambele locuri. Observ că motive asemănătoare, orientale, dar în pictură, nu în stuc, apar pe pereţii exteriori ai unor *biserici*, cum e, de pildă, aceea din *Doiceştii* Dâmboviţei.

In ce privește așezările boierești, semnalăm, în Muntenia, casa dela *Coțofeni*, lângă Craiova; ea este din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Are tot două rânduri; cel de jos mai scund, cel de sus mai înalt. Caracteristică e *bolta cu penetrațiuni* a odăii celei mari dela etaj. Nu lipsesc nici două *foișoare* cu stâlpi ce susțin arcade trilobate. In genere, așezările boieriereşti de tip Coțofeni caută să imite prin plan și prin unele elemente arhitectonice așezările domnești. Mai există însă și un alt tip de așezări boierești sau de *conace* — cuvântul e de origine turcească — ; e acela care comportă la etaj, pe una din laturile sale — de obiceiu pe cea dinspre miazăzi — *un cerdac lung, cu arcuri sprijinite pe coloane de lemn*; scara de acces e, în genere, în interior, la una din extremitățile cerdacului. Acest cerdac, prevăzut uneori și cu un pat larg, în care dorm ai casei în timpul verii, dă clădirii un aspect plăcut, prietenesc și deschis.

Cu totul altfel se înfățișează *cula*, așezarea boierească întărită din Oltenia. Ea e făcută pentru apărare: în rândul de jos nu e decât ușa de intrare, bine întărită cu drugi pe dinăuntru; ferestrele, mici, sunt la o înălțime apreciabilă iar cerdacul, mai mult post de observație decât loc de odihnă și taifas, sus de tot, la ultimul cat. Cea mai veche culă de la noi pare să fie cula Greceanu din *Măldărești*; data nu se poate preciza; în orice caz e anterioară veacului al XVIII-lea. Forma actuală nu redă fidel însă — după părerea noastră — pe cea originală; construcției i s'au făcut unele modificări și adăogiri în decursul vremii (vezi și mai sus, p. 775). Altă culă veche și interesantă se află la *Curtișoara* (Gorj); ea aparținea în 1785 logofătului Cornea din Târgu-Jiu; în pivniță se mai poate vedea încă *puțul*, azi astupat, din care se scotea apă, în caz de asediu. Semnalăm și culele Crăsnaru (vezi fig. 53) și Cocoș, din *Groșera* (Gorj), cula din *Brabova* (Gorj), cula din *Almăj* (Dolj), aceea din *Cernătești* (Dolj), etc.

Trecerea dela așezarea boierească obișnuită la culă ne este ilustrată de una din casele cele mai interesante dela noi, acea din satul *Cartiu* (Gorj), aparținând familiei Cartianu. De formă pătrată, ea are două rânduri, fiecare cu câte trei camere, iar dedesupt pivnițe spațioase. La parterre, o galerie cu arcade semicirculare dă ocol clădirii pe trei laturi; la etaj, tot pe trei laturi, e un cerdac cu stâlpi de lemn.

In orașe ni s'au păstrat, din nefericire, puține case vechi; se mai pot vedea unele exemplare, dela finele veacului al XVIII-lea, dar mai ales dela începutul veacului al XIX-lea, în orașele de deal și munte ca Râmnicul Vâlcei, Târgoviște, Câmpulung, în curtea mănăstirii Negru Vodă, Vălenii de Munte (casa N. Iorga, restaurată), Urlați (casa Bellio), etc. In București, este casa Melik, de pe strada Spătarului, zidită în 1760 și restaurată în 1920. O casă de târgoveț, modestă, dar cu un cerdac cu stâlpi frumos înfloriți, de pe la începurul veacului al XIX-lea, se poate vedea încă pe strada Maria Rosetti, la numărul 9 (vezi fig. 39).

In Moldova au fost numeroase așezări temeinice, de piatră sau zid, domnești și boierești; și aci însă, foarte puține au ajuns până în zilele noastre. Documentele vremii relevă curtea domnească dela *Cașin*, lângă mănăstire; întărită cu un zid de piatră, înalt și puternic, prevăzut cu turnuri, era socotită de Miron Costin drept o adevărată «cetate». O ridicase Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu (1653— 1658); el avea, încă din boierie, o așezare frumoasă și la *Buciulești*, pe malul Bistriței, în județul Neamț. Cantacuzinii își duraseră și ei așezări temeinice: la *Pașcani* unde Iordache Cantacuzino clădise, în 1664, un adevărat palat, apoi la *Deleni*, în județul Hârlău, la *Băleni*, în Covurlui și într'o serie de alte locuri. O deosebită impresie a făcut asupra contemporanilor reședința domnească dela *Frumoasa*, în marginea Iașilor, zidită în 1729 de Grigore al II-lea Ghica, cu meșteri aduși dela Constantinopol. De fapt, întregul complex de clădiri, cu grădinile adiacente, cu jocurile de apă, imita reședințele somptuoase din Stambul; cronicarul tradus de Amiras relevă chiar că au fost aceste case «pe forma de Țarigrad». «Și apa îmbla din havuz în havuz, pe piatră — adaogă cronicarul — prin toată grădina, care era cu fel de fel de flori, care lucruri alt domn n'au făcut, că nime nu poate să scrie frumusețea caselor». Aci venea adesea Grigore Vodă Ghica și «făcea mese mari cu boierii săi».

In Transilvania s'au păstrat mai bine vechile așezări nobiliare; e drept că și locul a fost mai ferit de războaie și năvăliri, mai ales după ocuparea lui de Austriaci. Dintre reședințele Principilor, se mai poate vedea aceea din *Turda*, transformată astăzi

în muzeu; o parte a aceleia din *Alba-Iulia* — unde e instalată acum Episcopia Romano-Catolică; reşedinţa lui Gheorghe Rákoczy din *Gherla*, transformată în închisoare, şi reşedinţa din *Blaj* a familiei Apaffy — datând din veacul al XVII-lea — actualmente palatul mitropolitul unit. La *Deva* se poate vedea încă palatul familiei Bethlen, construit şi el tot în veacul al XVII-lea; i se spune şi «Magna Curia», adică «marea curte». La *Cetatea de Baltă* (Târnava Mică) s'a păstrat solidul castel al contelui Haller, construit în veacul al XVIII-lea; este alcătuit dintr'un corp central, cu trei rânduri, şi două turnuri laterale, de formă rotundă. Acoperişurile au panta repede cerută de clima noastră (vezi fig. 42).

Din *mobilierul* vechilor case domneşti şi boiereşti ni s'a păstrat prea puţin. Lucrurile cele mai de preţ, în tustrele ţările româneşti, au fost, sub acest raport, *covoarele, scoarţele* şi *argintăria*. Se aduceau tot felul de covoare din împărăţia turcească (vezi mai sus, p. 598), apoi covoare persane, grele şi scumpe; o admirabilă colecţie se află la Biserica Neagră din Braşov. Cei cu mai puţină dare de mână se mulţumeau cu scoarţe ţesute la noi sau la Sudul Dunării, în Serbia şi în Bulgaria. Muzeul de Artă Naţională din Bucureşti are în colecţiile sale câteva remarcabile exemplare de *scoarţe olteneşti*; ele au câmpul central lucrat în flori şi frunze multicolore, iar marginile prinse de un chenar lat, de un alt ton. Efectul decorativ este din cele mai reuşite. Argintăria era cea de masă: farfurii, pahare — un frumos obiceiu cerea ca la botez să se dăruiască pruncului un pahar de argint, având săpată pe el data naşterii — apoi tipsii, cupe şi altele de acest fel. Se adaogă *armele* — puşti, pistoale şi săbii, adesea bogat împodobite — apoi *tacâmul de călărie*, având uneori scările dela şea, printenii şi zăbalele de argint.

In veacul al XVIII-lea încep să se afle în casele boiereşti mai de seamă, şi tablouri în ulei, uneori chiar *sculpturi* (vezi mai sus, p. 950), iar spre sfârşitul lui şi începutul celui următor, şi *miniaturi*. Transilvania deţine, în privinţa aceasta, întâietatea; ca strălucit exemplu cităm colecţia baronului *Bruckenthal*, fost guvernator al ţării, colecţie care astăzi face faima muzeului cu acelaş nume din Sibiu. Intre picturile ei, se află şi pânze celebre ale maeştrilor olandezi, francezi şi germani.

Pictura bisericească. Pictura bisericească nu are aceeaşi desvoltare în tustrele ţările româneşti în veacurile XVII şi XVIII. In timp ce în Muntenia ea cunoaşte o deosebită înflorire, atingând apogeul în epoca brâncovenească şi aceea imediat următoare, în Moldova constatăm, dinpotrivă, o scădere ce trebuie compensată prin utilizarea de zugravi străini, ruşi în special. Transilvania stă, în acest răstimp, într'o situaţie de mijloc, suferind mai ales influenţa Munteniei.

Inflorirea picturii bisericeşti la miazăzi de Carpaţi este legată în primul rând de însemnata activitate ctitoricească a câtorva lungi domnii. Matei Basarab, Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat, prin numeroasele lor ctitorii şi prin preţuirea pe care au arătat-o artei în general, au contribuit mult la desvoltarea acestei ramuri. Evident, se continuă vechea technică a zugrăvelii pe tencuiala încă umedă, technică numită «al fresco»; se continuă de asemenea aplicarea vechilor norme ale Erminiei bizantine (vezi fig. 77; vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 634—6).

Are loc însă şi un fapt nou — care aminteşte faptul asemănător petrecut în Moldova veacului al XVI-lea — şi anume împodobirea cu pictură a pereţilor *exteriori* ai bisericilor muntene. Primele manifestări în această direcţie încep în domnia lui Brâncoveanu, pe la 1700, la lăcaşurile zidite sau restaurate de acest evlavios voievod şi la acelea ale unchiului său Mihai Cantacuzino, iubitorul de arhitectură, a cărui influenţă în arta noastră bisericească şi laică apare din ce în ce mai mare. La aceste lăcaşuri — Hurezi, Sinaia, Surpatele, Govora, ca să cităm numai câteva — observăm că unele părţi ale clădirilor: frizele, arcadele pridvorului, brâul, câteodată şi chenarele ferestrelor şi cornişele sunt împodobite cu «*zugrăveli polichrome*» înfăţişând vreji de frunze şi flori, ghirlande, împletituri şi alte motive decorative. Treptat, treptat, spaţiul ocupat de aceste zugrăveli creşte; la biserica Stavropoleos, de pildă, din Bucureşti (1724), el este considerabil. Adeseori se adaogă — de obiceiu în arcaturile din registrul superior, sub straşină — şi chipuri de sfinţi sau chiar de alte personaje. Cităm ca exemplu, în această privinţă, *Biserica Sfinţilor* din Bucureşti, numită şi Biserica cu Sibile, deoarece, între chipurile pictate, figurează şi aceste preotese-ghicitoare ale antichităţii. Intre bisericile de sat,

Fig. 77. — Frescă murală la biserica Mântuleasa din București, Deasupra chipului lui Isus Hristos, inscripția, în românește: « Marele Arhiereu ». Pisania bisericei poartă data: 25 Septemvrie 1733.

înălţate în veacul al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea, foarte numeroase sunt cele care îşi împodobesc pereţii exteriori cu asemenea chipuri de sfinţi; aşa, de pildă, biserica din *Ogretin* şi aceea din *Breaza de sus*, ambele în Prahova, paraclisul *Episcopiei de Râmnic* (1751) unde alături de sfinţi, găsim şi chipuri de împăraţi şi de filosofi, biserica din *Chicioara*, Vâlcea (1780), cu una din cele mai frumoase zugrăveli din câte ni s'au păstrat, biserica din *Urşani*, Vâlcea (1805; vezi fig. 62) şi atâtea altele, pe întreg cuprinsul ţării.

Dacă în veacul al XVII-lea, printre zugravii cari lucrează în Muntenia mai găsim şi unii străini, greci de pildă ca acei «Constantinos» şi Ioan care pictează în 1683 biserica *Doamnei* din Bucureşti, în veacul al XVIII-lea ei sunt, în imensă majoritate, români. Se formează acum un numeros şi puternic corp de zugravi localnici, clerici şi laici, elevi ai celor din epoca lui Brâncoveanu; ei împodobesc acum sutele de biserici ce se înalţă în oraşele şi satele ţării, aducând, adeseori, o noutate şi o prospeţime de desen şi colorit care impresionează dela prima vedere; până şi naivităţile lor încântă. Nu poţi să nu te opreşti uimit lângă marile tablouri din pridvoarele atâtor biserici înfăţişând «judecata din urmă» şi să nu contempli scenele închipuind răsplata celor buni, dar mai ales pedeapsa celor păcătoşi. Iar pentru ca să se ştie precis cărei categorii aparţin aceştia din urmă, inscripţii puse alături lămuresc pe dreptcredincioşii privitori. Se arată astfel ce păţesc «defăimătorii», «curvarii», «cei ce judecă strâmb», «hoţii», «ucigaşii» şi toată gloata făcătorilor de rele. Iadul, reprezentat sub chipul unui uriaş balaur, a cărui gură varsă foc, îi înghite pe toţi, în timp ce slujitorii lui Belzebut îi chinuiesc în fel şi chip.

In Moldova, e o situaţie mai puţin strălucită. O seamă dintre bisericile veacului al XVII-lea rămân nezugrăvite iar când Vasile Lupu vrea să împodobească lăcaşurile sale, el nu găseşte zugravi de ţară care să-l mulţumească — sau nu găseşte destui; deaceea se adresează Ţarului Rusiei, Mihail Feodorovici, spre a-i da el de acolo câţiva. Acesta îi satisface cererea şi îi trimite mai întâi pe *Sidor Pospeev* sau *Osipov* — socotit ca al doilea din Moscova — şi pe *Iacov Gavrilov;* apoi, după moartea ultimului, alţi doi, anume pe *Deico Iacovlev* şi pe *Pronca Michitin.* Ei lucrează la Iaşi în anii 1641—1642; lor li se datoresc o bună parte din picturile dela

Trei-Ierarhi și dela Golia. Că nu le-au executat în întregime rezultă și din inscripția din 1660 dela Golia, care ne dă numele lui «Matei, fiul lui Ioan», deci altul decât cei patru Ruși. Știm, pe de altă parte, că una din soliile lui Vasile Lupu către Țar, în 1641, cuprindea și pe meșterul zugrav al Domnului, pe un anume *Nicolai.* Făcând apel la Țarul Rusiei, Vasile Lupu nu inova în această privință. Și predecesorul său Miron Barnowski trimisese o solie la Moscova să-i procure icoane de acolo; mai înainte încă, în pictura mănăstirilor Sucevița, Secu și Dragomirna, se vede o înrâurire progresivă rusească, anumite caractere noi de această origine. Ceea ce înseamnă că lucraseră la aceste trei lăcașuri și zugravi veniți din Rusia sau influențați de școala de acolo.

In veacul al XVIII-lea, deosebirea față de Muntenia e și mai accentuată. Picturile bisericilor moldovenești din această vreme nu se pot compara cu cele muntene. Mirarea e cu atât mai mare cu cât Moldova avusese doar o strălucită pleiadă de zugravi, pe aceia care împodobiseră lăcașurile lui Ștefan cel Mare, ale lui Petru Rareș și Lăpușneanu.

Transilvania suferă în chip firesc influența țărilor românești de dincoace de Carpați. Intr'adevăr Sașii, Ungurii și Secuii nefiind nici unii ortodocși, meșterii lor nu lucrau în mod obișnuit în bisericile noastre; de aceea zugravii, ca și iconarii români din Ardeal, se inspirau dela tovarășii lor de breaslă din Principate și nu arareori aceștia din urmă treceau ei înșiși peste munți. De altfel, prin ctitoriile pe care domnii și boierii noștri le fac în Transilvania, contactul e și mai ușor; iar aceste ctitorii — la Porcești, la Sâmbăta de Sus, la Făgăraș, etc. — constituie tot atâtea centre de influență. Și cum Domnii munteni, nu cei moldoveni, sunt aceia cari ridică lăcașuri în Ardeal în veacurile XVII și XVIII, cum, pe de altă parte, pictura bisericească munteană întrece cu mult în aceste veacuri pe cea moldoveană, nu e de mirare dacă influența munteană devine preponderentă în Transilvania. Ceea ce nu înseamnă însă că n'au fost și meșteri zugravi și iconari moldoveni — ca acel Vasile Sturzea din Barboși — care să nu fi străbătut plaiurile ardelene.

Un fapt însă e sigur: există și la Nord de Carpați, în veacurile XVII—XVIII, un corp de zugravi localnici, destul de îndemâ-

nateci. Inscripţiile ne-au păstrat numele câtorva din ei. Aşa, de pildă, episcopul Dositeiu din Alba Iulia care a pictat, în 1643, castelul din *Iernut* al Principelui Gheorghe Rákoczy I. La restaurarea din 1654 a bisericii — azi greco-catolice — din *Huniedoara*, «varul şi aurul la păreţi şi la stâlpişor au dat-o ...popa Nicola» iar cei ce au «scris-o» adică au făcut chipurile şi inscripţiile sunt zugravii «Caian Constantin» şi «Stan». Pictura bisericii din *Gura-Sada* a fost refăcută în 1765 de către ierodiaconul Ioan din Deva — localnic deci — dar şi de Nicolae din Piteşti. Un alt cleric, preotul Simeon, zugrăveşte în 1776 două biserici: pe aceea din *Cinciş* şi pe cea din *Nucşoara*, ambele în Huniedoara. La *Tălmăcel*, lucrează în 1780, zugravul «Pantelimon»; la *Lipova*, în 1732, un anume Nedelcu, iar la *Răşinari* «popa Ion Grigorovici zugrav». In ţara Oltului şi dincolo de Olt, zugravi din familia Grecu împodobesc o serie întreagă de biserici între 1780 şi 1821 (vezi şi fig. 78).

După unirea cu Roma, e deschisă posibilitatea şi a unei influenţe artistice din mediul catolic. Dar cercetările în această direcţie sunt prea reduse ca să putem da unele precizări. Rămâne ca viitorul să ne arate dacă şi în ce măsură, arta Europei centrale şi a Italiei, a putut influenţa pictura bisericilor unite din Transilvania, în veacul al XVIII-lea.

Pe lângă valoarea pe care pictura bisericească a Ţărilor Române din secolele XVII şi XVIII o are în sine şi pentru istoria religioasă şi a artei creştine, ea ne mai interesează şi prin informaţiile pe care ni le dă asupra *costumelor*, asupra *iconografiei* domneşti şi boiereşti şi chiar asupra *arhitecturii* epocei. In deosebi preţioase, sub acest raport, sunt *tablourile votive*, în care, de obiceiu, ctitorii ţin pe mâini reproducerea lăcaşului ce au zidit.

Citâm un singur exemplu, dar reprezentativ: tabloul votiv dela Hurezi, în care voievodul ctitor şi Doamna Marica apar înconjuraţi de numeroşii lor copii. Despre acest tablou şi despre frescele dela Hurezi, în general, a afirmat celebrul bizantinolog Charles Diehl să sunt «printre cele mai remarcabile pe care le-a produs arta română; ele mărturisesc despre continuitatea tradiţiei bizantine şi strălucirea extraordinară pe care o dădu artelor Constantin Brâncoveanu» (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 60).

Câteodată avem însă şi altfel de tablouri votive; astfel, la biserica *Barnowski* din Iaşi ştim — dela Paul de Alep — că Miron

Vodă era înfățișat *călare ;* un caz asemănător e la biserica *Lujeni.*

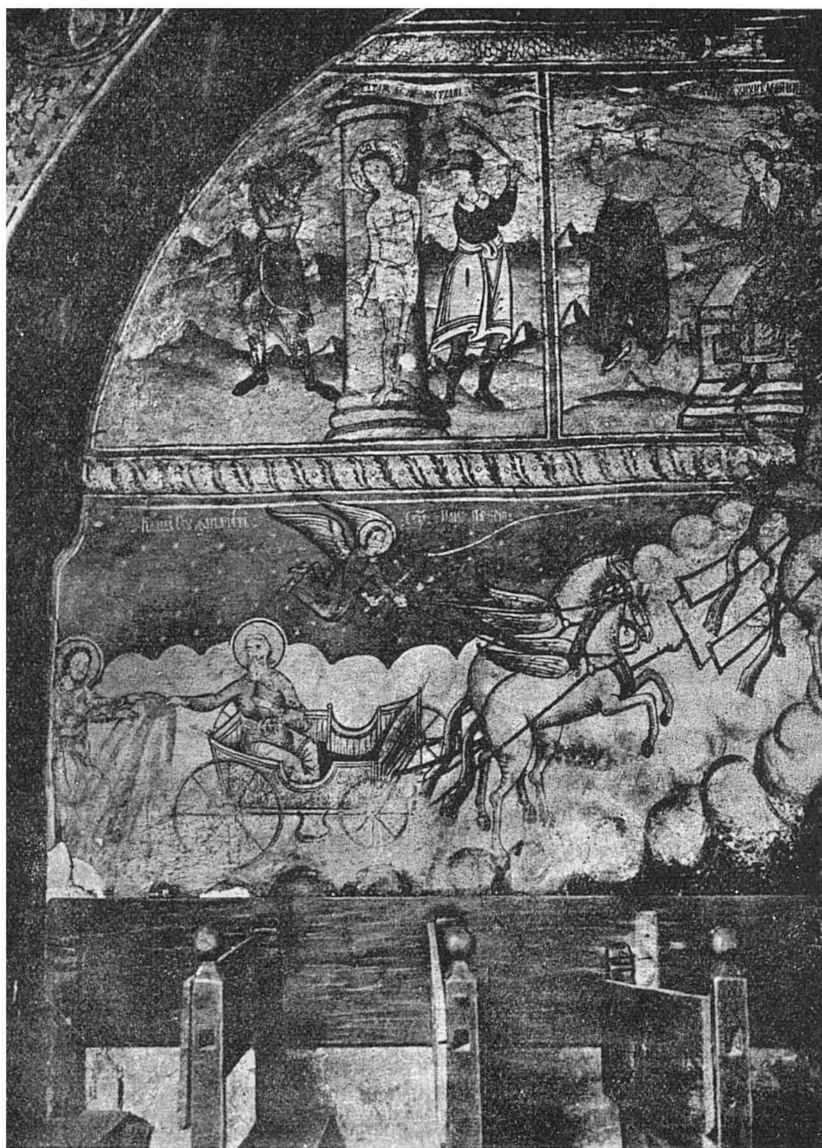

Fig. 78. — Pictură murală la biserica din Geoagiul de Jos (jud. Huniedoara). Scenele de sus au următoarele legende: « Bătaia lui Iisus pe stâlp » și « Când I-au pus cunună de spini », Cea de jos; « Când s'au înălțat s(vea)tii Ilie la ceriu ».

Icoanele, care formează un sector important. al picturii bise-

ţiceşti, urmează, în linii mari, evoluţia acesteia din urmă. Aşa se explică de ce asistăm la o înflorire a meşteşugului iconarilor în Ţara Românească, pe vremea lui Matei Basarab, apoi pe vremea lui Brâncoveanu şi a urmaşilor acestuia, în timp ce în Moldova, după Vasile Lupu, urmează o perioadă de scădere, de regres. In Transilvania, apare, în această vreme, un gen nou de icoane: *acelea pe sticlă*, de inspiraţie şi execuţie populară.

Este sigur că o mare parte din meşterii iconari ai răstimpului dintre 1601 şi 1821 au fost Români; ne-o spun mai întâi numele lor însemnate adesea într'un colţ: astfel un **иконописец Дима Iереи** adică «iconarul Dima preotul» pe o icoană din judeţul Râmnicul Sărat, aflătoare acum la Muzeul din Vălenii de Munte; un «Costandin» pe o icoană de tip popular, din 1804. Ne-o spun deasemenea inscripţiile pe care le pun ei lângă scenele pictate precum şi textele ce figurează pe cartea ţinută de Mântuitor. («Veniţi blagosloviţii părintelui meu»..., «In vremea aceea sta Isus...» etc.). Erau, evident, şi străini, *Greci* şi, dela o vreme, *Ruşi*; aceştia din urmă ajung să aibe, în veacul al XVIII-lea, adevărate fabrici de icoane, pentru toate popoarele ortodoxe. Faima icoanelor ruseşti pătrunsese la noi de timpuriu, încă din veacurile XV şi XVI; nu e de mirare deci dacă Miron Vodă Barnowski trimite, în mod special, în 1628, o delegaţie la Moscova, să-i procure icoane de acolo (vezi mai sus, p. 859). O astfel de icoană rusească, din 1708, adusă dela Moscova, se află în biserica satului Sf. Ilie din judeţul Suceava.

Ni s'au păstrat câteva icoane muntene, remarcabile, din veacul al XVII-lea. Una, zugrăvită de grecul Mavros şi având o inscripţie în greceşte şi româneşte, cu data de 1 Octomvrie 1631, se află la mănăstirea Viforîta; ea a fost dăruită de către Leon Vodă şi soţia acestuia, Doamna Victoria. O alta, găsită în biserica satului Ruda-Bârseşti din judeţul Argeş, este din anul 7132 deci, dela Hristos, 1623 sau 1624. O a treia, din 1674, se află astăzi în colecţiile Comisiunei Monumentelor Istorice care a reuşit, de altfel, să-şi constituie un adevărat muzeu de icoane vechi (vezi şi fig. 79).

In Moldova, printre cele mai vechi din secolul al XVII-lea, este icoana, pe fildeş, din 7131 (1622—1623) înfăţişând pe Maica Domnului. A fost făcută din porunca biv vel paharnicului Vasile

Ureache, fratele cronicarului. In biserica dela Ocea (jud. Neamț)

Fig. 79. — Icoană împărătească dela mănăstirea Radu Vodă din București. Ferecătură în argint aurit.

se păstrează câteva icoane interesante; ele sunt opera, din 1697,

a unui călugăr dela Secu; cheltuiala a acoperit-o soţia lui Antioh Cantemir.

Nu s'a întreprins până acum o cercetare temeinică, amănunţită, asupra icoanelor noastre vechi; nu s'au examinat de aproape icoanele marilor ctitorii moldovene şi muntene aşa încât e prematur să se vorbească de «şcoli», locale, să se precizeze curentele şi influenţele. Ceeace se poate afirma este că şi în această privinţă pământul românesc a fost un loc de interferenţe, că alături de influenţa călugărilor dela Athos, specializaţi de multă vreme în lucrul icoanelor, al crucilor din lemn de chiparos şi al diferitelor obiecte bisericeşti, s'a exercitat o influenţă a lumii ruseşti, şi dela o vreme, şi una a apusului, prin Saşii din Ardeal şi apoi, prin Uniţi.

In Transilvania, cea mai veche icoană din veacul al XVII-lea, ajunsă până în vremea noastră, provine din biserica dela *Gura Râului*. Ea poartă data 1634 şi se datoreşte lui *Stan zugravul*. Vine apoi o icoană din 1677, la mănăstirea *Topliţa* (judeţul Mureş), având o inscripţie în limba slavă. A treia este icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului, pictată în 1681 de preotul Luca din Iclodul Mare şi dăruită de nobilul Ioan Cupşa bisericii din Nicula; are o întregă poveste: chipul precuratei, zugrăvit pe icoană, ar fi lăcrămat «între 15 Februarie şi 12 Martie 1699», din care pricină s'a făcut vâlvă mare. Gheorghe Duca voievodul Moldovei, a vrut s'o cumpere cu o mie de taleri, dar n'a izbutit; ea a fost răpită apoi de un nemeş ungur, baronul Sigismund Kornis, a revenit la Nicula, a ajuns după aceea în posesia bisericii catolice din Cluj, iar actualmente o au Românii uniţi din acest oraş. (vezi şi fig. 80).

In ce priveşte icoanele pe sticlă, ele sunt, prin excelenţă, icoane populare. Desenul e simplu, câteodată supărător de simplu, deadreptul grosolan; coloritul, în genere, viu, în tonuri aprinse. Sunt însă şi multe bucăţi reuşite, atât prin compoziţie cît şi prin colorit. Centrul cel mai vechiu de producţie al acestor icoane a fost şi este încă satul *Nicula*, lângă Gherla, în partea de miazănoapte a Ardealului; de aceea li se şi spune «icoane de Nicula». Un alt centru era, în veacul al XIX-lea, în *Şcheii Braşovului;* altele de asemenea, la *Alba-Iulia*, *Laz* (Alba), *Sibişel* (Alba), *Sebeş*, etc. Icoane de celelalte, pe lemn, s'au zugrăvit — se pare — la *Sălişte*, lângă Sibiu. Erau apoi şi zugravi ambulanţi, mulţi din ei munteni

sau moldoveni care se deplasau din sat în sat şi lucrau — cum am spune azi — la domiciliul clientului. Un astfel de zugrav a fost

Fig. 80. — Icoană zugrăvită pe lemn, din biserica Sârbi (Maramureş). Înfăţişează intrarea lui Iisus în Ierusalim. Secolul al XVIII-lea.

moldoveanul *Vasile Sturzea*, originar din Bărboşi care a colindat multă vreme prin Ardeal şi Banat.

Miniaturi, frontispicii, iniţiale. Arta delicată şi migăloasă a miniaturii e strâns legată de *manuscrise:* textele scrise cu mâna,

pe pergament sau pe hârtie rezistentă, de bună calitate, a evului mediu, erau adesea împodobite cu frontispicii, iniţiale, vignete şi miniaturi; uneori erau făcute de acelaşi scriitor, alteori de meşteri specialişti cari nu se ocupau decât de această latură. Atât în Europa cât şi în Asia — în special în Persia — s'au realizat lucrări minunate, care stârnesc admiraţia. Printre manuscrisele străine astfel împodobite, în legătură cu trecutul nostru, cităm pe acela dela Viena, cuprinzând textul «Cronicei pictate» *(Cronicon pictum)*, numite astfel tocmai din cauza numeroaselor miniaturi ce însoţesc povestirea; între ele, se află şi miniaturile înfăţişând lupta dela Posada (1330; vezi vol. I, ed. V, fig. 118-9).

In Ţările Româneşti s'au împodobit manuscrise cu miniaturi, frontispicii, iniţiale şi vignete încă dela începutul veacului al XV-lea. Printre operele de acest fel unele, ca manuscrisul din 1429, azi la Oxford, sunt, pe drept cuvânt, celebre (vezi vol. II, ediţia IV, p. 654—655). Lucrul a continuat în veacul al XVI-lea şi a primit un nou impuls la începutul celui de al XVII-lea. Intr'adevăr, în această vreme, trăiesc şi lucrează în ţările noastre trei vestiţi caligrafi şi miniaturişti: mitropolitul *Anastasie Crimcovici* în Moldova şi mitropoliţii *Luca al Ciprului* şi *Matei al Mirelor* în Muntenia. Cel dintâiu fusese numit episcop de sinodul din 1600, convocat de Mihai Viteazul. După înfrângerea acestuia însă, el se retrage la Dragomirna unde întemeiază vestita sa ctitorie. Numit din nou episcop, de Roman, şi apoi, în 1608, mitropolit, el desfăşoară în tot acest timp o intensă activitate, nu numai copiind personal texte religioase şi împodobindu-le, dar creând o adevărată şcoală de miniaturistică. Lui i se datoresc o serie de manuscrise ce se păstrează în mănăstirea Dragomirna: două Tetraevanghelii, un Liturghier, o Psaltire, etc. O altă serie, din 1606, 1607, 1608, 1614, se păstrează la mănăstirea Suceviţa, ctitoria Movileştilor. Un manuscris de seamă al său — un Praxiu cu data 1610, Martie 16 — se află în Biblioteca fostă Imperială din Viena. O însemnare autografă în limba slavă arată că «acest sfânt Praxiu l-a făcut şi l-a legat şi l-au aurit cu ilustraţii (**и позлати съ живописанїем**) smeritul arhiepiscop Kir Anastasie Crimcovici, mitropolitul ţării Moldovei, spre pomnirea sa şi a părinţilor săi Ioan Crimca şi Cîrstina şi-l dădu în de curând zidita mănăstire a sa Dragomirna». Intre miniaturile manuscrise rele-

văm două: chipul sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei (fol. 83) și chipul său însuși, rugându-se în genunchi (fol. 85). In sfârșit, un alt manuscris, lucrat sub directiva sa, se păstrează în Biblioteca Universității din Lwów. La începutul lui, citim, în slavonește, următoarea însemnare: « Acest Tetraevanghel s'a scris din porunca și cu cheltuiala prea sfințitului nostru părinte kir *Anastasie Crimcovici*, arhiepiscop și mitropolit al țării Moldovei. Mâna prea greșitului monah *Teofil*, din sfânta mănăstire Voroneț, l-a scris în anul 7123 (1614), Septemvrie 14, și robul lui Dumnezeu, *zugravul Ștefan*, din târgul Sucevei, a pictat chipurile sfinte și a aurit această carte; împodobirea s'a isprăvit în anul 7125 » (1617 sau 1616). Așa dar, școala lui Anastasie dăduse roade: el dispunea acum de elemente și în alte locuri, la Voroneț și la Suceava, care puteau să lucreze după directivele sale. Față de miniaturile moldovene anterioare, acelea ale lui Anastasie prezintă unele inovații și variante. Așa, de pildă, redarea suprafețelor — fond, ziduri, mobile, veșminte — se face prin « striuri » sau linii paralele la mici intervale. N'aș putea spune că aceste inovații constitue neapărat și un progres. Un fapt însă e sigur: Moldova cunoaște sub înaltul ierarh o amplă reluare a vechii și migăloasei arte.

In Muntenia, lucrează, în aceeași vreme, mitropolitul Luca al Ciprului și Matei al Mirelor. Primul, un admirabil artist, ne-a lăsat câteva manuscrise împodobite de el. Astfel e Evangheliarul grec din 1616, scris și ornamentat pe când era episcop de Buzău; se află actualmente la Patriarhia din Ierusalim. Miniaturile acestui manuscris sunt de o mare finețe și de un colorit rafinat și elegant. Aceleași însușiri le au și frontispiciile, chenarele și inițialele; ca exemplu cităm miniatura înfățișând pe Sf. Ioan Evanghelistul și pagina cu începutul Evangheliei acestuia; frontispiciile amândurora, cuprinzând elementele florale și păsări: doi păuni afrontați și două lebede, sunt printre cele mai reușite din întreaga noastră miniaturistică. De altfel, cred că opera mitropolitului Luca, în general, poate suferi comparația cu cele mai de seamă opere europene și asiatice de acest fel.

Dela Matei al Mirelor a rămas un mare număr de manuscrise, răspândite în întreg orientul creștin. Unele din ele sunt împodobite cu inițiale și frontispicii în colori; nu știu însă dacă au și miniaturi. Ca exemplu, citez Evangheliarul grec, copiat în 1610,

«din dorința și cu cheltuiala preacinstitei și înălțatei doamne Catalina, mare băneasă a Craiovei», și dăruit mănăstirii Sf. Sava dela Muntele Sinai.

Opera celor doi înalți ierarhi e continuată sub Matei Basarab; ni s'au păstrat, din timpul domniei lui, un număr însemnat de manuscrise, dintre care nu mai puțin de șapte cuprind, sub formă de miniaturi, chipul voievodului și acela al Doamnei Elina; la acestea se adaogă și chipurile aflate pe un document din 1646, în Arhiva Spitalelor Civile: așa dar a opta variantă (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 11, 12 și 18).

Dintre manuscrisele lucrate în timpul și din porunca lui Matei, cel mai vechiu este Evangheliarul grec aflător actualmente în Muzeul bizantin din Atena; el a fost dăruit de voievod în 1645, Iulie 25, Patriarhiei din Constantinopol. O notiță, în limba greacă, la stânga miniaturii voevodului, ne arată că manuscrisul a fost copiat de ieromonahul *Antim din Ianina*, în 1634; ea adaogă informația că Matei a fost proclamat domn al Țării Româneşti în 1632, «cu voia poporului, a clerului, a monahilor, a boierilor și a căpeteniilor oastei». Voievodul și Doamna Elina sunt înfățișați amândoi în costum domnesc, de brocard, cu coroane pe cap; Matei, bătrân, cu barbă și mustăți albe, ține în mână manuscrisul dăruit Patriarhiei. O grupă de două manuscrise datează din anul 1643; unul din ele se află azi la Ierusalim, celălalt la mânăstirea Lavra din Sfântul Munte. Un al treilea, din 1642—1643, e tot la Ierusalim. Executat artistic de «Antim monahul» — cred una și aceeași persoană cu ieromonahul Antim din Ianina, amintit mai sus — el cuprinde miniatura lui Matei Basarab și a Doamnei Elina într'o formă asemănătoare aceleia din manuscrisul dela Atena. De altfel, mai toate miniaturile înfățișând pe bătrânul voievod și pe tovarășa sa de vieață se aseamănă; cred că o serie din ele și anume acelea din anii 1642—1643 se datoresc aceluiași artist, lui Antim ieromonahul (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 11). O mențiune specială merită miniaturile aflate pe paginile unei Evanghelii mai vechi, din colecția Muzeului de Artă religioasă din București. Perechea domnească e înfățișată tot în costumul de ceremonie, cu mantii de brocard, redate, somptuos, în aur; tot de aur sunt coroanele precum și chenarele de vreji și de flori care înconjură cele două chipuri. In sfârșit, în

documentul din 1646, Matei apare susținând, împreună cu doamna Elina, una din numeroasele lor ctitorii.

Din aceeași epocă și anume din anii 1652—1654, avem un manuscris — aflător azi în Biblioteca Academiei din Belgrad — care cuprinde miniaturile unor rude ale lui Matei: e vorba de boierii *Preda Brâncoveanu* și *Papa Brâncoveanu*, fiecare fiind înfățișat cu soția și copiii lui.

După domnia lui Matei Basarab, numărul manuscriselor împodobite cu miniaturi, vignete și frontispicii scade. Mai găsim două evangheliare în Moldova, unul slavon întocmit «din porunca Domnului nostru Istratie Dabija voevod și a Doamnei sale Caterina» — și dăruit la 16 Ianuarie 1665, mănăstirii Cașin, celălalt scris la Iași, în 1660, la biserica Barnowski. Primul are frumoase frontispicii și inițiale, amintind pe acelea ale manuscriselor mai vechi moldovenești; cel de al doilea are inițiale reușite, în colori.

In Muntenia, semnalăm, în sfârșit, două miniaturi în epoca lui Constantin Brâncoveanu. Una se află în manuscrisul 61, fol. 4 al Academiei Române și înfățișează chiar pe voievod în haină de brocard și mantie cu guler și cu margini de hermină; cealaltă, în pomelnicul mănăstirii De un Lemn, redă chipul bătrânului Matei Basarab.

Această scădere a artei miniaturii spre finele secolului al XVII-lea și mai ales în veacul al XVIII-lea e explicabilă. Manuscrise bisericești se copiază din ce în ce mai puțin; locul lor e luat de *cărțile tipărite* care se pot trage în multe exemplare, deci sunt mult mai ieftine. Extensiunea pe care o ia la noi tiparul (vezi mai sus, p. 897) aduce decăderea și apoi dispariția unei arte în care dăduserăm realizări de primul ordin. Locul ei va fi luat de *gravură*, care, prin tehnica ei, se potrivește cu tiparul, — a inspirat chiar tiparul — poate fi reprodusă deci pe fiecare exemplar.

Gravura. Incă dela primele tipărituri (1508—1512) am împodobit paginile cărților cu gravuri reprezentând frontispicii, inițiale și vignete; unele din ele imită pe acelea ale manuscriselor pe care le înlocuiau, altele sunt de factură venețiană. Când tiparul se reia la noi, în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, constatăm că gravurile care se întrebuințează acum provin din lumea Slavilor de răsărit, lumea rusească. Faptul e normal, deoarece din această lume, dela Kiev, ne-au venit și meșterii și materialul tipografic

necesar (vezi mai sus, p. 893-4). Unul dintre gravori, anume *Iliia*, provenea din vestita mănăstire Pecerska dela Kiev. El iscăleşte, cu litere chirilice, bine înţeles (илиа), gravurile ce împodobesc *Cartea de învăţătură*, tipărită la Iaşi în 1643; pe unele din aceste gravuri, cum e, de pildă, aceea înfăţişând « Intrarea lui Isus în Ierusalim », adaogă şi data: 1641. Un alt gravor de origine rusă a fost *Ivan Bacov;* el sapă în lemn la Bucureşti, în 1678, gravurile ce însoţesc textul lucrării « *Cheia înţelesului* » tipărite în acelaşi an; atât numele lui cât şi data apar limpede pe gravura înfăţişând « Duminica tuturor sfinţilor ». Bacov a lucrat decenii întregi la noi; spre sfârşitul secolului al XVII-lea s'a călugărit, luând numele de *Ioanichie;* cu acest nume nou iscăleşte el gravurile *Triodului* din Buzău, adăogându-le şi data 1700 care e chiar data apariţiei. Alte gravuri purtând numele călugăresc constatăm în 1702 şi 1704. Tot străin pare să fie, după nume, şi « *Ieromonahul Damaschin Gherbest* » care iscăleşte şi datează 1683 gravura reprezentând pe Sf. Luca din *Apostolul* apărut în acelaşi an în capitala Munteniei. Dar alături de aceşti străini, prind să se manifeste la sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea, şi gravori români: ei deprinseseră meşteşugul şi ajung acum să egaleze, ba chiar să întreacă pe maeştrii lor. Un asemenea maestru a fost şi mult înzestratul *Antim Ivireanul* care a dat un nou avânt artelor grafice din Muntenia, îmbinând meşteşugul tiparului cu acela al gravorului. De altfel, aceasta e aproape regula în veacurile XVI şi XVII: tipografii sunt şi gravori. In afară de Antim, putem cita, ca exemple, numele lui *Mitrofan*, episcopul de Buzău, apoi acela al lui *Mihail Râmniceanul* (1733) la Râmnicul Vâlcei, numele lui *Grigorie Stanovici* (1757) la Iaşi, al lui *Petre Râmniceanul* (1764) şi al lui *Sandul* (1765) la Blaj, în sfârşit al preotului *Mihail Strilbiţki* care-şi începe activitatea de gravor în 1756, la Iaşi şi o duce, timp de o jumătate de veac, până în 1807, la Neamţ.

Dintre gravorii români cari se manifestă în epoca lui Brâncoveanu cunoaştem pe « *Ursul* »; el semnează gravura înfăţişând pe Mântuitor în cele două lucrări apărute la Buzău în 1702 (« *Invăţătură de şapte taine* » şi « *Liturghie* »); într'o altă gravură, din 1704, îşi zice « Ursul zug<rav> ». Nu ştim, în schimb, cui se datoresc elegantele frontispicii, în stil brâncovenesc, cu vreji cu frunze şi flori măşcate, care împodobesc *Triodul* şi *Octoihul* tipărite în

1700, precum şi *Liturghierul* din 1702, tustrele la Buzău. Ele nu par să fie ale lui Ioanichie, deoarece se deosebesc, stilistic, de gravurile iscălite ale acestuia aflătoare în acelaşi Triod. Cert e că la una şi aceeaşi carte, nu contribuia adesea numai un singur gravor. Astfel, de pildă, în Liturghierul din Buzău amintit mai sus, pe lângă gravurile lui Ioanichie, întâlnim şi una al cărei autor iscăleşte greceşte Δημήτριος (Dimitrios) şi pune data 1698. Câteodată, se întrebuinţau şi planşe mai vechi, care slujiseră — uneori cu mult înainte — la alte lucrări. «*Apostolul*» din Buzău (1743), utilizează, de pildă, gravura «Duminica tuturor sfinţillor» din *Cheia Inţelesului*, apărută cu peste şase decenii înainte, în 1678, păstrându-i numele lui Ivan Bacov, dar suprimând inscripţia slavă. Tot aşa, în *Liturghierul* din Buzău, scos în 1769, se utilizează două gravuri având data 7254 deci 1746. In acelaşi Liturghier găsim şi gravurile unuii «P. Ghyrie», despre care nu ştim dacă era străin sau român.

In veacul al XVIII-lea, gravorii români domină, în toate centrele tipografice. Incă în vremea lui Brâncoveanu, secretarul italian al acestuia Del Chiaro, relevă că tipografii arhiepiscopiei din Bucureşti — unde păstorea în acea vreme Antim Ivireanul — erau români; el adaogă că a văzut în această tipografie gravuri în lemn şi în aramă.

Dintre gravorii ardeleni ai veacului al XVIII-lea, o menţiune specială merită «*Vlaicu*» din Blaj care adaogă la gravuri nu numai numele său şi data, dar şi unele explicaţii. Astfel între gravurile care împodobesc *Ceaslovul* tipărit în 1751 este şi una înfăţişând catedrala dela Blaj, cu următoarea legendă: «Sfânta mănăstire dela Blaj» şi, dedesubt, explicaţia: «Aciastă mănăstire o au început şi o au înzestrat împăratul Carol al 6. l(eat) 1738 şi o au isprăvit fiica sa M. Theresia pe sam(a) Episcopii şi a Călugărilor Rumâneşti». Vlaicu lucrează mai multă vreme la tipografia blăjeană; găsim gravuri de ale lui şi în 1766.

Pe lângă rolul de podoabe ale textului tipărit, ale cărţilor, pe care-l au gravurile, ele ajung, în Ardeal, să constitue şi entităţi de sine stătătoare. Ne referim anume la gravurile în lemn pe care le lucrează ţăranii români din Ardeal şi care sunt tot icoane — dar nu pe sticlă, ci pe hârtie.

In Moldova, gravura reprezentând «desfrânata lume sau trupul» și «omul înțelept sau sufletul» din lucrarea lui Dimitrie Cantemir «*Divanul*» (Iași, 1698), a fost desenată chiar de învățatul autor. Se știe de altfel că acesta se pricepea la desen și la pictură (vezi mai sus, p. 801).

Spre sfârșitul epocei fanariote găsim în Moldova un gravor cu nume grecesc. E vorba de «D. Kontoleo» care gravează pentru *Slujba Cuvioasei Parascheva* apărută la Iași în 1817, chipul sfintei. Dedesubt, se dă lămurirea că artistul a lucrat acest chip «în Ismail». Tot lui i se datorește chipul regelui David care se tipărește în lucrarea «*Răsturnarea religiei Evreilor*» (Iași, 1818). Aci își dă numele întreg: «Dimitrie Contoleo Romana» (Διμήτρη Κοντόλεο Ρομανα) și adaogă că gravura s'a făcut în Iași, în anul apariției. Mai însemnată pentru noi este a treia operă a sa, chipul Sfântului Ioan cel Nou, originar din Trapezunt, gravat în aramă tot la Iași, în 1819, «după o icoană veche ce se păstrează în mănăstirea Bârnova» — azi biserica Barnowski — și tipărit în «slujba» acestui sfânt.

Pe când Kontoleo lucra la Iași, la mănăstirea Neamțu exista de mai bine de un deceniu, un centru puternic de răspândire a gravurii. Tipografia de acolo imprimă, începând din 1807, o serie de cărți bisericești frumos împodobite. După Mihail Strilbițki, lucrează la Neamț, dela 1809 înainte, timp de două decenii, «*Simion Ierei*» adică preotul Simion; gravuri de ale lui se tipăresc și la Iași. Din 1817 înainte, se adaogă talentul, remarcabil, al monahului *Ghervasie;* lui i se datorește, între altele, un sugestiv chip al lui Paisie Velicicovski, fostul stareț al mănăstirii.

Pentru a ne putea da seamă de diferitele școli din gravura românească în răstimpul 1601—1821 și de influențele străine ce s'au exercitat asupra ei, ar trebui să avem mai întâi un studiu special asupra miilor de gravuri — portrete, scene, frontispicii, inițiale, vignete, din numeroasele tipărituri ale acestui răstimp; el lipsește însă până acum istoriografiei românești.

Țesăturile. Constatarea pe care o făcusem, în ce privește țesăturile, pentru veacurile XIV—XVI, se aplică și veacurilor XVII—XVIII: ni s'au păstrat țesături de caracter bisericesc în număr apreciabil, nu însă și de caracter laic. Explicația e aceeași: pe de o parte puțina rezistență a materialului, pe de altă parte repet

tatele războaie, cu prădăciunile și pojarurile lor, care, ocolind de obiceiu lăcașurile bisericești, n'au cruțat în schimb așezările civile, curțile domnești și boierești. Așa se face că n'avem nici măcar un singur costum civil din răstimpul 1600—1800, în timp ce stofele bisericești sunt numeroase.

Această regretabilă pierdere e compensată în parte prin faptul că dispunem de reprezentări fidele — portrete, gravuri, acoperăminte de mormânt — a costumelor vremii; unele sunt în colori, ceea ce ușurează mai mult reconstituirea.

Sub raportul numărului, frumuseței și bogăției țesăturilor păstrate până azi, Muntenia și Moldova sunt aproape egale; Transilvania, din cauza împrejurărilor politice, sociale și economice amintite mai înainte, rămâne mult în urmă, în ce privește neamul nostru; are în schimb, pentru neamurile conlocuitoare care au avut puterea politică și economică, un material asemănător cu cel de dincoace de Carpați.

Chiar la începutul epocei pe care o cercetăm, s'au țesut două somptuoase *epitafe* sau acoperăminte de mormânt, pentru voievozii moldoveni *Ieremia* și *Simeon Moghilă:* ele există și astăzi, în bună stare, la mănăstirea Sucevița, ctitoria acestor voievozi. Ambele sunt de catifea grea, de coloare roșie, brodate cu mătase, cu fir de aur și de argint și împodobite cu foarte multe mărgăritare. Acela al lui Ieremia înfățișează pe voievod în mărime naturală, îmbrăcat în costumul domnesc de ceremonie. Sub hlamida de brocard, cu gulerul și marginile de hermină, se vede o haină lungă până aproape de glesne, strânsă la mijloc printr'un brâu de care atârnă sabia. Pe cap, cușma obișnuită a vremii — o poartă și Mihai Viteazul; surguciul ei, cu pene de cocor, e bătut în pietre scumpe și mărgăritare. Tot din pietre scumpe sunt făcuți și nasturii prin care se încheie, la piept, hlamida. In dreptul capului, în partea stângă, e reprezentată coroana domnească și stema Moldovii; în partea dreaptă, o biserică cu pereții zugrăviți, având două turle și clopotniță și următoarea inscripție, în limba slavă: «Ctitor Iω Eremia Moghilă voievod». O altă inscripție, tot în limba slavă, dă ocol epitafului, formându-i un chenar dreptunghiular și precizând anii de domnie și anul morții (1606, Iunie 30). Unele elemente ornamentale ale epitafului și anume cei doi *chiparoși* cari străjuesc de-a-dreapta și de-a-strânga voievodului pre-

cum și predilecția arătată *lalelelor* ar indica un atelier sudic, constantinopolitan sau atonit. Faptul însă nu e sigur, deoarece se poate foarte bine ca epitaful să fi fost lucrat — după un desen dat — și în Moldova unde exista o strălucită tradiție în această privință (vezi vol. II, ediția a patra, p. 662-7).

Epitaful lui Simeon Moghilă, din acelaşi atelier ca şi al fratelui său Ieremia, îl înfățișează tot în haina de ceremonie, dar odihnind pe patul de moarte, cu ochii închși, cu mâinile cruce pe piept şi cu coroana domnească pe cap. De o parte şi de alta a trupului, doi lujeri de crin, apoi deasupra lor, stema Munteniei şi a Moldovei, iar mai sus, două scene religioase: Sfânta Treime şi Invierea Domnului. Inscripția slavă dă data 1608 Octomvrie 30. Aceste două epitafe, valoroase şi pentru istoria costumului domnesc, sunt printre cele mai prețioase din câte s'au păstrat în țările noastre.

Din aceeaşi vreme este şi epitaful dăruit de Mitropolitul *Anastasie Crimçovici* ctitoriei sale dela Dragomirna, pentru pomenirea sa şi a părinților săi Ion Crimca şi Cristina. Inscripția, în limba slavă, din care luăm aceste date, indică şi anul, luna şi ziua donației: 1612, Iunie 8 (pe vremea lui Ştefan Tomşa). Epitaful, de catifea brodată cu mătase, aur şi argint, e de formă pătrată; în mijloc se înfățișează, într'o compoziție elegantă, bine echilibrată, Adormirea Maicii Domnului. De jur împrejur şi înafara inscripției, un chenar lat, alcătuit dintr'un vrej continuu, cu flori (lalele stilizate!). Şi acest epitaf este unul din cele mai reușite ale genului, sub toate raporturile. Ii face pereche, deşi nu chiar în totul, un alt epitaf contemporan, acela dăruit mănăstirii Secul în 1608, sub Simeon Moghilă.

Lunga şi bogata domnie a lui Vasile Lupu ne-a lăsat două stofe reprezentative. Sunt portretele soției şi fiului acestui voevod, lucrate în mătase, fir de aur şi argint şi mărgăritare. Cel de al treilea portret, al lui Vasile Lupu însuşi, ni s'a păstrat numai într'o copie pe muşama, fără mare valoare artistică. Tustrele se află în palatul mitropolitan din Iaşi (vezi fig. 26 în vol. III, 1, ediția a doua, p. 96).

Soția voievodului, Doamna Tudosca, poartă veşmântul de ceremonie: o mantie de mătase brodată cu flori, lungă până la pământ şi cu mâneci până la cot, acoperă rochia de brocard greu,

cu flori mari de aur. Pe cap, o căciuliţă de blană, împodobită cu mărgăritare, cu o egretă din pene de cocor şi cu două ornamente în formă de trandafiri, în dreptul urechilor. Giuvaerurile sunt numeroase şi de mare valoare : un triplu colan de perle mari la gât; alte două colane de câte trei şiruri pe piept. In dreptul cordonului, un fermoir sau o bijuterie rotundă atârnată, având iarăşi patru şiruri de perle. Cercei dubli, cu pietre mari, în urechi; brăţări, de perle şi de aur, la ambele mâini. Un şnur lung dublu — de mătase după câte se pare — petrecut pe după gât, cade până în dreptul genunchilor şi înconjură mantia. In mână, Doamna ţine o năframă de mătase frumos brodată.

Tânărul ei fiu, Ioan, poartă şi el costumul de ceremonie. Mantia fără mâneci, de brocard greu, cu flori mari de aur, are în faţă în dreptul pieptului, trei zone de brandenburguri. Ea acoperă o haină lungă de mătase, cu mâneci lungi brodată bogat cu flori. Pe cap, cuşma obişnuită, cu un surguciu cu pene de cocor. La şold, sabie; în mâna dreaptă, o năframă frumos brodată. In ambele costume, se vede un amestec de elemente orientale, turceşti, cu elemente împrumutate Poloniei şi Europei Centrale. Această situaţie se va menţine în ce priveşte costumul civil în tot veacul al XVII-lea pentru ca, în al XVIII-lea, elementele orientale să ajungă precumpănitoare, iar spre finele secolului, aproape exclusive.

Dela urmaşul lui Vasile Lupu, dela *Gheorghe Ştefan* şi dela soţia sa *Safta*, ni s'a păstrat un epitrahil dăruit Sfântului Mormânt, la Ierusalim. Inscripţia cuprinde data 7166 dela facerea lumii, deci 1658 sau 1657 dela Hristos.

Şi domnii următori ai Moldovei — în special un Gheorghe Duca, un Constantin şi Antioh Cantemir, un Nicolae şi Constantin Mavrocordat — au făcut danii de veşminte şi ţesături bisericeşti ctitoriilor lor sau marilor lăcaşuri din Orientul creştin. Ele nu ni s'au păstrat însă decât în parte, iar ceea ce ni s'a păstrat n'are o valoare deosebită. In genere, se poate afirma că veacul al XVIII-lea nu mai produce, în acest domeniu al stofelor bisericeşti, opere comparabile cu acelea ale veacurilor anterioare.

In Muntenia, amintim în primul rând un epitrahil din 1608, de catifea roşie, subţire, brodat cu mătase, fir de aur şi de argint. Are zece medalioane, cu câte doi sfinţi fiecare, sub o arcadă spri-

jinită pe două coloane. Jos, în stânga, chipul lui Iω Radu Voevod şi a fiului său Iω <Basarab> Voevod, iar în dreapta al Doamnei Elena şi al Domniţei Anca: aşa dar familia lui Radu Şerban (1602—1611). Inscripţia, în limba slavă, arată că veşmântul a fost dăruit mănăstirii Mărgineni.

O ţesătură preţioasă mai ales pentru istoria costumului feminin la noi este epitaful dăruit de un Scarlat şi de Bălaşa în anul dela facerea lumii 7122, deci 1614 sau 1613 dela Hristos; actualmente acest epitaf se află în vistieria Sfântului Mormânt, la Ierusalim. Chipul Bălaşei e brodat jos, în colţul din dreapta. Ea poartă o rochie lungă până la pământ — i se văd însă condurii sau ciuboţelele — strânsă la mijloc de o cingătoare având în faţă o copcă metalică (nu prea seamănă cu paftalele!); mânecile sunt lungi, până la încheieturile mânilor. Pe deasupra, o mantie lungă tot până la pământ, dar ale cărei mâneci vin numai la jumătatea antebraţului. In cap, peste părul ce-i cade pe spate până pe umeri, o pălărie tronconică, destul de înaltă — un fel de culion în genul celui al Săsoaicelor — brodată, după cât se poate distinge. La mâna dreaptă pare a purta una sau două brăţări. Inscripţia e în greceşte; epitaful a putut fi lucrat într'un mediu sudic, dar nu mai puţin şi în ţară, în vreuna din mănăstirile unde se aflau cunoscători ai acestei limbi.

Din epoca lui Matei Basarab ni s'au păstrat puţine ţesături faţă de marele număr pe care binecredinciosul voievod şi învăţata şi cucernica lui doamnă le vor fi dat zecilor lor de ctitorii. Tot aşa avem puţine şi din cele date de boieri. O nabedernită — i se mai spune şi epigonation — înfăţişând pe una din feţe Invierea, se păstrează la Muzeul Naţional din Sofia; ea poartă, în partea inferioară, în limba slavă, următoarea inscripţie: « Jupan Hriza vel ban şi jupaniţa lui Gherghina, în anul 7144 » (= 1636 sau 1635).

In a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ţesăturile bisericeşti ajunse până în zilele noastre se înmulţesc. Citām, de pildă, epitaful Mitropolitului Ştefan din 1662 (sau 1661; data, după cronologia bizantină, e 7170). Citām, de asemenea, pocrovul de atlas, brodat cu fir de aur şi argint, cu mătase, mărgăritare şi fluturi, dăruit, împreună cu perechea sa, de către Mitropolitul Teodosie, mănăstirii Cozia, în 1671 (vezi şi fig. 81).

Domniile lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu

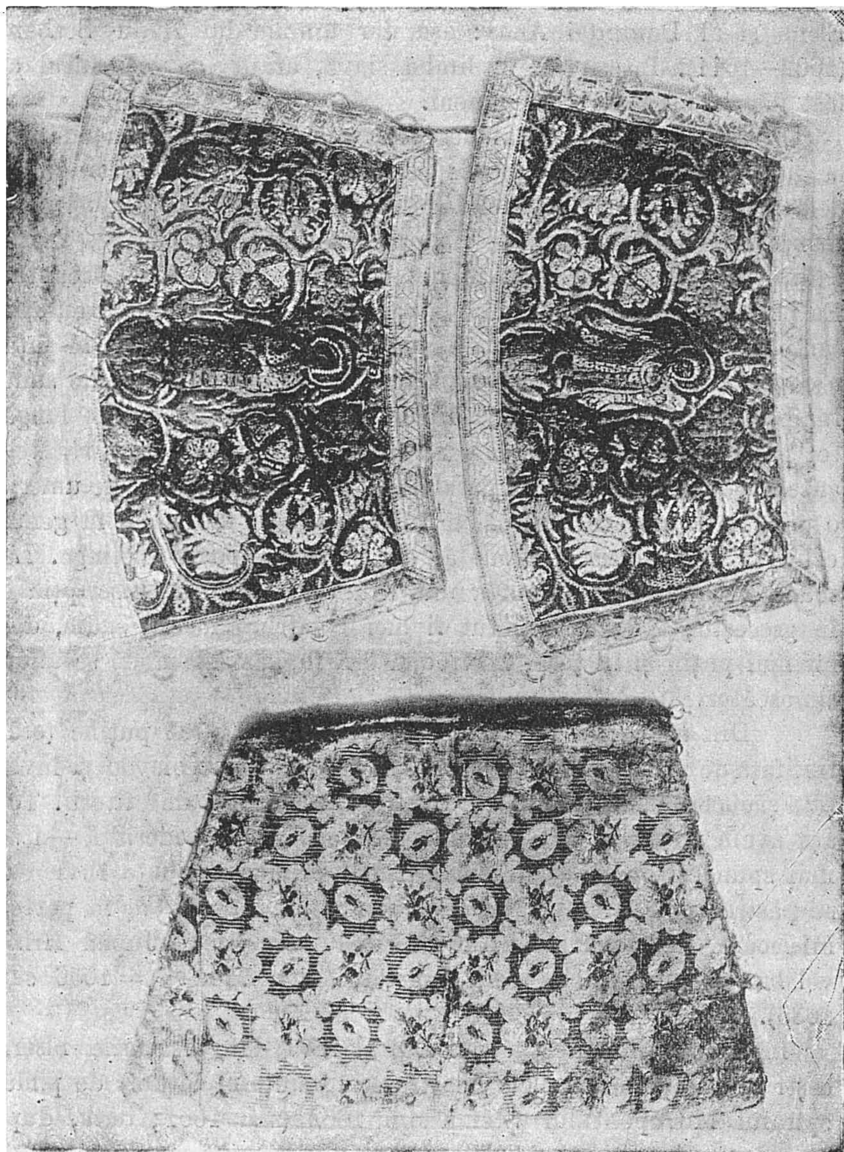

Fig. 81.— Rucavițe brodate cu mătase; 1. Dela biserica Olari din București; 2. Dela mănăstirea Văcărești.

înseamnă și în acest domeniu, ca și în altele, o epocă de înflorire.

Țesăturile, numeroase și variate, capătă, sub Brâncoveanu, o eleganță remarcabilă. Motivele ornamentale întrebuințate — vreji cu frunze și flori mășcate — fac să putem vorbi și aci de un *stil propriu acestei vremi*. Dela Șerban Cantacuzino și soția sa, Doamna Maria, ni s'au păstrat două epitafuri, destinate ctitoriei lor, Biserica « Doamnei » din București. Ambele sunt remarcabile ca bogăție și compoziție; ele înfățișează — în câte două scene — scoborîrea de pe cruce și jelirea lui Isus, mort, de ai săi. Intr'unul din aceste epitafe, datat 1680 (7188), sunt înfățișați, sub patul pe care odihnește Mântuitorul, Domnul țării Șerban Cantacuzino, Doamna Maria și doi dintre copiii lor: Gheorghe și Casandra (viitoarea soție a lui Dimitrie Cantemir). Tuspatru stau în genunchi, cu mâinile întinse, într'o atitudine de rugă sau implorare. In cel de al doilea, Casandra lipsește. Epitafele sunt încadrate de un șir de medalioane reprezentând sfinți și mucenici ai bisericii, 44 în unul din epitafe, 40 în celălalt. Și într'o perdea de altar, din 1681, destinată celeilalte ctitorii a lor, Cotrocenii, sunt înfățișați ctitorii împreună cu fiul lor Gheorghe.

Dintre țesăturile bisericești rămase dela Constantin Brâncoveanu relevăm opt perdele de altar, brodate cu fir, având stema Cantacuzinilor, vulturul bicefal — mama lui Brâncoveanu era fiica Postelnicului — și, unele din ele, și stema Munteniei. Ele au aparținut Hurezilor, fiind dăruite în 1692. In același an, Hurezii primesc și un epitrahil de catifea verde, azi la Muzeul de Artă religioasă din București. Un al doilea i se dă în 1700. Mai înainte, în 1695 primiseră o pereche de rucavițe de atlaz roșu; ele au fost evacuate în 1916 la Moscova.

Printre cele mai elegante țesături bisericești dela Brâncoveanu este o perdea de altar, azi în colecțiile Muzeului de Artă religioasă din București. Are, în mijloc, pe un fond închis, într'o ghirlandă surmontată de o coroană, stema Munteniei: vulturul cu crucea în cioc. Pe margini, un chenar de vreji cu frunze și flori mari, specifice vremii; în partea superioară, el formează o arcatură trilobată. In același gen este și perdeaua de altar lucrată sub Nicolae Mavrocordat și care se păstrează tot la Muzeul amintit mai sus. In mijloc, pe un fond de catifea vișiniu închis, sunt însă stemele ambelor țări deoarece voievodul domnise în amândouă. Chenarul lat de pe margini e brodat cu aur și argint, vrejul și

florile fiind cele brâncoveneşti; în partea superioară formează şi el o arcadă în acoladă însă. In totul, o piesă de o rară frumuseţe.

In Transilvania, nu ni s'a păstrat nimic din ţesăturile bisericeşti ale veacului al XVII-lea, deşi izvoarele istorice contemporane ne dau destule ştiri asupra lor. Ştim astfel ce veşminte a avut episcopul Sava Brancovici; ştim de asemenea veşmintele date de Brâncoveanu lui Teofil episcopul; niciunul din ele n'a ajuns însă până în zilele noastre. Iar puţinul pe care-l avem din veacul al XVIII-lea nu are însemnătate, în comparaţie cu ţesăturile muntene.

Sculptura în lemn. Sculptura în lemn are, în veacurile XVII şi XVIII, o evoluţie în genere paralelă cu aceea a arhitecturii şi a picturii bisericeşti. Aşa dar, o predominanţă a Munteniei faţă de Moldova şi Transilvania şi un maximum de înflorire în timpul celui de al doilea stil muntean, adică în epoca brâncovenească şi cea imediat următoare, a Mavrocordaţilor. Faptul rezultă dintr'o serie bogată şi variată de opere principale privind acest domeniu: tâmple, uşi de intrare, uşi împărăteşti, strane, etc.

Tâmpla — din latinescul templum — poartă şi numele de *iconostas*, deoarece pe ea sunt aşezate, de obiceiu în trei şiruri paralele şi suprapuse, icoanele; i se mai spune, cu un termen de origine grecească, şi *catapeteasmă*. Despărţind altarul de naos, ea este elementul care atrage în chip firesc privirile credincioşilor din biserică; este totdeodată, prin proporţiile şi prin rolul pe care-l joacă, primul element din mobilierul bisericesc. Căci în marea majoritate a cazurilor, tâmpla e lucrată *din lemn;* ea se poate, eventual, muta: cunoaştem cazuri când tâmpla unei biserici a fost mutată la o alta; aşa s'a întâmplat, bunăoară, cu o veche tâmplă din Curtea de Argeş care acum se află în biserica din satul Valea-Danului (vezi fig. 82). Câteodată întâlnim la noi şi tâmple *de zid*, ca, de pildă, la biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicul- Sărat, ctitoria lui Mihai Cantacuzino şi la o sumă de biserici din Ardeal şi Banat.

Nu e de mirare aşa dar că s'a dat o atenţie deosebită lucrului tâmplei, că unele exemplare au cerut luni de zile — adeseaori chiar ani — spre a fi realizate. Cine examinează cu atenţie o tâmplă din epoca brâncovenească, nu se poate să nu admire

eleganța și finețea sculpturii, și, în același timp, răbdarea artistului

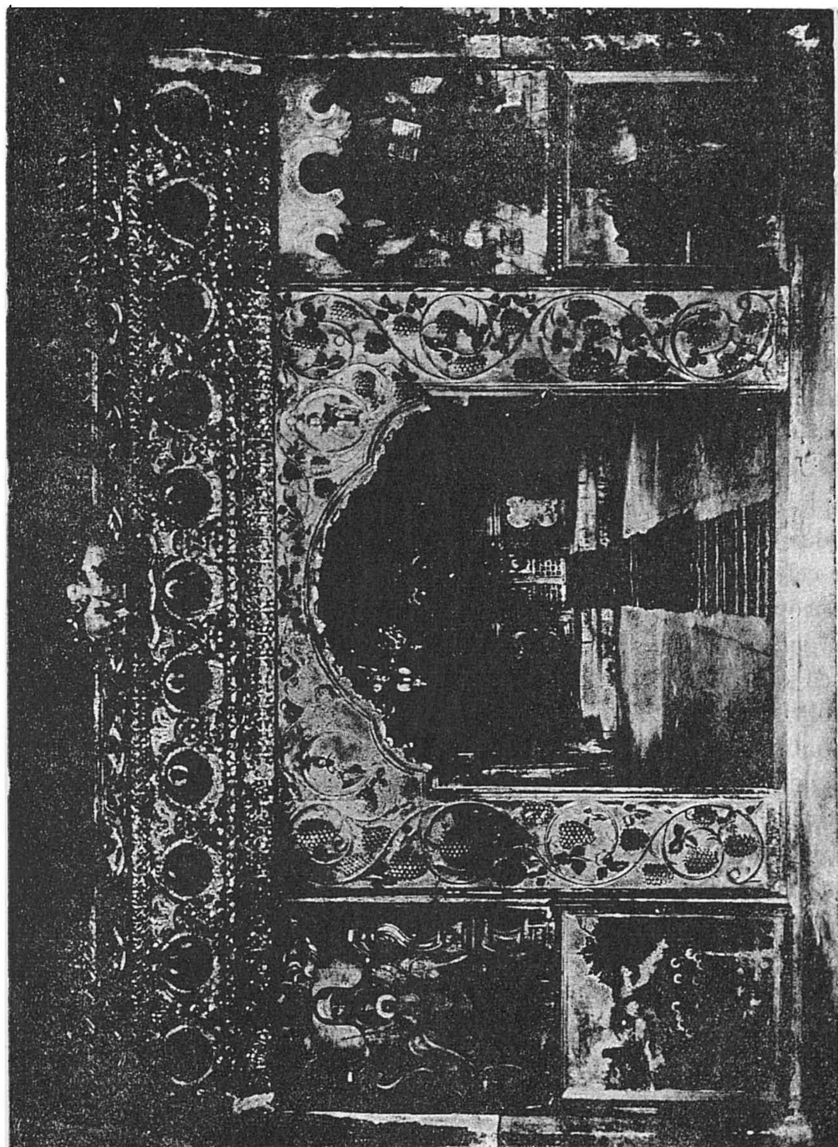

Fig. 82. — Peretele despărțitor dintre naos și pronaos la Biserica din Valea Danuuui, jud. Argeș. E format dintr'un vechi iconostas, luat dela altă biserică. Secolul al XVIII-lea.

care a transformat lemnul într'o adevărată dantelă. Motivele ornamentale ce se întâlnesc în tâmplele noastre sunt vreji de tot

felul, cu frunze și flori, viță de vie cu struguri, spice de grâu, păsări diferite, uneori afrontate, alteori izolate, mici animale; se adaogă apoi, câteodată, chipuri de sfinți, ca de pildă în tâmpla bisericii Stavropoleos din București, heruvimi și serafimi, în sfârșit stemele țărilor sau ale ctitorilor respectivi. Unele din aceste ornamente sunt zugrăvite, în diferite colori; ceea ce predomină însă este *aurul*, adeseaori întreaga tâmplă fiind aurită sau aurită și argintată. Câteodată, ornamentele se fac și din *stuc* colorat și aurit.

Ni s'au păstrat câteva tâmple din veacul al XVII-lea, mai exact din a doua jumătate a acestui veac. Cea mai veche pare a fi tâmpla bolniței dela mănăstirea *Bistrița* (Vâlcea), datând, împreună cu ușile împărătești respective, din 1654: data e săpată în lemn. Cităm apoi tâmpla bisericii dela *Cotroceni*, purtând stema Cantacuzinilor, tâmpla schitului *Fedeleșoiu* (Argeș), aceea dela *Mărgineni* (jud. Prahova), iarăși ctitorie cantacuzinească, tâmpla *bisericii Domnești* din *Târgoviște* (1696), tâmpla bisericii Sf. Nicolae din *Făgăraș*, ctitorie brâncovenească (1698) și tâmpla bisericii celei mari dela *Hurezi*. O adevărată capod'operă, sub raportul proporțiilor, eleganței și a rafinamentului este tâmpla bisericii dela *Arnota* (Vâlcea), actualmente la Muzeul de Artă bisericească din București. Alegerea a fost într'adevăr fericită; această tâmplă, reprezentativă pentru cel de al doilea stil muntean, este totodată și unul din cele mai reușite monumente ale sculpturii în lemn, nu numai din țara noastră, dar din întreg Orientul creștin.

In veacul al XVIII-lea, tâmplele de lemn muntene sunt numeroase și pun într'adevăr la o grea încercare pe cel care ar vrea să le ierarhizeze sub raportul frumuseții: unele le întrec pe celelalte. Tâmpla dela *Surpatele*, de pildă, ctitoria din județul Dâmbovița a Maricăi Brâncoveanu, se ia la întrecere cu aceea a paraclisului metropolitan din *București*, ctitoria lui Nicolae Mavrocordat (1723), cu tâmplele bisericilor *Colțea*, *Sfinții Apostoli*, *Stavropoleos*, *Scaune*, tot din București, și cu o serie întreagă de asemenea monumente artistice.

In Moldova, avem de asemenea tâmple frumos lucrate, cu îngrijire, cum e de pildă aceea a bisericii Sfântul Gheorghe din Iași (veacul al XVIII-lea); ele nu ajung însă, nici ca număr, nici

ca desăvârşire la nivelul acelora din Muntenia lui Brâncoveanu şi a urmaşilor săi. Cea mai veche tâmplă moldovenească din veacul al XVII-lea este aceea a bisericii din *Rădeana* (Bacău). Păstrată parţial numai, ea cuprinde totuşi o inscripţie care arată ca donator în 1658 pe voievodul Gheorghe Ştefan.

In Transilvania care vine, sub acest raport, în locul ultim, întâlnim totuşi o realizare excepţională: e tâmpla bisericii catedrale din Blaj, o adevărată capo-d'operă. De proporţii impunătoare, ea are, în afară de icoanele împărăteşti, două rânduri de icoane mari pe toată lăţimea, şi alte două rânduri, mici, în formă de medalioane, în coronamentul tâmplei. Semnalăm de asemenea iconostasul bisericii din *Baia Sprie* (Satu-Mare), biserică zidită în 1789.

Uşile împărăteşti, dela altar, numără şi ele, în răstimpul cercetat, exemplare de primul ordin, comparabile cu tâmplele. De altfel, ele fac parte integrantă din acestea din urmă, fiind lucrate deodată. Dar din cauza întrebuinţării lor continue, multe din ele s'au deteriorat cu vremea şi au fost înlocuite cu altele mai noi. Aşa încât la o cercetare mai amănunţită, trebue întotdeauna observat dacă nu este vreo deosebire de epocă între partea superioară a tâmplei şi cea inferioară care cuprinde uşile împărăteşti şi cele laterale. Exemplare remarcabile de uşi împărăteşti sunt acelea dela mănăstirea *Bistriţa* (Vâlcea), păstrate azi în Colecţiunile Comisiei Monumentelor Istorice, dela Mitropolia din *Târgovişte*, păstrate în aceleaşi colecţii precum şi dela toate tâmplele semnalate mai sus.

Tot din cauza întrebuinţării continui, multe din uşile originare de intrare în biserică nu ni s'au păstrat şi au fost înlocuite cu altele noi. Avem totuşi o uşă frumoasă dela începutul secolului al XVII-lea — uşa bisericii dela *Cobia* (Dâmboviţa), dăruită în 1608 de Badea stolnicul — şi apoi o serie întreagă, admirabilă, din epoca brâncovenească. Uşa dela Cobia — pe care cercetări anterioare o prezentau ca fiind din secolul al XVI-lea — se păstrează azi la Muzeul din Sinaia. Ea impresionează prin bogăţia sculpturii: vreji cu frunze şi flori, chiparoşi, vase cu lalele şi — în panourile superioare — o dublă reprezentare a unei biserici cu patru turle: e probabil biserica mănăstirii Cobia, aşa cum se înfăţişa la început, în perioada ce a urmat sfinţirii ei (1572). In

ce privește seria de uși din epoca brâncovenească, amintim mai întâi ușa bisericii *Cotroceni*, păstrată azi la Muzeul de Artă religioasă din București: toată suprafața e acoperită cu o delicată sculptură de vreji continui cu frunze și flori. Iar în mijlocul panourilor superioare — sunt șase de toate, dispuse în trei perechi de mărimi descrescânde — se află stema împărătească a familiei, vulturul bicefal bizantin (vezi fig. 42 în vol. III, 1, ediția a doua, p. 166). Asemănătoare ca motive ornamentale e ușa bisericii *Colțea* din București — ctitoria lui Mihai Cantacuzino, fratele lui Șerban; am impresia că unul și același meșter le-a lucrat pe amândouă. In schimb, ușa bisericii *Doamnei*, ctitoria soției lui Șerban, pare să arate altă mână; în orice caz e alt stil. De factură hotărît diferită este ușa bisericii *Negru-Vodă* din Câmpulung, păstrată și ea la Muzeul de Artă religioasă. De data aceasta avem patru registre de câte patru panouri; primul și al treilea — în special al treilea — reprezintă ornamente florale de factură răsăriteană; al doilea și al patrulea o îmbinare de serafimi și vulturi bicefali. Mai unitară sub raportul ornamentației decât precedenta este ușa bisericii *Stavropoleos* din București; și aci observăm într'unul din panouri motivul răsăritean al vasului cu flori.

Dar nu numai ctitoriile domnești sau ale marilor boieri au asemenea uși artistic sculptate — și menționăm, pe lângă cele precedente, și ușa bisericii *De un lemn*, în Vâlcea (1715), precum și ușa bisericii *Surpatele* în Dâmbovița (1706) — ci le întâlnim și în biserici mai modeste, de sat, cum e, de pildă, aceea dela *Calvini* în Buzău, datând din 1775. Alături de acestea, întâlnim apoi uși sculptate cu motive ornamentale de stil popular; ca exemple cităm ușa — mai simplă — a bisericii din *Glâmbocu* (Argeș) sau aceea — mai bogată — dela *Preajba* (Dolj), ctitoria din 1778 a lui Hagi Stan Jianu.

Și între *strane*, găsim unele care constitue adevărate podoabe. In București, putem cita stranele dela *Sfinții Apostoli:* o piesă remarcabilă, lucrată cu măestrie, e și amvonul, din lemn negru, dela *Colțea*. La biserica din *Zamfira* (Prahova) începută pe vremea lui Nicolae Mavrocordat și isprăvită în 1743 sunt de asemenea strane frumoase. In Moldova, trebuesc amintite stranele dela *Buhalnița* (Neamț), datate printr'o inscripție, 1660, și cele dela *Bălinești* (Dorohoi), din ultima jumătate a veacului XVIII.

Dintre *jilțurile arhierești și domnești*, un loc de frunte ocupă jilțul domnesc dela *Stavropoleos*, cu sculptură delicată și fină; pe spătarul lui, sunt săpate stemele ambelor țări, lăcașul fiind ridicat în 1724, în timpul lui Nicolae Mavrocordat care a stăpânit într'adevăr și în Muntenia și în Moldova. De asemeni, jilțul dela *Hurezi*, apoi jilțul episcopal dela *Colțea*, precum și acela dela *paraclisul Patriarhiei* din București (vezi fig. 72 și 83).

Nici restul mobilierului bisericesc, din lemn, nu este mai prejos. Găsim *cruci de mână și de masă*, din lemn de chiparos; acestea se sculptau însă de obiceiu la Sfântul Munte, constituind chiar o specialitate a lui. Găsim apoi *sfeșnice*, dintre care o seamă arată o influență occidentală, din Italia Renașterii; acestei ultime categorii îi aparțin sfeșnicele dela *Gorgota* (1626), dela *Verbila*, dela *Vieroș*, dela *Biserica lui Bucur*, etc. In colecțiile Comisiei Monumentelor Istorice se păstrează patru sfeșnice provenind dela mănăstirea *Govora*. Inscripțiile de pe două din ele ne arată că au fost «făcute» — deci sau lucrate sau comandate —, de Lavrente eromonahul în anul 7165 deci 1657 sau 1656. Interesante sunt și *candelabrele* de lemn, în genul celui dela *Jigoreni* (Vaslui); el a fost adus aci din altă parte și anume dela schitul zis Cetate.

Lucrul metalelor prețioase. Dintre toate domeniile artelor zise — dar nu întotdeauna cu dreptate — *minore*, acela pentru care avem documentarea cea mai bogată, în răstimpul 1601—1821, este, fără îndoială, domeniul lucrului metalelor prețioase. Ni s'au păstrat mii de obiecte de argint, unele lucrate *în întregime*, altele numai *îmbrăcate* sau *ferecate*, unele de caracter *bisericesc*, altele de caracter *laic*. Cele mai multe se găsesc, evident, în țară, și anume, în primul rând în Muntenia, apoi în Moldova și cele mai puține în Transilvania. Dar sunt o sumă și în afara hotarelor, în întreg Orientul creștin, dela Dunăre până la Muntele Sinai și din Moreea până la Antiohia. Cercetarea întreprinsă înainte de războiu numai în câteva centre ale acestui Orient, de către d-l Marcu Beza, fost consul la Beyruth, a dat o recoltă din cele mai bogate. Trebue să adăogăm, de asemenea, că cele mai prețioase și mai vechi odoare ale Muzeului de Artă religioasă din București au fost evacuate, în toamna anului 1916, în timpul războiului pentru întregirea neamului, la Moscova, spre a nu cădea în mânile Germanilor, și că ele au rămas acolo. Nu ne îndoim că în cadrul noilor

37

Fig. 93. — Sculptură în lemn. Latura unui jilț dela paraclisul Patriarhiei din București.

legături ce se făuresc acum între poporul nostru şi cel rus, acest tezaur nepreţuit, care nu poate fi înlocuit, ne va fi înapoiat, aşa cum ne-au fost înapoiate şi documentele vechi.

Multe din vechile noastre odoare de argint — cele de aur sunt în număr foarte redus — au fost lucrate de meşteri din ţară, localnici; ei sunt constataţi documentar în Muntenia încă pe vremea lui Neagoe Basarab (1512—1521; vezi vol. II, ediţia a patra, p. 678). O altă parte se datoresc însă meşterilor străini şi anume, în primul rând, argintarilor saşi din Sibiu, Braşov şi Bistriţa, în special celor din *Braşov*. Astfel e «*Irimiia pecetariul*» din acest ultim oraş, căruia Brâncoveanu îi comandă, încă dela începutul domniei, inele care să-i servească şi drept peceţi; este, apoi, mai ales «*Ghiorghe Mai argintariul*» (Georg May) care lucrează aceluiaşi voievod o mulţime de obiecte bisericeşti şi laice. Brâncoveanu îi da argintul necesar, precum şi aurul pentru poleit, iar May le lucra la Braşov, aducându-le apoi adesea, el însuşi, la curtea domnească. Din corespondenţa schimbată, se vede că Domnul era mulţumit de meşterul braşovean: «ne-au plăcut, că ni le-au lucrat foarte bine», scrie el la 20 August 1707, pentru ca, peste un an şi jumătate, la 27 Ianuarie 1709, să repete: «lucru frumos au făcut», adăogând însă: «numai cu zăbavă multă». La această ultimă dată erau gata un evangheliar şi o cădelniţă, şi rămânea să se facă încă «nişte candele şi o tipsie de nafură».

In afară de argintarii saşi, mai lucrau pentru noi şi cei balcanici, dintre cari o bună parte, originari din *Moscopole* şi chiar din *Chiprovaţ*, erau *Aromâni*; în acest ultim centru, existau însă şi descendenţi ai vechilor colonişti saşi, meşteri în lucrul metalelor, şi care-şi păstraseră confesiunea catolică. Intâlnim asemenea argintari balcanici aşezaţi în Bucureşti, cum e acel Gheorghe Ghika prim sau baş aurar (Παρὰ Γεωργίου Κγίκα ἀρχιχρυσόχου) care face cele trei icoane mari împărăteşti dăruite în 1788 de Nicolae Vodă Mavrogheni bisericii mănăstirii Ecatontapiliani, ctitoria sa din insula Paros, în arhipelagul egeic.

Nu există încă până acum o monografie asupra obiectelor de argint bisericeşti din ţările noastre; o mare parte a lor, aflându-se pe la mănăstiri, biserici şi diferiţi particulari, nici n'a fost descrisă. Aşa încât suntem reduşi a prezenta deocamdată, pe categorii, câteva din exemplarele mai importante, rămânând ca, ulterior, să

se încerce a se desprinde unele concluzii de caracter general, în ce privește stilul lor, influențele suferite sau exercitate precum și meșterii respectivi.

Dintre obiectele bisericești făcute *în întregime* din metal prețios, așezăm în primul rând *chivoturile* și *raclele* în care se păstrau moaștele sfinților. S'au lucrat la noi sau pentru noi în veacurile XVII și XVIII, o serie întreagă de asemenea odoare.

Unul dintre cele mai frumoase este chivotul de argint smălțuit dăruit în 1644 de Matei Basarab și Doamna Elena mănăstirei *Lavra* dela Muntele Athos unde se află și acum. Infățișează o biserică, având cinci turle: una centrală, mai mare, și patru în jur, mai mici. Pe pereții chivotului, minuțios sculptați, două șiruri de sfinți, cei din partea superioară în tot atâtea medalioane. Chivotul se sprijină la colțuri pe patru lei. Tot la mănăstirea Lavra se află și o raclă de argint cuprinzând mâna sfântului Ioan Gură de Aur. Pe pereți sunt săpați diferiți sfinți, iar capacul e prevăzut cu cinci turle egale, dispuse în linie. Deși un dar, din 1691, al lui Brâncoveanu, el este, ca nivel artistic, sub celelalte obiecte de argint brâncovenești, ceeace ne face să credem că n'a fost executat de meșterii cari lucrau în mod obișnuit pentru voievod. Șerban Cantacuzino dăruește ctitoriei sale dela Cotroceni două chivoturi de argint aurit și smălțuit; fiecare înfățișează o biserică având cinci turle: e chiar imaginea bisericei ridicată de voievod. Danie asemănătoare fac Constantin Brâncoveanu și soția sa doamna Maria, în 1692, la *Hurezi*. fundația lor, precum și paharnicul Șerban Cantacuzino, în 1699, la mănăstirea *Comana*. Ruda lor, Doamna Maria, văduva fostului voievod Șerban Cantacuzino, împreună cu fiica sa, tot văduvă, Maria Bălăceanu, dăruiesc în 1709 mănăstirii *Vatoped* dela Muntele Athos un frumos chivot de argint, înflorat în stil brâncovenesc, cuprinzând capul Sfântului Grigore din Nazianz. Alte două chivoturi în formă de biserică sunt dela finele veacului al XVIII-lea: unul a fost lucrat — așa cum ne arată inscripția grecească — «pe timpul patriarhului Avramios al Ierusalimului», în 1781 și a fost dat mănăstirii Văcărești; celălalt, închipuind biserica lui Neagoe dela Argeș, provine «dela robul lui Dumnezeu Parthenie, archimandritu al Argeșului, anul 1784». Dar toate acestea nu sunt decât o mică parte din chivoturile și raclele făcute de Domnii, boierii și cle-

ricii noştri între 1601 şi 1821: ele merită singure o monografie.

Candelele sunt, cum e şi normal, mai numeroase decât chivoturile. Numai într'o singură biserică însemnată, cum e, de pildă, Sfântul Gheorghe Nou din Bucureşti sau biserica mănăstirii Hurezi, se găsesc câteva bucăţi. Muzeul de artă religioasă din Capitală avea, în 1900, nu mai puţin de optsprezece exemplare din veacurile XVII—XVIII. Dacă adăogăm apoi şi cele care se află în colecţiile şi în casele particulare, ne dăm îndată seama de profuziunea acestor odoare bisericeşti. Dela Matei Basarab ni s'au păstrat două candele — una din 1643, alta din 1650 — ambele dăruite mănăstirii Bistriţa (Vâlcea) unde se aflau şi se află încă moaştele sfântului Grigore Decapolitul. Din aceeaşi domnie, Muzeul de Artă religioasă are alte două — din 1642 şi 1648 — care provin din mănăstirea Tismana. Dela contemporanul Vasile Lupu există de asemenea una, dăruită în 1646 Trei Ierarhilor. Sub Constantin Brâncoveanu se lucrează un mare număr de candele, în stilul caracteristic al epocii, cu flori mari, invoalte; ele sunt foarte reuşite, ca mai tot de altfel ce se produce în domeniul artei în această vreme. Se află răspândite la ctitoriile voievodului şi ale rudelor lui — Sf. Gheorghe Nou, Hurezi, Brâncoveni, Colţea, Sinaia, etc. — dar şi în alte lăcaşuri ca Radu Vodă din Bucureşti (vezi fig. 84, a). Tot în acelaş stil se lucrează candelele şi în epoca Mavrocordaţilor; cităm, de pildă, pe acelea dela mănăstirea Văcăreşti şi iarăşi dela Radu Vodă (vezi fig. 85 şi 86). Impresionantă, prin proporţii, factură şi prin inscripţia amintind cea mai mare tragedie din viaţa domnilor noştri, este candela care străjueşte deasupra mormântului lui Constantin Brâncoveanu, în biserica Sf. Gheorghe Nou din Bucureşti. Pusă în 1720 de Doamna Marica, nenorocita soţie şi mamă, ea are săpate în argint următoarele rânduri: «Această candelă ce s'au dat la sfeti Gheorghe cel Nou luminează unde odihnesc oasele fericitului Domn Io Costandin Brâncoveanu Basarab Voevod şi iaste făcută de Doamna Măriei Sale Măria, carea şi Măria Sa nădăjdueşte în Domnul iarăşi aicea să i se odihnească oasele; Iulie în 12 zile, leat 7228» (vezi fig. 48, în vol. III, 1, ediţia a doua, p. 180).

Câteodată, candelele sunt dăruite lăcaşurilor, ca ex-voto, pentru îndeplinirea unei dorinţi. Aşa se întâmplă, de pildă, spre sfârşitul

veacului al XVIII-lea, la mănăstirea *Dintr'un lemn* sau *De un lemn*

Fig. 84. — Candele de argint dela: 1. Mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti; 2. Mănăstirea Văcăreşti. Stil brâncovenesc. Cea dintâi pare a fi o donaţie a Cantacuzinilor, judecând după vulturul bicefal aflat în partea inferioară

unde pe o candelă mare de argint, lucrată à jour, — azi în colecţiile

Muzeului de Artă religioasă — citim, în grecește, această inscripție:

Fig. 85. — Candelă de argint dela mănăstirea Văcărești. Stil brâncovenesc. Prima jumătate a veacului al XVIII-lea

«Constantin Ralet și Elena, dorind a avea urmași, ți-au adus,

Fecioară, această candelă, Ție care ești slăvită în mănăstirea Dintr'un lemn; împlinește-le, Prea Curato, cât mai de grabă do-

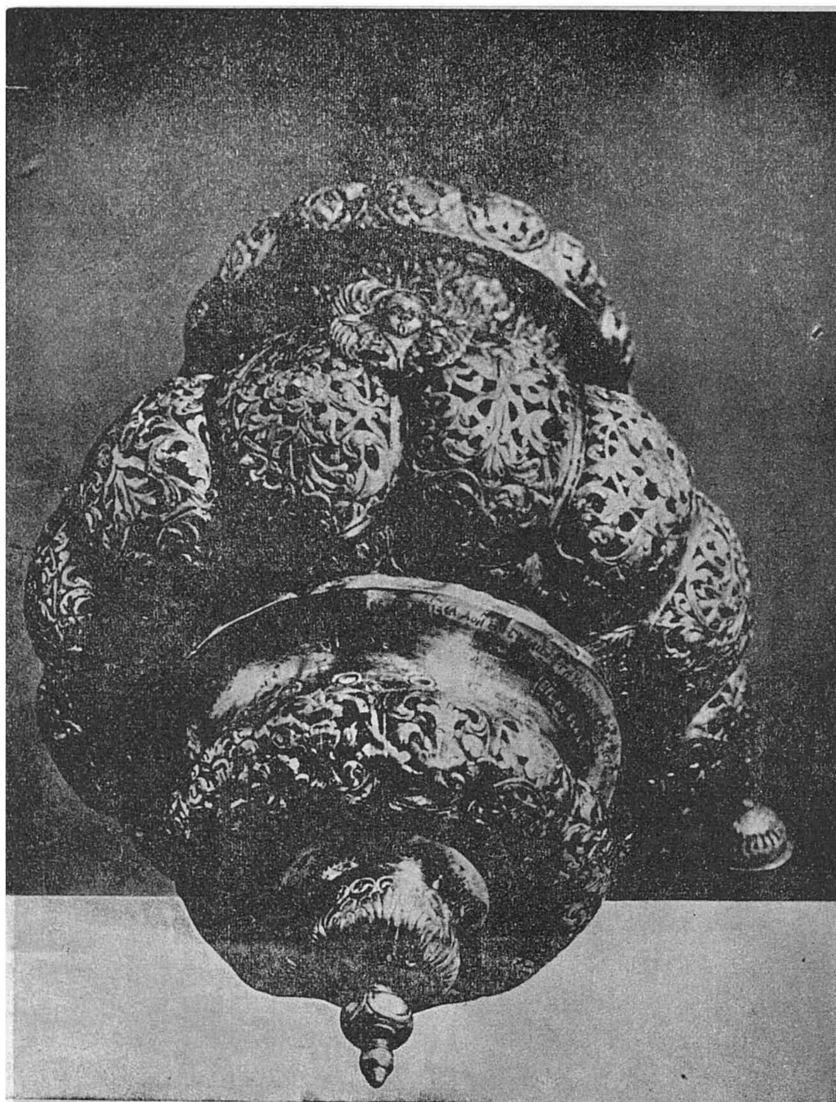

Fig. 86. — Candelă de argint, frumos lucrată, dela mănăstirea Sf. Gheorghe Nou din București. Inscripția, în românește, poartă data: 15 Septemvrie 1745.

rința, căci în tine și-au pus toată nădejdea lor ». Dintre candelele

care se fac în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, semnalăm pe aceea lucrată la Sibiu, tot pentru mănăstirea Dintr'un lemn, cu inscripția latină: « Ioan Theodoranu Tzinku, anno 1764. Cibinii », apoi o candelă dăruită mănăstirii din insula *Patmos*, în 1784, în sfârșit candela grea, având pe margini și sfeșnice pentru lumânări, dăruită în 1785 mănăstirii dela *Muntele Sinai* de către Alexandru Ipsilanti, Doamna Ecaterina și fiii lor.

In Transilvania, se păstrează, în biserica unită din Huniedoara, două candele din veacul al XVII-lea; ambele au inscripții românești. Pe una citim: « De la jupăn Vlăduțul Suljerul, jupânițe Anca, să fie unde vor fi osele dumnelor; leat 7182 (1674 sau 1673) »; pe cealaltă, anul 1688 și faptul că a fost dăruită « pentru pomana la besearica dela Hinidora ».

Mai puțin numeroase decât candelele sunt *potirele;* ni s'a păstrat totuși un număr apreciabil. Muzeul de Artă religioasă din București posedă câteva exemplare din prima jumătate a veacului al XVII-lea: astfel un potir de argint aurit, donat de Alexandru Iliaș în 1629 mănăstirii Argeș, un altul, cu inscripție românească din 1640, dela Dumitrașco Serdarul și soția sa Despina, un al treilea, din 1636, a cărui inscripție, în grecește, ne dă și numele meșterului care l-a lucrat: « S'a făcut cu mâna mea Alexandru Crivu din Trica, a doua Tesalie ». Numeroase sunt potirele brâncovenești; în colecțiile aceluiași muzeu se află unul din 1697, dela Doamna Maria, destinat « bolniței » dela *Hurezi*, adică lăcașului de lângă mănăstire în care se adăposteau și se îngrijeau bolnavii; bolnițele erau așadar predecesoarele spitalelor din veacul al XVIII-lea. Un al doilea potir provine dela Brâncoveanu însuși, de pe vremea când nu ajunsese încă la domnie, ci ocupa dregătoria de vel spătar (1686). Biserica *Dintr'o zi*, în București, are de asemenea un potir dela Doamna Maria.

Dincolo de munți, sunt potire mai vechi — probabil din veacul al XVII-lea — la *Lipova*, în Banat; nu știm ce vor fi devenit potirele de argint sufate cu aur care, împreună cu alte odoare, au fost confiscate episcopului Sava Brancovici la 6 Iulie 1679. Peste hotarele țării, există un potir dela Mihai Racoviță, la biserica din *Orta-kiöi*, lângă Constantinopol, pe malul european al Bosforului. Vor mai fi și altele, în numeroasele lăcașuri răsăritene asupra cărora s'a revărsat din belșug dărnicia voievozilor și boierilor noștri.

Dintre *cădelnițele* (opt bucăți) și *cățiile* (sau afumătorile) (douăsprezece bucăți) care se află la Muzeul de Artă religioasă semnalăm, în primul rând, pe acelea — câte una din fiecare categorie — dăruite de banul Radu Buzescu și familia lui, în timpul domniei lui Matei Basarab. Sunt apoi cele două cădelnițe dăruite mănăstirii *Tismana* de Antonie monahul, în 1683 și 1686. O remarcabilă căție, din acest ultim an, e închinată de Șerban Cantacuzino ctitoriei sale dela *Cotroceni:* voievodul e înfățișat în genunchi, împreună cu soția sa și cu patru dintre copiii săi, un băiat și trei fete. Vrednice de semnalat sunt de asemenea: căția cu capacul lucrat à jour, dăruită de Constantin Brâncoveanu și doamna Maria la *Hurezi* în 1712, precum și aceea din 1695, a luí Cernica Știrbei, biv vel armaș, și a jupânesei lui Maria, dăruită mănăstirii *Mărgineni.*

Și în ce privește *ripidele,* sunt câteva realizări care merită să rețină atenția. Una din cele mai frumoase este aceea care se găsește la Radu Vodă, în București; e un dar al lui Radu Mihnea, ctitorul lăcașului (vezi fig. 87). Tot acolo, ripide dela Nicolae Mavrocordat, deci dela începutul veacului al XVIII-lea. La Muzeul de Artă religioasă erau până în 1916 — provenind dela mănăstirea Cotroceni — o pereche de ripide dela Șerban Cantacuzino înfățișându-l, întocmai ca și căția pomenită mai sus, rugându-se în genunchi, împreună cu soția sa și cinci dintre copii. O altă pereche, dela Brâncoveanu (din 1 Aprilie 1709) se află la *Sfântul Gheorghe Nou* din București; ele au, gravate în argint, chipul Domnului și acelea ale familiei sale.

Cam tot atât de numeroase ca și candelele, dacă nu cumva mai numeroase, sunt *talerele* de tot felul (anafornițe sau petohlebnițe, discuri, tasuri, etc.). Unele din ele au o formă poligonală (octogon, hexagon, etc.); cele mai multe însă urmează forma obișnuită, circulară; unele sunt mai puțin concave — discurile — altele mai mult — tasurile. O anaforniță dăruită de Matei Basarab la Brâncoveni se păstrează astăzi la Muzeul de Artă religioasă; tot aci se află și o serie întreagă de discuri din vremea lui Șerban Cantacuzino și a lui Brâncoveanu, majoritatea provenind chiar dela ei și neamurile lor. O adevărată operă de artă este talerul *Fălcoienilor,* azi în proprietatea consilierului de ambasadă Marcel Romanescu. Datează dela finele veacului al XVIII-lea și se dis-

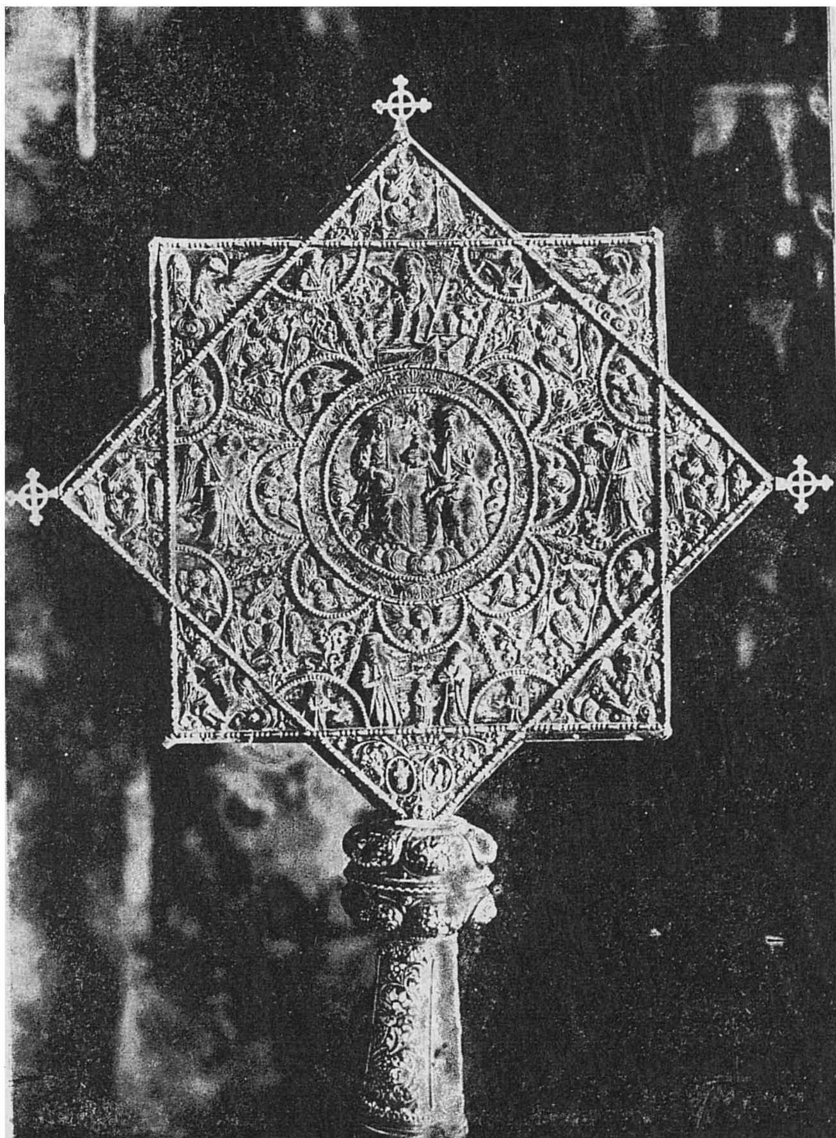

Fig. 87. — Ripidă de argint aurit dela mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti. In partea inferioară, Radu Mihnea cu soţia sa, şi cu trei copii; cel dela mijloc este Alexandru Coconul, urmaşul său la tron. Şi mai jos, în colţul inferior, stemele celor două ţări, Radu Mihnea domnind atât în Muntenia cât şi în Moldova. Pe mânerul ripidei, ornamente florale care se vor generaliza la finele secolului al XVII-lea, constituind un element caracteristic al stilului brâncovenesc. Inceputul secolului al XVII-lea.

tinge prin felul artistic în care e împodobit cu două grupuri de figuri în relief. Remarcabil este și talerul din 1806, dăruit de Constantin Ipsilanti voievod bisericii vechii curți domnești din București (vezi fig. 88).

Dar alături de obiectele *bisericești* lucrate în întregime din metal prețios, vin obiectele *laice*. Ele servesc fie spre podoabă — inele, cercei, paftale, diademe, brățări — fie spre înfrumusețarea mesei — talere, pahare, cupe, pocale, căni, chisele — și a gospodăriei — cutii, sfeșnice, ligheane, ibrice, călimări — fie, în sfârșit în legătură cu harnașamentul — zăbale, scări, pinteni, etc. E un domeniu întreg care, iarăși, aproape n'a fost cercetat, asupra căruia nu dispunem, — nu de o operă de sinteză, dar nici măcar de o monografie cuprinzătoare. Pentru mai toate categoriile de obiecte enumerate mai sus se găsesc în muzee și la particulari exemplare datând din răstimpul 1601—1821, pentru unele, ca inelele, paftalele, paharele, cupele, ele sunt chiar foarte numeroase. Spre a da o singură pildă, citez colecția de inele Elena Mihail Seulescu, colecție intrată azi în patrimoniul Băncei Naționale.

Dacă trecem acum la obiectele numai legate sau ferecate în metal prețios, le putem împărți în trei categorii principale: *cărți bisericești*, în special *evangheliare*, *icoane* și *cruci*. Pe lângă acestea mai sunt apoi o serie de alte categorii de obiecte ca *arme*, *cutii*, *racle*, etc.

In privința evangheliarelor se continuă strălucita tradiție a secolelor anterioare. Ele sunt ferecate în scoarțe de argint, lucrate cu ciocanul în relief și incizate; câteodată, pe lângă ferecătura de metal prețios se adaogă și ornamente de catifea. Muzeul de Artă religioasă din București are nu mai puțin de douăzeci și șapte de tipărituri și manuscrise ferecate, din veacurile XVII și XVIII; cinci dintre ele au fost evacuate însă la Moscova. Mai sunt apoi altele în Orientul creștin, cum e, de pildă, evangheliarul din 1616, al episcopului caligraf Luca, actualmente în biblioteca Patriarhiei din Ierusalim. Scoarța din față a acestui evangheliar înfățișează Schimbarea la față; de jur împrejurul ei sunt alte 17 scene mai mici, tot de caracter biblic, în medalioane rotunde sau eliptice. Pe scoarța din dos, legată de ceilaltă printr'un cotor de zale, e reprezentată iarăși o scenă mare, înconjurată de 18 scene mici. Tot în afara hotarelor se află evangheliarul dela mănăstirea

Ecatontapiliani din insula Paros. Ferecat luxos *în aur*, el reprezintă un dar preţios al voievodului ctitor Nicolae Mavrogheni. Pe scoarţa

Fig. 88.—Disc de argint, frumos lucrat, la biserica vechii Curţi Domneşti din Bucureşti (Piaţa Sf. Anton), dăruit de Constantin Ipsilanti Voevod, în 1806. În mijloc, stemele Munteniei şi Moldovei, iniţialele Voevodului şi data.

din faţă se vede Răstignirea, pe cea din dos, Invierea.

O seamă de cărți bisericești se ferecă în vremea lui Matei Basarab; mai multe încă, după cum era, de altfel, de așteptat, în vremea lui Brâncoveanu. Intre acestea din urmă sunt unele care fac dovada unui gust sigur și rafinat; așa, de pildă, evangheliarul din 7200 (1692 sau 1691) care poartă pe scoarța din dos, în slavonește, numele lui « Io Costandin Basarab voevod și soția lui Maria »; se găsesc la Muzeul de Artă religioasă. Alături de acesta, se cuvine să fie pomenit evangheliarul lui *Enache Văcărescu*, sluga bătrână și credincioasă a lui Brâncoveanu, cea care a însoțit în moarte pe nefericitul domn. « Ferecat » și « înfrumusețat » la 1 Mai 1712, acest evanhgeliar se găsește azi la Muzeul Benakis din Atena. Pe o față, ni se arată Răstignirea și Invierea; pe cealaltă, Bunavestire și Nașterea.

In Moldova, amintim mai întâi de Evangheliarele ferecate în vremea Movileștilor; dintre ele, trei se află la mănăstirea *Sucevița* și poartă datele 1605 August 25, 1606 Martie 12 și 1606 Martie 25. Acesta din urmă, împodobit și cu miniaturi ne-a păstrat și numele meșterului argintar: e *Grigorie Moisii*, moldovean, după toate probabilitățile. Amintim apoi de evangheliarul dăruit de Ștefan cel Mare la Borzești, pe care Miron Vodă Barnowski îl ferecă din nou, în argint, la 16 August 1627. Inscripția săpată cu acel prilej, pe una din scoarțe, amintește și de Oltea, mama lui Ștefan. Acuma, acest scump dar se găsește la mănăstirea Vatoped dela Muntele Athos. Nu ni s'au păstrat decât puține din cărțile și obiectele de cult dăruite de Vasile Lupu la Trei Ierarhi și la celelalte ctitorii ale sale; între ele au trebuit să fie însă, cu siguranță, și evanheliare frumos legate în argint.

Transilvania are și ea câteva exemplare de acest fel. Cităm astfel evangheliarul dela *Bălgrad*, din 1680, ale cărui scoarțe sunt împodobite și cu urșinic vânăt; apoi evangheliarul bisericii *Sf. Nicolae* din *Scheii Brașovului*, ferecat pe la 1695 de binecunoscutul argintar Georg May.

Și *icoanele* continuă bogata tradiție a veacului al XVI-lea. In tot răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul și răscoala lui Tudor Vladimirescu s'au ferecat neîncetat icoane în țările românești, fie de meșteri băștinași, fie de străini care vin și se așează la noi. Pe vremea lui Mavrogheni, de pildă, se constată, existența, în București, a unei puternice bresle de asemenea meș-

teri argintari, având în frunte un prim sau baş argintar (vezi mai sus, p. 1025). Lor li se datoresc frumoasele ferecături ale celor trei icoane împărăteşti pe care voievodul le dăruieşte în 1788 ctitoriei sale din insula Paros. Pe una din ele, aceea înfăţişând pe Isus, se află reprezentat, în partea inferioară, un oraş cu case, biserici, turnuri: e capitala Munteniei, având deasupra stema ţării: vulturul cu crucea în cioc şi insemnele domniei: buzduganul. sabia şi steagul. Tot de aceşti argintari bucureşteni sunt făcute şi îmbrăcăminţile celor două icoane dela începutul veacului al XIX-lea, pe care le reproducem mai jos. Una din ele poartă, în greceşte, indicaţia: «1809, Mai 8, Bucureşti» cealaltă, în româneşte: «1808, Dechemvrie 12» (vezi fig. 89 şi 90).

Ar fi imposibil să menţionăm măcar sutele de icoane ferecate în argint care datează din veacurile XVII şi XVIII; ele se află răspândite în lăcaşurile bisericeşti mai însemnate din ţară, apoi la Muzeul de Artă religioasă, în colecţiile Comisiunii Monumentelor Istorice şi în mănăstirile ortodoxe din Orientul creştin. Dintre acestea din urmă, amintim icoana ferecată de Doamna Elina, soţia lui Matei Basarab, şi trimisă la mănăstirea *Hilandar* dela Muntele Athos. Tot la muntele Athos, dar la mănăstirea *Vatoped,* se află o icoană a Maicii Domnului, ferecată în aur, pietre preţioase şi mărgăritare. Dacă o pomenim este pentru că inscripţia ei, în greceşte, din 1690, ne arată pe meşter: «*Nicolae giuvaergiu*» din satul Nicoliţa, deci, după toate probabilităţile, un Aromân (vezi, pentru acest sat din munţii Gramostea, vol. III, 1, ediţia a doua, p. 418).

In ce priveşte *crucile*, lemnul sculptat — de obiceiu chiparos — venea, la foarte multe, din Sud, în special dela *Athos* unde călugării se specializaseră din vremuri străvechi în această ramură. Nu este exclus însă ca, în anumite cazuri, el să fi fost sculptat şi pe loc, în mănăstirile noastre; o însemnare moldovenească din 1559 care, înşirând cheltuielile pentru lucrul unei cruci ferecate, dă şi cifra de «50 de aspri gata pentru lemnul crucii», ar putea fi interpretată şi în acest sens. In orişice caz, dacă asupra crucii propriu zise, asupra lemnului, n'avem dovezi certe, asupra ferecăturii multora din ele, discuţie nu mai poate încăpea. Ea a fost lucrată *la noi*, aşa după cum s'a lucrat şi mai înainte: însemnarea moldovenească amintită anterior este, în privinţa aceasta, una

din dovezile peremptorii. Alte cruci veneau însă ferecate gata dela Athos sau din alte regiuni ale Balcanilor. Așa este, de pildă,

Fig. 89. — Icoana Sfântului Spiridon, ferecată în argint. Ferecătura poartă în românește data: « 1808 Dechemvrie 12 » și numele lui « Thoma, robul Sfântului ». Restul inscripțiilor în grecește. (Biserica Spirea Veche din București).

crucea lucrată la 1692 în orașul *Vrața* de către maistoru Con-

stantin, și pe care mai târziu a cumpărat-o medelnicerul Ioan

Fig. 90. — Icoană ferecată în argint, la Patriarhie, București. Inscripția greacă din partea inferioară poartă data « 1809, Mai 5, București » și numele donatorului « Ioan Faca » și al soției sale Maria.

Socolescu, dăruind-o episcopiei de Argeș. Transferată ulterior

la Muzeu, ea face parte din grupul celor evacuate la Moscova.

Sub raportul tehnicei întrebuinţate la ferecarea crucilor, se pot deosebi trei mari grupe: 1. crucile ferecate simplu în argint; 2. crucile a căror ferecătură este lucrată *în filigran*; 3. crucile la care argintului i se adaogă şi podoabe de smalţ, prin procedeul numit *cloisonné*. Adeseori, la ultimile două categorii, meşterii adaogă şi pietre preţioase sau semi-preţioase precum şi mărgăritare.

Numărul crucilor ferecate este însemnat. Numai la Muzeul de Artă religioasă se găsesc circa cincizeci: unele de masă, altele de mână, altele însfârşit spre a fi purtate pe piept, atârnate de un lanţ; majoritatea sunt din epoca brâncovenească, dela ctitoriile acestei familii şi ale Cantacuzinilor. Se adaogă apoi acelea din bisericile şi mănăstirile vremii; o expunere sistematică asupra lor nu există încă. Reprezentative, sub toate raporturile, sunt crucile dela Muzeu care provin din mănăstirile *Cotroceni*, *Hurezi* şi *Sf. Gheorghe Nou*; ele ne dau o idee şi de munificenţa donatorilor.

Dintre celelalte categorii de obiecte ferecate nu mă voiu opri asupra *armelor*, deoarece, iarăşi, cercetările în această direcţie, la noi n'au început încă; pentru acelaşi motiv voiu trece asupra diferitelor cutii şi răcliţe pentru giuvaeruri, pentru tabac, etc.); voiu prezenta însă două din raclele pentru păstrarea moaştelor. Mă refer, în primul rând, la racla ce cuprinde moaştele Sfântului Ioan cel Nou. Lemnul ei a fost acoperit pe faţa principală, frontală, cu o serie de plăci de argint reprezentând martiriul sfântului. Operaţiunea acoperirii a avut loc, după părerea ultimului cercetător, la sfârşitul veacului al XVII-lea; alţii le atribuie însă o vechime mult mai mare, considerându-le din veacul al XV-lea. Caracterul literelor slave ce alcătuiesc legendele scenelor nu mi se pare a pleda pentru sfârşitul veacului al XVII-lea; aş înclina pentru o epocă mai îndepărtată, începutul acestui veac sau chiar sfârşitul celui de al XVI-lea. In orice caz, aceste plăci, remarcabile ca factură, trebuiesc supuse unei analize atente sub toate privinţele: poate ca cercetarea *costumului* personajelor sau alte detalii, de altă natură, să ne permită a preciza epoca executării lor.

Cealaltă raclă este munteană; se află la mănăstirea Bistriţa (Vâlcea) şi cuprinde moaştele Sfântului Grigore Decapolitul. Fe-

recătura ei a fost făcută în 1656 de către voievodul Constantin Şerban Basarab.

Examinarea diferitelor domenii ale artei în secolele XVII şi XVIII duce spre una şi aceeaşi concluzie: Ţările Româneşti au cunoscut în această vreme o adevărată înflorire; ea a culminat în Muntenia în epoca brâncovenească şi cea imediat următoare, a Mavrocordaţilor. Operele artistice ale acestei epoci se disting prin proporţii juste, prin armonie şi eleganţă. Ele arată o societate civilizată, rafinată chiar, capabilă să dea în forme proprii concepţia şi sentimentul ei despre frumos. Se poate afirma, fără teamă de exagerare, că această epocă este, sub raportul realizărilor estetice, unică în istoria Munteniei şi egală cu epoca lui Ştefan în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

I. Arta. Opere de sinteză. 1. N. Iorga şi Gh. Balş, *L'art roumain du XIVe au XIXe siècle*, Paris, 1922, 412 p. in 4°; 2. Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii româneşti*, Bucureşti, 1937, 498 p. in 4°.

II. Arhitectura bisericească şi laică. 3. Gh. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Bucureşti, 1933, 655 p. in 4°; 4. N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi în Oltenia*, III—IV, Vălenii de Munte, 1933 şi 1936, 108 + 179 p. in 4°; 4. I. D. Ştefănescu, *L'église « Doamnei » (de la Princesse) à Bucureşti*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXXVI (1943), p. 7—35; 6. Coriolan Petranu, *L'art roumain en Transylvanie*, Bucureşti, 1938, 97 p. in 8°.

III. Pictura bisericească. 7. I. D. Ştefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1928, XII + 338 p. in f°; 8. I. D. Ştefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Texte, Paris, 1932, IX + 439 p. in f°; 9. V. Literat, *Biserici din Ţara Oltului şi « de pe Ardeal » zugrăvite de o familie de pictori*, în *Anuarul Com. Mon. Ist. Secţia p. Transilvania*, IV (1932—1938), p. 1—54.

IV. Icoanele. 10. I. Muşlea, *Pictura pe sticlă la Românii din Şcheii Braşovului*, în *Ţara Bârsei*, I (1929), p. 36—52; 11. N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie: I. Icones. II. Argenterie. III. Miniatures*, Bucureşti, 1934, 53 p. + 128 pl. in 8°; 12. Ştefan Meteş, *Istoria bisericii româneşti din Transilvania*, vol. I, Sibiu, 1935, XXXVI + 599 p. in 8°; 13. I. Neda, *Trei icoane pe sticlă din Cugir şi împrejurimile lui*, în *Rev. Ist. Rom.*, X (1940), p. 372—73;

14. I. NEDA, *In legătură tot cu pictura pe sticlă*, în *Rev. Ist. Rom.*. XI—XII (1941—42), p. 372—375; 15. I. D. ȘTEFĂNESCU, *Tâmpla și icoanele din Vânătorii Pietrii*, în *Rev. Ist. Rom.*, XV (1945), p. 495—498.

V. Miniaturi, frontispicii, inițiale. 16. SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Une nouvelle réplique slavone du Paris gr. 74 et les manuscrits d'Anastase Crimcovici*, în *Mélanges offerts à M. N. Iorga*, Paris, 1933, p. 695—725; 17. D. IONESCU, *Quelques miniatures trouvées dans un évangile du XVII-e siècle*, ibidem, p. 877 — 894; 18. N. IORGA, *La miniature roumaine*, în *Les arts mineurs en Roumanie*, București, 1934, p. 45—53.

VI. Gravuri. 19. G. OPRESCU, *Gravurile pe lemn ale țăranilor din Nicula, aflate în colecția Muzeului Etnografic din Cluj*, în *Transilvania*, LIV (1922), p. 122—136; 20. GHEORGHE RACOVEANU, *Gravura în lemn la mănăstirea Neamțul*, București, 1940, 45 p. + 60 pl. in f°; 21. G. OPRESCU, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, București, 1942, 309 p. in 8°.

VII. Țesăturile. 22. N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie II., I. La Sculpture en bois, II. Les tissus*, București, 1936, 27 p. + 107 pl. in f°.

V. și p. 1041, nr. 1 și 12.

VIII. Sculptura în lemn. 23. OCTAVIAN MĂRCULESCU, *Candelabrul de lemn dela Jigoreni*, în *Rev. Ist. Rom.*, XVI (1946) (sub tipar).

V. și p. 1041, nr. 4.

IX. Lucrul metalelor prețioase. 24. GR. G. TOCILESCU, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1900, 164 + IV p. in 8°; 25. M. BEZA, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. II, București. 1937, 211 p. in 4°; 26. MARCEL ROMANESCU, *Argintărie la Bănățeni și la Românii Balcanici în veacurile XVI—XVIII*, îm *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 95—133); 27. MARCEL ROMANESCU, *Odoarele noastre bisericești*, Craiova, 1943, 24 p. in 8; 28. MARCEL ROMANESCU, *Tezaurul dela Coveiu*, în *Rev. Ist. Rom.*, XVI, 1 (sub tipar).

V. și p. 1041, nr. 11; vezi și bibliografia capitolului respectiv din Vol. II, ediția a patra.

INDICE

INDICE

41

Huţovici Nicolae, vicar, 381.

LISTA FIGURILOR

LISTA HĂRȚILOR

CUPRINSUL

ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE 1601 ȘI 1821

DE

CONSTANTIN C. GIURESCU

TRANSILVANIA

MOLDOVA

DOBROGEA

Marea Neagră

ALBA IULIA

SIGHIȘOARA

DEVA

SIBIU

FĂGĂRAȘ

BRAȘOV

Caransebeș

Tg. Trotuș

Adjud

Tecuci

Focșani

Galați

Bolgrad

Reni

Cartal

Smil (Ismail)

CHILIA NOUĂ

ISACCEA

TULCEA

Măcin

BRĂILA

R. Sărat

BUZĂU

Câmpulung

R. VÂLCEA

C. DE ARGEȘ

Tg. JIU

Câmpina

PLOEȘTI

TÂRGOVIȘTE

PITEȘTI

Orșova

Cladova

Severin

Cernețu

CRAIOVA

SLATINA

BUCUREȘTI

Urziceni

Slobozia

Hârșova

Dăieni

Babadag

Cernavoda

Rasova

Constanța

Negotin

Vidin

Calafat

Caracal

Rușii de Vede

Rahova

TURNU

Nicopoli

Zimnicea

Șiștov

GIURGIU

RUSCIUC

Oltenița

TURTUCAIA

SILISTRA

Ostrov

Razgrad

Bazargic

Mangalia

Tuzla

Șumla

Varna

DUNĂREA

Deliorman

LEGENDA

◎ Orașe

⊙ Târguri și orașe

○ Sate ⌘ Poduri

Mănăstiri și biserici

Cetăți

V Puncte de vamă

Căpitănii

⚒ Mine ⊠ Fabrici

0 20 40 60 80 100 Km

Polonic

MOLDOVA ÎNTRE 1601 ȘI 1812

DE

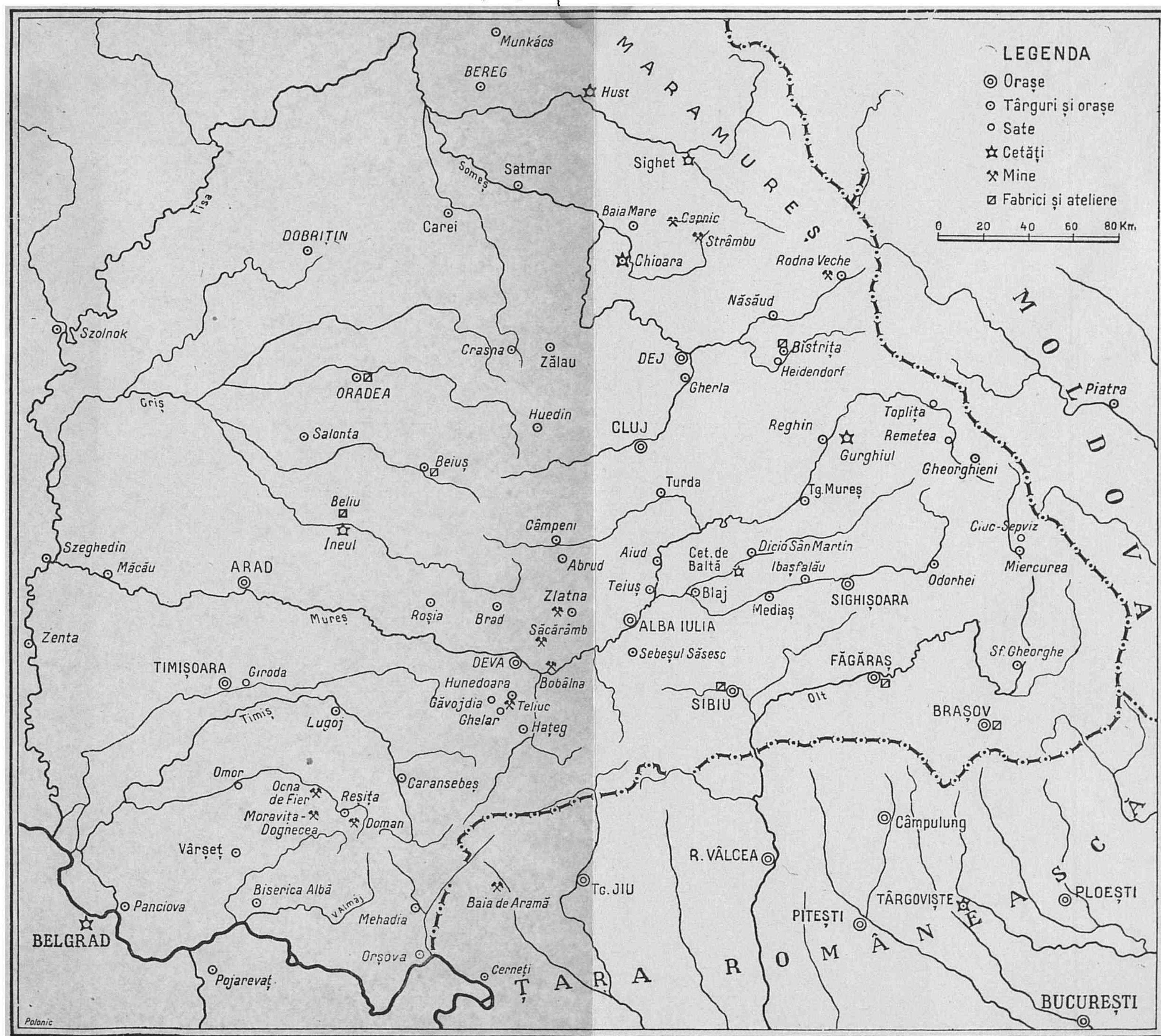
CONSTANTIN C. GIURESCU

TRANSILVANIA ÎNTRE 1601 ȘI 1821

DE

CONSTANTIN C. GIURESCU

MONITORUL OFICIAL ŞI
IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI 1947

C. 37.251.